

१।१।३०) इति ब्रह्मसूत्रप्रामाण्याच्च । ततो ब्रह्म सर्वधर्मवदेवोररीकर्त-
व्यम् । हेयगुणरहितं शुद्धधर्मवदेव ब्रह्मेति रामानुजायादृतनियतधर्मवाद-
स्वीकारे ब्रह्मणि इयत्ताप्रसङ्गः । तेन च देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितं
ब्रह्मेतिप्रतिपादकसर्वश्रुतिसूत्रव्याकोपः । तथा शाङ्करमतवन्निर्धर्मकत्व-
स्वीकारे निर्धर्मकपदार्थज्ञानस्यादृष्टत्वाद् ब्रह्मणो ज्ञानामावप्रसंगः ।
ततस्तज्ज्ञानार्थं प्रवृत्तं शास्त्रमपि मुषैव भवेत् । अतः श्रीमद्भगवद्गीताव्या-
ससूत्रश्रीमद्भागवतान्यवलम्ब्य तदेकवाक्यतया वैदिकयुक्तीः समाश्रित्य च
सर्वश्रुत्यवगतं ब्रह्मणः सर्वधर्मवत्त्वमङ्गीकर्तव्यम् ।

२ ब्रह्मणि विरुद्धधर्मा अपि सन्ति ।

नन्वेवं ब्रह्मणि सर्वधर्मयुक्तत्वस्वीकारे तत्र विरुद्धधर्माणामपि
समावेशः स्यात्तच्च दृष्टविरुद्धमत एव निर्धर्मकं निर्विशेषं निर्गुणं निरा-
कारं ब्रह्मानिर्वचनीयमायावशात्सगुणमिव प्रतिभासत इति शाङ्कराणां
मतं संगच्छत इति चेन्न । 'उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्' (ब्र. सू.
३।२।१७) प्रकाशाभयवद्वा तेजस्त्वात् (ब्र. सू. ३।२।२८) इत्यादि-
सूत्रप्रामाण्याद् ब्रह्मणि विरुद्धधर्मवत्त्वस्वीकारात् । दृष्टविरोधस्यानवगा-
ह्यमाहात्म्ये केवलश्रुतिप्रतिपाद्ये ब्रह्मण्यनुपयुक्तत्वाच्च । तथाहि—यतो
वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । इति श्रुतिवाक्ये ब्रह्मणि धर्मा-
श्रिपिष्य पुनस्तत्रैव प्रकरणे—आनन्द ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुत-
श्चन । इति श्रुत्यानन्दधर्मस्य कथनम् । अत एव सूत्रकारो व्यासः—प्रकृतै-
तावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः (ब्र. सू. ३।२।२२) इति
सूत्रर्यांबभूव । एवं च ब्रह्मणि सर्वे विरुद्धा अपि धर्माः सन्ति । किंच
ते स्वाभाविका एव न मायया प्रतिभासमानाः । तद्रूपस्य वैचित्र्यात्
तदेवोक्त—सूत्रकृता—आत्मनि चैत्रं विचित्राश्च हि (ब्र. सू. २।१।१८)
इति सूत्रयता । ततश्चैवं सिद्धम्—यद्ब्रह्म—अणोरणीयान् महतो मही-
यान् । इत्यादिविरुद्धधर्मप्रतिपादकश्रुतिभिरप्यपि महत्, अदृश्यमपि
भुद्धिप्राप्तम्अनेकरूपमपि धर्मीभूतस्यैववत् सर्वदेकरूपं शुद्धम् बाहिःः

मप्यन्तःस्थं स्वतन्त्रमपि भक्तपराधीनम् सर्वकार्यस्थमपि तत्स्पर्शरहितं
 क्रीडार्थं सर्वरूपाणां धारकमपि स्वरूपामिज्ञं प्रमाणमपि प्रमेयरूपं
 साधनमपि फलमूर्तं 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च' इति श्रुत्या समत्वाभ्याधि-
 क्त्वरहितमपि—'समो मशकेन समो नागेन' इति श्रुतिप्रतिपादितस्वा-
 त्समम्—इति विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वमनवगाह्यमाहान्मये ब्रह्मणि सहजतया-
 वतारादिदशाभेदात्समुल्लसति न तत्र मायाकल्पनापेक्षा । अन्यधर्माणां
 का कथा यतोविकृतमपि कृपया परिणमते तत् । अतो विरुद्धधर्मत्वं
 न विरुद्धम् । अपि तु भूषणावहम् । अन एव भाष्यकारा असकुञ्चि-
 दिशन्ति यद् ब्रह्मणो विरुद्धधर्मवत्त्वं तद्रूपणायेति ।

३ सर्वकर्तृत्वं ब्रह्मणोमेव तथापि वैपम्यनैर्घृण्ययोरनवकाशः ।

स ह एतावानास तदात्मानं स्वयमकुरुत आत्मैवेदं सर्वम्
 यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । इत्याविश्रुतीनाम् जन्माद्यस्य यतः-
 शास्त्रयोनित्वात् (ब्र. सू. १।१।२) इत्यादिसूत्राणाम् ' अहं सर्वस्य
 जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ' इति गीतावाक्यस्य ' जन्माद्यस्य यतो-
 ऽन्वयादितरतः ' इत्यादिश्रीमद्भागवतवाक्यस्य च प्रामाण्याद्ब्रह्मैव स्वयं
 सर्वकर्तृ । तत्कर्तृत्वं स्वाभाविकमेव न माधिकं शास्त्ररमतवत् । ब्रह्मैव
 ' एकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत् ' इति श्रुत्या रमणार्थं तत्तत्सा-
 धनपूर्वकतत्तत्फलदानद्वारा जगद्रूपेणाविर्भूय लीलां करोति । स्वयमवि-
कृतमेव सत् परिणमते । तत्र दृष्टान्ताः— कामधेनुकल्पवृक्षाचिन्तामणि-
प्रभृतयः । तथाहि । यथा कामधेनुप्रभृतयो वरपितृकामनानुसारं स्वय-
 मविकृताः सन्तस्तत्तद्रूपेण विपरिणमन्ते तद्वत् ब्रह्मापि तत्तान् पदार्थान्
 निर्माय स्वयं रमते । प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् (ब्र.सू. १।४।२३)
 इति सूत्रेण ब्रह्मैव जगत उपादानकारणं निमित्तकारणं च । अश्रुतं श्रुतं
 भवति । इति प्रतिज्ञामृत्पिण्डदृष्टान्ताभ्यां च ब्रह्मण एव कर्तृत्वं सिध्यति ।
 ननु ब्रह्मणः कर्तृत्वाङ्गीकारे तस्य सगुणता स्यादतो विवर्तवादमालम्ब्य
 निर्वाहः सर्वश्रुतीनाम् । ततश्च ब्रह्मणि वास्तवं कर्तृत्वं नास्तीति चेन्न

विवर्तवादिमतेऽपि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तविमुक्त्वादिगुणानां ब्रह्मणे स्वीकारा-
 त्पूर्वोक्तकल्पनानुपपत्तेश्च । अस्मिन्मते तु विद्वद्धर्मवस्त्वमनवगाह्यमा-
 हात्म्ये ब्रह्मणि भूषणायैवेति स्वीकारान्न दोषः । ब्रह्मण एव जगदुत्प-
 त्तिरित्यत्राधस्तनश्रुत्यादीनि प्रमाणम् । तथाहि—यद्भूतयोर्नि परिपश्यन्ति
 धीराः मम योनिर्महद् ब्रह्म तासां ब्रह्म महद्योनिः आत्मकृतेः परि-
 णामात् (ब्र. सू. १।४।२६) योनिश्च हि गीयते (ब्र. सू. १।४।२७)
 अशमादिवच्च (ब्र. सू. २।१।२३) उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीर-
 वद्धि (ब्र. सू. २।१।२४) देवादिवदपि लोके (ब्र. सू. २।१।२५)
 उभयव्यपदेशान्त्वहिकुण्डलवत् (ब्र. सू. ३।२।२७) इत्यादि ।
यद्यपि ब्रह्मैव सर्वं जगत्करोति तथापि सृष्टपदार्थगतवैषम्यकर्तृत्वात्
प्रलयादिकर्तृत्वाच्च तस्य वैषम्यनिर्घृण्ये न प्रसज्येते । अत्र त्रिधा समा-
धानमस्मिन्मते । १ सूत्रकारः कर्मसापेक्षत्वान्न दोष इति ब्रवीति ।
 २ भाष्यकारास्तु स्वमाहात्म्यप्रदर्शनार्थमेव ब्रह्मणात्मनः सकाशात् सर्वा
 सर्वाविधा सृष्टिर्निर्मायि तेन न पूर्वोक्तवैषम्यदोष इति समादधुः ।
 ३ विद्वन्मण्डनकृतो विद्वलेशास्तु लीलार्थं सर्वसृष्टेर्निर्माणात् लीलायाश्च
 विषमसृष्टिं विनानुपपत्तेर्न दोष इति समादधुः । एतेषां त्रयाणां सम-
 न्वयो वक्ष्यमाणप्रकारेण संभवति । तथाहि—सूत्रकृता व्यासेन यद्यपि
 'वैषम्यनिर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति' (ब्र. सू. २।१।३४)
 'कृतपयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धवैषम्यादिभ्यः' (ब्र. सू. २।३।४२)
 इति सूत्रयता कर्मसापेक्षत्वमीश्वरस्य दर्शितमिव माति । तथापि तस्य तत्र
 न तात्पर्यम् । किंतु ' स आत्मानं स्वयमकुरुत । ' इति आत्मसृष्टि-
 द्वारा समाधान एव तात्पर्यमत एवाग्रे स एव ' फलमत उपपत्तेः' (ब्र.
 सू. ३।२।३८) इति सूत्रयन् कर्मफलमीश्वरादेवेति बोधयति ननु
 कर्माधीन ईश्वर इति । किंच कर्माधीन एवेश्वरः स्याच्चेत्तदीश्वरत्वहानिः ।
 तत ईश्वरः कर्म नापेक्षते । प्रत्युत कर्मैव जडत्वादीश्वरमपेक्षते । विद्व-
 न्मण्डनकृतमतमप्येवंरीत्या समवैति । एष ह्येव साधु कर्म कारयति
 फलमत उपपत्तेः (ब्र. सू. ३।२।३८) ईश्वरः सर्वमृतानां हृद्देशोऽर्जुन

तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि । 'धिषो यो नः प्रचोदंयात्' बुद्धिपेरककृ-
ष्णस्येति वाक्यप्रामाण्यात् विपश्चिद् विविधरसभोगचतुरो भगवान् क्री-
डार्थं जीवद्वारा विविधं कर्म कारयित्वा 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति' इति
वेदमयीदारक्षार्थं विहितनिषिद्धकर्मानुगुणं तत्तर्ज्जविभ्यः फलं यच्छतीति
एवं त्रिधापि समाधानमेकार्थमेव । ततश्च ब्रह्मणि न वैषम्यनैर्घुण्यादि-
पसंकिस्तद्गतमेव सर्वकर्तृत्वं चेति सिद्धम् ।

४ ब्रह्मणो जगतश्चाभेदः ।

अस्मिन्मते तदनन्यत्वमारम्भणशब्दाविभ्यः (ब्र. सू. २।१।१४)
इति सूत्रप्रामाण्याजगतो ब्रह्मणश्चाभेदः । अत्र मते शाङ्करमतवत् ज-
गतो मायामयत्वं न किंतु ब्रह्मण आधिभौतिकस्वरूपं जगत् तेन ब्रह्मज-
गती अभिन्ने । अत्रेदं ध्येयम् । ब्रह्माधिदैविकाध्यात्मिकाधिभौतिकमेदेन
त्रिविधम् । तत्र ब्रह्मण आधिदैविकं स्वरूपं परब्रह्म । तस्या-
ध्यात्मिकं स्वरूपमक्षरब्रह्म । एवं तस्याधिभौतिकं स्वरूपं जगत् । एतत्
त्रिविधमपि रूपमभिन्नम् । अनेन प्रकारेण ब्रह्मजगतोरनन्यत्वम् । अत्र
दृष्टान्तः । संवेष्टितप्रसारितः पटः । यथा संवेष्टितः प्रसारितश्च पटः
आकारमेदेन भिन्नतया प्रतीयमानोप्यभिन्न एव । तथाविर्भावतिरो-
भावन्यायेन ब्रह्मजगतोरनन्यता । आविर्भावदशायां जगत् । तिरोमा-
वदशायां तदेव ब्रह्म । यथा च नियमनानियमनाभ्यां न प्राणभेदस्तथा-
विर्भावतिरोभावाभ्यां न ब्रह्मजगतोर्भेदः । नन्वेवं ब्रह्मणा सह जगतोनन्य-
त्वे भोक्तृभोग्यत्वभावामावप्रसङ्ग इति चेन्न । ऊर्णनाभ्यादिदृष्टान्तवदुपपत्तेः ।
तथाच यथोर्णनाभिः स्वयं लालाद्वारा जालं निर्माय तत्र विहृत्य
तत्पुनरात्मानि समावेशयति योगी वा बहुरूपाणि निर्माय तत्तद्रूपेण
कीद्वित्वैक एवावतिष्ठते तद्वद् ब्रह्मापि कीडार्थं भोक्तृभोग्यरूपेणात्मान-
मेव विविधरूपत्वेन विपरिणम्य तत्रैव भोक्तृत्वं भोग्यत्वं च निर्वाह्य पुन-
रेकेनैव रूपेणावतिष्ठते । नन्वेवं भोक्तृभोग्यत्वयोः संकर इति न च
वाच्यम् । कटककुण्डलवदुपपत्तेः । तथाहि-लौके यथा कटकमपि ।

विकारः कुण्डलमपि सुवर्णविकारस्तथापि कुण्डलं कटकत्वेन न
गृह्यते नवा कटकं कुण्डलत्वेन । तद्वद् ब्रह्मत्वसाम्येऽपि मोक्षरूपं न
भोग्यतामाप्नोति न वा भोग्यरूपं मोक्षताम् । अतो न मोक्षत्वभोग्यत्वयोः
संकरः । आप्तकाममपि ब्रह्म जगद्रूपेण विपरिणम्य तदनन्यतया विविध-
लीलाः करोति । तदेतद् ब्रह्मणोनवगाह्यमाहात्म्यं विलसति । एवमस्मिन्मते
कार्यकारणयोः शुद्धमेवाद्वैतम् । तदर्थं मतान्तरवन्मायारोपाद्यालम्बनं
नाङ्गीकर्तव्यम् ।

५ अक्षरब्रह्मरूपम् ।

पूर्वं ब्रह्मण आधिदैविकादिभेदेन रूपत्रयमुक्तम् । तत्र यद् ब्रह्मण
आधिदैविकं रूपं तत्परब्रह्मेत्युक्तम् । तच्च भक्त्येकलभ्यं नतु ज्ञाना-
दिना । ब्रह्मणो यदध्यात्मिकं रूपं तदक्षरब्रह्म । तच्च ज्ञानिभिर्ज्ञानिना-
प्यम् । परब्रह्मस्वरूपः पुरुषोत्तमः पूर्णप्रकटसाच्चिदानन्दः स चाक्षर-
ब्रह्मणः श्रेष्ठः । अतो ज्यायांश्च पुरुषः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः
पुरुषोत्तमः । उचमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मैत्युदाहृतः । इत्यादिवाक्य-
भामाणयात् । अक्षरब्रह्म तु भतो न्यूनम् । गणितानन्दत्वेन किञ्चिदान-
न्दांशतिरोभावात् । तद्वर्शितं-इयदामननात् (ब्र. सू. ३।३।३४) इति
सूत्रे प्रत्येकं शतगुणितानन्दबोधिन्या सैपानन्दस्य मीमांसा भवति
इत्यन्तया श्रुत्या । ममवान्मदा ज्ञानद्वारा ज्ञानिभ्यो मोक्षं दातुमिच्छति
तदा स आधारभागभूतं चरणस्थानीयमेतदक्षरब्रह्म अक्षरकालकर्मस्वभा-
वाखाख्यानं चत्वारि रूपाणि लभ्ययाति । पुरुषोत्तमस्याक्षरब्रह्मणश्च वैल-
क्षण्यमेतत् । यत्-अहमेवाविर्भूय रमेयेतीच्छामात्रेण यदान्तःकरणे
सत्त्वसमुत्थानं भवत्थानन्दांशश्च किञ्चित्तिरोहितो भवति तदा स
एव पुरुषोत्तमः केवलमिच्छामात्रकरणादक्षरब्रह्मरूपेण परिणमते । पुरुषो-
त्तमस्तु लीलयेच्छां करोत्यतोतिरोहितानन्दस्तेन स श्रेष्ठः । आन-
न्दांशतिरोभावसाम्येऽपि जीवापेक्षयाक्षरब्रह्म विलक्षणमुत्कृष्टं च यत्

१ तत्र परब्रह्मं पुरुषोत्तमैशान्या द्विविधं तदेवाहमस्यैत्यभिधीयते ।

इच्छाप्रादुर्भाविनैवानन्वांशस्य तिरोहितत्वम् । तत्र वस्तुतस्तदानन्दरूप-
मेव । अतः पुरुषावतारस्तस्माद् भवति । धनीभूता प्रथमेच्छा प्रकृतिरि-
त्यभिधीयते । अतः प्रकृतेरक्षरं विलक्षणं तस्याः पुरुषाच्च तदुत्कृष्टम् ।
कूटस्थनिर्विकाराव्यक्तशब्दैरक्षरब्रह्मण एव ग्रहणम् । एतच्चाक्षरब्रह्म
पुरुषोत्तमस्य चरणस्थानीयम् । आनन्दमयनिरूपणप्रस्तावे 'ब्रह्म पुच्छं
प्रतिष्ठा' इत्याद्युक्तम् । तत्प्रामाण्यादक्षरब्रह्म पुरुषोत्तमस्याधारभूतं
पुच्छम् । यद्यपि पुरुषोत्तमोनेकभावापन्नस्तथापि ज्ञानमार्गोऽक्षरब्रह्मस्व-
रूपेणैव सेव्यः । तत एव मोक्षप्राप्तिः ॥

जीवः ।

६ जीवस्य स्वरूपं तस्य नित्यत्वं च ।

'एकोहं बहु स्यां प्रजायेय' इतीच्छावशाद्ब्रह्म क्रीडार्थं स्वकीयं
पूर्णानन्दं तिरोभावधित्वा जीवस्वरूपं गृह्णाति तत्राविव्यासंबन्धोत्पीया-
नपि नास्ति । एवं च बहुमवनेच्छया ब्रह्मणः स्रक्शादेव सूक्ष्माः परि-
च्छिन्नाश्रितप्रधाना असंख्याता अंशा उच्चनीचत्वभावनावशादुच्चनीच-
रूपेणान्नेर्विस्फुलिङ्गा इव निरगच्छन् । ततश्चेदं सिद्धम् । स्वरूपभोग-
जीवभोगान् साधयितुं ब्रह्मेच्छा यदाभूत्तदा तत्कूपयानन्दांश एश्वर्या-
दिधर्माश्च तिरोमूताः । ततश्च जीवेष्वैश्वर्यतिरोभावेन दीनत्वं परधी-
नत्वं धीर्यतिरोभावेन सर्वदुःखसहन यशस्तिरोभावेन सर्वहीनत्व श्रीति-
भावेन जन्मादिसर्वापद्विषयत्वं ज्ञानतिरोभावेन देहादिष्वहंबुद्धिः
इस्मारिपुरुषवद्विपरीतज्ञानं च वैराग्यतिरोभावेन विषयासाक्तिश्च ।
जीवः प्राकृतेन्द्रियैरग्राह्यः । किंतु योगेन भगवदशनिर्घादायिज्या दृष्ट्या,
नदृष्ट्या चेति त्रिधा ग्रहीतुं शक्यते । सच जीवो नित्यः । उत्पत्त्य-
त्वात् । यत्र नामरूपसंबन्धस्तत्रैवोत्पत्तिरुच्यते । जीवस्य तु नामरूप-
संबन्धो नास्ति विस्फुलिङ्गवत् तस्योच्चरणकथनात् । उच्चरणं तु
मोत्पत्तिः । अथमात्माजरोमरोमृतः । न जायते म्रियते वा कदाचित् ।

इति श्रुतिभिर्जाविस्य नित्यत्वम् । तस्य जननमरणादिकं सर्वं लाक्ष-
णिकम् ।

७ जीवस्य ज्ञातृत्वम् ।

ज्ञोत एव (ब्र. सू. २।३।१८) इति सूत्रप्रामाण्याज्जीवो ज्ञाता
धर्मी ज्ञानं तद्धर्मः । तेन तेजोमयज्योतिःस्वरूपो जीवो विज्ञानमय-
त्वेन प्रकारते । ज्ञानरूपधर्मस्य ज्ञातृरूपधर्मणश्च सूर्यप्रकाशयोरिवा-
भेदः ।

८ जीवस्य परिमाणम् ।

० ब्रह्मसूत्रेषु जीवस्योत्क्रान्तिगत्यागतिरुपनात्सोणुरूपो नतु शाङ्कर-
मतवद्विभुः । 'वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य तु । भागो जीवः स
विज्ञेयः' । इति श्रुत्या तदणुत्वं स्पष्टतया प्रतीयते । स एवाणुर्जीवः
आनन्दांशपाकटचे पुनर्विमुर्मवतीत्यन्यदेतत् । ननु जीवस्याणुत्वस्वीकारे
तस्यैकदेशस्थितत्वेन सर्वशरीरे चैतन्यव्याप्त्यभावप्रसङ्ग इति चेन्न तत्र-
तैलस्थितचन्दनस्य तापनिवारकत्ववद्दुपपत्तेः । मण्डरेकदेशस्थितस्य प्रभेव
चम्पकगतमुगन्धस्याधिकदेशव्याप्तिरिव वा सर्वशरीरे चैतन्यव्याप्तिसंभ-
वाद्वा । यत्र श्रुत्यादिषु जीवस्य व्यापकत्वेन कथनं तत्र भगवद्विशा-
दानन्दांशप्रादुर्भावयुक्तो जीवो ग्राह्यः । एवं चानन्दांशतिरोभाविदशायां
जीवोणुस्तदाविर्भावदशायां तु व्यापकः । यथा यशोदाङ्कस्थितोपि भग-
वान् बालकृष्णो जगदाधारभूतः । तथैवाराग्रमात्रोपि जीवो व्यापकः ।

९ जीवस्यांशत्वम् ।

अत्र मते 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।' अंशो
नानान्यपदेशात् (ब्र. सू. २।३।४३) इति स्मृतिसूत्रप्रामाण्याज्जीवो
ब्रह्मणोःशः । एवं स्वीकृते शाङ्करमतवत् आमासवादप्रतिबिम्बादिवाद-
फलनस्य प्रसङ्ग एव न । नन्वेवं जीवस्यांशत्वस्वीकारे ब्रह्म सावयवं
मवेत्ततश्च तन्निरवयवत्वबोधकश्रुतिव्याकोप इति चेन्न यतो ब्रह्मणः सांश-

त्वनिरंशत्वसिद्धान्ते श्रुतीनामेव प्रामाण्यम् । न लौकिकयुक्तीनाम् । अत एवोक्तम्—अलौकिको हि वेदार्थो न युक्त्या प्रतिपद्यते । तपसा वेदयुक्त्या च प्रसादात्परमात्मनः ॥ इति । एतत्प्रामाण्याद्वैदिकयुक्तिसमाश्रये सति एवं प्रतीयते यन्निरिन्द्रियसर्वतोऽक्षिरिरोमुखब्रह्मणः सकाशादभिविस्फुलिङ्गन्यायेन जडजीवानां निर्गमनम् । तत्प्रकारश्च— स्वतघ्नब्रह्मणो मूलेच्छया अविकृतसदंशात् जडनिर्गमनम् । अविकृतचिदंशात् जीवनिर्गमनम् । जडनिर्गमनसमये चिदानन्दांशयोर्द्वयोरपि तिरोभावः । जीवनिर्गमनसमये केवलमेकस्यैवानन्दांशस्य तिरोभावः । एवं च जडजीवात्मकमुमयमपि ब्रह्मरूपं ब्रह्माभिन्नं च । अत एवैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानसंभवः । एवं चानया व्यवस्थया जीवस्यांशत्वेपि ब्रह्मणो नांशित्वमवयवित्वं वा तस्य विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य भूषणत्वादित्यसकृदवादिष्य । किंच ' पादोऽस्य विश्वा भूतानि ' इति श्रुतौ पादत्वेन जीवानामंशत्वं स्पष्टतया बोधितम् । नन्वेवमंशाभूतस्य जीवस्य दुःखमंशब्रह्मणोपि स्यादिति चेन्न यतः सूर्यप्रकाशास्थघटादिवस्तुनो दोषेण यथा सूर्यप्रकाशो न लिप्यते तद्वदत्राप्युपपत्तिः । तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः । न लिप्यते फलेश्चापि पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ कर्मात्मा त्वपरो योसौ मोक्षबन्धः स युन्यते । अनभ्रन्नन्यो अभिचारकरीति । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा । न लिप्यते लोकरदुःखेन बाह्यः ॥ इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मणो निर्लेपत्वबोधनाच्च ।

१० जीवस्यावस्थात्रयम् ।

अस्य जीवस्यावस्थात्रयम् । शुद्धसंसारिमुक्तमेदात् । विस्फुलिङ्गवद्व्युत्थरणोत्तरमानन्दांशातिरोधाने सति, अविद्यासंबन्धात्पूर्ववर्तन्त्यामवस्थायां शुद्धजीव इति व्यवहारः । जीवे शुद्धत्वं च अविद्यासंबन्धराहित्यम् । ततोऽस्मिन् जीवरूपे भगवदंशे भगवदेश्वर्यादिपद्मगुणांशभूतानामिष्वर्यादीनां हरीच्छया तिरोभावः । 'पराभिष्यानात् तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययी (ब्र. सू. ३।२।५) इति तत्त्वसूत्रात् । तदा तेषां मध्ये [अनुभाष्यव्याख्यो १]

केपुचिज्जीवेषु रमणेच्छया संकल्पितस्य बहुत्वभवनस्य सिद्धये उच्चैमा-
वेच्छाविपयीभूतं मुक्त्यधिकाररूपं सूक्ष्मसद्वासनाविशिष्टं देवत्वं संपादयति
भगवान् । तदेव जीवा मुक्तियोग्या भवन्ति । ' देवी संपद्विमोक्षाय '
इति भगवद्वाक्यात् । ततो ह्यविद्यासंबन्धाद्बन्धः । ' बन्धोस्याविद्यमानादिः '
इति वाक्यात् । अनादित्वं तु कार्यान्तरापेक्षया । ततो देहेन्द्रियान्तः-
करणप्राणाध्यासाः स्वरूपविस्मृतिश्चेत्यविद्यायाः पञ्च पर्वाणि । तैर्वद्धो
दुःखितः उच्यते नतु जायते अभिमत्यात्मकत्वात् । अस्य जीवसंसार
उच्यते—इति निबन्धात् । ततः सूक्ष्मस्थूलदेहसंबन्धात् संसारिधर्मान्
जन्ममरणादीननुभवन् भगवत्कृपया सत्संगादि लब्ध्वा पञ्चपर्वात्मिकां
विद्यां प्राप्य परमानन्दलक्षणां मुक्तिं लभते । वैराग्यं सांख्ययोगी च
तपो माकिश्च केशवे । पञ्चपर्वेति विद्येयं यया विद्वान् हरिं विशेत् ।
इति वाक्यात् । तत्र यावत् पञ्चपर्वात्मिकां विद्यां प्राप्नुयात् तावत्संसा-
रीति व्यवहारः । तदग्रे मुक्त इति शास्त्रीयो व्यवहारः । स च मुक्तजी-
वो द्विविधः । जीवन्मुक्तो मुक्तश्चेति । तत्र सनकादयो गताविद्यास्ते
जीवन्मुक्ता उच्यन्ते । येतु व्यापिवैकुण्ठेतरभगवद्भोक्तानिवासिनस्ते
मुक्ता इत्युच्यन्ते । अन्यच्च जीवा द्विविधाः । देवा आसुराश्च । तत्र
देवा अपि द्विविधाः । मर्यादामार्गाद्याः पुष्टिमार्गीयाश्च । एतेषां द्विविधा-
नामपि मुक्तो भेदो वर्तते सच पुष्टिविचारविषये दर्शयिष्यते ॥

११ जीवस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वे ।

यतः सर्वधर्मविशिष्टं ब्रह्म कर्तृ भोक्तृ च ततस्तदंशो जीवोपि कर्ता
भोक्ता चेति सिद्धम् । कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् (ब्र. सू. २।३।३) इति
ब्रह्मसूत्रे तस्य कर्तृत्वं कण्ठरवेणोच्यते । ' विज्ञानेन विज्ञानमादाय ' इति
श्रुतावपि तत्कर्तृत्वमपवादितम् । बुद्ध्यादिकरणेषु तु साधनत्वं न कर्तृत्वं
जडत्वात् । केवलं बुद्ध्यादिसाधनसंबन्धे जीवस्य कर्तृत्वं प्रादुर्भवति । यथा
दण्डादिसाधनसंबन्धे कुलालस्य कर्तृत्वम् । ननु जीवस्य कर्तृत्वाद्गीकारे स
केवलं हितमेव कुर्यात् लौकिकवत् । अत्र तु हिताहितोभयकरणं दृश्यते तेन

न तत्कर्तृत्वं घटत इति चेन्न । पराधीननेत्रेन्द्रियेणैष्टानिष्टदर्शनमिव सामं-
 ध्यतिरोभाववता जीवेन, इष्टानिष्टोभयकरणस्य दुर्वारत्वात् । नन्वेवं परा-
 धीनत्वात्तस्यानिर्भोक्षप्रसंग इति नच वाच्यम् । 'ब्रह्मण्याधाय कर्माणि
 सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥'
 इति भगवदुक्तरीत्या कर्मकरणे लोपाभावेन मोक्षस्य सुप्रापत्वात् । किंच
 केवलं कर्तृत्वं न दुःखरूपम् । ब्रह्मरूपत्वात्तस्य । यथा तक्षा स्वयं रथं
 निर्माय तमारुह्य विहरति तथैव जीवस्य भोक्तृत्वमपि । उभे अपि कर्तृत्व-
 भोक्तृत्वे मुख्ये न शाङ्करमतवदौपाधिके ॥

१२ जीवब्रह्मणोरभेदः ।

ब्रह्म पूर्णप्रकटानन्दम् जीवस्तु तिरोहितानन्द इति द्वयोर्भेदः
 प्रागवादि । यदा तु जीवेऽप्यानन्दांश आविर्भवति तदोभयोर्जीवब्रह्मणोः
 साम्यादैक्यं सुलभमेव । एवमभेदस्वीकारे जहदजहल्लक्षणादिकं नौररी-
 कर्तव्यं भवति । सर्वे वेदा ब्रह्मणोनवगाह्यमाहात्म्यमेव बोधयितुं
 प्रवृत्ताः । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति श्रुत्याविर्भूतानन्दांशे जीवे ब्रह्मत्वं
 बोध्यते । तिरोहितानन्दावस्थायां तु तत्र ब्रह्मत्वं नास्ति । अत एव
 'अधिकं तु भेदनिर्देशात्' (ब्र. सू. २।१।२२) इति सूत्रे ब्रह्मणो-
 पेक्षया जीव आधिक्यम् । 'न तत्समाभ्यधिकश्च दृश्यते' इति
 श्रुत्या तत्समाभ्यधिकराहित्यं चोक्तम् । एवं चांशाशिभावेनैव जीवब्रह्म-
 णोरभेदः श्रुत्या बोध्यते । तेनैवैकविज्ञानात्सर्वविज्ञानं संगच्छते । मता-
 न्तरवत् 'तत्त्वमसि' इत्येव न महावाक्यम् । कित्त्वखिलं प्रकरणम् ।
 ततश्च विरुद्धधर्माश्रयतयांशांशिभावेनैक्यम् । आनन्दांशप्रादुर्भावे जीवो
 ब्रह्मरूप एव तेनाभेदः सुलभः । तथा चोक्तम् । आनन्दांशाभिव्यक्तौ तु
 तत्र ब्रह्माण्डकोटयः । प्रतीयेरन् परिच्छेदो व्यापकत्वं च तस्य तत् ॥
 यथा बाल्ये विद्यमानं पुंस्त्वं यौवने प्रादुर्भवति तद्वत् जीवे विद्यमान
 एवानन्दांशो भक्त्यादिभिः प्रकटो भवति । तदुक्तम् 'संपद्याविर्भावः
 स्वेन शब्दात्' (ब्र. सू. ४।४।१) इति सूत्रे । एवमाविर्भावेन

व्यवस्थानङ्गीकारे आनन्दांशस्य सर्वदा विद्यमानत्वस्वीकारे च संसारवस्थाया असंभवो भवेत् । जीवास्यानन्दांश एव नेति पक्षे स्वीकृते मोक्षस्यासंभवः । ब्रह्म सानन्दं जीवो निरानन्द इति तृतीयकल्पस्वीकारे ' ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्तेति ' इति श्रुतिविरोधः । अतोऽस्मदुक्तपक्ष एव स्वीकार्यः । सर्वश्रुतिसमन्वयात् । स चायं साञ्चित्तिरोमूतानन्दात्मको जीवो वस्तुतो ब्रह्मरूपो मोक्षदराया साञ्चित्प्रकटानन्दो भूत्वा ब्रह्मणा सहामेदं लभते । न केवलं जीवस्यैव ब्रह्मणानन्यत्वं वेदसंमतमपि तु सर्वस्य जीवजडात्मकस्य । सर्वमतसंग्रहश्लोकः । शुद्धाद्वैतमार्तण्डे—केचित्त्वमसीति वाक्याविषये तन्वंपदे लक्षणां, केचित्त्र डसो लुकं विदधते भाष्यं तु केविज्जगुः । केचिच्चिद्विषयादभेदमपरे छिन्दन्त्यतत्त्वं पदम् सिद्धान्ते तु सुवर्णवज्जगदिदं ब्रह्मैव जीवस्तथा ॥ १ ॥ अत्र प्रकाराः—केचित् सांकराचार्यादयः सोऽयं देवदत्त इतिवज्जहदजहद्लक्षणां स्वीकुर्वन्ति । केचित् रामानुजमाध्वशीवास्तस्य त्वं तत्संबन्धी त्वमिति विग्रहार्थं डसो लुकं विदधते । संबन्धश्च सेव्यसेवकभावः । केचिन्निम्बार्कादयश्चिद्विषयाच्चित्तसाधर्म्यादभेदः । केचिन्माध्वैकदेशिनः ' अतत्त्वमसि ' इति पदं छिन्दन्ति । तदर्थस्तु—तद्मह्य त्वं नासि किं तर्हि जीवोसीत्यर्थः । सिद्धान्ते (याज्ञभमते) सुवर्णस्यांराः सुवर्णरूपास्तथा ब्रह्मांशं जगद् ब्रह्मैव तथा जीवोपि चिदंशो ब्रह्मनिन वाक्येन बोध्यत इत्यर्थः ।

जगत् ।

१३ जगत्सत्यत्वम् ।

अत्र मते सदेव भोम्येदमग्र आसीत्, यदिदं किंच तत्सत्यामित्याचक्षते इत्यादिश्रुतिभिर्जगतः सत्यत्वम् । ' यत्सत् तदेवोपलभ्यते ' इति युक्तिरपि जगत उपलभ्यमानत्वात्सत्यत्वबोधिका । यथा घटो मृत्तिकाप्रकारः सन् । तथैव जगदपि ब्रह्मप्रकारत्वात्सत्यम् । तत्पूर्वमव्याकृतमासीत् ततो म्याकृतमभवत् । ' असद्वा इदमग्र आसीत् । इति श्रुतिरपि न जगतोसत्त्वं बोधयति तत्रत्यासीत्पदसामर्थ्यात् ।' जगद्ब्रह्म-

णोरुभयोः कार्यकारणत्वेन संबन्धः सच समवायः । संबन्धस्य द्विनिष्ठ-
 त्वान्नित्यत्वाच्च द्वयोः सत्त्वमवश्यं स्वीकर्तव्यम् । यतः कार्यं कारणेन
 समवेतमेवोत्पद्यत इति नैयायिकराद्धान्तः । अतो जगत्सत्यत्वमेवाङ्गी-
 कर्तव्यम् । ' तदात्मान ५ स्वयमकुरुत ' इति श्रुतिस्थात्मशब्दो जगतः
 सत्यत्व एव स्वारसिकः । पटस्य विद्यमानत्वेपि संवेष्टनदशायां यथा
 न ग्रहणं विस्तारदशायामेव ग्रहणं तद्वत् जगतो नित्यत्वेन सत्यत्वेपि
 तिरोभावदशायामग्रहणम् । आविर्भावदशायामेव ग्रहणम् । एतत्
 ' पटवच्च ' (ब्र. सू. २।१।१९) इति सूत्रेण ज्ञाप्यते । नाभाव
 उपलब्धेः (ब्र. सू. २।१।२८) इति ब्रह्मसूत्रेणोपलभ्यमानत्वाज्जगतो-
 भावो नेति ज्ञाप्यते । नन्वेवमुपलब्धिद्वारा सत्यत्वाङ्गीकारे स्वाप्तिक-
 पदार्थानामपि सत्यत्वापत्तिरिति चेन्न । स्वाप्तिकपदार्थानां स्वप्नान्ते
 विपर्ययदर्शनात् जगतस्तथा दर्शनाभावाच्च । तदेवोक्तम् ' वैधर्म्याच्च
 न स्वप्नादिवत् ' (ब्र. सू. २।२।२९) इति सूत्रयता बादरायणेन ।
 जगतोसत्यत्वे मोक्षप्रवृत्तिरपि व्याधातघटिता स्यात् । तस्या जगदन्त-
 र्गतत्वात् । ननु वासनावशादसत्यत्वेपि मोक्षप्रवृत्तिरिति चेन्न । जगद-
 भावे वासनानामप्यभावात् । अनादिवासनास्वीकारेण्यपरम्पराप्रसक्तेश्च ।
 एवंच जगद्विना वासनाया असंभवेन वासनां विनापि जगत्प्रतीतिश्चे-
 त्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां जगतः सत्यत्वम् । ' यतो वा इमानि भूतानि
 जायन्ते ' ' जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् ' (ब्र. सू. १।१।२)
 ' जन्माद्यस्य यतः ' अन्वयादितरतः ' तदात्मान ५ स्वयमकुरुत ' ' स ह एतावा-
 नास ' ' अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ' । इति श्रुतिसूत्रादिप्रामा-
 ण्याज्जगतः परमेश्वरादाविर्भावः । तत्कमोपि श्रुतौ ' तस्माद्वा एतस्मादा-
 त्मन्. अक्राशः संभूतः. ' इत्यादिना. पृथक्. पृथक्. दर्शितः. आविर्भावद-
 शायामपि . यथा घटरूपेण परिणममाना मृत्तिका तथैव ब्रह्माविकृतमेव
 जगद्रूपेण परिणमते । तदुक्तम् ' पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
 पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते । ' इति श्रुत्या । अयमर्थः ।
 पूर्णादेव ब्रह्मणो जगत उद्वहनं पूर्णस्य पूर्णत्वं गृहीत्वापि तस्य पूर्णत्व

मंवरिष्यते ईदृशमनवगाह्यमाहात्म्यं ब्रह्म । ' सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान् ' इति श्रुत्या ब्रह्मण एव जगदाविर्भावादिकं बोध्यते । अतो जगतः सत्यत्वम् । अभेदबोधकश्रुतिभिरपि जगतः सत्यत्वमङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथा सत्यासत्ययोजगद्ब्रह्मणोरभेदाभावप्रसंगः । यतः सत्यासत्ययोरभेदो युक्तिपराहतः । अत एव—'तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् । ' इति जगतो नित्यत्वं भगवता कण्ठरवेणोक्त्वा जगदसत्यत्ववादिनः ' असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् । ' इत्युक्त्वासुरत्वेन निन्दिताः । जगदुत्पत्तिरित्यम्—सच्चिदानन्देति त्रयात्मकस्य ब्रह्मणश्चिदानन्दांशयोस्तिरोभावे केवलसदंशाद्भगवदिच्छया जगत्पादुर्भावः । न प्रकृतेः परमाणुभ्यो विवर्तवादेन वा जगदुत्पत्तिः । एवं च निर्गुणमविकृतं ब्रह्मैव जगत् उपादानं निमित्तं च कारणम् । किञ्च तत् जगत् भगवत् एवाधिभौतिकं स्वरूपं यतो भगवानेव सर्वभवनसमर्थया विचित्रशक्त्या जगद्रूपेण प्रतीयते । तदुक्तं श्रुतौ—'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ' इति । अस्मिन्मते जगद्रूपेण परिणामेपि ब्रह्मणि न विकारः । अत्र दृष्टान्ताः । ऊर्णनाभिकामधेन्वाहिकुण्डलकल्पवृक्षचिन्तामणिमध्वप्रभृतयः । यथा कामधेन्वादयो विकृतिं विनैव तत्तद्रूपेण परिणमन्ते तद्वद् ब्रह्मापि अविकृतमेव नामरूपात्मकजगद्रूपेण परिणमते । ' सर्वं खल्विदं ब्रह्म ' इत्यनेन नामात्मके, अक्षरपदवाक्यादिराब्दसृष्टिसमावेशः । रूपात्मके आकाशादिभौतिकसृष्टेः समावेशः । आकाशादिका तेजआदिका च श्रुतौ विविधं वर्ण्यमाना सृष्टिर्भगवन्माहात्म्यातिशयं योतयति ।

१४ जगत्संसारयोर्भेदः ।

अत्र मते जगद् भिन्नं संसारश्च भिन्न इति स्वीक्रियते । अयं जगत्संसारयोर्भेदः कश्चिन्नपि मते न ज्ञातचरः । एतत्पृथक्त्वं श्रीवल्लभाचार्यैरेव श्रुतिसूत्रादिसमन्वयेन प्रकटीकृतम् । जगत्संसारयोर्भेदो लक्षणपृथक्त्वेन ज्ञायते । तथाहि—ईश्वरेणेच्छया चिदानन्दांशतिरोभावेन सदंशात्

प्रादुर्भावितं यत्तज्जगत् । पञ्चपर्वात्मकाविद्यया जीवेन कल्पितोहंताममता-
 त्मकः संसारः । स्वरूपाज्ञानं देहाध्यासः इन्द्रियाध्यासः प्राणाध्यासः
 अन्तःकरणाध्यास इत्येवमविद्यायाः पञ्च पर्वाणि । तत्र संसारस्या-
 विद्याकल्पितत्वाज्ज्ञानेन नाशः । जगत्स्तु ब्रह्मरूपत्वात् न नाशः ।
 न द्वैतमविद्याजन्यम् । किंत्वहं भिन्नोस्मादिदं वास्माद्भिन्नमिति द्वैतज्ञान-
 मविद्याजन्यमतस्तदेव ज्ञानेन नश्यति । अनेनाविद्याजन्येन द्वैतज्ञानेन
 जीव एव बाध्यते न ब्रह्म । तदुक्तम्—अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति
 जन्तवः । इत्यादौ । यद्यपि जीवोत्पत्तावविद्याया न कारणत्वं तथाप्यान-
 न्दांशतिरोभावे सोविद्यया बाध्यते । ततः स संसारीत्यभिधीयते । वस्तुतः
 संसारित्वाभावेऽप्यविद्याध्यासात्तस्य संसारित्वाभिमानः संपद्यते । अस-
 द्रूपोयमभिमान एवाहंताममतात्मकः संसारोविद्याकार्यत्वाज्ज्ञानेन नश्य-
 ति । किञ्च कारणभेदादपि जगत्संसारयोर्भेदः । तथाहि । जगत् उपा-
 दानकारणं ब्रह्म । निमित्तकारणं ब्रह्मशक्तिः । अथवा शक्तिशक्ति-
 मतोरभेदाद्बुभयविधमपि कारणं ब्रह्मैव । संसारस्य तु कल्पितत्वात् उपादान-
 कारणं नास्ति । निमित्तकारणमविद्या । संसारनाशे जगतो न कापि
 क्षतिः । न वा विपरिवृत्तिः । ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं संसारोवतिष्ठते । मुक्तौ
 तल्लयः । जगत्स्तु लयः परमात्मेच्छानुसारं तिरोधानदशायाम् । पूर्वोक्त-
 पञ्चपर्वात्मकाविद्याया वैराग्यसांख्ययोगतपः—प्रेमाख्यपञ्चपर्वात्मकाविद्यया
 निवृत्तौ तज्जन्यसंसारनिवृत्तिः । संसारनिवृत्तौ जीवन्मुक्तिः तस्यां
 संसारजन्यानां देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणाध्यासानामेव निवृत्तिः । देहाद-
 यस्तु न नश्यन्ति । यतस्ते जगदन्तःपातिनः । संसार एव सुखदुःखा-
 त्मको न जगत् । अत एव जीवन्मुक्तौ जगतः सत्यत्वेऽपि न सुखदुःखा-
 नुभवः । एवं द्वैतं निन्द्यते यत्र तासां जगत्सत्यत्वं बोध्यते यत्र तासां च
 श्रुतीनां संगतिर्भवति । नाणुमात्रापि लक्षणाश्रयणीया भवति । निन्दा-
 बोधिन्यः श्रुतयः संसारनिन्दकाः ।

✓ १५ अविकृतपरिणामवादः ।

कनकमृत्साकामधेनुकल्पवृक्षोर्णनाभिचिन्तामण्यादय इव स्वयम-

विकृतं सन्निर्गुणं सच्चिदानन्दं ब्रह्मैव विपरिणमते जगद्रूपेणेति सिद्धान्तो-
स्मिन्मते भतान्तरवदारम्भविवर्तादयो वादास्तु नाङ्गीक्रियन्ते । तथा सति
परमाण्वादीनां जगदुपादानानां जडत्वाज्जडवादप्रसंगः । यथा सुवर्णं
कटकुरुचकादिविपरिणामदशायां सुवर्णत्वात् हीयते न विकारं लभते
च तद्वद् ब्रह्म जगद्रूपेण विपरिणामेऽप्यविकृतम् । अयमविकृतपरिणामवादः
श्रुतिमगवद्गीतावादरायणसूत्रश्रीमद्भागवतेतिप्रस्थानचतुष्टये तत्र तत्रोप-
लभ्यते । एकमेवाविकृतं कारणं नानाकार्यरूपं भवति । तच्च नानामूतं
कार्यं तिसृष्वपि अवस्थासु कारणरूपमेव तिष्ठतीत्यविकृतपरिणामवादस्य
परमं रहस्यम् । अयं वादः श्रुतिस्मृतिसूत्रभागवतेतिप्रस्थानचतुष्टये
गृहीत इति पूर्वमुक्तम् । तानि वचांस्यधुना प्रदर्शयन्ते ।

श्रुतौ तावत् । एकं साद्विधा बहुधा वदन्ति (अनेन वाक्येन ब्रह्मण एव
माहात्म्यं बोधितं न मायायाः) विश्वकर्मा विश्वेदेवा महानसि (अनया
श्रुत्यात्र ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वं सर्वदेवात्मकत्वं चोक्त्वा ब्रह्ममाहात्म्यो-
पदेशः) । यास्काचार्योपि—माहात्म्याद् देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयते ।
एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्तीति ब्रह्मणो माहात्म्यं ज्ञापयति ।
असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजयत् (अनया श्रुत्याव्यक्तं जगत् व्यक्तमभू-
दित्युक्तम्) । ब्रह्म देवानजयत् (अनया श्रुत्या ब्रह्मणः कारणत्वं बोध्यते) ।
ब्रह्म विश्वमिदं जगत् (अनया श्रुत्या जगतो ब्रह्मत्वं बोध्यते) । तमेव
भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति (इति वाक्यद्वयेन
सर्वप्रकाशकत्वं ब्रह्मणो बोध्यते) । अतो न सर्वथा निर्गुणत्वं ब्रह्मणः ।
सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वकर्ता सर्वभोक्ता यः स सर्वविद्,
(अनया श्रुत्या ब्रह्मणः सर्वाश्रितत्वं बोध्यते) । मायया ते सर्वे धर्मा भासन्त
इत्यपि न । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया
चेति श्रुतेः सर्वकर्तृत्वादीनां स्वाभाविकधर्मत्वात् । अणोरणीयान् महतो
महीयान् अपाणिपादो जवनो यहीता । परयत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ॥
(अनया श्रुत्या ब्रह्मणो विरुद्धधर्माश्रयत्वं बोध्यते) । एकमेवाद्वितीयं
ब्रह्म एकोहं बहु र्गां पजायेय, एकाकी न रमते स द्वितीय-

मैच्छत् । स ह एतावानास) इति श्रुतिमिरेकस्मादेवाधिकृत-
 ब्रह्मणो जगद्रूपेण परिणामो बोध्यते । तदैक्षत सोऽकामयत नाम-
 रूपे व्याकरवाणि (अनया श्रुत्या ब्रह्मणो नामरूपात्मरूपपरिणामः)
 तदात्मानं स्वयमकुरुत । स ह एतावानास । एतदात्म्यमिदं सर्वम् । यद्य-
 मात्मा तत्त्वमसि (इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मण एव कार्यरूपत्वेन विपरिणामोऽ-
 भेदश्च कार्यकारणयोरिति बोध्यते) एष ह्येवानन्दयाति । एतस्यैवा-
 नन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति (इत्यादिश्रुत्यानन्दमयं ब्रह्मैव
 सर्वकारणम्) एको देवः सर्वभूतेषु गूढः (अनया श्रुत्या ब्रह्मणः सर्वा-
 न्तर्यामित्वम्) सर्वं खल्विदं ब्रह्म । तज्जलान् । सन्मूलाः सोम्येमाः
 प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः । कथमुसतः सज्जायेत । तत्सत्यमित्या-
 चक्षते । सर्वं सर्वमयं सर्वे जीवाः सर्वमयाः (इत्यादिश्रुतिभिः सर्वजगतो
 ब्रह्ममयत्वं बोध्यते) ।

श्रीमद्भगवद्गीतासु ' अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ।
 भवन्ति मावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः । मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मि-
 न्गर्भं दधाम्यहम् । अहं बीजप्रदः पिता । वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा
 सुदुर्लभः ' । इत्यादिवाक्यैरयमेव वादः स्पष्टतया प्रदर्शयते ।

श्रुतिस्मृतिसंदेहनिर्णायकेषु ब्रह्मसूत्रेष्वपि-अयमेव वादो ज्ञाप्यते ।
 तानि च सूत्राणि-जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्रात् (ब्र. सू. १।१।२) ।
 तत्तु समन्वयात् (ब्र. सू. १।१।३) कामाच्च नानुमानापेक्षा (ब्र. सू.
 १।१।७) आत्मकृतेः परिणामात् (ब्र. सू. १।४।२६) । योनिश्च
 हि गीयते (ब्र. सू. १।४।२३) । आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि (ब्र. सू.
 २।१।२८) तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः (ब्र. सू. २।१।१४) ।
 सर्वोपेता च तद्दर्शनात् (ब्र. सू. २।१।३०) सर्वधर्मोपपत्तेश्च (ब्र. सू.
 २।१।३७) वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् (ब्र. सू. २।२।२९) माया-
 मात्रं तु कात्स्न्येन (ब्र. सू. ३।२।३) प्रकृतैतावत्त्वं प्रतिषेधति ततो
 ब्रवीति च भूयः (ब्र. सू. ३।२।२९) प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्
 (ब्र. सू. ३।२।२८) इत्यादीनि ।

• • चतुर्थप्रस्थाने श्रीमद्भागवतेषु—जन्माद्यस्य यतोन्वयादितरतः ।
 (इत्यादिमङ्गलाचरणश्लोकेन जगत्कर्तुः सत्यस्य परब्रह्मणो ध्यानम्)
 स्वध्यग्र आसीत् । इत्यादिश्लोकेनादिमध्यावसानेषु जगत् भगवद्रूप-
 मित्येव बोध्यते । यथा हिरण्यं बहुधा । यथा सुवर्णं सुकृतम् । इत्यादि-
 श्लोकेषु—अस्यैवाविकृतपरिणामवादस्योपदेशः । क्रीडार्थमात्मन इदं
 त्रिजगत्कृतं ते । विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता । भूतानि विष्णुर्भुवनानि
 विष्णुः । (इत्यादिश्लोकैरस्यैव वादस्य शुद्धाद्वैतमतस्य च द्योतनम्) एवं
 प्रस्थानचतुष्टयेस्य वादस्य ग्रहणम् । तथा चैतन्मतमेव प्रस्थानचतुष्टये
 परिगृहीतमिति स्पष्टं प्रतीयते ।

✓ १६ आविर्भावतिरोभाववादः ।

अनुभवविषयत्वयोग्यता—आविर्भावः । तद्विषयत्वयोग्यता तिरो-
 भावः । इत्याविर्भावतिरोभावयोर्लक्षणे विद्वन्मण्डने प्रोक्ते । इमावावि-
 र्भावतिरोभावौ ब्रह्मणः शक्ती । तथा चोक्तम्—आविर्भावतिरोभावौ शक्ती
 वै मुरवैरिणः । इति । एवंच निर्गुणमविकृतं नित्यशक्तिमद्ब्रह्माविर्भावतिरो-
 भावाभ्यामक्षरजीवजगद्रूपैः स्वेच्छावशात्क्रीडति ततो जगतो नित्यत्वम् ।
 तदुक्तं विष्णुपुराणे—तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् । आविर्भा-
 वतिरोभावजन्मनाशविकल्पवत् ॥ आविर्भावतिरोभावेत्यस्यैव प्रपञ्चो
 जन्मनाशेति । जन्मशब्दगतजन्मधातोः प्रादुर्भाववाचकत्वम् । ' जनी
 प्रादुर्भावे ' इति पाणिन्यनुशासनात् । तथा नाशशब्दगतनशधातोर्-
 दर्शनवाचकत्वेन तिरोभावपर्यायकत्वम् । ' णश अदर्शने ' इति पाणि-
 न्यनुशासनात् । एतयोराविर्भावतिरोभावयोर्भगवच्छक्तित्वादानित्यत्वादिर्कं
 न शङ्क्यम् । किं चायं वादः श्रीमन्महाभारते पाञ्चरात्रादी च समु-
 पलभ्यते ।

१७ भक्तेर्निरूपणं तन्माहात्म्यं च ।

अस्मिन्मते केवलज्ञानापेक्षया केवलभक्तेर्गरीयस्त्वम् । तथा
 ज्ञानयुक्तभक्तेः परममाहात्म्यम् । एतावतापि भक्तेरेव गरिष्ठत्वं स्वी-

क्रियते । यथैकस्यैव सच्चिदानन्दात्मकस्य निर्गुणब्रह्मणा रूपत्रयं रम-
णार्थमाधिभौतिकाध्यात्मिकाधिदैविकभेदेन (आधिभौतिकं जगत् ।
आध्यात्मिकम् अक्षरब्रह्म । आधिदैविकं परब्रह्म) । एवं रमणार्थमेवा-
धिभौतिकाध्यात्मिकाधिदैविकभेदेन मार्गत्रयम् । तथाहि—आधिभौतिक-
मार्गः कर्म । आध्यात्मिकमार्गो ज्ञानम् । आधिदैविकमार्गो भक्तिः । तत्र
प्रथमेनाधिभौतिकमार्गेण कर्मणा प्रायोधिभौतिके जगति पुनः पुनरा-
वृत्तिर्विषयानन्दप्राप्तिश्च ' अयं शारीर आत्मा एभ्योऽङ्गैः संप्रमुच्य
पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्भवाति प्राणायैव ' ' तं विद्याकर्मणी सम-
न्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ' प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किंचेह करोत्ययम् ।
तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे ॥ इत्यादिप्रामाण्यात् । द्वितीये-
नाध्यात्मिकमार्गेण ज्ञानेन ब्रह्मण आध्यात्मिकस्वरूपेक्षरब्रह्मणि जीवस्य
लयः पुनरावृत्तेरभावश्च । अनावृत्तिः शब्दात् (ब्र. सू. ४।४।२२)
इति सूत्रप्रामाण्यात् । तृतीयेन सर्वोत्तमेनाधिदैविकमार्गेण भक्तिरूपेणा-
धिदैविकस्वरूपेण परब्रह्मणा पुरुषोत्तमेन सह सहभावपूर्वककृपानन्द-
प्राप्तिः । अत्र भगवदिच्छया पुनरुद्घरणं प्राप्ता अक्षरब्रह्मणि लीना
ज्ञानिजीवा अप्यागच्छन्ति । एवंच यद्यपि संसारे ज्ञानिनामनावृत्ति-
स्तथाप्यक्षरब्रह्मणोपि श्रेष्ठेन परब्रह्मणा सह कृपानन्दलाभार्थं भगव-
दिच्छयागमनं भवति । ज्ञानिनः अक्षरब्रह्मैव परमं फलं सच्चिदानन्दत्व-
देशकालापरिच्छिन्नस्वस्वयंप्रकाशत्वगुणातीतत्वादिधर्मवदस्तीति मन्यन्ते ।
भक्तास्तु—अक्षरब्रह्म परब्रह्मणः पुरुषोत्तमस्य धामेति जानन्ति । पूर्वोक्त-
मेव ज्ञानं प्रमाणसंबद्धम्—अव्यक्तोक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ इत्युक्तेः । ज्ञानिनोक्षरब्रह्मैव
' अहं ब्रह्मास्मि ' इति रूपेण भावयन्ति । भक्तास्तु तन्मनस्कास्तदाला-
पास्तद्विचेष्टास्तदात्मिकाः भूत्वा ' आक्षिप्ताचित्ताः प्रमदा रमापतेस्तास्ता
विचेष्टा जगृहुस्तदात्मिकाः ' । इति सर्वा भगवत्कृतलीलाः स्वयमेव
कुर्वन्ति । एतेषां मार्गत्रयवर्तिनां जीवानां व्युच्चरणमार्गोपि परस्परं भिन्नः ।
कर्ममार्गीयजीवा मूलेच्छातो व्युच्चरन्ति । ज्ञानमार्गीया वाणीतः ।

भक्तिमार्गीयास्तु—आधिदैविकस्वरूपस्य भगवतः शरीरात् । एतेषां
 त्रयाणां क्रमशो निष्ठात्रयम् । हरिः सर्वं सम्यगेव करिष्यतीति सम्य-
 ग्विवेकेन चित्तप्रसादो लम्बनीय इति कर्ममार्गीयनिष्ठा । मरणपर्यन्तं
 दुःखत्रयं सोढव्यं सर्वत्राखण्डं शुद्धाद्वैतमनुभवनीयमिति ज्ञानमार्गीया
 निष्ठा । ऐहिकपारलौकिकसर्वकर्मसु कर्मणा वाचा मनसापि हरिरेव शरणी-
 करणीयः । तदनन्याश्रयता संपादनीया । श्रीकृष्णप्रसादो लम्बनीयश्चेति
 भक्तिमार्गीयनिष्ठा । कर्ममार्गे विवेको ज्ञानमार्गे धैर्यम् । एते उभे अपि भक्ते-
 रङ्गभूते तत्वारिषोपक्रे च । भक्तिज्ञानाद्गरीयसी यतो ज्ञानेनाक्षरब्रह्मप्राप्तिः ।
 भक्त्या तु परब्रह्मणा श्रीकृष्णेन सह क्रीडारसानुभवः । मोक्षार्थं श्रवणा-
 दिभक्तिस्तु मर्यादामार्गान्तर्गतैव सोपाधिकत्वात् । तत्रोत्कटस्नेहामावात् ।
 मुक्तिदातृत्वेनैव भगवति तेषां स्नेहोतो निरुपधिषेमामावात्तेषां मुक्तिरेव
 फलं नतु क्रीडायामन्तर्भावः । कदाचिद्भक्तिमाहात्म्यान्मुक्तीच्छानि-
 वृत्तावपि तद्भक्तेः साधनमार्गीयत्वात्तत्र मुक्तिरेव फलं स्यात् । ‘अनि-
 च्छतो मे गतिमर्षी प्रयुङ्क्ते । अन्ते मुक्तिरेव मवित्री’ इति वाक्यप्रामा-
 ण्यात् । ज्ञानेनाक्षरब्रह्मप्राप्त्यनन्तरं भगवादिच्छया तस्य भक्ताववतारो
 भवति । स च ज्ञानिभक्तः केवलज्ञानिनः श्रेष्ठः । अत एव वक्ष्यमाणवा-
 क्यानि संगच्छन्ते । ‘माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोधिकः ।
 स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तः ।’ ‘ब्रह्मविदाप्नोति परम् ।’ ‘ब्रह्मभूतः प्रस-
 न्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते
 पराम् ।’ ‘मुक्तोपसृप्यन्वपदेशात्’ (ब. सू. १।३।२) मुक्तानामपि
 सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने ॥
 जन्मान्तरसहस्रेषु तयोध्ययनसमार्थिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे
 भक्तिः प्रजायते ॥ आत्मारामाश्च मुनयो निर्गन्था अप्युरुक्रमे । कुर्व-
 न्त्यहेतुर्की भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः ॥ इति । श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यैरपि तत्त्व-
 दीपनिबन्धनेनैवाशयेन ‘ज्ञानी चेद्भजते कृष्णं तस्मान्नास्त्यधिकः परः’ ।
 इति । अयमेवार्थः ‘संपत्त्याविर्भावः स्वेन शब्दात्’ (ब. सू. ४।४।१)
 इति ब्रह्मसूत्रेण विशदीक्रियते । एवं ज्ञानेनाक्षरब्रह्मप्राप्त्याऽविद्याया

उपोद्घातः ।

निवृत्तौ प्राकृतधर्मराहित्ये पुरुषोत्तमप्राप्तौ योग्यता संपद्यते । ब्रह्मज्ञानान्तरमपि न सर्वेषां भगवद्भक्तिरामः । अपि तु यामिच्छति भगवांस्तेनैव तत्प्राप्तिः । यमेवैव वृणुते तेन लभ्य इति श्रुतेः । एवं च वरणं विना कदाचिदापि न भक्तिप्राप्तिः 'भक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोगम् ।' इत्युक्तेः । अन्येनापि प्रकारेण ज्ञानाद्भक्तेराधिक्यं चोच्यते । तथाहि—अध्यासो द्विविधः जीवकृतो भगवत्कृतश्च । तत्र जीवकृताध्यासस्यैव ज्ञानेन निवृत्तिः । भगवत्कृताध्यासस्य तु भगवदिच्छयैव निवृत्तिः सा च भगवदिच्छा नाम वरणेन भक्तिमार्गे स्वीकारः । भक्तिरपि वासुदेवस्यैव श्रेष्ठा तस्यैव चित्ताधिष्ठानत्वात् ।

भक्तिमार्गेण भक्ताः प्रभुसमीपं गच्छन्ति । तत्र भगवत्प्राकट्ये सति प्रथमं नेत्राभ्यां मनसा च श्रीमुखसुधापानेन परमः प्रमोदो भक्तचित्तेष्वाविर्भवति । ततोनिर्वचनीयस्य कस्यचिद्भगवस्योत्पत्तिः । ततः सर्वैरिन्द्रियैर्भगवत्स्वरूपेण सह संभाषणादिसंगमेच्छा संभवति । स च सर्वो मनोरथो भगवता पूर्यते तदेतदुक्तम्- ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति अथ मर्त्योमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते, इति श्रुतेः । अयं रसानुभवः श्रेष्ठो गणितानन्दत्वाभावात् । अक्षरब्रह्मानन्दस्तु-ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः ' इत्यादिना गणितानन्दंस्त्वान्निकृष्टः । अनयोरन्यत्तारतम्यम् । तथाहि-भक्तौ कृपानन्दो रसपानं च फलम् । ज्ञाने दुःखाभावमात्रं फलम् । भक्तौ पूर्णानन्दानुभवः फलम् । ज्ञाने स्वरूपेण प्रकर्षतो लयः फलम् । भक्तौ भेदास्थित्यानन्दानुभवः संगच्छते । ज्ञाने भेदाभावस्थितेरानन्दानुभवो न संगच्छते । भक्तावारम्भत एव निरतिशयानन्दः । ज्ञाने प्रथमं कष्टम् । अन्ते दुःखाभावो गणितानन्दावाप्तिश्च । ज्ञाने ' अहं ब्रह्मास्मि ' इति वाक्यैः केवलमक्षरब्रह्मभावना । भक्तौ ' तन्मनस्कास्तदालापास्ताद्विचेष्टास्तदात्मिकाः ' इति तत्स्वरूपेण ' आक्षिप्तचित्ताः प्रमदा रमापतेस्तास्ता विचेष्टा जगृहुस्तदात्मिकाः ' इत्युक्त्वा स्वयं तल्लीलाकरणम् । ज्ञाने कामक्रोधादयः प्रतिबन्धकाः । भक्तौ तु न ते प्रतिबन्धकाः प्रत्युत

सहायाः । ' कामं क्रोधं भयं स्नेहमैक्यं सौहृदमेव च । नित्यं हरौ
 विदधतो यान्ति तन्मयतां हि ते ॥ गोप्यः कामाद् भयात्कंसो द्वेषाच्चै-
 द्यादयो नृपाः । संबन्धादृष्णयः स्नेहाद्युयं भक्त्या वयं विभोः ॥'
 इत्युक्तेः । भक्तौ तु तथा भयसंभावना नास्ति ' आत्मप्रदः प्रियश्चापि
 किमर्थं मोहायेष्यति । ' 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन'
 इत्युक्तेः । ' न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह । ' इति 'पतिपाय
 ' केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः खगा मृगाः । इत्यनेन भक्त्या तिर-
 श्चामपि भगवत्प्राधिकथनाज्ज्ञानतस्तस्याः श्रेष्ठत्वं सुविदितं भवति । ननु
 भक्तेर्द्वैतं विनाऽसंभवात् ' यत्र हि द्वैतमिव भवति ' इत्यादिश्रुत्या
 द्वैतस्य निषेधाच्छ्रुतिविरुद्धमिदं भक्तिशास्त्रमिति चेन्न । 'यत्र हि द्वैतमिव'
 इत्यादिश्रुतेर्द्वैताभावबोधकत्वामावात् । तस्यां श्रुतौ केवलं द्वैतज्ञानं
 निषिध्यते । एवं च पुरुषोत्तमभक्तेर्विधिनिषेधो वा नानया श्रुत्या प्रति-
 पाद्यते । पुरुषोत्तमदर्शने सति न द्वैतोत्पत्तिस्तेन नोक्तश्रुत्यवकाशः ।
 प्रत्युत भगवद्दर्शनविधिरेव श्रुत्यन्तरे दृश्यते । तथाहि 'स वा एष एवं
 पश्यन् एवं मन्वान एवं विजानन् ' ' सदा पश्यन्ति सूरयः ' इति च ।
 मन्मना भव मद्भक्तो मयाजी मां नमस्कुरु ' इति भगवद्गीतोक्तिश्च ।
 ब्रह्मभावानन्तरमपि परा भक्तिरनुष्ठानं शक्यते । एतदेव भगवतोऽनव-
 गाह्यमाहात्म्यम् । भक्तिरेवोत्कृष्टं फलम् । साधनमपि तदेव । अत एव
 सूरयो भक्त्यैवात्मानं भगवते समर्प्य रसपूर्णां भवन्ति । येषु नारित
 भगवत्कृपा ये वा कर्म ज्ञानं श्रवणादिनवविधभक्तिं च कष्टतमां मन्वते
 तैरपि 'सर्वधर्मान् परित्यज्य' इति वचनाद्भगवानेव शरणीकरणीयः ।
 तत एवोत्कृष्टफलानुभवः परमानन्दावाप्तिश्च । एवं भगवच्छरणा जीवाः
 कदापि न मुह्यन्ति मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते । ' कौन्तेय
 प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ' इति भगवद्गीतासु भगवदुक्तेः ।

१८ पुष्टिविचारो मर्यादाविचारश्च ।

श्रीमद्भागवते पठरकन्धे ' पोषणं तदनुग्रहः ' इति पुष्टिलक्षणं

कृतम् । तेन भगवदनुग्रह एव पुष्टिशब्देनाभिधीयते । न विषयात्मक-
तुष्टौ तत्तात्पर्यमिति स्पष्टं प्रतीयते । श्रीमदणुभाष्ये पुष्टिवर्णनं बहुषु
स्थलेषूपलभ्यते । तथाहि—कृतिसाध्यं साधनं ज्ञानभक्तिरूपं शास्त्रेण
बोध्यते । ताभ्यां विहिताभ्यां मुक्तिर्मर्यादा । तद्रहितानामपि स्वस्वरूप-
बलेन स्वप्रापणं पुष्टिरित्युच्यते (अणुभा. ३।३।२९) साधनक्रमेण
मोचनेच्छा हि मर्यादामार्गीया मर्यादा । विहितसाधनं विनैव मोच-
नेच्छा पुष्टिमार्गमर्यादा (अ. भा. ४।२।३) साधनं विना स्वस्वरूप-
बलेनैव कार्यकरणे हि पुष्टिः (अ. भा. ४।१।१३) पुष्टिमार्गोऽनुग्रहै-
कसाध्यः प्रमाणमार्गाद्विलक्षणः (अ. भा. ४।४।९) मर्यादापुष्टिभेदेन
वरणं द्विधोच्यते । तत्र सहकार्यन्तरविधिस्तु मर्यादापक्षेणोच्यते पुष्टौ तु
नान्यापेक्षा (अ. भा. ३।४।४६) एतत्सर्ववाक्यपर्यालोचनया नायं
मार्गो विषयपोषक इति सुरिभिर्विदितमेव स्यात् । अधुना विषयिणामत्र
मार्गे न समावेश इति प्रतिपाद्यते । तथाहि—‘विषयाक्रान्तदेहानां
नावेशः सर्वथा हरेः (सं. नि. ६) संसारावेशदुष्टानामिन्द्रियाणां
हिताय वै । कृष्णस्य सर्ववस्तूनि भूम्न ईशस्य योजयेत् । (नि. ल.
१२) किंच वैराग्यमप्यत्र मार्गे विधीयते । वैराग्यं सांख्ययोगौ च
तप्ते भक्तिश्च केशवे । पञ्चपर्वा तु विद्येयं (त. नि. ४८-४९) इत्या-
दिना पञ्चपर्वात्मकविद्यायां प्रथममेव परिगणनात् । तथाच नायं काम-
पोषको मार्गः श्रीहरिरायकृते कामाख्यदोषविवरणे ‘दोषेषु प्रथमः
कामः’ इत्यादिना दोषेषु कामस्य प्राथम्येन परिगणनात् । गोपीलीला-
विषये कामसंबन्धो नास्ति यतः श्रीमद्भागवते ‘संत्यज्य सर्वविषयांस्तव
पादमूलम् । ता नाविदन्नित्याद्युक्तिः । अत एव श्रीमुञ्जोधिण्यां रासपञ्च-
ध्यायीकारिकासु—क्रिया सर्वापि सैवात्र परं कामो न विद्यते । तासां
कामस्य संपूर्तिर्निष्कामेहेति तास्तथा । कामेन पूरितः कामः संसारं
जनयेत् स्फुटम् । कामाभावेन पूर्णस्तु निष्कामः स्यान्न संशयः । अतो
न कापि मर्यादा भग्ना मोक्षफलापि च ॥ अत एतच्छ्रुतौ लोको निष्कामः
सर्वथा भवेत् । भगवच्चरितं सर्वं यतो निष्काममीर्यते । अतः कामस्य

पुष्टिस्थः साक्षाद् दृश्यमानः । मर्यादास्थपुरुषोत्तमोक्षरात्मके व्यापिवै-
कुण्ठे निवसति । पुष्टिस्थः श्रीमद्गोकुले निवसति । तानि परे तथा ह्यह
(ब्र सू. ४।२।१५) इति सूत्रेण व्यापिवैकुण्ठाद्गोकुलस्य माहात्म्याधिक्यं
वर्णितम् । मर्यादामार्गस्थपुरुषोत्तमदर्शने शुद्धाद्वैतज्ञानिनोधिकारः ।
पुष्टि मार्गस्थपुरुषोत्तमदर्शने स्वतन्त्रस्य रासिष्ठमक्तस्याधिकारः । मर्यादास्थ-
मक्तानामक्षरब्रह्मणि लयः । पुष्टिस्थमक्तस्तु न लीयते । यथा पुष्टिस्थ-
पुरुषोत्तमः स्वयं प्रादुर्भूय लीलां करोति । एवं स्वान्तस्थमक्ताननुगृह्य
प्रकटयित्वा स्नेहेन स्वलीलारसमनुभावयति ।

प्रसङ्गान्मूलस्वरूपं विविच्यते । तत्र ' कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च
निर्वृतिवाचकः ॥ तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥ १ ॥ ॐ
सत्सत्परं ब्रह्म कृष्णात्मको नित्यानन्दैकस्वरूपः, सोहम् ॐ तद्गोपाल एव
परं सत्यमवाधितम् ' इति । स च परमकाष्ठापन्नः पुरुषोत्तमराब्दवाच्यः
कृष्णः सदा प्रकटालौकिकारवधर्मा नित्यसर्वलीलः । स हि द्विभुज-
चतुर्भुजादिरूपैर्वृहद्भनद्वन्दावनव्यापिवैकुण्ठादिषु तत्तद्भक्तैः सह रम-
माणः सदा विजयते । परिपूर्णतमः कृष्णो वैकुण्ठो गोकुलः स्वयम् ।
चतुर्भुजश्च वैकुण्ठे गोकुले द्विभुजः स्वयम् ॥ १ ॥ इति ब्रह्मवैवर्तम् ।
अत एव परमानन्दः । एवं च मूलरूपस्य चत्वारि रूपाणि । तत्रैकं पुरु-
षोत्तमस्वरूपं श्रीकृष्णशब्दवाच्यम् । एकमक्षरं स्वरूपमधिकारिभेदेन
द्विविधम् । एकमन्तर्शमिस्वरूपम् । एवं चातुर्विध्यं ज्ञेयम् । सोपधिस्ने-
हवता कृते मत्स्थायवताराः । निरुपधिस्नेहवतां कृते तु श्रीव्रजनाथ-
प्राकट्यम् । अतः सर्वावतारापेक्षया व्रजनाथस्यैव श्रेष्ठ्यम् । मर्यादायां
पापक्षयानन्तरं भक्ताधिकारः । पुष्टौ तु भक्ताः सदा शुद्धाः । मर्यादा-
भक्तं ज्ञानादेः सहकारित्वम् । पुष्टिभक्तौ ज्ञानादीनामनपेक्षा । पुष्टि-
भक्तेरपि शुद्धपुष्टिपुष्टिपुष्टिमर्यादापुष्टिप्रवाहपुष्टिभेदैश्चातुर्विध्यम् । तद्वि-
वरणं, पमेयरत्नार्णवतो ज्ञेयम् ।

यास्मिन् भगवत्कृपा स पुष्टिभक्तिमार्गाधिकारी । सा च कृपा

तन्मार्गरुच्यनुमीयते । एवं च पुष्टिमार्गिफलद्विस्तासमद्भूतमगवत्कृपा-
जन्यपुष्टिमार्गविषयकरुचिमानधिकारीति ज्ञेयम् । सा रुचिर्भक्तिरेव ।
शुद्धपुष्टिभक्तिफलं तु नित्यलीलान्तःप्रवेशः । पुरुषोत्तमलाभे यो मुख्य-
हेतुतयोदितः । तस्य सर्वात्ममावस्य स्वरूपमिह वर्ण्यते ॥ भगवद्विषयको
निरुपधिस्नेहो भक्तिविशेषः सर्वात्ममावः । अयमेव पुरुषोत्तमप्राप्ती
मुख्यं कारणम् । स च मर्यादापुष्टिभेदेन द्विविधः । तत्राद्योम्बरीपसं-
बन्धी श्रीमद्भगवते नवभस्करुन्व उक्तः । द्वितीयस्तु शृङ्गाररसमध्यप्राप्ती
शुद्धपुष्टिभक्तिमार्गियत्रजसुन्दरीसंबन्धी तत्रैव दशभस्करुन्वे निरूपितः ॥

इति शुद्धद्वैतमतस्वरूपम् ।

शांकरमतम् (अद्वैतमतम्)

अस्मिन्मते ब्रह्मैव सत्यमन्यत्सर्वं मिथ्या । जगदादि सर्वं शुक्तौ रजत-
मिव भासते । ब्रह्म निर्गुणमत एव शब्दैरप्रतिपाद्यम् । अत एव वाङ्म-
नसयोरगोचरमिति श्रुतौ कथ्यते । सर्वज्ञत्वादयोपि ब्रह्मगुणा औपा-
धिकाः । जीवो ब्रह्मरूपोऽप्यज्ञानाद्भिन्न इव भाति । मनोबुद्ध्याद्युपा-
धिभिः सर्वोपि जनोहमिति प्रत्येति । अतएव सुप्तौ मनोबुद्ध्या-
दित्येनाहमाकारप्रतीत्यभावः । एव मोक्षावस्थायामप्युपाधिलयादह-
माकारप्रतीत्यभावः । एवं चाहमिति प्रतीतिरौपाधिकी । अयं प्राप्ती-
तिको जीव एक एव न तु नाना । अन्तःकरणभेदात्सुखदुःखानुभवभेदः ।
चेतन्यं सर्वव्यापकं स एवात्मेत्यभिधीयते । अयमात्मेश्वरजीवसाक्षीति
भेदेन त्रिविधः । सर्वजगन्मूलकारणमज्ञानं तस्मिंश्चेतन्यान्तर्गते सति स
आत्मेश्वर इत्यभिधीयते । स एवेश्वरस्त्वरजस्तमोभिर्विष्णुब्रह्मशंकरेति
संज्ञा लभते । आत्मा ज्ञानस्वरूपो नतु ज्ञातृस्वरूपस्तस्य ज्ञातृत्वमहं-
काराद्युपाधिभिः प्रपञ्चस्यापि ज्ञेयत्वमज्ञानादेव । त्रिविधं सत्यत्वं प्राप्ति-
मासिकं व्यावहारिकं पारमार्थिकं च । तत्र प्राप्तिमासिकस्य
शुक्तिरजतादेर्व्यावहारिकसत्यरजतेन बाधः । व्यावहारिकसत्यत्वं घट-
पटादीनां तच्च पारमार्थिकसत्येन ब्रह्मदर्शनेन बाध्यते । ब्रह्मणस्तु कस्या-

मिथ्यवेस्थायां न बाधः । अत एव तत्परमार्थसत् । घटपटादीनां व्यवहार-
दशायां सत्यत्वं वस्तुतस्तु ते मिथ्याभूताः । स्वाप्तिकपदार्थवत् । यथा स्वप्न-
गताः पदार्था जाग्रदशायां न सन्त्यतो मिथ्या तथा पारमार्थिकदशायाममा-
वादेते व्यवहारदशायां विद्यमाना अपि घटादयो मिथ्या । पारमार्थिका-
त्मज्ञानेन तद्वाधात् । कासुचिच्छ्रुतिषु सृष्टिराकाशादिक्रमेण कासुचिच्छ्रु-
तिषु तेजसादिक्रमेण कुत्रचित्सर्वं ब्रह्मैव नान्यदित्युक्तम् । सर्वासा
श्रुतीनामत्राधितप्रामाण्यात्तत्समन्वयोवश्य कर्तव्यस्तथा चेदमेव सिध्यति
यद्ब्रह्मैव सत्यमिति पारमार्थिकदृष्टचोक्तम् । आकाशादिक्रमसृष्टिस्तु
व्यावहारिकी । अनेनापि प्रमाणेन जगतो व्यावहारिकसत्यत्वम् । न तु
परमार्थसत्यत्वम् । यदि जगत्परमार्थसत्स्यात्तर्ह्यन्यत्किमपि नास्तीति-
प्रतिपादिनी श्रुतिरनार्थिका स्यात् । एवं च सत्यानृते मिथुनीकृत्य
नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहार इति मन्तव्यमत एवाज्ञानिदृष्ट्या तत्सत्यत्वं
भासते । ज्ञानिदृष्ट्या च ' तस्य पिता अपिता भवति ' इत्युक्त्वात्
तस्य मिथ्यात्वम् । न केवलं सर्वस्य जगतो मिथ्यात्वं श्रुत्या बोध्यते-
पि तु स्वस्यापि मिथ्यात्वं श्रुतिर्निरभिमानितया ब्रूते । ननु मिथ्या-
भूतश्रुतेः सत्यज्ञानं कथमिति न च वाच्यम् । " यथा कर्मसु काश्याेषु
स्त्रियं स्वप्नेनुपश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने "
इत्युपनिषदुक्त्वात् मिथ्याभूतात्त्वप्रस्थेर्दृशनात्सत्यसमृद्धिप्राप्तिरि-
वास्तव्याया अपि श्रुतेः सत्यमूतात्मदर्शनस्य संभवात् । यथा वा स्वाप्ति-
कपदार्थानामसत्यत्वेपि तज्ज्ञानस्य सत्यत्वं तथा मिथ्याभूताया अपि
श्रुतेः सत्यात्मज्ञानम् । एतस्य सर्वजगतो मूलस्वरूपमनाद्यविद्या सा च
त्रिगुणात्मिका प्रलयकालसमाप्तिवेल्लायामविद्यया जीवकृतकर्मभिश्च
" तदैवात् बहु स्यां प्रजायेय " इति रीत्या परमात्मा संकल्पयति तत
आकाशादिक्रमेण सृष्ट्युद्गमः । ततश्च पञ्चीकृतपञ्चमहामूतेभ्यः शरीरा-
दीनि प्रादुर्भवन्ति । एवमुत्पन्नशरीरे प्रविष्टं चैतन्यं जीव इत्यभिधीयते
स नाणुः किंतु व्यापकः सर्वस्मिन्शरीरे सुखदुःखानुभवात् । स च

जीवो मुक्तिपर्यन्तं स्थायी जन्मान्तरीयकर्मजसुखदुःखसंबन्धात् । ननु जन्मान्तरं नाङ्गीक्रियत इति चेज्जन्मसमकाले जायमानसुखदुःखानुभव-
स्यानुपपत्तिः । मातृस्तनपानादावप्रवृत्त्यापत्तिश्च । तदानीं कस्यापि कर्मणोसंभवात् । जीवो विस्मृतकण्ठस्थचामीकरपुरुष इवात्माविस्मृतेर-
ज्ञानात्सुखदुःखानुभवभाक् । अज्ञानं लिङ्गशरीरं स्थूलशरीरं चेत्युपा-
धिस्तस्य सदा प्रत्यासन्नः । अयमुपाधिर्दशमस्त्वमसीति ज्ञानेन विस्मृ-
तात्मस्वरूपस्थाज्ञानामिवात्मज्ञानेन जीवात्मपरमात्मैक्यज्ञानापरपर्यायेण
नश्यति सत्यज्ञानेन विना मिथ्याभूतदर्शनस्यानिवृत्तेः । एवमाविद्यानाशो
जीवो मुक्तो भवति । तस्य ज्ञानाग्निः प्रारब्धेतराणि संचितक्रियमाणानि
कर्माणि नाशयति । अस्यां दशायां प्रारब्धकर्माणि भुञ्जानः स विद्यतश-
रीराद्यभिमानो जीवन्मुक्त इत्यभिधीयते । प्रारब्धकर्मावसाने देहपाते स
विदेहमुक्तो भवति । इयमेव परमा मुक्तिः । अस्यां जीवः परमात्म-
सायुज्यं नाम स्वरूपमधिगच्छति । नच मतान्तरवदल्पेनापि सेवका-
दिरूपेण भिन्नस्तिष्ठति । यद्यपि जीवः सदैवात्मस्वरूपस्तथापि भावरू-
पेणाज्ञानेनात्मानं सुखदुःखभाजं मनुते तदैव बद्ध इत्यभिधीयते तादृशा-
ज्ञानस्य निवृत्तौ स एव मुक्त उच्यते । साधनक्रमः । वेदाविहितवर्णा-
श्रमकर्मणा चित्तशुद्धिस्ततो ब्रह्मनिष्ठगुरुं प्रति शरणगमनं तेन तत्त्वमसीति
ज्ञानोपदेशस्तच्छ्रवणमनननिदिध्यासनैः सन्यासाश्रममधिवसनकर्माणि
परित्यजंश्च स सुस्थिरज्ञानो मोक्षं लभते । कदाचिद्द्वामदेवादिवत्पूर्व-
जन्मकृतकर्मभिः शुद्धचित्तोत्र जन्मानि ज्ञानेन मुक्तो भवति । मोक्षाप्तौ
ज्ञानमेव साक्षात् साधनम् । कर्मोपासने तु चित्तशुद्धिचित्तैकाग्रचभाप-
कत्वात्परंपरितसाधने । ज्ञानकर्मसमुच्चयस्तु नेष्टः । नित्यानित्यवस्तु-
विवेक इहामुत्रार्थभोगविरागः शमदमादिसाधनसंपद् मुमुक्षुत्वं चेति
साधनचतुष्टयसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा । अस्मिन्मतेनिर्वचनीयख्यातिः ।
प्रत्यक्षानुमानोपमानशाब्दार्थापत्त्यनुपलब्ध्याख्यानि पट् प्रमाणानि ।
तत्रालौकिकार्थ आत्मनि शाब्दमेव मुख्यं प्रमाणम् । अन्यदनुमानादि

तदवष्टम्भेन प्रमाणं भवति । अत्र मते विवर्तवादः । तत्स्वरूप स्वप्रकाश-
परमानन्दाद्वितीयं ब्रह्म स्वमायावशान्मिथ्यैव जगदाकारेण कल्पते ।
यथा शुक्तौ रजत रज्जौ भुजंगमश्च । ननु शुक्तिरजतादौ सारूप्य
विवर्तत्वे कारण जीवजडयोः सारूप्याभावेन भिद्विवर्तत्व प्रपञ्चस्य
कथमिति चेन्नैतत्साधु । नहि सारूप्यनिबन्धनाः सर्वे विभ्रमा इति
व्यातिरस्ति । असद्रूपादपि कामादेः कान्तालिङ्गनादिष्विव स्वप्रविभ्र-
मस्योपलम्भात् । किञ्च कादाचित्के विभ्रमे सारूप्यापेक्षया नीनायविया-
निबन्धने प्रपञ्चे तदुक्तमाचार्यवाचस्पतिना—‘विवर्तस्तु प्रपञ्चोर्य ब्रह्मणो-
परिणामिनः । अनादिवासनोद्भूतो न सारूप्यमपेक्षते ॥’ इति । अस्य
मतस्य संग्राहकः श्लोकः ॥ “ ब्रह्म सत्य जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव
भापरः ” इति ॥

रामानुजमतम् (विशिष्टाद्वैतमतम्)

विशिष्टाद्वैतशब्दार्थः— चिदभिदिशिष्टस्य परमात्मनोद्वैतमथवा
सूक्ष्मशरीरविशिष्टस्य कारणरूपस्य परमात्मनस्तथा स्थूलशरीरविशि-
ष्टस्य कार्यरूपस्य परमात्मनश्चेत्युभयोरद्वैतम् । पदार्थास्त्रिविधा आचि-
द्विदीश्वरभेदेन । तत्र प्रकृतिकालशुद्धसन्वभेदेनाचित्पदार्थास्त्रिविधः ।
तत्रापि प्रकृतिस्त्रिधासूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमेतिभेदेन । सा च क्रमेणान्यका-
क्षरतम इति संज्ञिका । ईश्वरः परमात्मा स एव ब्रह्मेत्यभिधीयते । चिदचित्
(जीवजड) पदार्थात्मकमीश्वरस्य शरीर तच्छरीरमपि स्थूलसूक्ष्मभेदेन
द्विविध सूक्ष्मशरीरयुतः परमात्मा स्थूलस्य जगत उपादानकारणम् ।
परमात्मन्यप्राकृताः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः शक्तिज्ञानानन्दादयश्च गुणाः
सन्ति । स च सर्वाश्रयो व्यापकश्च तज्ज्ञान शरीरमपि व्यापकम् । स च
पञ्चविधः परव्यूहविभवान्तर्याम्यन्ववितारभेदेन । स एव सूक्ष्मचिदचि-
त्पदार्थयुक्तो जगत उपादान विशेषकल्पयुक्तश्च निमित्तकारणं भवति ।
तथा कालायन्तर्यामितया सहकारिकारणं च भवति । अयं परमात्मा
सर्वेषां चेतनाचेतनवस्तूनां भेरकः कर्मानुकूलफलप्रदोऽप्युदासीनः सर्व-

जीवानां जडानां च नियन्ता कल्याणगुणपूर्णा हेयगुणप्रत्यनीकः सर्वा-
 न्तर्याम्यभिन्यशाक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजःसंपन्नो भक्तिलभ्यश्चास्ति । जीवजडौ
 परमात्मनः शरीरभूते । एताद्विशिष्टपरमात्मातिरिक्तं जगति किञ्चिन्नास्ति ।
 यद्यपि जीवजडौ विशिष्टपरमात्मनोनातिरिक्तौ तथापि केवलपरमात्म-
 नस्तौ भिन्नौ नित्यौ च चिदपरपर्यायो जीवः स चाणुर्न तु व्यापकः ।
 स च चेतन ईश्वराधीनकर्तृत्वगुणः स्वप्रकाशः सुखी नित्यः प्रतिशरीरं
 भिन्नश्च । स च बद्धमुक्तनित्यभेदेन त्रिविधः । ब्रह्मादिकीटान्ताः सर्वे
 संसारिजीवा बद्धाः । विमुक्तसंसाराः प्राकृतसूक्ष्मशरीररहिता वैकुण्ठे
 भगवत्संनिधिनिवासिन आविर्भूताद्युगुणा ये ते मुक्तजीवाः । मूलत एव
 संसारसंबन्धरहिताः परमात्मेच्छानुवर्तिनोसंकुचितज्ञाना येनन्तगरु-
 ङादयस्ते सर्वे नित्यजीवाः । जीवात्मानोनन्ताः । जगत्प्रवाहश्चानादिः ।
 नित्यजीवाः स्वेच्छया लीलाविभूतिष्ववतारं धारयन्ति । एतेषु नित्यजीवेषु
 यथाधिकारं तारतम्यं वर्तते । मुक्तजीवेषु तारतम्यं नास्ति । तेषां न कोप्य-
 धिकारो न वा तेषामवतारधारणम् । मुक्तौ जीवैः परमात्मसादृश्यं लभ्यते
 न त्वेक्यम् । जीवो ज्ञातृस्वरूप आनन्दस्वरूपश्च तथा कर्ता भोक्ता ।
 तस्य शरीरं प्रकृतिजन्यं पाञ्चभौतिकं स च स्वयं परमात्मनः शरीरभूतो
 जीवात्मा लिङ्गदेहोपाधिना संसरति । स च लिङ्गदेहः प्राकृतोनादिश्च ।
 उपाधिभूतलिङ्गदेहत्यागेन जीवेन मोक्षो लभ्यते । मोक्षावस्थायामपि
 जीवस्य ज्ञातृत्वं न हीयते । मोक्षार्थं जीवस्य ब्रह्माविचारो विधीयते ।
 तत्र पूर्ववृत्तं कर्म ब्रह्मज्ञानेद्भूतम् । न साधनचतुष्टयसंपत्त्यानन्तर्यं तत्रा-
 पेक्ष्यते । यत्रेश्वरनित्यजीवमुक्तजीवाश्च विविधभोगानुपभुञ्जते । यत्र च
 कर्मरूपाविद्या न संभवत्यसौ देशः शुद्धसत्त्वमित्यभिधीयते । एतत्सत्त्वं
 प्राकृतसत्त्वगुणतो 'विलक्षणम्' । ज्ञानं स्वप्रकारं चेतनं व्यापकं शुद्ध्यपर-
 पर्यायं चास्ति । जीवेश्वरौ तदाधारभूतौ तयोर्धर्मो ज्ञानं तच्च स्वतः
 प्रमाणं बद्धदशायां तत्कर्माच्छन्नं संकुचितं भवति मोक्षे तु तद्विकासितं
 भवति । प्रकृतिपदार्थो जडो नित्यश्च । तेन परमात्मस्वरूपाच्छादितं
 भवतीति कर्मवश्या बद्धजीवा मन्यन्ते । इयं प्रकृतिः सत्त्वरजस्तम इति

गुणैश्चात्मिका चतुर्विधानितत्त्वात्मिका च । तानि तन्वानि प्रकृतिर्महत्त्व-
महंकारो मनः पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि
पञ्च महाभूतानि चेति । एतेषु प्रथमतत्त्वं प्रकृत्याख्यं सर्वेषां जडानां
मूलकारणम् । एतदतिसूक्ष्मं सृष्ट्यादौ परमात्मन इच्छया प्रकृती परि-
णम्यमानायां यथा यथा सूक्ष्मता हीयते तथा तथावस्थान्तरं भवति ।
तत्र प्रथमावस्था तम इत्यभिधीयते । द्वितीयावस्थान्तरं तृतीयावस्था-
व्यक्तं च । इदं तृतीयमव्यक्तं नाम कार्योन्मुख्यवस्था । अव्यक्तानन्तरं
जायमानाः सर्वे परिणामा व्यक्ताः । तत्र प्रथमपरिणामो महत्त्वम् ।
अत्र गुणत्रयसाम्यं नास्ति । त्रिष्वन्यतमो गुणः प्रबलो भवति । महत्त्वं
ब्रह्मणः शरीरम् । अस्माज्जायतेन्तःकरणवृत्तिर्बुद्धिर्नास्तीति विश्वयाख्या ।
* महत्त्वत्वात्सत्त्वगुणभावत्वेन जायमानः साच्चिकोहंकारो वैकारिक इति
कथ्यते । अस्मात्सात्त्विकाहंकारात्पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि
मनश्चेत्यने । एतदेव मनः स्मृत्यादीनां साधन सर्वेन्द्रियाणां
प्रेरकं संसारवन्धकारणीभूतं च । अचिद्वस्तूना यथा महत्त्वत्वादिस्वरूपेण
परिणामा भवन्त्येवं जीवात्मनो ज्ञानधर्मसंज्ञोच्चविकासोद्योगवस्था
भवन्ति । तथात्मनोऽपि सृष्ट्यादिसंकल्पाद्योगवस्था भवन्ति । जडव्या-
पाराः सदा परबुद्धचलम्बनेन संभवन्ति । परमात्मनः सर्वे
व्यापाराः स्वबुद्धचलम्बनेन संभवन्ति । जीवस्य तु केचिदेव व्यवहारा
ईश्वरबुद्धचलम्बनेन केचित्स्वस्य परमेश्वरस्य चेत्युभयोर्बुद्धिमव-
लम्ब्य प्रवर्तन्ते । केवलमेव स्वबुद्धिमवलम्ब्य जीवेन व्यवहारः कर्तुं न
शक्यते । जडपदार्थाः सदान्यस्य शरीरं भवन्ति । आत्मत्वं तु तेषां
नास्ति । तथेश्वरः सदात्मैव शरीरत्वं तस्य नास्ति । जीवस्तु स्थूल-
देहस्यात्मा । ईश्वरस्य शरीरमित्युभयं भवति । अन्तर्निधामकत्वं चात्म-
शब्दप्रवृत्तिमिहितं तेन जीवः परमात्मेति द्वयमप्यात्मशब्देन व्यवहियते
अन्तर्यामित्वस्य परा काष्ठा परमात्मेति । ज्ञानं द्विविधं स्वरूपभूतं धर्मभूतं
च । तत्र स्वरूपभूतज्ञानं जीवाभिन्नं धर्मभूतं तु ततः पृथक् । एवं च स्वरूप-
भूतज्ञानं ज्ञानदृष्ट्या ज्ञानस्वरूपो जीवः । स एवाहमिति प्रतीत्या मासमान-

त्वाग्नेयोपि । तथा तादृशज्ञानवत्त्वात् स एव ज्ञातृस्वरूपोपि । पञ्चीकृत-
 पञ्चमहाभूतानि महत्तत्त्वमहंकारश्चेति सप्त तत्त्वानि प्रकृतिश्चेत्यष्टभ्यः शरी-
 रोत्पात्तिः । ततस्तच्छरीरं पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनश्च
 भूपयति । भक्तिः प्रपत्तिश्चेति मोक्षसाधने । भक्तिर्मजनम् । अनन्यमा-
 वेन परमेश्वरः शरणीकरणीय इति प्रपत्तिः । साधनक्रमश्चेत्थम्—
 कर्मज्ञानयोगौ भक्तिकारणम् । साधनभक्तिः प्रपत्त्यद्भुम् । साच प्रप-
 त्तिर्यत्र देहे तदेहपात एव मोक्षः । अत्र मते प्रत्यक्षमनुमानमागमश्चेति
 प्रमाणत्रयम् । अन्यप्रमाणानामत्रैवान्तर्भावः । अत्र मते सत्ख्यातिः ।
 जीवन्मुक्तिर्नास्ति । अत्र मतेद्वैतवाद्यादृतो विवर्तवादः खण्ड्यते
 परिणामवादश्च स्वीक्रियते । तत्तात्पर्यमित्थम्—जगति विद्यमानानि
 सर्ववस्तूनि सत्यानि तानि मूलप्रकृतिपरिणामभूतानि च । श्रुतियतानि
 ' असत्यं ' ' नास्ति ' इति पदानि न मिथ्यार्थबोधकानि । किन्तु
 विनाशित्वबोधकानि परिणामिपदार्थस्वरूपं तत्तदवस्थासु भिद्यतेतस्ते
 पदार्था असत्या विनारीन इत्युच्यन्ते नतु मिथ्याभूतत्वं तेषामिति
 मन्तव्यम् । एवंच जगत्सत्यमिति राद्धान्तः ।

माध्वमतम् ।

अत्र स्वतन्त्रास्वतन्त्रभेदेन द्विविधं तत्त्वम् । तत्र स्वतन्त्रं तत्त्वं
 सर्वसद्गुणांश्रयो दोषरहितो विष्णुरेव । अयमेव ब्रह्मशब्देनाभिधीयते ।
 विष्णुभिन्नं सर्वमस्वतन्त्रम् । जीवो ब्रह्म च परस्परं भिन्ने । नाभिन्ने ।
 साच्चिदानन्देति त्रयं परमात्मनः शरीरम् । स परमात्मा विष्णुः सर्वजगतो
 मूलकारणम् । स एव सर्ववस्तुष्वन्तर्यामी । तस्य केवलं सुखभावत्वम् ।
 दुःखं तु तस्य कदाचिदपि न संभवति । यथा परमात्मनो जीवो भिन्न-
 स्तथा जगदपि तस्माद् भिन्नम् । अत्र मते पञ्च भेदाः स्वीक्रियन्ते ।
 तथाहि १ जीवेश्वरभेदः २ जडेश्वरभेदः ३ जीवजडभेदः ४ जीवजी-
 वभेदः ५ जडजडभेदः । मोक्षावस्थायामपि जीवः परमेश्वराद्भिन्न एव
 तिष्ठति । गीतासु— इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधुर्गर्भाभासाताः । सुर्गोपि नोप-

जायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ १५१२ इत्यनेन ज्ञानेन मुक्तो मत्सा-
दृश्यं यान्तीत्युक्तेः । जले जलप्रक्षेपे उभयोः सामरस्येनेक्यं न भव-
तीति युक्त्यापि तथैव वक्तुं शक्यते । यथा तत्रालमेकमिव प्रतीयतेन-
भिज्ञैस्तथैव जीवेश्वरयोरप्येक्यं प्रतीयतेनाभिज्ञैः । जीवो मुक्त्यवस्थायां
न परमैक्यं गच्छति वैरूप्यात् । तथाहि भगवान् पूर्णः स्वतन्त्रः । जीव-
स्त्वल्पोस्वतन्त्रः । तयोरैक्यं भवितुं नार्हति । किंतु बुद्धिसारूप्यमेक-
स्थाननिवासो वा भवति । यथा ब्राह्मणं भक्त्या संपूज्य शूद्रोपि ब्राह्मणो
भवेदिति वाक्यस्य ब्राह्मणवत् शुद्ध इति लाक्षणिकोर्थः । तद्द् ब्रह्म
वेद ब्रह्मैव भवतीत्यस्य ब्रह्मसदृशो भवतीति लाक्षणिकोर्थो ग्राह्यः ।
ब्रह्माणि जीवाः सर्वेपि परब्रह्माणि मुक्तिगाः । प्रकृतिः परमं ब्रह्म परमं
महदच्युतः ॥ तस्मान्न मुक्ता न च सा न कचिद्विष्णुवैभवम् । प्राप्नुवन्ति
स एवैकः स्वतन्त्रः पूर्णषड्गुणः ॥ इति परमश्रुतेः । यथापियान्ति तेजांसि
महातेजसि भास्करे । पृथक् पृथक् स्थितान्याह स्वरूपैरपि सर्वशः । परे
ब्रह्माणि जीवाख्यब्रह्माण्यपि (च) यन्ति हि । मुक्तौ पृथक् स्थितान्येव तद-
न्येषामदर्शनम् । अप्ययोयं समुद्दिष्टो न स्वरूपैकता क्वचित् ॥ इति नारा-
यणीयश्रुतेः । मोक्षे जीवो न दुःखभाक् । ईश्वरवत्स विविधसुखानि
भुङ्क्ते किंतु लक्ष्मीश्रीवत्समाधिस्तस्य न भवति । तथा जगन्निर्माणशक्तिश्च
नास्ति । तत्रापि स ईश्वरपराधीनो न स्वतन्त्रः । मुक्तानां तारतम्यं
वर्तते । उपासनाभेदात् मोक्षसाधनीभूतेश्वरदर्शनभेदः । एवं तत्रापि तार-
तम्यम् । अधुना मोक्षक्रम उच्यते । मोक्षावस्थायां प्रथमं जीवस्य कर्म-
क्षयः । ततस्तस्य देहादुत्क्रमः स चाणुपरिमाणो न विभुः । जीवो नानारूपो
नतु तस्यैकत्वम् । जीवलक्षणं च परमश्रुतौ—अहमित्येव यो वेद्यः स जीव
इति कीर्तितः । स दुःखी स सुखी चैव स पात्रं बन्धमोक्षयोः ॥ इति ।
स चारास्वरूपः । स जीवो विशिष्टमार्गेण गच्छति तदा परमात्मवत्सु-
खादि भुङ्क्ते । मुक्तेः साधनं ज्ञानमेव । ज्ञानकर्मसमुच्चयोत्र मते नेष्टः । कर्म
ज्ञानाङ्गम् । कर्मणा कृतेन ज्ञाने फलतारतम्यं भवति । जीवो ज्ञातृस्वरूपो

ज्ञानं तस्य गुणः । ज्ञानानन्दादयस्तस्य गुणा मुक्तेः प्रागनभिव्यक्ताः । मुक्तौ तेभिव्यज्यन्ते । मुक्त्यर्थं जीवनेश्वरमजनं कर्तव्यमेव । सर्वेश्वरो हरिः सेव्यो जीवः सेवकः । अयं भेदो मुक्तावप्यवशिष्यते । सेवा च त्रिविधा अङ्गनामकरणमजनमेदात् । अङ्गनम्—तप्तमुद्राधारणम् । नामकरणम्—पुत्रादीनां केशवादिनामकरणम् । मजनम्—काथिकवाचिकमानसिकेतिभेदेन त्रिविधम् । एवमाराधितो विष्णुः प्रसन्नो जीवाय मुक्तिं यच्छति । विष्णुप्रसादादन्धसाधनेन मुक्तिर्न लभ्यते । स च विष्णुप्रसादो विष्णुगुणोत्कर्षज्ञातरि भक्ते भवति नाभेदज्ञातरि । घातयन्ति हि राजानो राजाहमिति वादिनम् । ददति च सर्वमभिप्रेतं गुणोत्कर्षवादिने ॥ इति । जगत्सत्यं न मिथ्या । अनादि च । तदुत्पत्तिः परमाणुभ्यो भवति । तेच परमाणवो नित्याः प्रलयेपि न विनश्यन्ति । तथेन्द्रियाण्यपि सूक्ष्मरूपेण प्रलयेपि तिष्ठन्ति । विष्णोरेव जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारा जीवबन्धमोक्षाश्च भवन्ति । उत्पत्तिस्थितिसंहारा नियतिर्ज्ञानमावृतिः । बन्धमोक्षौ च पुरुषायस्मात्स हरिरेकराट् ॥ इति स्कान्धोक्तेः । अत्र मते शाब्दमेव मुख्यं प्रमाणम् । तदनुकूलतयानुमानादि । बन्धमोक्षस्वरूपं च । यथा चोरापहार्यौ च यथा पुंविपयावपि । तथा जीवेश्वरौ भिन्नौ सर्वदैव विलक्षणौ । तथापि सूक्ष्मरूपत्वान्न जीवात्परमो हरिः । भेदेन मन्ददृष्टीनां दृश्यते प्रेरकोपिसन् । वैलक्षण्यं तयोर्ज्ञात्वा मुच्यते बध्यतेन्यथा । इति च परमोपनिषदि । विष्णुः संसारिणोन्यो यस्तमविज्ञाय मूढधीः । देहेन्द्रियमाणबुद्धिनेतृत्वं मन्यते त्मनः । अतः संसारपदवीं याति जीवेशयोः सदा । वैलक्षण्यं परं ज्ञात्वा मुच्यते बध्यतेन्यथा । इति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च प्राधान्यात् किञ्चित् सादृश्यात्कारणत्वाच्च न तदन्यस्य मिथ्यात्वात् । एतन्मते प्रमाणग्रन्थाः—ऋगाद्या भारतं चैव पञ्चरात्रमथाखिलम् । मूलरामायणं चैव पुराणं चैतदात्मकम् । ये चानुयायिनस्तेषां सर्वे तेच सदागमाः । दुरागमास्तदन्ये ये तैर्न ज्ञेयो जनार्दनः ।

ज्ञेय एतैः सदा युक्तेर्मक्तिमद्भिः सुनिष्ठितैः । इति ब्रह्माण्डपुराणे ।
 अस्य मतस्य संग्राहकः श्लोकः— श्रीमन्मध्वमते हरिः परतरः
 सत्यं जगत्त्वतः । भेदो जीवगणा हरेरनुचरा नीचाच्चभावं गताः ॥ मुक्ति-
 नैजसुखानुभूतिरतुला भक्तिस्तु तत्साधनम् । ह्यक्षादि त्रितयं प्रमाणम-
 खिलाग्रायैकवेद्यो हरिः ॥ इति ॥

शाङ्कररामानुजीयमाध्वमततो बाल्लभस्य शुद्धाद्वैत-
 मतस्य सालक्षण्यवैलक्षण्ये ।

१ अथ शाङ्करमतेनाद्वैतेन सह बाल्लभस्य शुद्धाद्वैतमतस्य साल-
 क्षण्यवैलक्षण्ये प्रदर्शयते ।

शाङ्करमते—अद्वैतवादः । अत्र बाल्लभमते शुद्धाद्वैतवादः । शांकरमते
 प्रमाणादीनि व्यावहारिकाणि परमार्थतः सत्यं ब्रह्मैव । अरिमन्मते
 प्रमाणादि सर्वं सत्यं केवलं ब्रह्मैव स्वेच्छावशात् प्रमाणादिरूपैर्विचित्रां
 लीलां करोतीति स्वीक्रियते । शांकरमते प्रमाणानां व्यावहारिकसत्यताम-
 ङ्गीकृत्य तेषां प्रत्यक्षानुमानोपमानशाब्दार्थापत्त्यनुपलब्धीतिभेदेन षट्त्वं
 स्वीक्रियते । अत्र मते शाब्दमेव मुख्यं प्रमाणं तदनुकूलतयान्येषां प्रामा-
 ण्यम् । किन्तु तत्संख्या नापेक्ष्यते । शब्दप्रमाणेपि—अखण्डशु-
 द्धाद्वैतज्ञानपर्यन्तं स्वतः प्रमाणं वेदाः साङ्गाः श्रीमद्भगवद्गीता
 मीमांसाद्वयं श्रीमद्भागवतं (व्यासस्य समाधिभाषा) चेति प्रस्थान-
 चतुष्टयं प्रमाणं शाङ्करमते प्रस्थानत्रयं प्रमाणम् । शाङ्करमते च
 शाब्दप्रमाणस्यैव प्रमाणान्तरापेक्षया श्रेष्ठ्यम् । शाङ्करमते जगदन्तः-
 पातित्वाद्देदानामपि न पारमार्थिकत्वमत्र तु वेदो नारायणः साक्षादिति
 प्रामाण्यात्तस्य पारमार्थिकत्वम् । उभयमतेपि प्रमेयं ब्रह्म किन्तु शाङ्क-
 रमते तस्य निर्गुणत्वं निराकारत्वं च । अत्र तु मते तस्य सर्वधर्मविशि-
 ष्टत्वं सर्वधर्माणां च ब्रह्माभिन्नत्वं स्वामाविकत्वं च धर्मधर्मिणोऽविकृत-
 ब्रह्मरूपा इत्यप्यत्र मते स्वीक्रियते । शाङ्करमते—आनन्दमयो न ब्रह्म
 किन्तु ततः परं ब्रह्म अन्यत् । अत्र मते तु आनन्दमयमेव ब्रह्म सैव

परा काष्ठा न ततः परं किञ्चिदिति स्वीक्रियते । शाङ्करमते सगुण-
 निर्गुणेति कल्पना परापरेति विद्याद्वैविध्यं चाङ्गीक्रियते । अस्मिन्मते
 तु न तथा । ब्रह्मणो विरुद्धधर्माश्रयतया सर्वस्य सुसंगतत्वात् । शाङ्क-
 रमते ' परमार्थतोऽकर्तृमृतं ब्रह्मैव मायावशात्कर्तृत्वेन प्रतीयते ' इति
 स्वीक्रियते । अत्र तु मते ब्रह्मैव स्वतोऽभिन्नानिमित्तोपादानकारणतया
 कर्तृ । शाङ्करमते जगतोऽसत्यत्वाद्ब्रह्मणानन्यत्वं न संभवति । अत्र मते
 तु जगतः सत्यत्वादभेदसंभवः । शाङ्करमतेऽविद्यावशाद्ब्रह्मैव जीवरूपेण
 भासते इत्यङ्गीकृतम् । अस्मिन्मते सच्चिद्रूपानन्दाद्ब्रह्मणोऽमेर्विस्फुलिङ्ग-
 वदंशात्मकजीवोत्पत्तिः । स च जीवो नित्य इत्यङ्गीक्रियते । शाङ्क-
 रमते विद्ययाऽविद्यानिवृत्तौ जीवत्वनाशः । अस्मिन्मते तदविद्याया नाशो
 तत्संसारनाशो न तु जीवस्यैव नाशः । शाङ्करमते जीवश्चैतन्यज्ञानस्वरूपो न तु
 ज्ञातृरूपः । अत्र मते ज्ञातृरूपो धर्मो च । शाङ्करमते जीवो विभुर्बुद्धिसंबन्धाद-
 णुरूपेण भासते चेति स्वीक्रियते । अत्र तु मते—आनन्दांशतिरोभावेन
 व्यापकोऽपि सोणुरूप एव । पुनरानन्दाशभादुर्भावे व्यापकश्च । शाङ्क-
 रमते जीवस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकं बुद्धिसंबन्धजं न पारमार्थिकम् ।
 अत्र तु मते—ईशेच्छया जायमानं तत्सर्वं पारमार्थिकम् । शाङ्करमते
 जीवः प्रतिबिम्बमृत आभासः । अत्र तु मते विरुद्धधर्माश्रयतया जीवो
 ब्रह्मणोऽशो गर्भदासश्च । शाङ्करमते ब्रह्म माययानेकजीववद्भासते । अत्र
 तु मते ब्रह्मैव स्वेच्छावशादनेकजीवरूपाणि धारयित्वा विचित्रलीलाः
 करोति । शाङ्करमते जहदजहलक्षणयाऽभेदसिद्धिः । अस्मिन्मतेऽशांशि-
 भावेनाभेदसिद्धिः । शाङ्करमते जगत् असत्यम् । अविद्यया भासते च ।
 अस्मिन्मते जगत् ब्रह्मण जाधिभौतिकं स्वरूपम् एव असत्यम् ।
 शाङ्करमते द्वैतमविद्याकार्यम् । अत्र तु मते द्वैतज्ञानमविद्याकार्यम् ।
 शाङ्करमते जगत्संसारयोर्भेदो नाभिमतः । अत्र तु मते जगद्भिन्नं संसारो
 भिन्नश्च । जगत् सत् भगवत्कार्यं भगवद्रूपं च । तस्य न नाशः । संसा-
 रस्त्वविद्याकार्यम् असत् ज्ञाननाशश्च । शाङ्करमते विवर्तः । अस्मि-

भेतेऽविकृतपरिणामः । शाङ्करमते—अध्यारोपापवादौ । अत्र तु—आवि-
र्भावतिरोमावौ । शाङ्करमते—अनिर्वचनीयख्यातिः । अस्मिन्मते प्रकार-
भेदेन—अख्यातिरन्यथाख्यातिश्च । शाङ्करमते कर्म उपासना ज्ञान-
मिति साधनक्रमः । मत्क्युपासनयोर्भेदो नामिमतः । अत्र मते कर्म
उपासना ज्ञानं भक्तिरिति साधनक्रमः । भक्तिरन्योपासना चान्या ।
कर्मापासनाज्ञानानि भक्तेरङ्गानि । शाङ्करमते कर्मादिसर्वसाधनानि
जगदन्तःपातित्वादपारमार्थिकानि । अत्र मते तु सर्वाणि साधनफला-
त्मकानि ब्रह्मरूपाणि । शाङ्करमतेऽविद्यानिवृत्तिरूपो मोक्षः । अत्र मते—
आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिपूर्वकपरमानन्दप्राप्तिरूपो मोक्षः । शाङ्करमते
मोक्षः कैवल्यमित्यभिधीयते । अत्र तु मते प्रवेशात्मकसायुज्यमित्य-
भिधीयते । शाङ्करमते—अविद्यामायावङ्गीकारेणाद्वैतं प्रतिपाद्यते । अस्मि-
न्मते तु भगवदिच्छाभगवल्लीलाद्यालम्बनेनाद्वैतं प्रतिपाद्यते । शाङ्करमते
सर्वमलीकमिति मत्वाऽद्वैतं साध्यते । अस्मिन्मते—एकमेवाद्वितीयं
वस्तु स्वेच्छया तत्तद्रूपेण परिणमत इति मत्वाद्वैतं साध्यते शाङ्करमते
तत्तच्छ्रुतिव्यवस्थार्थं निर्गुणसमुणोपजीव्यत्वोपास्यत्वपरब्रह्मत्वादिकल्प-
नम् । अत्र तु मते वेदस्याक्षरमप्यन्यथा न कल्प्यते । सर्वविरुद्ध-
धर्माश्रयं ब्रह्मेति स्वीकारेण सर्वश्रुत्यर्थो व्यवस्थाप्यते च ।

२ रामानुजमततो बाल्लभमतस्य वैलक्षण्यसालक्षण्ये ।

रामानुजमते विशिष्टाद्वैतम् । बाल्लभमते—अविशिष्टाखण्डाद्वैतम् ।
रामानुजमते जडस्य जडैर्नैवाभेदश्चित्तश्चित्तैव । अत्र तु मते चिदानन्दा-
शपादुर्मावे जडमपि ब्रह्मैव भवति तथानन्दांशप्रादुर्भावे चिदपि
ब्रह्मैव । रामानुजमते प्रमाणानां त्रयम् । तत्रागमस्य मुख्यत्वम् ।
अत्र तु वेदानुकूलानि सर्वाणि प्रमाणानि । तत्संख्यानियमो नास्ति ।
रामानुजमते च ब्रह्मैव प्रमेयं किंतु रामानुजमते ब्रह्मणश्चिद-
चिद्रूपे शरीरे तयोः परिमाणं च स्वीक्रियते । रामानुजमते ब्रह्म
दिव्यधर्मवदत्रापि तथा परं त्वेतन्मतवत्तत्र विरुद्धधर्माश्रयता ब्रह्मणि
न स्वीक्रियते । उभयोरपि मते ब्रह्मणः कर्तृत्वमङ्गीक्रियते । परंतु

अत्र मते अविभूतब्रह्मण एव परिणामः । रामानुजमते तु ब्रह्मशरीरं परिणमत इत्यङ्गीक्रियते तेन द्वैतस्वीकाराद्वैपम्यनैर्घृण्यपरिहारो दुष्करः । अत्र तु मतेऽखण्डाद्वैतस्वीकारात्स सुलभः । रामानुजमते च जीवो नित्यः कर्तृरूपश्च । जीवोणुरूप उभयोरपि मतयोस्तथापि रामानुजमते तस्य सर्वदैवाणुत्वम् । अत्र तु मते—आनन्दांशप्रादुर्भावे तस्य व्यापकत्वम् । उभयोरपि मतयोर्जीवस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वे तथा जीवस्य नानात्वमपि सन्नानम् । परंतु अत्र मते ब्रह्मैव नानारूपाणि स्वेच्छया धारयतीति यथाविर्भावातिरोभाववादेनाङ्गीक्रियते तथा रामानुजमते नास्ति यतस्तत्र सर्वदैव जीवानां नानात्वं स्वीक्रियते । एतन्मतवज्जगतसंसारयोर्भेदो रामानुजमते नास्ति । रामानुजमते च कर्म ज्ञानं भक्तिरिति साधनक्रमः । किंतु यथैतन्मते भक्त्युपासनयोर्भेदस्तथा रामानुजमते नास्ति । रामानुजमते संख्यातिः । अत्र तु मते—अविद्वद्दशायामन्यथाख्यातिः । पूर्णज्ञानिदृष्ट्याऽख्यातिश्च ॥

३ माध्वमततो वाल्मभमतस्य सालक्षण्यवैलक्षण्ये ।

माध्वमते प्रत्यक्षानुमानशाब्देति प्रमाणत्रयम् । वाल्मभमते वेदानु-
कूलं सर्वं प्रमाणं तत्संख्या नास्ति । माध्वमते ब्रह्मणः प्रमेयत्वेऽपि जीवो जगदिति पृथक् तत्त्वद्वयम् । ब्रह्मजीवजगतां कदाप्यभेदो न । अत्र तु मते सर्वदाऽभेदः । माध्वमते ब्रह्म सर्वदा सधर्मकमेव । अत्र तु मते सधर्मकं निर्धर्मकं चेत्युभयविधम् । माध्वमते ब्रह्माणि विरुद्धधर्माश्रयता नास्ति । अत्र मते तु सा वर्तते । माध्वमते ब्रह्म निमित्तकारणं प्रकृतिश्चोपादानकारणम् । अत्र तु ब्रह्मैवाभिन्नानिमित्तोपादानकारणम् । माध्वमतेऽनन्यत्व नास्ति । अत्र तु मतेऽखण्डाद्वैतम् । एतन्मतवदाध्यात्मिकमक्षरब्रह्मस्वरूपं माध्वमतेऽनभिमतम् । माध्वमते जीवः पृथक् तत्त्वम् । अत्र तु मते जीवो ब्रह्मण एवेच्छागृहीतं रूपम् । उभयोरपि मतयोर्जीवस्य नित्यत्वं ज्ञातृत्वं च । माध्वमते जीवः सर्वदाणुरूपः । अत्र तु मतेऽणुरूपस्यापि तस्यानन्दांशप्रादुर्भावे व्यापकत्वम् ।

उमयोरापि मतयोर्जाविस्य कर्तृत्वमोक्तत्वे । माध्वमते जीवस्य नानात्वं पारमार्थिकत्वं च । अत्र तु मेते तस्येच्छाविपरिणामवस्वम् । माध्वमते यद्यपि जीवस्यांशत्वं स्वीक्रियते तथापि तस्मादेवांशत्वरूपकारणात्तस्य ब्रह्मणः सकाशाद्भेदः । अत्र तु भेतेऽशत्वादेवांशांशिभावेन तस्य ब्रह्मणा सहाभेदः । जगत्संसारयोर्भेदो माध्वमतेऽप्यनभिमतः । माध्वमतेऽप्येतन्मतवत् कर्म ज्ञानं भक्तिरिति साधनक्रमस्तथापि भक्त्युपासनयोर्भेदस्त्वनभिमतो माध्वमते । माध्वमतेऽन्यथाख्यातिः । ० अत्र मेतेऽविद्वद्दशायामन्यथाख्यातिः पूर्णज्ञानिदृष्ट्याख्यातिश्च । रामानुजमाध्ववाङ्ममते जगत्सत्यत्वं जीवांशत्वं जीवाणुत्वं जीवकर्तृत्वमोक्तत्वे जीवनेकत्वं जीविदास्यं मोक्षदशायामपि भक्तिसंभवो ज्ञानाद्भक्तेराधिक्यं चेत्येतानंशान् किञ्चिद्भेदभिन्नानङ्गीकृत्य शाङ्करमतखण्डने प्रयासो दृश्यते । एते रामानुजाचार्या मध्वाचार्या वल्लभाचार्या वेदानन्तरं श्रीमद्भागवतं महाभारतं रामायणं नारदपाञ्चरात्रं शाण्डिल्यसूत्राणि नारदसूत्राणि तथैवान्थानपि वैष्णवागमग्रन्थान् प्रमाणयन्ति । रामानुजाचार्या रामायणं मध्वाचार्याश्च महाभारतं वेदतुल्यं मन्वते । प्राथो रामानुजानुयायिनो रामचन्द्रं मध्वानुयायिनो विष्णुं कमपि तदवतारं च मजन्ते । श्रीवल्लभाचार्यानुयायिनस्तु श्रीमद्भागवतं चतुर्थप्रस्थानं मत्वा तत्प्रतिपाद्यं श्रीकृष्णं सेवन्ते तमेव पूर्णं भगवत्स्वरूपं मन्वते । एते चांशकलाः सर्वे कृष्णस्तु भगवान् स्वयमित्ति श्रीमद्भागवतोक्तेः ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्याणां चरितं तथा तेषां तदनुयायिनां ग्रन्थाश्च ।

तेलङ्गदेशे 'कंकरवाड' नाम्नि ग्रामे दीक्षितसंज्ञकमेकं कृष्णयजुर्वेदिनां प्रथितं कुलमासीत् । तत्र कुले सर्वेपि पुरुषाः सोमयाजिनः समभवन् । अत्रैव कुले लक्ष्मणभट्टसंज्ञकाः प्रादुरभवन् । ते च बहून्ध्वरानाहृत्य स्वपत्न्या सह काराशियात्रार्थमगच्छन् । तत्पत्नी मध्येमार्गं १५३५ . मिते विक्रमार्कसंवत्सरे वैशाखकृष्णिकादश्यां

(ख्रिस्ताब्दे १४३९ तमे) सुतं प्राप्त । स एव वल्लभेत्योर्मैल्यां जगाम (श्रीमद्वल्लभाचार्याणामधुना या जन्मकुण्डलिका समुपलभ्यते तच्छिरोमणे जन्मसंवत्सरत्वेन १५३९ मितं विक्रमार्कवर्षं लिखितं परं ज्योतिःशास्त्रानुसारं ग्रहगणनया तत् संवत्सरं न संवदति । श्रीमद्वल्लभाचार्यपौत्रगोकुलनाथवल्लभमहाराजानामनन्यसेवक-भूता मटपतिकल्याणमट्टाः कलोलसंज्ञे ग्रन्थे १५२९ मिते संवत्सरे वल्लभाचार्याणां जन्मेति निबबन्धुः । परं तत्संवत्सरसंवादिनी जन्म-कुण्डलिका नोपलभ्यते । तत उभयसंवत्सरवैशाखकृष्णैकादशीगतं जन्मलभं तथा साधनीयं यथाचार्याणां चरितं ज्योतिःशास्त्रफलानुवादि स्यात्तेन च निर्णयो जन्मकाल इति मे भाति ।) ततो लक्ष्मणमट्टा भार्यापुत्राभ्यां सह द्वादशवर्षाणि काश्यां न्यवसन् । अत्रान्तरेगाधमेधाः श्रीवल्लभदी-क्षिता निखिलान् वेदान् सर्वशास्त्राणि चाधिजागरे । ततः स्वदेशमाग-तास्ते त्रयः । ततो लक्ष्मणदीक्षिता दिवमलंचक्रुः । पुनस्तीर्थयात्रां गताः श्रीमद्वल्लभदीक्षिता बिल्वमङ्गलाचार्यैः सह समागमं लेभिरे । अत्र प्राञ्चः केचन । अथ भागवता श्रीकृष्णेन वेदव्यासेन चानुगृहीतं तबिल्वमङ्गलाचार्यमतं वल्लभदीक्षिता अनुययुः । तदा दीक्षितानां तच्चाद्देशमलौकिकं वैदुष्यमुपलभ्य विष्णुस्वामिशिष्या बिल्वमङ्गलाचा-र्यास्तानाचार्याभिरुयया भूषयामासुः । किञ्च तान् स्वमतस्य प्रवर्तकत्वेन निरणपुरितिं वदन्ति । तथैवच माण्डारकरमहाभागा बुद्धत्सनमहोदया अन्येपि केचित् श्रीमद्वल्लभाचार्या विष्णुस्वामिमतानुयायिन इति वर्णयन्ति किंतु तन्न युक्तम् । यतः श्रीमद्वल्लभाचार्याः श्रीमद्भागवततृतीयस्कन्धद्वा-त्रिंशत्तमाध्याये ३७ तमे श्लोके सुबोधिण्यां—प्रावोचं भक्तियोगस्य स्वरूपं ते चतुर्विधम् ॥ इत्यत्र स्वयमेवैवं निर्दिशन्ति—उक्तानां भक्तिभेदानां सगुण-निर्गुणभेदप्रतिपादनार्थं चातुर्विध्यमाह—प्रावोचमिति । भेदः पारमार्थिक इति शास्त्रं पुरस्कृत्य त्रिविधो भक्तियोग उक्तः— तेच सांप्रतं विष्णुस्वाम्यनुसा-रिणस्तत्त्ववादिनो रामानुजाश्चेति तमोरजस्तत्त्वैर्भिन्ना अस्मत्प्रतिपादितश्च

आचार्यपीठानि भूषयन्ति स्म । तद्वंशजा अधुनापि तत्तत्पौठमलंकुर्वते । महाराजसंज्ञका एते शिष्यान् अटाक्षरपञ्चाक्षरमन्त्रोपदेशोतानुगृह्णन्ति श्रीकृष्णसेवायामभिरताश्च । एतेषां मन्दिरेषु प्रवर्तमानं श्रीकृष्णसेवनं श्रीवै-पुल्येन मक्तिश्रद्धाधिक्याच्चातीव रमणीयं दर्शनीयतमं च । कन्यावंशो भट्टसंज्ञया प्रथितस्तत्रैव विद्वद्विभूषणाशुकविश्रीगङ्गालालसंज्ञका जनुर्ले-मिरे । एतेर्वहवो ग्रन्था निबन्धाः ।

श्रीवल्लभाचार्याणां तदनुयायिनां च ग्रन्थाः ।

श्रीवल्लभाचार्यग्रन्थानामयमेकः सामान्यतः परीक्षानिकपोपलो यद्यत्र श्रीपुरुषोत्तमकृता टीका स आचार्यग्रन्थ इति । यथानन्दज्ञान-विरचिता यत्र व्याख्या स आचारांकराचार्यकृतो ग्रन्थो विज्ञायते । श्रीवल्लभाचार्यप्रणीता ग्रन्था द्विविधाः । महाग्रन्थलघुग्रन्थभेदेन । महा-ग्रन्थाः—१ अणुभाष्यम् । २ तत्त्वदीपनिबन्धः ३ निबन्धः सप्रकाशः ४ श्रीमद्भागवतसुबोधिनी ५ श्रीमद्भागवतसूक्ष्मटीका ६ पूर्वमीमांसामा-ष्यम् (त्रुटितम्) । लघुग्रन्थाः—१ पुरुषोत्तमनामसहस्रम् । (भागवत-संक्षिप्तवर्णनम्) २ यमुनाष्टकम् । ३ बालबोधः ४ सिद्धान्तमुक्तावली ५ पुष्टिप्रवाहमर्यादाभेदः ६ सिद्धान्तरहस्यम् ७ नवरत्नम् ८ अन्तः-करणप्रबोधः ९ विवेकधैर्याश्रयः १० कृष्णाश्रयः ११ चतुःश्लोकी १२ मक्तिवर्धिनी १३ जलभेदः १४ पञ्च पद्यानि १५ संन्यासनिर्णयः १६ सेवाफलम् १७ सेवाफलविवृतिः १८ परिवृद्धाष्टकम् १९ पत्रावल-म्बनम् २० दशमस्कन्धानुक्रमणी २१ त्रिविधनामावली २२ शिक्षा-

सरं वेदादीनां सर्वेषां तात्पर्यार्थनिर्णयिनासंभावनाविपरीतभावनादोषो
निवारितो । तृतीयं गीताविस्ताररूपभागवतशास्त्रार्थकथनारूपं प्रकरणम् ।
पूर्वं शिष्यधारणसौकर्यार्थं फारिकात्मना प्रारब्धोऽयं ग्रन्थोऽध्यापनसमये
' एतस्य विशेषविवरणमवश्यं भवतु ' इति माधवमहादिभिः सच्छि-
ष्यैर्विज्ञानितत्वादाचार्यैस्तत्त्वप्रकारो निरमायि । अन्येषामाचार्यग्रन्थानां
तात्पर्यं तन्नामत एव ज्ञातुं शक्यम् ।

श्रीमद्ब्रह्ममाचार्याणां प्रथमपुत्रश्रीगोपीनाथजीमहाराजैः साधन-
दीपकः केचन सेवाश्लोकाश्च निर्मिताः । तेषामेक एव सुतः । तद्वंश-
वंशो नास्ति ।

आचार्याणां द्वितीयसुताः श्रीविठलेशा अक्षरसमकालीनास्ताम्भि-
न्नमूताश्च । एतेषां जन्मकालः १५७२ मिते विक्रमसंवत्सरे पौषकृष्ण-
नवमी । लीलाप्रवेशश्च १६४२ विक्रमसंवत्सरे । एतेषां ग्रन्थाः १
अणुमाप्यपूर्तिः २ निबन्धप्रकाराः ३ विद्वन्मण्डनम् ४ शूङ्गारसमण्ड-
नम् ५ सुबोधिनीटिप्पणी ६ मुक्तिहंसः । सुबोधिनीटिप्पणी संशयवंश-
च्छेद इति नाम्नाप्यभिधीयते । अतोऽन्येऽपि बहवो न्यासादेराविवरणाद-
योऽपि ग्रन्था वर्तन्ते ।

श्रीमद्विठलेशानां सप्त सुता आसन्निति प्रागुक्तमेव । तत्तत्सुत-
वंशो बहवो ग्रन्थकृतः । तन्मध्ये गोकुलनाथजी श्रीबल्लभा 'वा माला-
प्रसङ्गोद्धारकाः । जहांगीरसमानकालीना एते । तथा श्रीहरिरायजी-
महाराजाः सहस्रशः स्वल्पग्रन्थानां प्रणेताः । फलात्मकवैद्य-
संपन्नाश्च ।

श्रीकृष्णचन्द्रमहाराजा अपि मान्यपाण्डिताः श्रीपुरुषोत्तमम-
हाराजानां गुरुचरणा एते । एतैर्माधवकारिकाख्या सूत्रवृत्तिर्निबद्धा ।
सा च विद्वन्मान्या ।

श्रीमद्विठलेश्वरतृतीयसूनुश्रीमद्बालकृष्णतः पुरुषगणनया चतुर्थ-
वंशश्रीपीतान्धरगोस्वामिनामात्मजाः श्रीपुरुषोत्तममहाराजाः । एतेषां

जन्म (१७२४) विक्रमसंवत्सरे समभूत् । एतेष्वप्यदीक्षितग्रन्थसमा-
लोचकाः परिनिष्ठितपण्डिताः सर्वतन्त्रस्वतन्त्राः । एतेषां ग्रन्थेषु परम-
श्रेष्ठो भाष्यप्रकाशाभिधो निबन्धः श्रीमद्रघुनाथस्वामीयानरूपः ।
तत्र प्रत्याधिकरणं सर्वेषां भाष्यकृतां मतपरामर्शः । एतादृशो ग्रन्थः
पण्डितैरदृष्टचरः । वयं त्वेतत्कथनेपि न साहसमङ्गीकुर्मो यद्भाष्यप्र-
काशप्रणयनेन श्रीपुरुषोत्तममहाराजा जीवातुभूता एव शुद्धाद्वैतमत-
स्येति । नैदृशाः पण्डिताः शुद्धाद्वैतमतानुयायिषु अद्याप्यवतेरुः ।
एतद्विरचिता ग्रन्था नवलक्षश्लोकपरिमिताः । एतैः १ सुबोधिनीप्रकाशः ।
२ उपनिषद्दीपिकाः ३ आवरणमङ्गः ४ प्रस्थानरत्नाकरः ५ सुवर्णसूत्रम्
६ षोडशग्रन्थविवृतिः ७ प्रहस्तादिचतुर्विंशतिवादावली । इत्या-
दयो बहवो ग्रन्थाः पाण्डित्यमदविलोपिसरण्या निबद्धाः सन्ति ।
एतद्विषये सांप्रदायिकः श्लोकः । श्रीमद्ब्रह्मदीक्षिताह्वयहरेर्वन्द्यान्वये
सप्तमस्तत्कारुण्यसुधाभिषेकविकसत्सौभाग्यभूमोदयः । दृष्यद्गुर्भवादि-
विद्वदिमदुष्कूटोक्तिकुम्भस्थलीसद्योमञ्जनकेलिकेसरिपतिः पीताम्बरस्या-
त्मजः ॥ १ ॥ नासीद्येन समः समस्तनिगमस्मृत्यादितत्त्वार्थविद् वक्ता
चाप्रतिभः सदःसु विदुषामद्यापि भूमौ बुधो, यः सर्वं नवलक्षपद्यकामित-
प्रौढप्रबन्धं व्यधात्स श्रीमान् पुरुषोत्तमो विजयतामाचार्यचूडा-
मणिः ॥ २ ॥ एतेषामखिलं चरितं पुरुषोत्तमदिग्विजयतो द्रष्टव्यम् ।
ईदृक्षाः पण्डिता मतान्तरेपि विरला एव ।

श्रीमुरलीदासगोस्वामिनः । एतेषां ग्रन्थः—भाष्यटीका । एतेषा-
मन्धे ग्रन्थाः केवलं मद्रासकॉलेजपुस्तकालये विद्यन्ते नान्यत्र । निर्णय-
राममहानां ग्रन्थः—अधिकरणसंग्रहः सुबोधिनीकारिकार्थः अशौच-
निर्णयः इति ।

• श्रीमद्विठ्ठलेश्वरपञ्चमसूनुश्रीमद्रघुनाथवंश्या लेखकृदित्याख्यया
सुप्रसिद्धाः श्रीवल्लभगोस्वामिनः । एतज्जन्माष्टादशशतके । एतद्ग्रन्थाः—
१ गीतातत्त्वदीपिका २ सुबोधिनीटीका ३ गद्यटीका ४ षोडशग्रन्थ-
विवृतिः । इत्यादयो बहवः ।

श्रीविठलेश्वरद्वितीयसूनुश्रीगोविन्दवंश्याः श्रीयोगिगोपेश्वरसर्व-
विदः । इमेपि प्रसिद्धाः पण्डिताः । एभिः प्रकारोपरि रश्मिग्रन्थो
निरमायि स च विद्वन्मान्यः । किंचैभिः सुबोधिनीकुमुत्सुबोधिनीमक्ति-
मार्तण्डादयोपि ग्रन्था निर्भिताः ।

श्रीगिरिधरजीमहाराजाः कारीत्याः । एतद्ग्रन्था बहवः । तत्र
भाष्यविवरणं श्रेष्ठम् ।

आचार्याणां कन्यावंशो मट्टसंज्ञयाभिधीयते । तत्रापि तत्तद्ग्रन्थानां
प्रणेतारो बहवः समभवन् गोष्ठीशालमट्टाः— एतैः कठोपनिषद्भाष्यं
विरचितम् । तत्र जयगोपालमट्टानां ग्रन्थाः— १ सेवाफलटीका २ मक्ति-
वर्धिनी टीका ३ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् ४ संगीतसूत्रभाष्यम् ।

लालूमट्टानां ग्रन्थाः— १ अणुभाष्यटीका २ निबन्धटीका
३ सुबोधिनीटीका, ४ षोडशग्रन्थटीकाश्च ।

व्रजनाथमट्टानां ग्रन्थः—मरीचिकावृत्तिः । अयमपि मान्यग्रन्थः ।
लालूमट्टाः श्रीपुरुषोत्तममहाराजा वल्लभगोस्वामिनश्च समकालम्बाः ।
आचार्यसुतकन्येतिवराद्द्वयाभिलानामपि पण्डितानामेतन्मते बहवो
ग्रन्थाः सन्ति । तपाहि-इच्छाराममट्टाः (डाकोर) एतैः प्रस्ता
भाष्यपदीपनाम्नी टीका निर्भिता गुणे समर्पिता च ।

मट्टगडूलालजीपण्डितानां ग्रन्थाः— १ वेदान्तचिन्तामणिः
२ मामञ्जुमारुतराकिः ३ सत्सिद्धान्तमार्तण्ड इत्यादयः । श्रीवल्लभा-
चार्या विष्णुस्वाम्यनुयायि आसन्निति एतेषा महामागानामतीव
निबन्ध आसीत् ।

पं. ममलालशास्त्रिणः । एते विद्वांसः M. A. इत्युपाधि. भूषय-
न्तोपि नान्यादृशा यतः शुद्धाद्वैतमते निरतिशयश्रद्धासंपन्नास्तन्मतानु-
यायिसदाचारेणाधुनातनान् सर्वानतिशेते । मन्ये निखिलभारतेषुना न
कोपि पण्डितः शुद्धाद्वैतमतरहस्यवेदितया श्रीममलालशास्त्रिणां साम्यं

लभेतेति निर्दिश्यापि नात्मानमतिशयोक्तिमजिनं करोमीति । एते महा-
 विद्वांसः शुद्धाद्वैतमतग्रन्थान्मुद्राप्य गुर्जरादिभाषासु ताननूय न केवलं
 शुद्धाद्वैतमतानुयायिन उपकुर्वन्ति अपि तु ग्रन्थरत्नदिदृक्षूनन्यानापि ।
 मयाप्युपोद्घातलेखनसमये श्रीमद्बालभमतप्रतिपादनीविषये सांप्रदायिकत-
 त्तद्विषयेषु चैतेषां तथैतान्निबद्धशुद्धाद्वैतपदीपस्य चातीव साहोष्यमासा-
 वितम् । एतेषां ग्रन्थः— शुद्धाद्वैतसिद्धान्तप्रदीपः (अयं शुद्धाद्वैत-
 मार्तण्डस्योपोद्घातरूपेण निबद्धो गुर्जरभाषायाम् ।) अस्मिन्मते अधुना
 मूलचंदतेलीवाला B. A. LL. B. एते महाभागाः श्रीमदाचार्यग्रन्थान्
 सटीकान् ससामग्रीकान् प्रकाश्य मुद्रापयन्ति तेनापि बहूनामुपकारः
 संपद्यते ।

श्रीमद्गुणभाष्यविमर्शः ।

श्रीमद्बालभाष्याणां ग्रन्था उपरि निर्दिष्टाः । तत्र सर्वोत्तमो
 ग्रन्थोणुभाष्यमेव । एतद्भाष्यम् ' स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ' (ब्रह्म-
 सू. ३।२।३४) इत्येतत्सूत्रतः प्राक् श्रीवल्लभाचार्यनिर्मितम् । तदग्रे
 श्रीविठ्ठलेशानां कृतिः । प्राक्तनभाष्येपि ' आनन्दमयाधिकरणे ' द्वितीय-
 वर्णके श्रीविठ्ठलेशानिर्मितमेव । एतस्यैव टीका चतुर्थाध्यायभाष्यम् । अत एव
 प्रपञ्चितं चैतदस्माभिरानन्दमयाधिकरणे इति श्रीविठ्ठलेशानामुक्तिः
 संगच्छते ! एवं पितापुत्राभ्यां भाष्यं कृतमित्यत्र प्रकाशकृदुक्तिः प्रमाणम् ।
 तथाहि—इतं आरभ्य प्रमूणामिति प्रतिमाति इति स्थानविशेषात्प्रकाशा-
 दिवत् (ब्र. सू. ३।२।३४) इति सूत्रे । ' सांप्रतं तु प्रभुचरणैः '
 इत्यानन्दमयाधिकरणे ।

अत्रान्तर्गतप्रमाणमप्यस्ति । तथाहि—चतुर्थाध्यायसमाप्तिश्लोके
 ' भाष्यपुष्पाञ्जलिः श्रीमदाचार्यचरणाम्बुजे । निवेदितस्तेन तुष्टा भवन्तु
 मयि ते सदा ॥ १ ॥ ' इत्यत्रायं भाष्यपुष्पाञ्जलिः श्रीमदाचार्य-
 चरणाम्बुजे निवेदित इति निर्देशेन श्रीविठ्ठलेशैर्मोष्यं निर्मायं
 श्रीमदाचार्यपदबोधितश्रीवल्लभाचार्यचरणयोः समर्पितमिति प्रतीयते ।
 ततश्च पूर्वोक्तमतं दृढं भवति । अत्राचार्यचरणाम्बुज इत्यनेन व्यासोच्चा-

यं चरणाम्बुजं गृह्यत इति कश्चित् । एवं च श्रीविठ्ठलेशकृतभाष्ये ' अस्मा-
भिक्तम् ' इति यदा निर्देशस्तदा स सुबोधिनीस्थो ज्ञेयः । एवं च—
अस्माभिरित्यस्यार्थोऽस्मत्पितृभिरिति । ' विद्वन्मण्डने ' इति निर्देशो भाष्ये
यत्रास्ति तत्र ' अस्माभिः मया ' इत्यादि किमपि न लिखितम् । विद्व-
न्मण्डनं श्रीविठ्ठलेशकृतमिति पूर्वं निर्दिष्टमेव ।

पितापुत्रभाष्यमतं । वैलक्षण्यम्—तृतीयाध्यायमारभ्याध्यायादौ
श्लोकाः सन्ति । श्रीवल्लभाचार्यकृतभाष्ये प्रथमद्वितीयाध्यायादौ तथा
श्लोका न वर्तन्ते । श्रीविठ्ठलेशकृतभाष्ये बाणमदृकृतकादम्बरीवत् दीर्घ-
समासबाहुल्यम् । श्रीवल्लभाचार्यकृते पूर्वस्मिन् भाष्ये तु न तथा । श्रीविठ्ठले-
शकृतभाष्ये न्यवादिष्वल्पीयांसोभिरापाः । पूर्वभाष्ये तु बहुशोभिरापाः
सन्ति । श्रीवल्लभाचार्यभाष्ये बहवः संहिताब्राह्मणसूत्रनिर्देशाः । श्री-
विठ्ठलेशभाष्ये त्वल्पीयांसः । प्रसिद्धतमानामीशावास्याद्युपनिषदां निर्देशाः
पूर्वस्मिन् भाष्ये । श्रीविठ्ठलेशभाष्ये तु गोपालतापिन्याद्युपनिषदां बहवो
निर्देशाः ।

अतः परं संपूर्णभाष्यविषयकमुच्यते । अस्मिन् भाष्ये पूर्वभाष्यकृ-
दुक्ते विषये न किमपि लिख्यते केवलमनमिमत्तं तदुक्तं खण्ड्यते तेनैत-
द्भाष्यलापनसमये मध्ये मध्येध्याहारापेक्षा भवति । श्रीवल्लभाचार्याणाम-
न्यदेकं श्रीमद्भाष्यमस्ति तन्मध्यस्थोल्पीयान् भागोधुनोपलभ्यते । तस्य
श्रीमद्भाष्यस्य संक्षेपमूतमिदं भाष्यम् । अतोऽप्यध्याहारापेक्षा भवति ।
ते चाध्याहारा बालप्रबोधिण्यां तत्तत्स्थले प्रदर्शिता एव । पूर्वोक्तश्रीम-
द्भाष्यमनुसृत्यैव भावप्रकाराख्या वृत्तिर्वर्तते । अन्यच्च—श्रीमद्भाष्ये शंकरा-
चार्यादीनां पूर्वभाष्यकृतां समीक्षा कृतास्ति सैव श्रीपुरुषोत्तमकृतप्रकारा
उदलेखीति सांप्रदायिकाः । अणुभाष्यमिति नाम्नापि संक्षेपमूतं भाष्यमिद-
मित्यनुमीयते ।

भाष्यमिदं पाण्डित्येन शास्त्रीयकौरालेन चातिरोते ग्रन्थान्त-
राणि । तेन सर्वशास्त्रनदीष्णा एते भाष्यकारा इति निर्दिष्टम् । महा-

भाष्ये पातञ्जले श्रीवल्लभाचार्याणां विशेषतो रुचिरिति प्रतीयते तदु-
क्तिभिः । तथाहि— तत्त्वदीपनिर्णयस्थद्वितीयप्रकरणगत १५० तम-
श्लोकव्याख्यायां 'सूपः कूपो यूष' इत्यत्र वर्णानां तुल्यत्वेपीति पातञ्जल-
गाप्यप्रथमाध्यायतृतीयाह्निकगतोक्तिः ।

अस्मिन्भाष्ये श्रीमद्भागवताक्षरानुपूर्वीं अर्थानुरोधात् स्वरूपत एव
समाद्रियते । तथाहि— 'अर्वाचीनविकल्पवितर्कविचारप्रमाणामासकुतर्क-
शास्त्रकलिलान्तःकरणाश्रयदुरवग्रहवादिनां विवादानवसरे' इति श्रीमद्भा-
गवतपष्ठस्कन्धनवमाध्यायस्थं ३६ षट्त्रिंशन्मितं गद्यं 'श्रुतेस्तु शब्दमूल-
त्वात्' (ब्र. सू. २।१।२७) इति सूत्रे भाष्ये गृह्यते ।

वेदश्रद्धा ।

अस्मिन् भाष्ये यद्यपि पुष्टिमक्तिमाहात्म्यमतीव वर्णितं तथापि
वेदविषये भाष्यकृतां निरतिशया श्रद्धा । वेदस्याक्षरमप्यन्यार्थकमर्थ-
वादार्थकं वा नाङ्गीकुर्वन्ति श्रीवल्लभाचार्याः । यद्यप्यर्थवादपरता वेदस्य
जैमिनिनये स्वीकृता । अन्यैश्चाचार्यैस्तथा स्वीकृता तथापि सर्वत्राना-
श्वासमिया भाष्यकृत एते तथा नानुमन्वते ।

वेदवाक्यविषयकसंदेहनिराकरणार्थं श्रीमद्भागवतवाक्यान्पादरणी-
यानीत्येषां मतम् । तथा चोक्तम्— वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि व्याससूत्राणि
चैव हि । समाधिभाषा व्यासस्य प्रमाणं तच्चतुष्टयम् ॥ उत्तरं पूर्वसंदेह-
वारकं परिकीर्तितम् । ननु चतुर्णां कोपयोगः । एकेनैव चरितार्थत्वाच्चे-
त्याशङ्क्याह—उत्तरमिति । उत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वस्य संदेहवारकं प्रकर्षेण
कीर्तितम् । यथा—अपाणिपादो जवनो ग्रहीतित्यत्र । किं प्राकृतपाणि-
पादरहितं ब्रह्म । आहोस्वित् सामान्यनियेधः । इति संदेहे सर्वतः पाणि-
पादान्तमित्यादिगीतावाक्यं निर्णायकम् । तथा गीतायां-नित्यः सर्वगतः
स्थाणुः । ममैवांशो जीवलोके । इत्यादिषु संदेहे 'उत्क्रान्तिगत्यागातीभिः'
इत्यादिसूत्रैर्निर्णयः । तथा 'जन्माद्यस्य यतः' इति सूत्रसंदेहे 'अन्वय-

व्यतिरेकतः ' इति भागवतेन निर्णयः ॥ ७८ ॥ वेदा इति । सन्द एव प्रमाणम् । तत्राप्यलौकिकज्ञापकमेव । तत् स्वतःसिद्धप्रमाणभावं प्रमाणम् । वेदाः सर्व एव काण्डद्वयस्थिताः । अर्धवादादिरूपा आप । स्मृतित्वेन कृष्णवाक्यानि वेदत्वेपि पृथगुक्तानि । व्याससूत्राणि चकाराजैमिनिसूत्राणि च । एवकारेण व्याससूत्राविरोधेनैव तदङ्गीकरणम् । हि युक्तश्रायमर्थः । उपजीव्यत्वात् । व्यासस्य समाधिभाषा-भागवतम् । तत्रापि यत्र लौकिकरीत्या वदति । यथा ' अथोपस्युपवृ-चायामित्यादिनापि परमतीत्या ' श्रुतं द्वैतायनमुक्त्वात् ' इत्यादि । यावत्समाधौ स्वयमनुभूय निरूपितं सा समाधिभाषा । एतच्चतुष्टयमेक-वाक्यतापन्नं प्रमाजनकमित्यर्थः । (तत्त्वदीपनिबन्धः ' प्र. १ श्लो. ७८) एतैर्निबन्धवाक्यैः श्रीवल्लभाचार्यैरेतदपि स्पष्टीक्रियते यद् वेदाः पूर्वोत्तरकाण्डगताः प्रमाणम् । परमेतत् सुधीभिर्विवेच्यम् । यतो यथा पूर्वकाण्डगतवेदा अच्वरादिकर्मणि प्रमाणम् । तथा आत्मनिरूपणविषये उत्तरकाण्डगता वेदा उपनिषद्द्रुपाः प्रमाणमिति सर्वसंमतः पन्थाः । अन्याचार्यवत् उपक्रमोपसंहारबलान्मीमांसाभिमततया स एवादरणीयः । तथापि श्रीवल्लभाचार्यैर्मार्ण्ये पूर्वोक्तव्यवस्थामनङ्गीकृत्य तत्र तत्रोपनिषत्प्र-माणसाहचर्येण पूर्वकाण्डगतवाक्यान्यपि प्रमाणत्वेनादृतानि । किञ्च पूर्व-काण्डगता मन्त्रा गोकुलादिवर्णनपरतयापि श्रीविह्वलेशैर्लापितः । तथाहि-ता वां वास्तुनीति मन्त्रः (४।२।१५) इति सूत्रे भाष्ये गोकुलवर्णनपरतया निर्दिष्टः । तथाच तत्रत्यं भाष्यम्—' उक्तानि वस्तूनि परे प्रकृतिकाला-द्यतीति वैकुण्ठादप्युत्कृष्टे श्रीगोकुल एव सन्तीति शेषः । तत्र प्रमाणमाह । तथा ह्याह श्रुतिः । ऋग्वेदे पठ्यते । ता वां वास्तुन्युष्मसि गमध्ये यत्र गावो भूरिशूद्धा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्थ वृष्णः परमं पदमवभाति भूरि ॥ (द्वितीयाष्टकद्वितीयानुवाकचतुर्विंशत्तमो पठौ ऋक्) ता तानि वां भगवत्तदन्तरङ्गमक्तयोः संबन्धीनि वास्तूनि वस्तूनि गमध्ये प्राप्सुमुष्मसि का-मयामहे तानि कानीत्याकाङ्क्षायां गूढाभिर्साधिमुद्गाद्यति यत्र श्रीगोकुले गावो भूरिशूद्धा बहुशूद्धां हरुप्रभृतयो मृगाश्च वसन्तीति शेषः । अयासः

शुभावहाः । तत उक्तगुणविशिष्टम् उरु गीयते इत्युक्तगायस्तस्य । गोप्ये-
 हि सततं तं गायन्ति । अत एव तदादिमक्तेषु कामान् वर्षतीति वृषा
 तस्य परमं प्रकृतिकालाद्यतीतं पदं स्थानं भगवतो वैकुण्ठं भवति ।
 तत्रैतादृशलीलाभावेन तस्मादपि परममुत्कृष्टमत्र भूभाववभाति प्रकाशत
 इत्यर्थः । तथापि स्वदृग्गोचरो न भवतीति खेदेन अत्राहेत्याह श्रुतिरुरु
 गीयते परं सर्वत्र कामवर्षणं भक्तेष्वत्रैवेति तात्पर्येण वा विशेषणद्वय-
 मुक्तम् । यमुनापुलिनतदुपवननिकुञ्जगह्वरप्रदेशाद्भ्रिसान्वाद्यात्मकत्वेन
 भूरि बहुरूपं तथा चैतादृशम् । यत्परमपदमवभाति तत्संबन्धीनि वास्तूनि
 कामयामहे इति वाक्यार्थः संपद्यते । एवमर्थः कृतः । इयमृक् वैष्णवी
 यूषावधाने विनियुक्ता सोमानिरेकशस्त्रे च । तत्र गोकुलवर्णनस्य प्रसङ्ग
 एव नास्ति । सायनभाष्येपि सा गोकुलार्थपरतया न व्याख्यायते ।
 तथाहि—हे पत्नीयजमानौ वा युष्मदर्थं ता तानि गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धानि
 वास्तूनि सुखनिवासयोग्यानि स्थानानि गमध्वै युवयोर्गमनाय उश्मसि
 कामयामहे तदर्थं विष्णु प्रार्थयाम इत्यर्थः । तानीत्युक्तं कानीत्याह—
 यत्र येषु वास्तुषु गावो रश्मयो भूरिशृङ्गा अत्यन्तोन्नत्युपेताः बहुभिरा-
 श्रयणीया वा अयासः अयना गन्तारोतिविस्तृताः । यद्वा अयासः गन्ता-
 रोतदृशा अत्यन्तप्रकाशयुक्ता इत्यर्थः । अत्राह—अत्र खलु वास्त्वाधार-
 मूले द्युलोके उरुगायस्य बहुभिर्महात्मभिर्गीतव्यस्य स्तुत्यस्य वृष्णः
 कामाना ऋषितुर्विष्णोस्तत्तादृशं सर्वत्र पुराणादिषु गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धं
 परमं निरतिशयं पदं स्थानं भूरि अतिप्रभूतम् अवभाति स्वमहिम्ना
 स्फुरति । इति । एवं चैतास्सिद्धम्—यत्पूर्वकाण्डगतमन्त्राणां ज्ञानकाण्ड
 उपयोगः अन्यार्थकरणं च प्रकरणानुरोचित्वेन विचार्यम् ।

तथैव तत्तदधिकरणगतसूत्रसंख्यामादाय किञ्चित्कारणप्रदर्शन-
 मत्र भाष्ये प्रदर्शितम् । तथाहि—आनन्दमयाधिकरणे 'अटसूत्राणि किमर्थ'
 मिति प्रश्नस्योत्तरार्थकतया 'पण्डिन्द्रियस्वरूपद्वयानन्दमेदेनानन्दस्याष्ट-
 विधत्वादट सूत्राणि' इत्युक्तम् । एतत्संख्याविषयकत्विकरणं शतपथब्रा-
 ह्मणादिषु बहुशो दृश्यते परं सूत्रविषये तादृशकृत्स्निकारो न दृश्यते

पुक्तिस्तहोपि । यतः पूर्वं सूत्राण्यविभागेनासन् । सूत्रविभागो भाष्यकृत्कल्पितः । एतच्च तैस्तैराचार्यैर्भिन्नविभागपूर्वकं सूत्राणि व्याख्यातानि ततो ज्ञायते । तथाहि— जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् १।१।३ इत्यभिन्नमेव सूत्रं श्रील्लमाचार्याणां मते । अन्याचार्याणां मते तत्र सूत्रद्वयम् । अत एव श्रीवल्लभाचार्याणां मते त्रिसूत्री । अन्याचार्याणां मते चतुःसूत्री । इति । ततश्च स्वयं सूत्रविभागं कृत्या तत्संख्यया सूत्रकृतामयमभिप्रायः ' एतावत्सूत्रयुक्ताधिकरणग्रहणे ' इति कथनं कथंकारं युक्तिसहं भवेत् ।

एतद्भाष्ये यद्यपि स्वमतेन सूत्राणि लापितानि तथापि मायावादिखण्डने श्रीवल्लभाचार्याणामतीव निर्बन्धः । तेनाकाण्डेपि तन्मतं खण्डयन्ति । यद्यपि तत्तत्स्थलेषु शतशो मायावादिनामाक्षेपाः सन्ति तथापि ' उभयथाच दोषात् ' (ब्र. सू. २।२।२३) इति सूत्रे बौद्धमतखण्डनप्रतिज्ञाकरणाद् बौद्धमतखण्डनप्रसंगेपि मायावादिमतं खण्डयत्यत्र निर्दिष्टं ' क्षणिकवादिनो भिष्यावादिनश्च मन्यन्ते ' इत्यादिना ।

निखिलशास्त्रपारंगमानां वैयाकरणधुरीणानामपि श्रीवल्लभाचार्याणां भाष्ये ' गुहां प्रविष्टौ ' (१।२।११) इत्यादिसूत्रे विद्वद्विद्वत्तोरिति प्रयोगः किञ्चिद्विषयवैयाकरणानां वैरस्यमुत्पादयेत् । अयमधुना तनोऽपपाठ इत्यपि वक्तुमशक्यम् । यतः प्रकाशकृद्भिः श्रीपुरुषोत्तममहाराजैस्नस्य पाठस्य सिद्धये बहु प्रयतितम् । तद्विषये बालप्रबोधिण्यां भूयान् विचारः । सच तत एवावगन्तव्यः । एतन्मते ज्ञानभक्तयोस्तारतम्यमन्यादृशम् । ज्ञानं सर्षपवत् । भाक्तिः स्वर्णाचलसदृशी । तथाचोक्तम्—३-३-३७ सूत्रे २ भाष्ये—सर्षपस्वर्णाचलयोरिव ज्ञानभक्तयोस्तारतम्यं कथं वर्णनीयमिति भाव इति ।

; शास्त्रान्तरविषये श्रीवल्लभाचार्याणां मतम्— पुराणन्यायमीमांसेत्यत्रवाक्ये न्यायशब्देन नीतिशास्त्रं ग्राह्यं नतु अक्षपादविरचितम् । तथाचोक्तं तत्त्वदीपि २-८३ इत्यत्र । न्यायस्तु नीतिशास्त्रं हि तर्कोमीमांसया

युतः । मोहार्थान्ग्रन्थशास्त्राणि बुद्धे कृष्णे तदिच्छया । देवांसैः कल्पितान्येव तदुक्तं सर्वथा मृषा ॥ व्याख्यातं च स्वयम् । पुराणन्यायेत्यत्र सांप्रतमक्षपादविरचितं धर्मोपयोगि भाविष्यतीत्याशङ्क्य समानशब्दत्वमेव तत्रेत्याह— न्यायस्त्विति । पुराणन्यायेत्यत्र नीतिशास्त्रमेव न्यायशब्देनोच्यते । नतु लोके प्रसिद्धम् । यस्तर्केणानुसंधत्त इत्यत्र तर्कशब्दो वेदानुकूलतर्कवाचकमीमांसापरः । अन्यानि काणादादिशास्त्राणि मोहार्थान्येव । अतस्तन्नादरणीयमित्यर्थः । कणादाद्यादृतः प्रागभावो नाभिमन्यते तथाच सप्रकाशतत्त्वदीपे २-११६ इत्यत्र अपृथग्विद्यमानत्वान्न धर्मैराधिको गणः । व्याख्यातं च प्रागभावः कारणावस्थातो नातिरिच्यते तस्य भिन्नकारणकल्पनायां मानाभावात् । अग्रिमजननज्ञानेनैव तस्यानुभवः । अन्यथात्यन्ताभाव एव स्यात् । काव्यविषये श्रीबृह्मभाचार्याणां मतम् । काव्यादीनामसत्त्वान्नोपयोगः कथंचन ॥ (तत्त्वदीप २-८०) अन्याचार्यवदेव श्रीबृह्मभाचार्याणामपि मते मन्वादिस्मृतीनां प्रामाण्यं वेदाविरोधेनैव ।

संन्यासविषये श्रीबृह्मभाचार्याणां मतम् । तत्कृतसंन्यासनिर्णये । कलिदोषात्कर्ममार्गे ज्ञानमार्गेच संन्यासो न कर्तव्यः । भक्तिमार्गे तु कर्तव्यः । इति ।

कर्मज्ञानमार्गापेक्षया भक्तिमार्गे श्रीबृह्मभाचार्याणां विशेषतः समादरः । एतन्मते भागवतप्रमाणानुरोधित्वं श्रद्धोपष्टम्भत्वं च विशेषतो दृश्यते । यद्यपि वैदिककर्मविषयिणी श्रद्धा तेषामानुवंशिकी स्वयं च वैदिककर्मनदीष्णैस्तेर्बहवोध्वरा आहृतास्तथापि तदानीन्तनराजपरिस्थितिं लौकिकानां वैदिककर्मस्वनादरं च वीक्ष्य भक्तिमार्गे विशेषतः प्रचालितस्तेरिति तच्छब्दत एव ज्ञायते तथाच—तत्त्वदीपे सर्वनिर्णयप्रकरणे— । अधुना तु कलौ सर्वे विरुद्धाचारतत्पराः । स्वाध्यायादिक्रियाहीनास्तथाचारपराङ्मुखाः ॥ २१२ ॥ क्रियमाणं तथाचारं विधिहीनं प्रकुर्वते । विक्षिप्तमनसो भ्रान्ता जिह्वोपस्थपरायणाः ॥ २१३ ॥ वात्यप्रायाः स्वतो

दुष्टास्तत्र धर्मः कथं भवेत् । पद्भिः संपद्यते धर्मस्ते दुर्लभतराः कलौ
॥ २१४ ॥ अथापि धर्ममार्गेण स्थित्वा कृष्ण भजेत्सदा । श्रीमागवत-
धर्मेण स कथंचित्तरिप्यति ॥ २१५ ॥ श्रीवल्लभाचार्यसमये याच राज-
कीयपरिस्थितिस्तद्विषये तेलीवालामहामागैः पुष्टिपवाहमर्यादाया आङ्ग्ल
प्रस्तावनाया बहु लिखितं तत्तत एवावगन्तव्यम् ।

अणुमाण्यपाठविषये यद्वक्तव्यं तद्विस्तरशो मया पूर्वभागप्रस्ता-
वनायामाङ्ग्लभाषामध्या स्फुटमुक्तम् ।

बालप्रबोधिनी ।

पूर्वाः प्रकाशविवरणप्रदीपाख्या व्याख्या विद्यन्तेत्र भाष्ये ।
ताश्च वैदुष्यघातिता विस्तृताश्च । परमल्पज्ञैस्ता दुरवगमास्तत इयं बालप्रबो-
धिनी व्याख्या मयाल्पमतिनापि प्रकाशाद्यनुयायिना बालबोधार्थं संग्र-
थिता । एतस्या प्रकाशादिगता एवार्थाः सुगमभाषया निबन्धाः । पूर्वो-
क्तटीकात्रयादतिरिक्त टीकाद्वयमप्युपलभ्यते । तदुपयोगोपि कुत्रचिदङ्गी-
कृतः । तत्रैका लालूमदृष्टीका अपूर्णा । अन्याच तृतीयाध्यायद्वितीयपादा-
त्मिका । तदन्त एव निर्देशः । श्रीमद्भरिवागीशसूनुश्रीमद्विठ्ठलनाथचरणच-
न्द्रचन्द्रिका निरस्तसमस्ताज्ञानहृदयध्वान्तगोस्वामिश्रीरघुनाथात्मजवज-
नाथाविरचितायामणुमाण्यटीकायामित्यादि । प्रस्तावनायां मया पूर्वं सवि-
स्तर बालममर्तं प्रदर्शितं तच्च शुद्धद्वैतप्रदीपतो विशेषतः संगृहीतम् । ततो
मतान्तरतुलनासौकर्याय शाङ्कररामानुजमाध्वमतानि दर्शितानि । तत-
श्चतुर्णां सालक्षण्यवैलक्षण्ये प्रदर्शिते । ततः श्रीवल्लभाचार्यचरितम् ।
ततस्तेषां ग्रन्थाः । ततस्तदनुयायिना विदुषा चाम्पशो ग्रन्थपरिचयः ।
ततोणुमाण्यविमर्शः । एव बालप्रबोधिण्या व्याख्याया प्रस्तावनाया चासीद्
बहूना पाण्डिताना तथा तद्ग्रन्थाना च साहाय्य तदर्थं तदुपकारभरान्
सदा धारये । अत्र विशेषतो निर्देशार्हाः सुगृहीतनामधेयश्रीबेलवलकर
(डॉ. श्रीपाद कृष्ण बेलवलकर एम्. ए. पी. एच्. डी.) भृतयः ।

अद्यत्वे शुद्धद्वैतमतजीवातुभूताः सरलस्वान्ताः शास्त्रिममलालमहोदयाः
 पण्डिता एम्.ए. पदवीभूषणभूताः साहाय्येन तत्तत्कर्मणि मामन्वग्रहीपुरिति
 निवेदने मे परमः प्रमोदः । यत एभिः कालव्ययं कार्यान्तरातिपातं चा-
 विगणय्य मुक्तकण्ठं साहाय्यमाचरितम् । तदेतेषां भूयो भूयोनुग्रहभरान्
 सदा धारयाम्यृणित्वेन । संप्रार्थये च सर्वविदुषः यत्तैः प्रस्तावनागतं
 टीकागतं च स्वखलितं ज्ञापयित्वानुग्राह्योयं जन इति । अतः परं सर्व-
 विघ्नेशान ईशानः प्रसीदतु कृत्यानयेति साशिरःपातं यथाशक्ति प्रणम्य
 विरम्यत इति शम् ।

पुण्यपत्तने
 पोष रु. ५ इन्दो
 १८४७ मिते शाके

} विद्वद्दशंवदेन पाठकोपाब्हश्रीधरशर्मणा ।

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यरुताणुभाष्यव्याख्या ।

बालबोधिनी ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा १ । १ । १ ।

मनोज्ञवनमालिकारुचिरपीनवक्षस्थलं

कलेर्भुरालिकारवैः ममनुहूतगोगोपिकम् ।

सनीरघनसुन्दरं चतुरराधिकाराधितं

स्मरामि सततं मुदा किमापि धाम कृष्णाभिधम् ॥ १ ॥

प्रार्थनेः पुरुषोत्तमप्रभृतेभिः पण्डावदग्रेसरै-

र्भाष्यार्था विशदीकृता विवृतिभिर्गुंडाः प्रकाशादिभिः ।

तानर्थाननातिश्रमेण रुचिराश्रानन्तु बाला इति

टीका संग्रथिता मयार्थविशदा श्रीबालबोधिन्वसी ॥ २ ॥

माता यस्य सरस्वती भुवि सतीमूर्धन्यभूपामणिः ।

तातस्त्र्यम्बकपादपूजनरतः श्रीत्र्यम्बकाख्यः सुधीः ॥

लब्धं येन जनुश्च पाठककुले शाण्डिल्यगोत्रे मुदा ।

तेन श्रीधरशर्मणा शिवपदं टीकासुमेनार्च्यते ॥ ३ ॥

अथ श्रीब्रह्मभाचार्यां बादरायणसूत्राणि व्याचिकीर्षेवः शिष्टाचारानु-
मितश्रुतिबोधितं मङ्गलं कर्तव्यमपि सूत्रगतेनाथशब्देनैव तस्य गतार्थत्वं
मन्यमानाः श्रीमद्वाचाससूत्रेणैव भाष्यमारभन्ते । भाष्यलक्षणं च-

सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः ।

स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥

इति ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासेतिसूत्रं न ब्रह्मविचारप्रतिज्ञामात्रं तथा चेदधि-
कारिसंबन्धाविषयप्रयोजनानां निरूपणाभावाच्छास्त्रारम्भो न समर्थितो
भवेत् । तेन च शास्त्रप्रवृत्ताववश्यमपेक्ष्यमाणा या संगतिः सा निरूप-
यितुमशक्या भवेत्ततश्च प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यभावेन शास्त्रारम्भो निष्फलः स्यात् ।
किं च शास्त्रस्य वैधत्वाविचारमन्तरा वेदान्तानुपयुक्तत्वं प्रामाणिकैरग्रा-
ह्यत्वं च प्रसज्येत तदर्थं भगवान् बादरायण इदमधिकरणरूपं प्रथमं सूत्रं
माणेष्ट । अधिकरणलक्षणं च—

१ [अणुभाष्यव्याख्या]

विषयो विशयश्चैवं पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् ।
संगतिश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेधिकरणं स्मृतम् ॥

१-३ इदमिति । इदं वक्ष्यमाणं वेदान्तानां विचार इत्यादि । अत्र-
उपोद्घाते । विचार्यते-चिन्त्यते । वेदान्तानाम्-उपनिषद्वाक्यानाम् ।
पूर्वपक्षमुत्थापयन्ति-किमित्यादिना ।

—४ कुत इति । प्रतिवादिप्रभोयम् । तदाशयश्चायं-वेदान्तविज्ञान-
मुनिश्चितार्थाः-इति श्रुत्यार्थनिश्चयं प्रति वेदान्तविज्ञानं कारणत्वेन बोधितं
तत्र विवरणेन विना दुष्प्रापमतो विचारो नारम्भणीय इति कथं बवीपीति ।
ततः पूर्वपक्षिणा प्रोच्यते वेदान्तविज्ञानान्यथानुपपत्त्या त्वया वेदान्त-
विचारस्यावश्यकत्वं योस्य परं प्रत्यक्षं विचारे विधिर्नास्ति यथा-
स्वाध्यायोप्येतव्यः-इत्याप्यनविधिः । क्वच विधिरस्तीति कारिकाया
कथयन्ति । कारिकार्थश्च शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषामिति
पटङ्गानि तैः साहितो वेद ऋग्वेदादिरभ्येयस्तथा ज्ञेयश्चायतः । अर्थसाधनं
शब्दश मूत्र । यतस्त एव बोधकाः । केवलं शब्दोच्चारणसमय आपाततार्थ-
ज्ञाने सत्यपि निःसंशयं तेषामर्थाः शक्तिग्रहद्वारा लौकिकशब्दार्थवद् व्याकर-
णेन स्पष्टा भवन्ति । व्याकरणं निरुक्तकोशादीनामुपलक्षणम् ।

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानबोधात्वाक्याद्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद् विधृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥

इत्युक्तेः ।

—७ कारिकोक्तं विशदयन्ति-अर्थज्ञानार्थमित्यादिना । अर्थज्ञानार्थं
विचारस्यापेक्षा । स चार्थो ब्रह्मरूपोतस्तज्ज्ञाने मोक्षरूपः पुरुषार्थो भविष्य-
तीति न ज्ञेयं यतो विचारेण विनापि साङ्गवेदाध्ययनादर्थः प्रतीयेत ।

—९ नन्वर्थज्ञानं न विधीयते, अविचारिताश्च शब्दा नार्थं बोधयन्तीति
चेन्न ज्ञेयश्चेत्यनेनार्थज्ञानस्यापि विहितत्वाद् । इतीममर्थं शङ्कासमाधानाभ्यां
कथयन्ति ।

—११ तदर्थं बाधकं शिक्षावाक्यं प्रमाणयन्ति-गीर्तित्यादि । गीर्ती-
लौकिकमायनस्वरेण वेदपाठकः । शीघ्री-अतिस्वरया वेदाभ्यसनशीलः ।
शिरःकम्पी-लीलया यः शिरः कम्पयति । लिखितपाठकः-अर्थज्ञान-
विधुरं गुह्यशिक्षाविधुरं, च पुस्तकलिखितं पठति यः । अलक्ष्णः-बाह्या-
भ्यन्तरप्रयतनापेक्षितकण्ठविकाररहितः । एते पटपमा वेदस्य पाठकाः ।

—१४ बाधोपलब्धिरिति । बाधकप्रमाणमुपलभ्यत इत्यर्थः । शब्द-
इति । बहुराशीन्द्रियम् आन्व्यङ्ग्यवादिदोषेण यथा मंशयात्पदमर्थं
बोधयन्त्येवं शब्दो न संदिग्धार्थस्य प्रतिपादकः । तदर्थश्चेति । शब्दार्थो
लौकिकवाक्यवद्दिकवाक्योपि व्याकरणादिना निश्चयेन ज्ञायते ।

—१६ तद्विरुद्धं—व्याकरणादिविरुद्धम् । तथा च व्याकरणादिप्रमाणा-
भावपूर्वकैर्ते गृहतिप्रामाण्यं प्रसज्येत । पूर्वपक्षं निगमयन्ति—तस्मादिति ।

—१८ वेदार्थज्ञानस्य कृते विचारस्य नावश्यकतेत्यर्थः । अतः परमे-
कदेशिनो मतं द्योतयन्ति । स्यादेतदित्यादिना । अयं भावः । केवलं
वेदार्थज्ञानाय विचारो न किंतु ब्रह्मणो ज्ञानाय । ब्रह्मण आत्मनश्चाभेदः ।
तद्ब्रह्म अविद्ययावच्छिन्नम् । मा चाविद्या देहात्मभावं दृढं प्रत्याययति ।
देहात्मभावातिरिक्तं ब्रह्म तु नोपलभ्यते । न च वेदमात्रादसंभावनां निवर्त-
यज्ज्ञानं संभवेत् ।

२—२ न केवलं ज्ञानासंभव एव प्रत्युत्तानिष्टमपीत्याहुः—प्रत्युतेति ।
वैपरीत्येनोत्पद्यमानं ज्ञानं देहात्मभावं दृढं प्रत्याययेत् तेन वेदो लाक्षणि-
कार्थबोधको वार्थवादरूपो वेति कल्पना प्रसज्येत । अत्रेदमाकृतम् ।
शक्यार्थबाधे तात्पर्यार्थबाधे वा लक्षणा भवति । एवं च वेदस्य मुख्यार्थो
बाधितः स्यात् । तथा चार्थवादो निन्दास्तुत्यात्मकः केवलं स्वैतरमर्थान्निन्दा-
ममये तदितरस्य स्तुतिं स्तुतिसमयं च तदितरस्य निन्दां बोधयति । एवं-
रीत्या स्वार्थे प्रमाणम् ।

—३ एवं प्रतिपादितमेकदेशिमतं पूर्वपक्षी खण्डयति—भैवमित्यादिना ।
अलौकिक इति । अलौकिकत्वाद्देदार्थः केवलयुक्त्या न प्राप्यते । किंतु
तपसा वेदिकयुक्त्या परमात्मप्रसादाच्च लभ्यते ।

—७ ब्रह्म पुनरिति । वेदान्तेषु—उपनिषत्सु । वेदविरोधेनाणुमात्रमप्य-
न्यथाकल्पना चेत् श्रोतुर्वक्तुश्च दोषः प्रसज्येत । तत्र श्रोतुर्दोषो—योन्यथा
सन्तमित्यादिश्रुत्या । वक्तुश्च—नैपा तर्कणेत्यादिश्रुत्या च दर्शयन्ति ।

—९ यथाक्रमं श्रुत्यंतर्यश्च । अन्यथा वर्तमानमात्मरूपमर्थमन्यथा
संभावयन्नरश्चौरवदखिलपापकारी । इयं मतिस्तर्केण वेदविरुद्धेन केवलं
वा नापनेया न लम्बनीया ।

—१२ परस्परविरुद्धानामुपनिषन्मन्त्राणां संभवात्तन्निश्चयार्थं विचारस्या-
वश्यकता स्यादिति चेन्न । द्विविधानामपि वेदान्तानां प्रामाणिकत्वेनादरणी-
यत्वादेकतरानिश्चयस्याशक्यत्वादाचिन्त्यब्रह्मणि विरोधासंभवाच्चेत्यर्थं नचे-
त्यादिना विरोधाभावाच्चेत्यन्तेन ग्रन्थेन दर्शयन्ति । अचिन्त्यानन्तशक्ति-
मतीति । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते—इति श्रुत्यास्य परब्रह्मणांचिन्या
अनेन्ताश्च शक्तयः सन्ति ।

—१४ तत्र प्रमाणमाहुः—अत एवेति । उपनिषत्सु—तैत्तिरीयच्छान्दा-
ग्यादिषु । तत्तदुपाख्याने—भृग्वादिष्विन्द्रादिकथासु च । बोधाभावेत्यन्त-
मज्ञाने । औपाधिकयोधे—उपाधावेव ब्रह्मसुद्धं च ।

—१५ न च-तप आलोचने-इति पाणिनिस्मरणान्तपःशब्दार्थो विचार
पठेति वाच्यम् । उपसन्नस्य शिष्यस्य केवलविचारैणाधिकज्ञानप्राप्तेरभावा-
त्तथार्थकरणस्यासंगत्यात् । इममर्थं पूर्वोत्तरपदाभ्यां योतयन्ति । अयं
भावः । पूर्वं शिष्यः सद्वृत्तं ब्रह्मनिष्ठं ज्ञानबुद्धयोपसन्नः स च गुरुस्तं विचारं
कुर्विति केवलं भूयो भूया बोधयेत्तर्हि तेन गुरुणा न कोपि विशेषः साधितः
स्यात् । किं च निष्कृपत्वं गुरोः प्रकटितं भवेत् ।

—१६ न चोपाख्यानानामिति । अर्थवादरूपत्वादुपाख्यानानि मिथ्या-
भूतानीत्यापि वक्तुं न शक्यते । एवं चेत्सर्वेष्वप्युपाख्यानेष्वसत्यता प्रस-
ज्येत । तच्चानिर्णयतः सर्वेषां ब्रह्मस्वरूपादिष्वविश्वासः प्रसज्येत सर्व एव
वेद उच्छिद्यः स्यात् । तदाह-नहीत्यादिना ।

—१९ तस्मादिति । वैदिकानां-अर्थज्ञानपूर्वकमवाधितो वेदार्थ इति दृढ-
श्रद्धावतां न केवलशब्दग्रहणवताम् । विरुद्धार्थकल्पना-वेदो विरुद्धार्थ
योतयतीति कल्पना । विद्यास्थिति । तदश्रुतेः-विचारस्याभवणात् ।

—२० स्वोक्तमथ निगमयन्ति-यदीत्यादिना । भाष्यलक्षणमेतत्स्व-
साक्यव्याख्यानानि । तदुक्तं-सुत्रार्थो वर्णयति यत्र-इत्यादिना । अङ्गत्वेन
व्याकरणस्य यथा विद्यामध्ये परिगणनं तथा विचारस्यापि कृतं भवेत् ।

—२१ ननु मास्त्वङ्गमध्ये पाठस्तथापि पुराणादेरिव स्वातन्त्र्येण-

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिथिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

इति स्मृत्यतुरोधाद्विचारस्य परिगणनमस्तििति चेत्तत्राहुः- स्वातन्त्र्ये
चेति । अयं भावः । पुराणं यथा वैदिकमेवार्थं प्रकारान्तरेण मित्रवद्
योतयति तथा विचारोपि भिन्नप्रकारेण तं वैदिकमर्थं योतयेत्तच्च न
संसर्तं श्रुतेः ।

—२२ एतद् योतयन्ति । तं त्वौपनिषदामिति श्रुत्या । औपनिषद्-उपनि-
षादि दृष्टमर्थादुपनिषदुक्तदिशैव ज्ञापनीयं न तु विचारादिभिर्ज्ञेयम् ।

—२३ तेषां- विचारादीनाम् । अन्यथाज्ञानस्याफलत्वमाहुः- अन्यथे-
स्यादि । तस्मादिति । तस्मात्-निष्कलत्वात् ।

३-१ यथा तपस एवोपदेशाद्ब्रह्मविचारो नारम्भयितुं शक्य एवं धर्म-
विचारोपि नारम्भणीयस्तत्रापि तपस एवोपदेशादिन्याहुः-अनेनेत्यादि ।
भाक्षित एव-पूर्वगर्भाकृत पच । ननु धर्मविचारो निराकर्तुमशक्य ऋष्यु-

कित्वावति चदाहु - न ह्येतदिति । एतदुत्तरमीमासाशास्त्रं यन् आदिमा
निराश्रियते तस्य पूर्वमीमासाशास्त्रनिराकरणं नातिभारः । न दुष्परमित्यर्थः ।
अयमाशयः । गुरोर्व्यामस्योत्तरमीमासारूपं शास्त्रं यो निराकरोति वाणी
तस्य नच्छिष्यर्जमिनिमतनिराकरणं क प्रयासः । इति पूर्वपक्षः ।

—३ अतः परमुत्तरपत्रमुपक्रमन्ते । सिद्धान्तस्त्वित्यादिना ।

—४ सदेहवारकं-सशयोच्छदि । शास्त्रं मीमामारूपम् । तदुद्भवः मश-
यस्याद्भवः । बुद्धिदोषात्-अत्रैदिकशास्त्रपरिशीलनजा बुद्धिरिव दोषस्त-
स्मात् । तथैव विरुद्धशास्त्राणामवैदिकानां सम्भेदान्तामिश्रणादापि मदहस्योद्भवः ।

—५ शिक्षादिभिरङ्गैरापि ताक्षिर्णयं कर्तुमशक्यं इति बोधयन्ति-
अङ्गैश्चेत्यादि ।

—६ तस्मान्मूत्रानुसारेण सर्वनिर्णयः - सर्वेषां माधनप्रयाजनायनुबन्धानां
निर्णयः कर्तव्यः ।

—७ अन्यथेति । अन्यथा सूत्रानुराधेन विचाराकरणे मध्यमो मध्यमा-
धिकारी तथादिमो मन्दाधिकारी च स्वार्थाच्छास्त्रज्ञानरूपाद् भ्रश्यत
तदेव विवृण्वन्ति । यथा श्रवणं वेदाक्षराणां गुरुपरपरया भवति तथाज्ञाने
गुरुमुखात्सपद्यमाने मन्दमध्यमाधिकारिणां सशया भवत् ।

—९ अत्र दृष्टान्तमाहु - पदादिपाठवदिति । पाठः गुरुपरपरारूपसमान-
धर्मदर्शनाद् दृष्टान्तः । अर्थं च समानधर्मदर्शनं यथा । अक्का शर्करा
उपदधातीत्यत्राञ्जनसाधनानि घृततैलवसादीनि समानानि । तथाच केन
साधनेनाक्का इति सशयः । पदादिपाठवदित्यस्य विवरण-देवाय ते यज-
मानाय शीक्याय ते स्वाहेति साहितापरपरापाठः । द्रव्यं त शीक्यं न इति
पदपरम्परापाठः । एष चात्रोदाहरणं यथा-ह्रस्वन्वदीर्घत्वया सदह एवमुप-
निषन्स्वपि-अपाणिपादो जवनो ग्रहीता-इत्यादीं विरुद्धधर्मदर्शनेन ब्रह्मव-
रूपमवरूपमिति सशया भवेत् । तत्रेति । तत्र-साहितापदपाठस्थले-
अक्का शर्करा उपदधाति-इत्यत्र च । यथा लक्षणानां-प्रातिशार्यमूत्राणां
र्जमिनिमूत्राणां च । मीमासायां मूत्रात्मकव्यासविचारशास्त्रस्य ।

—१० तदुक्तं-तथैव प्रत्यपादि ।

—११ मीमासायां अधिकारिभेदेनोपयामतारतम्यमाहु - नि सदेहेपि
वेदार्थं व्यासमूत्रात्मिका मीमासा प्राज्ञपुरुषस्याधिगतार्थदृढीकरणार्थं भवति ।
हानाधिकारिणस्तु व्यासमीमासात् सदहनिवृत्तिर्बदार्थनिश्चयश्चेति द्वयं
भवतीति बोधयन्ति श्लाकेन । प्राज्ञे मीमासानिर्णयोसद्विधेऽपि स्थूणाखननव-
न्मतः । दुर्बुद्धस्तु तता द्वयमित्यन्वयः । स्थूणाखननत्रत्-स्थूणा स्तम्भः ।

यथा स्तम्भ भूर्मावारापयन्पुरुष पुन पुनस्तम्भधोगमनार्थं खनति । तथा वेदार्थं सशयरोहितापि दृढज्ञानाथ व्यासमीमांसाया प्राज्ञविषय उपयोग । मीमांसानिर्णय-मीमांसव निर्णयो निर्णयसाधन यस्मिन्नेनादृश शब्द-समुदाय इत्यर्थं । दुर्बुद्ध-हानिाधिकारिण । तत. व्यासमूत्रम्य । द्वय-सदेहनिवृत्तिरर्थनिश्चयश्चत्यर्थं ।

—१३ तथा चेति । निर्णये-उपनिषदर्थनिर्णय । हरि-श्रीकृष्णद्विपाय-नावतार ।

—१४ तत्कर्तव्यता-विचारकर्तव्यताम् । व्यासात्तदादिति । ब्रह्म-जिज्ञासा कर्तव्यति व्यासेन कथितत्वादापि विचार कर्तव्य । अधिगतकर्म-काण्डीयवेदार्थेन यथा नित्य सध्यात्र दनमाचरितव्य तथैव निर्णीतवेदान्ता-थन पुरुषेण वेदान्तविचार कर्तव्य ।

—१६ यथाश्रुतसूत्रेण कर्तव्यता न प्रतीयतेताध्याहर्तव्य कर्तव्येति पद-
मिन्पुपपादयन्ति-कर्तव्यपदेत्यादिना । अथ भाव । ययप्यध्याहारस्वीकारा
दोषस्तथापि विधिवाचकतव्यप्रत्ययघटितकर्तव्यपदाध्याहार विचारस्य
विधत्व स्यात् । एव च वैधत्वेन वैदिकत्वादुपनिषदुक्तफलसमर्पकता भवेत् ।
अन्यथा-विधिवाचकतव्यप्रत्ययघटितकर्तव्यपदाभावे योगपुराणादिकुलं
यथोपनिषत्फलविरहि तथा व्याससूत्रमीमांसाया अपि भवेत् ।

—१७ तथाच-स्वतन्त्रतासत्त्वेनोपनिषत्कफले सर्तान्वयः । ज्ञानानु-
पयोग-ब्रह्मविचारस्योपनिषदज्ञानानुपयोग ।

—१८ तत्प्रपञ्चयन्ति- तथाहीत्यादिना । ओपनिषदं-उपनिषदि दृढ-
कबलापनिषद्वयम् । ब्रह्मज्ञान उपनिषदतिरिक्तसाधन नेत्यर्थं ।

—१९ शास्त्रान्तरयेद्य-शास्त्रान्तराणे काणादादीनि तैर्दय नेत्यथ ।
कलितमाह-तद्यदीत्यादि ।

—२१ पूर्वस्मिन्पक्षेध्याहारकरण दोष इति मन्यमाना आचार्या
पश्चान्तर सूचयन्ते-अथयेत्यादि । अधिकारे-अधिकर्तव्य इत्यास्तिज्ञर्थे ।

—२२ विचारार्थं प्रवृत्तस्य तु वेदाध्ययनान्तर्गमार्थापत्यैव सिद्धमिति
वाधयति । नहानर्थात् एवेत्यादिना । एवच वेदाध्ययनाभावाच्छूद्राणां
मीमांसायामनाधिकार । अथशब्दस्याधिकर्तव्यत्वरूपार्थे स्वीकृतेध्याहारं
विनापि-अथ शब्दानुशासनम्-इति महाभाष्यीयारभवाक्यवत् स्वातन्त्र्य-
रूपे दोषो (अनीपनिषदफलप्राप्तिपर्यायो) न भवेत्तथापि तुष्यतु दुजत
इति न्यायेन दापमङ्गीकृत्य मगादधते । तत्रतत्स्यादित्यादिना ।

—२३ तत्र—कर्तव्यपदाध्याहारभावपक्षे । प्रतिविधौस्यामः—समाधानं करिष्यामः । जिज्ञासापदस्य विचारे लक्षणां बोधयन्ति—चेदानुकूलविचार इति । वास्तववेदार्थब्रह्मनिर्णायको विचार इति तात्पर्यम् । एवंच साङ्ग-वेदाध्येतुर्विचारेधिकार इत्यर्थस्य विचारपदादेव लाभेन स्वातन्त्र्यदोषो न ।

४-१ उभयपक्षयोः कतरः श्रेयानिति विचारयन्ति—किमत्रेति । अत्र -१ अध्याहारः २ अथशब्दस्याधिकारार्थत्वं चेत्युभयोः पक्षयोः । सिद्धान्त-माहुः । व्याख्यानमिति । अथशब्दस्याधिकारार्थत्वस्य व्याख्यानम् । अत्रार्थे महाभाष्यीयपरिभाषिकदेशनिदर्शनेन पतञ्जलिमहर्षिसंमतमाहुः—व्याख्यानत इति । संपूर्णपरिभाषास्वरूपं—व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नाहि संदेहादलक्षणम् । परिभाषार्थश्च व्याख्यानेन विशेषज्ञानं भवति । संशया-दलक्षणमननुष्टापकं लक्षणं न । यथाणग्रहणेषु संदेहे व्याख्यानाभिर्णयः । तथा च लणसूत्रे भाष्यम् । अणुदित्सवर्णे परिहाय पूर्वेणाणग्रहणं परेणेण-ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः । ननु व्याकरणोपयोगिनीयं कथमत्राभिलष्यत इति चेन्न कर्मकाण्डादिष्वविरोधस्थले तस्या आदरणात् । एतदेव बोधयन्ति—यथा कर्मणीत्यादिना । दर्शपूर्णमासी तु पूर्वं व्याख्यास्यामः— इति मूलं तदर्थः—अथातो दर्शपूर्णमासी व्याख्यास्यामः— इति व्याख्यानेन बोध्यते दर्शपूर्ण-मासी त्वित्यादेः— यतो दर्शपूर्णमासयोः पशुसोमादिभ्यः पूर्वमनुष्ठानमतस्तौ व्याख्यास्याम इत्यर्थः । स चाथातो दर्शपूर्णमासावित्यादिव्राक्यस्याथशब्दे-नेव व्याख्यातो नाध्याहार आदृतस्तथा—अथातो ब्रह्मजिज्ञासा—इति सूत्रेष्वध्याहारस्यानावश्यकता ।

—४ अधुनाध्याहारपक्षे संभाव्यमान्दोषान् अथशब्दस्याधिकर्तव्यत्व-रूपार्थस्वीकारपक्षे गुणांश्चाहु—अथवेत्यादि । अथवा—किं च । एताहि—एतस्मिन्नाधिकार्यत्वरूपार्थपक्षे । अधिकाकाङ्क्षाक्षेति । उक्तैरपरीत्येनाथशब्द-स्यानन्तर्यार्थत्वे स्वीकृते कस्मादनन्तरमित्याकाङ्क्षा भवेत्साधिकार्यार्थत्वपक्षे नास्ति ।

—५ अध्याहारः— कर्तव्यपदाध्याहाररूपं गौरवमपि न कर्तव्यं भवेत् । पुरुषार्थः— मोक्षरूपः । उच्छेदश्च—आनन्तर्यार्थैर्द्विकृते कस्मादनन्तरमिति प्रभस्य यदुत्तरं तदलाभे विचारोच्छेदो भवेदित्यर्थः । अधिकारार्थपक्षे कथं पूर्वोक्तदूषणानि नेति पृच्छन्ति— कथमिति ।

—६ अथशब्दस्य चत्वारोर्थाः संभवन्ति ।

अंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भिन्ना विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिहावुर्भा ॥

इति धाक्यादथशब्दस्य मङ्गलवाचकत्वम् । अथ शब्दानुशासनमित्यादा-
वधिकारार्थकोशशब्दः । भुञ्जेथ गमिष्यामीत्यादावथशब्द आनन्तर्ये । आदौ
किंचिदुक्तत्वादेदमुच्यत इत्यादावर्थान्तरोपक्रमे । अत्राथशब्दो मङ्गलार्थे न ।
केवलं मङ्गलार्थे तस्याप्रयोगात् ।

—७ यथान्यार्थे प्रवर्तमानसूर्यनिस्वनोन्यस्य मङ्गलावह एवमन्यार्थ-
मुद्दिश्य प्रयुज्यमानोपशब्दो मङ्गलबोधको भवेदिति योतयन्ति । तत्र
श्रुतिमात्रेणैवेति । अर्थान्तरस्य- पूर्वोक्तार्थान्तरोपक्रमस्य । अप्यं भावः ।
कश्चनार्थः पूर्वमवसितो द्वितीयश्च भीमांसारूपः प्रारब्ध इत्यस्याभावात् ।

—८ अवशिष्टयोर्द्वयोर्विचारं प्रदर्शयन्ति । आनन्तर्ये त्विति । आनन्तर्यार्थं
स्वीकृतं कस्मादनन्तरमित्यधिकाकाङ्क्षारूपो दोषो भवेदिति पूर्वोक्तो दोषः ।

—९ ननु वेदाध्ययनस्यानन्तर्येणाधिकाकाङ्क्षा शाम्येदिति चेन्न तस्यार्था-
पत्तिप्रमाणसिद्धत्वादिति बोधयन्ति- स्यतःसिद्धत्वादिति । वेदाध्ययनं
किंवा विचारोनुपपन्न इति भावः । तथा सति- एवं चार्थत्रयस्यानुपपत्ताव-
धिकार्यार्थत्वास्वीकारे । तदभावात्-अधिकार्यार्थत्वाभावात् ।

—१० अधिकारार्थज्ञानिरिक्ततां निरस्यन्ति । तथाहीत्यादिना । अथ-
शब्दस्यानन्तर्यार्थकत्वे स्वीकृते धर्मविचारानन्तरमिदं ब्रह्मजिज्ञासेत्यर्थश्च
संभवेदिति चेन्न । अथ हृदयस्याग्रे अवयति अथ जिह्वाया अथ वक्षसः
इति वाक्यं यथा क्रमस्य विनिगमकं तथात्र प्रमाणाभावात् कदाचिद्ब्रह्म-
जिज्ञासानन्तरं धर्मजिज्ञासेति विपरीतार्थस्यापि संभवादिग्याहुः-न ताव-
दिति । न च पाठत इति ।

—११ वेदे पूर्वं धर्मविचारः प्रोक्तस्ततो ब्रह्मज्ञानमित्यस्ति धर्मजिज्ञा-
सानन्तर्ये विनिगमकमिति चेन्न । तथापि तथा-विपर्यये बाधकाभावात् ।
ज्ञानकाण्डानन्तरं कर्मकाण्डस्य पठितुं शक्यत्वादित्यर्थः । न चाचारादिति ।
पूर्वं धर्मविचारः पश्चाद्ब्रह्मविचार इति रूपाच्छिष्टाचारादपि न व्यवस्था ।
तत्र शिष्टाचारेपि नाय नियमो वक्तुं शक्यते ।

—१२ तथा नियमः कुतो नेत्याहुः-प्रत्यवायाशयणात्-पूर्वं ब्रह्मविचारे
प्रत्यवायो भवतीति श्रुतेरभावादित्यर्थः । ननु धर्मविचारमन्तरेण ब्रह्म-
विचारः कर्तुमशक्य एव । विचारार्थमन्यन्तापेक्षितानां श्रुतिलिङ्गादिनिय-
मानां पूर्वमीमानान्तर्गतत्वात्तेन संभवत्येव धर्मविचारानन्तर्यमित्याहुः-संभवे-
पीति । अस्मिन्स्तु पक्षेध्ययनविधिवदन्यथानुपपत्त्यैव कार्यसिद्ध्या नार्थाथ-
शाब्देन । अप्यं भावः । अष्टवर्षे ब्राह्मणमुपनयति तमभ्यापयतीति वाक्ये-
भ्यापनं माणवकृताध्ययनेन विनानुपपन्नं सदर्थापत्तिप्रमाणेनाध्ययनविधिं

कल्पयति तथा श्रुत्यादिनियमाज्ञानात्पूर्वं धर्ममीमांसाध्ययनमित्यर्थापत्ति-
प्रमाणेनार्थो भविष्यति । एवं चाथशब्दस्य प्रयोजनमनन्यथासिद्धं न ।

—१२ तथा चेति । ततोपि—ब्रह्मविचारे धर्मविचारानन्तर्यार्थापत्ति-
प्रमाणेन ममागतोपि पुनः कस्यानन्तर्यमित्यधिकाङ्क्षा भवेदित्याहुः—
आकाङ्क्षन्ति ।

—१३ अधुना शमवैराग्यादिसाधनचतुष्टयसंपत्त्यानन्तर्यमथशब्देन कुतो
न गृह्यते तद्विवृण्वन्ति । न च वैराग्येत्यादिना । तेषामेवाभावात्-
वैराग्यादीनां ब्रह्ममीमांसायाः प्रागुत्पत्तेरभावात् । वैराग्यादीनां संभवे सति
कर्तव्यो विचार इति वक्तुं न शक्यते पूर्वोक्तादेव कारणात् ।

—१५ तदसंभवमेव प्रकटयन्ति । तथाहीति । ब्रह्म परमपुरुषार्थरूपं
तत्साधनं ब्रह्मज्ञानं यज्ञादयश्च चित्तशुद्धिद्वारा ब्रह्मज्ञानसाधनीभूताः ।
निरभिसंधिना ब्रह्मज्ञानार्थं कर्मकरणे चित्तशुद्धिस्तदनन्तरं वैराग्यादीनामु-
त्पत्तिः । एवं ब्रह्मविचारार्थं प्रवृत्तस्य वैराग्यादि संभवति । वैराग्यादि-
प्राप्त्यनन्तरं ब्रह्मविचार इत्यन्योन्याश्रयः संभवेदतो वैराग्यादिसाधना-
नन्तर्यरूपोथशब्दस्यार्थो दोषघटितः ।

—१८ किंचोपनिषदर्थो गुरुसंनिधी निर्धार्यः पश्चाद्वैराग्यादिसमुत्पत्ती
तद्विचारः कर्तव्यस्तेन नान्योन्याश्रय इति चेन्न वेदान्तार्थनिर्धारणानन्तरं
विचारस्य वैयर्थ्यादित्याहुः—निर्धारिते स्थिति । पूर्ववेदान्तनिर्धारणस्य
विचार उपयोगः फलं विचारस्य च ब्रह्मसाक्षात्कारः फलं तेन न वैयर्थ्य-
मिति चेन्नित्याहुः—न चेति ।

—१९ तस्य विचारस्य शब्दशेषत्वेन शाब्दबोध ग्रीमध्यनिवेशेन ।
तत्कल्पनायां—साक्षात्कारकारणत्वकल्पनायाम् । अयं भावः । विचारः
श्रुत्यादिप्रमाणानामाकाङ्क्षादीनां चोचितत्वानुचितत्वाविचारेण शाब्दबोध
पक्षीपक्षीणसामर्थ्यः, ततस्तस्यापरोक्षज्ञानजनने सामर्थ्यमेव न । ननु
शब्दोपि—दशमस्त्वमसि—इत्यादी प्रत्यक्षज्ञानजनको दृष्ट इत्याशङ्को निर-
स्यन्ति—दशमस्त्वमसित्यादाविति । दशमस्त्वमसित्यत्र वाक्ये वैहज्ञानवात्
देहदृष्ट्या च पुरुषो बोध्यते तेन प्रत्यक्षदेहदर्शनेन तथा साक्षात्कारः । अत्र
तु विचाराविषये प्रत्यक्षदर्शनाभावाद्ब्रह्मसाक्षात्कारो नेति दृष्टान्तविषय-
मिति भावः ।

—२१ नन्वत्रापि विचाराविषये प्रत्यक्षसामग्री स्यादिति चेत्त्राहुः—
न तथेति । आनर्थक्यप्रसंगात् । आत्मा धारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्य
इत्यादिश्रुती मननादीनां पृथक्कथनवैयर्थ्यात् ।

—२३ ननु तन्माधिकारिण श्रवणेनैव बोधो मन्दाधिकारिण श्रवणानन्तर मननादीनामुपयोग इत्याधिकारिभेदकल्पने न मज्जनादिश्रुतिवैषम्यामित्या-
शङ्का निषेधन्ति-न चेति । आकाङ्क्षायोग्यतादीना यथा फाणादादिशास्त्रे
शाब्दज्ञानकारणत्वेन ग्रहण तथाधिकारस्य कुत्राप्यग्रहणादित्यर्थ ।

—२४ अधिकारस्य शाब्दबोधे कारणतास्वीकारेत्यन्तासन्त्यार्थकख-
पुष्पादिभ्योऽधिकारिण शाब्दबोध स्यान्नद्यासगतमित्याहुः-प्रत्यन्ता-
सत्येपीत्यादि । अन्यरीत्या च शाब्दापरोक्ष खण्डयन्ति-प्रमाणसकरापत्ति
श्चेति । प्रमाणशब्दो व्युत्पत्तिद्वयघटित । प्रमीयते तत्प्रमाणम् । प्रमीयतेनेन
तत्प्रमाणमिति च । तत्र प्रथमव्युत्पत्त्या प्रमेयमित्यर्थ । द्वितीयव्युत्पत्त्या
प्रमाणमित्यर्थ । इत्थं च यत्र शाब्दात्प्रत्यक्षात्मकं शाब्दमुत्पद्येत तत्र
प्रमायां शाब्दत्वप्रत्यक्षत्वपारकत्रसमावेशेन सकररूपदापात् जातित्वं न
स्यादित्यर्थ । एवमेव प्रमाणगतयो शाब्दत्वप्रत्यक्षत्वयोरपि साकार्याज्जाति-
त्वबाध इत्यर्थ । यत साकार्यं जातिबाधकमग्रहे निर्दिष्टं तथाहि-

व्यक्तरभेदस्तु यत् स करोथानवस्थिति ।

रूपहानिरसबन्धो जातिबाधकसग्रह ॥

ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यसहकृतमनसैव शाब्दापरोक्ष भवतीति स्वीकार्य-
मनसैवानुद्भूतव्यमिति श्रुतेस्तत्र च न साकार्यमत आहुः-मनसेति । तज्जनने-
शाब्दापराश्रयत्वात् । तथा-पूर्वबदेव मनं प्रमे गृहीत्वा सकरापत्तिरित्यर्थ ।
प्रमाणसकरापत्तिश्च ।

५-१ मनसा तज्जननेपि तथा । इतिवाक्यद्वयस्य नत्तानि व्याख्याननि-
लिरूपन्ते । धीपुरुषोत्तमस्तत्प्रकाशस्थमर्थद्वयं तु तत एव विज्ञेयं, व्याख्या-
नान्तराणि स्वयाप्यमुद्रितानीति तान्यत्र लिरूपन्ते । तथाहि-प्रदीपे ।
अधिकारताखण्डनेन शाब्दापरोक्षं खण्डयित्वा प्रकारान्तरेण शाब्दापरोक्षं
खण्डयितुमाहुः-प्रमाणसकरेत्यादि । तथा चात्र प्रमाणशब्देन व्युत्पत्तिभेदा-
ग्रमाणप्रमेये बोधे । इत्थं च यत्र शाब्दादपरोक्षात्मकं शाब्दं जायत तादृश-
प्रमायां शाब्दप्रसाक्षात्कारत्रयो क्वचनशाब्दबाधप्रत्यक्षात्त्रया परस्पर-
स्यन्ताभावसमानाधिकारणपारकस्या समावेशेन शाब्दत्वसाक्षात्कारत्वयोजा-
ति-स्यादित्यर्थ । एवमेव प्रमाणगतयो शाब्दत्वप्रत्यक्षत्वयोरपि साक-
र्यताभेदे जातित्वबाध इत्यर्थ । ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यसहकृतमनसैव
शाब्दापरोक्षमद्गीकार्यं मनसैवानुद्भूतव्यमिति श्रुतिसाहाय्यादित्यर्थं च शाब्द-
प्रमाणमादाय न जातिसकरापत्तिरत आहुः-मनसेत्यादि । तज्जनने-शाब्दा-
परोक्षजनने । तथा-पूर्वबदेव मनं प्रमे आदाय सकरापत्तिरित्यर्थ । सकरा-
पत्तिस्तु मनासे शाब्दप्रत्यक्षयो कारणत्वात्प्रमाणसकरापत्तिं प्रमेती च

शाब्दत्वप्रत्यक्षत्वयोः सत्त्वात् प्रामितिमादाय संकरापत्तिर्बोध्या । एवमुक्तमाधिकारिणः शब्दसहकृतमनससाक्षात्त्वपुष्पादिशब्देभ्योपि शाब्दापरोक्षं स्यादित्यपि द्रूपणम् ॥

लालूमट्टीका—द्रूपणान्तरमाह—प्रमाणसंकरापत्तिश्चेति । यद्युक्तमाधिकारिणि शब्दोपरोक्षमेव जनयेत्परोक्षं च मन्दे तथा मध्यमाधिकारिज्ञाने पराक्षत्वापरोक्षत्वयोरुभयोरपि सत्त्वे तत्प्रमाणयोः शाब्दबोधप्रत्यक्षयोः संकरः सांकर्यं परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयारेकत्र ममावेशनं तस्यापत्तिः प्राप्तिः स्यादित्यर्थः । ननु मध्यमाधिकारिण्यापि परोक्षमेव शब्दाद्भविष्यतीति सांकर्यासंभव इति चेदुच्यते । यदि मन्दाधिकारिणीव मध्यमेपि शब्दः परोक्षमेव ज्ञानं जनयेदुक्तमाधिकारिणीवापरोक्षं च तदा कथमिव तस्य मध्यमत्वं भवेत्तदान्यथानुपपत्त्या परोक्षत्वापरोक्षत्वोभयवैशिष्ट्याद्गीकारे तु सांकर्यं सिद्धमेवेति न शब्दादपरोक्षमाक्षात्कारो भवतीति सिद्धम् । ननु विचारसहकृतेन शब्देनापरोक्षसाक्षात्कारसिद्ध्यभावोपि तादृशशब्दसहकृतेन मनसैव तत्साक्षात्कारः कस्मात् भवतीत्याशङ्क्य परिहरन्ति—मनसैवेति । मनसा साक्षात्कारजननेपि तथा—पूर्वोक्तद्रूपणद्वयापत्तिरित्यर्थः ।

मथुरानाथकृतभाष्यप्रकाशः—द्रूपणान्तरमाहुः—प्रमाणसंकरापत्तिश्चेति । संकरो भेदः । अयमर्थः । प्रमाणानां स्वरूपतो भेदोविंचित्करः किंतु क्रियाभेदघटितो भेदः । विजातीयक्रियाजनकतावच्छेदकत्वं प्रमाणान्तरत्वं तथा चोभाभ्या प्रमाणाभ्यां ययेकैव क्रियाजनिष्यत तदोभयोर्भेदं कोकरिष्यत् । ननु ब्रह्मसाक्षात्कारो न चाक्षुषः किंतु मानसप्रत्यक्षात्मकः । तथा च न प्रमाणसंकर इत्याशङ्कन्ते । न मनसेति । तज्जनने तथा—प्रमाणसंकरापत्तिः । मनोलक्षणस्य शब्दलक्षणस्य च प्रमाणस्याभेदः । इति ॥ उपसंहरन्ति—तस्मादिति । प्रथमं—वैराग्यादिभ्यः प्राक् । शाब्दमेव—वेदान्तवाक्यैर्विचारद्वारा परोक्षमेव ।

--२ अनुभवसिद्धत्वात्—तत्तदुपनिषद्गताख्यायिकादृष्टगुरुशिष्यसंवादेन परोक्षज्ञानस्यैव प्रतीतिरोत्तरत्वात् । आख्यायिकागृहीतर्षीणां ज्ञमादिमस्त्रं कदाचित् स्यादित्यत आहुः—इदानींतनानामपीति । निविंचिकित्सित सशय-रहित वेदार्थज्ञानम् ।

--३ उपलब्धेरिति । अन्यथा तादृशविचारे प्रवृत्तिरेव न स्यात् । शाब्दादपरोक्षज्ञानस्वीकारे द्रूपणान्तरमाहुः—संन्यासानुपपत्तिश्चेति । यदि केवलाद्वाक्यादेवापरोक्षज्ञानं तर्हि—

वेदान्तविज्ञानमनिश्चिन्तार्थाः मन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।
ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥

इति श्रुती विहितस्य मन्यासस्य त्रैपर्यमित्यर्थः । अथशब्दस्यानन्तर्यार्थ-
स्वीकारपक्ष उक्तेषु चतुर्षु दूषणेषु प्रथममाधिकावाह्यारूपं दूषणं व्याख्याय
द्वितीयमध्याहाररूपमाहुः— किंचेत्यादिना । आकाङ्क्षानिवृत्त्यर्थम् अथातो
ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति कर्तव्यादिपदाध्याहारः । तत्कर्तव्यादिपदं स्वार्थं स्वस्य
बहुवर्ण्यस्य विचारप्रवृत्तिनिमित्तं, व्यर्थमेव । वाक्यप्रयोगात्पूर्वमेव विचार
इष्टमाधनताज्ञानसत्त्वात् । तादृशज्ञानाभावे प्रतिज्ञावाक्यमर्थात्मपूर्णं सुप्र-
मेव न वदेत् ।

—४ परार्थत्वे- परस्य विचारे प्रवृत्त्यर्थत्वे ।

—५ अशक्यता व्युत्पादयन्ति-न हीत्यादिना । अन्यदुक्तमवश्यं कर्तव्य-
मिति प्रमाणाभावात्सर्वेषामपि तथाप्रवृत्तेः । स्वकृतीति । परस्य विचारार्थं
वाक्यप्रयोगः । परेण तु विचारो न नियते । एवं च प्रतिज्ञारूपाया व्यासकृतेर्ब-
पर्यम् । असंगतिरिति । स्वपरयोरन्यतरस्यापि प्रवृत्त्यनुपयोगादसंगतं
सुप्रम् ॥

—६ तृतीय पुरुषार्थासिद्धिरूपं दूषणं दर्शयन्ति-किंचेत्यादिना ।
पुरुषार्थो मोक्षः ।

—७ उक्तन्यायात्-उक्तयुक्तेः । तथाहि आनन्तर्यार्थस्वीकारपक्षे कस्मा-
दनन्तरमित्यावाह्या सर्वदेदेष्यति तेन चानन्तर्यार्थविज्ञानवन्मोक्षावाह्यायाः
सर्वदेवासंभव इत्यर्थः । उच्छेदरूपं चतुर्थं दूषणमुपपादयन्ति-किंचेति ।
तादृशस्य-उत्तमस्य साधनचतुष्टयसंपन्नस्य ।

—८ प्रवचनार्थं घात-उत्तमाधिकारिकृताक्षिप्यपाठनासंभवात् । शास्त्रो-
च्छेद इति । शास्त्रविरोच्छेद इत्यर्थः । शास्त्रविरोधः- शास्त्रोक्तिवैकल्यरूपो
विरोधः वेदान्तविचारेण केवलतत्त्वमस्यादिवाक्यादेवापरोक्षज्ञानं भवतीति
स्वीकारे व्यासशास्त्रस्य वैकल्यमित्यर्थः । तदेव वैकल्यं निवृत्त्वन्ति-साधनाना-
मिति । साधनानां-उपासनादिरूपाणाम् ।

—९ अत्रे-तृतीयाध्याये । कार्यं कृतार्थतारूपं प्रथमाध्यायप्रथमसूत्रे ।
कारणानि त्रयोपासनादीनि तृतीयाध्याय इत्यसंगतमित्यर्थः । एवं च बहुदूषण-
दुष्ट आनन्तर्यरूपार्थो न स्वीकार्यः । किंतु योग्यतरोधिकारार्थं पदं घात
इति कथयन्ति-अत इत्यादिना ।

—१० एवमथशब्दार्थं निर्णय जिज्ञासाशब्दार्थं विचारयन्ति । सत्प्रत्यया-
न्निज्ञासापठस्य ज्ञानमोक्षरेखारूपोर्थः । आच जिज्ञासाधिकृतं कृत्या

साधयितुमशक्येति शङ्कन्ते । न चेति । विचारार्थत्वादिति । रूढ्या विचारार्थ-
कत्वस्वीकारादित्यर्थः ।

—११ एवं रूढार्थपरिग्रहे शास्त्रभाष्यप्रमाणमाहुः—अत एवेति । अत्र
रूढ्यभावं जिज्ञासितुमित्यस्य ज्ञानेच्छां कर्तुमित्यर्थः स्यात्स चासंगतः ।
रूढ्या जिज्ञासितुमित्यस्य विचारयितुमित्यर्थो भवति ।

—१२ नन्वेवं चेत्प्रत्यक्षतया विचारपदमेव कुतो नोक्तमाचार्येण किमर्थं
जिज्ञासापदस्य प्रयोग इति चेत्तत्राहुः—जिज्ञासापदेनेति । जिज्ञासापदेन-
ज्ञानविषयकेच्छाप्रतिपादकजिज्ञासापदेन ।

—१३ तदिच्छापूरणाय—पुरुषार्थसाधनीभूतब्रह्मज्ञानेच्छापूरणाय ।
अथशब्दार्थमाहुः—आरभ्यत इति । एवं चायं निर्गलितोर्थः । केवलं ब्रह्म-
विचारः कर्तव्य इति । शब्दप्रयोगे ब्रह्म विचार्यमित्येवार्थः स्यात् । ब्रह्म-
ज्ञानमिष्टं पुरुषार्थसाधनमित्यर्थो न स्यात् । जिज्ञासापदोच्चारणे तु तादृशार्थो
जायते । अतःपदघटितसुत्रार्थमाहुः—यस्मादित्यादिना । कर्मादिभ्यः-
कर्मादिध्यातिरकेण ।

—१४ तज्ज्ञानाय—ब्रह्मज्ञानाय । अधिक्रियतेधिकारिपुरुषोद्देशेन ब्रह्म-
जिज्ञासाभ्यते ।

—१५ अपुनापेक्षितमाधिकारिणं वदन्ति—अधिकारी त्विति । त्रैवर्णिकः-
आयवर्णत्रयज्ञः । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यान्तराति इत्यर्थः ।

—१६ ननु वेदाधिकार्येवात्राधिकारीति स्वीकारे वेदाध्ययने मन्दमतेरप्य-
धिकारादत्रापि वेदान्तविचारे सोधिकारी भवेदतस्तद्वावृत्त्यर्थं मतिमत्त्वम-
धिकारिविशेषणमस्त्विति चेन्नत्याहुः—नहीत्यादिना । मतिमत्त्वं—ग्रहण-
धारणपदुत्वंम् । अयमर्थः । मतिमतोपि गृहपुत्रायासकस्य मननं न संभवति
तेन च न ब्रह्मसाक्षात्कारः । अतो मतिमत्त्वापेक्षया शान्तत्वदान्तत्वादिकम-
धिकारिगुणजातमादरणीयं यथा यागकर्मण्याज्यावलोकनमन्धेन विष्णुकर्मण
च पद्भुना कर्तुमशक्यमतः सहकारिवारणभूताङ्गफलासंभवात्प्रधानफलमपि
न संभवति तथैव शमादिरहितस्य शमदमादिसहकार्यङ्गफलाभावात्प्रधान-
भूतविचारफलमपि न संभवेदेवं चानैकान्तिकफलत्वान्मतिमत्त्वं नादरणीयम् ।

—१८ ननु जैमिनीयधर्ममीमांसायास्या ब्रह्ममीमांसाया गतार्थत्वमिति
चेन्नजिषिपन्ति—नचेति ।

—१९ अप्रतिशानात्—अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति तत्राप्रतिपादनात् । ननु
लक्षणया धर्मजिज्ञासापदेन ब्रह्मजिज्ञासापि संगृहीतं शक्येति चेत्तत्राहुः—
अनुपलब्धेश्चेति । षोडशलक्षणोर्धो धर्मः (जे. सू. १।१।२) इत्यादिषु यथा

धर्मविचार उपलभ्यते तथा जैमिनिस्त्रेपु ब्रह्मविचारस्यानुपलम्भात् तमे-
वानुलक्षितं विवृण्वन्ति-न चेत्यादिना ।

—२१ पूर्वपक्षिणो मीमांसकस्य मतमुद्भावयन्ति-स्यादेतदित्यादिना ।
स्यादेतत्-एतत्संभवतीत्यर्थः । धर्मविचारप्रतिज्ञया ब्रह्मविचारोपि संभव-
तीत्यर्थः ।

—२२ नोदकवाक्यार्थस्य-विधिवाक्यार्थस्य ।

—२३ संदेहाः-सन्त्रार्थवादानामप्रामाण्यसंदेहाः । तत्र-धर्मपदार्थं
धर्मत्वं चांशनालक्षणेत्यादिलक्षणघटितत्वाद्भ्रमत्वं ब्रह्मज्ञानस्यापि । ब्रह्मज्ञान-
विधायकश्रुतिस्मृतिवाक्यान्त्याहुः-आत्मेत्येवोपासितेत्यादिना ।

—२५ नोदना प्रेरणा विधिरित्यर्थः ।

६—२ तस्माद्वा एतस्मादाकाशः संभूत इत्यादिवाक्यान्मुपामनाविष्यर्ध-
स्तावकमपार्थवादरूपाणांत्याहुः-सृष्ट्यादियाक्यानामिति । आदिपदेनेन्द्र-
प्रतर्दनायाख्यायिकानां ग्रहणम् । अर्थवादप्रकारं व्युत्पादयन्ति । आरोपाप-
वादिति । एतद्वाक्यमिदं सर्वं, यतो वा इमानि भूतानीत्यारोपः । अधात
आदेशो नेति नेतीत्यादिरूपोपवादः । तद्विषया मिथ्याभूताः सर्व एव धर्मा-
स्तेषां प्रतिपादकत्वेन विधेयोपासनाविषयस्तावकत्वात्-विधेयभूतानां प्रती-
कोपासनानां विषया जगत्कर्तृत्वादयस्तस्तावकत्वात् । अयं भावः । सृष्ट्या-
ख्यायिकादिबोधक उपनिषद्भागो ह्यारोपापवादस्यायेन प्रतीकोपासनावोधन-
द्वारा जगत्कर्तृत्वादिगुणैरुपास्यस्तावक एव ।

—३ ज्ञानादीनां कृतिसाध्यत्वाभावादाविधेयतां शङ्कन्ते । न चेति ।

—४ प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्येन-श्रवणमननादिप्रमाणपरतन्त्रतया जायमानं
ज्ञानं हि वस्तुतन्त्रं तच्च विधातुमशक्यमिति भावः । समादधते-न हीति ।
यद्यपि ज्ञानं वस्तुतन्त्रं तथापि ज्ञानोत्पादकसंनिर्कर्षादिसिद्धयर्थं कृतेरपेक्षणाद्
सर्वथैव तथा वस्तुतन्त्रं न किंतु केनचिदंशेन कृत्यधीनं तेन
च विधिप्रवृत्तिः सुकरा । तथापि यागादिवत्कृतिमाध्यता न ।

—५ अस्ति तत्र प्रकारभेद इति चेत्त्राहुः-प्रकारभेदस्त्विति । अत्र
योजकः-ज्ञानस्य कृत्यसाध्यत्वसाधको मेत्यर्थः । सर्वस्यापि ज्ञानयागादेः ।
कारणेषु-संनिर्कर्षक्रियाकलापादिषु । पुरुषपद्यापृतिः-पुरुषपद्यापारस्तत्कृति-
साध्यत्वमित्यर्थः । तत्-तस्मान् । अत्र-ज्ञाने । वृत्तिसंपादने-ब्रह्मकारवृ-
त्तित्वत्वात् ।

—६ प्रमाणसंपादने-आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् इति श्रुत्यावृत्तचक्षुरा
दिप्रमाणसंपादने । पत्रं चोभयविषयेषु पुरुषकृतिसाध्यता वर्तते । अन्यथा-
ज्ञानस्य परस्य कृत्यधीनत्वानङ्गीकारे ।

—७ मननादिशास्त्रवैफल्यापत्तेः—भोतव्यो मन्तव्य इति श्रुतिगतमन्त-
व्यादिपदव्यर्थं भवेद्यतस्तत्र मन्तव्य इत्यादिपदेषु विध्यर्थकस्तव्यप्रत्ययः ।
साधनप्रतिपादकेत्यादि । शान्तो दान्त उपरतास्तिक्षुः । तपसा ब्रह्म
विजिज्ञासस्वेति तपःप्रभृतिसाधनबोधकश्रुतीनां वैयर्थ्यम् ।

—८ येनापि—ज्ञानस्य कृत्यसाध्यत्वमिति प्रतिपादकेन वेदान्तिनापि ।
निराकार्ये—खण्डनीयम् । गुरुरूपसस्तिः—सामित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति
श्रुतिप्रतिपादिता । यत्रापि ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिपुपनिषद्वाक्येषु विध्य-
श्रवणं विधिवोधकानां लिङ्गलोदन्तव्यदादीनामश्रवणम् ।

—९ परिकल्प्य—लेट्टलकारान्तत्वं परिकल्प्य ।

—१० तच्छेषत्वं—तद्विष्येकवाक्यतया प्रामाण्यमङ्गीकर्तव्यम् । अनया-
उत्तरमीमांसया । अन्यथा—ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादीनां वाक्यानां परि-
कल्पितविष्येकवाक्यतया प्रतिपन्नानां प्रामाण्यामङ्गीकारे । विरोधोपि-
आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम् (जै. सू. १।२।१) इति सूत्र-
बोधितरीत्यानर्थक्यरूपो विरोधोपि स्यात् ।

—११ एवं पूर्वपक्षं दूषयितुं पूर्वमीमांसाया निष्प्रयोजनत्वं मन्वानस्य
सिद्धान्त्येकदेशिनो मतं बोधयन्ति—स्यादेतदित्यादिना । नेति । धर्म-
विचारो नारम्भणीय इत्यर्थः । तत्र कारणमाहुः—सर्ववेदेत्यादिना । सर्ववेद-
विभागकर्तृत्वेन नदर्थज्ञातृत्वं बोधितम् । ज्ञानं विना विभागस्य कर्तुमशक्य-
त्वात् । पूर्वमीमांसा तु तच्छिष्येण केवलसामवेदज्ञेन जैमिनिना कृता न
सर्ववेदज्ञेनातो न प्रमाणमिति भावः ।

—१२ तुच्छफलत्वाच्च—तयथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवासुत्र
पुण्यचितो लोकः क्षीयते—इति श्रुत्या क्षयिफलोपयोगिमन्त्रविचारकत्वा-
दित्यर्थः । ननु धर्ममीमांसाया अभावं वेदगन्नाविनियोगादिज्ञानं कथं भवे-
दिति चेन्नब्राहुः—कल्पेत्यादि । कल्पसूत्राणि—श्रौतस्मार्तसूत्राणि कान्यायना-
दिगुनिकृतानि । तत्र विनियोगादिवोधनसंशयनिरासरूपं धर्ममीमांसाप्रयो-
जनं गन्त्यतीत्यर्थः ।

—१३ अधुनापि शिष्टाः कल्पसूत्रादिद्वारिव स्वकार्यं निर्वाहयन्तीत्याहुः—
एतर्हीति ।

—१४ संदेहे—अनुष्ठेयाविषयकसंशयं । सूत्रभाष्यं—कल्पसूत्रभाष्यम् ।
याशिकाः—अविरतयज्ञानुष्ठानशीलाः । न एवानुरुध्यन्ते न मीमांसकाः । अथ
यदि ते कर्मविचिकित्सा घृतविचिकित्सा वा स्याये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः—
इत्यादि—यथा ते तत्र घर्तेरन् तथा तेषु घर्तेथाः—इत्यान्तैत्तिरीयोपनिष-
द्घृतेः ।

—१५ उपसंहरन्ति-तस्मादिति । निःसंदेहकरणं-पक्षस्य निःसंशय-
 मनुष्ठानम् ।

पूर्वमीमांसाया अफलन्यामित्येव न किंतु विपरीतबोधयन्त्यादनर्थावहन्व-
 मपीति बोधयन्ति । किं चेति । अयं भावः । परमकृपालुर्वेदः संसरणशील-
 फलबोधनेन स्वनिष्ठान् वक्ष्येदित्यसंगतम् । अत्र दृष्टान्तः । आत्मानि
 विश्वस्तानन्धान्यथा न कोपि शिष्टः कूपे सुमार्गोणमिति बोधयित्वा पातये-
 लथा । एवमसंगतत्वाभिया फलबोधकवेदस्यायमर्थो यद्वोचनार्थं फलम-
 स्तीति । केवलं निष्कामसुद्ध्या कर्मानुष्ठेयं ततश्चित्तशुद्धिद्वारा मोक्षः
 स्यात् । एव च ससारिणां क्रमेण मुक्तिः । परमकृपालुर्वेद. संसारिणः संसा-
 रान्मोक्षयितुं कूपेन्धपातनवदप्रामाणिकत्वाभिया चित्तशुद्धयर्थं कर्माणि
 बोधितवानित्यवसीयत इत्यन्वयः ।

—१७ अधसीयते-अयं फलितोर्थ इति भावः । विपरीतबोधिका-वेद-
 तात्पर्यभूतक्षयिससारफलमेव वेदे तात्पर्यतया कथितमिति बोधिका ।

—१८ न कर्तव्या-नारम्भणीया ।

—१९ इदं सिद्धान्त्येकदेशमतं दूषयति पूर्वपक्षी-मैयमिति । न कर्तव्यं
 मया पूर्वपक्षिणेति शेषः ।

—२० तुल्यत्वात्-स्वयापि विचारमात्रं न कर्तव्यं भवेत्तेनोत्तरकाण्ट-
 विचाराभावस्तत्रापि भवेदिति तुल्यत्वम् । ययोरेव समो दोष इति न्यायेन
 तवापीडासिद्धेरभावेन दूषणसाम्यादित्यर्थः । समर्थितत्वाच्च-स्वयोन्योत्तरमीमांसा
 कर्तव्या मया पूर्वमीमांसा न कर्तव्येत्यत्र विनिगमकाभावरूपसमर्थनम् ।
 द्वितीये-पूर्वमीमांसा न कर्तव्येति पक्षे । सामान्यन्यायेनेति । कल्पसूत्रा-
 दिना सामान्यग्रन्थेन सामान्यसंदेहनिवारणप्रसक्तावापि विशेषसंदेहनिरा-
 करणार्थं पूर्वमीमामापेक्ष्यते । यथा सामान्यत. पाणिनिस्तत्रेण बोधेपि
 प्रातिशाख्यसूत्राणामुपयोगे विशेषसंदेहनिराकरणाय भवति तदाहुः-
 लक्षणवदिति ।

—२१ अनिष्टतयेति । मीमांसा क्षयिकल एव वेदतात्पर्यं बोधयतीत्या-
 कारकमानिष्टप्रतिपादकत्वं न मीमांसादूषणं संभवति यतः काचिदपि मीमांसा-
 सूत्रे तादृशप्रतिपादनं न । अयं च दोषो विचारकस्वभावमूलक एव ।

—२२ आवश्यकत्वादिति । कर्मविचारस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । आवश्यक-
 कत्वं प्रकटयन्नि-निवृत्तानामिति । संसाराज्जिवृत्तैरपि सुमुक्षुभिर्यागादि-
 ज्ञानार्थं मीमांसामाङ्गीकार्या । चित्तशुद्धयर्थं यागादिज्ञानस्यावश्यकत्वात्पूर्व-
 मीमांसाया आवश्यकत्वम् ।

—२३ आभ्रमभेदेन व्यवस्थानाहुर्विवरणपूर्वकं-परमाभ्रमभेदेनेति ।

७-१ आचस्य-ब्रह्मचाणिः । वाचिकः- ब्रह्मयज्ञादिरूपः । द्वितीय-
तृतीययोः- गृहस्थवानप्रस्थयोः । कायिकः- अग्निहोत्रायनुष्ठानरूपः ।
चतुर्थस्य-यतेः । मानसिकः-उपासनादिरूपः ।

—२ उपसंहरन्ति-तस्मादिति । एकेनैव-धर्मविचारेणैव । चरितार्थ-
त्वात्-कृतकार्यत्वात् । इति पूर्वपक्षः ।

—३ अधुनोत्तरवादी समापत्ते-उच्यते इति । उपासना मानसिक-
क्रियान्तर्गतत्वाद्यपि धर्मरूपा तथापि न ब्रह्म धर्मरूपं तस्य ज्ञानरूपत्वेन
कृत्यसाध्यत्वञ्च ।

—४ सृष्ट्यादेवाक्यान्यर्थवादरूपाणीत्युक्तं पूर्वपक्षिणा तत्त्वण्डयन्ति-न
चार्थवादानामिति ।

—५ अनुपमुक्तत्वं विवृण्वन्ति । उत्पत्तीत्यादिना । सोमेन यजेतेत्युत्प-
त्तिविधावेप एव वा प्रथमो यज्ञो यज्ञानामित्यर्थवादः । सामिधो यजतीत्यादौ
प्रकारभेदे वम वा एतयज्ञस्य क्रियते इत्यर्थवादः । खादिरो यूपो भवति
खादिरं वीर्यकामस्येति फलभेद यदाङ्के चक्षुरेव भ्रातृव्यस्येत्यर्थवादस्तथात्मो-
पासन उत्पत्तिप्रकारफलभेदविधुरे विधौ नार्थवादः संभवति । प्रकृते-उत्तर-
काण्डे । माहात्म्यज्ञानार्थं-ब्रह्ममाहात्म्यज्ञानार्थम् । तदुपयोगः-सृष्ट्यादि-
वाक्योपयोगः ।

—६ ज्ञानोपयोगप्रकारमग्रे वक्ष्याम इत्याहुः-तस्य चेति । नन्वात्मे-
स्यैवोपासीतेत्यादिपूजस्यादिविध्यसंभवेपि विनियोगाविधिः कुतो नेत्यत्राहुः-
चतुर्थं इति । चतुर्थाध्याये तेषां मनोव्यापारबोधरूपत्वमेवोक्तं न तु क्रिया-
बोधरूपत्वमित्यर्थः ।

—७ व्यासविचारोपि ज्ञानोपयोगीत्यग्रे वक्ष्यते इत्याहुः-विचार-
स्यापीति ।

—८ औपनिषद्ज्ञानेनापि कर्माणि श्रेयस्त्वसंपादनं भवतीत्याहुः-किं
चेति । विद्यया-ब्रह्मज्ञानेन ।

—९ श्रद्धया-फलावश्यंभावनिश्रयेण । उपनिषदा-उपनिषदर्थज्ञानेन

—१० अत एव-ज्ञानेन कर्माणि श्रेयस्त्वं भवतीति स्वीकारादेव । सर्व-
देवसान्निध्यं-आहुतिभाकसर्वदेवसान्निध्यम् ।

—११ अन्यथा-देवसागीप्याभावे कर्माणि प्रतिष्ठादिफलाभाससाधकानि
भवेयुर्न देवतासान्निध्यरूपमुष्यफलप्रदानीति बोधयन्ति-आभासत्वमेवेति ।
ननु ब्रह्मविदां देहायध्यासाभावात्कथं कर्मस्वधिकार इति शङ्कां निराकुर्वन्ति-
न चेति । देहायध्यासमन्तरा कर्माणि संभवन्तीति व्यावृत्तम् ।

—१३ सर्वे व्यापारा इति । श्रूयन्त इति शेषः । स्मृतिरिति । भगव-
द्वृत्तास्थं चाकपजातम् ।

—१४ युक्तः-ब्रह्मनिष्ठः ।

—२१ धर्मविचारकाणामिति । धर्मविचारकैः कर्मणि वीर्यवसरत्व-
मंपत्त्यर्थं ब्रह्मज्ञानमातव्यमित्यर्थः ।

—२२ उपसंहरन्ति-तस्मादिति ।

—२३ पुनश्चाथशब्दस्यानन्तर्यवाचित्वं स्वीकृत्य शङ्कन्ते । नन्विति ।

—२५ विरक्त इति । शमदमादिसाधनचतुष्टयसंपत्त्यनन्तरमित्यर्थः ।

८—२ अधेनुं- अप्रसवशीलां गाम् ।

—४ केचलस्य-शाब्दज्ञानस्य । निन्दार्थवशात्-निन्दारूपार्थवादेन
निवृत्तियोतनादित्यर्थः । समादधते-नेति ।

—५ अनुपयोगात्-फलपामनाधिकारिविशेषणेतुपयुक्त्यर्थः । अन्येनैव-
ब्रह्मविदाप्नोति परमिति वेदवाक्येनैव । समर्पणं-फलप्राप्तिबोधनम् । संघ्या-
वन्दनकर्मब्रह्मज्ञानं नित्यं तेन कामनाशून्येनापि ज्ञानलब्धौ न प्रत्यवाय
इत्याहुः-निरयत्वादिति ।

—६ अधेनुमिव रक्षत इति निन्दार्थवादस्तु मन्तव्यो मिदिध्यासितव्य
इत्यादिविधीनामङ्गभूतो ज्ञेय इत्याहुः-निन्दार्थवादस्त्विति ।

—७ अथ ब्रह्मणो विचारः कर्तव्य इत्येव प्रतिज्ञायाविरोधसाधनफलाना-
मध्यायत्रितयार्थानामप्रतिज्ञातत्वम् । ननु तेविरोधादयोर्था मा सन्त्विति चेन्न
विरोधनिराकरणादि विना निःसंदेहज्ञानातुत्यत्तोरिति शङ्कन्ते-भूञ्चिति ।

—८ समादधते-ब्रह्मण इतीति । अयं भावः कर्मणि पट्टीस्वीकारे ब्रह्मकर्मको
विचार इत्यर्थः स्यात्तेन ब्रह्मातिरिक्तं विचारयितुमशक्यं भवेत् । शेषपट्टीस्वी-
कारे तु तत्संबन्धि विरोधनिराकरणादिरूपं यद्यत्तत्सर्वं विचारयितुमर्हम् ।

—१० सामान्यतो विचार्यवस्त्वन्तर्मतत्वेन ब्रह्मणो गीणत्वापत्तिस्तेन
चाविचार्यत्वं स्यादिति शङ्कन्ते-नचेति ।

—११ उत्तरयन्ति-ब्रह्ममात्र इति । ब्रह्ममात्रे-ब्रह्मास्तित्वमात्र इत्यर्थः ।
मर्षो हि ब्रह्मणोस्तित्वं प्रतिपद्यते । ननु यदि न ब्रह्म संदिग्धं तर्ह्यविचार्यता-
पत्तिस्तेन च-अथातो ब्रह्मजिज्ञासा-इति प्रतिज्ञाहावितिरव्याहुः-संदि-
ग्धस्यैवेति । परब्रह्मणि ज्ञानत्रिपाशकव्योः संभवासंभवाभ्यां संशयोस्ती-
त्यर्थः ।

—१२ शब्दत एवेति । ब्रह्मविदाप्रोति परमित्यत्र ज्ञानाविषयताया गौणत्व शब्दमर्यादयार्थमर्यादया प्राधान्य तथैवात्रापि षष्ठ्यर्थसबन्धविशेषणतया शब्दमर्यादया गौणत्वमर्थतस्तु प्राधान्यमेवेत्यर्थ ।

वेदप्रामाण्यं पूर्वं कुतो न विचार्यते तदर्धनित्यादुत्तरकाण्डगतवेदवाक्यप्रामाण्यस्येति चेत्तत्राहु -वेदप्रामाण्यमिति । सर्वेष्वप्यास्ति-शाब्देषु वेदप्रामाण्य प्रतिपादित तेनैवात्रापि निर्वाह इत्यर्थ । प्रतितन्नासिद्ध-गीतमकणादादि-सकलमुनिप्रणीतशास्त्रसिद्धम् ।

—१३ अग्निकरणमुपसहरन्ति-तस्मादिति । सिद्धमिति । अग्रे द्वितीयाध्यायेषु ब्रह्मसबन्धिनामविरोधादीना विचारेषु ब्रह्मणो त्रिपयत्वमर्थत सिद्धमित्यर्थ । एव चात्र त्रिपयो ब्रह्म । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभाव सबन्ध-श्चाप्यनुक्तसिद्ध । अधिकारिप्रयोजने तु पूर्वमुक्ते । इत्यनुबन्धचतुष्टयम् ।

सूत्रार्थ-पुरुषार्थसाधकत्वाद्ब्रह्मज्ञानमिष्टम् । यत पुरुषार्थसिद्धौ कर्माद्य-पेक्षया ब्रह्मज्ञानमेव विशेषत साधनमतस्तदर्थं विचार आरभ्यत इति ॥ १ ॥

इति प्रथमाधिकरणम् ।

जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् १।१।२

—१५ अग्रिममधिकरणसूत्रमवतारयन्ति-किंचेति । तत्र-विचाराविषय-ब्रह्मणि ।

—१६ लक्षणप्रमाणे आह सूत्रकारोऽथादरायण -जन्माद्यस्य यत शास्त्रयो-नित्वात् । पूर्वं दण्डापमानसूत्रसमूहस्य तेस्तेर्भाष्यकृद्भिर्व्याख्यानसमये श्लेद कृत । अत्र च शङ्कराचार्यादिभि-जन्माद्यस्य यत इति भिन्न सूत्र शास्त्रयोनित्वात् इति च भिन्न सूत्रमाहृतम् । बहुभाचार्यैस्त्वेकमेव सूत्र-माहृतम् । एतदेव युक्तम् । यतोऽग्रे सर्वत्र सूत्रेषु हेतुघटित सूत्रच्छेद क्रियते तद्दत्रापि शास्त्रयोनित्वादिति हेतुघटितमेकमेव सूत्रम् ।

—१७ पूर्वपक्षी लक्षणविषये शङ्कते-नभ्यित्यादिना । श्रुता सत्य ज्ञान-मनन्त ब्रह्मेति स्वरूपलक्षण उक्तेषु कथ तल्लक्षणविषय सशय इति भाव ।

—१८ विरुद्धमिति । एतत्कार्यद्वारा लक्षणकथनम् । पूर्वं श्रुतो स्वरूपल-क्षणमुक्त्वा-तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाश समृत -इति कायद्वारा लक्षण-मुच्यते । अत्र तु व्यासेन जन्माद्यस्य यत इति पूर्वमेव कार्यद्वारा लक्षण-मुच्यते । एव चैतन्मासवच श्रुतिविरुद्धमित्यर्थ । किंचैव कथनमापि न सभाव । यत पूर्वं स्वरूपलक्षणस्याकथन लक्ष्यज्ञानाभवात्कार्यद्वारा कारणलक्षणस्य कथयितुमशक्यत्वादित्याहु -स्वरूपलक्षणाकथन इत्यादि ।

—१९ असंभवे हेत्वन्तरमाहुः- विवादेत्यादि । जगज्जन्मादिकारणं मायाशबलितब्रह्म वा केवलब्रह्म वेति विवाद एवेति भावः । विवादमेव स्पष्टयन्ति- न हीति ।

—२० सर्वसंमतमिति । अद्वैतिभिर्मायाशबलितब्रह्मण एव कर्तृत्वाङ्गीकारात् । सांख्यैश्च प्रकृतेरेव कर्तृत्वाङ्गीकारात् । न च यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादीनि केवलं वेदवचांसि जगत्कारणत्वं ब्रह्मणो बोधयितुमलं वेदवाक्यानां लक्षणयाप्युपपत्तेः कर्तुं शक्यत्वादित्थमिप्रायेणाहुः- न चागमौदितमिति । वेदमात्रस्य- केवलस्य वेदस्यानुमात्तादिरहितस्य ।

—२१ एवं विचारः- कारणलक्षणात्मको विचारः । विषयं व्युत्पादयन्ति-लक्षणप्रमाणाभ्यामिति ।

—२२ लक्षणपदेन स्वरूपलक्षणस्यैव ग्रहणात्तस्य च वेद उक्तत्वादयं विचारो विफलो युक्तिरहितश्चेत्याहुः-किमनेनेति । उत्पश्यामः- विचारयामः ।

—२३ उत्तरपक्षी समाधत्त- उच्यत इति ।

—२४ संदेहवारकमिति । वेदप्रामाण्यवादिनां शाब्धं भीमांसात्मकं संदेहवारकं- उत्पद्यमानसंशयनिरासकं न तु वेदव्याख्याने प्रवृत्तामित्यर्थः ।

—२५ अत्र ब्रह्मणि शास्त्रप्रवर्तकः संदेहः कौर्त्सीत्याहुः- क्रियाशक्तीत्यादिना । परस्थिते- परब्रह्मणि विद्यमाने क्रियाशक्तिज्ञानशक्ती संदिह्येते- संदेहविषयीभवतः ।

९-१ कारिकाार्थमेव विवृण्वन्ति- न हीति । सूत्रकारो- व्यासः ।

—२ क्रियाशक्तिज्ञानशक्तिविषय संदेहं स्फोरयन्ति- तत्रेति । सत्यमित्यादिश्रुत्या ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणप्रतिपादिन्या कर्तृत्वादिप्रपञ्चधर्माणामभावः प्रतिपाद्यत । कार्यलक्षणप्रतिपादिन्या यतो वा इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणः कर्तृत्वं दान्यते ।

—५ तेन श्रुतिद्वैविध्यात्संशय इति स्पष्टयन्ति- तत्र संदेह इत्यादिना । पूर्वपक्षमाहुः- किं तावदित्यादिना ।

—६ कार्यलक्षणासंभवात्मक पूर्वपक्षमतं विवृण्वन्ति । पूर्वकाण्डे यत्र फलसंबन्धोस्ति तस्यैव प्रधानवाक्यत्वमङ्गीक्रियते यथा स्वर्गकामो पजेतेत्यादिषु तथात्राप्युत्तरकाण्डे पर्याप्तिरूपफलसंबन्धाद् ब्रह्मविदामिति परमितिप्रधानवाक्यमित्याहुः- ब्रह्मविदित्यादिना ।

—७ पूर्वकाण्डवदत्राय नियमः कुतो प्राह्य इति शङ्कां वारयन्ति- ननु चापि विवृतमिति । ययस्य प्रधानवाक्यत्वं न ननु चा विवरणं भवेदि-

दित्वापिना ध्वन्यते । अर्थः— सत्यज्ञानादिविशेषणाविशिष्टं परमाकाशस्थ-
शुद्धिगुहायं वियमानं ब्रह्म यो जानाति स विपश्चिता ब्रह्मणा सह सर्वान्
कामानामोतीति ।

—१ फलं—साक्षात्कृतब्रह्मान्तकम् । फलवाच्योक्त्यादि— फलवा-
च्योक्तानां सत्यज्ञानत्वादिधर्माणां ज्ञानादित्यर्थः । नान्यथा-
कार्प्यब्रह्मगतकर्तृत्वादिधर्मज्ञानात्पूर्वोक्तं फलं नित्यर्थः ।

—१० परत्वस्य विवरणार्थमेव कर्तृत्वं श्रुती योतितमित्याहुः—
कर्तृत्वं चेति । यः सर्वान्तर आनन्द इत्यानन्दमयकोशवर्णनम् । सर्वपदे-
नात्ममयादिचतुर्णामान्तरो गृह्यते न ज्ञेयब्रह्मापेक्षयान्तरः ।

—११ परिचयार्थम्— आनन्दमयकोशस्य ज्ञेयब्रह्मापेक्षयावरत्वस्य
ज्ञापनार्थम् । किंच ज्ञेयब्रह्मणः परत्वस्य ज्ञापनार्थम्— गौणाकाशाद्यपेक्षया
हीनत्वम् ।

—१२ परिहृतं— गौणाकाशादीनां कर्तृत्वेन स्वातन्त्र्यस्य सिद्ध्याब्रह्म-
तमित्यर्थः । अयं भावः । अयमानन्दमयो गौणाकाशादीनामुत्पादकोत्त एव
तदपेक्षया श्रेष्ठः । नन्वानन्दमयो यदि गौणस्तर्हि किमर्थं गौणोपासनाफलं वेदे-
नोक्तमित्यत आहुः— गौणोपासनेत्यादि । प्रधानभूता या नित्यशुद्धब्रह्मोपासना
तस्या यन्मोक्षरूपं फलं तदङ्गत्वेन गौणोपासनाफलमुक्तम् । मोक्षरूपफलात्
प्राक्तनानि सर्वाणि क्षापिष्णुनि फलानित्यवरोपासनाफले वैराग्यमुत्पाद-
यितुमित्यर्थः । ननु तर्हि मुख्यब्रह्मणि निरुपाधिके— तस्माद्वा एतस्मादि-
तिवाक्येन कर्तृत्वं कथं घोष्यते इत्यत आहुः— तत्रान्यगतकर्तृत्वेत्यादि ।
तत्र— तस्माद्वा एतस्मादितिवाक्ये । अन्यगतं— प्रकृतिगतं यत्कर्तृत्वं तस्य
विशेष्ये नित्यब्रह्मणि योध्यारोपस्तेन श्रुतिरूपोत्पादः संभवति । अयं भावः ।
यद्यपि ब्रह्मणि स्वतःसिद्धं कर्तृत्वं नास्ति तथापि प्रकृतिगतं तत्तास्मि-
न् आरोप्यते ।

—१३ एवमेवानुवाकान्तरेऽप्यतिदिशन्ति । ततश्चेति ततः— एकतः
शास्त्रार्थस्य सिद्धत्वात् ।

—१४ काकवन्तो देवदत्तस्य शृहा इत्यत्राविद्यमाना अपि काका यथा
देवदत्तगृहपरिभाषका एवमविद्यमानमपि कर्तृत्वं ब्रह्म परिचाययत्तित्याहुः—
परिचायकत्वादिति । अनुद्यते— प्रकृतिगतकर्तृत्वमारोपद्वारा ब्रह्मपरिचा-
यकत्वेन श्रत्यानुवादरूपेणोच्यते । फलाश्रयणात्— एतस्मिन्प्रपाठके
कार्प्यब्रह्मोपासनायाः फलस्याश्रयणादित्यर्थः ।

—१५ पूर्वपक्ष इति । जगज्जन्मादिकर्तृत्वं शुद्धे ब्रह्मणि न संभवतीति
पूर्वपक्षाशयः ।

—१७ उत्पत्तीत्यादि । बृहद्-ब्रह्म जगदुत्पत्तिस्थितिलयकर्तृ । तद् ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकर्तृत्वं वेदेन बोधितं तच्चान्यथा गौणभारापितं वा भवितुं नार्हति ।

—१९ श्रुतिविरोधः—सत्यत्वादिधर्मप्रतिपादकश्रुतीनां गौणत्वात्त्वा-
दिवाद्द्विरुद्धधर्मप्रतिपादकत्वं नास्ति । कल्पः—कल्पसूत्रमपि न विरुध्यते ।

—२० सर्वभावः—सर्वभवनम् । बृहद्-ब्रह्म । कर्तृत्वाकर्तृत्वादिसर्व-
भावसमर्थत्वादचिन्त्यैश्वर्यवदस्ति ।

—२१ कारिकार्थं स्पष्टयन्ति । वेदेन-यतो वा इमानीत्यादिना । पर-
मात्तः—अत्यन्तं यथार्थवक्ता ।

—२२ अन्यथा-वेदस्यापथार्यवादित्वे । सर्वत्र-सर्वं ज्ञानमित्यादि-
स्वरूपलक्षणवाक्येष्वपि । ननु सकलधर्मरहिते कर्तृत्व विरुध्यतेत्याहुः—
न च कर्तृत्व इति ।

१०-२ ननु सर्वथा निर्धर्मकमेव ब्रह्मादिपते तत्र कर्तृत्वादीनां संभवः
कथमिति चेन्न तादृशनिर्धर्मकत्वस्वीकारे सामानाधिकरण्यास्वीवानुपपत्ते-
रित्याहुः—सामानाधिकरण्याविरोध इति । अयं भावः । सामानाधि-
करण्यं नाम नानापदार्थतावच्छेदकविशिष्टानामभेदेन बोधः । तत्रैव पदार्थ-
तावच्छेदकधर्मा यदि धर्मिणि नाङ्गीक्रियन्ते तदा तादृशबोधस्यानुदय
इत्येवंरूपो विरोधः । तदुपपत्तेः—सत्यत्वादिधर्माणां सामानाधिकरण्येन
बोधीपपत्तेः ।

—३ अहकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ।

इति भगवद्वाक्यात्कर्तृत्व संसारिधर्मो देहाद्यध्यासमूलकत्वादिति शङ्कां
वारयन्ति-नचेत्यादिना । प्रापञ्चिके कर्तृत्व इति । प्रापञ्चिककर्तृत्वे देहा-
द्यध्यासमूलकत्व न त्वलौकिककर्तृत्व इत्यर्थः ।

—४ अलौकिककर्तृत्वे-वेदबोधितकर्तृत्वे । अत एव-वेदबोधितकर्तृत्व-
स्यालौकिकत्वादेव । अस्येत्याहु-सूत्रकार इति शेषः ।

इदमस्तु सन्निकृष्टे समीपतरवर्ति चेतदो रूपम् ।

अदमस्तु विप्रकृष्टे तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥

इतिकारिकया सन्निकृष्टस्य पुरोवर्तिनः प्रपञ्चस्येदंशब्देन ग्रहणमिति
योतयन्ति-अस्येति पुरोवर्तीति ।

—७ प्रपञ्चरचनस्यालौकिकत्वं द्रवयितुमनेन भूतत्वादिविशेषणजातमाहुः—
अनायासेन-लीलयैव । अभावज्ञानं प्रति प्रतिपोगिज्ञानस्य धारणत्वान्-

न लौकिकं इति भाष्ये निषेधं यद्लौकिकं तदावियाभ्यस्तं न किंतु प्रतीतमे-
वेत्याहुः— प्रतीतं च निषेधमिति ।

—८ ननु तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभृत इत्यादिश्रुतिप्रतीत-
कर्तृत्वस्य न लौकिकमिति निषेधः स्यादित्याहुः—न श्रुतिप्रतीतमिति ।
अयं भावः । श्रुत्या प्रतीतस्य कर्तृत्वस्य श्रुत्यैव निषेधे क्रियमाणे विकृतपो
भवेन्न निषेधः । ननु— सदेवेदमग्र आसीद्—नासदासीद्—नो सदासीद्—इत्यादि-
श्रुतिभिः सत्यं ज्ञानामित्यादिश्रुतिप्रतीतस्य सत्यत्वादेर्यथा निषेधो भवति
तथात्रापि श्रुतिप्रतीतस्य श्रुत्यैव निषेधो भाविष्यतीत्यत आहुः—सत्यत्वाद्य
इति । एवं च लौकिकसत्यत्वादीनामेवोक्तश्रुत्या निषेधो न तु श्रुतिप्रतीत-
सत्यत्वादीनामित्यर्थः । सर्वनिषेधे—लोकश्रुतिप्रतीतसाधारण्येन सर्वनिषेधे ।

—९ तदज्ञानम्— ब्रह्माज्ञानम् । १ अस्ति २ भाति ३ प्रियमिति त्रीणि
ब्रह्मणो रूपाणि तदन्तर्गतमस्तित्वपर्यायं सत्यत्वमेव लोके प्रतीयते न तु
वस्तुगत्या तद्लोकस्येति शङ्कां वारयन्ति—नचेत्यादिना ।

—१० कारणगतं— ब्रह्मगतम् । कर्तृत्वमिति । तथा—ब्रह्मगतम् ।

—११ एवं कृते स्मृत्यनुग्रहोपि भवेदित्याहुः— स्मृतिश्चेति ।

—१२ ब्रह्मण्यन्यगतं कर्तृत्वमारोपितमिति शङ्कां वारयन्ति— नचारोप-
न्यायेनेति । एतन्न्यायस्वरूपं तु नित्यशुद्धबुद्धस्वरूपं ब्रह्म वास्तवकर्तृत्वोपेतं न
भवत्यतोऽन्यगतकर्तृत्वं तत्रारोप्यते । तथा सति— अन्यगतकर्तृत्वस्य
ब्रह्मण्यारोपे वक्तव्ये सति । अन्यस्य स्यादिति । कस्यान्यस्य कर्तृत्वं
ब्रह्मण्यारोपितमिति मीमांसायां न कस्यापि संभवाति किंतु ब्रह्मण एव
तदास्तवामिति बोधयितुमाहुः— तत्र नेत्यादि । आनन्दमयाधिकरणे द्वितीया-
ध्याये च प्रकृतिगतकर्तृत्वं भगवता व्यासैव निषिध्यते ।

—१३ ननु जीवगतं कर्तृत्वं ब्रह्मण्यारोप्यतामित्यत आहुः— न जीवा-
नामिति । प्रपञ्चमध्यवर्तित्वेन जीवानां प्रपञ्चोत्पत्तिकरणे स्वातन्त्र्याभा-
वादित्यर्थः ।

—१४ न चान्येषामिति । अन्येषां— प्रकृतिजीवातिरिक्तानाम् । उभय-
निषेधादिति । प्रकृतिजीवनिषेधेनैव तदन्तर्गतानामन्येषां निषेध इत्यर्थः ।
उपसंहरन्ति—तस्मादिति । ब्रह्मगतालौकिककर्तृत्वे श्रुतिनिषेधोपि नेत्याहुः—
कर्तृत्वम्—अलौकिककर्तृत्वम् ।

—१६ ननु च असंभो ह्ययं पुरुष, निष्क्रियम् इत्यादि श्रुती कर्तृत्वविरो-
धान्निषेधिका श्रुति, कल्प्येति चेन्नत्राहुः—कप्या त्विति । कल्पिता सा श्रुति-
लौकिकपरा लौकिकप्रमाणान्त, पातिन्यव भविष्यति नालौकिक कर्तृत्वं

निपेक्षुं प्रभवेत् । अलौकिककर्तृत्वं ममाप्य भोक्तृत्वं साधयन्ति-
फलवाक्येयीति । ब्रह्मविदामोति परमिति फलवाक्ये श्रुतानां भोक्तृत्वादिस-
र्वधर्माणामुपसंहारः कर्तव्यः विमुक्त केवलं भोक्तृत्वस्येवेति कैमुतिकन्या-
यलब्धमर्थमाहुः- गुणोपसंहारः कर्तव्य इति ।

—१७ तत्र प्रथमं पुटिसृष्टिप्रकारेण सूत्रार्थमाहुः- तथा चेति । जन्म
प्रादुर्भावः आदि प्रथमावयवरूपं येषां ते । अतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति ।
तद्गुणातद्गुणबहुव्रीहोर्लक्षणे उदाहरणे च । तद्गुणसंविज्ञानत्वं नाम तस्य
गुणस्यावयवपदार्थस्य संविज्ञानं विशेष्यान्वयिनाव्यपित्वम् । अन्वयित्वं च
संयोगसमवायान्यतरसंबन्धेन । यथा शुक्लवाससमानय । यत्र विशेषणस्य
कार्यं संबन्धाभावस्तत्रातद्गुणसंविज्ञानत्वम् । यथा चित्रगुमानय ।

—१८ बहुव्रीह्यपेक्षया द्वन्द्वसमासे लाघवात्प्रवाहसृष्टिप्रकारेणाहुः-
अथवेति । भावविकारा इति । १ जायते २ अस्ति ३ विपरिणमते ४ वर्धते
५ अपक्षीयते ६ नश्यतीति पद ।

—१९ धर्मवाचीति । आदिपदस्य प्राथम्यरूपधर्मे शक्तिः । यथा पूर्व-
मीमांसका गवादिपदानां गोत्वादिधर्मेषु शक्तिमाहुः ।

—२० स्वसंबन्धिनं-स्वधर्मिणम् । लक्षयतीति । आदिशब्दो धर्मवाचक-
त्वात्स्वधर्मिणमनुमापयतीत्यर्थः । तस्य-प्राथम्यस्य । उभयसापेक्षत्वात्-
स्वाश्रयतया जन्मनोपेक्षा, निरूपकतयेतरेषां स्थित्यादिपदार्थानामपेक्षेत्यर्थः ।

—२२ अन्ये त्विति । जन्मन इतरे भावविकारा आदिमन्तः ।

—२३ तदाधारस्य-स्थित्याद्याधारस्य जन्मन इत्यर्थः । स्वाधारसंज्ञ-
र्मवाची-स्वशब्देन स्थित्यादयो भावविकाराः तदाधारः सन् सद्रूपो यः प्रप-
ञ्चस्तस्य धर्मः सत्त्वरूपस्तद्वाचकः शक्त्या बोधक इत्यर्थः ।

—२४ तद्दर्माणां-सतः प्रपञ्चस्य विकाराणामुपलक्षको लक्षणया बोधक
इत्यर्थः । एतादृशजन्मादि यत इति वाक्यार्थः ।

इदानीं मर्यादासृष्टिप्रकारेण बहुसंमतत्वात्तद्गुणबहुव्रीहिभाषित्याहुः-अथवे-
त्यादि । गमनप्रवेशयोरिति । गमनं-उत्पत्तिरूपं जन्म प्रवेशः- भङ्गरूपः
प्रलयः । जन्मप्रलययोर्मध्ये यत्कार्यस्वरूपं तस्येत्यर्थः । भेदात्-कारणतो
भेदात् ।

२५-जन्म आदिर्येषां तज्जन्मादि । अत्र जन्मनो विकारत्वात्तज्जातीयाः
सर्वे भावविकारा गृह्यन्ते । विकारत्वाद्गुणानुबन्धनं तु न शक्यम् । जाति-
त्वादेकवचनस्योपपत्तेः । तदाहुः-जात्यपेक्षयेति । मन्त्रत्राप्यादिपदस्य -
समुदायत्वाच्चित्तज्ञे लक्षणया सर्वेषां बोधेपि जन्मनो जन्मत्वेन रूपेणात्रोपाद्

अतद्वृण एव भवेदत आहु - जन्मत्यादि । श्रुतत्वादिति । यतो वा इमानी-
त्यादिश्रुत्युपस्थापितत्वाज्जन्मप्रिशिष्टजन्मनिष्ठादितानिरूपकसमुदायत्वाव-
च्छिन्ने आदिपदलक्षणातात्पर्यात् तद्वृणसंविज्ञानं पत्रायमित्यर्थः ।

११—१ जन्म-आदि-अस्येति च्छेदापेक्षया जन्म आयस्येति पदच्छेदे
सारत्य मन्वा तस्माद्वा एतस्मादित्यत्र विषयवाक्यमस्य सूत्रस्य नतु यतो
वा इमानीत्यादीति बोधयितुं पक्षान्तरमाहु - अथयेति ।

—३ बहुना विषयवाक्याना मध्ये तस्माद्वा एतस्मादित्यस्यैव विचारे
कारणमाहु - फलसंबन्धित्यादिति । ब्रह्मविदाप्राप्ति परामिति फलबोधक-
वाक्यघटितप्रपाठान्तर्गतत्वेनैतस्य प्राधान्यादित्यर्थः । इममेव शास्त्रार्थ-
मतिदिशन्ति-तेनेत्यादि । तेन-ब्रह्मकारणताया सिद्धत्वेन । तस्माद्वा एतस्मा-
दित्यत्र ब्रह्मण प्रपञ्चकारणत्वमिति सिद्धं शास्त्रार्थः । प्रकारान्तरेण । यतो
वा इमानी, आनन्दाद्वयेव खविमानि इत्यादिवाक्येषूपीत्यर्थः ।

—४ उभयत्र कर्त्रक्योपि प्रकारभेदमाहु - अत्रेत्यादिना । विस्फुलिङ्गा
यथा वन्हेरेऽद्भेदोद्भवन्ति तथा सर्भ्रुता ता युगपदेवोत्पत्तिर्यतो वा इमानीत्यनेन
प्रदर्शिता । तस्माद्वा एतस्मादित्यादिनाकाशादिक्रमेणैवाय विभिन्नोत्पत्तिरमो
भगवदिच्छामूल एव ।

—५ नतु सूत्रे जन्मायस्येति श्लिष्टप्रयोग किमर्थमाहृतो यत्र चानेक-
व्याख्यानसमय स्पष्ट एव कुतो न प्रयोगो यनेरमेव व्याख्यान युक्तं भवे-
त्तदाहु - एतेनाति । एतेन जन्मायस्येति श्लिष्टप्रयोगेण । प्रकारा-
व्याख्यानप्रकारा । ते च स्वमते साभ्रात्कर्तृत्व परमते तटस्थत्व कुत्रचित्
क्रमेणैति सूचिता । भगवता प्रादरायणेनेति शेषः । मयापि तथैव व्याख्यात-
मित्यर्थः । एव च लक्षणाशो व्याख्यातः ।

—७ प्रमाणतश्च व्याख्यातु नित्यशुद्धब्रह्मण कारणत्व कथमिति बोध-
यितुं वा सूत्रशेष व्याख्यान्ति-शास्त्र प्रतिपादिता योनिरित्यर्थं मन-
सिकृत्याहु - शास्त्रोक्तेत्यादि । ब्रह्म जगत कारणमिति वेदे प्रतिपादि-
तत्वादित्यर्थः । शास्त्रलक्षणं च ।

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।

पुसा येनोपदिश्येते तच्छास्त्रमभिधीयते ॥

इति । एव च वैदिकसमधिगम्यत्व यथा ब्रह्मणस्तथाब्रह्मनिष्ठकारणत्व
स्यापि नतु लौकिकसुक्तिसमधिगम्यत्वम् ।

—८ उपनिषत्पदमनुक्त्वा सामान्यतः शास्त्रशब्दस्य ग्रहणे तात्पर्यमाहु -
सामान्येति । पूर्वकाण्डे-कर्मकाण्डे । पूर्वसृष्टिवाक्याना-प्रजापति-

रकामयतेत्यादिवाक्यानाम् । सप्रहार्थमिति । ब्रह्मणि कारणताप्रति-
पादकत्वेनेति शेषः ।

—९ ननु प्रजापतिरकामयतेत्यादिवाक्येषु प्रजापत्यादीनामेव कारणत्वं
प्रतिपाद्यते न ब्रह्मण इत्यत आहु - यथाम्यैवेति । अस्येव-ब्रह्मण एव । एव-
कारेण ब्रह्मभिन्नानां प्रजापत्यादीनां कारणत्वव्युदासः । ननु प्रपञ्चस्योत्प-
त्तिमत्त्वे तस्याब्रह्मत्वापत्तिरित्यत आहु - मतान्तरवदिति । अयं भावः ।
यथा मतान्तरे सार्वभूते जन्मादीनां विकाररूपत्वं स्वीक्रियते न तथास्मि-
न्मते । किंत्वादिर्भावतिरोभावादेव जन्मादिपदेन गृह्यते ।

—१० अत्रार्थे सूत्रकारसमाप्तिमाहु - तथेत्यादि । वक्ष्यति द्वितीयाध्याय
इति शेषः ।

—११ ननु तस्मादित्यादिवाक्येनाकाशाद्यर्थप्रपञ्चस्य कर्तृत्वं ब्रह्मण्यागतं
तथाप्याकाशाद्यादिशब्दप्रपञ्चस्य कर्तृत्वं नामतः तेन न्यूनता स्यादित्यत
आहु - नामेति ।

—१२ प्रपञ्चमध्यपातात्-प्रपञ्चान्तर्गतत्वात् । जन्माद्यस्तेष्वत्रेदशब्देन
सन्निकृष्टमात्रपरामर्शात्प्रपञ्चस्यापि श्रेयसन्निकर्षान्तापीदशब्देन गृह्यते
तेन न न्यूनतेति भावः ।

—१३ मतान्तरमनुवदन्ति । केचिदिति । केचित्-शङ्कराचार्यादयः ।
योगविभागेन- सूत्रद्वयकरणेन । अस्मिन्मते जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनि-
त्वादिति सूत्रद्वयमङ्गीकृत्य रूपप्रपञ्चकर्तृत्वं प्रथमसूत्रेण नामप्रपञ्चकर्तृत्वं
द्वितीयसूत्रेण प्रतिपाद्यते । तथा समन्वयादिसूत्रेष्वेव हेतुवर्णनम् ।

—१४ अन्यसिद्धयर्थं चेति । प्रथमान्ते ब्रह्मशब्दे पञ्चम्यन्तस्य
शास्त्रयोनित्वादित्यस्यान्वयो न स्यादतः, अतस्ति व्याप्नोतीति व्युत्पत्त्या तस्य
प्रथमान्ततापादनमित्यर्थः । तद्विदिशन्ति- अत्तीत्यादि ।

—१५ सूत्रकारसमतमिति । शास्त्रयोनिरित्येतादृशेन निर्वाहे शास्त्र-
योनित्वादित्यत्र त्वात्पद निरर्थकम् । गौरवघटितं सूत्रकारो न प्रयु-
ञ्छीतेत्यर्थः ।

—१६ उपसंहरन्ति- तस्मादिति । निरङ्कुशजगत्कर्तृत्वेनेति । स्वतन्त्र-
तया जगत्कर्तृत्वेनेत्यर्थः ।

—१७ बीजाद्गुरन्यायेनानादिसृष्टिवादिमीमांसकपूर्वपक्षमुद्गावयन्ति-
नन्विति । तपोयज्ञादियुक्तेत्यादि । अत्र तपोयज्ञादिप्रयुक्तेत्यपपाठ-
केषुचित्सुस्तकेषु । प्रजापतिप्रभृतीनामियत्र प्रभृतिपदेन क्षेत्रज्ञप्रकृ-
दीनां ग्रहणम् ।

—१८ पूर्वकाण्डे- कर्मकाण्डे । तत्तदुपाख्यानेषु- प्रजापतिक्षेत्रज्ञासु-
पाख्यानेषु ।

—१९ ननु मुख्य कारणत्वं ब्रह्मण. स्यात्, अवान्तरकारणत्वं तु प्रजाप-
त्यादीनामित्यत आहुः- न चेति । अथवणात्- प्रजापत्यायाख्याने
परकारणतात्रोक्तशब्दानामववणात् । ननु पूर्वकाण्डेभवणेऽप्युत्तरकाण्डे
ब्रह्मकारणता श्रूयत इति चेन्न तत्रोभयप्रतिपादनादित्याहुः- उत्तरकाण्डे
त्विति ।

—२० द्वयप्रतिपादनादिति । तस्माद्वा पतस्मात्- यतो वा इमानीत्यादि-
श्रुतिभिः कर्तृत्वस्य- नित्यशुद्धशुद्ध- इत्यादिभिः कर्तृत्वाभावस्येति द्विधा-
प्रतिपादनात् । सदेहश्चेति । कर्तृत्वाकर्तृत्वेति विरुद्धोभयकोटिकज्ञानत्वेन
संशय इत्यर्थः । मीमांसाया.- उत्तरमीमांसायाः ।

—२१ उभयसमर्थने- कर्तृत्वाकर्तृत्वयोर्वहण्यङ्गीकारे । शास्त्रवैफल्य-
मिति । उभयस्वीकारेण संदेहनिवारकमीमांसाशास्त्रस्य वैफल्यमिति भावः ।

—२२ तद्विज्ञेयमिति । कर्तृत्वाकर्तृत्वेति धर्मद्वयस्य ब्रह्मणे सिद्धेरि-
त्यर्थः । वेदप्रामाण्यं द्रढयन्ति- बाधितार्थेत्यादिना ।

—२३ वेदान्तप्रामाण्येङ्गीकृते तदुक्तार्थसिद्धिः स्यात् । परं तत्प्रामाण्य-
मेव नास्मत्संमतमिति मन्वाना मीमांसका आहुः- किंचेत्यादि ।

—२४ अनारभ्याद्योतत्वेनेति । अनारभ्य- प्रकरणमप्राप्य अधीतत्वेन
पठितत्वेन । यस्य पर्णमयीजुहूर्भवतीति वाक्यं यथा ऋतुसंबद्धजुहूद्वारा
ऋतुं स्मारयन्पर्णताया ऋतुशेषतां बोधयति तथा ऋतुसंबद्धात्मोपास्थिति-
द्वारानारभ्याधीतानां वेदान्तवाक्यानां कर्मोपयोगित्वे पूर्वमीमांसयेवोत्तर-
मीमांसाया अपि मतार्थता स्यात् । विद्यायामप्रवेशश्च भवेत् । तथाहि कर्म-
शेषत्वस्वीकारे श्रवणमननादिलभ्यब्रह्मविद्याया वेदान्तानामनुपयोगो भवेत् ।

—२५ मन्त्रब्राह्मणत्वाभावादिति । वेदान्तानां मन्त्रब्राह्मणत्वाभावा-
दित्यर्थः । तत्र हेतु-यज्ञाप्रतिपादनादिति । ब्राह्मणेनेष्टसाधनीभूतकर्म
प्रतिपाद्यते । मन्त्रेण तु कर्मप्रवृत्तपुरुषस्य व्यापाराः प्रतिपाद्यन्ते । एवं च
वेदान्तेष्वेतदुभयाभावात्तन्त्रब्राह्मणत्वरूपवेदाभावात् संज्ञ. । एवं चेद्वेदान्ता
वेदबाहिर्भूताः स्युरिति शङ्कामपारहृतं निगमयन्ति-तस्मादिति । वेदोपरतः-
ऊपरभूमेर्भूमित्वेपि यथा न फलसंपादकत्वं तथा वेदान्तानां वेदश्वेपि
वेदफलसंपादकत्वं नेत्यर्थः ।

—२६ तेषां किं स्यादिति । ऊपरत्वाद्देवान्तानां विचारेण किं फलं
स्यादित्यर्थः । एवं च यत्र वेदान्तवाक्यानामेव निष्फलत्वं तत्र तदोचितकर्तृत्वं
दूरापेतमिति भावः । मीमांसकमतं प्रत्यादिशन्ति-मैवमिति ।

—२७ अध्ययनादिभ्य इति । अध्ययनाध्यापनादिविध्यनुरोधाद् वेदान्तानां वेदत्वमेव न तु वेदोपरत्वम् । स्मरणाच्चेति ।

आह्वोपनिषद्गो वेदानधीत्याध्याप्य विस्तरात् ।

ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्वी लभते ब्रह्मण. पदम् ॥

स्वयंभूरेप भगवन् वेदो गीतस्त्वया पुरा ।

शिवाया ऋषिपर्यन्ता. स्मतांरोस्य न कारकाः ॥

इति स्मृतेरित्यर्थः । प्रमाणमिति । सुरपशृत्वा स्वार्थप्रामाण्यबोधकः ।

१२-१ अतिप्रसंगात्-अर्थवादादिष्ववेदापत्तेरित्यर्थः । ८

—३ न व्यभिचरन्ति-वेदत्वाहिता न भवन्ति ।

—४ वेदान्तानां मन्त्रब्राह्मणत्वं साधयन्ति-ऋग्वेदेति ।

—५ ननु विधिविषयकत्वाभावाद्देदान्तानां निष्फलत्वमिति चेन्न । तादृशज्ञानमेव फलोत्पत्तयेलमित्याहुः-यद्यपीत्यादिना ।

—६ नन्वेवं वेदान्तानां पूर्वकाण्डवैलक्षण्यमिति चेत्तदस्माकं भूषणमेवेत्याह-भूषणायेति । भूषणाय-पूर्वकाण्डस्य स्वर्गमाधत्वाद्देदान्तजब्रह्मज्ञानस्य च मोक्षरूपोक्तुष्टफलसाधकत्वान्पूर्वकाण्डवैलक्षण्यमिष्टमेवेत्यर्थः ।

आत्मानं चेद्विजानीयाद्यमस्मीति पूरुषः ।

किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसञ्चरेत् ॥

इति श्रुतेः । ननुभयकाण्डयोर्वैलक्षण्ये शास्त्रयोनित्वादिनि सामान्यतः सूत्रकरणमनुपपन्नमुपनिषदयोनित्वादिति विशिष्येव सूत्रकारेण वक्तव्यमिति चेत्तत्राहुः-काण्डद्वयस्येति ।

—७ तदेव प्रतिपादयन्ति-यदेधेत्यादिना ।

—८ पूर्वशेषत्वं सर्वस्य-मर्षस्य वेदस्य पूर्वकाण्डोक्तकर्माहूत्वम् । तमेतमिति । वेदानुवचनेन-वेदाध्ययनेन ।

—९ उत्तरशेषत्व-सर्वस्य वेदस्योत्तरकाण्डोक्तवेदान्तजज्ञानाहूत्वम् । ननु सर्वस्य वेदस्य समतया प्रामाण्येङ्गीकृते प्रजापत्यग्निहोत्रादीनामपि कर्तृत्वप्रतिपादनाद् ब्रह्ममात्रपर्यवसितकर्तृत्वं कथं सिध्येदित्यत आहुः-कर्मब्रह्मणोरिति । कर्मण क्रियारूपत्वेन ब्रह्मणो ज्ञानरूपत्वेन-धर्मो यस्यां मदात्मकः-इत्येकादशम्बन्धोक्तेर्ब्रह्मणोपि धर्मरूपत्वेन धर्मिणो. क्रियाज्ञानयोरेक्यात्पूर्वोत्तरमीमांसयोरपि क्रियाज्ञानरूपधर्मित्विचारकत्वेनैक्यात्पूर्वोत्तरकाण्डगतं कर्तृत्वं ब्रह्मण्येव पर्यवसतीति च विरोध इति भावः ।

—११ सिद्धमिति । ब्रह्मणि वेदप्रतिपाद्य जगत्कर्तृत्वं सिद्धमित्यर्थः ।

—२० ब्रह्मणः समवायिकारणत्वेद्वीकृते दृषणान्तरमाहुः— मृदादीति ।
ब्रह्म यदि मृजुर्यं समवायिकारणं स्यान्ततो मृददेवानित्यत्वं सावयवत्वं
तस्य भवेदित्यर्थः । मत्तान्तरवादिनि । यथा सांख्याः पुस्त्यस्य परिणा-
मित्वं सावयवत्वदोषादेव नाद्वीकुर्वन्ति प्रकृतेश्च सांप्रयत्वाद्द्वीकुर्वन्ति ।
नैयायिकमतं स्वीकृत्य चानित्यत्वदोषस्यावतारः । तथाहि कपालो घटस्य
समवायिकारणं तौ चानित्या तद्ब्रह्मणो द्रव्यगमवायिकारणतायामनि-
त्यत्वं स्यात् । संशयं दृढयन्ति—रुथमेधमिति ।

—२३ निमित्तत्वकथनादिति । तस्माद्वा एतस्मादात्मन इति श्रुतावा-
चनन इति पक्षस्या ब्रह्मणो निमित्तत्वकारणबोधनादित्यर्थः ।

—२४ तद्वाचकाश्रवणादिति । कर्तृत्वसमवायिकारणत्वयोर्वाचक-
पदाश्रवणादित्यर्थः । ननु कल्प्यं समवायि कारणमिति चेदाहुः—कल्पनाया-
मित्यादि ।

—२५ सुतरां संदेह इति । घटसमवायिकारणकपाले सावयवानित्यत्वे
दृश्येते तद्ब्रह्मापि जगतः समवायिकारणे ब्रह्मणि सावयवत्वानित्यत्वयोराप-
स्यात्यन्तं संदेह इत्यर्थः । एवं प्राप्त इति । ब्रह्मणि कर्तृत्वसमवायिकारणत्व-
योरभावे प्राप्त आह—समाधानसूत्रमिति शेषः ।

१३-२ पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थं इति । पूर्वपक्षावसर एव नास्तीति ज्ञापनायं
तुशब्दः । ननु तुशब्देन निमित्तकारणताया स्यावृत्तिः कुतो नेत्यत आहुः—
निमित्तत्वस्येति । श्रुतिसिद्धत्यादिति । ब्रह्मणि निमित्तकारणतायाः
श्रुतिप्रतिपादित्वात् । एवं च तुशब्देन निमित्तकारणताव्यावृत्तिर्न संभवती-
त्यर्थः । मत्तान्तरेत्यादि । शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो कामदेववदित्यस्मिन् सुत्रे
तुशब्दस्येतदर्थत्वनिरासो यथा तथात्रापि पूर्वपक्षनिरासः । समवायिकारण-
मिति नामरूपात्मकप्रपञ्चस्येति शेषः ।

—४ सम्यगनुवृत्तत्वादिति । अनुवृत्तेः सम्यक्त्वं—कार्यभावे संबद्धत्वम् ।
तदेव प्रतिपादयन्ति—अस्ति भातीत्यादिना ।

—५ ननु ब्रह्मधर्माणामस्तित्वादीनां यथाकार्येन्वयस्तथा प्रकृतिगुणानां
सत्त्वादीनामपि कार्येन्वयात्प्रकृतेरेव प्रपञ्चोपादानत्वमस्त्वत आहुः—प्रकृतेर-
पीति । स्वमते—शुद्धादितमते । तदंशत्वात्—ब्रह्मांशत्वात् ।

—६ प्रपञ्चे परिच्छिन्नत्वमप्रियत्वं च यद्भासते तदज्ञानमूलकम् । सर्वात्मक-
ब्रह्मज्ञानेन परिच्छिन्नत्वमप्रियत्वधर्मयोर्बाधदर्शनादित्याहुः—अज्ञानादित्या-
दिना । तन्वेकोहं बहु स्यामिति श्रुत्या भगवता नानात्वं स्वीकृतं तत्र परिच्छि-
-

सत्त्व विना न सभवतीत्याहु - नानात्वमिति । एकस्मिन् ब्रह्मण्यनुभूयमान
नानात्वम् । ऐच्छिकमेवेति । स्वेच्छया कृतमित्यर्थ ।

—७ एकेकाशप्राकट्यादिति । अयं भाव । जडजीवान्तर्यामिणु प्रत्येक
सच्चिदानन्दैतिरूपत्रयसत्त्वेपि जडे सदशस्य प्राकट्य चिदानन्दाशयोरिच्छया-
वरणम् । एव जीवे चैतन्याशस्याधिकप्राकट्यात् सदानन्दाशयोरिच्छया-
वरणम् । तथा चान्तर्यामिण्यानन्दाशस्योद्भूतत्वेन सच्चिदशयोरिच्छया-
वरणम् । नन्वेकरसस्य ब्रह्मणो वैचित्र्य कथमित्याशङ्क्य समादधते-
कथमित्यादिना ।

—८ घटरूपप्रियास्त्रियेति । यथैव एव सदशो द्रव्यगुणत्रियेति त्रिभिः
प्रकारे प्रकटोभवत् । तत्रैकस्यैव सदशस्य द्रव्यत्वादिधर्माणां परस्पर-
विरुद्धत्वेन भान तथा सति सच्चिदानन्देति त्रयाणां परस्परवैलक्षण्येन ज्ञाने किं
चित्रमित्यर्थ । ता आप ऐक्षन्त । अस्पन्दा गतिमता पुलकस्तरूपाभि-
त्यादावपि जडेपि भानत्वादिप्रतीतिरित्यर्थ । आयिर्भावः - प्रत्यक्ष-
योग्यता ।

—९ एतादृशतारतम्ये भगवद्विच्छेद्व नियामिकेत्याहु - भगवद्विच्छाया
इति । वैशेषिकादिमतवत्परमाण्वादयो जगत्समवायिकरण न सभवन्ती-
त्याहु - नचेति ।

—१० साधारण्येन । सफलकायान्तर्यामिकारणधर्मेण । ननु पार्थिवादिप-
रमाणुचतुष्टयस्य प्रत्येक पृथिव्यादां समन्वयोस्त्येवेत्यत आहु - एक-
स्मिन्निति ।

—११ अन्याय्यत्वादिति । एकस्मिन् ब्रह्मण्यनुभूते ममवायिकारणे
सभवति, सति ओककारणप्ररूपना गौरवघटितेत्यर्थ । ननु घटपटादि-
कार्येषु मृदादीनि भिन्नोपादानानि लोके दृष्टानि तत्कथं ब्रह्मोपादान
जगत इत्याहु - लोके इति । अयं भाव - लोके घटपटादीनां कुलालादि-
कर्तृविशेषयत्त्वेपि यथा ब्रह्मकर्तृत्वं निराग्राह्यं तथा घटादीनां मृदायुपादान-
एवपि ब्रह्मण उपादानत्वं न विरुद्धम् ।

—१२ ननु यत्रास्तित्वादिप्रतीतिस्तत्र ब्रह्मोपादानकत्वमिति नियमेद्गी-
कृतेलीकप्रतीतेषु त्र्यामिकरथमार्गादिष्वस्तित्वादिसत्त्वात् ब्रह्मोपादा-
नकत्वं तत्रापि सभवेदित्याहु - अलीकप्रतीति इति । अलीकप्रतीति
मिथ्याप्रतीतिविषयभूते स्वरप्रधादी ।

—१३ सम्यगन्वयाभावादिति । प्रयोधादनन्तरं तत्रास्तित्वादिप्रतीते-
र्वाधादबाधितान्वयाभावादित्यर्थ । न कार्यत्वत्वादि । एव च तत्राबाधिता-

स्तिवादिहेतारेवाभावाद्ब्रह्मकार्यत्वमपि न ब्रह्मकार्यस्यास्तित्थे व्यभिचारो-
पि नेत्यर्थः । ब्रह्मण समवायिभारणत्व निगमयन्ति-तस्मादिति ।

—१५ निमित्तत्वमिति । कार्यमात्रं प्रति ब्रह्मणो निमित्तकारणत्वमि-
त्यर्थः । स्पष्टमेवेति । तत्र हेतुमाहुः - सर्वत्रादिसमतमिति । शेषिका-
दिभिरपीश्वरस्य निमित्तकारणताङ्गीक्रियते ।

—१६ अन्यमतमुपक्षिपन्ति- कश्चिदिति । रामानुजाचार्यादयः ।

—१७ योजयन्तीति । तन्मतं प्रथमसूत्रेण ब्रह्मजिज्ञासाप्रतिज्ञा ।
ब्रह्म च किंलक्षणमिति जिज्ञासाया जन्मादिसूत्रेण ब्रह्मलक्षणेणमुक्त्वा
ब्रह्मणि सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वयो समर्थनम् । नन्दुडीकरणार्थं पुन
शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रं तदर्थश्च शास्त्रस्य वेदरूपस्य योनित्वात् कारणत्वा-
दिति । शास्त्रे हेतु योनित्र कारणत्व यस्य वेत्यर्थः । तथाच शास्त्रोक्तसर्व-
कारणतावद्ब्रह्मेति सिद्धम् । अत्र पूर्वपक्ष एतच्छास्त्रोक्तसर्वकारणतावच्च
ब्रह्मणस्तदा सिध्येयदा कर्मप्रतिपादकभिन्नाना सिद्धार्थोपेक्षाना वेदान्त-
वाक्याना स्वार्थं प्रामाण्यं स्यात् तदेव न सिध्यति तेषा क्रियाप्रति-
पादकभावाद्दत्त पूर्वपाण्डे यथा क्रियार्थानामर्थवादानां कर्मसवद्ध प्राक्ष-
स्वकर्तृदेवतादिप्रकाशनद्वारा विधेयवाक्यतया प्रामाण्यमङ्गीकृतं तथा
सिद्धार्थानां वेदान्तवाक्यानामपि कर्मसवद्ध कर्तृदेवतादिप्रकाशनद्वारेषा-
सनाविधेयवाक्यतया प्रामाण्यं न तु स्वातन्त्र्येण । इत्थञ्च यतो वा इमानी-
त्यादिशास्त्रोक्तकारणत्वेन सर्वज्ञत्वमसर्वशक्तिमत्त्वयोरसिध्या शास्त्रयोनि-
त्वादित्यत्रोपष्टम्भको हेतुरसिद्धः । अस्य पूर्वपक्षस्य समाधानार्थं तच्च सम-
न्वयादिति । तन्मतेनास्थार्थस्तु तच्च ब्रह्मणो वेदान्तोक्तकारणत्व तु समन्वयात्
सिद्धाथ योग्यत्वेन समन्वयात् तरति शौकमात्मवित् । ज्ञानादेव हि कैव-
ल्यम् । ब्रह्मेव मत् ब्रह्माप्येति । इत्यादौ ब्रह्मणो वेदान्तकसमाधिगम्यत्वेन
तत्प्रापकसाधनफलादिप्रतिपादकतया पुरुषार्थपयवसानेन वेदान्ताना स्वार्थं
प्रामाण्याभ्युपगमान् न तत्प्रामाण्यार्थं क्रियोपासनावाक्याकाङ्क्षेत्यर्थः । पूर्व-
मतं दूषयन्ति-तदिति ।

—१८ असमातिं विवृण्वन्ति-तथाहीति ।

—१९ अत्रान्तरवाक्यानां-मन्त्रार्थवादरूपवाक्यानाम् । प्रकारदोषत्वा-
दिति । यज्ञसाधकाङ्गत्वेन तत्साधनसमदायमध्यपातादित्यर्थः ।

—२० सर्वस्मिन्निति । ज्ञानकाण्डसहितेपीत्यर्थः । तद्गुरणा-जैमिनि-
गुणणा । शिष्यस्य जैमिनेर्भ्रमसम्भवेपि तद्गुरोर्व्यासस्य सर्वज्ञस्य न कदा
चिदापि भ्रमसम्भव इत्यर्थः ।

—२१ प्रतिज्ञातत्वादिति । एव चोत्तरकाण्डस्यापि कर्मणि समन्वयाङ्गी-
कारे व्यासकृतपृथक्ब्रह्मजिज्ञासाया श्रेयश्चर्मव भवत् । सदेहमात्रेत्यादि ।
धर्मब्रह्मजिज्ञासयो केवल सद्ब्रह्मनिवारणमव फल सदेहापि मन्दमध्यमा-
धिसारिणारेव सभवति उत्तमस्य तु न भवति । न त्वित्यादि । वेदोक्तधर्म-
ब्रह्मप्रमिति साधनातिरिक्त फल नास्तीत्यर्थ ।

—२२ तथा सति-वेदप्रामाण्ये मीमांसार्थिन सति ।

—२५ सबस्य-अग्निहोत्रात्प्रमज्जातस्य । साधनमित्यादिश्लोकार्थ ।
श्रुतिरेखिलकर्मजातस्य साधन फल च प्रत कर्मसु प्रवृत्ति जनयितु तस्या
सामर्थ्यं न । यदि ना कर्मण्यपि जन प्रजतयेतहि कर्माकरणजो नरको न
वस्यापि स्यात् ।

१४—१ तर्हि कर्मप्रवर्तकस्य कस्यत्याहु - प्रवर्तकस्त्विति । सर्वात्मा
एव तन्तयामोति श्रुत्या । तस्य च प्रवतस्त्व-एव एव साधु कर्म कारयति
त यमेभ्या लोकाभ्य उत्रिनीपत-इतिश्रुत्या ।

—२ पूर्वत्र-पूर्वकाण्ड । यज्ञरूपा सिष्णु सिद्धावस्थापशनामार्थी
प्र । ते । सिद्धपात्प्रकारिण यजतानि नि । ना । भा । प्रा । स् । प । त्रि । या । व्य । उ । उ । द् ।

—३ सर्वत्र-काण्डइय । यद्यादिना- वेदप्रामाण्यज्ञानपूर्वक तदनु-
सारिणात् ।

—४ सिद्ध एव हि उदार्थ इयत्र हतुमाहु - मन्त्राणामित्यादि । श्रुती
मन्त्राणा दर्शन तु स एत कसर्णारे । साद्रयया मन्त्रमपश्यत्, स एत दीक्षित-
साद्रमपश्यत्, इत्यादी । कर्मणा च प्रति उकार-अपश्यत् पुराडाश कूर्म
भूत सर्पन्तम्-इति द्रव्यादीना दशनस्य समुचायम् ।

—५ ननु सर्वस्य वेदस्य सिद्धाथपरव यजनस्यादिति इघटितवेदवाक्याना
का गतिस्तदाहु - वृत्तिरिति । कृतिभावनारूपपर्याया वदबाण्या कृति ।
सिद्धतु एत यजते यादिवाक्याना लिट् । सा यकतरापे सिद्धप्रदर्थमपादकत्वेन
सार्थकत्वमित्यर्थ । वेद प्राप्पस्था उठ । स्वाय-शक्तिरक्षणान्यतर-
वृत्तिघटिततद्रूपार्थे । समत इति पाठा मुक्त । चकारिणार्थवादवाक्याना
लक्षणया प्राशस्यार्थे प्रमाणीभूतम् । एत्रचाय निर्गलितार्थ । पूर्वकाण्डे
यज्ञरूपार्थ उत्तरकाण्डे ब्रह्मस्वाय । तान्वापादुभयोरपि काण्डया सिद्ध
एव वेदार्था न तु साध्ये ।

—६ दर्शनश्रवणश्रुतिमुदाहरन्ति- प्रजापतिरिति । अपश्यदिति सिद्धस्यैव
दर्शन लक्ष्यश्रुत्या ।

—७ अस्या तेत्तिरीयब्राह्मणश्रुताप्रपश्यदिति पदस्य ज्ञानार्थताया अपि
साधनेन नि संदिग्धसिद्धार्थता च स्यात्तो द्वि तीया श्रुतिना प्रथमादकरथापुच-

माहुः-प्रजापतिर्यज्ञानं वृजतेत्यादि । तत्रोन्मानं कर्मणामसिद्धत्वे वक्तुम-
शक्यमिति सिद्ध एव वेदार्थः ।

—१ ननुपाख्यानानामर्थवादत्वेन मिथ्यात्वमिति चेन्न बुद्धावतारात्प्राग-
स्यार्थस्य केनाप्यनुक्तत्वात् । ननु यदि बुद्धेन भगवता तथोक्तं तर्हि यदा-
चरति श्रेष्ठ इति न्यायेनान्येपि तथा मन्यन्तामिति चेन्न । असुरव्यामोहनार्थं
बुद्धेन तथोक्तत्वेनान्यैस्तथाननुष्ठेयत्वात् । शंकरस्य गरलभक्षणवद्बुद्धस्य
भगवतस्तु तद्गुणार्थैव । एतद्वाहु-नर्हीत्यादिना । बुद्धजन्मन-बुद्धावता-
रात्प्राह न केनचित्तथोक्तम् । असुरव्यामोहनार्थं तथा भगवता कृतत्वेनान्यै-
स्तदनुसरणं न युक्तमिति फक्किवार्थः ।

—१० तथा सति-उपाख्यानानां मिथ्यार्थत्वे सति । एकदेशमिथ्यात्वाद्-
खिलोपि वेदो मिथ्या भवेत् । उक्तं-केनापीति शेषः । अत्रार्थं दृष्टान्तमाहुः-
मिथ्येत्यादि । कदाचिदसत्यकथनेनाप्रामाणिकत्वेन गृहीते जने यथानाश्वासः
सर्वदा तथा वेदोपि स्यादित्यर्थः ।

—११ उपसहरन्ति-तस्मादिति । यस्मात् पूर्वोक्तरीत्या विचारं कृते
सर्वस्य वेदस्य त्रिधापरत्व नास्ति ये तथा वदन्ति तेषां पूर्वमीमांसानभिज्ञत्वम्
स्फुटमेव ।

—१२ उत्तरवादिनोपीति । पूर्वाज्ञानं- पूर्वपक्षिणामज्ञानम् । पूर्वपक्ष्या-
शयश्चाय- सर्वोहि वेदो लिङ्गर्थे प्रेरणापरः प्रेरकश्च । यजेतेति प्रेरणाया
आत्मेत्येवोपासीतेति प्रेरकत्वस्य लिङ्गपटितवाक्येन श्रावणात् ।
अर्थवादमन्त्रादिवाक्यानि च विध्येकवाक्यतया प्रमाणानि एवंच
सर्वो वेदो यज्ञ उपासनायां च प्रवृत्तिरूपत्रियाया एव सुरयतया प्रति-
पादको न तु ब्रह्मस्वरूपस्य प्रतिपादकः । एवमशुद्धमज्ञानमयं पूर्वपक्षमद्वी-
कृत्य तत्त्वण्डनार्थं प्रवृत्ता उत्तरवादिनोप्यज्ञा एवेत्यर्थः । पूर्वानुपयोगित्वं-
यज्ञानुपयोगित्वम् ।

—१३ एवं च ब्रह्मज्ञानं यज्ञकर्मण्यनुपयुक्तं नेत्यपि तूपयुक्तमिति
छान्दोग्यश्रुतिप्रामाण्येन साधयन्ति- यदेवेत्यादिना ।

—१४ कारणता-सहकारिकारणता । एव चोपनिषद्ज्ञानं यज्ञादिकर्मणि
सहकारिकारणम् । ननुपनिषदर्थज्ञानेनाविद्यानिवृत्ती सत्या यज्ञे प्रवृत्तेरेवा-
भावाद्भ्रुतिप्रमातापि सहकारिकारणता बाध्येतेति शङ्कन्ते-न चेति ।

—१५ ननु ब्रह्मज्ञानेन सर्वयज्ञफलप्राप्ती वसिष्ठादिषु यज्ञग्रहः किमर्थ-
मिति शङ्कन्ते-न चैवमिति ।

—१७ उत्तरयन्ति—इत्थंभूतत्वादिति । यज्ञस्य-विष्णो 'यज्ञो धि विष्णु' इति श्रुत । इत्थंभूतत्व-ब्रह्मज्ञानवता वसिष्ठाद्यधिकारिपुरुषेण कृते यज्ञे विष्णुराग्निर्भवति तेनैव फलसिद्धिरन्यथा नेत्यर्थ । ननु यज्ञाद्गी प्रवृत्तिलौकिक-फलमुद्दिश्य भवति ब्रह्मज्ञस्य तु लौकिकफलार्थं प्रवृत्तिरनुचितति शङ्कन्ते-किं चेति । ब्रह्मफलस्यापि-ब्रह्मज्ञानफलस्यापि । अत्र भृगुवह्नीस्थश्रुतिं प्रमाणयन्ति-य एव वेदेत्यादि । अत्रऽस्वमन्नादृत्वमित्यादयो लौकिक-फलविशेषा ।

—१९ देहवर्णाश्रमाद्यध्यासयत एव यज्ञेधिकार इति मत खण्डयन्ति-अत्यन्ताविद्यायत इति । देहाध्यासस्य यज्ञकारणता नास्ति ।

—२० ब्रह्मार्पणमित्यादिसृष्ट्या ब्रह्मण्येव कारणताबोधनादित्याहु - न चेत्यादिना स्मृतरित्यन्तेन ।

—२१ उपसहरन्ति-तस्मादिति ।

—२२ धन्योन्योपयोगित्व इति । ब्रह्मात्मज्ञान देहात्ममतिनिरासकतया यज्ञादावुपयोगे यज्ञाश्चान्त करणशुद्धिद्वारा ब्रह्मविद्यायामुपयोगिन एव-ए परस्पररोपयोगे न कोपि दोष इत्यर्थ । ननु परस्पराकाङ्क्षेनेकवाक्यत्वादे-फशास्त्रमेव स्यादित्यत आहु -क्रियेति । पुरुषार्थसिद्धयर्थमिति । धर्मार्थकामरूपत्रिवर्गसाधनाथ क्रियाज्ञानयोस्त्रयोरपि स्वातन्त्र्याच्छास्त्र-भेदसिद्धिरित्यथ ।

—२४ अन्येराचार्यैरस्य सूत्रस्यार्था न ज्ञात इति ज्ञापयन्ति-किं चेत्यादिना । जन्मस्थितिलयकारणीभूत ब्रह्म पक्षीकृत्य वेदान्तशास्त्रप्रति-पायत्र साध्यते शङ्कराचार्यादिभि समन्वयादिति हेतुश्च प्रतिपाद्यते । तन्मत-तात्पर्यं चेतत् । यज्जगज्जन्मादिकारणीभूत ब्रह्म तद् वेदान्तशास्त्रप्रतिपाद्यमास्ति वेदान्तवाक्यसमनुगतत्वात् ।

१५-१ अत्राय विचार । नि सदिग्धतया ब्रह्मणि सर्वेषा वेदान्तवा-क्याना समन्वयोखिलशास्त्रसमान्यनन्तर सेत्स्याति नतु तत पूर्व चतुर्थ एव सूत्रे तेन कथं हेतु सिद्धयत्कृत्य निर्देशस्तदाहु तत्कथमित्यादि । अग्रिम-ग्रन्थवैयर्थ्यं चेति । अत परस्मिन्ग्रन्थे सर्वेषा वाक्याना समन्वय साध्यते सोपीदानी सिद्धत्वाद्यर्थ इत्यर्थ ।

—२ ननु यथा भाविनी ग्रन्थस्य बुद्धिस्थस्य प्रतिज्ञा तथा समन्वय साधयिष्य इति बुद्धिस्थप्रतिज्ञागभितो हेतुरपि न विरुध्यत इत्याशङ्कन्ते-न चति । उत्तरमाहु - अनुपयोगादिति । अयमर्थ । अन्यमतानिराकरण तादितरो बुद्धिस्थो हेतु साधयितुं नालम् । एवञ्च समन्वयादिति हेतुना

एवंच पुनर्ब्रह्मणि समवायित्वस्वीकारो विफलस्तदङ्गीकारे च विकृतत्व-
दोषोपि दुरुद्धरस्तेन न कर्तव्यमेवेदं सूत्रमिति शङ्कन्ते-किंचेति । अन्य-
पदार्थस्युष्टौ-ब्रह्मणोऽन्यो य. पदार्थस्तदुपादानकसृष्टौ । कुलालेन मृदुपादानको
घटः क्रियते तद्वद् ब्रह्मणा स्वातिरिक्तपदार्थोपादानकसृष्टिकरण इत्यर्थः ।
वैपम्यनैर्घृण्ये-एकस्य सुखित्वविधानमन्यस्य दुःखित्वविधानमेतद्रूपवैपम्यं
दुःखित्वविधानेन च निर्देयत्वमिति दोषद्वयं ब्रह्मणि स्यादित्यर्थः । समवाये-
कारणत्वं ब्रह्मणीति स्वीकर्तव्यमस्माकं मते तु-आत्मानं स्वयमकुरुत ।
एवाकी न रमते । बहु स्यां प्रजापेयेति । निर्विकारो निरक्षणः । इति
श्रुतिभिर्निर्विकारत्वमापि स्वीकर्तव्यं श्रुतिप्रामाण्यात्स्वसृष्टौ स्वयमेव जग-
द्भूषेण ऋदतीति वैपम्यनैर्घृण्यसंभावनापि नास्तीत्यतः समन्वयसूत्रं कर्तव्य-
मिति भावः । ननु परं न्यवदीश्वर. साधारण कारणं बीजसाद्रुण्यवैगुण्य-
वशाद्यथा वृक्षाणां वैलक्षण्येऽतीत्यतिरेकं प्राणिकर्मवैलक्ष्येण प्राणिषु विप-
मतेति न वैपम्यनैर्घृण्यावकाश इत्यत आहुः-कर्मादीन्तद्य इति ।

—२३ अनीशिता-स्वतः सामर्थ्याभावाः कर्माधीनत्वात् । ततः-अ-
स्वातन्त्र्ये । भज्येत-स्वसन्त्र. कर्तेति पाणिनिनिर्दिष्टकर्तृत्वलक्षणा-
भावात् । सर्वमाहात्म्य इति । कर्तृत्वान्यथानुपपत्त्या कल्पितानि सर्वज्ञ-
त्वादीनि कर्तृत्वाभावे नश्येयुरित्यर्थः ।

१६-१ ब्रह्मणि सर्वधर्माश्रयत्वमसहमानो निर्विशेषमात्रत्ववादी पुनः
शङ्कते-नन्विति । एव-कर्तृत्वादिकम् । अपवादार्थत्वादिति । ब्रह्मणि
श्रुत्या यत्कर्तृत्व बोध्यते तदवियाकल्पितत्वेनापवादार्थमेव वाच्यमित्यर्थः ।
वस्तुतः कर्तृत्वं ब्रह्मणो नास्ति तेन न विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वम् । नन्यस्यार्थ-
प्रामाण्येन श्रुतेरप्रामाण्यमित्यत आहुः-रज्जुसर्पयदित्यादि । अयं भावः ।
यथातिचपल बालं रज्जुः नर्पत्वेन प्रदर्श्यते भीत्यर्थं ततः परं त्रिनीतं तमेव
नासौ सर्पः. किंतु रज्जुरिति बोध्यते तद्वत्संसारवासात्तेषु भीत्यर्थं कर्तृत्व-
नियामकरत्वादिरूपं वेदेन बोध्यते ततो वैराग्याद्युत्पत्तौ कर्तृत्वादिरहितं
स्वरूपं बोध्यते तेन न कर्तृत्वादी तात्पर्यम् ।

—२ नन्वात्मैवेदं सर्वमिति श्रुत्या समवायित्वं बोध्यत इत्यतो व्यापकत्व-
विषयिणो स्मृतिं प्रमाणयन्ति-सर्वं समाप्नोषीति । समाप्नोषि-व्याप्नोषे ।
भगवद्गीतासु विश्वरूपदर्शनानन्तरमर्जुनेनोक्तमिदम् । एवंच पूर्वोक्तस्मृति-
प्रामाण्यादात्मैव्यादिश्रुतेर्यापकत्वमर्था न तु समवायित्वम् ।

—३ समादधते-मेवमिति । पापपिडित्वं-पापलिङ्गत्वम् । तथा सति-
एवमर्थकल्पने ।

—४ गणितत्वादिति । तत्र गीतावाक्यं प्रमाणयन्ति ।

—५ असत्यं-मिथ्याभूतं, अप्रतिष्ठं-न प्रियते ब्रह्मणि प्रतिष्ठा यस्य तत् । अनीश्वरं-न वियत ईश्वरो नियन्ता यस्य तत् ।

—६ अपरस्परसंभूतं-सर्गस्य कारणत्वकार्यत्वाभिमतस्य मिथ्यात्वात् स्त्रीपुरुषादिरूपकारणाजन्यमित्यर्थः । एवं चेत्कथं दृश्यते तदाह-काम-हेतुकं, अन्यत्किम् । कामातिरिक्तं कारणं नास्तीत्यर्थः । अयं भावः । यथा कामिना पुरुषेणावियमानापि कामिनी दृश्यते द्वेषादानेष्टमापि दृश्यते तथावियादोषान्मिथ्याभूतमापि दृश्यत इति त आहुः ।

—८ शास्त्रानर्थक्यं च-यतो वा इमानि भूतानि । जन्मायस्य यतः । इति ब्रह्मणो जगत्कारणताप्रतिपादकश्रुतिसूत्रयोर्वैपथ्यम् । किंचात्रेदं बोध्यम् । अध्यारोपापवादाभ्यां निष्पपञ्चं प्रपञ्चते । इति कथयितुर-द्वैतिनो मतेन शास्त्रप्रवृत्तिर्भ्रमनिवृत्त्यर्थं ब्रह्मसत्ताबोधनार्थं चेति कल्पद्वयं संभवति । तत्रायकल्पे ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकैर्भ्रमनिवृत्तौ सत्यामन्येषां वाक्यानां वैयर्थ्यं, द्वितीयकल्पोपि न सभरी सर्वैरपि वादिभिः स्वस्वमत-रित्या चेतनस्य ब्रह्मणोद्गीकारात् । असंगतं स्यादिति । तत्र हेतुमाहुः-यंस्तुपरिच्छेदादिति । ब्रह्मणो व्यापकस्य व्याप्यापेक्षायां सर्गं जगत्सं-भ्यते । आरोपापवादन्यायवादिमते व्याप्यस्य सर्वस्य मिथ्यात्वाद्वाप्य-वस्तुनोभावे व्यापकत्वमापि मिथ्यैव भवेदिति तात्पर्यम् ।

—९ ननु वेद एव तथोक्तमित्याहुः-नहीति । यदि निष्कलमित्यादिना प्रपञ्चावैलक्षणं ब्रह्म प्रतिपाद्य कर्तृत्वं निषेध्येत तदैकदेशद्वारा मृपावादित्वेना-खिलस्यापि वेदस्याप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः ।

—१० अध्यारोपापवादवादिनमुपहसन्ति-तस्मादिति । तिलापः कृताः । मृतस्योर्ध्वदेहिक उपयुज्यमानास्तिलापो यथा स्पर्शानर्हास्तथा तैर्वे-दान्ताः स्पर्शानर्हाः कृताः । ते वेदान्तार्थं न स्पृशन्तीति यावत् । सर्व-वाक्यार्थबाधात् । सर्वे खल्वित्यादीनि सर्ववाक्यानि । ननु जगत्समवायित्वे जगद्रूपकार्यदोषो ब्रह्मणि प्रसज्येतेत्याहुः-यथेत्यादि ।

—११ उपरिष्ठात्-अन्तस्तद्धर्माधिकरणे ।

—१३ अध्यारोपापवादी पुनः प्रत्यवतिष्ठते-नन्विति । इदं-वेदान्त-शास्त्रम् । अज्ञानं भावरूपं ननु ज्ञानाभावोज्ञानम् । तथा सत्यहमज्ञ इति प्रत्यक्षानुपपत्तेः ।

—१४ ज्ञानेनैव-मिथ्यापदार्थव्यावृत्तब्रह्मज्ञानेनैव ।

अ १ पा १ सु ३
मूले पृ १० प १६

अणुभाष्ये

४७

—१६ व्याख्यान-वेदान्ताना व्याख्यानम् । यथाऋषिचिदिति । अध्या-
रोपापवादप्रकारेणापि ।

—१७ ममादधते-नेति ।

—१८ स्वनुद्धया शास्त्रार्थमिति । अवेदिताध्यारोपापवादकल्पनेन
सवया वेदान्ताना निर्धर्मक ब्रह्मणि तात्पर्यामिति शास्त्रार्थम् ।

—१९ महासाहसिका इति । लोकेविचारितजनार साहसिका उच्यन्ते ।
इमं तु वदार्थोद्घननाविचारितवक्तारोनुचिनमार्ग जनान्प्रयोधन्वत एव
महासाहसिका इत्यर्थ ।

—२० ननु भवस्तमत पुस्वार्थ उच्यतामित्याहु -अवगत इति । पुष्-
वार्थावगमो यस्या वाक्यभ्यस्तायाहु -ब्रह्म वेदेत्यादिवान्यपञ्चकम् । पर-
प्राभिर्ब्रह्मभाव । अनावृत्ति -ममारेनावृत्ति । माहस्य स्वात्मरूपत्वेना-
नाप्यत्वम् ।

—२४ ब्रह्मण शाब्दशाब्दान्तरम् न यदुच्यते सादिभिस्तद्भगवत-
मित्याहु -ब्रह्म च पुनरिति । मात्र कात्स्न्यविधारणे-इति कोशादात्ममात्रम् ।
कृत्स्नमात्मस्वरूपम् ।

१७-१ प्रतिपादनादिति । एकस्यैव ममांशस्यन्यादिवत्कथेन जीवस्या-
शब्द बोध्यते भगवता स्वस्य चाशित्व बोध्यते तत्र ब्रह्मणो जीवात्ममात्रस्ये
निवारिते मोक्षस्यामरूपत्वनाप्यरूपत्व निवारितमत उभयमप्यसगत-
मित्यर्थ । सिद्धमाहु -तस्मादिति । तस्मात्-पूर्ववादिमतस्य न्यायोपबृ-
हितत्वाभावाद् । न्यायोपबृहितेत्यादि । न्यायनोत्तरमीमामयोपबृहितो
वर्धितो वेदान्त उपनिषद्भागसेन प्रतिपादिता सर्वे धर्मास्तद्विशिष्ट ब्रह्मेत्यर्थ ।

—२ तस्य-सर्ववेदान्तप्रतिपादितधर्मविशिष्टस्य ।

—३ अतिशुद्धे चित्त इति । एवम सर्वाणि बहिरङ्गातरङ्गसाधनानि
चित्तशुद्धयधमम् । स्वयमेवाविर्भूतस्येति । आत्मप्राप्ती न कानिचि-
त्साधनायुपयुज्यते नायमात्मा प्रवचनेनेत्यादिश्रुतिनिषेधात् । किंतु यमे-
वैप वृणुते तेन लभ्य इति श्रुत्या प्रसादादेव स्वय तस्याविर्भाव इति स्वय-
मेवेति पदेन योज्यते ।

—४ परमपुरुषार्थ इति । सादुप्यमेव मोक्ष । स्वार्थ एव-सक्यार्थ एव ।

—५ न्यायैः—उत्तरमीमांसासूत्रैः । सर्वत्र शक्येवापनिपदाक्यप्रतिपादनं व्यासस्येष्टमिति भावः । समवायित्वाय—समवायिकारणत्वबोधनाय ।

सूत्रार्थः—तद्वह्नैव समवायिकारणम् । अस्तिभातिप्रियत्वेन सच्चिदानन्दरूपेण सम्पगानुवृत्तत्वादिनि ।

॥ इति तृतीयाधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ इति त्रिसूत्री ॥

ईक्षतेर्नाशब्दम् १।१।४

—८ एवं लक्षणं प्रतिपाद्य आमाद्यविषयत्वेपि ब्रह्मणो विचारकर्तव्यतं प्रतिपादयितुं सप्तभिः सूत्रैरीक्षत्यधिकरणमारचयति सूत्रकारः । धक्ष्यमाण-प्रन्थावतारणाप पूर्वोक्तमनुवदन्ति—यवामिति ।

—१० सिद्धा—सूचिता ।

—११ त्रिसूत्र्या यदुक्तं तदेवाध्यायचतुष्टयेन विस्तरशः प्रतिपाद्यत इति बोधयितुमाहुः—तत्र ब्रह्मणीति ।

—१२ विचारिते—प्रथमाध्यायेन विचारिते ।

—१३ ननु मतान्तरनिराकरणं किमर्थं क्रियते यथा स्वरूपफलसाधन-प्रतिपादकानि वेदान्तवाक्यानि वर्तन्ते तथा मतान्तरनिराकरणे तु तानि न सन्तीत्यत आहुः—मतान्तरनिरासञ्च्यतिरेकेणेति । मतान्तरनिराकरणं द्वितीयाध्याये क्रियते । क्रमेणाध्यायचतुष्टयस्य विषयमाहुः—अत इत्यादिना ।

—१४ प्रथमाध्यायस्यपादचतुष्टयविषयमाहुः—तत्रेत्यादिना ।

—१६ निःसंदिग्धानि—सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादीनि ।

—१८ प्रथमपाद इति । शब्दसंदिहनिवारके प्रथमे पादे ।

—१९ कार्यवाक्यानां भेदानाहुः—सच्चिदानन्देत्यादि । सच्चिदानन्द-रूपेण सच्चिदानन्दप्रतिपादकानि त्रीणि । आकाशवासुप्राणवायुकानि त्रीणि । पूर्वप्रकारेण षड्विधवाक्यानीत्यर्थः ।

—२० नन्वाकाशादिपदानां भूताकाशादिवाचकत्वं लोके प्रसिद्धमित्यत आहुः—अन्यत्रेत्यादि । अन्यत्र—लोके । वेदान्तेषु—छान्दोग्यादिषूपनिषत्सु ।

—२१ लक्षणविचारे—पूर्वसूत्राभ्यां कृते । सद्रूपाणामिति । मदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिकार्यवाचकवाक्यस्यतदादिपदानामित्यर्थः । वाच-कता—ब्रह्मवाचकता । ईक्षत्यधिकरणस्य प्रयोजनमाहुः—चिद्रूपस्येत्यादि ।

—२२ सप्तद्वारस्यादिति । पञ्च चक्षुरादीर्नान्द्रियाणि मनो जीवश्चेति ज्ञानस्य साप्त द्वाराणि । नेयापिकमते ज्ञानशब्द आत्मविशेषगुणबोधकोऽत्र ब्रह्मवाचको बोध्यः ।

—२४ स्वप्रकाशत्वेनेति । न तद्भासयते सूर्यं इत्यादिसमृग्या स्वप्रकाशन्व ब्रह्मणः ।

—२५ तत्र प्रमाणान्तरमापि न सम्भवतीत्याहुः—यतो वाच इत्यादिना ।

१८-१ स्वप्रकाशत्वविरोधादिति । प्रमाणगम्यत्वे तज्ज्ञानस्य प्रमाणपरतन्त्रत्वेन स्वप्रकाशत्वाभावेन साद्विरोधात् । श्रुतिविरोधादिति । मनोवाग्विषये पदार्थे विचारः प्रवर्तते । ब्रह्मणो विचारे क्रियमाणे यतो वाच इति श्रुतेर्विरोधः स्यात् ।

—३ पूर्वपक्षमुक्तिमाहुः—ज्ञापनार्थमिति । प्रमाणानि प्रत्यक्षादीनि चक्षु-संनिकर्षादिद्वारा ह्यज्ञानस्य घटादेर्ज्ञानविषयीकरणार्थं प्रभवन्ति ब्रह्म तु सर्वप्रमाणाविषय तत्र कथं प्रमेत्यर्थः । संनिकर्षादिमार्गत इत्यत्रादिपदेन सहकारिकारणानि ग्राह्याणि ।

—४ अद्वयवहार्ये—मनःसहकारेण वृत्त्यभाववति ।

—५ तदेवाव्यवहार्यत्वं विवृण्वन्ति—चेद्विकेत्यादिना ।

—६ सर्वेद्वयवहारातीतं—लौकिकवैदिकव्यापारानर्हम् । एतत्—अविषयत्वादिकम् ।

—७ समापत्ते पूर्वपक्षा—तर्हीति । अयं भावः । ब्रह्मणो मनोवागाविषयतापि वेदादेव ज्ञापते तदर्थं ब्रह्मणोऽप्रमेयत्वज्ञानार्थं वेदान्ता विचारयितव्या इति चेदेतादृशविचारेण किं भवेद्यत्सर्वप्रमाणाविषयं तद्देवान्तस्वाविषयमिति ज्ञानं भवेदेव चान्यैः प्रमाणैर्यज्जायते तदेव वेदान्तविचारस्याप्यज्ञेयत्वरूपं फलं भवेत्ततश्च बाधितार्थप्रतिपादकत्वाच्च विचारयितव्या वेदान्ता इति फलितम् । यदर्थं ब्रह्मज्ञानार्थं प्रवृत्तिर्वेदान्तानां स पदार्थो बाधितः ।

—८ सिद्धान्तमाहुः—उच्यत इत्यादिना ।

—१० सूत्रार्थमाहुः—न विद्यत इति । वाच्यतासंबन्धेन न विद्यत इत्यर्थः ।

—११ ब्रह्मणः शब्दाप्रतिपाद्यत्व ईक्षतिधातौर्हेतुत्वासिद्ध्यर्थं विषयवाक्यान्माहुः—सदेवेत्यादि । सदेवेत्यादीनि छान्दोग्यतरेपमश्रोपनिषद्गतानि त्रीणि ।

—१४ निषत्—व्यापारं कुर्वत् ।

— १७ ईक्षा प्रतीयरा इति । सदेवेत्यादिवेदान्तवाक्येषु बह्वर्कमृक्का एवं भगवत्करिष्यामीति निश्चयात्मिकेक्षा प्रतीयते तेन जगद्रूपसत्कार्येण तस्या अनुमानं ततश्च नासद्विषयकः शाब्दबोधः किंतु सद्विषयकः ।

— १८ ननुच प्रतीयतामीक्षा तेन पूर्वोक्तविरोधः कथं परिहृयते इति शङ्कते—किमत इति । समादधते—एवमिति । सर्वव्यवहारेत्यादि । भगवानिति शेषः । सृष्टेः पूर्वं भगवानध्यवहार्यः । सृष्ट्यनन्तरमिच्छया व्यवहार्यः । एवंच व्यवहार्यरजमव्यवहार्यत्वं चैतुभयं श्रुत्यैव प्रतिपाद्यते विरुद्धधर्माश्रयत्वं तु ब्रह्मणो भूषणायेति पूर्वमेवोक्तम् । एवंच श्रुतिप्रतिपादितव्यवहार्यत्वाव्यवहार्यत्वयोरेकतरवाधस्यानुचितत्वेन वेदान्तवाक्यानां विचार्यत्वमिति भावः ।

— २० उक्तवानिति । तत्तेजोसृजत स प्राणमसृजतेति वाक्योप्यति शेषः । तथा तथेति वीप्सा सर्वेषां सृष्टिवाक्यानां संग्राहिका । पूर्वं वेदवाक्यैः कर्तृत्वादिनाहान्मपविशिष्टब्रह्मविषयकं परोक्षं ज्ञानमुत्पद्यते तत्ते मनननिदिध्यासनादिद्वारापरोक्षब्रह्मसाक्षात्कारो भवतीति तात्पर्यम् । एव-कृतियचनयोः प्रयोजनमाहु - पूर्वरूपमिति । स्वांशा जीवास्तदुपयोगि-पुरुषार्थत्वं तेजःप्रभृतीनां भगवतिच्छया पूर्वं रूपं प्रजादिशब्दवाच्यं शरीरं फलरूपं स्वर्गादिलोकात्मकं च सृष्टम् । तथा चैतेषां लोकादीनां पुरुषार्थत्वेन जीवाशास्यत्वायेवं कृत्वा तत्कर्तृत्वेन तत्फलदातृत्वेन च स्वस्य व्यवहार्यत्वं कृतवानिति तत्संपादनं प्रयोजनमित्यर्थः ।

अत्र विवरणकाराः पाठान्तरमङ्गीकुर्वन्ते तदेव श्रेयो मन्वते च । तथाहि—कचित्तुस्तवे परोपि पाठः प्रतिभाति । तथाहि पूर्वरूपं फलरूपं च सृष्टस्वांशपुरुषार्थत्वायेत्येकमेव वाक्यम् । अस्यार्थस्तु वेदोक्तकर्मादीनां प्रयोजनमाहु, -पूर्वरूपमिति । पूर्वरूपं साधनमपर फलरूपम् । एवंच साधनरूपं यज्ञयागादि श्रवणमननादीनि फलं स्वर्गादिपुरुषार्थो मोक्षश्चोक्तवानिति पूर्वेणान्वयः । तथाच भगवान् प्रमाणातीतोपिच्छया व्यवहारसिद्धयर्थं यथा यथा कृतवानस्तथा तथोक्तवान्-सपेक्षत लोकास्तु सृजे-इति । स प्राणमसृजत । इत्यादिवाक्येषु । ननु सर्वव्यवहारः सिद्ध एव परंतु यज्ञयागादिकं पूर्वरूपं फलरूपं च स्वर्गो मोक्षश्चोक्तस्तस्य किं प्रयोजनमित्याशङ्कयामाहुः—सृष्टस्वांशेत्यादि । सृष्टा ये स्वांशा जीवास्तेषां पुरुषार्थत्वाय वेद उक्तवानिति समुदितार्थं इति भावः । मम त्वयमेव पाठः समीचीनः प्रतिभाति । कुतो ययत्कृतं तत्सर्वं वेदे दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः । यावाभूमी जनयन् देव एक इत्यादिषु वाक्येषु चतुर्दशभुवनात्मकं प्रपञ्चजातं स्वस्य व्यवहारसिद्धयर्थमुक्तं परंतु पूर्वकाण्डे पञ्चादिकमुत्तरकाण्डे भवणादिकं ब्रह्मण्यामोपासनादिकं सर्वं खल्विदं ब्रह्मे-

त्यादिवाक्येषूक्तं तस्य किं प्रयोजनमित्यापाङ्गा तदवस्थैव स्याद्यादि पूर्वरूपं साधनं फलरूपं स्वर्गमोक्षादि सृष्टस्वांशपुरुषार्थत्वाय वेद उक्तवानित्यर्थ- बोधकपाठो न स्यात् । तस्मादयमेव श्रीमदाचार्यप्रसुधरणानामाशय इति मन्तव्यम् । अत एव पूर्वमुक्तम् । साधनं च फलं चैव सर्वं स्यात् श्रुतिः स्फुटम् इति । सर्वस्य जीवस्येत्यर्थः । अत एवात्र आनन्दमयाधिकरणे जीवस्य साधनफले निरूपयन्त्याः श्रुतेरित्युक्तं पूर्वरूपमित्यस्य फलस्य पूर्वरूपं साधनमित्येवार्थ इति दिक् । चकारेण यद्यत्कृतं तदुक्तमित्यस्यापि समुच्चय इति ।

—२१ एवं च सिद्धमाहुः—ततश्चेति ।

—२२ कथामिति । सर्वप्रमाणानां तुल्यत्वादित्यर्थः ।

१९—१समादधते—अमानुत्पत्तिप्रसङ्गादिति । यदि प्रत्यक्षादिसर्वप्रमाणानां तुल्यत्वं स्यात्तर्हि श्रुतिरजतादित्रिपयकचाक्षुपज्ञाने भ्रमो न स्यात् । हेतुषु चाभासता स्यात् । एवं च चक्षुरादीनां प्रामाण्यमन्याधीनं तदेवान्य- मुखनिरीक्षकत्वेनेत्यनेनोक्तम् । यदधीनमन्यप्रमाणानां प्रामाण्यं तत्सत् । तस्य भावः सत्त्वं सत्त्वगुणः प्रकाशकः । एवं प्रकाशकसत्त्वगुणसहितानामेव चक्षुरादीनां प्रामाण्यं रजस्मोभ्यामभिभूतसत्त्वगुणानां तेषां चक्षुरादी- नामप्रामाण्यं तदाहुः—सत्त्वसहितानामेवेति ।

—२ सत्त्वशुद्धिर्वेदीदितसाधनेर्भवत्यतीन्यप्रमाणानां चक्षुरादीनां प्रामा- ण्यलाभाय वेदस्यापेक्षा । वेदस्तु स्वतन्त्रतया नान्यप्रमाणापेक्षीत्याहुः— निरपेक्षा एवेति । प्रमाणमिति । शाब्दबोधविषयत्वे प्रमाणमित्यर्थः । ननु वेदः शब्दरूपः शब्दस्य च बोधकता संकेतग्रहाधीना स च संकेतो बाल- वृद्धव्यवहाराधीनः । ब्रह्म त्वव्यवहार्यं तत्र संबन्धग्रहो दुर्घटस्तेन बोधक- ताया अभावेन वेदबोधार्थं न घटत इत्याशङ्कानिरस्यान्ति—संकेतग्रहसिद्धिर्वाति ।

—३ वैदिक एवेति । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकर- वाणीति श्रुत्या प्रथमतो वेदप्रतिपाद्य एव संकेतग्रहो वेदविद्भिर्विद्वादिभि- र्भगवत्प्रेरणया भगवदिच्छया वा कृतः । तथाच श्रीमद्भागवत एकादश- स्कन्धे—

कालेन नष्टा प्रलये वाणीर्यं वेदसंज्ञिता ।

मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः ॥

इति । आकृतीत्यादि । जातावेव वैदिकः शक्तिग्रहः । जान्याकृतिवि- शिष्टव्यक्ती शक्तिस्वीकारे गौरवात् । व्यक्त्याकृतीनां तु लोकतोपि ग्रह

इत्यर्थः । जात्यंश एव शब्दः प्रमाणमिति व्यवस्थापयन्ति । अनधिगता-
र्थेति । व्यक्त्याकृती लोकादपि ज्ञातुं शक्येते जातिस्तु लोकतो ज्ञातुं न
शक्यते । तेनानधिगतार्थगन्तृत्वं तस्याम् । अनधिगतार्थगन्तृ-इत्यस्यं विव-
रणम् । अनधिगतोज्ञात एतादृशो योर्थस्तत्र गन्तृ प्रसरणशीलं प्रमाणमि-
त्यर्थः । एवंच जाती शक्तिः । सा च जातिर्व्यक्तिं विना न तिष्ठतीति
व्यक्तिराक्षेपलभ्या । आकृतिश्चार्थापत्तिप्रमाणलभ्या । तेन व्यक्त्याकृत्योः
शब्दप्रमाणप्रसरो न भविष्यति ।

—५ सिद्धमेवेति । उभयमतासिद्धमित्यर्थः । नन्वीक्षतेर्नाशब्दमिति
सूत्रे सूत्रकृताशब्दमिति प्रोच्यते नावेदमिति तेनेक्षाहेतोर्नह्य वेदाप्रतिपायं
नेत्यर्थो न करणीयः किंतु शब्दाप्रतिपायं नेत्यर्थः कर्तव्यः । शब्दाप्रति-
पायमित्यस्यार्थः—लौकिकवैदिकशब्दाप्रतिपायं न किंतु लौकिकवैदिकशब्द-
प्रतिपायमित्यर्थः स्यात्तदर्थमाहुः—लौकिक इति । संनिपातरूपत्वादिति ।
अहंताममतायुक्तबुद्धिः संनिपातः । एवंच लौकिकव्यवहारस्याहंताममता-
युक्तबुद्धिजन्यत्वेन संनिपातरूपत्वेन मिथ्यात्वादित्यर्थः । तथाच श्रीमद्गी-
गवत एकादशस्कन्धे भगवतैवोक्तम्—

संनिपातस्त्वहमिति भमेत्युद्धव या मतिः ।

व्यवहारः संनिपातो मनोमात्रेन्द्रियासृभिः ।

इति ।

—६ ननु तथापीक्षतेर्नाशब्दमित्यनुक्त्वेक्षतेर्नाशब्दमिति सामान्यतः किम-
र्थमुक्तं सूत्रकृतेति शङ्कते-नर्हीति । समादधते-वेदेत्यादि । अस्य महतो
भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्यवेदो यजुर्वेदः सामवेदोथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं
विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुष्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि
सर्वाणि निःश्वसितानीति मेत्रेर्पीद्वाह्येन श्रावणाद्देदध्याख्यातृवाचानापि
निःश्वसभूतत्वेन ब्रह्मणस्ताद्विपयत्वमपि सूत्रकाराभिमतं तं सामान्यतः
शब्दशब्दग्रहणमित्यर्थः ।

—७ सिद्धमाहुः—पतेनेति । मनसेव कामनाराहितेनेत्यध्याहारः । एवं
च पूर्वोक्तरीत्या शब्दप्रतिपायत्वे सिद्ध शब्देन च परोक्षज्ञाने जाते मननेन
मानसिकं ज्ञानं साक्षात्कारः कस्यचिद्भवति । इत्यपीत्यत्रापिशब्देन कश्चि-
द्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदित्यादीनां संग्रहः । सिद्धान्तगुपसंहरन्ति-तस्मादिति ।
सृष्टिद्वारा प्रमाणव्यवहारो भविष्यामीतीक्षाश्रवणात् ।

—८ साक्षादिति । शक्तिद्वारेवेत्यर्थः । सिद्धमिति । ब्रह्मणो लौकिकप्र-
माणगम्यत्वेन वेदान्तानां ब्रह्मप्रतिपादकत्वं सिद्धमित्यर्थः ।

सूत्रार्थः— ईक्षाश्रवणाद्ब्रह्म सर्ववेदान्तायप्रतिपायं न भवतीति ॥ ५ ॥

गौणशब्दात्मशब्दात् १।१।५

—९ अप्रिमं सुत्रमवतारयन्ति-स्यादेतदिति । कर्तृत्वमकर्तृत्वं चेति । चकारेणोपादानत्वमनुपादानत्वं च ग्राह्यम् । कर्तृत्वबोधकं वाक्यमाहुः- यतो वा इमानीति ।

—१० उपादानबोधकं वाक्यमाहुः- स आत्मानमित्यादि ।

—११ अकर्तृत्वबोधकं वाक्यमाहुः- निष्कलमिति ।

—१२ अनुपादानत्वबोधकश्रुतिमाहुः- असद्गो हीति ।

—१४ अन्यतरवाधादिति । निष्कलमित्यादिश्रुत्यनुरोधत्वादीनां वाधादथवा यतो वा इति श्रुत्या कर्तृत्वादिस्वीकारेणाकर्तृत्वादेर्वाधात् । जघन्यत्वात्- तुच्छत्वात् ।

—१५ ईक्षत्यादिकं रिपिति । स ऐक्षतेति श्रुत्या ब्रह्मणो यदीक्षाकर्तृत्वं प्रतिपाद्यते तत्र प्रकृतिगुणसंबन्धविशिष्टं यच्छब्दं ब्रह्म तन्निष्ठतयेति भावः ।

—१७ एतदिति । शब्दं ब्रह्मेत्यर्थः । प्रकृतिगुणसंबन्धवत्त्वम् ।

—२१ स ऐक्षतेति श्रुतेरुपक्रमपूर्वकं स्थलनिर्देशं कुर्वन्ति-आत्मा वा इदमित्यादिना । अस्यां श्रुतौ स ऐक्षतेति शब्दोत्प्लेखः । तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शकत्वेनात्मनो ग्रहणं भविष्यतीति भावः ।

—२३ नन्वात्मापि गौणो गृहीतुं शक्यतेत आहुः- आत्मशब्द इति ।

२०-१ शङ्कन्ते- नन्द्यति ।

—२ समादधते-न युक्त इति । स्वातन्त्र्याभावेनेति । मायाशबलस्य मायाधीनत्वेन स्वातन्त्र्याभाव इत्यर्थः । कर्तृत्वायोगादिति । स्वतन्त्रः कर्तेति पाणिनिस्मृतेः स्वातन्त्र्याभावेन कर्तृत्वाभाव इत्यर्थः । ननु सगुण-निर्गुणश्रुतीनां मध्येन्यतरपक्षश्रुतिबाधेनैवोपपत्तौ विमर्धं विरुद्धधर्माध्यायत्व-मद्गीकृत्य निर्गुणस्य कर्तृत्वमुच्यत आहुः-वेदाश्चेति ।

—३ प्रमाणभूता इति । निरपेक्षत्वाद्भि.श्वासरूपत्वाच्च स्वतःप्रमाणभूता इत्यर्थः । तथा चान्यतरपक्षबोधकश्रुतिबाध एकदेशापामाण्येन सर्वस्यैव वेद-स्याप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः । फालितमाहुः-सत इति । ततः-वेदेष्वक्षरमात्रस्या-प्यबाधितत्वात् । श्रुतियल्लभ्यामिति । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमा-ख्यारूपेषु षट्सु प्रमाणेषु प्रत्यक्षश्रुतिबलसिद्धमित्यर्थः । प्रत्यक्षश्रुतिश्च सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति वाक्यस्य पदपरः । तेन च शब्दस्यैव कर्तृत्वं साध्यते ।

—४ अत्राय लोकप्रतीतिं साधकान्तरमाहुः—किंचेति ।

—५ कार्यत्वादिति । कारणगुणाः कार्यगुणानारभन्त इति न्यायेन कारणगुणानामेव कार्ये संक्रमो भवति । लोके च कुलालादी कार्यभूते कर्तृत्वमनुभूयते तद्ब्रह्मरूपकारणगतमेवास्ति । एवंच कार्यद्वारा लोके ब्रह्म-
गतकर्तृत्वमनुभूयते इति भावः । उपसंहरन्ति—तस्मादिति । आत्मशब्द-
प्रयोगादिति । आत्मा वा इदमित्यादिश्रुतावीक्षणकर्तृत्वात्मशब्दप्रयोगात् ।

सूत्रार्थः—ईक्षत्यादिगुणयुक्तो गौणात्मा न । आत्मा वा इति श्रुतावात्म-
शब्दप्रयोगादिति ॥ ५ ॥

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् १।१।६

—६ अग्रिमं सूत्रमवतारयन्ति—नन्विति । लोकवदित्यस्यैव व्याख्यानं
लोके हीति । पृष्ट इति । यज्ञदत्तस्य तव च कः संबन्ध इति पृष्ट इत्यर्थः ।

—७ अत्रेति । एवंच यज्ञदत्तो ममात्मेत्यात्मशब्दो यथोपचारिकतया
गौण एवमत्रत्यात्मशब्दस्यापि गौणत्वमङ्गीकार्यं तथा चेक्षणकर्तृरे न
शुद्धात्मनो ग्रहणमिति पूर्वपक्ष्याशयः ।

—८ समादधते—तन्निष्ठस्येति ।

—१० असद्वा इदमिति । असत्—नामरूपाभ्यामध्याकृतम् । ततः
नामरूपव्याकरणानन्तरम् ।

—११ एयः—साधकः । अदृश्ये— नामरूपशून्ये । अनात्म्ये—आत्मन
इदमात्म्यं शरीरतद्रहिते ।

—१२ अनिरुक्ते—विदिताविदिताभ्यां परत्वेन निर्वक्तुमशक्ये । प्रतिष्ठां-
यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादिरूपां स्थितिम् । अथ—तदनन्तरमेव । सः—साधकः ।
अभयं गतः—मुक्तिं गतः ।

—१३ संक्षेपेण श्रुतिसिद्धमर्थमाहुः—प्रापधिकेत्यादि ।

—१४ सूत्रनिर्णीतमर्थमाहुः— तत्रेति । ब्रह्मणः सगुणत्वे सगुणोपसन्धया
साधकस्य फलं संसारान्तःपात्येव भवेत्तु मोक्षाख्यम् । एवंच मोक्ष-
फलान्यथानुपपत्त्या लौकिकदृष्टान्तवदीपचारिक आत्मा गृहीतुमशक्य इति
भावः ।

सूत्रार्थः— तन्निष्ठस्य मोक्षमात्तिकथनाद्गौण आत्मशब्दो गृहीतुं न
शक्यत इति ॥ ६ ॥

हेयत्वावचनाच्च १।१।७

—१६ अग्रिमसूत्रमवतारयन्ति- किं चेति ।

—१८ इतोपीति । बृहदारण्यके ब्रह्मज्ञानोपदेशप्रसङ्गे पुत्रपणादीनां श्यामो यथोक्तस्तथा जगत्कतुस्त्यामो भोक्तः किं तूपास्यत्वेन तस्य ग्रहणमिति भावः ।

—१९ एवं च सिद्धमर्थमुपपत्तिद्वाराहुः- यदीति ।

—२० पुत्रादियदिति । आदिपदेन दारादीनां ग्रहणम् ।

—२१ एतत्सूत्रस्थचकारः समुच्चययुक्तकस्तदाहुः- सूत्रत्रयस्येति । सूत्रार्थः- त्याज्यत्वावचनादपि निर्गुण आत्मा जगतः कर्तेति ॥ ७ ॥

स्वाप्ययात् १।१।८

—२४ सूत्रत्रयमवतारयन्ति- अतः परमिति । स्वतन्त्रहेतुनिति । वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मपरतायाः प्रतिपादकात् ।

२१-१ सूत्रत्रयस्य वैयर्थ्यमाशङ्कन्ते- नन्विति । किमेते हेतवः साधका असाधका वेति विकल्पोभयथाप्यसिद्धिमाहुः । तत्राद्ये दोषमाहुः- साधकत्व इति ।

—२ द्वितीय आहुः- असाधकत्व इति । समादधते- मैवमिति । रूपभेदार्थमिति । रूपादेशेषज्ञापनार्थम् । यथा नानाविधासंभोजनेन तृप्त्यतिशय एवं नानाद्वारिर्ब्रह्मणो व्यवहार्यत्वं प्रदर्श्यते । यथा सृष्टिर्ब्रह्मणो व्यवहार्यत्वे द्वारमेवं लयादयोपि ।

—३ तद्यथेत्यादि । आत्मशब्दादिति स्वरूपपरता निर्दिश्यते । तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् । हेयत्वावचनाच्चेति कार्यपरता प्रदर्श्यते । स्वाप्ययादित्यत्रेतन्नत्रिसूत्र्यामपि कार्यपरता ।

—६ किमिति पुनः कार्यान्तरपरता निर्दिश्यते तदाहुः- कार्यस्य पुनरिति । विधिनिषेधभेदादिति । तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादिति सूत्रं मोक्षोपदेशविधिपरं हेयत्वावचनाच्चेति वचनाभावबोधकत्वान्निषेधपरम् । द्विरूपतेतीति । इतिहेत्वर्थे । अत एव हेत्वन्तराण्युच्यन्त इत्यर्थः ।

—७ सूत्रत्रयसंगतिमुक्त्वा विशिष्यास्येव संगतिमाहुः- तत्रेति ।

—१० स्वाप्ययादिति विगृह्णन्ति । स्वस्मिन्निति । अप्यपो लयः ।

—११ उच्यत इति । लय इति शेषः । श्रूयत इति । छान्दोग्ये श्वेतकेतुपास्याने श्रूयते ।

—१३ श्रुत्यर्थमाहुः- स्वपितीति । स्वपितिशब्दो न क्रियापदभूतः किंतु जीववाचीति बोधयन्ति-न क्रियापदमित्यादिना ।

—१५ स्वपितिशब्दार्थमाहुः- सतीति । सति- सच्छब्दवाच्ये निर्गुण आत्मनि । स्वशब्दवाच्य इत्यनेन जीवाभेदः सूचितः । अस्मिन् विग्रहे स्वपितिशब्दस्य सापुत्वं तु पृषोदरादित्वाज्ज्ञेयम् । पवप्रकारब्रह्ममंपत्तेः प्रयोजनमाहुः- अहरहरिति । अहरहः- प्रत्यहम् ।

—१६ तनः- ब्रह्मणः । बलाद्यधिष्ठानं- बलादिरूपं सर्वव्यवहारोपयोगि यदधिष्ठानम् । बलं विना कस्यापि व्यवहारस्यासंभव इति भावः । समायाति- जाग्रदवस्थायामिति शेषः । पुनः प्रत्यावर्तने हेतुमाहुः- यासनाशेषादिति ।

—१७ अमेद इति । स्वप्नयादिति स्वशब्देन स्वपितीति श्रुतिस्थसच्छब्दे-नेत्यर्थः । ननु स्वं ह्यपीतो भवतीति श्रुती स्वशब्दो द्वितीयान्तः । सता मोक्ष्य तदेति श्रुती च सच्छब्दस्मृतीयान्तस्तयोः सामानाधिकरण्यं कथमत आहु- अर्थत इति । उपक्रमे न छब्दस्यैव निर्देशनार्थतः सच्छब्दस्वशब्दयोः सामानाधिकरण्यम् । निर्गुणत्वमिति । सच्चिदानन्दरूपस्य निर्गुणस्य श्रुतिस्थ-सच्छब्दवाच्यत्वेन निर्गुणस्यैव व्यवहार्यत्वं श्रुत्याभिमतमित्यापि प्रकृते प्रयोजनमागतमिति भावः ।

—१८ ननु सूत्रे प्रलयः प्रोच्यते विषयवाक्ये तु सुषुप्तिः प्रदर्श्यते इति विषमतेत्याशङ्कते- नन्विति । समादधते- मोक्षेति । यद्यपि मोक्षातिरिक्तासु सर्वासु दशासु स्वप्नजाग्रत्सुषुप्तिप्रलयाख्यासु चतसृषु कर्मसंबन्धस्तथापि सर्वत्र समानो न किंतु स्वप्नजाग्रतोः प्रत्यक्षतपेतरयोर्द्वयोः सुषुप्तिप्रलययोर्वास्तुत्वेण । एवं वासनामात्रेण कर्मसंबन्धवत्त्वसाभ्यात्प्रसुप्ते सुषुप्तिबोधकविषयवाक्यस्य ग्रहणमिति ब्रूमः ।

सूत्रार्थः-स्वशब्दवाच्ये जीवस्य लयकथनाद्ब्रह्मणो न सर्वव्यवहाराती-तत्वमिति ॥ ८ ॥

गतिसामान्यात् १।१।९

—२० सूत्रान्तरमवतारयन्ति- मुक्तीत्यादि । आहेति । ब्रह्मपरतामिति शेषः ।

—२२ गतिर्मोक्ष इति । सा काष्ठा सा परा गतिरित्यादिषु गतिशब्दस्य मोक्षार्थपरतया दृष्टत्वात् ।

—२३ क्षुयत इति । बृहदारण्यके मेत्रेपीब्राह्मणे ।

—२५ दृष्टान्तार्थ-लयाधिकरणदृष्टान्तार्थम् । सेन्धघणित्य - सेन्धव-
खण्ड ।

२८-३ प्रतिपाद्येति । मुक्त्वनंतर भोक्तृत्वादिनिवृत्त्या जीवादिसंज्ञारा-
हित्य प्रतिपाद्य । तन्निरूपणार्थ-जीवादिसंज्ञाराहित्यनिरूपणार्थम् ।

—४ सर्वस्य-भेदप्रपञ्चस्य जीवस्य च । दर्शितमिति । सद्रूपकार्यस्य
सद्रूपे ब्रह्मणि लय । चिदशस्य जीवस्य चिद्रूपे ब्रह्मणे लय इति
शुद्धब्रह्मत्व सर्वस्य श्रुती प्रदर्शितमिन्यर्थ ।

—५ एतावता प्रकृते किमायातमित्याहु - आदीति । मैत्रेयीब्राह्मण
आदावमृतत्वलिङ्गेन मध्य आत्मदर्शनादिनावसाने सर्वस्यात्मभावकथनेन
शुद्धब्रह्मण एवोपादान क्रियते ।

—६ ब्रह्मसमन्वय इति । ब्रह्मणि तात्पर्येणान्वय ।

सूत्रार्थ - मोक्षे सर्वस्यापि भगवता तुल्यत्वाद्ब्रह्मणो न सर्वव्यवहारानी-
तत्वमिति ॥ १ ॥

श्रुतत्वाच्च १।१।१०

—७ सूत्रान्तरमवतारयन्ति-किंचेति ।

—९ विषयवाक्यमाहु - पूर्णमद इति । एतद्वाक्य ब्रह्मण्यप्यके द्वितीय-
वैश्याब्राह्मणानन्तर परिशिष्टलक्षणखिलवाण्डारम्भे वर्तते । अद्-परोक्ष
ब्रह्म । पूर्ण-व्यापकम् । इद्-नामरूपात्मकव्यवहारविषयत्वेन दृश्यमानम् ।
पूर्वचाव्यवहार्यं व्यवहार्यं चेत्युभयमपि ब्रह्म पूर्णमित्यर्थ । तत्कार्यस्यापि
पूर्णतामाह-पूर्णादिति । पूर्णाद्ब्रह्मण कार्यरूप पूर्णमुदच्यते उद्ब्रूयति ।
अत्रु मतिपूजनयोरित्यस्य रूपम् । प्रलयदशायामपि पूर्णतामाह-पूर्णस्य
ब्रह्मण पूर्णमेकरसत्वमादाय पूर्णमव्यवहार्यं सद्वाशिष्यते ।

—१० सर्वकार्यत्वमिति । पूर्णस्यैव ब्रह्मण पूर्वमव्यवहार्यत्वामिच्छया
सृष्ट्यनन्तर व्यवहार्यत्वं प्रलये चाव्यवहार्यत्वम् । एवञ्च सर्वेषां कार्याणां
ब्रह्मरूपत्वमुपादेयत्वेनेत्यर्थ । एवञ्च सर्वव्यवहारार्तं तत्त्वमनयाकृत्स्यैव ब्रह्मण
सर्वव्यवहारविषयत्वम् ।

—११ पद्-पदनीयं प्राप्तव्यम् । आमनस्तीति । एव चाभिधावृत्त्यापि
सर्वे शब्दा ब्रह्मवाचिका अप सर्वेषां वेदान्तानामभिषेयतया तात्पर्येण च
ब्रह्मणि समन्वय इत्यर्थ ।

—१२ सूत्रगत्यकारस्य प्रयोजनमाहु - चकार इति ।

—१३ ईक्षत्याधिकरणप्रयोजनमाहुः- एवमिति । एवं च सर्वो वेदो ब्रह्मवाचकस्तेनात्राच्यत्वशङ्का न कार्या । वेदार्थविचारपूर्वकं मननादिना साक्षात्कारः संपादनीय इति सूच्यते । अत्राच्यमपीच्छया वाच्यं भवति ब्रह्मेति न काप्यनुपपत्तिः ।

सूत्रार्थ - पूर्णमद् इति श्रुत्वा ब्रह्मणो न सर्वव्यवहारविषयाती-
तत्वमिति ॥ १० ॥

इति चतुर्धाधिकरणम् ।

आनन्दमयोभ्यासात् १।१।११

—१६ अप्रिमाधिकरणप्रयोजनं कथयन्ति- अतः परमिति । आन-
न्दरूपस्येति । एतावता ग्रन्थेन साधिद्वाक्यानां कारणत्वं बोधितमतः पर-
मानन्दरूपबोधकवाक्यानां तद्बोध्यते । एवं च अस्तरसगतिरियमित्यर्थः ।
तद्वाक्यानां- आनन्दप्रतिशब्दकवाक्यानाम् । ब्रह्मभृगुप्रपाठकद्वयेनेति ।
अस्य पूर्ववाक्यमतेनोपपाद्यत इति पदेन सन्नन्दः ।

—१८ अधिकरणारम्भोपयोगि संदेहबीजं प्रदर्शयन्ति-तत्रानन्दमय
इत्यादिना । तत्र- ब्रह्मप्रपाठके ।

—२० नन्वानन्दमयाधिकरणेष्टावेव सूत्राणि कथं तदाहुः- पङ्क्तिद्वये-
स्यादि । अयं भावः । ज्ञानेन्द्रियाणि पदं जीवात्मपरमात्मस्वरूपद्वयं च ।
पूर्वभेदेष्टाभिरानन्दस्वरूपानुभवस्य संभवादानन्दस्याष्टविधत्वं तदर्थं षाष्ट-
सूत्राणि ।

—२१ आनन्दमयस्याब्रह्मपरत्वेऽपि प्रपाठकस्य ब्रह्मपरत्व स्यादिति
मन्वानो वादी शङ्कते- नन्विति । संदेहः- आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वसंदेहः ।

—२२ समादधते- उच्यते इति । संशयादिकमुपपादयन्ति- ब्रह्मविद्
इत्यादिना । प्रतिज्ञायेति । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति वाच्य इति शेषः । ततः
परं तद्ब्रह्म कीदृशमित्याकाङ्क्षायां सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति स्वरूपल-
क्षणप्रतिशब्दकं वाक्यं पठितम् । तत्र विचारमाहुः- श्लोकांश इति । कारण-
त्रयार्थ- आनन्दांशस्य कारणत्रयाय । अप्रपेक्ष्येति । श्लोकांश आनन्दांशम-
ध्वंशयेत्यर्थः । अक्षरब्रह्मज्ञानविषयीभूतं यद्ब्रह्म तज्ज्ञेयमित्युच्यते । तादृ-
शश्लेषस्यांशे सत्यं ज्ञानमिति स्वरूपलक्षण आनन्दांशस्य जगत्कारणत्व-
प्रोपनार्थमानन्दांशप्रवेशमकृत्येत्यर्थः । अयं भावः । फलस्वरूपभूत आन-

न्दांशो जगत्कारणमिति तस्माद्वा इत्यादिवाक्येन प्रतिपाद्यते न तु श्लेष ब्रह्म
जगत्कारणत्वेन प्रतिपाद्यते ।

—२३ जडत्वपरिहारायेति । सांख्यादेशाश्लेषु जगत्कारणत्वेन प्रसि-
द्धानां प्रकृत्यादीनां परिहारायेत्यर्थः । सर्वज्ञानन्दरूपमिति । सोऽनुते
सर्वान्कामान्सह । ब्रह्मणा विपश्चितेति वाक्ये विपश्चित्ब्रह्मशब्दयोर्निर्देशास्तर्व-
ज्ञानन्दरूपं फलमुपपाद्यते ।

—२४ तत्र- सोऽनुते सर्वान्कामानित्यस्यामृचि । वाक्यादेव-परमात्मा-
माधनं ज्ञानमिति स्वरूपलक्षणघटितवाक्यादेव ।

२३-१ प्रतिपादनीयमिति । सोऽनुते सर्वान् कामान्सहेति फलवाक्ये
ब्रह्मणेति तृतीयान्तं ब्रह्मपदम् । ब्रह्मविदाप्रोति परमिति प्रतिज्ञावाक्ये द्विती-
यान्तं परपदम् । तेनोभयोः सामानाधिकरण्याभावात्परपदार्थविषयकसंशया-
निवृत्तेस्तद्वाख्यानभूतेनाविखलप्रपाठकेन जगत्कारणत्वेन परपदाथ ब्रह्मत्वं
प्रतिपादनीयम् । एवं प्रपाठकार्थं संप्रदर्श्य संशयं विवृण्वन्ति-तत्रेति । तत्र
प्रपाठके । अत्रह्यात्रमयेति । ब्रह्मभित्तात्रमयाद्य इत्यर्थः ।

—२ ब्रह्मत्वप्रतिपादनार्थत्वादिति । प्रपाठकेन तस्माद्वा इत्यादिवाक्यै-
रानन्दमयस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादनादित्यर्थः । तदभावे- आनन्दांशस्य ब्रह्म-
त्वाभावे ।

—३ नन्वात्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदिति वाक्ये यथा चिदंशस्य
कारणता प्रतिपादिता तथात्रापि प्रपाठके तस्माद्वा एतस्मादात्मन इत्यात्म-
शब्दस्वारस्याच्चिदंशस्यैव कारणता प्रतिपाद्यते नत्वानन्दांशस्येत्यत आहुः-
फलस्येति । नैकशब्दप्रतिपादनायेति । यथा लड्ढास्थं सुवर्णमतिदूरस्थत्वा-
द्दुष्प्रापं तथा नैतदिति योतयितुमानन्दशब्दमपहाय केवलान्तरपदप्रयोगः ।
तस्माद्वा एतस्मादिति तदेतत्पदसमभिव्याहारात्तद्वाक्य आत्मपदेन पूर्ववाक्य-
गतमेव फलं प्रतिपाद्यते ।

—४ फलरूपेण- आनन्दरूपेण ।

—५ सर्वान्तरत्वमिति । यथा प्राणमयस्यान्नमयान्तरत्वमेव सर्वान्तर-
त्वगानन्दमयस्येत्यर्थः । न केवलं मध्य एवापि त्वन्तेपीति योतायैतुमाहुः-
अन्ते चेति । अन्ते प्रपाठकान्ते ।

—७ आदिमध्यरूपे इति । आदी तस्माद्वा एतस्मादिति वाक्य आनन्दां-
शस्य जगत्कारणत्वरूपं मध्ये तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योन्तर आत्मा-
मन्दमय इति वाक्ये तस्यैव सन्नितरत्वरूपम् । ततः परगन्त एतमात्मन्दम-

यमात्मानमुपसंक्रामतीति वाक्य एतमिति पदेनादिमप्यस्यमनुय संक्राम-
तीति फलनिर्देशः कृतः । एवं चान्नमयादिकारणीभूतः सर्वान्तरो यो भग-
वान् स एवानन्दमयः कलात्मेति भावः । तन्निरूपकस्यापीति । आनन्दमयो-
पासनाप्रयोजकस्यान्नमयादेरपीत्यर्थः ।

—८ तनुल्यफलत्वं- तत्पदेनानन्दमयोपासनाजन्यं फलं प्राप्तं तनु-
ल्यफलत्वनन्नमयादीनामुपासनाया अपीत्यर्थः ।

—९ एवं चान्नमयाद्युपासना यथा केवलमानन्दमयोपासनातुल्यफलं
जनयेन्न त्वन्नमयादीनां ब्रह्मरूपत्वं तवानन्दमयस्यापि न स्याद्ब्रह्मत्वमित्या-
शयेन पूर्वपक्षमाह- तत्रैति ।

—११ उत्तरयति- सूत्रेण ।

—१३ अभ्यासादिति । आधिकानन्दाभ्यासादित्यर्थः ।

—१४ पूर्वतन्त्रसिद्धमिति । पूर्वतन्त्रं जैमिनीयं भीमांसाशास्त्रम् । तत्र
द्वितीयाध्याये सिद्धमित्यर्थः । तत्रहि शब्दान्तरं १ अभ्यासः २ संख्या ३
गुणाः ४ प्रक्रिया ५ नामधेयं ६ चेति पद कर्मभेदकानि तेषां प्रत्येकमुदा-
हरणानि तु तत एव ज्ञेयानि । पूर्वथैलक्षण्यमिति । पूर्वभ्योन्नमयादिभ्यो
वैलक्षण्यं भेदः ।

—१६ अनुल्यत्वात्- अन्नमयादितुल्यत्वाभावात् । श्रूयत इति ।
अस्मिन्नेव प्रपाठक इति शेषः । अन्त्यादिति । अन् बलप्राणनयोः । अयमेव
धातुर्भयत्रान्यात्प्राण्यादित्यनयोः । अन्यात्- बलं लभेत ।

—१७ प्राण्यात्- विशिष्य जीवेत् । आनन्द्यातीति । आनन्द्यती-
त्यर्थः । अर्थतोभ्यासः । आनन्दशब्दोपमानन्दमयार्थकस्तेनानन्दशब्दा-
भ्यासोर्धत आनन्दमपशब्दाभ्यास एव ।

—१८ ननु पूर्वमानन्दमय इति पदं तेन मयदर्थविशिष्टत्वेन प्रचुरानन्द
इत्यर्थः । स्तुतिवाक्ये तु मयदप्रत्ययरहितं केवलमानन्द इति पदं तेनार्थ-
भेदात्कथमर्थतोभ्यास उच्यत इत्यत आहुः- स्तुत्येति । यद्वा स्तुत्येत्पनन्तरं
मयदर्थत्वमिति बोध्यत इति वाक्यं भाष्यग्रन्थे शेषीकर्तव्यम् । तेन चाय-
मर्थोवगम्यते यत् घतः स्तुतिवाक्यगतमानन्द इति पदं ततो मयदर्थो यः
प्रादुर्भूतस्त्यरूपः सोऽपि लब्ध इति । एवं च स्तुतिः परब्रह्मणः तत्र
प्रचुरानन्दरूपमैवेति तात्पर्यवशादस्यार्थस्य लाभः । ननु स्तुतिवाक्ये प्रादु-
र्भूतोऽर्थकप्रत्ययाभावाच्छब्दात्म्यं नास्तीत्यत आहुः- प्रकृतिस्त्विति ।
आनन्दरूपा प्रकृतिरित्यर्थः । यद्यपि स्तुतिवाक्ये मयदप्रत्ययाभावेन प्रत्य-

यान्तशब्दसाहस्यं नास्ति तथापि वाक्यद्वयेनानन्दरूपप्रकृतेस्तुल्यत्वाच्छब्द-
 साम्यमस्तीति भावः । प्रकाशे मयद्वैतत्वप्रकृतिरिति पाठो ध्याख्यातः ।
 पुनर्वचनेनेति । स्तुतिव्यक्यद्वय आनन्दशब्दस्य पुनर्वचनेनेत्यर्थः ।

—१९ प्रवाहादिति । अन्नमयादिवतुष्कोशलूपप्रवाहात् । भेदे-
 लक्षण्ये । नन्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे तस्य प्रियमेव शिर इति वाक्ये पप्रचा
 संबन्धत्वे बोधिते संबन्धस्य च द्विनिष्ठत्वेन ब्रह्मद्वयापत्तिरित्यत आहुः-
 न तु द्वयापत्तिरिति । तत्र साधनमाहुः-उत्तरस्येति । अतः परे-यदा होवैप-
 पतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते- इत्यादिवाक्यमस्ति तत्र ब्रह्मणि भेददर्शनस्य
 निषेधादित्यर्थः ।

—२० साधकत्वात्- भेदाभावसाधकत्वात् । तस्य प्रियमेष शिर इत्य-
 प्रत्ययश्री तु राहोः शिर इतिवदभेदार्यिका । उपसंहरन्ति- तस्मादिति ।

—२१ अखण्डब्रह्मवादमाभिस्य वर्णकान्तरमाहुः-अथवेति । अस्य सूत्र-
 रूपेण वर्णकं तथा तृतीयाध्यायद्वितीयपादस्थस्थानविशेषात्प्रकाशादेवदिति
 सूत्रमारभ्य चतुर्थाध्यायसमाप्तिपर्यन्तं श्रीविद्वल्लेशप्रभुचरणानां भाष्यम् ।
 पूर्ववर्णकेन्नमयादीनि ब्रह्मकार्याणि आनन्दमयः फलभूतस्तेनाप्य पूर्वपां च
 भेदः । ब्रह्मज्ञानं साधनं तत्र फलवैलक्षण्यार्थं ज्ञानविषयभूतब्रह्मणः स्वरूप-
 लक्षण आनन्दांशनिवेशोपि कृतः । अत्र तु कार्यं कारणं साधनं फलं च
 सर्वं ब्रह्मैवेत्यभेदः प्रतिपाद्यते । साधनशेषब्रह्मस्वरूपलक्षण आनन्दनिवे-
 शोपि क्रियते । भेदस्त्वाभिदैविक्वाद्दमाभिस्य प्रतिपाद्यते । तत्र पूर्वमखण्ड-
 ब्रह्मवादस्वरूपं सप्रमाणं निरूपयन्ति- स नैवेत्यादिना ।

—२२ एव उ एवेतीति । एव उ एव साधु कर्म कारयति तं पनेभ्यो
 लोकेभ्य उचिनीषत इत्यादिश्रुतिवाक्यम् ।

२४-२ वैदिकैरिति । उपनिषद्भाष्यैरित्यर्थः ।

—३ काण्डद्वये- पूर्वोत्तरकाण्डद्वये । विपक्षे बाधकमाहुः- अन्यथेति ।
 अन्यथा- भगवतः सर्वजगद्रूपत्वाभावे ।

—४ न ब्रह्मपरत्वमिति । एवंच सर्वे वेदा यत्त्वदमामजन्तीति श्रुति-
 विरोध आपतोदिति भावः ।

—५ नापेयादिति । जीवशेषत्वं जीवाह्वत्वं न गच्छेत् । श्रुत्यर्थमपि
 जीवपरतापत्तिरित्यर्थः । विषयवाक्यमवतारयन्ति- एव सतीति । पूर्वोत्त-
 दोपपरिहाराय श्रुतीनां ब्रह्मपरत्वे सतीत्यर्थः ।

—७ सामान्यतः- संक्षेपेण अत्र- ब्रह्मविदाप्नोति परमिनि वाक्ये ।

—१ पूर्वपरत्व इति । ज्ञानविषयोऽनन्तब्रह्मपरत्व इत्यर्थः । तदित्येव वदेदिति । ब्रह्मविदाप्नोति तदित्येव वदेत् ।

—१० तत एव- अक्षरब्रह्मणः । परं- उत्कृष्टम् ।

—१२ नन्वक्षरापेक्षयान्यदुत्कृष्टं नास्ति मोक्षरूपत्वात्तदेव परंपदेन गृह्यत इत्याहुः- क्रियेति । प्रतिवादिना- अक्षरमेव परमिति स्वीकर्त्वा ।

—१३ असंगत इति । पुनरुक्तिदोषघटित इत्यर्थः । साधनसाध्य- भावव्याहृतिश्चेति । साधनसाध्ययोरेकत्वेनात्नाश्रयोपधाटितत्वात्कार्यकारणभावमङ्गप्रसंग इत्यर्थः ।

—१५ अतः परमिति । ब्रह्मवित्परं पुरुषोत्तमं प्राप्नोतीति सामान्यकथनानन्तरम् । विशेषतः- स्वरूपलक्षणकथनात्मकविशेषरूपेण ।

—१६ अन्यमुखेन- ब्रह्मविन्मुखेन । तदेपेति । तदिति तदर्थमित्यास्मिन्नर्थेऽप्ययम् । तदर्थं ब्रह्मविदाप्नोति रमित्यरथार्थपरिज्ञानार्थम् । एषा मयुक्ताभिहितेत्यर्थः ।

—१७ अन्यथा- व्याख्यातार्थाभावे । एवं- अन्यमुखेन ।

—२२ सत्यं ज्ञानमित्युचं विवृण्वन्ति- सोपपत्तिकमित्यादिना । अत्रेकलनिरूपणावसरे ।

—२३ उक्तयतीति । सत्यज्ञानपदाभ्यां सच्चिदशावुक्ती । अनन्तपदेन ज्ञेयब्रह्मणोपरिच्छिन्नत्वं च कथितवतीत्यर्थः ।

—२४ अनन्तशब्दस्यार्थान्तरं वक्तुं वर्णकान्तरमाहुः- अधवेति । तस्य अक्षरब्रह्मणः १ परिच्छिन्नत्वादिति । ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्द इति श्रुतेरक्षरब्रह्मानन्दस्य परिगणितत्वादित्यर्थः ।

—२५ यदपरिगणितं तदेव परमकलमिति ध्याति मनसि कृत्याहुः- अपरिच्छिन्नत्वमेवेत्यादि ।

२५-१ तद्धर्मपुरःसरं- अपरिच्छिन्नत्रयधर्मपुरःसरम् । अनन्तरूपमित्यादिश्रुत्यनुरोधाद्ब्रह्मानन्तपदं रूपान्त्ववाचकं स्यान्नतु परमानन्दबोधकमित्याशङ्क्य पक्षान्तरमाहुः- सत्यमित्यादि ।

—४ नोक्त इति । सत्यं ज्ञानमित्यादिस्वरूपलक्षण इति शेषः । एवंच पूर्ववर्णकक्षरब्रह्मणो वेद्यत्वमस्मिन् वर्णके परमानन्दस्य वेद्यत्वमिति ह्योर्वलक्षणं बोध्यम् ।

—५ अथ- वेद्यनिरूपणानन्तरम् । ननु प्रकरणद्वयेनाक्षरब्रह्मपरमानन्द-
रूपं द्विविधं वेद्यं कृत उक्तमित्यत आहुः- अत्रेदमिति । अत्र- ऋषि ।
इदं- वक्ष्यमाणम् । आकृतं- तात्पर्यम् । नायमिति । रूढ्या प्रवचनपदं
वेदवाचकम् ।

—६ मेधा- धारणावती बुद्धिः । धीर्धारणावती मेधेऽयमरः । श्रुतं-
वेदाध्ययनम् ।

—८ एवं सतीति । ब्रह्मविदाप्रोति परामेति श्रुत्या ज्ञानसाध्यत्वमा-
त्मनो बोध्यते । नायमात्मेति श्रुत्या वरणेतरसाधनासाध्यत्वमात्मनो बोध्यते ।
एवं श्रुतिद्वयविरोध इति भावः । विरोधपरिहारायेत्यस्य ध्यवहितेन निर्णी-
यत इत्यनेन संबन्धः ।

—९ प्राकृतधर्मराहित्येनेति । सत्त्वरजस्तमांसि प्राकृतधर्मास्तदाहितत्वेन ।

—१० तादृशे जीवे- ज्ञानेन परब्रह्मभाती स्वरूपयोग्यतासंपन्ने जीवे ।

—११ सहकारियोग्यतासंपत्त्येति । सहकारियोग्यतयोः संपत्त्येति । एवं
ए साधनान्तरराहित्येन वरणाभावे ज्ञानमार्गरीत्या ज्ञानप्रधानतया ब्रह्म-
ज्ञानम् । वरणे तु भक्तिमार्गरीत्या परमानन्दप्राधान्येन ब्रह्मज्ञानं तेन परप्राप्ति-
रिति वेद्यस्य द्वैविध्यैनाविर्भाव एव द्विविधव्याख्याने बीजमित्यर्थः ।

—१२ इयमेव ऋद् निर्यायिकेत्यत्र गमकमाहुः- तद्वेदेति । तद्वैव-
भगवद्वरणेन भक्तिभावसमकालमेव । व्योमः परमत्वं स्पष्टापितुं परमशब्दस्य
व्युत्पत्तिमाहुः- परो मीयत इति । व्योम चिदाकाशं तस्मिन्परमत्वं लीला-
विशिष्टत्वेन भगवत्संबन्धित्वेन च । एवञ्च भक्तहृदये परमव्योमाविर्भावेन
भगवत्साक्षात्कार एवाक्षरब्रह्मज्ञानम् । अत एव गृहायां निहितं यो वेदेति
श्रुताङ्गुक्तं तदग्रेपि सोऽनुत इत्यनेन पुरुषोत्तमप्राप्तिरूपं फलमुक्तम् ।

—१३ ननु ज्ञानमार्गीयाणामीदृशाक्षरब्रह्मज्ञानं कथमित्याहुः- ज्ञान-
मार्गीयेत्यादि । ज्ञानमार्गीयजीवेन ज्ञेयं ज्ञानविषयीभूतं सत्यज्ञानानन्तररूपं
पद्मञ्च तत्प्रकारको यो भगवत्साक्षात्कारस्तद्धेतोरित्यर्थः । तद्वैशिष्ट्येन-
भगवत्संबन्धित्वेन । अपीति । अपिना हेतोः समुच्चयः । तथेति । व्योमि
परमत्वमित्यर्थः । व्योमपदेन भूताकाशं न ब्राह्मं किंत्वलीकिकं चिदाकाश-
मिति बोधयित्तुमेव श्रुती व्योमतीति वक्तव्ये व्योमेति वैदिकः प्रयोगः कृत
इत्याहुः- परमव्योमोऽलौकिकस्येत्यादि । ननु वरणपदेन रूढ्याङ्गी-
कारार्थो गृह्यते ततश्च श्रुतिविरोधपरिहारार्थं भक्तिपक्षाश्रयः क्रियते तदपेक्षया
लक्षणास्वीकारेण वरणपदस्य ज्ञापनमित्यर्थो गृह्यतां तेन विरोधपरिहारयोः
प्रसंग एव न ।

—१५ पंचं च विशेषपरिहारप्रसंगहानलाघवाद्ब्र स्तुतिस्त्याज्येति चेन्न स्मृतेरसांगत्यापत्तेरित्यत आहुः— भक्त्येत्यादि । अनन्ययेति । यमेवैष वृष्टते—इत्यादिश्रुतित्वात्परोधिन्वेद्यानन्ययेति स्मृतिरित्यर्थः ।

—१६ विपक्षे वाधकमाहुः— अन्यथेति । अन्यथा,— भक्तिनिवेशेन श्रुतित्वात्पर्याप्तिकारे ।

—१७ मनु ज्ञानमार्गिणां परप्रानिरेष्टैवेतीष्टापत्तिं पारयन्ति— न त्वेवमिति ।

—१८ तत्र प्रमाणमाहुः—मुक्तानामित्यादि ।

२६-२ विपश्चिच्छब्दस्य व्युत्पत्तिमाहुः— विविधं पश्यदिति । पश्य-च्छब्दावयवकारलोपसाधकमाहुः— पृषोदरादित्वादित्यादि । पृषोदरादीनि यथोपदिष्टमिति पाणिनिसूत्रम् । तदर्थश्च पृषोदरादीनि शब्दस्वरूपाणि द्विष्टिर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युः । तत्र साधनिकासूत्रविचारो न कर्तव्य इत्यर्थः । पृषोदरादेराकृतिगणत्वाद्विपश्चिच्छब्दस्य तदन्तर्गतत्वम् ।

—४ एतेन— सोऽनुत इत्याद्युत्तराधेन ।

—५ अस्य भक्तस्येति । अङ्गीकृतस्येत्यर्थः ।

—६ सहभायोक्त्येति । ब्रह्मणा विपश्चितेति वाक्ये सहभावकथनेनेत्यर्थः । गौणत्वमिति । सहयुक्तेप्रधाने (२।३।१९) इति पाणिनिसूत्रेणाप्रधाने तृतीयाविधानात् । इममर्थं स्मृत्योपपद्यन्ति— अत एवेति ।

—९ अनुत्पत्तिमुद्भाव्य परिहरन्ति— यद्यपीति ।

—१० विकल्पभेदात्पदभेदादिति । अशू भोजने पातुः श्वाधिकरणः परस्मैपदी । अशू व्याप्ती पातुः श्नुविकरण आत्मनेपदीति भेदादित्यर्थः ।

—११ स्पष्टयन्ति— तथाहीति ।

—१४ आत्ममर्थं दूषयन्ति—नहीति । कामवादिति । तत्र तस्यैव (५।१।११६) इति पाणिनिसूत्रेण सप्तम्यर्थे वृत्तिः । यथा कामे जीवकर्तृकव्यापनकर्मत्वं संभवति तथा ब्रह्मणि न संभवतीत्यर्थः ।

—१५ क्षतिमहत्त्वादिति ।

एकः शुद्धोक्षरो नित्यः सर्वव्यापी तथा पुमान् ।

सोऽप्यंशः सर्वभूतस्य मंत्रेण परमात्मनः ॥

इति वाक्यात् । द्वितीयं दूषयन्ति— व्यापनं चेति ।

c [अण्माप्यं व्याख्या]

—१६ तथात्वं- स्वार्थीनिकरणत्वम् । भोगशेषत्वात्- भोगाङ्गत्वात् । पूर्वोक्त्यादि । ब्रह्मविदाप्रोति परमित्यस्य वाक्यस्य व्याख्यास्वरूपं सोऽनुत इत्यादिवाक्यं तेनाऽनुत इत्यस्य तथा कामप्राप्तिरूपोर्थोऽनुपपन्नः । परप्राप्ति- व्याख्यानप्रसङ्गे कामप्राप्तिवर्णनमसङ्गतमित्यर्थः ।

—१७ सिद्धमाहुः- तेनेति ।

—१८ अर्थस्य- परेण सह भोगरूपार्थस्य । अलौकिकः प्रयोग इति । छान्दस इत्यर्थः ।

—१९ तत्तापनिकामाहुः- व्यत्ययो बहुलमिति । तद्विधानात्- व्यत्ययस्य विधानात् ।

—२० जाते इति । प्रथमाद्विवचनं चैतत् । इनुप्रत्ययश्चात्मनेपदं च जातमित्यर्थः ।

—२१ अस्मिन्नर्थे श्रुत्यन्तरं संवादयन्ति- एवमेवेति । एवं-व्यत्ययेन । अस्थूलादिलक्षणं ब्रह्म न कामपि भुङ्क्ते कौपि ब्रह्म न भुङ्क्ते इत्यर्थः श्रुतेः ।

—२२ प्रत्ययमात्रेति । आस्थाने इनुप्रत्ययरूपो व्यत्ययः । मात्रपदेन परस्मैपदव्यत्ययो नेति सूचितम् ।

—२३ अन्यथा- अयमश्रोतीति प्रयोगोऽपि व्याप्ताविति धातोरिति स्वीकारे । तन्नियेधः- व्याप्तिनिषेधः ।

—२४ ब्रह्मविदाप्रोति परमिति वाक्ये परप्राप्तिर्भोगरूपा व्याख्यायते चेत्परस्य सोपाधिकत्वं ब्रह्मवित्पदबोधस्य च सकामोपासकत्वमागतमिति शङ्कते- नन्विति । एवञ्च व्यर्थः पूर्वोक्तविचार इति प्रकाशयः ।

२७-३ समादधते- मैत्रमिति । तदेपाभ्युक्त्यस्यार्थः । तत्तस्मिन्नर्थे निर्गुणरूप एवाऽगमिहितेति ।

—४ एवंच तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शकत्वात्पूर्वं निर्गुणस्य यद्दर्शनं तदेवा-त्रापि न सगुणस्येति योतयन्ति- पूर्ववाक्योक्तार्थेत्यादिना ।

—५ तथा सति- ब्रह्मज्ञानानन्तरं गुणसंग्रहे स्वीकृते सति ।

—६ वेद्यस्य- अक्षरस्य । उत्तरस्य- परस्य ।

—७ साधनशेषभूतस्य- अक्षरस्य । तत्फलस्य- अक्षरज्ञानफलस्य परस्य ।

—८ असंगततरत्वं प्रतिगद्यन्ति- यद्गीति । निर्गुणाः साधकाः सगुण- फलभन्त इत्यसंगतम् ।

—१० द्वितीयमनुवदन्ति- यञ्चोक्तमिति ।

—११ समादधते- तत्रापीति ।

—१५ किमायातमिति । श्रुतिविरोधाभावात्किं दूषणमायातामिति काकूक्तिः । धर्मविशिष्टस्य पुरुषस्य प्रपञ्चातीतत्वे पुरुषसूक्तमन्त्रं प्रामाण्येन दर्शयन्ति-पुरुष एवेदमिति ।

—१७ एतावान्- प्रपञ्चविशिष्टाक्षररूपः ।

—१८ अनुपपन्नमिति । प्रपञ्चाज्ज्यायस्त्रकथनेन प्रपञ्चातीतत्वं बोध्यतेतो नानुपपत्तिरित्यर्थः ।

—१९ उत्तरदशा- वरणोत्तरभक्ततादशा ।

—२० सुस्थमिति । श्रुतिद्वयविरोधाभावेन सुस्थमित्यर्थः । ननु शाखा-भेदेन पूर्वोत्तरदशविपरित्यमपि संभवेदतः शाखान्तरसंमतिमाहुः- छान्दोग्येपीति ।

—२१ भूमस्य रूपं- पुरुषोत्तमस्वरूपम् ।

२८-१ एतच्छेति । एतच्छान्दोग्यवाक्यम् ।

—३ छान्दोग्यार्थैकवाक्यतायै प्रथमवर्णकानुसारेण पक्षान्तरमाहुः- अथवेति । ब्रह्मविद्याप्रोक्ति परामिति साधनग्रन्थः । तस्य विवरणं 'यो वेद निहितं गृहायां' इत्यन्तो ग्रन्थः । आनन्दस्य फलभूतस्य निवेशो मा भूत्साधनेतस्ताद्विदेशो न कृतः ।

—५ भक्तेर्दारतामाहुः- तत्र इति ।

—११ एवमृक्तात्पर्यमुन्वयाशादिभूतानि प्राकृतानि न किंतु विभूतिरूपा-णीति वक्तुमाभिदेविकवाद् स्त्रीकृत्याग्रिमो ग्रन्थ इति बोधयन्ति- अथेति ।

—१३ आर्विर्भूत इति । भगवांस्तुमुन्प्रत्ययान्तबोधितानि सर्वाणि कार्याणि कर्तुमाविर्भूत इत्यर्थः ।

—१४ फर्तृत्वमिति । एतेनाकाशादीनां कृतत्वं न किंतु विभूति-रूपत्वमेवेति बोध्यते । भगवतोन्त्यन्तरङ्गत्वं विशदयन्ति- अत्र इत्यादिना ।

—१६ मयटो विकारार्थकत्वमङ्गीकृत्यानन्दमयपदेन जीवो ग्राह्य इति व्याख्यातुर्मायाजादिना मत्तमनूय दूषयन्ति- कश्चिदिति । एतानि- अत्र-मयादीनि । प्राकृतानि- प्रकृतिविकारभूतानि ।

—१८ प्रत्युत्तरयन्ति- प्रतिवक्तव्य इति । प्रतिवक्तव्यः- प्रत्युत्तरार्हः फर्तव्यः ।

२२ ननु विकारार्थं मयटः स्मरणादिमान्यजमयादीनि प्राकृतानि भवे-पुरिस्पाशङ्गां निराकुर्वन्ति, तथा चेत्यादिना ।

२९-३ तदतिरिक्तमिति । भगवान् समर्थोपि जलकार्यं हस्तप्रक्षालना-
दिकं जलेनैव करोति न बन्धिना । तथैवेति । यतस्तल्लीला तथैवेत्यन्वयः ।
तल्लीला-भगवल्लीला । अयं भावः । यथा लौकिकः पुरुषः कार्यमिदमेवं
करिष्यामीति पूर्वं संकल्प्य तथैव तत्कार्यं करोति तद्वद्भगवतापि पूर्वं
संकल्प्य नीचोच्चभावसृष्टिलीला कृता । ननु भगवता कथं संकल्पितं
तदाहुः-तथा चेति । अन्नमयादिरूपैरिति । आदिपदेन प्राणमयादीनां
ग्रहणम् । एवंच ब्रह्मदृष्ट्यान्नोपासकायाहं क्षुद्रमन्नप्रामिरूपं फलं दास्या-
मीति भगवता सृष्टेः प्राक् संकल्पः कृत इति भावः ।

—६ तज्ज्ञानमपि तथेति । अन्नादिरूपक्षुद्रफलदमित्यर्थः । यदि सृष्टिः
समाना स्यात्तर्हि लीला न सिध्येदतस्तस्यां नीचोच्चभावः कृत इति भावः ।
एवं विद्युत्तेजानरूपं फलमुक्त्वानन्दमयस्याधिदैविकत्वं बोधयितुं पूर्वोक्तं
स्मारयन्ति-तथेति । तेनैव रूपेणेति । पक्षिरूपेणेत्यर्थः । एवंच प्रवेशार्थं
पक्षिरूपं स्वीकृतेष्व्याध्यात्मिकपुरुषात्तस्य भेदो नेत्यर्थः ।

—८ अत्रार्थे संमतिमाहुः-तदुक्तमिति ।

—९ पुरः-शरीराणि । द्विपदः-द्विपदप्राणिनः । चतुष्पदः-चतुष्पद-
प्राणिनः ।

—११ ननु भौतिकशरीराणां प्राकृतत्वात्तत्राप्राकृतस्य प्रवेशोनुपपन्न
इत्याशङ्क्य समादधते-प्राकृतमिष्यति ।

—१२ विधिधातु-द्विपाञ्चतुष्पाद्ग्राह । एकविधस्येति । अन्नमय-
शरीरेल्लमयः । प्राणमयशरीरे प्राणमय इत्येकविधस्येत्यर्थः ।

—१३ गतिप्रतिबन्धकमिति । द्विपाञ्चतुष्पात्त्वादिकं भौतिकशरीरसमा-
भाकारं सर्वत्र गतौ प्रतिबन्धकं तदुल्लङ्घ्येत्यर्थः । अलौकिकयेति । पक्षि-
गत्या । यत्र द्विपदां चतुष्पदां च गतिर्नास्ति तत्रापि पक्षिणां गतिः संभवत्य-
तौलौकिकयेति गतेर्विशेषणम् ।

—१४ तादृश इति । स पक्षी तादृशो गतिप्रतिबन्धसुल्लङ्घ्य सर्वत्रैतददेशो
प्रवेष्टुं समर्थ इत्यर्थः । अत एवेति । अलौकिकगत्या प्रवेशमामर्शाभावं
धीतयितुं द्विपदश्चतुष्पद इत्युक्तमिति भावः ।

—१५ नन्वाधिदैविकविचारः कुतो न कृत इत्यत आहुः-आधिदैविक
इति । आपिदैविक आनन्दमयः ।

—१६ एवं श्रुत्यर्थं निर्णीयाधिकरणावतरणाय पूर्वपक्षमाहुः-नन्विति । एवमुक्तेरिति । यः पूर्वस्येत्पुक्तेरित्यर्थः । आनन्दमयेपि-विभूतिरूपानन्दमयेपि ।

—१७ अन्यथा-विभूतिरूपत्वानङ्गीकारे ।

—२१ सर्वश्रुतिविरोद्धमिति । यवानन्दमयकोशे ब्रह्मत्वं स्वीक्रियते तर्हि तद्विज्ञ आत्मत्वं सर्वश्रुतिविरोद्धम् । स्वान्यात्मवत्त्वमित्यस्यार्थः । स्वमानन्दमयस्तदन्वयो यः कोपि पदार्थस्तत्रात्मसुक्तत्वम् । स्वमिज्ञे स्वत्ववत्त्वं युक्तिविपुलमित्यर्थः ।

३०-५ सिद्धान्तिन आशयमाशङ्क्य परिहरति-नन्वित्यादिना । एवंच भाषावादिबन्धयतो विकारार्थस्त्रमनङ्गीकृत्यापि-अत्रमयादिवदानन्दमयस्यापि विभूतिरूपत्वं प्रायपाठाच्च तु तस्य परब्रह्मत्वमिति पूर्वपक्षाशयः ।

—७ सूत्रग्रहणपूर्वकं समादधते-उच्यते इति । तत्र मानाभावं स्पष्टयन्ति-महीत्यादिना मन्तव्यमित्यन्तेन । सर्वेषामिति । ईश्वरमन्तरेण सर्वेषामन्तयादीनामेक आत्मा नान्यः कश्चिद्भवितुमर्हति । यतोऽत्रमयाभिमानी कश्चित्पूर्वं नोपक्रान्तः किंतु जगत्कर्तव्योपक्रान्तस्तस्यैव सर्वसंबन्धित्वेन पुनः पुनरभ्यासः समाहायते तस्यैव पद शरीर आत्मेत्यादिना श्रुताविति भावः ।

—१२ ननु जगत्कर्तान्तरात्मा चैकः सर्वेषामिति सिद्धेऽप्यानन्दमयः परमात्मेत्यत्र किं मानमित्यत्राहुः-एवं सतीति । तद्वाच्येव-परब्रह्मवाच्येव ।

—१३ बाधकतकं निरस्यन्ति-अन्यथेति । अन्यथा-आनन्दमयस्य परब्रह्मवाचकत्वानङ्गीकारे । पूर्वपक्षी शङ्कते-नन्विति ।

—१४ उक्तरीत्येति । सर्वात्मत्वमन्यत्रासंबन्धीत्युक्तीत्या ।

—१५ अत्रार्थे श्रुतिमुपष्टम्भयन्ति-अत एवेति ।

—२९ ननु यद्यपि भूगोर्ब्रह्मज्ञानार्थं प्रवृत्तिस्तथापि तादृशजिज्ञासाया आनन्दज्ञानेन निवृत्तिर्न स्वानन्दमयज्ञानेनातो नोक्तानन्दमयश्रुतिरूपष्टम्भिके-त्यरुचेरोहुः- किंचेति । ब्रह्मविदाप्रोति परमित्यादिप्रपाठकोपक्रमादि-विचारे कृत आनन्दप्रतिपादकं पदार्थं प्रपाठको न स्वानन्दमयप्रतिपादक इति भावः ।

३१-१ भवितव्यस्यादिति । उपक्रमोपसंहारयोरैक्यमितिमाह ।

—३ आनन्दमयस्य परमफलत्वाभाव वादी शङ्कते- नन्विति । न तथे
तीति । परवस्तुनोतिक्रमणासम्भवादानन्दमय परवस्तु नेत्यर्थ । समादधते-
हन्तेवामिति । हन्तेति खेदे । उपसक्रमशब्दस्यातिक्रमणार्थस्त्वया गृहीत पर
सोर्थोसगत इत्यर्थ ।

—४ श्रूयत इति । तत्र प्रमाणमाहु - अत एवेति ।

—५ उच्यते- कार्मुक तु परित्यज्य ज्ञप सक्रमते रवि-इत्यादि-
वाक्येषु तथोच्यत इत्यर्थ । ननु कार्मुक तु परित्यज्येत्यादिवाक्येषु सक्रमश-
ब्दोत्र तूपसक्रमशब्दस्तर्हि तस्य कथं प्राप्त्यर्थकत्वमिति चेदुपोपसर्गं प्राप्त्य-
र्थविधातक इति कस्मादागतम् । ननु प्राप्तिपर्यायोरुपसक्रम किमर्थमिति
चेद्भेदेन स्थित्वा भोगार्थं इति गृहाण । ऋचि तथैव प्रतिपादितत्वात्तत्प्रति-
पादकग्रन्थेषु तथैव सिद्धेरावश्यकत्वात् । भेदे सत्यस्या परममुक्तित्वं न
स्यादित्याहु - न चेति ।

—६ अस्माल्लोकादिति । एवञ्च शरीरत्यागकथनादिय परममुक्तिरेव
न जीवन्मुक्ति । तस्या परममुक्तित्वे भाषकमाहु -अत एवेति ।

—८ उक्तयतीति । लोकवेदकालादिभयाभाव परममुक्तिं विना न
सिध्यति । एतदेव परममुक्तेर्लिङ्गमित्यर्थ । अन्यथा- परममुक्तित्वाभावे ।

—९ वदेदिति । एवञ्च मनोवागविषयानन्दवेदनमपि परममुक्तेरेव
लिङ्गमित्यर्थ । सिद्धमाहु - एव सतीति । एव सति-आनन्दमयप्रति परम-
मुक्तित्वे सति ।

—११ विद्युत्तमिति । यतो वाचो निवर्तन्त इति मन्त्रणेति शेष ।

—१२ कामभोगासम्भवेति । देहाभावादेव हेतोः । साधकान्तर-
माहु -अत एवेति ।

—१३ एतेन- विवरणमन्त्रोकफलभोगस्यालौकिकदेह विना लौकिक-
देहद्वारा सम्भवाभावेन ।

—१६ आद्यविभूतिरूपमिति । अज्ञमयविभूतिरूपमित्यर्थ । द्वितीयं-
प्राणमयविभूतिरूपम् । तृतीय- मनोमयविभूतिरूपम् । सर्वेन्द्रियसन्धि
त्वेनेति । मनस सर्वेन्द्रियनियामकत्वात्मनोमयस्य सर्वेन्द्रियसत्त्वत्वम् ।

—१८ तुरीय- विज्ञानमयविभूतिरूपम् । एतद्बुद्धिरूपान्तं करणवृत्त्यात्मक
भवादीति शङ्का वारयेत्तुमाहु - जीवतत्त्वात्मकमिति । जीवस्य यत्तत्त्वं
स्वरूपसहकारियोग्यतामपत्तिस्तदात्मकमित्यर्थ । तत्र विनिगमकमाहु -
यत्रेति ।

—२० वाक्यैकवाक्यतयेति । उपसंक्रमणवेदनमयाभावादिप्रतिपादक-
वाक्यैर्विपरणात्मकः सहेयवाक्यतयेत्यर्थः । वाजसनेयसे पुरुषस्य पक्षिरूपेण
प्रवेशः कथित । तेत्तिरीपदे चाक्रमयादीनां विभृतिरूपाणां पञ्चानां कोशानां
पक्षिरूपेण पुरः प्रवेशः कथ्यते ।

—२२ अयं चेदृशप्रवेशोऽग्निमलीलासंपादनार्थ एवेति तच्छ्रुत्यर्थविचारे
तस्य ज्ञानं स्पष्टतया न भवेदतः पक्षिप्रवेशबोधकश्रुतिविचारं प्रतिज्ञाप
ताद्विचारधीजं घञं प्रथमतो विषयवाक्यमाहुः—अथेदमिति ।

—२४ तथैत्र-पक्षिरूपेणैत्र । पूर्वपक्षमाहुः एवं सति चेदित्यन्तेन
ग्रन्थेन । एवं सति—अन्नमयादिषु पञ्चसु पूर्वन्नमयादिपञ्चविभृतिरूपाणां
पक्षिणां प्रवेशस्य प्राप्तये सति । एकस्यां—पञ्चानां मध्य एकस्याम् । तेषां-
विभृतिरूपपञ्चपक्षिणात् । तथा—एकेकस्य प्रवेशः ।

३२-१ अप्रवेश इति । यथा प्राणमयादीनां चतुर्णामन्नमयादिषु प्रवेशः
संभवति । अन्तर आत्मेति श्रुतिवाक्यान्तथाऽन्नमयस्याभ्यन्तरप्रवेशौ न
संभवति तदन्तरस्थाश्रवणात् । किञ्च द्विपात्त्वलिङ्गस्य स्थूलपूर्व्वेव संभवा-
त्तत्रैवाऽन्नमयादीनां प्रवेशः संभवेन्न तु प्राणमयादीनां स्थूललिङ्गाभावा-
दित्यप्रवेश इत्यर्थः । समादधते—अनेदमिति ।

—२ इदंशब्दप्रयोगादिति ।

इदमस्तु संनिकृष्टे समीपतरवर्ति चतदो रूपम् ।

अदमस्तु विप्रकृष्टे तादिति परोक्षे विजानीयात् ॥

इति वचनप्रामाण्यादित्यर्थः ।

—३ अपञ्च- समीपस्थम् ।

—४ तत्प्राप्त्यैव-गुणातीतभगवद्गीलोपयोगिदेहप्राप्त्यैव । पूर्वमिति ।
भगवत्संयोगात्मकरमलाभादिति शेषः ।

—५ तत्तद्रूपं- अन्नमयादिपञ्चात्मकपक्षिरूपम् । तेषु तेष्विति ।
अन्नमयेन्नमये प्राणमये प्राणमयमित्यादि ब्रह्मात्मक पक्षिरूपं प्राविष्टं न
स्यादित्यर्थः ।

—६ ननु जीवस्य नित्यत्वेन नाशासंभवात्स लीलारसानुभवं स्वप्रकाश-
चैतन्यं करिष्यतीत्यत आहुः—जीवस्येति ।

—७ तेषां- अर्लाकिकशरीरघटकानां पञ्चानां कोशानाम् ।

—८ इन्द्रियेषामन्यत्र प्रवेशोपि जीवस्य नित्यत्वात्प्रियोजनत्वात्तत्रा-
नन्दमयप्रवेशोऽयोग्य इत्यत आहुः—जीवे द्विति । प्रविशतीति । रसानु-

भवापेति शेषः । इतिशब्दो हेत्वर्थे । एवं च जीवेऽप्यानन्दमयप्रवेशः
सप्रयोजनः ।

—११ वेदान्द्रथामाव इति । एवं च परमात्मानां पूर्वपुण्यपुञ्जवतां वेदाद्
वेदविहिताकरणाद्देदनिषिद्धकरणाच्च भयं न भवतीत्यर्थः ।

—१२ पृष्ठं बोधयन्ति- शरीरप्राणेत्यादि ।

—१६ एवं सर्वेषां प्रवेशं समर्थयित्वा लीलापयिकप्रवेशार्थमप्राकृत-
विभूतिस्वरूपमाहुः-अत्रेति । अत्र-मुक्तशरीरे । भगवच्चरणेत्यादि । एतच्च-
या वै छसच्छ्रीतुलसीविमिश्रपादाञ्जरेण्व्याधिकाम्-इत्यादि श्रीमद्भागवत-
प्रथमस्कन्धश्लोकसुबोधिनीटीकायां प्रसिद्धम् ।

—१७ तदेवाहुः- ब्रह्मशरीरत्वमिति । प्रवेशं विभजन्ते- तत्रेति । अत्र-
मयत्तत्प्रवेशेनेति । अत्रमयं यत्तद्ब्रह्म तत्प्रवेशेनेत्यर्थः ।

—१८ तथा- लीलानुभवयोग्यम् ।

—२१ विशेषतो यत्कुमशक्यमिति । मनोवागविषयत्वादिन्यर्थः । एवं
च तस्यैव एवेत्यत्र शब्द एव पूर्वतुल्यो नार्थः । अत्रामेदपष्ठीस्वीकारात् । एवं
चायमर्थः । यः पूर्वस्य शरीर आत्मा जगत्कर्तृत्वेनोपक्रमे परपदार्थं उक्त-
स्तदभिन्न एषः । एवमभेदपष्ठीस्वीकारे गमकं तु अत्रे तदन्तरस्यात्मन उक्त्य-
भाव एव ।

—२२ आनन्दमयस्य पक्षित्वोक्तिप्रयोजनमाहुः-शरीरेति ।

—२३ एवं सतीति । हेमत्वमिवेति । संबन्धमात्रे दृष्टान्तः । न
तु प्रवेशे ।

३३-१ आश्रयाणाम् । अन्नमयादीनाम् । तत्तदात्मकत्वमिति । अन्न-
मयादिब्रह्मशरीरत्वमित्यर्थः । यथा स्पर्शमणिसंपर्से सति जायमानं सुवर्ण-
पात्रं पूर्वपात्रसदृशाकारमेव जायते तद्वदन्नमयादिशरीरमपि ब्रह्मरूपं भव-
त्यानन्दमयप्रवेशेनेति भावः । एवमनेन ग्रन्थेन वास्तवं पक्षिरूपमादृत्य श्रुत्य-
न्तरातुसारेण प्रकृतश्रुत्यर्थो निर्णीतः ।

—२ अपुना स्वाभिमतपरोक्षवादेन श्रुत्यर्थमाहुः- वस्तुतस्त्विति ।
परोक्षवादे प्रमाणं- परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षादिषः- इति श्रुतिः ।

वेदासिकाण्डाविषया ब्रह्मात्मविषया इमे ।

परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं च मम मियम् ॥

इति श्रीमद्भागवतैकादशस्कन्धीषवचनं च । तदेवोपपादयन्ति-
तथाहीति ।

—१२ प्रियस्येति । प्रियस्वरूपस्येत्यर्थः । तत्र तस्य प्रियमेवेति श्रुती नपुंसकलिङ्गमुपपन्नम् । प्रधानाङ्गत्वमुच्यत इति । कल्पनया-
पविश्यत इत्यर्थः । कल्पनापदेशस्याप्यप्रकारः । अत्र प्रकाशः ।
आनन्दमयानुभवे निरुपधिप्रतिरेत्रं मुच्यते । भक्त्याहमेकया
ब्राह्म इति वचनेन तस्या एवानुभवजनकत्वात् । नान्यत्साधनमिति ज्ञापनाय
प्रियस्य प्रीतिप्रियस्थानन्तस्वरूपस्य प्रधानाङ्गत्वं शिरस्त्वमुच्यत । शिर-
साभिज्ञायते सोयमिति । तथा निरुपधिप्रित्या भगवानिति शिरशब्दे
तत्सिद्धिनिबन्धना गौणी । यथा पक्षाभ्यामुद्गीयामीष्टदेशं प्राप्नोति पक्षी
तथा भक्तार्पिं दर्शनस्पर्शजनिताभ्यां भावाभ्यां भगवन्तं प्राप्नोति । एव
पक्षयोरोपि गौणी लक्षणा स्थायिभावस्येत्यादि । अनेनात्मशब्दे गौणी
लक्षणा । परमातीत्यादिना पुच्छशब्दे पूज्यमानानन्दानां प्रशमानिबन्धना
सा गौणी लक्षणा । एव मन्त्रध्वजवज्रपुं परोक्षज्ञादौ बोध्यम् । एव स्वर्णधर्मा-
नुवाके ब्रह्मणा ज्ञातं परप्रकाशकमानं द्रव्यं परमेश्वरस्य स्वरूपं परोभवादेन
बोध्यते ।

—१५ स्थायिभावस्य-ज्ञानदस्य । एकरूपत्वात्-वर्षदा विय-
मानत्वात् ।

—१६ तत्र-स्थायिभावतः । त्रिभावादिभिरिति । आदिपदेनानुभाव-
सत्कारिभावी ब्राह्मी ।

—१७ ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति वाक्यस्य तात्पर्यमाहुः-परप्राप्तीति । पूर्व-
ब्रह्मप्राप्ते पूर्वम् । गणितानन्द इत्यस्य भातीत्यनेनान्यम् ।

—१८ इष्टगतावसाधनत्वेनेति । यथा पक्षयोरष्टदेशप्राप्ते साधनत्वं
तथा पुच्छस्य नास्तीत्यर्थः । स्वरूपत इति । अपनक्षरानन्दो गणितानन्द
स च पुच्छोत्तमानन्द इति स्वरूपत इत्यर्थः ।

—१९ पृष्ठभागाद्पीति । मोदप्रमोदी पक्षरूपी तयो पृष्ठे स्थितिः ।
अक्षरस्य तु ततोपि दूरस्थितिः पुच्छरूपत्वात् ।

—२० इमन्मन्मसचेव स भवतीति श्लोकव्याख्यायां द्रष्टव्यन्ति-पव
सतीति ।

—२१ असभाप्रोति । भक्तो ब्रह्मणा सह ऋडतीत्युक्ते स्वतन्त्रस्य जग-
त्कर्तुर्भक्तेन सह ऋडापामस्वातन्त्र्यमुत्पद्येत ततोऽन्यायः रश्चिदित्यसंभावेने-
त्यर्थः । विपरीतभावेनेति । ब्रह्म ऋडतीति ब्रह्मपदोपादानाद्ब्रह्मैव ऋडति
परं सहभाववचनात्त्वय साक्षादानन्दमयविग्रहणं न ऋडत्पपित्यन्यरूपेण ।
भक्तस्य तु तथातन्दाभास इति विपरीतभावेनेत्यर्थः ।

अ १ पा. १ सू ११]
मूले सू. ३ प २२]

• अणुभाष्ये

—२२ उक्तमिति । भावनाद्वयनिवारक वाक्यद्वयानेत्यर्थ ।

—२४ अप्रददिति । श्रुतिरिति शेष ।

३५-४ अत परमपि वेदान्तार्थविचारे परोक्षवाद एवादर्तव्य इति स्वकारिकयाहु -यमिति । विचारचातुर्यवद्भि -विचारे यच्चातुर्यं परोक्षवादेन ज्ञान तद्युक्ते ।

—५ आनन्दसदोहाय-सपूर्णानन्दावाप्तये । अप्रधार्यत इति । एवं च सतामवधारणमनुसृत्यान्वैरपि तथैवाथा निश्चय इति तात्पर्यम् । एवचानेन वणकेनानन्दमयस्य ब्रह्मरूपस्य ज्ञेयकोटिनिवेशे तदनिवेशे वा निश्चयमिति सासिद्धम् ।

सूत्रार्थ - गानन्दमय परमात्मा । पुन पुन कीर्तनरूपादभ्यासादिति ॥ ११ ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् १।१।१२

—६ इत परमप्रिम सूत्रमवतारयन्ति-मन्विति । विकाराधिकारविहितत्वादिति । मयइवैतयोर्भाषायामक्ष्याच्छादनयो (पा सू ४।३।१४३) इति सूत्रेण लोके मययो विकारार्थं बोधनादित्यर्थ । एवमाशङ्क्य सूत्रेणैव समार्थयते ।

—९ अनेन-विकारवाचकमयतो निराकरणेन । पूर्वसूत्रार्थ -आनन्दमयो ब्रह्मेत्येव रूप । सूत्रार्थं योतयितु विकारशब्दादिति पद विमूढान्ति-विकारवाचीत्यादि ।

—१० तच्छब्दश्चाद्य-आनन्दमयशब्दवाच्यम् ।

—११ समादधते-नेत्यादि । प्राचुर्यादिति । एतत्प्रथमात्त मनु पञ्चम्यन्तमिति बोधयितु विगृह्यन्ति-प्राचुर्यमतर्तीति । आनन्दमयशब्द प्राचुर्यमनति । एवच प्राचुर्यशोधकमयद्रप्रत्ययान्तायमानन्दमयशब्द ।

—१२ मयट प्राचुर्यार्थे प्रमाणमाहु -तथा चेति । तत्प्रकृतेयादिसूत्रायमाहु -प्राचुर्येणेत्यादिना । अय भाव । अस्य सूत्रस्यार्थं कैश्चिद्भिन्न एवाङ्गीकृतं स चासंगत इति योतयितु तत्प्रकृत तेन प्रकृत तेन प्राचुर्येण प्रकृत प्रस्तुत, उच्यत इति वचनम् । एवच प्राचुर्येण प्रस्तुतस्य वचने मयाहेत्यर्थं कृत ।

- १५ प्राचुर्येण यत्र प्रस्तुत तद्वाक्यनिर्देश करोति । को होवान्यादित्यादि ।

—१६ पूर्वापेक्षयेति । अन्नमयादिचतुष्टयापेक्षया । ननु प्राचुर्येण प्रकृत्यर्थं विहितो मयद्र प्राचुर्यार्थबोधकः कथमित्याशङ्कयामाहुः—एकदेशनिर्देशेनेति ।

—१७ भीमसेनैकदेशभूतं भीमपदं सत्यभामैकदेशभूतं सत्येतिपदं भीमसेनसत्यभामार्थबोधकं तद्वदत्रैकदेशानिर्देशोर्थबोधक इति वक्तुमशक्यम् । यतो नाग्रामेकदेशो विशिष्टार्थबोधकः । आनन्दमयमित्यत्र तु प्रत्ययों न नामैकदेशस्तेनैकदेशस्य वाचकत्वं स्वार्थवृत्त्या न स्यादत आहुः—तदर्थलक्षणयेति । लक्षणाकर्तृनापेक्षया वरं पञ्चम्यन्तस्वीकार एवं मनसिकृत्य पक्षान्तरमाहुः—प्राचुर्येणेत्यादि ।

—१८ आनन्दमयशब्दे विकारार्थं मयद्र न समवतीत्यत्र प्रमाणमाहुः—छन्दसीति । अत्रछन्दसि (पा. सू. ४।३।१५०) इति सूत्रे अग्रहणादह्यच आनन्दशब्दाद्विकारार्थकमयद्रोसभगादित्यर्थः ।

—१९ अर्थनिर्णायकमिति । उक्तसूत्रादह्यच आनन्दशब्दाज्जायमानो मयद्र न विकारार्थबोधकोपितु प्राचुर्यार्थबोधक इति निर्णायकमित्यर्थः ।

—२० कथमवोचदिति । विज्ञानमयानन्दमयशब्दो वैदिकी पश्यन् पाणिनिर्ब्रह्मछन्दसीति सूत्रं न प्रणयेदित्यर्थः ।

—२१ शाङ्करमतमभिक्षिपन्ति—अत्र केचिदिति । अत्र—आनन्दमयशब्दस्थमपद्रप्रत्यये । सर्वविभ्रवजादिन—सर्वे मायिक न तु परमार्थभूत विवर्तवादेन भासमानत्यादिति वादिनः । श्रुतिसूत्रादीनामिति । विषयवाक्यभट्टिता आकरश्रुतयः । सूत्राणि—तत्रिणां पत्राणि व्याससूत्राणि मयाद्विपापकानि व्याकरणसूत्राणि च । आदिपदेन उक्तपादोनां ग्रहणम् ।

—२२ तत्र—त्रिकारार्थत्ववचनम् । ननुमावतारकार्यमिति । ननुमावतारस्य बुद्धस्य कार्यं वेदद्रूपणरूपम् ।

—२३ अवोचामेति । मयद्रः प्राचुर्यरूपोर्धो व्याकरणस्मृतिसिद्धोस्माभिरुक्त इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—विकारमयमयद्रप्रत्ययान्तत्वादानन्दमयो ब्रह्म नेति चेन्न । आनन्दमयशब्दस्य प्राचुर्यवाचकमयद्रप्रत्ययान्तत्वस्वीकारादिति ॥ १२ ॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च १।१।१३

३५-१ सूत्रमवतारयन्ति—शब्दबलेत्यादि । तामिन्द्रो मध्यतोपरोध्य व्याकरोदिति तैत्तिरीयश्रुत्या—सुखं व्याकरण स्मृतमिति शिक्षास्मृत्या च व्याकरणरूपाः शब्दोर्थनिर्णायक इति तत्सहायको विचारः प्रथमः कृतः ।

अधुना शब्दापेक्षयार्थस्य बलीयस्त्वाच्छब्दशेषित्वाच्च तद्विचारोनेन सूत्रेण प्रस्तूयत इत्यर्थः ।

—५ व्यपदेशवाक्यमाहुः—एव ह्येवेति ।

—७ कारणत्वात्—पूर्वोक्तसंज्ञानन्दकारणत्वात् । अन्यथा—अस्य पूर्वानन्दान्प्रत्यहेतुत्वे ।

—८ तद्वाच्यं—एतत्संज्ञानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति वाक्यम् । समुच्चयं—शब्दार्थोभयद्वारा विकारित्वसमुच्चयम् ।

—९ मध्ये— अधिकरणमध्ये । इत्याहेत्यत्र कर्तृपदं चकार इति ।

सूत्रार्थः—तस्य सर्वस्य विकारभूतस्यानन्दस्यायमेव हेतुरिति श्रुतौ कथनादिति ॥ १३ ॥

मान्त्रवाणिरुमेव च गम्यते १।१।१४

—१० सूत्रान्तरमवतारयान्ति—नन्विति । सूत्रत्रयेण—पूर्वसूत्रत्रयेण । एवं—आनन्दमपस्य परब्रह्मत्वम् । उपासनापरत्वेनापीति । आनन्दमपस्य फलवास्वीकारेणोपासनार्थकत्वकथनेनापीत्यर्थः । एवं प्रकरणबलं सूचितम् ।

—११ लिङ्गबलमाहुः—पक्षपुच्छादित्वेनेति । उक्तत्वाच्चेति । मोक्षप्रमोदादीनां लिङ्गानां पक्षपुच्छादित्वेनोपासनार्थमुक्तत्वाच्चेत्यर्थः ।

—१२ साधितमिति । आनन्दमपपदमिति शेषः । न ब्रह्मपरमिति पाठः । ब्रह्मपरत्वमिति पाठेहन्तीति पदमुचितं बोध्यम् ।

—१५ मन्त्रमाहुः—सत्यज्ञानमिति ।

—१७ अभिधया वृत्तेत्यनेन लक्षणावुदासः । अभिधावृत्तिमेवापपादयन्ति—तेदुपपादनग्रन्थ इति । सर्वास्मिन् प्रपाठक इत्यर्थः ।

—१८ तत्रोपपत्तिमाहुः—तत्रेति । ननु सांकेतिकं व्याख्यायते । ब्रह्मणः फलत्वांशे सदेहाभावात्कथं व्याख्यानमित्यत आहुः—उपपादनीयमिति ।

—१९ सांकेतिकत्वं स्फुटयन्ति—तत्रेत्यादिना । ननु सर्वज्ञब्रह्मणि कास्मिन्शे सदेहस्तदाहु—तस्य हीति ।

—२० वाक्ये— मन्त्रे । एवञ्च ब्रह्मत्रिदाप्रोति परमिति ब्राह्मणवाक्ये द्वितीयया परस्य फलत्वं बोध्यते । सोऽधुने सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति व्याख्यानग्रन्थे द्वितीयया कामाना फलत्वं बोध्यते ब्रह्मणस्तु ब्रह्मणा सहोति तृतीयानिर्देशः । तथा च—सहयुक्तेप्रधाने (पा. सू. २।३।१९) इति सूत्राद्ब्रह्मणो गौणत्वम् । एवञ्च तस्य फलत्वांशे संदेह इत्यर्थः । तस्य हि फल-

त्वमित्यत्र हिशब्द एवार्थक । तस्यैव ब्रह्मण एव फलत्वमित्यर्थ । तर्हि कथं तस्य फलत्वमुपपाद्यत इत्याहु - फल त्विति । सर्वैरिति । प्रकारैरित्यर्थ । प्रकाराश्च-अभ्याससर्वान्तरत्तुसर्वाधिकत्वात्पौ बोध्यास्तेषामेवोपलक्षणमभ्यासादिति । ननु प्रचुरानन्दरूपेण फलत्वमभीष्टं स्याच्चेत्तर्ह्यभूतस्यैव तत्तथोक्तं स्वात्किमिति शिर पाण्यादिकत्पना ।

—२१ एवञ्च शिर पाण्यादिकत्पनयोपासनार्थत्वं भवेदत आहु -शिर - पाण्यादीति । ननु कथं शिर पाण्यादे स्तुतित्त्वं तदाहु -पुरुषविधत्वायेति । सर्वेषामन्नमयादीनां पुरुषविधत्वाय पुरुषाकारत्वायेत्यर्थ । अयमर्थ । यथात्मा स्वयं पुरुषविधो न स्यात्तर्हि तदुपरितना आनन्दमयान्ता केपि पुरुषाकारा न भवेयु । इदं च-तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविध -इति श्रुतिवाक्याज्ज्ञापते । आनन्दमयस्य पुरुषाकारतामनु सर्वं पुरुषाकारा भवन्तीत्यत्र लौकिकयुक्तिमाहु - लोके हीति । अन्तर्भूतमिति । मूयानिषिक्तप्रतिमादावन्तर्भूतस्य तदाकारता लोके दृष्टा । अत्र श्रुतौ तु तस्माद्वा एतस्माद्भ्रमयादन्त्योन्तर आत्मा प्राणमय इत्यादिना प्राणमयस्य पुरुषविधतामुक्त्वा तेन पूर्णत्वमन्नमयस्योक्तं लोकावद्बोध्यम् ।

—२३ नन्वेवमपि स्तुति कथं सिध्यतीत्यत आहु -जीवोवति । अत्र शास्त्रमवृत्तौ । सुरय - फलभोगकर्तृत्वेन सुरय । व्यपदेशादिति । साश्नुते सर्वात्र कामान् सहेति धृती स इत्यनेन जीवस्यैव कर्तृत्वेन व्यपदेशात् । एव च- जीवश्च । वस्तुतो हसरूप इति । द्वा स्रपर्णा सयुजा सखाया इति श्रुताबुभयोर्जीवेशयोहसरूपत्वेन निर्देशाद्वास्तविक जीवस्य हसरूपत्वमित्यर्थ ।

—२४ ननु तथापि जीवस्य शास्त्रमवृत्तौ सुत्पता कथमित्याहु - पुरुषाधिकारकमिति । शास्त्रमवृत्तिर्जीवस्य ब्रह्मज्ञानार्थं तत्र ज्ञान तस्य पुरुषाकारत्वे संभवेयत शास्त्रफलमुपदेशस्तत्र च पुरुषस्यैवाधिकार । अतो जीवस्य हसाकारत्वोपि पुरुषाकारत्व ततो ज्ञानसंपत्तिरित्यर्थ । एवञ्च ब्रह्मिणा सह तस्य सर्वकामोपभोगकर्तृत्वं सव्यते तेन च जीवस्य सुरयत्वमित्यर्थ । तेन- तस्मात् । तदाकार - हसाकार । एवञ्च जीव सुत्पशरी । हसाकार सखिलफलभाग् भवतीत्यर्थ ।

—२५ पुरुष- परमात्मानम् । अनुवर्णयतीति । श्रुतिरिति शेष । एव च परमात्मा हसरूपे जीवे प्रविशति हसाकार सत् । गमता विना फलो भुञ्जसंभवात् । ततश्च पुरुषवैष्टनेन जीवस्यापि पुरुषाकारत्वं तत्र च सर्वफलभोक्तृत्वं सिध्यति । परमात्मा हसाकारेण हसाकार जीवमाखिल फल-

मनुर्भावयतीत्यर्थः । एवंच लोके सामान्यजनस्योपयोगार्थं राज्ञा फलम-
श्विद्यापारे कृते यथा तस्य स्तुतिरेवं परमात्मानिमहानापि जीवस्य फलभो-
गार्थमेवं करोतीति भगवतः स्तुतिरेवेत्यर्थः । नन्वेवं धेञ्जीवार्थमानन्दमपस्यै-
वैकस्य पुरुषविधत्वमस्तु किमिति पञ्चानामत आहुः-पञ्चस्यपीति । पञ्चसु
फलरूपासु विभूतिष्वित्यर्थः ।

३६-१ एक एवेति । फलभोक्ता जीव एक एवेत्यर्थः । एवंच ब्रह्म-
ज्ञानिजीवः पञ्चकोशेषु उत्कृष्ट क्रमेण फलरूपविभूतिषु पञ्चसु भोगार्थं
प्रविश्यान्त आनन्दरूपो भवतीत्यपमर्थः प्रपाठयेनानेन वप्यते । ततश्च
मान्त्रवर्णिक आनन्द एवेति सिद्धं भवति । अत एव श्रीमद्भगवतेपि-आन-
न्दमानन्दमयावसाने-इत्युक्तम् । भक्तजीवविषये त्वैवं- बहिश्चेत्प्रकटः
स्वात्मा बह्विधप्रविशेषदीप्त्युक्तेः प्राकट्योस्मिन्देह एव सर्वविभूतीनां भोगः
प्राकट्यं नो चेदेतच्छरीरत्यागानन्तरमलौकिकदेहप्राप्त्या क्रमेण सर्वोपभो-
गानन्तरमानन्दमयो भवतीति ज्ञेयम् । विस्तरस्तु धीपुरुषोत्तमकृतप्रकाशादव-
गन्तव्यः । ननु यथा प्राणमयादीनां चतुर्णां व्याख्याने तस्यैव एव शरीर
आत्मेत्युच्यत एवमज्ञमये कुतो भोक्तव्यं आहुः- तत्रेति । एवं चाज्ञमय-
कोशे स्वयं प्रत्यक्षत्वाद्बिभूतावपि तस्य तथैव प्रत्यक्षत्वमिति भावः । ततश्च
योज्ञमयः प्रत्यक्षसिद्धः स भोक्ता जीवः सर्वत्रास्तीति सर्वत्र यः पूर्वस्येति
वाक्येनोच्यते ।

—२ इतः परं पञ्चावयवत्वं विचारयन्ति-द्वितीयादीति । प्रथमोक्तं-
अज्ञमय उक्त पञ्चावयवत्वम् । यद्यपि तत्र तत्र पञ्चावयवा भिन्नास्तथापि
पञ्चावयवत्वरूपसाम्यलिङ्गादितिदेश इत्यर्थः । अनिदेशमेव विवृण्वन्ति-
तत्रेति । तत्र-पञ्चसु फलरूपविभूतिषु । प्रदर्शयन्निवेति । वदतीति शेषः ।
यः पूर्वस्येति वेदभागो हस्तेन प्रदर्शयन्निव वदतीत्यर्थः । एवंच फलरूपे
विभूतिभूतेष्वमय एत एकावयवा बोध्याः ।

—३ प्राणमये विशेषमाहुः- तदन्तर इति ।

—४ प्राणव्यानोदानानां शिरोदाक्षेणोत्तरपक्षभूतानां कार्यमाहुः- चले-
त्यादि । तत्र यथासंख्यं ज्ञेयम् । बलं प्राणस्य कार्यम् । भोजनं व्यानस्य ।
विसर्ग उदानस्य । तस्येति । तस्य- प्राणमयकोशस्य संचारो हृदये । तस्य
विभूतेषु संचार आकाशे । परिनिष्ठित इति । स आकाशस्तु देहे स्थितः ।
अयं विभूतिरूपस्तु सर्वस्यां पृथिव्यां स्थित इत्यर्थः ।

—५ बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्वयमिति । अज्ञमयेन बाह्यो लौकिक-
व्यवहारः । प्राणमयेनान्तरो यो लौकिकव्यवहारस्तत्सिद्ध्यर्थमज्ञमयप्राण-

मयेति विभृतिद्वयमित्यर्थः । लौकिकव्यवहारोपयोगिकोशद्वयनिरूपणानन्तरं वैदिकव्यवहारोपयोगिकोशद्वयनिरूपणमित्याहुः-तदन्विति । एवं चायकोशद्वयेन शरीरपाठवे सति वैदिकव्यवहारप्रवृत्तिरित्यर्थः ।

—६ आदेशः-वेदत्रयी । कर्मचोदनेति । चोदना-विधिवाक्यम् ।

—७ सरोपाणीति । अर्थवादसहितानि-अतिदिष्टवाक्यसहितानित्यर्थः । तेषामारम्भं प्रवर्तित्वेन प्राधान्यात् । अथर्वाङ्गिरसे-अथर्ववेदे । अथर्ववेदे पुच्छुत्तरं साधयन्ति-ब्रह्मकर्मत्वादिति । अथर्ववेदो हि कृताकृता-वेक्षणरूपब्रह्मकर्म यन्द्वाया शान्तिकर्पाष्टिककर्मभिर्यामोपयुक्तविंशादि-रक्षणसंपादनेन यामोपयंती भवत्यतः पुच्छुत्तरम् । तथा च वेदचतुष्टयारम्भकोपं मनोमयो विभृतिरूपो नानावृत्तिषान्मनोमयकोशाद्भिन्न एवेति-भावः । स एव जीवो विवरप्रसृतिः-इत्यादिना श्रीमद्भागवतेयमेव स्पष्ट-तयोक्तः । अतः परं नानाविधयागसाध्यं पारलौकिकफलोपयोगिनं चतुर्थ-माहुः । तदन्विति ।

—८ विज्ञानमय इति । प्राचुर्ये मयद् । विज्ञानमय इत्यर्थः । तृतीयाध्याय इति । रंहत्यधिकरण इत्यर्थः ।

—९ यथोक्तकर्तृत्वादिति । अन्नमयायुपासनाकर्तृत्वादित्यर्थः । एतेनोपासनाकथनस्य प्रयोजनमापि ज्ञापितम् । एवंच श्रद्धादयोर्थाः पूर्वसिद्धास्ते-रेवैतदवयवाः पूर्णाः । ततश्च जीवस्य ऋमिको भोगः । एतेन संशयादिनाना-वृत्तेकाद्विज्ञानमयकोशादस्य भिन्नत्वं दर्शितम् । एवचेतस्सिद्धम् । अन्न-ब्रह्मोपासनया सर्वाङ्गप्राप्त्या लौकिको बाह्यो भोगः संपद्यते ततः प्राण-मयोपासने सर्वायु.प्राप्तिरूप आन्तरो भोगः संपद्यते ततो मनोमयोपासने ब्रह्मानन्दज्ञानाद्भवाभावे सति वैदिको भोगः संपद्यते । ततः परं प्रमाद-राहित्ये नति पापनाशकसंप्रैकामामिरूपो भोगः संपद्यते ।

—१० अन्यात्रपथस्वरूपमाहुः-ऋतसत्यादिति । प्रमीयमाणो ज्ञाय-मानः । अनुष्ठीयमान. क्रियमाणश्च ।

—११ तादृशस्येति । श्रद्धाहंसेन पूर्वजन्मानि निष्कामपञ्चकर्तृज्ञान-रहितस्य पुरुषस्य श्रद्धादिक्रमेण महर्लोकं प्राप्तस्येत्यर्थः । ततः-महर्लो-कात् । एतादृशस्य ज्ञानप्राप्त्या सुखं फलमिति बोधयन्ति-ततोपीति ।

—१४ साधनरूपत्वादिति । ज्ञेयत्वेन साधनाङ्गतया साधनरूपत्व-मित्यर्थः । एवंचानन्दरूपो भगवान्भक्तमयादिपञ्चविभृतिरूपो भूत्वा जीव-मनुप्रविष्टः पुरुषविध एव लौकिकशरीर आनन्दमयादारभ्यान्नमयान्त-

कोशाभूतानिपिकप्रतिभान्यायेन प्रतिशरीरसंवाद्यति । तत्र ते ये विभूतिरूपा
लोकं ह्येत्यादिना वर्णयतीत्यन्नेन संक्षेपणोक्तास्त एव पञ्चस्वित्यादिना
विस्तरणोक्ताः । तत्र ब्रह्मज्ञानी भक्तो वा जीवः परब्रह्मन्तरं सर्वान्
कामान् मुञ्क्त इत्यत्र कथितो भोगो विभूतीनामेव । परं वस्तु विपश्चिदानन्द-
मय एवेति िदम् । उपनिषदि पञ्चविभूत्यन्तरमुक्तानां चतुर्णां
श्लोकानां मध्ये ।

—१५ प्रथः श्लोकयोः प्रयोजनमाहुः—श्लोकी त्विति ।

—१६ ततः परश्लोकयोः प्रयोजनमाहुः— अपरौ त्विति । भीषास्मा-
दित्यादिना वाग्गोचरस्य माहात्म्यं योतयति यतो वाच इत्यादिना वाग्गो-
चरस्य माहात्म्यं योतयतीत्याहुः—वाग्गोचरेत्यादि ।

—१७ अन्तरानन्दाः— गणितानन्दाः । तदुत्कर्षत्येति । अणुगतान-
न्दात्कर्षित्यर्थः । उपसंहरन्ति—तस्मादिति ।

—१८ मान्त्रवर्णिकमेवेति । आनन्दमयमेवेत्यर्थः । तथोक्तं श्रीमद्-
भागवते वेदस्तुती— पुरुषाविधोन्वयोत्र चरम इति । चरमः—आनन्दमयः ।

—१९ चकारः— सौत्रचकारः ।

सूत्रार्थः—आनन्दमयं मान्त्रवर्णिकमेव मन्त्रेभिधया वृत्त्या कथितमेव
ज्ञापत इति ॥ १४ ॥

नेतरोनुपपत्तेः १।१।१५

—२१ सुवान्तरनवतारयन्ति—निषेधमुखेनेति । सुदृढत्वायेति । स्थूणा-
निखननन्यायेनेत्यर्थः ।

—२२ आकृतं—अभिधायः । आनन्दमयेपि तस्मिन् एव शरीरे आत्मेति
वचनादिति भावः ।

—२३ सोदनुत इति मान्त्रवर्णिकविरोधं परहरन्ति—स ब्रह्मविदिति ।
ब्रह्मचित्तवाङ् कानानन्दानुते विपश्चिता ब्रह्मणा सहानन्दमयो भवतीत्यर्थ-
करणे पूर्वोक्तमान्त्रवर्णिकविरोधाभावः । एवंच यथा जीवस्य स्वर्गसुखं फल-
भूतमेवं मुक्तावस्थालौकिकं रूपमपि फलभूतमित्यर्थः ।

३७-१ तथा सति—जीवस्यानन्दमयत्वे सति ।

—२ निरूपणमिति । ब्रह्मणो निरूपणमित्यर्थः । जीवस्यानन्दमयत्वे
तस्माद्वा तस्मादात्मन आकाशः संभूतः—इति माहात्म्यं जीवे गच्छदिति
ब्रह्ममाहात्म्यध्वन्यनुपपत्तिरिति भावः । उपसंहरन्ति—अत इति ।

सूत्रार्थः—इतरो जीव आनन्दमयो न । अत्यलौकिकमाहात्म्यवत्त्वस्य
ब्रह्मणि निरूपणानुपपत्तेरिति ॥ १५ ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः १।१।१६

—५ सूत्रान्तरमवतारयन्ति—इत इति ।

—६ दण्डी पुरुष इत्यत्र यथा दण्डपुरुषयोर्भेद एवमानन्दीत्यत्रानन्दतद्-
तोर्भेद इत्यापि कारणं जीवस्यानन्दमयत्वाभाव इति योतयितुमाहुः—आनन्दो-
स्यास्तीति ।

—७ सूत्रस्थचकारप्रयोजनमाहुः—चकारादिति ।

—८ नानन्दमय इति । कस्यामप्यवस्थायामिति शेषः ।

सूत्रार्थः—रसाद्यं ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवति—इति श्रुती प्राप्यप्रापकभेद-
कथनादपि जीव आनन्दमयो नेति ॥ १६ ॥

कामाद्य नानुमानापेक्षा १।१।१७

—९ सूत्रद्वयमवतारयन्ति—तर्हि जड इति । जडो द्विविधः कार्यरूपः
कारणरूपश्च । आनन्दस्यान्तरत्वात्कार्यरूपो जडो न संभवतीति समादधते-
स स्वमत इत्यादिना । सर्वत्र स्वमतशब्देन वैदिकमेव मतं ग्राह्यम् ।

—१२ ननु वैदिकमते तद्भावेऽपि सांख्योक्तं तत्कुतो नाङ्गीक्रियते तन्नैवार-
यन्ति सूत्रेणैव—कामाद्येति ।

—१३ अथैतदिति । तस्य प्रियमेव शिरः—इत्यवयववाक्यान्वयानुपपत्त्या-
तथा च मुख्य आत्मपदार्थो गृहीतश्चेत्तत्रावपवा न संभवेयुरतो गीणं तं
स्वीकृत्यानन्दस्य सुखात्मकत्वेन सत्त्वधर्मत्वात्सत्त्वपरिणामरूपा कार्यरूपा
सा प्रकृतिः फल्येत ।

—१४ सा फल्पना—तथा कल्पना ।

—१६ सूत्रस्थचकारप्रयोजनमाहुः—चकारादिति । तपो विचारः सोऽपि
चेतनधर्मः ।

—१८ न तिष्ठतीति । अर्थात्रबोधक्षमं वाक्यमनुमितिपर्यन्तं स्वार्थाव-
बोधमकृत्वा न तिष्ठतीत्यर्थः । अयमर्थः । आनन्दमयपदवाच्यं जडप्रकृति-
रूपसत्त्वपरिणामाभेदः प्रियावयवत्वात् यथा लौकिकसुखमेवमनुमानं कर्त-
व्यम् । एवमनुमानोपयोगि व्याप्तिज्ञानं जायते तावत्पर्यन्तं वाक्यश्रवणेनैवान-
न्दचेतन्यविषयकशाब्दबोधो भवेत् ।

सूत्रार्थः—प्रकृतिरुलना नोपपद्यते । सोऽरामयतेति कामात् । कामो हि चैतनधर्मस्तेन चैतनस्यैव कामनास्वकारेण वाक्यार्थस्यावसितत्वात्—आनन्दमयवाच्या, सत्त्वपरिणामा प्रकृतिः, आनन्दविकारत्वात्प्राकृतिकसुखवद्व्यनुमितिपर्यन्तं श्रुतिवाक्यार्थो न तिष्ठतीति ॥ १७ ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ११११८

—२१ तेन रूपेण—आनन्दमयरूपेण ।

३८—१ अस्याप्यर्थ इति । आनन्दमय एव सत्त्वानन्दमयं प्रविशतीत्यर्थः ।

—३ शाङ्करमतं दूषयन्ति—ये पुनरिति । अयार्थः । पायपाठविरोधायापत्तिभिरानन्दमयपदस्य ब्रह्मपरत्वानङ्गीकारेण—इदं त्विह वक्तव्यं—इत्यादिना शाङ्करभाष्येधिकरणभङ्गः कृतः । अज्ञानमेव—श्रुत्यर्थाज्ञानमेव ।

—४ वक्तव्यमिति । उत्तरं वक्तव्यमित्यर्थः । एतदुत्तरं नोक्तं तेन श्रुत्यर्थाज्ञानमित्यर्थः । ब्रह्म आनन्दमयपदवाच्यं नेति चेत्तदतिरिक्तं जीवजटात्मकं वस्तुद्वयं संभवति तत्र जीवो नानन्दमयपदवाच्य इति दूषयन्ति—न तावज्जीव इति । तस्येति । तस्येत्यस्य व्यवहितेनानन्दमयस्येत्यनेन संबन्धः । एवंच ब्रह्मणा विपश्चितेति मन्त्रेणानन्दमयस्य तस्य ब्रह्मज्ञानफलत्वेनोक्तत्वादिति वाक्ययोजना । तस्य—जीवत्वेन भवदाभिमत्तस्य । ब्रह्मज्ञानफलत्वेनेति । ब्रह्मविद्याप्रोति परमिति परपदवाच्यानन्दमयस्य ब्रह्मज्ञानफलत्वेनोक्तत्वादित्यर्थः । द्वितीयं पक्षं दूषयितुमाहुः—अथेति । अथ—पक्षान्तरे । अथ—जहस्यानन्दमयत्वस्वीकारे ।

—५ वक्तव्यमिति । यथा जहं स्वर्गसुखं चैतनजिवाश्चापि तथायं किमाश्रित इति वक्तव्यमित्यर्थः । स्यादिति । यथा स्वर्गादिकं कर्मफलत्वेनानिस्वत्वात्क्षयि तद्वादिदमप्यनित्यत्वात् क्षयि स्यादित्यर्थः ।

—७ ननु नेदं कर्मफलं किं तु ज्ञानफलमित्याशङ्कते—ज्ञानस्यापीति । अथान्तरफलमिति । आनन्दमयः फलमित्यर्थः । समादपते—नेति ।

—८ फलमिति । मुख्यमिति शेषः । ननु जडाचिद्रूपयोरन्यतरज्ज्ञानस्य फलमस्तु को शेष इति चेत्तत्राहुः—जडाचिद्रूपताया इति । पूर्वमेवेति । ज्ञानात्पूर्वमेवेत्यर्थः । एवंच ज्ञानात्पूर्वं वियमानस्य जहरूपस्य चिद्रूपस्य वा ज्ञानफलत्वं न संभवतीति भावः । दूषणान्तरमाहुः—अस्यैवेति ।

—९ श्रुतिविरोधश्चेति । स एको ब्रह्मण आनन्दः—इत्यस्य व्याख्यानैपतस्यैवानन्दस्थान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति—इति श्रुतिरूपन्यस्ता । आनन्दमयस्य विकारत्वे तु ब्रह्मानन्दैकदेशत्वाभावात् स्फुट एव ताद्विरोधः ।

—१० कारणान्तरैणाधिकरणभङ्गः कृत इत्याशङ्क्य एण्डयन्ति-पुच्छं-
स्वेनेति । अथातो ब्रह्मजिज्ञासा (ब्र. सू. १-१-१) इत्यादिना मुख्यं
जिज्ञास्यं ब्रह्म यादे पुच्छत्वेनाप्रधान्येन निर्दिश्येत तदा गीणता समापा-
तीति प्रद्वेषादधिकरणभङ्ग इति पूर्वपक्षपाशयः । निराकुर्वन्ति-तर्हीति ।
यथा पुच्छत्ववचनं गीणतया द्वेषजनकं तथा तस्य मियमेव शिर इति भेद-
दर्शिका पक्षी कुतो न द्वेषजनिकेति भावः ।

—१२ पूर्वोक्तदूषणानि स्मारयन्ति-उपक्रमेत्यादि । ननु नास्माभिराधि-
करणभङ्गः क्रियते किंतु तत्तमर्थनं प्रकारान्तरेण क्रियत इति चेत्तदप्य-
संगतमित्याहुः-यदपीत्यादिना । शाङ्करमतेनाधिकरणरचना-ब्रह्म पुच्छं
प्रतिष्ठेत्यत्र किमानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यते स्वप्रधानत्वेन वेति
संशयः । पुच्छशब्दादवयवत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यत इति पूर्वपक्षः । सूत्रेण
समाधानम् । आनन्दमयोभ्यासादिति । आनन्दमय आत्मा पूर्ववाक्ये
स्वप्रधानत्वेनोच्यते । असत्त्वेव स भवतीति निगमनस्यैके केवलस्य ब्रह्मणी-
भ्यस्पमानत्वात् ।

—१३ एवमधिकरणरचनायां दूषणमाहुः- तत्रेति ।

—१४ यदि पुच्छस्य ब्रह्मत्वं पूर्ववाक्ये प्रतिपाद्येत तर्हि पूर्वं द्वेषत्वेन
लक्षितस्वप्रधानब्रह्मरूपत्वं पुच्छस्य कथमिति शङ्का स्यात्तदेव न प्रतिपाद्यते
तेन शङ्कोत्थानाभावात्समाधानमेवानुपपन्नमित्याहुः- येनेत्यादिना । एवंच
न शङ्का न चोत्तरमिति भावः । पूर्वन्यायेनेति । समिधो यजतीति न्याये-
नेत्यर्थः । तथाहि यथा- समिधो यजति- इत्यादिपञ्चप्रयाजविधायकवा-
क्येषु यजतीत्यभ्यासेन यागभेद एव प्रतिपाद्यते न तु यजतिपदसमभिव्याह-
रपदार्थानां बांस्तत्राप्यसन्नेव स भवतीत्यादिवाक्येषु ब्रह्मपदाभ्यासेन तत्स-
मभिव्याहृतपुच्छप्रतिष्ठापदार्थयोर्भेद एव प्रतिपाद्यते न तु तयोर्बाधः ।

—१५ अतो ब्रह्मणोवयवश्रुतिबाधेनया सित्या सर्ववेदपाठिना ब्रह्मणापि
कर्तुमशक्य इत्याहुः- तत्रेत्यादि । दूषणान्तरमाहुः- मौर्ख्यमिति । एतत्-
अधिकरणस्यान्वया रचनम् । चकारादधिकरणभङ्गोपि ग्राह्यः ।

—१६ स्यादिति । तदुद्भाषितानां दोषाणां पूर्वमेव निराकरणादिति
भावः । आनन्दमयस्याब्रह्मत्वे दूषणमाहुः- आनन्दमयस्येति ।

—१८ ननु विषयनिरूपितं ब्रह्मणो मुख्यत्वं वै निरूपितं किंतु फल-
निरूपितं मुख्यत्वं तय नास्तीत्यत आहुः- विषयफलयोरिति ।

—१९ पूर्वभाषित्वायेति । परमानिः पूर्वं ज्ञातत्वबोधनाय । यथा गृहस्थितं पुरुषं कश्चिद् द्वारमप्राप्य न प्राप्नोति तथेत्यर्थः । तत्र गमकमाहुः-अत एवेति । आनन्दमयस्य तत्र स्थितौ गमकमाहुः- प्रतिष्ठेत्यादि ।

—२० नन्वेवमवयवित्वे हेतापत्तिरिति चेत्तत्राहुः- अत्रेति । भाक्तौ गौण औपचारिक इत्यर्थः ।

—२१ ननु भाक्तत्वे तस्य हंसाकारता किमर्थमुक्तेत्यत आहुः प्राणमयादीनामपीति । प्राणमयादीनां जीवानामित्यर्थः । तथात्वात् । हंसाकारत्वात् । अन्तःस्थितस्येति । आनन्दमयस्येति शेषः । बाह्यानुरोधेनेति । बाह्यो जीवस्तदनुरोधेनेत्यर्थः । तथात्वं- हंसाकारत्वम् ।

सूत्रार्थः- आस्मिन्नानन्दमयेस्य जीवस्य तद्रूपेण योगं फलत्वेन कथयत्यतोपि जड आनन्दमयो नेति ॥ १८ ॥

इति पञ्चमाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् १।१।१९

३९-१ आनन्दमयाधिकरणे ब्रह्मत्वेन प्रतिपाद्यमान आनन्द आदित्येपि स्यात्-यश्चासावादित्ये-इति श्रुत्या तथोक्तत्वादिनि संशयनिरासार्थमन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यधिकरणं रचयन्ति ।

—२ छान्दोग्यस्थं विषयवाक्यपक्षदाहरन्ति- अथ य एव इत्यादि ।

—३ कथ्यासमिति । रक्तवर्णमित्यर्थः ।

—८ संशयं वदन्ति- तत्रेति । अत्र त्रिकोटिकः संशयः संभवति तदाहुः किमित्यादि ।

—९ तदर्थमिति । त्रिविधसंशयोत्पत्त्यर्थं संशयबीजं विचार्यते । प्रथमकोटी बीजमाहुः- सुवर्णेत्यादि ।

—१० द्वितीयकोटी तृतीयकोटी च बीजमाहुः- आहोस्वित्प्रकाशसाम्येनेति । पूर्वाधिकरणसंगतिमाहुः-ब्रह्मविदित्यादि विचारारम्भ इत्यन्तेन ।

—१४ नोपपद्यत इति । ब्रह्मज्ञानस्यैव फलजनकत्वादिति भावः । एवं च हेतुतागर्भः प्रसंगोत्र संगतिरित्यर्थः ।

—१५ पूर्वपक्षमाहुः-तत्रेति । विकारवाचीति । ब्रह्मत्तानिमित्तविकारार्थकमपद्रमत्ययान्त इत्यर्थः ।

—१७ परिच्छेदश्चेति । अन्तरादित्य इति श्रुत्योक्तस्तदन्तर्वर्तित्वलतः परिच्छेदस्तथा 'इत्याधिदेवतम्' इति श्रुत्योक्तमाधिदेविकवचनं च बाधकम् । परिच्छेद इत्यनेन संबन्धप्रसङ्गे बाधक इति लिङ्गविपरिणामेन योजना कार्या । आधिदेविकादीत्यनेनाध्यात्मिकोपि ग्राह्यः ।

आध्यात्मिकस्तु यः प्रोक्तः सोसावेवाधिदेविकः ।

इति स्मृत्याध्यात्मिकाधिदेविकयोरभेदकथनात् । आध्यात्मिकस्य जीवत्वेन तद्वचनं ब्रह्मत्वबाधकमित्यर्थः । आधिदेविकादीत्यत्रादिपदेन य एषोन्तरक्षिणि अथाध्यात्मम्-इत्यादिनोक्ता आक्षेपुरुपधर्माः संग्राह्याः । आक्षेपुरुपविचारोपि-स यश्चायं पुरुषे-इति श्रुत्यर्थनिर्णयार्थमिति ज्ञेयम् ।

—१८ तच्छरीरं-अधिष्ठातृदेवताशरीरम् । मन्तव्यमिति युक्तिमिनिश्चयमित्यर्थः । चाक्षुषत्वादेति मन्तव्यमित्यत्र हेतुः । एवं देहसाधनेन दौहित्र्यं संसाध्येन्द्रियवत्त्वं साधयन्ति-इन्द्रियवत्त्वं चेति ।

—१९ कपेरास इति । 'आसु उपवेशने' इति धातोर्धञन्तस्य रूपम् ।

—२२ ननु सूर्यमण्डलस्थो जीवो गृह्यते चेत्तदा तदुपासनया फलाभाव इत्यत आहुः-फलमिति । तैत्तिरीये अम्भस्यपारे इति प्रपाठकस्यादित्यो वा एतन्मण्डलमित्यनुवाकप्रामाण्यादेवं वक्तुं शक्यते यद्भवदाज्ञैवितादृशी यन्मदीयाधिकारिद्वारा सायुज्यमुपासकानां भवत्विति । एवमधिष्ठातृदेवताशरीरकोटिं साधयित्वा ब्रह्मशरीरकोटिं साधयति पूर्वपक्षी-अथेति । उच्येत-सिद्धान्तिनेति शेषः । एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः-इति श्रुत्यासाधारणब्रह्मधर्मश्रवणादयं ब्रह्मैवेत्युच्येतेत्यर्थः ।

—२३ तद् दूषयन्ति-अपहृतपाप्मत्वादीति । पूर्वदोषस्य-शरीरेन्द्रियफेडादिमत्त्वदोषस्य ।

—२४ केनचिन्निमित्तेनेति । भक्तानुग्रहार्थमित्यर्थः ।

भक्तस्यानुग्रहार्थं हि ब्रह्मणो रूपकल्पना ।

इत्युक्तेः ।

४०-३ स्थावरस्य-पुण्डरीकस्य । ननु स्थावरुपमानं जङ्गममुचितं न तु तद्विपरीतमित्यत आहुः-सर्वब्रह्मभावायेति । श्रुत्युक्तत्वात्-सर्वं खरिददं ब्रह्मेतिश्रुत्युक्तत्वात् ।

—५ सूत्रेण समादधते-अन्तस्त्वद्धर्मोपदेशादिति । सर्वपाप्मोदितादीनां सर्वेषां धर्माणां कथनात् ।

रणेर्ज्ञानित्वापहतपाप्मत्वादिधर्मैः कर्तृभूतेस्तदधिष्ठानम् । अभिमानि वस्तु न
बध्यते न व्याप्यते । एवं च ।

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतोऽखिलम् ।

सैषात्रप्येव विद्या तपतीति स्मृतिगतैः श्रुतिगतैश्च ज्ञानित्वादिधर्ममण्डलमेव
व्याप्यते न तदाभिमानां तेन न तस्य मुक्तिरिति भावः । एवं च मण्डला-
जीवाच्च भेदासिद्धिरिति भावः । तृतीयार्थमाहुः—स्वलीलेति । जगद्भासेन
स्वस्वधर्मप्रवृत्तिरूपिणी लीला तस्याः सिद्ध्यर्थमित्यर्थः ।

—२१ चतुर्थमाहुः—तस्येति । तस्य—मण्डलाभिमानिनः । तदर्थ—लीला-
सिद्ध्यर्थम् । भीषास्मादिति श्रुत्युक्तीत्या यदि मण्डलाभिमानिनं न नियम-
येत्तदा प्रवृत्तिरूपिणी लीला न सिद्ध्यदित्यर्थः । अकारादिति । सौत्रचकारा-
न्पूर्वसूत्रोक्तधर्माः समुच्चीयन्ते । एवं च हेतुभेदेऽपि साध्यैक्याच्चाधिकरणभेदः ।

—२२ नन्वत्रान्यस्य साध्यत्वादाधिकरणभेदोऽस्ति चेत्तत्राहुः—उपचार-
व्यावृत्त्यर्थमिति । एवं चारोपनिवृत्त्यर्थं यथा पूर्वाधिकरणं नेतरोनुपपत्ते-
रित्यनेन निषेधमुखेन विचारितमेवमत्रापि तादृशवृत्त्यर्थमन्यपदेनोपसंहारः ।

—२३ ननु य एवं वेदेऽनुपासनाकथनात्तदर्थमारोप एव कुतो न स्वीक्रि-
यत इत्यत आहुः—ग्रहत्व इति ।

—२४ विशेष इति । ज्ञाने चोपासनायां च मनोव्यापारस्य तौल्या-
दित्यर्थः । नन्वतस्मिस्तद्धर्मानारोप्य तत्त्वेन चिन्तनमुपासना तस्य तत्त्वनि-
श्चयो ज्ञानमिति स्वरूपभेदाद्विशेषो नेति कथमित्यत आहुः—कारण इति ।
अस्तु पूर्वोक्तो विशेषस्तथाप्युत्कृष्टधर्माणां निकृष्ट आरोपं कृत्वोपासना
लोके वेदे च दृश्यते न वैपरीत्यम् ।

—२५ कारणमुत्कृष्टं कार्यं निकृष्टमिति मत्वाहुः—कारणे कार्यधर्मारोप
इति । अभेदादिति । कार्यकारणयोरभेदादित्यर्थः ।

सुप्रार्थः—य आदित्ये तिष्ठच्चित्पादिश्रुतौ सूर्यजीवाभ्यां भिन्नत्वकथना-
त्सूर्यमण्डलस्थः परमात्मेवेति ॥ २० ॥

इति षष्ठाधिकरणम् ।

आकाशस्तद्धिङ्गत् १।१।२१

४२-३ पूर्वाधिकरणद्वयेन विकारे प्राचुर्ये वा मयाहेति प्रत्ययनिर्णयः
कृतीधुनानैनाधिकरणेन प्रकृतिनिर्णयः कियत् पृथमधिकरणसंगतिः । विषय-
वाक्यमाहुः—अस्य लोकस्येति ।

—६ प्रकरणं संदेहस्य निवारकमित्याहुः—आकाशव्योमशब्दा इत्यादि । आकाश आनन्दो न स्यादिति ब्रह्मप्रकरणम् । आत्मन आकाशः संभूत इति कार्यप्रकरणम् ।

—१० संदिग्धनिर्णय इति । संदेहविषयीभूतस्य शब्दार्थस्य निर्णये सर्तित्यर्थः । ननु ब्रह्मणो जगज्जन्मादिहेतुत्वसिद्धयर्थमिदं सूत्रमिति चेत्-
ज्जन्माद्यस्य यत इत्यनेनैव गतार्थमित्याहुः—जन्मादिलक्षणसूत्रेणेति ।

—११ अन्यथा—प्रकरणस्य संदेहानिवारकत्वे । महाभूतेति । हृहत्वादा-
काशमपि ब्रह्मशब्दस्य वाचकं भवेदित्यर्थः ।

—१२ संदिग्धमिति । ब्रह्मवाचकं महाभूतवाचकं चेत्युभयविधमप्या-
काशपदमेकस्मिन्नेव प्रकरणे पठितं तेनैतत्प्रकरणं ब्रह्मपरं वा महाभूतपरं
वेति संशययुक्तमित्यर्थः ।

—१४ एवं संशयमुक्त्वा पूर्वपक्षमाहुः—अवान्तरेति । यथा संवर्ग-
विद्यायां जानश्रुत्युपाख्यानं पर्यवसितमेवमत्राप्याकाशशब्दस्य भूताकाशे
पर्यवसानमित्यर्थः । लोकाभाष्यन्यायेनेति । लोके भाष्यते येन पदेन योर्थ
इत्यर्थः । एवं च न्यायस्वरूपमेतत् ।

लोकेवगतसामर्थ्यः शब्दो वैदेपि बोधकः ।

इति । तथा चाकाशशब्दो लोके महाभूतवचनस्तेनात्रापि भूताकाशमेव
प्राह्यमित्यर्थः । भूताकाशं ब्रह्मस्येनोपासिते फलाय भविष्यतीति पूर्व-
पक्षिण आशयः ।

—१६ उत्तरयन्ति सूत्रेण—आकाश इत्यादिना ।

—१७ श्रुतिलिङ्गादय इति । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यान-
मित्यादिजीमिनिस्त्रोक्ता इत्यर्थः । नियामकत्वेन— अर्थविशेषनिश्चाय-
कत्वेन । पूर्वतन्त्रम्— पूर्वमीमांसा । एकवाक्यता—समन्वयरूपैकवाक्यता ।
एवं च तद्विङ्गादित्यस्यार्थः श्रुतिसामर्थ्यात्तात्पर्यनिर्णयलिङ्गाच्चेति ।

—१९ सर्वशब्दवाच्यत्वमिति । सर्वशब्देन विषयवाक्यस्य ग्रह-
णम् । एवं च सर्वाणि ह वा इमानीति वाक्यबोध्यत्वं ब्रह्मण्येवेत्यर्थः ।
अथवा सर्वं देवा यत्पद्मामनन्तीति वाक्योक्तरीत्पीपनिपदसर्वशब्द-
वाच्यत्वं ब्रह्मणि ।

—२० सर्वगतित्वादिति । सर्वेषां भूतानां गतिराश्रय इत्यर्थः ।
वाक्यार्थान्यथानुपपत्त्येति । अर्थ भावः । सर्वभूतानि ब्रह्मण पदोत्पद्यन्ते
तत्रैव तिष्ठन्ति तत्रैव लीपन्ते चेति सर्ववेदान्तवाक्यानामर्थः । अत्र चाका-
शादेव सर्वात्म्यस्थितिलया उच्यन्ते । यथाकाशपदेन ब्रह्म न गृह्येत

चेत्तर्हि सर्वां वाक्यानामनुपपत्तिर्भवेदतस्तदनुपपत्त्याकाशं ब्रह्मवाचकं
 महीकर्तव्यम् ।

—२१ ननु लोके आकाशपदस्य भूताकाशवाचकत्वात्तस्य ब्रह्मवाचक-
 ताया लक्षणाङ्गीकर्तव्या भवेदत आहुः— सर्वशब्दवाच्यत्वाच्चेति । मुख्य-
 त्वादिति । मुख्यार्थत्वादित्यर्थः । मुख्यपरत्वं— ब्रह्मपरत्वम् । मर्यादा-
 शास्त्रस्थितिः ।

—२३ तस्मादिति । वाक्यार्थान्यथानुपपत्त्याकाशपदस्य ब्रह्मपरक-
 त्वादित्यर्थः ।

सूत्रार्थः— आकाशः परमात्मैव । तस्य लिङ्गात् । लिङ्गं श्रुति-
 सामर्थ्यमिति ॥ २१ ॥

इति सप्तमाधिकरणम् ।

अतएव प्राणः १।१।२२

४३—१ पुराधिकरणातिदेशेनैवात्रापि विचार इत्यधिकरणसंगतिः ।
 छान्दोग्यस्थमेव विषयवाक्यमुदाहरन्ति-प्रस्तोतयेति । प्रस्तावः—सामो-
 पासनाविशेषः । अन्यायत्ता—अनुगता ।

—६ आस्मिन् वाक्ये प्राणपदमस्मादित्याभ्यां सह प्रयुज्यते तेनेदं ब्रह्मणः
 प्रकरणं न । प्राणस्य प्राणमिति श्रुत्येदं ब्रह्मप्रकरणं भाति तेन संशय
 इत्याहुः— तत्रेति । आसन्न्य इति । आसन्ने भव आसन्न्य इति ब्रह्मणः प्राणः ।

—७ अतिदिशतीति । अत एवेति पदेन । ननु पूर्ववदेव चेत्पूर्वोत्तरी
 पक्षौ तर्हाधिकरणवैयर्थ्यमिति शङ्कते—नन्यति ।

—८ सर्वत्रेति । यत्र यत्र ब्रह्मासाधारणधर्मो दृश्येत तत्र ब्रह्मत्वमिति
 सर्वाधिकरणन्यायः प्राप्स्यतीत्यर्थः । समादधते— उच्यत इति । तत्रेति ।
 तत्र प्राणवियावाक्ये पुरुषस्वापप्रयुक्तो भूतः उपपत्तत्त्वबोधप्रयुक्ता च भूतो-
 रगन्नेहच्यते न तु स्वतन्त्रतयातो यथा न प्राणवियाया ब्रह्मपरत्वमेवमस्यापि
 वाक्यस्य न ब्रह्मपरत्वं स्याद्यदि श्रुतिसामर्थ्यरूपे हेतौ स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्य-
 विवेकी न विप्रेतातः प्राणवियासाधारण्यस्य वाचकस्य सत्त्वात्तेन न्याये-
 नास्य ब्रह्मपरत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः ।

—१२ अतिदिशकत्वाद्—अनेनेति ।

—१३ अतिरिक्त-यापरत्वस्वरमाहुः—यत्रैवेति ।

—१४ न त्वन्यस्मिन्संभव इति । न तु संभवान्तरे मतीत्यर्थः । एवं न सिद्धं सूत्रार्थमाहुः— अत एवेति । बाधकरहितात्पूर्वोक्ताह्निङ्गनादित्यर्थः ।

सूत्रार्थः— तद्विङ्गनादिति हेतोरिव प्राणशब्दवाच्यमपि ब्रह्मैवेति ॥ २२ ॥
इत्यष्टमाधिकरणम् ।

ज्योतिश्चरणाभिधानात् १।१।२३

—१९ यत्र ब्रह्मणोसाधारणधर्माः स्पष्टा न सन्ति श्रुतिसामर्थ्यमपि नास्ति तत्र ब्रह्मपरत्वबोधनायैदमधिकरणमित्यधिकरणसंगतिः । विषयवाक्यमाहुः— इदमिति ।

—२० संशयमाहुः— तत्रेति । प्राकृतं— जठराग्निरूपम् ।

—२१ असाधारणब्रह्मेति । ज्योतिषामपि तज्ज्योतिरिति ब्रह्मसाधारण-ब्रह्मधर्माणामत्र श्रुतिवाक्येनुक्तिरिति ।

—२२ चरणस्य ब्रह्मधर्मत्वप्रसिद्धिमाहुः— तावानस्येति ।

—२४ पूर्ववाक्यमिति । एकवाक्यताप्रदर्शनार्थं पूर्ववाक्यमित्युक्तिः । एवंचान्यत्राक्ये चरणानां ब्रह्मधर्मत्वकथनात्तदेकवाक्यतयात्रापि चरणानां तद्धर्मत्वेन ज्योतिषो ब्रह्मसर्वं बोध्यमिति भावः । एकवाक्यतामुपपादयन्ति-गायत्री चा इति ।

४४-१ उक्तमिति । एवंच ब्रह्मणश्चरणाभिधानेनेतस्य ब्रह्मप्रकरणत्वात्-द्विरततश्च तत्रैव ज्योतिःशब्दस्य पाठात्तस्य ब्रह्मवाचकत्वं सिद्धमिति भावः । अन्यत्रापि ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वसिद्धिमाहुः— पुरुषसक्तोपीति । आश्रमचतुष्टयस्था इति । त्रिपादूर्ध्वं इत्यत्राश्रमचतुष्टयवतां जीवानां पादत्वेनोक्तिः । यदि ब्रह्मणः पादा एव न संभवेयुस्तर्हि कथमित्युक्तिरिति भावः । श्रीगद्-भागवतद्वितीयस्कन्धे पुरुषसुक्ताविवरणे चित्तं स्पष्टम् । तथाहि ।

पादास्रयो बहिश्चासन्न प्रजानां य आश्रमाः ।

अन्तस्त्रिलोक्यास्त्वपरो गृहमेधो बृहद्भुतः ॥

इति ।

—२ अन्यत्रापि ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वमुक्तमित्याहुः— तथेति । प्रणवब्रह्म-विद्यायां—माण्डूक्ये । तद्विष्णोः परमिति फाठके । ब्रह्म पुष्टमिति तैत्तिरीये ।

—४ स्पष्टा एवेति । कथामसंगेन जाबालं प्रति ब्रह्मणश्चत्वारः पादा निरूपिता इत्यर्थः ।

—५ ननु ब्रह्मणो निरंशत्वादंशकल्पना कथमित्याहुः— अत इति अतः सर्वोपनिषसु ब्रह्मपादानामुक्तत्वादित्यर्थः ।

—६ चतुरूपत्वमिति । जन्मायाधिकरणेषु सिद्धमिति शेषः । एवं च ब्रह्मणो विरुद्धधर्माश्रयत्वमंशित्वं च स्वीक्रियत इति भावः । अत एव ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

इति गीतायामुक्तम् । नन्वेतावता प्रकृते किमायातमित्याहुः— तत्रेति । तत्र— अंशेषु केवलानां सच्चिदानन्दांशानां कार्यत्वमेव जडजीवान्तर्यामि-रूपेणेति शेषः । तथा चोक्तं निरुद्धे सुत्रोधिण्यां च श्रीमदान्तर्यामि-रूपेणेति शेषः । तथा चोक्तं निरुद्धे सुत्रोधिण्यां च श्रीमदान्तर्यामि-रूपेणेति शेषः ।

जडो जीवोन्तरात्मेति व्यवहारसिद्धिर्मातः ।

इत्यादि । भगवदंशस्य कार्यरूपत्वं कथमिति शङ्कानिरासोपि—आदरण भङ्गादिषु—प्रतिपादित इति तत एव श्लेषः । चतुर्थपादस्येति । सच्चिदानन्द रूपस्येत्यर्थः । एवं च ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वसिद्ध्या ज्योतिःपादस्य ब्रह्मवाचकत्व-मिति प्रकृते समायातमिति भावः ।

—७ विषयवाक्ये चतुर्थपादस्य ब्रह्मत्वं वक्तुं तस्य च पद्धिधत्वं निरूप-यितुं गायत्री वाचेत्यादेः सपूर्णाविषयवाक्यस्यैकवाक्यतां प्रतिपादयन्ति-तत्रापीति । पद्धिधत्वप्रतिज्ञानादिति । सैषा चतुष्पादा पद्धिध गाय-त्रीति प्रतिज्ञानादनन्तरमित्यर्थः । भूतपृथिवीति । विषयवाक्ये वाग्भूत-पृथिवीशरीरहृदयप्राणानां गायत्रीरूपब्रह्मणः पद्धिधत्वमुक्तम् । परिचाय-कत्वेन—उपलक्षणत्वेन । प्रतिपादनादिति । ल्यबुलोपे यश्चर्मा । प्रतियादनं कृत्वेत्यर्थः । अतः—अनेन प्रकारेण । तृतीयार्थं तासिः ।

—१५ सिद्धमिति । पूर्वोक्तरीत्यैकवाक्यतया सिद्धम् । अत इति । एकमुवाक्ययोः परस्पराकाङ्क्षित्वेन पादाना ब्रह्मधर्मत्वाज्ज्योतिषो ब्रह्मत्वं सिद्धमित्यर्थः ।

—१६ ननु तद्धर्मोपदेशादित्यनेन मतार्थत्वमस्याधिकरणस्येति शङ्कां धारयन्ति—ब्रह्मधर्मनिर्णयार्थमिति । एवं च ब्रह्मचरणस्य ब्रह्मधर्मत्वमस्ति न वेति संशयनिवारणार्थमिदमधिकरणं तेन च हेतोः साध्यता तत्र तु हेतोः सिद्धतेति भेदान्न मतार्थत्वम् ।

—१७ चरणानां ब्रह्मधर्मत्वनिर्णये कलान्तरमप्यस्तीत्याहुः—एतादिति । प्रणवादीत्यत्रादिपदेन सर्वासां पादवर्तीनां विद्यानां ग्रहणम् । पादनिर्णयेन पादवर्तीनां प्रणवादेविद्यानां निर्णयः स्यादित्यर्थमस्याधिकरणस्यावश्य-फतेत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—ज्योतिःशब्देन ब्रह्मैव गृह्यते । तावानस्य माहिमेति पूर्वश्रुति-वाक्ये चरणानां कथनादिति ॥ २३ ॥

छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्षण-

निगदात्तथाहि दर्शनम् १।१।२४

—२० सूत्रस्थपूर्वपक्षांशं व्याकुर्वन्ति-नन्विति ।

४५-२ गायत्र्यामिति । शब्दरूपायामित्यर्थः । अकस्मात्-तात्पर्य-
लिङ्गायाश्रयं विना ।

—३ नन्वेतत्प्रकरणगतब्रह्मपदेन तथा निर्णयो भविष्यतीत्याहुः-यद्वै-
तदिति । तत्परमेवेति । गायत्रीरूपशब्दपरमेवेत्यर्थः ।

—४ ब्रह्मवाचकत्वसिद्धेरिति । गायत्रीशब्दस्य ब्रह्मपर्यायत्वसिद्धेरि-
त्यर्थः । यथा घटशब्दस्य घटवाचकफलशापरपर्यायत्वं तथात्रापीत्यर्थः ।
ब्रह्मशब्दोन्यत्रापि शब्दपरो दृष्ट इत्याहुः-ब्रह्मोपनिषदितिघदिति । नन्वत्र
ब्रह्माभिन्नोपनिषदित्यर्थो नाङ्गीक्रियते किंतु ब्रह्मवाचिकोपनिषदित्यरुचे-
राहुः-शब्दब्रह्मेति । चकारात्-शब्दब्रह्मणि निष्णातः-इत्यादिपयोगा ज्ञेयाः ।

—५ समादपते- नैव दोष इति ।

—६ तेनेति । ब्रह्मप्रतिपादकगायत्रीमन्त्रोपासनया ब्रह्मणि चेतसः प्रवेशे
ब्रह्मप्राप्तिरित्यर्थः । निगद्यते-वेदे कथ्यते ।

—७ तमेव मन्त्रमाहुः-गायत्री वा इदमिति ।

—८ अनुपचारेण-सुख्यतया । उपचारो लक्षणा । द्वाभूपापं गायत्र्यां
लक्षणां विना सर्वशब्दस्पासंभवादित्यर्थः । ब्रह्मणि बुद्धिप्रवेशे दृष्टान्त-
माहु-यथेति ।

—९ तथाहीत्यादिसूत्रांशं व्याकुर्वन्माहुः-कुत इत्यादि ।

—११-शाहस्यैव-अकस्मादेव । सर्वासां मन्त्रोपासनानां ब्रह्मणि बुद्धि-
प्रवेश एव फलमित्याहुः-एतेनेति ।

सूत्रार्थः-गायत्रीछन्दसः कथनात्पादा ब्रह्मधर्मा नेति चेन्न । तेन हरेण
चेतसोर्षणस्य कथनात् । तेनैव प्रकारेण ज्ञानं भवतीति ॥ २४ ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् १।१।२५

—१८ चेतोर्षणनिगदादिति पूर्वसूत्रगतहेतुनास्य गतार्थत्वमिति शङ्कां
धारयन्ति-अयमर्थ इति ।

—२२ तद्वाचकत्वेन-ब्रह्मवाचकत्वेन । उपचारेण-लक्षणया ।
उपसंहारः-सीषा चतुष्पदेत्यनेनोक्तः । अर्थाः-भूतादयः ।

सूत्रार्थः-अत्र भूतादयः पादत्वेन कथ्यन्ते तत्र कथने पादानां ब्रह्म-
पादत्व पक्षोपपद्यते मान्यथा । तेन पादा ब्रह्मधर्मा एवेति ॥ २५ ॥

उपदेशभेदाच्चेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् १।१।२६

—२५ अस्य सूत्रस्य द्विधार्थः प्रतिपादितः ।

—२६ सूत्रं व्याख्यातुं प्रथमतो मन्त्रं व्याकुर्वन्ति-पादोऽस्येति ।

—२७ एकोर्थः-प्रथमोर्थः ।

४६-१ श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्धानुसारेण द्वितीयार्थमाहुः-पादेभ्यिति ।
श्लोकार्थः- स्थितिपदः पुंसः पादेषु सर्वभूतानि विदुः । त्रिमूर्धो मूर्धस्वभयं
क्षेमममृतमधायीत्यन्वयः । स्थितिपदवान्या भूरादयो लोकाः पादा यस्य तस्य
पुंस परमेश्वरस्य पादेषु सर्वाणि भूतानि विदुः । त्रयाणां भूर्भुवःस्वर्लोकानां
मूर्धो महर्लोकस्तस्य मूर्धसुपरितनजनस्तप.सत्यलोकादिषु भगवतामृतमभयं
क्षेममिति त्रयमधायि स्थापितम् । एवंच भूरादिचतुष्केनित्यं सुखं ततः परं
जन इत्यादिषु नित्यमिति भावः ।

—३ अपरः द्वितीयोर्थः । ननु व्याख्यानसापेक्षो द्वितीयोर्थः किमिति
गृह्यते स्पष्टेन पूर्वणैवात्मित्यत आहुः-पुरुषसूक्तानुरोध इति । श्रीमद्-
भागवतद्वितीयस्कन्धीयपुरुषसूक्तविवरणानुरोधेनेत्यर्थः । एवकारोप्यर्थे ।
द्वितीयोपीत्यर्थः ।

—५ पूर्वोक्तपरामर्शाभावादिति । पञ्चम्यन्तेन सप्तम्यन्तस्य परामर्शा-
भावादित्यर्थः । सर्वत्रेति । सर्वतः पृष्ठेष्वित्पादिना सर्वत्र विद्यमान-
त्वमुच्यते ।

—८ अनःशब्देनेति । अत इति व्यञ्जोपे पञ्चमी स्वीकर्तव्या । तेनात
आरभ्येत्यर्थः ।

—९ न विरुद्ध इति । एवंच वृक्षाग्रे श्वेनो वृक्षाग्रात्परतः श्वेन इति
विभक्तिभेदोपि यथा भक्त्याभेदात् तद्वदत्रापि ब्रह्मभानमविरुद्धमिति भावः ।
अत्र ब्राह्मणे ।

—१० उपदेशभेदादिति । मन्त्रे लोकात्मकः पादः । ब्राह्मणे तु हृदय-
सुषुम्न्य पठितमिति हृदयः पाद इत्युपदेशभेदः । चतुर्थेऽच्चेति । ब्रह्मणीति
शेषः । तृतीयं भेदकमाहुः-अतः शब्दादिति । इदंशब्दस्य पूर्वपरामर्श-
कत्वात्सर्वस्माद्भेद इत्यर्थः ।

—११ अत इति । एवं प्रकारत्रयेण मन्त्रब्राह्मणयोर्भिन्नार्थकत्वेन
प्रतिपाद्यवस्तुभेदादित्यर्थः । सूत्रस्थहेतुः स्वरूपासिद्धिघटित इत्याहुः-
शस्मिञ्चेति ।

—१२ समादधते-नैव दोष इति ।

—१३ एकार्थत्वाद्-ब्रह्मरूपिकार्थत्वाद् ।

—१४ विषये वाचकमाहुः—अन्यथेति । अन्यथा—गायत्रीपरत्वेन व्याख्याने । वैजात्यमिति । गायत्र्या शब्दत्वेन पादानामर्थत्वेनाज्ञाशि-
भाषःवीकारे पादाना विजातीयत्वं सपद्येतेत्यर्थः । परिच्छेदश्चेति । गायत्री
परिच्छिन्ना शब्दात्मवत्त्वात् । विरोधश्चेति । गायत्र्या परिच्छिन्नत्वं सर्वतः
पृष्ठेऽप्यनेन ब्रह्मणोपरिच्छिन्नत्वमित्युभयोर्विरोध इत्यर्थः ।

—१५ अतः—एववाक्यस्य सिद्धत्वात् ।

सुत्रार्थः—अर्थद्वयम् । १ अमृतं दिवोति मन्त्रे सप्तमीनिर्दश । अत
परो दिवो ज्योतिरिति मन्त्रे पञ्चमीनिर्दश । एवञ्च सप्तमीपञ्चमीनिर्दशो-
पदेशभेदात्पूर्वपरामर्शाभावाज्ज्योतिषो ब्रह्मत्व नेति चेन्न । उभयनिर्देशोऽप्य-
विरोधादिति । २ मन्त्रेऽमृतपदमत्र ज्योतिःपदमेवमुपदेशभेदाज्ज्योति शब्देन
ब्रह्मणो न ग्रहणमिति चेन्न । उपदेशभेदेऽप्युभयशब्दयोर्ब्रह्मरूपार्थं विरोधा-
भावादिति ॥ २६ ॥

इति नवमाधिकरणम् ॥

प्राणस्तथानुगमात् १।१।२७

—१९ छा-दोग्यस्थप्रस्तौतयां देवतयादिविषयवाक्यस्थप्राणशब्दरूप
क्षीपीतकीब्राह्मणस्थेन्द्रप्रतर्द्धनसत्त्वाद्गतप्राणशब्दस्य च भेद साधयितुमिद-
माधिकरणमित्याधिकरणसमाप्ति । क्षीपीतकीब्राह्मणपञ्चमाध्यायस्थं विषय-
वाक्यं प्रदर्शयति—अस्तीत्यादिना । सपूर्णः पञ्चमाध्यायो विषयवाक्यम् ।
अत्र—अथ खलु प्राण एव इति वाक्येन भासमान १ प्राणो वा मासेव विजा-
नीहीति वाक्येन भासमानो २ देवतात्मा वा वक्तार वियादिति वाक्येन भास-
मानो ३ जीवो वा—आनन्दोजरोमृत—इति वाक्येन भासमान ४ ब्रह्म वा
ब्राह्मणमिति चतुष्कोटिक संशय सर्वव्याख्याकारैराहृत ।

४७-१ तन्निराकर्तुमाहु - तत्र सदेह इति । प्राणो होवाकुर्षिमहोक् इत्य-
नेनोभयोरैव लिङ्गप्राबल्याद् द्विकोटिक एव सशयो युक्त इत्यर्थः ।

—३ ननु चतुष्कोटिकसंशये गृह्यमाणे पूर्वाधिकरणेनागतार्थताधुना तु
गतार्थता स्यात्तेन च वैयर्थ्यमस्याधिकरणस्येत्यत आहु—अत एवेति ।
पूर्वाधिकरणे विषयवाक्ये ब्रह्मलिङ्गस्य विद्यमानत्वात्प्राणशब्द प्रयुक्त इति
प्राणशब्दमात्रे सदेह । अत्र तु प्राणे प्रज्ञात्मत्वकथनादायुद्धोपपादनाद्यासन्धो
वा जीवो वेति प्राणशब्दार्थं सदेह इत्यर्थः ।

—४ वर्तत इति । जीवब्रह्मप्राणलिङ्गादिक च वाचक वर्तते । एतद-
धिकरणगतानां चतुर्णां चतुर्णां विषयविभागमाहु—तत्रेति

—७ अनुगमादिति । प्राणपदस्य ब्रह्मपदत्वे विषयगतवाक्यानां ब्रह्मणे समन्वयादित्यर्थः ।

—८ तदेवोपपादयन्ति-तथाहीति ।

—१० उपचिक्षेप-दानार्थं प्रतिज्ञातवान् ।

—१४ तस्यैव-न तु प्राणस्येत्येवकारयोत्यर्थः ।

—१५ संभवतीति । ब्रह्मण एव चिद्रूपत्वादिति शेषः । उपसंहारे-
उपसंहारवाक्ये । एवंचोपक्रमोपसंहारयोरैक्यात्प्राणो ब्रह्मैवेत्यर्थः ।

—१६ सर्वत्रेति । आदी मध्ये तथा चान्न इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः- कौपीतकीब्राह्मणस्यप्राणशब्देन ब्रह्म ब्राह्ममुपक्रममादिसमन्वयेन
तथैवान्वयादिति ॥ २७ ॥

न वर्कतुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबन्धभूमा हास्मिन् १।१।२८

—१८ साधकसूत्रं व्याख्याय बाधकनिराकरणसूत्राणि ऋमेणाह-न
यप्रतुरित्यादि ।

—२० बाधकमाहेति । व्यासः सूत्रांशेनेति शेषः ।

—२१ उपदिशति-इन्द्रो मामित्यहंकारत्वेनोपदिशति ।

—२४ वाचो धेनुत्वोपासनवदिति । वाचं धेनुमुपासीतेत्यत्र यथा
लक्षणया वाचि धेनुत्वकथनं तथैव बलवच्चगुणसामान्यादिन्ध्रे प्राणपदप्रयोगः
समवेदित्यर्थः ।

—२५ ब्रह्मधर्माः-अमृतत्वादयः । अस्य-इन्द्रप्रतर्दनसद्वदरूपस्य ।

४८-१ अध्यात्मसंबन्धभूमा-अध्यात्मधर्मबाहुत्यम् ।

—२ नन्वात्मपदं जीववाचकमप्यस्तीत्यत आहुः-ब्रह्मयाचीति । एवं
चेत्स्पष्टतया ब्रह्मपदमेव कुतो नोक्तमत आहुः-यस्तुत इति । ऐकान्त्यवादेन
जीवस्य ब्रह्मत्वं बोधयितुमात्मपदमित्यर्थः ।

—३ संबन्ध इति । सम्पग् बन्धो यस्यासी सन्नन्धः । एवंच जीवात्मनः
सकाशात्परमात्मानमधिकं कृत्वा तस्य परमात्मनो धर्माणां बाहुल्यमस्मिन्
प्रकरणे प्रतीयते । अतोत्र प्राणं परमात्मा । बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् ।

—४ ननु किमर्थमेवमाग्रह इत्यत आहुः- यावदित्यादि । एवंच पूर्व-
सूत्रे साधकहेतुकथनादनन्तरमत्र सूत्रे हिशब्दकथनात्सर्वे वेदा यत्पदमामन-
न्तीति श्रुत्यनुरोधस्तथा निबन्ध इत्यर्थः ।

—८ प्रज्ञामात्राः- ज्ञानेन्द्रियांशाः ।

—१ कर्मणेत्यादि । नो साधुना कर्मणा भूयान् । नो एवासाधुना कर्मणा कनीयान् एष ह्येव साधुकर्म कारयतीत्यादि ।

—११ उपसंहरन्ति- तस्मादिति ।

सूत्रार्थः— प्राज्ञो ब्रह्मेति यदुक्तं तन्न मामेव विजानीहीत्यनेन वक्तुरा-
प्तोपदेशादिति कथमस्य ब्रह्मोपादानत्वामिति चेन्न । अस्मिन्प्रकरणे ब्रह्म-
धर्माणां बाहुल्येन प्रतीतेरस्य ब्रह्मोपाख्यानत्वादिति ॥ २८ ॥

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् १।१।२९

—१३ अग्रिमं सूत्रमवतारयन्ति- तर्हीति । तर्हि- प्रकरणस्य ब्रह्मपर-
त्वाङ्गीकारे । बाधकस्य- आत्मोपदेशरूपबाधकस्य । का गतिरिति ।
कथमुद्धरणमित्यर्थः ।

—१४ तुशब्दप्रयोजनमाहुः- पूर्वसूत्रेणेति । अयं दोषः- स्वात्मो-
पदेशरूपो दोषः ।

—१६ आपेण दर्शनेनेति । अपिर्वेदस्तद्वृततत्त्वमस्यादिवाक्यश्रवणमन-
नादिना जायमानं दर्शनम् । एवंच स्वात्मानं सर्वव्यापिब्रह्मात्मकं ज्ञात्वेन्द्रे-
णैवमुपदेशः कृत एवंच ब्रह्मण एवोपदेशोपं तेनान्यथा संभावना नेत्यर्थः ।
सूत्रगतं दृष्टान्तमवतारयन्ति- नन्विति ।

—१८ प्रत्यधिकारं- अधिकारं लक्ष्यीकृत्य । एवंच शुद्धान्तःकरण-
वान् जीवोधिकारी स ब्रह्मत्वेन वाच्यः । त्वं ब्रह्मासीति । ततश्च प्रतर्दनो
यदि शुद्धान्तःकरणवत्त्वेनेन्द्रस्याभिमतः स्यात्तर्हि तेनेन्द्रेण हे प्रतर्दन त्वं
ब्रह्मरूपोसीत्येवं प्राहयितव्यः । न तु मामात्मानं विजानीहीति ।

—२० एवंञ्च शास्त्रदृष्टिरपि नैवाविधेन्द्रजीवस्य ब्रह्मबोधनपरमैत्यर्थः ।
ननु जीवमात्रस्य ब्रह्मत्वावगतिस्तत्त्वमस्यादिवाक्येषु दृश्यत इत्याहुः-केवल-
स्येति । सर्वज्ञत्वकिञ्चिज्ञात्वादिधर्माणां परस्परविरोधाज्जहदजहदक्षणाया
निर्विशेषचेतन्यमात्रजीवस्य निर्विशेषचेतन्यमात्रब्रह्मपर्यक्यावगतिस्तत्त्व-
मस्यादिवाक्यार्थ इति निश्चीयते ।

—२१ आनन्दाजरामरत्वादयस्तु धर्मानैक्यज्ञानविरोधिनस्तेन जीवे धक्तुं
न शक्यन्त इत्याहुः- न तु ब्रह्मधर्मा इति ।

—२२ इमामाशङ्कान् परिहरन्ति- वामदेववदिति । तद्धेतदिति । ब्रह्म-
धारण्यके पुरुषविधब्राह्मणस्थं वाक्यमेतत् ।

४९-१ एकमेव- ब्रह्मैव । कारणलय इति । कारणे ब्रह्मणि लये जाते
तत्त्वेवेत्यर्थः ।

—२ अययुत्य- पृथक्कृत्य । अनुपपन्न इति । ब्रह्मभावानन्तरं पृथक्-
स्थित्यभावान्मन्वादिभवनमनुपपन्नमित्यर्थः । तर्हि मन्वादिभावेनानुवादः
कथमित्यत आहुः- तत्रेति । ज्ञानादेशादिति । सर्वधर्मत्यादि । सर्वेषां
मनुत्वसूतृत्वादिधर्माणां स्मृतिः ।

—३ एवमिति । अत्रापि स्वस्यापृथक्त्वेन ज्ञानमिति भावः । ब्रह्मा-
वेशादिति । जीवस्य ब्रह्माभिन्नत्वं सदा वर्तत एव तथापि तदावेशो भगव-
दनुग्रहाधीन इति भावः । उपदेश इति । एवंच शिष्यं प्रति शास्त्रदृष्ट्योप-
देशो द्विधा । सां ब्रह्म जानीहीत्याकारक एकः । त्वं ब्रह्मासीत्याकारको
द्वितीयः । ननु स्वाप्त्रवशादप इन्द्रजीवधर्मा न तु ब्रह्मधर्मा इत्यत आहुः-
दवाप्त्रवशादय इति ।

—४ तदावेशेन-ब्रह्मावेशेन । आगामिसूत्रविरोधमाशङ्कते-नन्विति ।
एवमिति । सुषुप्तिसमाध्यतिरिक्त इन्द्रप्रतर्दनसंवादकाले कथमित्यर्थः ।

—५ समादपते-मैवमिति । उक्तसूत्रयोः सुषुप्तिसमाध्योरेव ब्रह्मात्मभावो
निपत इत्यर्थो नाङ्गीकार्य इत्यर्थः ।

—१० अङ्गीकर्तव्यमिति । तथा च संपत्पदमुत्तमाधिकारिविषयस्याप्यु-
पलक्षणम् । तेन सूत्रे न न्यूनतेति भावः । उपदेशभावनादिष्वित्यत्रादिपदेन
एतत्साम गायत्रास्त इत्यादिश्रुतीनां कस्याश्चित्तूतनायन्त्या इत्यादिवाक्यानां
च संग्रहः ।

—११ ननु पूर्णज्ञाने सति-अहं मनुभवमित्यादिकं ज्ञानं जायते ।
इन्द्रस्य उपदेशकालिकः कादाचित्कः सर्वात्मभावस्तेन पूर्णज्ञानित्वरूपसा-
मान्यधर्माभावात्कथं वामदेवदृष्टान्तः सूत्रे प्रादायीत्यत आहुः-इदंवेति ।

—१२ आधिर्भावोपेक्षमिति । तथा च ब्रह्मैव सन्नित्यनेनाविर्भावः कथ्यते ।
एवंच सयोमुक्तावप्याविर्भावोपेक्षेत्यर्थः । ब्रह्मधर्माविर्भावपूर्वकब्रह्मस्फूर्ति-
रूपो ब्रह्माविर्भाव एवाविर्भावपदेन गृह्यते । स चाविर्भावो ज्ञानकाले मोक्ष-
प्राप्त्या चोपेक्षितः । ततश्च वामदेव इन्द्रे च ब्रह्मधर्माविर्भावात्स्वरूपधर्मसाध्याद्
दृष्टान्तः सुसंगत इति भावः । ननु प्रतर्दनोपदेशकालेहं प्राण इत्या-
विर्भावस्य साधनत्वमुक्तं न फलत्वं तस्कुत इत्याहुः- तस्येति । प्राप्तत्वात् ।
उपदेशकाल एव सत्त्वात् । आहु-सूत्रकार इति शेषः । सार्वदिकब्रह्मा-
विर्भावोपि साधनमेवेत्यङ्गीकृत्याहुः-जीवन्मुक्तानामपीति । एवंच प्रायिका-
दिर्भावस्य साधनत्वमस्ति फलत्वं न । सार्वकालिकाविर्भावस्य यद्यपि फलत्वं
तथापि परमफलत्वं नेत्युभयोर्विशेष इति भावः ।

—१३ ननु ब्रह्माविर्भावकाले वागादीन्द्रियाणां लयादिन्द्र उपदेशकर्तृत्वम-
नुपपन्नमत आहुः- असंप्रज्ञातेति । सत्त्वं, आविर्भावदशायां वागादीन्द्रिया-
भावः । दधीच्यादिविषये पुराणे तथा वर्णितः । तथापि प्रकृते दधीचिवदसंप्र-
ज्ञातसमाध्यभावाद्वागादीनां लयो न । सत्त्वं वागादिलयः ब्रह्माविर्भाव-
दशायां शरीरवियोगे च भवति परं तत्र विनियोजकः कामाभावः । अत्र
प्रमाणं-अथाकामयमानः- इति पदमेतद्विषयवाक्यगतमेव । अत्र तु कामा-
भावाभावादर्थानुपदेशरूपकामनामत्त्वाद्वागादीनां लयो न तेनोपदेशकर्तृत्व-
मुपपन्नमिति भावः । अत्र शुरुपोत्तमाचार्यैर्द्वितीयोप्यर्थोद्धीकृतः स तत्र पद होयः ।

—१४ ननु सर्वत्रोच्यमानाविर्भावपूर्वकालीनार्चिरादिगतिरिन्द्रे कृतो
नोच्यते तदाहुः-तस्य चेति । तस्य-ब्रह्मभावस्य ।

—१५ ननु सूत्रगीतादिषु तथा कृतो नोच्यत इत्याहुः-तथापीति । प्रायि-
कत्वात्-अनिपतत्वात् । ननु समुणोपासकस्वार्चिरादिगतिर्निर्गुणस्य
सा नेति व्यवस्था केशिदाद्रियमाणा कुतो नाङ्गीक्रियते तदाहुः-समुणेत्यादि ।

—१६ अप्रामाणिकमेवेति । समुणत्वेन निर्गुणत्वेन ब्रह्मणो भेदाभावात्तदु-
पासकानां भेदोप्रामाणिक्यपवेत्यर्थः । ननु सांख्यैर्गुणानामङ्गीकारादत्र समुण-
निर्गुणत्वे स्थातामत आहुः-ब्रह्मवाद इति । व्यासेनात्र सांख्यवदुणा
नाङ्गीक्रियन्ते ।

—१७ तस्मात्- आपन्नानेन ब्रह्मावेशात् ।

सुत्रार्थः-अहं ब्रह्मेत्यापेण दर्शनेनोपदेशः । यथा वाग्देवः-अहं गनुर-
भवमित्यादिसौत्या ब्रह्मात्मतयावोचनद्वयस्युपदेश इति ॥ २९ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गत्वेति श्रेष्ठोपासात्रैर्विध्यादाश्रित-

त्वादिह तद्योगात् ॥ १।१।३० ॥

—२० बाधकद्वयमिति । जीवलिङ्गं मुख्यप्राणलिङ्गं चेति बाधकद्वयम् ।

—२१ सन्तीति । पर्वच जीवलिङ्गं ब्रह्मप्रकरणस्य बाधकं ब्रह्मलिङ्गं च
जीवप्रकरणस्य बाधकमेवं सुन्दोपसुन्दन्यायेनोभयोरुत्पत्तिश्चिरिति भावः ।
जीवलिङ्गबोधकमाहुः-न याचमिति ।

—२३ प्राणलिङ्गबोधकमाहुः-अथेति ।

५०-१ मुख्यप्राणधर्म इति ।

—२ तत्र प्रमाणमाहुः-मा मोहमिति । एतद्प्राणमिति । एतच्छरीरं
पाति गच्छतीति जनं ब्रह्मपौरभेदाप्राणमास्थिरमित्यर्थः । अवष्टभ्य-
आश्रित्य ।

—३ सा प्रवेति । पक्षा-जीवः ।

—४ ननु श्रुतात्रमृतत्वादीनि ब्रह्मलिङ्गान्यपि वर्तन्ते तेषां वा गतिरित्यत आहुः-ब्रह्माप्राणयोरिति ।

—५ सहस्रवृत्तित्वादिति । शरीरावच्छेदेन सामानाधिकरण्यादित्यर्थः । एवंच प्राणो जीव एव भवितुमर्हति न ब्रह्मात. श्रुतौ विद्यमानानाममृतत्वा-दिब्रह्मलिङ्गानां जीव उपासनार्थं लक्षणया कल्पनमुचितमिति जीवप्रकरण-मेवेदमिति भावः । हेत्वन्तरमाहुः-उत्क्रान्तिश्चेति । उत्क्रान्तिरपीत्यर्थः । स यदास्माच्छरीरादुत्क्रामतीति श्रुताहुः-उत्क्रान्तिरुक्ता । तेनापि जीवप्रकरणमिद-मिति भावः । सर्वथा विलक्षणस्येति । सर्वव्यापित्वाद्दुत्क्रान्तिमतो जीवा-द्वैलक्षण्यं ब्रह्मणस्तथा चेतनत्वान्मुह्यमाणोद्वैलक्षण्यं तस्य ।

—६ तस्मादिति । बाधकद्वयसत्त्वादित्यर्थः ।

—७ समादधते-उपासात्रैविध्यादिति । उपासाया उपामनस्य त्रैविध्यात् त्रिप्रकारकत्वात् यथाश्रुतरित्येदं समाधानं न घटतेतः पूर्वपक्षस्य विकल्पत्रयं कृत्वा द्वितीयपक्ष इदं दूषणं संभवतीति बोधयितुमाहुः-अयमर्थ इति । अत्र-विषयवाक्ये । पक्षत्रयमाहुः-जीवमुख्येत्यादि । जीवमुख्यमाणालिङ्गादिति हेतुः पक्षत्रयेष्वनुवर्तनीयः ।

—९ परिहृत इति । न वक्तुरात्मोपदेशादिति सूत्रे ब्रह्मधर्मवाहुल्यहेतुना बहुनामनुग्रहो न्याय्य इत्युक्त्वा च परिहृतः ।

—१० शक्या इति । लक्षणां विनेति शेषः । बहुषु लक्षणाङ्गीकर्तव्या तदपेक्षयात्वस्य ब्रह्मपरत्वं योग्यामिति भावः । द्वितीय इति । लक्षणादोप-वैधुर्यात् त्रयाणां स्वतन्त्रतयानेन विषयवाक्येन प्रतिपाद्यत्वाङ्गीकार इत्यर्थः ।

—११ वान्यभेदप्रसंगादिति । मामेव विजानीहीत्यत्र विजानीही-त्यस्यावृत्तिः कर्तव्या । विषेयभेदे विषेरावृत्तेर्गलि पतितत्वात्तथाच मामित्यस्या-र्थत्रय कर्तव्यं ततश्चान्ययोग्यवच्छेदस्त्वकारार्थविरोधश्चेत्यर्थः ।

—१२ तृतीये-ब्रह्मधर्मत्वोपपादनपक्षे । उच्यत इति । अस्य पक्षस्य स्वीकृतत्वादिति शेषः ।

—१३ तद्धर्मा - जीवधर्माः ।

मापि सर्वमिदं प्रोक्त सूत्रे मणिगणा इव ।

इति गीतःवाक्यात् ब्रह्म जीवाधारभूतं ततश्च परंपरया जीवधर्माधारभूतं मर्षानि भावः ।

—१४ उभयत्र संबन्ध इति । देहलीङीपन्यायं । देहल्यां स्थितो दीपो गृहान्तर्भागं गृहबहिर्भागं च प्रकाशयति । इति न्यायस्वरूपम् । एवंचैह जीव आश्रितत्वादिह प्राणे तयोगादित्युभयत्र संबन्धः । मायावादिमते जीवब्रह्मणोरभेदोक्ति । आश्रयाश्रयिभावोचयवाच्यविभावश्च नास्तीत्यत उक्तं- ब्रह्मवाद् इति ।

—१५ एवं जीव उपपत्तिमुक्त्वा मुख्यप्राणे तमाहुः-मुख्यप्राणे स्थिति ।

—१६ भगवत्संबन्धादिति । भगवत्. प्राणानां च नियन्तृनियम्यत्व-संबन्धोक्ति तस्मादित्यर्थः । एवंच

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।

इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ।

इति तस्मात्संबन्धस्य भगवद्धीनत्वात्तद्गर्माणामपि परम्परया भगवद्गर्मत्व-मेवेति भावः ।

—१७ नन्वस्मिन्पक्षे परम्परया भगवद्गर्मत्वम् । एवंच लक्षणां स्वीकर्तव्या भवतीत्यतः पक्षान्तरमाहुः- अथयेति । ब्राह्मधर्मा - माहाद् ब्रह्मधर्माः ।

—१८ परारिणिति । व्याससूत्रमेतद् कर्तृत्वं ब्राह्मधर्म एव । ततः सत्ताशा-त्तज्जीवे समायाति । यमर्था निर्नापति । सर्वरतां सर्वभोक्तेति श्रुतिव्य-इत्यस्य सूत्रत्वार्थः ।

—१९ तथेति । जीवत्वप्राणधर्मा एवेत्यर्थ । मन्वेवं प्राणस्य जीवसान्य आश्रितत्वेहेतुनेव गतार्थत्वे तयोगादिति हेत्यन्तरं व्यर्थमत आहुः- स्वाप्ययसंपर्योरिति । तादात्म्यात्मयोगाभाव इत्यर्थः । एवञ्च संयोगा-संयोगरूपभेदाद्भेदतुद्वयं सार्थवमिति भावः ।

—२० सिद्धमाहुः- तस्मादिति ।

—२१ सर्वे धर्माः-कीर्षीतर्कब्राह्मणोक्ता । ननु यद्यपि सर्वे धर्मा सुख्यन्ते तथापि-महीनास्मिन् शरीरे वसन्त' महिषोत्क्रामत -इत्येकत्वव्यापकत्वादिच्छेदं सहोत्क्रमणं न घटत इत्यत आहु - सहोत्क्रम इति । एवंच तस्मात्प्राणस्य धर्मशरीरत्वेपि यथा शरीरमित्यत न तथा महोत्क्रमस्यापि भगवद्भिन्नत्वं शक्तिशक्तमतोरभेदाद् । एवंच मोपि भगवद्गर्मेनैकस्वरूप्यापत्त्यहानि-रिति भावः । क्रियाज्ञानशक्त्योरिति । प्राणजीवयोः इत्यर्थः ।

—२२ सहोत्क्रमणमितीति । एतेन सर्वस्यापि व्यवहारस्य जीवप्राणा-धीनत्वेन भगवद्धीनत्वं सूचितमित्यर्थः ।

—२३ प्राणस्वरूपानुगमनादिति सूत्रविरोधं शब्दने- नभ्यति । एवंच धर्मधर्मिभावो न वक्तव्य इति शब्दाकृदाशयः ।

—२४ समादधते-अत्र धर्मेति । अत्र-श्रुतिवाक्ये । एवं च धर्मधर्मिणोः पृथक्त्वापृथक्त्वयोर्निर्देशात्त पूर्वापराविरोधः ।

५१-८ धर्ममात्रत्वानिराकरणायेति । वैशेषिका ज्ञानमात्रगुण इति वदन्ति तथा तत्केवलं भगवद्धर्मो न । अपि तु भगवन्निवेत्यर्थः ।

—१० एवं भगवतो जगत्स्वरूपं प्रतिपाद्याधुना ततोप्याधिक्यं प्रतिपाद्यते-तद्विधिति । विषयभूतभूतेति । विषयस्वरूपभूतमात्रारूपजगत इत्यर्थः ।

महावाक्यार्थः सिद्ध इति । अयं भावः । यद्यजनकं तत्तद्धर्मकं यद्यद्धर्मकं तत्तद्विनाभूतमिति व्याख्या भूतमात्राप्रज्ञामात्रात्मकस्य सर्वस्य जगतः प्रज्ञाविनाभावेन तदात्मकत्वे सिद्धे तस्या अपि स्वरूपं निर्णेतुमानन्दो-जरोमर इत्यादिब्रह्मधर्मैरुपसंहरन्ति-अतश्चात्र प्रज्ञात्मक जीवस्वरूपादधिकस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वसर्वाधिकत्वज्ञानार्थमेकैवोपासना विहिता । तस्मात्साध्व-साधुकारित्वेन प्राप्तस्य वैषम्यादिदोषस्य परिहाराद् ब्रह्मजडजीवात्मकतया सर्वोपादानत्वेन सर्वात्मकमित्येव महावाक्यार्थः सिद्धः । एवं चास्मिन्नाधिकरणे पूर्वोक्तस्य सर्वार्थस्य विनिगमनं बोध्यम् । तथाहि प्रथममथातो ब्रह्मजिज्ञा-सोति सूत्रेण शास्त्रारम्भे जिज्ञासोक्ता । तस्याश्च सर्वदा कर्तव्यत्वं ततो जन्मा-पस्येति द्वितीयसूत्रेण ब्रह्मणः सर्वकर्तृत्वम् । तच्च समन्वयादिति तृतीयसूत्रेण ब्रह्मणः सर्वोपादानत्वम् । ईश्वर्यधिकरणे ब्रह्मत्वत्वमानन्दमयाधिकरण-आनन्दमयत्वं ततः परमन्तरायधिकरणैस्तद्धर्मोपदेशादिभ्यादिहेतुभिस्तत्र च-ब्दवाच्यत्वं ब्रह्मणः प्रतिपादितमिति ।

सुत्रार्थः—जीवमुख्यप्राणालिङ्गाग्नेदं ब्रह्मप्रकरणमिति चेन्न । तथा सत्सु-पासनात्रैविष्यं स्यात्तत्र च वाक्यभेददोषस्य संभवः । जीवलिङ्गं तु तस्य ब्रह्मा-धारात्त्वाद्ब्रह्माश्रितत्वादेव । तथा मुख्यप्राणालिङ्गं भगवता सह, रोगात् । एवं च प्राणस्य भगवत्संबन्धात्तद्धर्माणामपि भगवत्संबन्ध इति ॥ ३० ॥

इति दशमाधिकरणम् ।

इति श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यकृताणुभाष्यन्याख्यायां श्रीधररामकृतायां
बालबोधिण्यां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥११॥

प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः ॥ ११२ ॥

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् १।२।१

—२० प्रथमद्वितीयपादयोः संगतिं योतयित्वा प्रथमपादगतमेवार्थं मन्द-बुद्धिनामनुग्रहार्थं संक्षेपेण कथयन्ति-समन्वय इत्यादिना संदेहो निवा-

रित इत्यन्तेन । समन्वय इति । सर्ववेदान्तसमन्वयप्रतिपादकत्वात्सम-
न्वयाभिरूपया प्रसिद्धे । समन्वयः—एकार्थप्रतिपादकत्वरूपः । वक्तव्य इति ।
परप्राप्तिरूपफलसाधनार्थं तत्साधनीभूतब्रह्मज्ञानार्थं चेति शेषः ।

—२१ नन्वमन्तशाखागतानन्तोपनिषदामेकवाक्यत्वरूपः समन्वयो-
शक्य इति चेन्न । प्रकारविशेषेण सर्वोपनिषदामेकवाक्यनोपपत्तेरित्याशये-
नाहुः—तत्रेति । तत्र—उपनिषत्सु । उद्गीथादीति । उद्गीथमुपासीतेत्यादीनां
प्रणवायुपासनावाक्यानाम् । मुख्यवाक्येषु—फलसंबन्धबोधकेषु कारणप्रति-
तिपादकवाक्येषु । फलोपकार्यङ्गत्वमिति । एवंचादित्यादिषु प्रणवेन
ब्रह्मोपासनोद्गीथोपासना । तद्ब्रह्मोपदेशाधिकरणे विषयवाक्योक्ता । तत्तदु-
पासनानां फलबोधकवाक्यैर्भगवान् लोकोत्तरफलदातेति ज्ञापते ततश्च
माहात्म्यज्ञानं जायते । आत्मेत्येवोपासीतेति वाक्योक्तब्रह्माभेदोपासनया
यथात्मनि प्रीतिस्तथा भगवति स्वाभाविकी प्रीतिरुत्पद्यते । इयमेव माहात्म्य-
ज्ञानपूर्वकं जायमाना स्वाभाविकी प्रीतिर्भक्तिरित्यभिधीयते । एवं चेद्दशम-
क्तिरेव परब्रह्मप्राप्तिरूपफलोपकारिणीत्युच्यते । एवंरित्योपासनावाक्यानां
फलोपकार्यङ्गत्वमिति भावः । एवमुपासनावाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयं
परम्परया साधयित्वा केषांचिद्वाक्यानां साक्षात्समन्वयं साधयन्ति—ब्रह्म-
वाक्यानामिति ।

—२२ संदिग्धानीति । ईक्षत्यधिकरणारम्भे यानि चतुर्विधानि सांदि-
ग्धानि वाक्यान्मुक्तानि तान्येव प्राणाकाशादिशब्दतो गायत्र्यादीनामर्थतो
द्विविधानीत्यर्थः । एवंच सिद्धसाधनदोषो न । निःसंदिग्धब्रह्मवाक्य-
भिन्नानां सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयः प्रथमाध्याये साधित
इति भावः ।

५२-१ एवं प्रथमाध्यायार्थमुक्त्वा प्रथमपादार्थं वक्तुं सत्रत्याधिकरणानां
प्रयोजनं निरूपयन्तः प्रथमं प्रथमाधिकरणस्य प्रयोजनमाहुः— तदर्धमि-
त्यादि । तृतिवदित्यन्तेन । तदर्धं— समन्वयार्थम् । विचारितमिति । ईक्ष-
त्यधिकरण इति शेषः ।

—२ नन्वीक्षत्यधिकरणस्य चतुर्थत्वात्प्रथमसूत्रस्थापित इति कथमिति
चेत् स्थापनस्य प्रतिज्ञारूपत्वादिति गृहाण । यद्यपि विचारश्चतुर्थे तथापि
प्रतिज्ञारूपिणी स्थापना प्रथमसूत्र इत्यर्थः । तदेवोक्तं—प्रथमसूत्र एवेत्यादिना ।
ननु भगवोवाग्म्यवहार्यस्य व्यवहार्यत्वं कथमत आहुः— यत् इत्यादि ।
यथा घटादय इदमित्थंतयेयत्तपा वा निरूपितुं शक्यन्ते तथा ब्रह्म निरूपयितुं
न शक्यत इत्येवं निरूपणानिषेध एव यतो वाच इत्यादिश्रुतीभिः प्रतिपाद्यते ।
अनुभवेकवेद्यवस्तुनो वाचा वक्तुमशक्यत्वादिति भावः ।

—४ एतच्छ्रुतेरेवंतात्पर्यकर्त्वे गमकमाहुः— एवमेवेति । एवमेव-
श्रुतिरूपवाग्विषयत्वाद्वाङ्गीकार एव । कार्यसिद्धेः— कार्यस्य श्रवणादिरूपस्य
सिद्धेः । ततश्च श्रवणादेद्वारा ब्रह्मविदामोति परमिति श्रुत्युक्तरीत्या पर-
मातिरूपकार्यसिद्धिरिति भावः । चतुर्लक्ष्येति । चतुर्ध्याप्येत्यर्थः ।

—५ समन्वयाविरोधसाधनफलानि क्रमेण चतुर्णामध्यायानां विषयाः ।
तेषां भीमांसया मननस्योपपत्तिमाहुः— श्रुतस्येति ।

—६ पूर्वेद्विधितानामिति । ब्रह्मवाक्यस्थानामित्यर्थः । उद्घापः— प्रकृत-
परत्वेन प्रतीयमानस्यान्यपरत्वापादनरूपस्त्यागः ।

—७ आघापः— अन्यपरत्वेन प्रतीयमानस्य प्रकृतपरत्वापादनरूपं ग्रह-
णम् । निर्धारणे— उपनिषत्तात्पर्यभूतो ब्रह्मातिरिक्तोऽन्योऽर्थो नास्तीति निश्चिते
सति मननयुक्तिभिर्ब्रह्मण एवानुचिन्तनं भवतीत्यर्थः । ततोऽप्येवमिति ।
मननानन्तरमभ्यासेन मननस्य दाढर्चं प्रारब्धवशाज्जायमानस्य विक्षेपस्य
विनाशनार्थं मननदाढर्चमपेक्ष्यत इति भावः । ध्यानादीति । निदिध्यासन-
रूपानित्यस्याग्रे ज्ञानमिति शेषः । अथवा रूपपदराहितः पाठो ज्ञेयः । अत्र
पक्षेयमर्थः । ध्यानादिसमाध्यन्तानिदिध्यासनान्मकं यन्मनस्तस्मिन्सर्वतो
बाह्यविषयेभ्यो निवृत्तव्यापारे सतीत्यर्थः । आदौ मननदाढर्चं ततो ध्यान-
दाढर्चं ततः नमाधिः । अस्मैवैकतानतेति व्यवहारः । एतस्यामेकतानताव-
स्थायां मनसः संकल्पविकल्पव्यवहारा बाह्यविषयव्यापाराश्च निवर्तन्ते ततः
शुद्धिः संपद्यते । एवं निदिध्यासनदाढर्चं भवतीति भावः ।

—८ अधुना— आत्मा वारे द्रष्टव्यः—इत्यादिश्रुत्या श्रवणादिजन्यं घाट्टर्शं
दर्शनं प्रतिपादितं तादृशमाहुः— स्वयमिति । स्वयमितिपदेन तिरोधानति-
वृत्तिर्भ्रान्त्यते । निजेति पदेनातिसामीप्यम् ।

—९ अनुभवरूपमिति । साक्षात्काररूपमित्यर्थः । तथैव स्वयमिति
पदेन सत्त्वं सुखमिति पदेनानन्दत्वं अनुभवेति पदेन चित्तमेवं साध्विदानन्द-
रूपं ब्रह्मेत्यर्थः । इदं— ब्रह्मस्वभावजन्यम् । अविषयत्वं— वक्तुमशक्यत्वम् ।

—१० अत्रार्थे दृष्टान्तमाहुः—पाकभोजनेति । एवंचैतत्सर्वमनुसंधाय
जिज्ञासासुत्रप्रणयनाद्भवहारस्थापनं प्रथमाधिकरणार्थं इत्यर्थः । एवं प्रथ-
माधिकरणार्थमुक्त्वा द्वितीयाधिकरणार्थमाहुः—अत इत्यादि कर्मैत्यन्तम् ।
अतः—ब्रह्मणि व्यवहारस्थापनेन श्रवणाविषयत्वे सिद्धे तत्स्वरूपादिविचारस्या-
वश्यकत्वात् ।

—१२ वैपरीत्यमिति । अपरं संसाररूपं फलमित्यर्थः । दिव्यधर्मेति ।
अगमकारणत्वरूपो दिव्यधर्मः ।

—१३ विचारित इति । विचारस्वरूपमाहुः—वेदा एवेति ।

—१४ आग्निमाधिर्करणार्थमाहुः—तत इति । पूर्णालौकित्वायेति । अयं भावः । यथासंख्यं समन्वयाधिकरणे ब्रह्मणः सर्वत्र समन्वयेन पूर्णत्वमी-क्षत्यधिकरण ईक्षत्या जगत्निर्माणकर्तृत्वेनालौकिकत्वं प्रतिपाद्यते ।

—१५ ततोवशिष्टप्रथमपादार्थमाहुः—तदन्विति । निश्चितार्थ इति । पूर्वाधिकरणैः प्रतिपादिते निश्चयविषयीभूते ब्रह्मरूपार्थ इत्यर्थः ।

—१६ प्रत्ययसंदेह इति । मयद्रप्रत्ययसंदेह इत्यर्थः । द्वयेन—आनन्द-मयाधिकरणद्वयेन । प्रकृतिसंबन्ध इति । प्रकृती संबन्धो यस्येति व्याधि-करणपदो बहुव्रीहिः । प्रकृतिसंबन्धी संशय इत्यर्थः ।

—१७ दशमाधिकरणप्रयोजनमाहुः—पुनरिति । संश्लेषनिराकरणा-येति । संश्लेषः प्राणजीवब्रह्मधर्माणामेकत्र कथनं तन्निराकरणं ब्रह्मधर्म-त्वेनोपपादनं तदर्थमित्यर्थः ।

—१८ निवारित इति । षडधिकरण्येति शेषः । एवंचेयतेव ग्रन्थेन शाब्दसंदेहनिवृत्त्या कार्यसिद्धेश्च संभवान्पूर्वाधिकरणाङ्गीकारो न युक्त इत्यर्थः ।

—१९ इदानीं केचित्पूर्वाङ्गीकरीत्या यतो वाच इत्यादिश्रुतेः संकोचं नाङ्गीकुर्वन्ति सर्वथा ब्रह्म वागमोचरमिति स्वीकुर्वन्ति । श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिश्रुत्वन्वयथानुपत्त्या ब्रह्मणः सगुणत्वमपि स्वीकुर्वन्ति तन्मतं दूष-यितुमनूयाहुः—ये पुनरिति ।

—२० कथमनाधिकारबोधनमित्याहुः—ब्रह्मवाद इति । सांख्यमते यथा सत्त्वादिगुणानामङ्गीकारस्तथा ब्रह्मवादे नेत्यर्थः । एतत्सांख्यमतमग्रे दूष-यिष्यत एव ।

—२१ नन्वेवं गुणानङ्गीकारे—प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः—इति श्वेताश्वतरो-पनिषद्विरोध इत्यत आहुः—भौतिकगुणानामिति । नतु नित्याधिदेविक-गुणानामित्यर्थः । श्वेताश्वतरोक्तास्तु नित्याधिदेविकगुणास्तेन न विरोधः । अध्यायारम्भ इति । मायावादसिद्धानां गुणानामसंबन्धार्थमेवाध्यायारम्भ इत्यर्थः । तेन मायावादिकृता यतो वाच इत्यादिश्रुतिव्यवस्था न संग-च्छते । वैपरिन्ध्ये बाधकमाहुः—अन्यथेति । अन्यथा—ब्रह्मणि जगज्जनकत्वा-याधिदेविकगुणानामनङ्गीकारे । सर्वस्यापि—कार्यमात्रस्यापि ।

—२२ तत्कारणत्वेन—ब्रह्मकारणत्वेन । तत्संबन्धस्य—जनकत्वसं-बन्धस्य । अन्यनिराकरणेनेति । प्रजापतिजगत्कारणतानिराकरणेनेत्यर्थः ।

—२३ तत्प्रतिपादकत्वेति । ब्रह्म सर्वकार्याणि प्रति कारणामेति प्रतिपादकानामधिकरणानाम् । यैयर्थ्यामिति । सगुणकारणत्वनिराकरणपूर्वक-निर्गुणकारणत्वस्यापनवियर्थ्यम् । जनकतासंबन्धेन परब्रह्मणोपि गुण-संबन्धादिति भावः ।

—२४ एवं प्रासादिकं खण्डयित्वा प्रकृतमाहुः—अर्थसंदेहेति ।

—२५ त्रिविध इति । जीवात्मको जडात्मको जीवजडात्मकश्चेति त्रिविध्यम् । एवं त्रिधार्यानां यथासंख्यमस्याध्यायस्यावशिष्टे पादत्रये संदेह-निराकरणम् । प्रकृतपदार्थमाहुः— तत्रेति ।

५३-१ प्रथमाधिकरणं प्रतिपादयितुं विषयवाक्यमाहुः—इदमाश्रायत इति । छान्दोग्यप्रथमप्रपाठकस्यमेतद्वाक्यम् ।

—४ वाक्योपक्रमे—वाक्यारम्भे ।

—५ तज्जलानिति । तस्माद्ब्रह्मणो नायत इति तज्जं तस्मिंहीयत इति तहं तेनानितीति—तदत्र । जगदुत्पत्तिस्थितिउपकर्तृगुणाविशिष्टमित्यर्थः । तस्येन—ब्रह्मत्वेन ।

—६ ननुपासनार्थमत्र शमं कुर्वीतेति शमाविधिः कुतो भाङ्गीक्रियत इत्यत आहुः—न चेति । पूर्वोक्तशमविधेः समं खल्विदं ब्रह्मेति वाक्यार्थज्ञानानन्तरं संभवः । एवं वाक्यार्थे लक्षणाप्रसंग इत्यर्थः ।

—७ ननु वाक्यलक्षणावादिनां मीमांसकानां मते स्तैष्टीवेत्यत आहुः—कारणत्वेनेति । सामान्यत इति । शान्तो दान्तः । आत्मन्येवात्मानं यस्ये-दिति वाक्यान्तासामान्यतः शमब्रह्मज्ञानयोः कार्यकारणभावे तावे ब्रह्म-ज्ञानार्थं शमस्य सिद्धत्वान्पुनर्ब्रह्मज्ञानसाधनीभूतोपासनार्थं शमसाधनापेक्षा चेति भावः । सिद्धत्वाचेति चकारेण ऋतुकरणानुवादोप्यसंगत इति योन्यते तस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । एवंच शमाविधिरूपः पूर्वपक्षोनुचित इत्यर्थः ।

—८ अन्पनिराकरणासिद्धमाहुः—अत इति । उपबृंहणमाहुः—इदमिति । उपासनमिति । एतदेवोपासन प्रकारभेदेन—पातालमेतस्य हि पादमूलमित्या-दिना पुराणेनोक्तम् । प्रस्तुतमाहुः—अतः परमिति ।

—९ संदेहं प्रकटयन्ति—ऋतुधर्म इति । धर्मः—यज्ञत्वम् । ननु यज्ञस्य स्वरूपं द्रव्यदेवते ते चात्रानुक्ते । एवंच यज्ञत्वं ऋथमत आहुः—तस्येति । एवञ्च द्रव्यादिरहितोऽपि ज्ञानयज्ञ इत्यर्थः ।

—१० ननु—अथ भूपांसो यज्ञकृतवः—इति तैत्तिरीये तृतीयाष्टकप्रथम-प्रपाठकोक्तत्वात्—यद्वाहोराह्णसहितहविस्त्यागरूपा क्रिया स एव ऋतुरिति

प्रसिद्धत्वेनात्र मानसस्यास्य ऋतुत्वं कथमत आहुः- उपासनेति । उपासनायाः ऋतुत्वं कियत इति कतुरिति ध्युत्पत्त्या हेयम् । प्रकरणबलादत्र योगाद्बुद्धिर्बलीयसीति वचनस्थानादरः ।

—११ वेद इति । तस्य यजुरेव शिरः-इति श्रुत्या-म एष जीवो विवर-प्रसूतिः-इति श्रीमद्भागवतकण्डशस्त्रस्य भगवद् वचनसंदर्भेण वेदस्य मनो-मयत्वं बोध्यम् । कार्यकरणयोः- प्राणवेदयोः ।

—१२ ननु वेदविषयस्य स्पष्टत्वेन कथं वाक्यार्थं संदेहोत आहुः- अत्र इति । सत्यसंकल्पार्थेति । सत्यसंकल्पो ब्रह्मधर्मः । आदिपदेन-एष म आत्मा-इति जीवधर्मः । एवं धर्मवचनादित्यस्य धर्मद्वयवचनादित्यर्थः ।

—१३ पुराणेष्विति । केचित्स्वदेहान्तर्हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम्-इत्यादिवाक्येन । एवं संशयमुक्त्वा पूर्वपक्षमाहुः-तत्रेति ।

—१४ उक्तत्वादिति । सर्वपदेनेति शेषः ।

—१५ आहत्य-अकस्मात् । प्रबलहेतुं विनेत्यर्थः । जीवो ब्रह्मत्वेनोपास्य इत्यत्र तैत्तिरीयोपनिषत्संमतिमाहुः- विज्ञानमिति ।

—१६ सिद्धं पूर्वपक्षमाहुः- तस्मादिति ।

—१७ समादधते-उच्यत इति ।

—१९ कुर्वीत- मनानात्मकं ऋतुं कुर्वीत । यद्युपासीतेति विधिपटितं पदं वर्तते तथाप्युपासनाधिकारिविशेषणकोटिनिविष्टा तेन तस्योपासीतेति पदस्य गौणत्वमित्याशयेन समर्थयन्ति-तत्रेति ।

—२० शुद्धान्तःकरणस्येति । अधिकारिण इति शेषः । एवंच ब्रह्मविषयकमननोपदेशत्वादस्य ब्रह्मवाक्यत्वमिति भावः ।

—२२ शास्त्रान्तरस्थवचनव्यवस्थामाहुः- शास्त्रान्तर इति । तथा-जीववाक्यत्वम् ।

—२३ एवं शास्त्रान्तरीयवाक्यव्यवस्थामुक्त्वा सिद्धमाहुः-तस्मादिति । आनन्दरूप इति । मनसैवानुब्रह्मव्यमिति श्रुत्या साक्षात्कारानन्तरं मनसोऽप्यानन्दरूपत्वात्प्राचुर्यार्थकमयद्प्रत्ययेन मनोमय इत्यस्यानन्दरूप इत्यर्थः । प्राणशरीर इति । अन्तर्पामीत्यर्थः ।

सुप्रार्थः- अथ खल्वित्यादिब्रह्मवाक्यमेव । यतः सर्ववेदान्तप्रसिद्ध-ब्रह्मोपदेशो मननरूप एव शुक्तः । न तु जीवस्योपासना युक्तेति ॥ १ ॥

दिवक्षितगुणोपपत्तेश्च १।२।२

५४-१ चत्रान्तरभवतारयन्ति- नन्विति । ऋतुमय इति । तदारभ्य ।

यथासंकल्पं- मनोवासनानुसारम् । अप्रिमदेहकथनादिति । अप्रिमदेहो लोकान्तरमावी देहः । एवंच जघन्यफलार्था देहान्तरप्राप्तिर्ब्रह्मफलार्था भवितुं नार्हतीति भावः ।

—२ युक्तेति । जीवोपासनैव युक्तेत्यर्थः । युक्तमिति । ब्रह्मप्राप्तिरेव ब्रह्मज्ञानस्य फलं युक्तम् ।

—५ इमामाशङ्कान् निराकर्तुं सूत्रकारः समाधानमाह- विवक्षितेत्यादि । विवक्षिता-उपादेयत्वेनाभिप्रेता । तादृशरूपप्राप्तिः-संकल्पानुरूपदेहप्राप्तिः । प्रकृतेषु-ब्रह्मज्ञानपक्षेपि । तामुपपत्तिं दर्शयन्ति- भगवदिति । भगवत्स्वरूपस्य ब्राह्मदेहस्य परप्राप्तिरूपस्य वा लाभात् ।

—६ भगवत्स्वरूपप्राप्त्या भगवद्गुणानुवादरसो न लभ्येतास्माकं तु स एवेष्टो मास्तु तत्स्वरूपप्राप्तिरित्यभिनिविष्टान् प्रति प्राहुः-सारूप्यलाभाद्धेति । भगवत्सदृशदेहवन्तोपि पुनर्नार्वर्तन्ते तेन तेन प्राकृता इति भावः । ननु देहित्वप्राकृतत्वयोर्ध्याप्यव्यापकभावादसगतमेतोदीने चेत्तत्राहुः- नेति । देहित्वप्राकृतत्वयोर्ध्याप्तिः कुत्रापि नोक्ता । अस्मिन् विषयवाक्ये तु पथारु-तुरित्यामुष्मिकदेहत्वसंकल्पानुरूपत्वयोर्ध्याप्तिरुक्तातोपमदेहप्राप्त्युपायभूता जीवोपासना न युक्तेत्यर्थः । न च संकल्पानुरूपदेहप्राप्तिकथनाद्ब्रह्मस्वरूपप्राप्तिः कथमिति वाच्यम् । सर्वब्रह्मोपासनापूर्वकमननकतुना शुद्धसंकल्प-स्योदयाद्ब्रह्मशरीरप्राप्तिरप्रातिबन्धात् ।

—७ चकारसूचितहेत्वन्तरमाहुः- सत्येति । सत्यसंकल्पस्यैव केवलं ब्रह्म-धर्म एव । तेन विषयवाक्यस्य जीवविषयत्वं शब्दितुमपि न शक्यत इति भावः ।

सुप्रार्थः- अभीप्सितामुष्मिकदेहप्राप्तेरुपपत्तेर्ब्रह्मोपासनैव युक्तेति ॥२॥

अनुपपत्तेस्तु न शरीरः १।२।३

—८ सूत्रान्तरमवतारयन्ति- नन्विति । पतायतापि- सूत्रद्वयोक्तोपप-त्यापि । नैकान्ततः- केवलं निश्चयेनेति यावत् । तुल्यत्यादिति । आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः-इत्यादी ज्ञेयतया प्रसिद्धत्वेन जीवस्य मन्तव्यत्वोपदेशः । लोकान्तरे विवक्षितदेहप्राप्तिः । न के ऋचिन्मे मनसो मृषा गतिः- इति वाक्यास्तस्यसंकल्पत्वं व्यापकत्वादाकाशात्मकत्व पर्यायेण सर्वाहंमानितया वा सर्वकर्मत्वादिकं हिरण्यगर्भं जीवे समश्नुत इति तस्य बाधराहित्येन तुल्यत्वादित्यर्थः ।

—११ अनुपपत्तिसाधुः- न ज्ञेति । प्राणादपरिरक्षा- आनन्दकारणः । प्राणशब्दस्यानन्दवाचकत्वमनुगमाधिकरणे स्फुटीकृतमेव । निराकारत्वात्- आनन्दाकारत्वाभावात् ।

—१२ अध्यासेनेति । सच्चिदानन्दरूपोहमित्पारोपजन्यनिरन्तराध्यासेन । तथात्ये- प्राणशरीरत्वे । अनुपास्यत्वमेवेति । अध्यासस्यावियोजन्यत्वादिति भावः । अन्यद्रूपणमाहुः- इदानीमिति । इदानीं- उपासनाकाले ।

—१३ तथात्वात्- अध्यासकृतप्राणशरीरत्वात् । एवं चाध्यासं विनोपासनाया असंभवाज्जीवे सच्चिदानन्दरूपत्वं तस्य च फलस्य साधनभूतोपासनाकाल एव सत्त्वात्तस्या वैयर्थ्यमिति भावः । उपदेशानर्थक्यप्रसंगदिति । प्राणशब्देन लौकिकप्राण एव यदि गृह्यते तर्हि तस्य प्राणशरीरस्याधुनापि विद्यमानत्वात्तदर्थं मननोपदेशो निरर्थक इति भावः ।

—१४ तुशब्दं व्याकुर्वन्ति- पूर्वपक्षस्येति ।

—१५ नन्वत्र पूर्वपक्षनिवृत्तिः कथं यतः पञ्चकोशप्रकरणगतविज्ञानमयवाक्यस्य ब्रह्मवाक्यत्वं स्यात् । विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति वाक्याद्विज्ञानशब्दो ब्रह्मवाचक इति निरूपणादद्यापि पूर्वपक्षस्योपशमाभावादित्यत आहुः-विज्ञानमये त्विति । प्राप्ताप्राप्तेति । तत्र विज्ञानमयस्य-तस्य श्रद्धैव शिरः-इत्यनेन श्रद्धादिधर्मत्वाज्जीवत्वं प्राप्तमानन्दमयस्यैव सर्वान्तर्यामित्वाभावात् मुख्यत्वाभावेनानन्दरूपत्वमप्राप्तं तत्र किं ग्राह्यमिति विचारे प्राप्ताप्राप्तविवेकेनाप्राप्तापेक्षया प्राप्तस्यैव बलवत्त्वाद्धर्मस्य जीवस्यैवोपासनेनेति न ब्रह्मवाक्यत्वमिति पूर्वपक्षोपशम इत्यर्थः । यथाग्नेर्विंस्तुल्लङ्घाः-इत्यादिश्रुत्या जीवस्य भगवद्धर्मत्वं निर्वाभम् ।

सुधार्थः- अत्र विषयवाक्ये शारीरो जीवो गृहीतुं न शक्यते । अनुपपत्तेरिति ॥ ३ ॥

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च १।२।४

—१६ अग्निमसूत्रमवतारयन्ति-नन्विति । प्राप्तव्येति । जीवेनेति शेषः । तादृशरूपेति । प्राणशरीररूपेत्वर्थः । अप्यं भावः । यदि तत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकेन जीवोपासना प्राप्तस्य बलवत्त्वान्नह्यत्रापि-कृतमयः पुरुषः-इत्यत्र जीवत्वस्य प्राप्तत्वेन ब्रह्मत्वस्य चाप्राप्तत्वेन प्राप्तस्य प्राबल्याज्जीवोपासनेव युक्ता । युक्तेः साम्यात् । आनन्दरूपप्राणशरीरेत्यादिवचनविरोधोपेनाशङ्क्यः । तद्वचनस्य जीवप्राप्तव्यतादृशरूपफलाभिप्रायकत्वात् । जीविनानन्दरूपप्राणशरीरात्मकरूपफलं प्राप्यत इति यावत् ।

—१८ कर्मकर्तृव्यपदेशं विशदयन्ति-एतमिति । एतं प्राणशरीरं भगवन्तामितो लोकात्प्रेत्याभिसंभवितास्मि प्राप्तास्मि यस्य साधकस्य श्रद्धाप्रत्यक्षं स्यात्तस्य विचित्रिक्ता कर्तव्यं नास्ति ।

—२१ शारीरं-जीवम् । एवं चैकैकस्यैव कर्तृत्वकर्मत्वयोरसंभवाज्जीव-
ब्रह्मणोरेकत्र प्राप्त्यभावाद्ब्र प्राप्ताभातन्यायो न प्रसरति तेनेदं ब्रह्मवाक्यं न
जीववाक्यमिति भावः । ननु कं प्राणशरीर इति वाक्यं फलपरमत आहुः-न
चेति । यथाकतुरिस्थादिवाक्येन भजनीयप्राप्तव्ययोरैकरूप्यस्योक्तत्वात्प्राण-
शरीर इत्यादि फलवाक्यं न । एवं च विषयवाक्यं ब्रह्मपरमेवैत्यर्थः ।

—२२ केचिदेतदधिकरणमट्टव्रात्मकमिति वदन्ति तन्मतनिरासाय
चकारस्य प्रयोजनमाहुः-अधिकरणेति ।

सुत्रार्थः-कर्तृत्वेन जीवस्य कथनात्कर्मत्वेन ब्रह्मणः कथनादेताद्विषय-
वाक्यं न जीववाक्यमिति ॥ ४ ॥

इति प्रथमाधिकरणम् ।

शब्दविशेषात् १।२।५

५५-३ इदमधिकरणं पूर्वाधिकरणेनान्तस्तद्धर्मादित्यधिकरणेन वा गतार्थे
नेति सूचयितुं शब्दविशेषाधिकरणं रचयतीत्यधिकरणसंगतिः । विषयवाक्यं
घोतयन्ति-इदमित्यादिना । आश्चायत इति । वाजिशाल्वापामिति शेषः ।
यथेति । पूर्वाधिकरणे मनोमयस्य पक्षत्वमत्र हिरण्मयस्य तत् ।

—५ एवं च पक्षभेदप्रयुक्तोधिकरणभेद इति सूचयितुं संशयाकारमाहुः-
तत्र संदेह इति । अन्तस्तद्धर्माधिकरणे हिरण्मयस्य ब्रह्मत्वमुक्तं तेन
गतार्थत्वमस्याधिकरणस्येत्यत आहुः-उपक्रम इति । विषयवाक्ये प्रथममेव
हिरण्मयस्योपदेशाद् ग्रीष्मादितादृश्येन जीवः ।

—६ उपसंहारेति । ननु प्रथमावगतत्वादुपक्रमस्यसंजातविरोधित्वेन च
प्राबल्यात्कथमुभयोस्तुल्यबलत्वमत आहुः-यत्रेति । यत्रेत्यादेरयमर्थः ।
यस्मिन्वाक्य उभयोर्मध्य एकस्येतरपदार्थान्वयेनैकवाक्यत्वं संभवति तस्य
बलीयस्त्वमिति । एतदेव प्राबल्ये प्रयोजकं न प्राथम्यम् ।

—७ पूर्वतन्त्रे-जैमिनीये । एवं चेतरेपदार्थान्वयसदकृतैकवाक्यत्व-
प्रयोजकत्व प्रबलत्वं तच्च कुत्रचिद्वाक्य उपक्रमस्य कुत्रचिद्वाक्य उपसंहारस्य
संभवतीति भावः । एवं चान्तस्तद्धर्मापदेशाधिकरणेन साम्याभावादिर्द
भिज्जनाधिकरणमिति हृदयम् । पूर्वपक्षमाह-तत्रेति । भूतानां चातुर्विध्यं
जरानुजाण्डजस्वेदजोऽग्निज्जभेदेन । छान्दोग्ये त्रिविधानां कथनमत्र
चतुर्थस्थाधिकस्य वर्णनम् । आराप्रमाश्रस्येति । तोत्राय-शलाकाम्,
आराशं तत्परिमाणस्येत्यर्थः ।

—८ प्रतिपादकमिति । ब्रीह्यादिदृष्टान्तचतुष्टयेन जीवस्यैव प्रतिपादन-
मित्यर्थः । फलत इति । मोक्षरूपावस्थायाम् ।

—९ आभासमानत्यमिति । आभासा ब्रीह्यादयस्तुच्छपदार्थास्तन्त-
मानत्वम् ।

—११ हिरण्मयः पुरुष इति । हिरण्मयस्यानन्दमयत्वमन्तस्तद्धर्मा-
धिकरणे सिद्धम् । आनन्दमयाधिकरणे च तन्प्राप्तेरेव फलत्वमतो हिरण्मयो
जीवस्य फलमपि भवितुं नार्हति तेन ताद्विरोधादेतस्य जीववाक्यत्वं
शङ्कित्तुमपि न शक्यत इत्यर्थः ।

—१२ ननु पूर्वाधिकरणे तत्कतुन्यायस्य सिद्धत्वान्तथोपासने स्वरूप-
सारूप्यैकतरलाभो भवतीति भाष्येऽप्यङ्गीकृतत्वात्कथं तस्य फलत्वं नेत्यत
आहुः—नापीति । अत्र प्रमाणं तेचिरीपश्रुतिः । तथाहि—ब्रह्मणः सायुज्यं
सलोकतामाप्नोत्येतासामेव देवतानां सायुज्यं सार्द्धितः सलोकतामाप्नोति
य एवं वेद—इत्युपनिषत् । शब्देनैवेति । सूत्रे शब्देनैवोक्तो विशेषः शब्द-
विशेष इति विग्रहः ।

—१३ उक्तत्वादिति । उक्तश्रुतिप्रामाण्याद्धिरण्मयशब्देनैवाधिकार-
विशेषमादाय तत्र लयानियमस्य सूचितत्वात् हिरण्मयः पुरुषो जीवः ।
तथा चात्राधिकरणेषु त्वत्रोपकब्रीह्यादिदृष्टान्तेरनात्मनि वर्तमानस्य जीवत्वं
प्रतीयत इति युक्त्या पूर्वाधिकरणसंगतिमाक्षिप्योपसंहारवलीयस्त्वेन
तत्त्वव्यवहारेण पूर्वाकं दृष्टीक्रियते । एवं चेदमधिकरणं पूर्वाधिकरणस्यैव
विशेषरूपम् ।

सूत्रार्थः—शब्देनैव विशेषस्योक्तत्वाद्धिरण्मयः पुरुषो न जीव इति ॥५॥

स्मृतेश्च १।२।६

—१४ सूत्रान्तरमवतारयन्ति—नन्विति । विद्यमानत्वादिति । लिङ्गा-
विमानी जीव एव । एवं च श्रुतेः संदिग्धत्वेऽपि लिङ्गाज्जीववाक्यत्वं
युक्तमित्यर्थः । अभिमान्येवेति । पत्रकारो भिन्नः । अभिमानो जीव
पवेति योजना ।

—१६ ईश्वर इति । भगवद्गीतास्यं वाक्यमेतत् ।

—१७ सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः ।

इत्यादिवाक्यादुपनिषत्सारभूता गीता माक्षाद्भगवतोक्त तस्याः स्मृतित्वं
कथमिति शङ्कते—नन्विति । यन्निःश्वास्तत्वमिति । सर्वं वेदा यस्य
निःश्वास्तभूता इत्यर्थः ।

—१८ औपनिषदमिति । उपनिषदि दृष्ट औपनिषदः ।

यथेति । उपरवाः सोमियागीपवेयां सद्योमण्डपात्पुरतो हविर्धानमस्ति तत्र दक्षिणभागे शकटात्पुरतश्चत्वारः प्रादेशमात्रा विलविशेषाः ।

—१४ शार्दान्तिकं स्पष्टयन्ति-तथेति । यथोपरवाख्यचतुर्विधविलेपु व्यापकाकाशस्य प्रादेशपरिमाणत्वेन ज्ञानं तथा चतुर्विधभूतहृदयेषु ब्रीह्या-
दिसाम्येन व्यापकस्य परब्रह्मणः कथनमिति भावः ।

—१५ तत्स्वरूपं-ब्रीहितुल्यस्वरूपम् । चकारद्वयप्रयोजनमाहुः-पूर्व-
पक्षेति । एतादृशवाक्यान्तरे-तैत्तिरीयोपनिषद्वत्-आदित्यो वा एष एत-
न्मण्डलम्-इति वाक्यान्तरे ।

१६-आधिक्य इत्यादि । आधिक्ये पूर्वापेक्षया विलक्षण्ये योपपत्तिः
पूर्वपक्षसमाधानरूपा तत्समुच्चयार्थमित्यर्थः । एवंच चकारद्वयेन वाक्यान्त-
रेण सूच्यमानमधिकरणान्तरमपीदमित्याहुः- तेनेति ।

सूत्रार्थः- अल्पस्थानस्थितत्वेन ब्रीह्यादिभावेन च कथनादत्र परमात्मा
प्रतिपाद्यो नेति चेन्न । निदिध्यासनानन्तरं हृदये साक्षात्क्रियमाणत्वादन्य-
स्थानस्थितत्वेन निर्देशसंभवात् । एवं ब्रीह्यादितुल्यत्वस्यापि गतिसंभवात् ।
तथाहि यथोपरवचतुर्विधविलेपु व्यापकभूताकाशस्य प्रादेशमात्रत्वज्ञानं
तथा चतुर्विधभूतहृदयेषु ब्रीह्यादितुल्यत्वेन व्यापकीभूतस्य परब्रह्मणः प्रति-
पादनमिति ॥ ७ ॥

संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् १।२।८

—१८ बाधकमिति । संभोगप्राप्तिमत्त्वेन जीवतुल्यत्वमिति बाधकम् ।
—२१ संभोगपदे सम्पन्न भोगः संभोग इति कर्मधारय इति मनासिकृत्य
बाधकमाहुः- सुखदुःखेति । सम्पन्न भोगो यस्मादिति बहुव्रीहिसमासं
मनासिकृत्य बाधकमाहुः- तत्साधनेति । तत्पदेन सुखदुःखयोर्यहणम् ।
—२२ स्वकर्तृत्वमिति । स्वस्वरूपभूतस्य जगतः कर्तृत्वम् । तद्विशेषः ।
जीवाद्विशेषः ।

५७-१ अप्रिमेति । चराचराधिकरणम् ।
—२ अपेक्षितभोग एव वर्तत इत्यत्र इष्टान्तसुखेनानुमानप्रमाणमाहुः-
यथेति । चक्षुषा शोभनमशोभनं च रूपं गृहीतुं शक्यते तथापि चक्षुरधि-
ष्ठातृदेवतायाः शोभनरूपस्यैवापेक्षा । एवंच शोभनरूपस्यैवाभिनिवेशपूर्वकं
तथा चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमिति श्रुत्या सर्वाधिष्ठातृवृक्षणोपेक्षानु-
रं भोगवत्त्वमनुमीयते । अनुमानस्वरूपं तु ब्रह्म, अपेक्षितभोगवत् ।
धिष्ठातृत्वात् । यत्र यत्राधिष्ठातृत्वं तत्र तत्रापेक्षितभोगवत्त्वम् । यथेन्द्रि-
धिष्ठातृदेवताः । तथात्वे- ब्रह्मत्वे ।

—३ तद्भेदव- परब्रह्मभेदव । भविष्यति-अपेक्षितभोगवत्त्वं भविष्यति ।
-तत्त्वमसीत्यनेन ब्रह्मवत्त्वाभावात्प्रागाविद्यावशात्त्वात्पुण्यादिसाधनेनैवापेक्षित-
भोगवत्त्वं भविष्यतीति सर्वमविरुद्धम् ।

सुप्रार्थः- यदि भगवान् जीववत्सर्वेषां हृदये तिष्ठेत्तर्हि तस्य सुखदुःख-
भोगप्रतिः स्यादिति चेत् । ब्रह्मणि सर्वरूपत्वानन्दरूपत्वादीनां विशिष्टध-
र्माणां सत्त्वात् । एवं च तादृग्विशिष्टधर्मवत्त्वाभावाज्जीवस्यैव भोगो न ब्रह्मण
इति ॥ ८ ॥

इति द्वितीयाधिकरणम् ।

अत्ता चराचरग्रहणात् १।२।९

पूर्वाधिकरणे ब्रह्मणः सुखदुःखप्राप्तिराज्ञाह्वय परिहृता । परं चायं परि-
हारः कदा संभवेद्यदा तस्य भोगः संभवेदतस्तादृशभोगमनेनाधिकरणेन
दुःखत्पादयतीत्येवमधिकरणसंगतिः ।

—६ विषयवाक्यमाहुः-कण्वह्नीष्विति । तत्र-द्वितीयवह्नीसमाप्ती ।

—७ उपसेचनमिति । ओदनादिभक्ष्यद्रव्ये रुच्युत्पादनार्थमार्द्राकारणार्थं
च मिथ्यमाणं दध्यादिद्रव्यमुपसेचनपदेन घोष्यते ।

—१० सिद्धमिति । सत्त्वं शल्यिदं ब्रह्मेति वाक्ये सद्रूपत्वं सत्यसंकल्पेति
वाक्ये चिद्रूपत्वं नित्यपदेनानन्दत्वं हृदये सर्वोपास्यत्वं च तिद्धमित्यर्थः ।
साधयतीति । प्रसंगसंगत्येति भावः । अधिकरणवैयर्थ्यं शङ्कते-ब्रह्म-
क्षत्रयोरिति ।

—१२ अज्ञातस्थानकत्वधर्मो जीवस्यैव न ब्रह्मण इति प्रातिपादयन्ति-
नहीति ।

—१४ तर्हि सदेहः कथमत आहुः-अलौकिकेति । मृत्युपरोचनयुतं
प्रह्लाक्षत्रमक्षणमलौकिको धर्मो ब्रह्मण्येव संभवतीति भावः ।

—१७ उपासनोपचितेति । उपासनयोपचितं लब्धमित्यर्थः । महात्वेवा-
दिरित्यत्रादिपुद्गेनाभिमृशते ।

—१८ तर्हि सदेहः कथमत आहुः-अलौकिकेति । मृत्युपरोचनयुतं
प्रह्लाक्षत्रमक्षणमलौकिको धर्मो ब्रह्मण्येव संभवतीति भावः ।

माहुः-परिभ्रमश्रिति ।

—२१ अचाल्यमिति । ब्रह्मक्षत्रयोः प्रवाहानित्यत्वादचाल्यत्वमिति पूर्व-
मीमांसायामुक्तम् । नन्वेवं जीवस्याग्रहणे मृत्युञ्जयस्य रुद्रस्य कुतो न
ग्रहणमित्याहुः-यत्रापीति । अयनर्थः । यत्रापि प्रधानादीं प्रजापालनादि-
रूपशुद्धिमीष्टवजन्योतिशयो दृष्टः स स्वार्थस्य स्वस्य राज्ञः सार्वभौमत्वा-
दिरूपत्वात्तिलक्षणेन न करंति । यथामात्यस्य प्रजापालनादिरूपोर्थां राज्ञः
सार्वभौमत्वादिकं नातिलक्षणेन किंतु तावत्पर्यन्तमेव तस्याधिकारस्य प्रसर-
स्तथा परेश्वरगतस्य सर्वभोक्तृत्वस्यानतिलक्षणेन रुद्रस्य प्रधानस्थानी-
यस्यासृग्म् ।

यथेति । उपरवाः सोमयागीपवेयां सद्योमण्डपात्पुरतो हविर्धानमस्ति तत्र दक्षिणभागे शकटात्पुरतश्चत्वारः प्रादेशमात्रा चित्तविशेषाः ।

—१४ दाटान्तिक स्पष्टयन्ति-तथेति । यथोपरवाख्यचतुर्विधविलेपु व्यापकाकाशस्य प्रादेशपरिमाणत्वेन ज्ञानं तथा चतुर्विधभूतहृदयेषु व्रीह्यादिसाम्येन व्यापकस्य परब्रह्मणः कथनमिति भावः ।

—१५ तत्स्वरूपं-ब्रौहितुल्यस्वरूपम् । चकारद्वयप्रयोजनमाहुः-पूर्वपक्षेति । एतद्वैशवाक्यान्तरे-तेतिरियोपनिषद्भूते-आदित्यो वा एष एतन्मण्डलम्-इति वाक्यान्तरे ।

१६-आधिक्य इत्यादि । आधिक्ये पूर्वापेक्षया विलक्षण्ये योपपातिः पूर्वपक्षसमाधानरूपा तत्समुच्चयार्थमित्यर्थः । एवंच चकारद्वयेन वाक्यान्तरेण सूच्यमानमधिकरणान्तरमपीष्टमित्याहुः- तेनेति ।

सुत्रार्थः- अल्पस्थानस्थितत्वेन व्रीह्यादिभावेन च कथनाद्ब्र परमात्मा प्रतिपाद्यो नेति चेन्न । निदिध्यासनानन्तरं हृदये साक्षात्क्रियमाणत्वाद्ब्र-स्थानस्थितत्वेन निर्देशसंभवात् । एवं व्रीह्यादितुल्यत्वस्यापि गतिसंभवात् । तथाहि यथोपरवचतुर्विधविलेपु व्यापकीभूताकाशस्य प्रादेशमात्रत्वज्ञानं तथा चतुर्विधभूतहृदयेषु व्रीह्यादितुल्यत्वेन व्यापकीभूतस्य परब्रह्मणः प्रतिपादनमिति ॥ ७ ॥

संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् १।२।८

—१८ बाधकमिति । संभोगप्राप्तिमत्त्वेन जीवतुल्यत्वमिति बाधकम् ।

—२१ संभोगपदे सम्यग् भोगः संभोग इति कर्मधारय इति मनसिकृत्य-बाधकमाहुः- सुखदुःखेति । सम्यग् भोगो यस्मादिति बहुव्रीहिसमासं मनसिकृत्य बाधकमाहुः- तत्साधनेति । तत्पदेन सुखदुःखयोर्ग्रहणम् ।

—२२ स्वकर्तृत्वमिति । स्वस्वरूपभूतस्य जगत कर्तृत्वम् । तद्विशेषः । जीवाद्विशेषः ।

५७-१ अप्रियेति । चराचराधिकरणम् ।

—२ अपेक्षितभोग एव वर्तत इत्यत्र दृष्टान्तमुत्प्रेषेनानुमानप्रमाणमाहुः- यथेति । चक्षुषा शोभनमशोभनं च रूपं गृहीतुं शक्यते तथापि चक्षुरापेक्षात्देवतायाः शोभनरूपस्वीवापेक्षा । एवंच शोभनरूपस्वीवाभिनिवेशपूर्वकं च तथा चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमिति श्रुत्या सर्वापेक्षातुर्ब्रह्मणोपेक्षानुरं भोगवत्त्वमनुमीयते । अनुमानस्वरूपं तु ब्रह्म, अपेक्षितभोगवत् । पिष्टातृत्वात् । यत्र यत्रापिष्टातृत्वं तत्र तत्रापेक्षितभोगवत्त्वम् । यथेन्द्रि-पिष्टातृदेवताः । तथात्वे- ब्रह्मत्वे ।

—३ तद्देव- परब्रह्मदेव । भविष्यति- अपेक्षितभोगवत्त्वं भविष्यति ।

—सर्वमसीत्यनेन ब्रह्मवत्त्वाभावात्प्रागावियावशत्वात्पुण्यादिसाधनेर्वापेक्षित-भोगवत्त्वं भविष्यतीति सर्वमविरुद्धम् ।

सूत्रार्थः— यदि भगवान् जीवन्तत्वेण हृदये तिष्ठेत्तर्हि तस्य सुखदुःख-
भोगमातिः स्वादिति यत्र । ब्रह्मणि सर्वरूपत्वानन्दरूपत्वादीनां विशिष्टध-
र्माणां सत्त्वात् । एवं च साहचर्यविशिष्टधर्मवत्त्वाभावाज्जीवस्यैव भोगो न ब्रह्मण
इति ॥ ८ ॥

इति द्वितीयाधिकरणम् ।

अत्रा चराचरग्रहणात् १।२।९

पूर्वाधिकरणे ब्रह्मणः सुखदुःखप्रानिराशङ्क्य परिहृता । परं चायं परि-
हारः कदा संभवेद्यदा तस्य भोगः संभवेदतस्तादृशभोगमनेनाधिकरणेन
मृत्युत्पादयतीत्येवमाधिकरणसंगतिः ।

—६ विषयवाक्यमाहुः—कठयह्यीप्सिति । तत्र—द्वितीयवाहीसमाप्ति ।

—७ उपसेचनमिति । ओदनादिभक्षपत्रस्ये रुच्युत्पादनार्थमाद्मीकरणार्थं
च मिथ्यमाणं इध्यादिद्रव्यमुपसेचनपदेन बोध्यते ।

—१० सिद्धमिति । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति वाक्ये सद्रूपत्वं सत्यसंकल्पेति
वाक्ये चिद्रूपत्वं नित्यपदेनानन्दत्वं हृदये सर्वोपास्यत्वं च सिद्धमित्यर्थः ।
साधयतीति । प्रसंगसंगत्येति भावः । अधिकरणवैयर्थ्यं शङ्कते—ब्रह्म-
क्षत्रयोरिति ।

—१२ अज्ञातस्थानकस्वधर्मा जीवस्यैव न ब्रह्मण इति प्रतिपादयन्ति-
नहीति ।

—१४ तर्हि संदेहः कथमत आहुः—अलौकिकेति । मृत्युपसेचनमुतं
ब्रह्मक्षत्रभक्षणमलौकिको धर्मा ब्रह्मण्येव संभवतीति भावः ।

—१७ उपासनोपचितेति । उपासनयोपचितं लब्धमित्यर्थः । महादेवा-
दिरित्यत्रादिप्रदेनाग्निर्गृह्यते ।

माहुः—परिभ्रमश्चिति ।

—२१ अचाल्यमिति । ब्रह्मक्षत्रयोः प्रवाहनित्यस्वादचाल्यत्वमिति पूर्व-
मीर्मासायामुक्तम् । नन्वेवं जीवस्याग्रहणे मृत्युअयस्य रुद्रस्य कुतो न
ग्रहणमित्याहुः—यत्रापीति । अपमर्थः । यत्रापि प्रधानादी प्रजापालनादि-
रूपबुद्धिसीष्टवजन्योतिशयो दृष्टः स स्वार्थस्य स्वस्य राज्ञः सार्वभौमत्वा-
दिरूपस्यातिलङ्घनं न करोति । यथामात्यस्य प्रजापालनादिरूपोर्थो राज्ञः
सार्वभौमत्वादिकं नातिलङ्घ्यते किंतु तावत्पर्यन्तमेव तस्याधिकारस्य प्रसर-
स्तथा परेश्वरगतस्य सर्वभोक्तृत्वस्यानतिलङ्घनेः रुद्रस्य प्रधानस्थानी-
यस्यासृत्त्वम् ।

—२२ उपसेचनादिभङ्गोजनकर्तृत्वं लौकिकव्यक्तिमित्युक्तं तदाहुः—
अस्मदादीति । भगवताप्युपमेचनाविशिष्ट भोजन क्रियत इति जीवस्य
ज्ञानार्थमिति भाव ।

—२३ ननु भगवता ब्रह्मक्षत्रभक्षणमयुक्तमित्याहुः—प्रलय इति । प्रलय-
काले युक्तायुक्तविचारणाया प्रलय एव न सम्भवेदिति भाव । ननु भगवत
स्थानाज्ञान चेच्छुसिंहोत्र स्तम्भे वर्तत इति प्रहादेन कथमुक्तमित्यत आहुः—
सर्वत्रेति ।

—२४ फलत इति । यद्यपि स्थानविषयकं परोक्षज्ञान नास्ति तथापि
भगवतश्चाक्षुषत्व नास्तीति पर्यवसानादित्यर्थ । नन्वेवमपि क्लिष्टकर्मत्व
कथं निवर्तेत्यत आहुः—ब्रह्मक्षत्रयोरिति ।

५८-१ योग्यरूपमेवेति । मोक्षापेक्षिणो ह्यत्र भक्ष्यत्वेन प्रतीयन्ते तेषां
देहानिपूरणं मुक्तिं सेत्स्यति न तु सदेहत्वे । अतो यथा तण्डुलानामग्नि-
सबन्धेनावपवशीथिल्येनीदनत्वमेव मोक्षमपेक्षमाणानां ब्रह्मक्षत्राणां भोक्तारि
भगवति प्रवेशार्थं कथंचिन्मृत्युसबन्धमात्रेण योग्यरूपत्वमवीदनत्वम् ।
यथा कसादीनां कुरुपाण्डवसैन्यानां च । तदेव—

तदेव रूपं दुरवापमाप ।

यास्यन्त्यदर्शनमल बलभीमपार्थव्याजाङ्घ्रयेन हरिणा निलयं तदीयम् ।
इत्यादिवाक्यैः प्रतिपायते । एवमोदनादिभावे सिद्धे भगवतस्तदचतृत्वेना-
क्लिष्टकर्मत्वमपि बोध्यम् । समबलयादिति । न तस्य प्राणा उत्क्रामति ।
इहैव समबलीयन्ते—इति श्रुते ।

सुभ्रार्थं—यस्य ब्रह्म चेत्यादिवाक्ये योक्ता प्रतिपायते तद्ब्रह्मैव न जीव ।
भक्ष्यत्वेन चरस्य मृत्योरचरयोर्ब्रह्मक्षत्रयोर्ग्रहणादिति ॥ ९ ॥

प्रकरणाच्च १।२।१०

—५ सूत्रान्तरमवतारयन्ति—नन्विति । पूर्वपक्षभ्यायेनेति । निषिद्धत्वा-
दीनां भगवत्पनीचित्यादित्यर्थ । यमोन्यो वेति । यमो देवतारूप मृत्यु
वशीकृत्य । अन्यो मृत्यु रोगरूप मृत्यु साधनीकृत्येत्यर्थ ।

—१२ अन्यथेति । ब्रह्मपरत्वाभाव इत्यर्थ । प्रकृतहानेति । ब्रह्मप्र-
करणं प्रकृत तस्य हानं त्याग । जीवप्रकरणमप्रकृत तस्य ग्रहणमिति दोष-
द्वय स्यादित्यर्थ । अयमर्थश्चकारेण सूच्यत इत्याहुः—अकारार्थं इति ।

सुभ्रार्थं—ब्रह्मण प्रकरणादिद् ब्रह्मवाक्यं न जीववाक्यमिति ॥ १० ॥

इति तृतीयाधिकरणम् ।

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्वर्धनात् १।२।११

पूर्वाधिकरणोक्ता अन्तर्वर्तिनो धर्मा अन्तर्वर्तिनो जीवस्य स्युर्न व्यापकस्य
ब्रह्मण इति ब्रह्मणोन्तर्वर्तित्वं साधयत्यनेनाधिकरणेनेत्याधिकरणसंगति ।

—१६ विषयवाक्यमाहु - तस्येवेति । पूर्वाधिकरणाविषयवाक्यस्यैवाग्ने-
तनमेतद्वाक्यम् । क्रतु-कर्मफलम् । पित्रन्ताविति । तत्रैकस्य परमात्मन
पानकर्तृत्वाभावेपि छात्रिन्यायेन तथोक्ति । गुहा-हृदयगुहाम् ।

—१७ छायातपो-छायातपवद्विलक्षणी । पञ्चाग्नय - पञ्च अग्नय उपा-
स्यत्वेन येषाम् । त्रिणाचिकेता - त्रिर्नाचिकेतोभिश्चितो धे । अयं स्फुट-
तया भासमान श्रुत्यर्थ । इष्टमथ भाष्यकृत स्वयं वक्षन्त्येव ।

—१९ उत्तरशेषत्व इति । यं सेतुरीजानानाम् - इत्युत्तरवाक्याङ्गत्व
इत्यर्थ ।

—२० ननु ब्रह्मीसमाप्त्या पूर्वप्रकरणस्य समाप्त्येनोत्तरप्रकरणस्थत्वस्य
स्फुटमेव तत्र सदेहस्य कुतोवसर इत्याहु - मध्ये पाटादिति । मध्यमापि-
न्यायेन ।

स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वापेक्षया ।

वाक्यानामेकवाक्यत्व पुन संहस्य जायते ॥

इति पूर्वतन्त्रकारिकायामुक्तत्वात्त्वथमपि पूर्वशेषत्वेन संगतिसमवात् ।

—२१ नन्वर्थविचारेण सशयनिरासं स्यादत आहु - अर्थविचारे
रिविति । द्वित्रचनानिर्देशादिति । हन्ता चेन्मन्यते हन्तु- इत्यनेन बद्ध
उक्त । मत्वा धीरो न शोचति- इत्यनेन मुक्त उक्त पूर्ववाक्ये । तत पर
द्विवचनोक्त्या पूर्वगतयोस्तयोरेव बद्धमुक्तयोर्ग्रहणं सपत्नेन तु जीव-
परमात्मनो ।

—२२ इन्द्रियमनसो इति । यस्त्वविज्ञानवान् भवतीत्यग्नेतनवाक्यं
तयोरेव निरूपणादिति भाव । उभयथेति । अर्थविचारदृष्ट्या पूर्वशेषत्वो-
त्तरशेषत्वर्योरित्यर्थ । अत्र कैश्चिदेव समाधानं एतं यत्- येयं प्रते विचि-
किन्त्सास्तीत्यननं जीवप्रश्नं कुत । अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादित्यादिना पर-
मात्मप्रश्नं कृतस्तयो समाधानत्वेन पूर्वशेषत्वाङ्गीकारे जीवपरमात्मनोरुभ-
योरपि ग्रहणं भवेदिति तन्निराकर्तुमाहु - द्वयोरिति । जीवब्रह्मणोरित्यर्थ ।

—२३ न प्रयोजनसिद्धिरिति । त त्वीपनिपदं पुरुषं पृच्छामीति प्रश्न-
स्योत्तरत्वेन केवलमुत्पन्नब्रह्मपरं वाक्यं वक्तव्यं तद्यदि जीवब्रह्मपरं भवेत्तहि
केवलब्रह्मपरत्वाभावनासंभावनादिनिवर्तकत्वाभावान्मननायसिद्ध्या मोक्ष-
रूपप्रयोजनाभाव इत्यर्थ । जीवब्रह्मणोरिष्याद्ब्रह्मपरत्वं सभवेत्तेन च मोक्ष-
प्रयोजनसिद्धिरित्यत आहु - अथेति । मन्यत इति । एकदेशीति शेष ।

—२४ अनिर्धारादिति । अस्य वाक्यस्य । एव चोभयोरप्युत्पानकर्तृ-
त्वस्योपनिषयेव निश्चय इति भाव ।

५९-१ एकदेशीमतं रूपयन्ति- तथापीति ।

—२ संदिग्धत्वादिति । अर्थ प्रकरणे च संदिग्धत्वादित्यर्थ । एव-
मेवदेशिमत्तद्वूपणेन विचारमाश्लिष्य त समर्थयति- उच्यते इति ।
उच्यते- विचार सुकृत्वमुच्यते ।

—३ शास्त्र-व्याससूत्रम् । सदेहवारक- ध्रौतवाक्यस्थमशयनिवार
कम् । एवं सशयाकारे सभवति निर्णयार्थं व्याससूत्रप्रवृत्ति । अत पूर्व
सशयाकारस्य निर्णय कार्य । तदभावे समाधानमसंगत भवेत् । नदूभयो-
रापि संदिग्धत्वाज्जिर्णय कथ भवेदत आहु - पदशक्त्येति । निर्णय इति ।
संदेहाकारस्य ।

—४ कस्य पदस्य शक्यत्वाहु - उत्कर्षशब्देनेति । जीव प्राप्योत्कर्ष-
बोधको य शब्दस्तेनेत्यर्थ । द्वयोरिति । जीवद्वयपक्षो जीवपरमात्मद्वयति-
पक्षयो समग्र इत्यर्थ । वाक्ये- विषयवाक्ये । न क्षतिरिति । एवच पक्ष-
द्वयसंग्रह सुकरस्तेन च विचार कर्तव्य इति भाव ।

—५ जीवादुत्कर्षशब्द क इत्यपेक्षायामाहु - गुहातपेति । ननु य
नेतुरीजानानामिति वाक्यमपि प्रकरणद्वयमभ्यपठिते कुता न विचार्यत
इत्याहु - ऋतमिति । तत्राक्षरब्रह्मण स्फुट श्रवणा सदेहाभावात्तत्र विचा-
र्यते किंत्वत्र संशयादिदमेव विचार्यत इत्याहु - इत्यत्रैवेति ।

—६ पूर्वपक्षमाह- तत्रेति । अन्यत्र धर्मादित्यारभ्याशब्दमित्यत ब्रह्म-
प्रकरणस्य समानत्वादित्यर्थ । एवच तन्मध्ययाति-ऋत पिबन्तौ-इति वाक्य
द्विवचनपठितमवा तरविशेषप्रकरणस्य यातक विशेष सामान्यतो ब्रह्मव-
द्भवतीति न्यायेन बद्धमुक्तजीवनिर्देशक वक्तव्यमिति भाव ।

—७ अत्रोपट्टम्भकमाहु - यस्त्विति ।

—८ मन्त्रवर्णसगातिरप्यवमित्याहु - मन्त्रेपीति । विद्वद्विद्वतोऽरिति ।
अपं पाठश्चिप । विद्वच्छब्दस्य वस्वत वाद्विद्वद्विदुषातिरत्यपेक्ष्यते ।
विच्छब्दाज्ज्ञानवाचकान्मतुष्प्रयपमादृप कृता प्रकाशस्या सिद्धिरपि
चिप्या । मादुपधायाश्चत्त्यादि पाणिनिस्तुत्रेण तत्र वस्वत्स्यप्राने ।

—९ बद्धमुक्तोपभोग्यसुखमृतशब्देनोच्यत इत्याहु - स्वर्गोपवर्गेति ।

—१० मार्गद्वयस्यापीति । प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मक मागद्वयम् । सुट्टनलो-
कत्वमिति । पूर्वोक्तमार्गद्वयस्यापि विहित वा सुकृतत्वेन तल्लयस्य शरी-
रस्य लक्षणम् । एवच सुकृतलक्षपदन सुकृतजन्यशरीर ग्राह्यम् । परव्योम
गुहाशब्दार्थ । तत्र केवलब्रह्मण एव स्थान न जीवस्येति शङ्का वारयितु
गुहाशब्दस्यार्थांतरमाहु- गुहेति । गुहावद्ब्रह्मनत्वात्तत्त्वविचारो गुहाशब्द
वर्त्याश्रितान्तरवक् इतिवद्दृष्टव्ययाद्गीकाय ।

—१० ननु लक्षणास्वीकारा दोष इत्यत आहु - हृदय चेति । हृदया-
पाश वेत्यर्थ । ननु जीवद्वयप्रवेशार्थं हृदयद्वय वक्तव्य तेन द्विवचन स्यादत्र

तु महामित्येव च न मन आहुः- आर्ताति । हृदयत्वरूपजात्यपेक्षयैव च न-
मित्यर्थः । परमपरार्थमिति । परं जहा मीयते यस्मिन्नादृशं परार्थमुत्तम-
स्थानं तदाहुः- स्वत्यलोक इति ।

—११ उभयोरिति । अतन्मन्त्रमुद्धृतशुद्धबुद्धेः रुग्णिणो वेदान्ताविज्ञान-
सुनिश्चिन्तार्थस्य संन्यासिनश्च भोगादिति भावः । स्वपक्षे ज्ञायातरशब्दयोर्वि-
निर्वाणमाहुः-अविद्ययेति । पश्चात्प्रयो दक्षिणाभिगार्हपत्याहर्गर्भियावगम्यस-
स्याख्याः पश्चात्प्रयो भ्रमन्सुवास्यत्वेन येषामित्यादिहोत्रिण इत्यर्थः । तं हित-
मंत्रं पशुग्रन्थ पशोन्नस्त्रेयां चिन्त्रने-इति तैत्तिरीयाष्टकब्राह्मणोक्तस्य नाधि-
केतनामवचनप्रतिदिष्टमोमयागस्य विचारं संवादवाग्निणाचिकेताः ।

—१४ चाभ्यर्थसंगतिरिति । सर्वाणिपदं पेतने ब्रह्मणि तात्पर्ये तेन
नदास्यानां ब्रह्मण्येव चाभ्यर्थसंगतिरिति सिद्धान्तः । एवं चोपनिषदुक्तानां
पेषां चिद्विशेषणानां ब्रह्मण्येव भवान्निर्णयार्थं शास्त्रप्रवृत्तिः । इन्द्रियमनसो-
न्त्येतेनत्वेन संज्ञाभावात्मानि वृष्टये चित्रमिति न्यायेन शास्त्रप्रवृत्तिरेव
न भविष्यतीति भावः । एतदेवाहुः- चाभ्यर्थयोग इति । निर्णय इति
वर्तस्य इति शेषः । अत्रच निर्णयोपयोगिवाभ्यर्थयोग एव नास्तीत्यर्थः ।

—१७ एकस्मिन्- एकदा । सूत्रस्थितिशब्दः प्रसिद्धियोक्तः ।

—१८ तदर्थं श्रुतिप्रसिद्धमाहुः- अनेनेति । अनेन- जीवेन । अनुप्रवि-
श्यत्यस्यां नामस्य व्याकरणात्ति श्रुतिरचनम् । अनेनेत्येव वचनं जीव-
द्वयव्यावृत्त्यर्थम् ।

—१९ अर्हतीति । नामरूपव्याकरणाधर्मैरुदेय प्रवेश उचित इति
भावः । सिद्धान्तोपयोगिनं मन्त्रार्थमाहुः- अर्थस्त्विति ।

—२० प्रसारान्तराणापीति । एतस्मात्प्राक् तथेत्यप्याहार्यं तेन च पथा
पूर्यापि करणेभिः कथितभोगां भगवति गाथितस्तथा जीवेन महामिहापितभोगम-
सितप्रविशस्यै साधयतीति योजना ।

—२१ इमं प्रचारं स्पृष्टयन्ति- क्रतमिति ।

—२३ स एवेति । तदेवेति चकारथे- शैत्यं हि यस्मा प्रकृतिर्जलस्य-
इतिवद्विधेयप्राधान्यात्सुं हिद्वन्मम् । उपचारादिति । उपचारो लक्षणा ।
साहोः शिव इतिरुभेदेषु भेदमारोप्य लक्षणा कृतेत्यर्थः । ननु लक्षणा न
सुकेत्यर्थे. प्रसारान्तराणाः- अक्षरे येति । परमपरार्थोपरीति । पर-
व्योमात्तास्वत्यलोकादुपरीत्यर्थः । परमं परार्थं इति सप्तमी वृशापे इयेन
इतिरुदीपरिदृशसामीप्ये । तेन लक्षणाया अभावेऽप्यक्षरमेव लोक इत्यर्थः
संपद्यते । तत्रत्यानामिति । अक्षरान्तरभगवत्पुरुस्थानां ब्रह्मादीनामित्यर्थः ।

—२४ ज्ञायादन्वार्थमाहुः-प्रतिस्वारूप्यमिति । प्रतिपुलं गारूप्यं प्रति-
स्वारूप्यं विद्वद्भिः भामगानं गारूप्यं प्रतिविम्बमित्यर्थः । जीवब्रह्मणो-

बिम्बप्रतिबिम्बभावस्यापि स्वीकारात् । अथवा स्वमतेन प्रतिसासूर्य्य- भग-
 वत्सरूपरूपवत्त्वम् ।

६०-१ ननु स्वमते जीवब्रह्मणोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावो नास्ति तथा च
 बद्धावस्थायां सादृश्यमपि नास्ति तेन कथमिदं संगच्छेतेत्यत आहुः-
 तथात्वादिति । तथात्वात्- भगवत्सदृशत्वात् । छायापेक्षयातपे विशेष-
 माहुः- ततोपीति । प्रकटानन्दत्वाद् ब्रह्म आतप इति योजना । आतप-
 पदप्रयोगस्य प्रयोजनमाहुः- परोक्षत्वाद् इति ।

-२ तद्वादः-परोक्षत्वाद् परोक्षत्वाद् वेद्येयमिति वचनात् । त्रयाणामिति ।
 ब्रह्मविद् इत्यनेन ज्ञानिनां पञ्चाग्रय इत्यनेनोपासकानां त्रिणाचिकेता इत्य-
 नेन कर्मिणां चेति त्रयाणां ग्रहणम् । सूत्रस्थहिशब्दार्थमाहुः- अत इति ।
 यत एवं मन्त्रार्थतोयं गृह्याप्रविष्टात्मरूपो हेतुर्ऋतपानकारिणो जीवपरमात्म-
 त्वसाधने युक्त इति हिशब्दार्थः । प्रकरणं हेतुलिङ्गसाधकमिति नियमास्ति-
 र्णयस्य प्रकरणबहिर्भूतत्वात् ।

-३ तद्दर्शनात् । तयोर्जीवब्रह्मणोः प्रकरणस्य दर्शनात् ।

-९ तुल्यत्वेनेति । न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्यनेन तुल्यत्वम् ।
 महाभोगमिति । ब्रह्म च क्षेत्रं चेत्यनेन । स्वरूपमिति । अतं पिबन्ता-
 वित्यनेन ।

-१० सिद्धमिति । जीवपरमात्मनिरूपणस्य प्रकरणबहिर्भूतत्वाभावा-
 दिदं ब्रह्मवाक्यं सिद्धमित्यर्थः ।

सूत्रार्थः- गृह्या हृदयाकाशस्तत्र प्रविष्टो जीवपरमात्मानावेव । तयो-
 र्जीवब्रह्मणोः प्रकरणस्य दर्शनादिति ॥ ११ ॥

विशेषणाच्च १।२।१२

-१२ पूर्वोक्तानि द्रष्टृदृष्टव्यन्वयप्रसङ्गप्रसादाहर्तृवरणकलसद्वत्वरणीय-
 स्वादीनि । नन्वेतस्योत्तरशेषत्वमुक्तं तेन पूर्वप्रकरणस्थानि विशेषणानि भोप-
 युज्यन्तेत आहुः- अग्रिमं घेति ।

-१४ उभयोः-जीवब्रह्मणोः । सर्वव्याघृत्या-शरीरादिसर्वजडव्याघृत्या ।
 -१५ केचिन्मुण्डके श्वेताश्वतरोपनिषादि हा सुपर्णोति मन्त्रे चेदमाधिकरणं
 योजयन्ति । तदुपयन्ति- द्वेति ।

-१६ निःसंदिग्धमिति । एवंच संदेहाभावादिचारस्थानुपयोगेनाधि-
 करणयोजना न युक्तैत्यर्थः ।

सूत्रार्थः- पूर्वोक्तविशेषणानि जीवब्रह्मणोरेव संगतानि । अतोर्षदि ब्रह्म-
 ज्ञानमिति ॥ १२ ॥

इति चतुर्थाधिकरणम् ।

अन्तर उपपत्तेः १।२।१३

—१९ एतत्प्रतिष्ठाधिकरणेषु प्रथमे वैशेष्येण लौकिकभागसाधकं रूपं परित्त द्वितीये चराचरग्रहणात्सपयमानदशास्थो भोग साधित । तृतीये उभयप्रवेशान्मोक्षदशास्थो भोग साधित । अधुना सत्सारदशाया किं वैशिष्ट्यमिति निर्णान्तुमधिकारणमित्यधिकरणसमति । छान्दोग्यपठप्रपाठक उप-
कोसलविद्याया श्रुयमाण विषयवाक्यमाहु - य एष इति । यया पुष्कर-
पलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवत्रिदि पापं न श्लिष्यते- इति फलम् ।
तत्र पापाश्लेषे दृष्टान्तमाह श्रुतिस्तयवर्षति । ययापस्मिन्नाक्षिपुस्त्वस्थाने घृत-
मुदकं वा धारया पातयति तद्दूर्मनी अक्ष्ण आवरणभूते पक्ष्मणी एव
गच्छति । ते एव च दिनग्ने भवतो न त्यक्षि । ए-च यन्स्थानस्येदृश
माहात्म्य तस्य ज्ञाने पापसंश्लेषो न भवेदिति किं वक्तव्यमित्यर्थ ।

—२२ सशयबीजमाहु - चिरुद्धार्थेति । दृश्यत इति अमृतमिति चेति
दर्शनामृतस्वरूपविरुद्धार्थान्चकपदद्वयदर्शनादित्यर्थ । तत्सिद्धार्थ-प्रक-
रणसमाप्तावुपसंहारसिद्धार्थम् ।

६१-३ आविरोधे हीति । अत्र तु दर्शनगुणा विरुद्ध । ननु त्वन्मतेप्य-
मृतत्वं प्रिदमायातीत्यत आहु - उपास्यतेनेति । अमृतत्वादयो चक्ष-
धर्मा ।

—४ आर्पमिति । भक्त्यादिसाधनविशेषज-पमित्यर्थ । भगवद्दर्शन
वक्षिणेशानि भवतीत्युपनिषत्कत्वादायम् । पदयन्नििति । कश्चिद्दीर प्रत्य-
गात्मानमैक्षति श्रुते । सर्वत्र ब्रह्म पश्यति यि याजना । यहि सन्निधान
इति । परकीयभूत पञ्चक्षुपस्तद्वहि शब्दनोच्यत । तस्य चक्षुष सानिधाने ।

—५ उत्कृष्टत्वादिति । जलघृतासंश्लेषेण तस्य माहात्म्यबोधकत्वात् ।
प्रकरणमप्यस्य ब्रह्मवाक्यत्वे निर्णायकमित्याहु - लौकमिति ।

—६ महदुपनमादिति । महत आत्माविद्यागतिकथनस्वीचोपक्रमात् ।
ननु प्रकरणस्य श्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वं पूर्वतन्त्रे सिद्ध तेन प्रकरणेन दर्शन-
श्रुतिसकोचस्थानुचितत्वात्प्रतिबिम्बपुरुष एवात्राङ्गीकार्य इत्यत आहु -
प्रतिबिम्बमात्रस्येति । सत्यम् । श्रुत्या बाध प्रकरणेनानुचित स्थायदि
दर्शनविषयस्य प्रतिबिम्बस्य पुरुषत्व नियत भवेत्तद्वत् तु न नियतम् । अन्ये-
पामपि प्रतिबिम्बसत्त्वात् । अतो विषयवशेन दर्शनश्रुतिसकोचो गले पतित ।
प्रकरणविराधश्चाधिक इति न प्रतिबिम्बपुम्पोपाननादिभाषकमिदं वाक्य
किं तु ब्रह्मवाक्यमेव ।

मूत्रार्थ — अभिमध्ये दृश्यत इत्युक्त परमात्मैव । तस्यैवार्पणदर्शनीप-
पत्तेरिति ॥ १३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च १।२।१४

—९ एत- अक्षिपुरुषम् । सयद्दाम इति । सयन्ति लीनानि भवन्ति
वामानि कर्मफलानि यस्मादिति सयद्दाम ।

—१५ स्थानादीति । सर्वेषां कर्मफलानामाश्रय इत्यर्थः ।

—१६ इन्द्रेति । अयं च सवाञ्छान्दोग्यदशमप्रपाठश्च ।

—१७ ननु तत्राप्यथ यायमित्यादिना छायापुरुषस्यैव कथनामित्यत
आहु- आसुरमिति । आसुरस्य त्रिसाचनस्यदम् । य एषोक्षणीति देवम् ।
यतस्तदिन्द्रस्येत्यर्थः ।

सूत्रार्थ- एत सयद्दामेति श्रुत्या तमेवाक्षिपुरुषं निर्दिश्य स्थानादयो व्यप-
दिश्यन्तेतोपि ब्रह्मवाक्यमवेतदिति ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च १।२।१५

६२-२ सदादिभिरिति । आनन्दमहभूने मन्दिदादिभिरित्यर्थः ।

सूत्रार्थ- अमृतपदेन सुखविशिष्टमवाभिधीयतेता वाक्यमिदं ब्रह्म
परमेवति ॥ १५ ॥

श्रुतोपनिषत्सुगत्यभिधानाच्च १।२।१६

—५ निर्णय- सच्चिदानन्दरूपाभिधानत्वेन ब्रह्मवाक्यत्वं निर्णयि । फलत
इति । फलमपि ताभ्याल्लङ्घयति भावः । फलं तु न पुनरावर्तत इति ।

—७ फलवाधिका श्रुतिमाहु- अथेति । अथशब्द प्रतिज्ञायात् ।
एतादृशं फलं भवतीति प्रतिज्ञा । अस्मिन्- अक्षिपुरुषादि । निमित्तार्थे
सप्तमी । अक्षिपुरुषोपासके भूने ताभिमित्तमित्यर्थः । शन्य- शबसन्नन्धि कर्म
व्रतसंस्कारः । यदि च नेति । पुत्रादयो न कर्तव्येति ।

—८ तत्पुरुष- ब्रह्ममन्थो पुरुषः । अमानत्र- मनुसृष्टावनुत्पन्नः ।

—९ ब्रह्मपथ- प्राप्यब्रह्ममागः

—१० आवर्त- आवृत्तिजनक प्रवाहः ।

सूत्रार्थ- त्रिज्ञात्ब्रह्मविद्येन प्राप्यमाणीञ्च देवयानगतिरनेनाक्षिपुरुषस्याम-
वेन लभ्यत इति कथनादप्यतद्वाक्यं ब्रह्मवाक्यमवेति ॥ १६ ॥

अन्यस्थितेरमभवान्च नेतरः १।२।१७

—१३ विचारयानि सिद्धान्तादचार्यं प्रवारा तरेण वनश्चिचारयानि ।

—१५ व्यपन्शिवश्राननि । त्रिभिष्टोत्रंशा व्यपन्ना मग्या यत्रहार
म गम्यान्तीति व्यपन्ती तन्मदृशां भावो व्यपन्निवद्भावः । १५ । १७-

गिन्द्रो न्यायः । यथैकपुत्रो देवदत्तस्तमेव पुत्रमुद्दिश्य वदति—अपमेव मे ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यम इति । एवममुक्ये मुख्यव्यवहारकल्पनया सर्वोपपत्तयः सेत्स्यन्तीति भावः ।

—१६ उपदेशकेति । य एव उपदेशकर्त्ता बोध्यते ततश्च प्रतिबिम्बं वक्तुमेवमतमेवोपदिष्टं स्यात्ततश्च स्वनेत्रगतं प्रतिबिम्बं स्वयं द्रष्टुं न शक्यते । ततश्चाचार्येणायोग्यमुक्तं स्यात्तेन चाचार्यस्यानामतत्वं भवेत् । आप्तस्तु यथार्थवक्त्रेत्याप्तलक्षणाभावात् । एवं चाचार्यप्रतिपादितप्रतिबिम्बपुरुषस्यास्थिरत्वमिति भावः ।

—१७ यदा चाचार्येण शिष्यं प्रत्येवमुच्यते पन्मद्यक्षुषि त्वया दृश्यते ननुपास्वेति तदापि दूषणान्तरमाहुः—द्रष्टुरिति । यदा द्रष्टा शिष्यः स्थानान्तरं गच्छति तदा प्रतिबिम्बपुरुषस्यापगमादास्थिरत्वमिति भावः ।

—१८ ननुपदेशकाले शिष्येण साकं द्वितीयपुरुषो भवेत्ततश्च द्रष्टुः शिष्यस्यापगमेपि प्रतिबिम्बं स्थिरं भवेदत आहुः—सद्वितीये तिदिति । सद्वितीये द्रष्टरि प्रतिबिम्बमापि सद्वितीयं भवेदित्यर्थः । तथाचोपदेशकाले द्वितीयपुरुषस्यावश्यकत्वं आचार्यचक्षुषि प्रतिबिम्बद्वयापस्या श्रुतिगतं पुरुषो दृश्यत इत्येकवचनमनुपपन्नं भवेदिति भावः । दूषणान्तरमाहुः—उपसनाकाले चेति ।

—१९ ननु यागे श्रीतविध्यन्यथानुपपत्त्या सपत्नीकत्वमङ्गीक्रियते तद्दत्त्रापि प्रतिबिम्बोपासनाविध्यन्यथानुपपत्त्या सद्वितीयत्वं स्वीकार्यमित्याहुः—सद्वितीयेति । श्रयणमननयोरिति । प्रतिबिम्बं सद्वितीयं मा भवत्वेतदर्थं श्रयण एकस्यैव शिष्यस्य स्थितिरेपेक्षिता मनने च सद्वितीयत्वमेवंच श्रयणमननयोर्भिन्नाविषयत्वेन वैरूप्यादास्थिरत्वमित्यर्थः । ननु गुरुणोपदेशं कृत्वोपासितः पुरतः स्थेयं नियमेनेत्यत आहुः—चकुरेवेति ।

—२० गुरोर्निर्वन्धो दुःखजननादन्यन्तासंगत इत्यत आहुः—सुतरामिति । चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणो योगोप्युपासनाङ्कं तादृशयोगश्च नेत्रार्थमालिनं विना न संभयति । अतस्तदर्थं नेत्रार्थमालिनं कर्तव्यं ततश्च प्रतिबिम्ब एव न संभवेदित्यर्थः ।

—२१ एवमनवस्थितेरिति हेतुं व्याख्यायासंभवादिति हेतुं व्युत्पादयन्ति—किंचेति । तत्र—मनोव्यापारे । असंभय एवेति । चक्षुषेव प्रतिबिम्बो दृश्यते ननु मनसा तेन प्रतिबिम्बदर्शनासंभव इत्यर्थः । एवंच प्रातिबिम्बसार्भाप्याभाव उपासनाया अर्भभव इति भावः । तादृशधर्मवत्त्वमिति । आत्मत्वापृतत्वादिधर्मवत्त्वं च प्रातिबिम्बस्य न संभवेत् ।

—२२ आसुरत्वं चेति । यथा विरोचनस्योदशरावमतप्रतिबिम्बज्ञाने-
नासुरत्वं तथा शिष्यस्याप्याक्षिपुरुषोपासनेन भवेत् ।

—२३ सहज इति । स्वाभाविको नतु कस्यचित्पुरुषस्य प्रतिबिम्बधत्तः
कृत्रिम इत्यर्थः ।

—२४ ननु व्यापकस्य भगवतः सूक्ष्मे स्थाने कथं स्थितिरित्यत
आहुः—व्यापकैति । सर्वतः पाणिपादान्तत्वेन व्यापकस्यापि भगवतः सूक्ष्मे
स्थाने स्थितिर्भवतीत्यध्याहारपूर्वं योज्यम् ।

—२४ आनन्दमूर्तिरिति । बहु स्थामितीच्छयैव भगवान् सर्वत्र व्याप्तोति ।
एवंच स्वल्पस्थानस्थित्वापि तस्यानन्द इत्यर्थः । भगवानेवेति । तादृशो
भगवानेव नतु प्रतिबिम्बपुरुषः । ननु सगुणमुपाधिविशिष्टं ब्रह्म सूक्ष्मे
स्थाने तिष्ठतीति समाधानं क्रियत इत्यत आहुः—ब्रह्मवादे त्विति । सर्व
खल्विदं ब्रह्मेति श्रुत्या ब्रह्मैव सर्वमिति वादो ब्रह्मवादः । अस्मिन्वादे निर्गुण-
स्यैव भगवतः सर्वतः पाणिपादान्तत्वेन सर्वत्र स्थितिर्नतु सगुणानिर्गुण-
ब्रह्मकल्पनया सगुणवाक्यानि सगुणब्रह्मपराणि निर्गुणवाक्यानि निर्गुणब्रह्म-
पराणीति मर्यादा । द्विधा ब्रह्मकल्पनं भाषावादेस्ति ।

—२५ ननु भाषावादः कथमुत्पन्न इत्यत आहुः—सगुणवाद इति । ब्रह्म-
वादाज्ञानादिति । प्रवृत्त इति शेषः । तस्य च जघन्याधिकारिणः प्रति
प्रवृत्तत्वादस्माभिर्ध्यांसमतानुवर्तिभिरनादरणीयत्वामाति भावः ।

सुप्रार्थः—इतरच्छायापुरुषो विषयवाक्यविषयो न । आस्थिरत्वात् । यत्रो-
पासनं कर्तव्यं तत्र मनस्यसंभवाच्चेति ॥ १७ ॥

इति पञ्चममधिकरणम् ।

अन्तर्याम्यधिदेवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् १।२।१८

६३-३ पूर्वाधिकरणद्वयेन्तर्गुहारिणो पुरुषेक्षिपुरुषेच भोगवैलक्षण्य-
साधकं वैशिष्ट्यमुक्तम् । अतः परं तदेव वैशिष्ट्यं सृष्टिदशायां सर्वहृदय-
देशवर्तिनि भगवत्स्य स्तीति बोधयितुमिदमधिकरणमित्यधिकरणसंगतिः । अथवा
पूर्वाधिकरणे योज्यपर्याम्यक्षिपुरुष उक्तः स एवाधिदेवादिष्वस्तित्यनेनाधि-
करणेन धोत्यत इत्यधिकरणसंगतिः । बृहदारण्यके वाजसनेयिशाखायामन्त-
र्यामिवाह्वण इदं विषयवाक्यम् । य इमं चेति ।

—७ एवं संशयास्पदीभूतं वाक्यमुक्त्वा मंशयाकारं तद्गीतं आहुः—
तत्र सशय इति ।

—१ नन्तर्पर्यामिणः पृथिव्याद्यन्तर्गतित्वं कथितमन्तर्वर्तिनश्च ब्रह्मत्व-
मन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यत्र साधितं तेन च सदेह एव न संभवाति । अतः
किमर्थमधिकरणारम्भ इत्याकाङ्क्षायामभ्युपगमपूर्वकं संदेहं समर्थयन्ति-
सामान्यत इति ।

—१० तथा शब्दभेदात्-अधिदेवादिशब्दभेदात् । एवं संदेहबीजमुक्त्वा
संदेहाकारमाहुः—अधिदेवादीति ।

—११ पद्भेदा इति । अधिदेवानां दश भेदाः । अध्यात्मानां दश-
भेदाश्चत्वारोऽपिलोकादय एव चतुर्विंशतिर्भेदाः पण्णामेवात्रान्तरभेदाः । एते
सर्वप्याधारधर्माः । पण्णामाधारधर्मत्वं कथमिति चेत्तदुच्यते । अधिदेव-
मित्यत्र देवानां समूहो देवम् । देव इत्यधिदेवमित्येवमाधिकरणरूपविभ-
क्त्यर्थकव्ययीभावनिष्पन्ना एते शब्दा योगेन तांस्तानाधारानभिदधति ।
एवंच त्रयोपदेवादिभिन्ना आधारा बोध्यन्ते तथा चाधारधर्मा अधिदेवत्वा-
दयो लक्षणया भगवति शब्दतः मनिहितेन्तर्पर्यामिणि बोध्यन्ते । नन्वाधारस्य
धर्मत्वं कथमिति चेन्न पूर्वोत्तरमीमांसयोः पदानां धर्मे शक्तिरिति सिद्धा-
न्तात् । एवमेका कोटिः । कोट्यन्तरमाहुः—अथवेति । तत्तदधिकारे
वर्तमाना ये देवास्तेषां समूहो देवम् । तत्तदधिकाराभिमाना जीवसमुदायः ।
तत्र वर्तमाना या अधिदेवादिस्तद्दिशिष्टाः । अन्येभिमानिनः कल्पनीया
यद्धर्मा भगवत्पुपचाराद्भवेयुरित्यपरा कोटिः । एवंचास्मिन्वाक्ये प्रतिपाद्यो-
धिदेवत्वाद्युपचरितोन्तर्पर्यामी वा तद्दिशिष्टा अन्येभिमानिनो जीवा वन्ति
संशयोत्तर इत्यर्थः ।

—१२ अभिमानपरत्वपक्षमाहृत्य पूर्वपक्षमाह-तत्रेति । तत्पृथिव्या-
दिक्रमधिकरणमधिकृत्य तत्तदधिकार प्राप्य यो जीवोहमदकाधिकारी-
त्यभिमानेन वर्तते तस्य जीवरय योग्यत्वाद्वाचकस्तदुपधिदेवा-
दिशब्दप्रयोगः ।

—१३ एवमधिदेवादिशब्दानां यौगिकत्वं प्रदर्श्यापिलोकशब्दस्य यौगि-
कत्वे अदिक्रमसिद्धिमाहुः—अभिलोकेति । शाखान्तर इति । तैत्तिरीयोप-
निषदि शिक्षाध्याये । अन्यत्रैव-लोकादिघ्राधिकरणेषु पञ्चसु । यौगिकाः-
योगवृत्त्वा वाचकाः । न भगवतीति । एवंच यौगिकशब्दानामीपचारि-
कत्वाभावाद्भगवत्पुपचारो न संभवतीति भावः ।

—१५ ननु मास्तु भगवति वृत्तिरन्येष्वभिमानिषु सा कुतो नेत्यत आहुः-
नापीति । कल्पनीयाः—सांज्ञित्वेन कल्पनीयाः ।

—१६ तत्र बाधकमाहु - कल्प्यमानस्येति । बहूना कल्पनावेशप्रैकस्यैव कल्पन वरमिति न्यायेन सर्वानुत्पृतमक कल्पनीय तत्र भगवद्व्यतिरिक्त न भवत्यतो ब्रह्मैव कल्पनीय तस्य चामभव एव यतस्तेत्र यौगिकशङ्कानामुप-
चारेण प्रयोगाभाव इत्यर्थ ।

—१८ ननु य पृथिवी न वेदेत्यज्ञानकथनेन निन्दैव प्रतीयते न स्वाति-
रिक्त आहु — अज्ञानं चेति । तैत्तिरीयशाखाया द्वितीयादृशे ब्राह्मणे-
न्तिम प्रपाठक उक्तेषु । सा अद्भ वेद यादि वा न वद-इत्यादिष्वमदहापि
यथा कल्पनया सदेहाक्तिस्तथा ज्ञानेज्ञानकल्पनामिति कृत्वा श्रुत्युपपादि कर्त-
व्येत्यर्थ ।

—१९ ननु ज्ञानेज्ञान कुत्राप्यदृष्ट कथ कल्पनीयमतोत्तरेर्हेत्यन्तरमाहु -
देहोत्सव इत्यादि । पृष्ठस्कन्धे दक्षस्तुतावेवमुच्यते । श्लोक -

देहोत्सवोक्षा मनवो भूतमात्रा नात्मानमन्य च विदु पर यत् ।

मनो पुमान्वेद गुणाश्च तज्ज्ञो न वेद सर्वज्ञमनन्तमीडे ॥

जासच - प्राणा । मनव - अन्त करणानि । निखिलस्वार्थ एवम् ।
वेहप्राणन्द्रियान्त करणभूतमात्रा आत्मान इत्य स्वस्वरूपभूत तथान्यमि-
न्द्रियवर्गदेवतास्य च न विदु । पर पुमान् जीवो देहादिकमेतस्मिन् सत्त्वा-
दिगुणाश्च वेद । एतादृश पूर्वोक्तसर्वज्ञोपि जीवो यमितोप्यधिक सर्वं न
वद तमनन्त भगवन्तमह स्तामि । अत्र देहादीना जटत्वाज्ज्ञानासभव एव ।
एवच तज्ज्ञानानिषेध शशशृङ्गज्ञाननिषेधवन्नित्यानुवादो यथा तथापि
पृथिव्यादिषुदेर्जटपरामर्शाज्जटानामेवा ज्ञान मेति नित्यानुवादो बोध्य ।
एव चानयोपपत्त्या निवृत्ति न पूर्वोक्तदोषावकाश इत्यर्थ । नन्वेव किञ्चि-
कल्पनापेक्षयाधिदेवादयो भगवन्सज्ञा एवति कुतो न स्वीक्षियत्त इत्यत
आहु - नतिप्रति । निषिद्धा - निकृष्टा । एवच सज्ञाना निकृष्टत्वेन पूर्वोक्त-
कल्पनैव वरमिति भाव ।

—२१ तादृश इति । एक ष्वेति सर्वत्रैकत्वस्य भावो भगवत्येव सभ-
वति । नान्यत्र । अन्येषा नानात्वादिति भाव ।

—२३ तेषा-पृथिव्यादीना तदभिमानिना च । धर्मा - भूतधारकस्वादय ।
त प्रयुक्तियाधया इति । नत्प्रयुक्ते कार्यव्यापारावेशस्य कोपका इत्यर्थ ।
त प्रयुक्तबोधया इति वा पाठ । अस्मिन्पक्षेयमर्थ । यधिदेवत्वादयो धर्मा
स्ते सर्वेपि भगवत्प्रयुक्ता न तु स्वत इति बोधका सतो भगवति व्यप-
दिश्यन्ते व्यवहियते । ननु भगवत इयमधिदेवादिसङ्गमर्थ ।

६४-१ पतस्यैव व्याख्यान-सर्वेषामिति । सामर्थ्यमिति । चोप्यर्थ ।
नागस्यैवमपीत्यर्थ ।

—२ एवं सतीति । अन्तर्यामिणो ब्रह्मणे सिद्धे सति । अन्यन्सर्व-
मिति । नान्योनोस्ति द्रष्टर्यादे सत्त्वं ब्रह्मवाक्यमित्यर्थः । अत्र केचिदन्य-
र्थमाधिकरणं रचयन्ति तथाहि-अन्तर्यामी अधिदेवायभिमानो देवतात्मा
परमात्मा ऐति संशयः । देवतात्माते पूर्वपक्षः । अमृतत्वादीनां निर्देशा-
त्परमात्मेति सिद्धान्तः ।

—३ एवभूतमाधिकरणं कूपयन्ति-अन्यथेति । गतार्थत्वादेति ।
तत्राप्यन्तस्तद्धर्माधिकरणेभूतत्वादिधर्माणां निर्देशाच्चतुल्यत्वादयुक्तेत्यर्थः ।

सूत्रार्थ -अन्तर्याम्यधिदेवादिषु भगवानेव । पृथिव्यादीनां तदभि-
मानिनां च ये धर्मा भूतधारकत्वादयस्तदधिष्ठातृत्वादयश्च तेषां नियमपि-
तृत्वरूपेण विशेषतो भगवति व्यपदेशादिति ॥ १८ ॥

न च स्मार्तमतद्धर्माभिलाषात् १।२।१९

—६ ब्रह्मवादे-मत्त्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतिसिद्धे ब्रह्मवादे । न प्रसिद्ध
इति । कार्यरूपेण कारणरूपेण वा न प्रसिद्ध । तत्र च कारणरूपेण ब्रह्म
प्रसिद्धं कार्यरूपेण जडजीवावुर्भा प्रसिद्धौ ।

—७ सांख्यपरिरुद्धिपनस्येति । सांख्यमते मगुणं ब्रह्मन्तर्यामीति
प्रसिद्धम् । तत्त्वमते स्वीकर्तुं न शक्यते मगुणत्वान्तस्य ।

—८ भवेदिति । समुणब्रह्मन्तर्लोककृते पुरपार्थ एव न सेत्स्यतीत्यर्थः ।
प्रकृतिधर्मासुद-सत्त्वाद्य, प्रकृतिधर्मास्तदवाच्छिन्नम् । मन्यन्त इति ।
वेदान्तिन इति शेष । मन्यन्ते कोपे इति क्वचिन्पाठस्तत्रापि केपीत्यस्य
वेदान्तिन इत्यर्थो ग्राह्य ।

—९ वेदान्तिनस्तथा कुतो न मन्यन्त इत्याहु -तादृशस्येति । समुण-
स्येत्यर्थ । जभावात्-उपनिषत्सुपुलम्भात् । एवंचोपनिषत्सु समुणे-
श्वरस्याभावेन श्रुतिविरोधात् कोपि पुरपार्थ सिध्येत् ।

—१० मन्त्रन्तर्यामी ब्राह्मण तर्हि विपरिमित्याहु -पूर्वपक्षन्यायेनेति ।
अतः पूर्वपक्षन्यायेनान्तर्यामीब्राह्मणस्य प्रकृत्यभिमानिस्तावकत्वं मांस्य-
मतस्य श्रौतत्वं ब्राह्मीकार्यमिति भावः ।

—१२ स्मार्तमिति नपुंसकलिङ्गघटितविशेषणानुसृत विशेष्यमाहुः-
अन्तर्यामीरूपामिति ।

—१३ अतद्धर्माभिलाषादिति हेतु द्विधा व्याख्ययन्ति-तद्धर्माणामित्यादि ।

—१४ तत्कार्यमिति । सत्त्वरजस्तमसां वाय मयापि प्रपञ्च । के ते
विरुद्धधर्मा इत्याहु -तद्विरुद्धाश्चेति ।

सूत्रार्थः—सांख्यमतप्रसिद्धप्रधानविशिष्टमन्तर्यामिरूपमत्र भवितुं नार्हति प्रधानधर्माणामकथनात्तद्विरुद्धधर्माणां कथनाच्चेति ॥ १९ ॥

शारीरशोभयेपि हि भेदेनैवमधीयते १।२।२०

—१९ उक्तन्यायेन—संवर्गविद्यान्यायेन । तथाहि ब्रह्मत्वेन जीवोपासना संवर्गविद्यायामस्ति तेन सा यथा ब्रह्मविद्याद्भेदमन्तर्यामिब्राह्मणे देवतास्तुतिरस्त्यतस्तदपि ब्रह्मविद्याद्भेदेन जीवोन्तर्याम्यास्त्वित्यर्थः ।

—२१ अनुवर्तत इति । न च स्मार्तमित्यमो नेत्यस्यानुवृत्तिः ।

—२३ ततोपि—अभिमानिदेवतातोपि । निःसंदेहार्थमिति । विज्ञानपदेन बुद्धिर्गृह्यत इति संशयं निराकर्तुमित्यर्थः ।

६५-३ नन्वतति व्याप्नोतीति व्युत्पत्त्या दिगाकाशाद्यन्यतमः कश्चिदात्मशब्दवाच्यः स्यादत आहुः—अन्येषामिति ।

। सूत्रार्थः—शारीरो जीवोन्तर्यामिब्राह्मणे न प्रतिपाद्यः । यत उभयेपि शाखिनः काण्वा माध्यन्दिनाश्वमे जीवमन्तर्यामिभिरुक्तयो पठन्तीति ॥ २० ॥ इति षष्ठ्याधिकरणम् ।

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः १।२।२१

—७ पूर्वाधिकरणविषयवाक्येदृष्टो द्रष्टेत्युक्तं नत्कथमित्याकाङ्क्षां पूरयितुमदृश्याधिकरणमित्याधिकरणमेव गतिः ।

—८ पृष्ट इति । शौनकेनेति शेषः । आहेति । अद्भिरा इति शेषः । तत्र—उत्तरं । परा चेति । एवंच परापरे द्वे विद्ये सर्वविज्ञानार्थमिति ज्ञेयम् ।

—१० तत्र कस्मिन्नंशे संदेह इत्यतो विवृण्वन्ति—तत्रेत्यादि ।

—११ संदेहबीजमाहुः—सांख्यधर्मेति । सांख्यधर्माभिलाषमाहुः—अप्येत्यादि सृष्टिमाहेत्यन्तम् ।

—१२ अदृश्यं—ज्ञानेन्द्रियैः । अप्राह्यं—कर्मेन्द्रियैः । अगोत्रं—कुलरहितम् । अप्रे—द्वितीयमुण्डके । प्रथममुण्डके अदृश्यत्वादिगुणकस्य भूतपोनित्वं कथितं तादृशमेव प्रधानं सांख्यैरङ्गीक्रियत एवंचोभयत्रापि सांख्यमतं भागत इति नदेहबीजमित्यर्थः ।

—१८ पूर्वश्रमाह—तत्रेति । मुण्डकत्रय एकमेव मत प्रतिपादितं तेन चारणासाधितरेतंगाकाङ्क्षनपेकप्रकरणत्वात्सर्वस्यैव तावयता वक्तव्येत्यर्थः ।

ननु सा तद्यक्वाक्यतोपक्रमस्यासंजातविरोधित्वेन प्रबलत्वाद्ब्रह्मवाक्यत्वेनेव भवतु-इत्यत आहु -तत्राक्षरेत्यादि । प्रतीयत इति । अक्षरात्परत पर इति वाक्ये । सृष्टि -पतस्माज्जायते प्राण इत्यादिरूपा सृष्टि ।

—१९ न संगच्छत इति । बाधकोपपत्तेरुपक्रमापेक्षया ब्रह्मीयस्त्वादिति भाव ।

—२१ ननु सास्यमते केवलप्रकृतेरेव स्रष्टृत्वं न तु पुरुषस्य तर्हि कथं तन्मतसिद्धिरित्यत आहु -तिरोहितेति । सच्चिदानन्दात्मकरूपस्य विषय-वाक्येनुक्तत्वेनेत्यर्थ ।

—२२ ननु मुण्डके ब्रह्मविद्येति पद वतते तस्य का गतिरित्यत आहु - ब्रह्मविद्येति । ब्रह्मपद वेदवाचकमिति भाव । ननु विययो परापरत्वेन विभागोत्रोपनिषदि कथ्यते तेनेय वेदत्रिया न समवर्तित्वत आहु -उप चाराद्धेति । लक्षणया वेत्यर्थ ।

—२४ ब्रह्मविज्ञानेनेवेति । एवकार इतरयोगव्यवच्छेदक । तेन प्रधानस्य व्यवच्छेद ।

—२५ तत एव-ब्रह्मप्रतिपादकरादेव । नन्वेव चेदेकविज्ञानेनेत्य-सगतम् । विद्यायामक्षरपुरुषयोरपि कथनादित्यत आहु -अक्षरस्यापीति ।

६६-२ विश्वोत्पत्तिजनकत्वं ब्रह्मधर्मस्तत्र युक्तिमाहु -इय चेति ।

—३ नन्वेवमक्षरात्परत पर इति परापरविभागस्यासंगातिरत आहु -इत्यदिति । एव चात्रस्थाभेदमादायेद् भेदकथन वस्तुतस्त्वभेद एवातो न ब्रह्मवादस्य व्याघात इत्यर्थ । एतेनाक्षर प्रकृतिरिति सांख्यमत निरस्त वेदितव्यम् ।

—४ ननु पूर्वं त्ववस्थाभेदो नाङ्गीकृतोऽधुनावाङ्गीक्रियते । एवच प्रति-ज्ञाभेदात्मक निग्रहस्थानगापतेदित्यत आहु -ब्रह्मविदिति । एवच पूर्वमप्य-वस्थाभेदोऽङ्गीकृतस्तेन न प्रतिज्ञाभेद इत्यर्थ ।

—५ निर्णयादिति । अयं च निर्णय आनन्दमयस्य द्वितीयवर्णक उपपादित ।

सूत्रार्थ -अदृश्यादिरुणक परमात्मीव । अक्षरात्तभवतीह विश्वमिति परमात्मधर्माणां कथनादिति ॥ २१ ॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ १।२।२२

—८ पूर्वपक्षन्यायेनेति । अक्षरशब्देन प्रधान प्राह्यमिति, पूर्वपक्षपाय । प्रह्लादिद्येति । स्मृतेरेवेयु सहासि-इत्यर्थ । नन्वेव सहायामङ्गीकृतायां

वास्मिन् विज्ञात इत्यस्य कोऽर्थ इति चेत्कस्मिन्निति तस्य कस्मिन्मत इत्यर्थं सति सांख्यमते विज्ञाते सर्वज्ञत्वमित्यर्थ इति गृहाण ।

—१ ननु प्रकृतेर्ब्रह्मपदवाच्यता कुत्र कथिता येन स्मृतेर्ब्रह्मविद्यात्वं भवे-
 दित्यत आहुः—द्वे ब्रह्मणी इति ।

—१२ हेतुद्वये प्रथमं हेतुं व्युत्पादयन्ति—अदृश्यत्वादय इति ।

—१३ सर्वस्यापि—घटपटादेः ।

—१४ ननु प्रपञ्चो ब्रह्मरूपस्ततस्तद्दर्शनेन ब्रह्मदर्शनं भविष्यतीत्यदृश्यत्वं
 ब्रह्मणि कथमत आहुः—ब्रह्मवाद इति । ब्रह्मणो विरुद्धधर्माश्रयत्वं त्वस्मा-
 भिवँहुश उक्तम् । ननु भवद्भिर्पृथया ब्रह्मणि विरुद्धधर्माश्रयत्वमङ्गीक्रियते
 तथैवास्माभिः प्रधानेऽपि तन्स्वीक्रियत इत्यत आहुः—नहीति । प्रधानमिति
 शेषः । सांख्यः प्रधानस्य नित्यत्वादिगुणान्नाङ्गीकुर्वन्तीति भावः ।

—१५ ननु तदापि स्वीक्रियत इत्यत आहुः—सर्वग्रहोति ।

—१६ एवं च सर्वेषां ब्रह्मधर्माणां स्वीकारे प्रधानमिति ब्रह्मणो नामान्तरं
 भवेन्नस्तिरिक्तः पदार्थ एव प्रतिज्ञासंन्यासरूपं निग्रहस्थानम् । अयं भावः ।
 पूर्वं प्रधानमस्तीति सांख्यैः प्रतिज्ञा कृता नतः परं तत्प्रधानं ब्रह्मण एव नामिति
 प्रतिज्ञात्यागश्च कृतः । एवं च प्रतिज्ञात्यागरूपनिग्रहस्थानेन पराजितास्ते
 ब्रह्मवादादिभिरित्याहुः—जितमिति । अन्यं विशेषणभेदमाहुः—य इति ।

—१७ ननु प्रकृतिविशेषणाभावेऽपि पुरुषविशेषणानामिमानि भवन्वित्यत
 आहुः—व्यवधानाच्चेति । प्रथममुण्डके दृश्यत्वादयो धर्मा द्वितीयमुण्डके
 पुरुषनिरूपणमिति व्यवधानम् ।

—१८ पुनर्विशेषणान्तरमाहुः—अक्षरेति । एवं चाक्षरनिरूपणे पुरुष-
 विशेषणदर्शनाक्षरत्वात्मकः पुरुषोभिप्रेतः न प्रधानमिति भावः ।

—२० पुरुषविशेषणानां सांख्याङ्गीकृतपुरुषे सत्त्वे बाधकमाहुः—नहीति ।
 पुरुषस्य—सांख्याभिमतपुरुषस्य ।

—२१ ननु बहुषु पुरुषेषु कश्चित्तादृशोऽप्यङ्गीक्रियतामित्यत आहुः—
 नहीति । कश्चिन्मतेऽपि पुरुषभेदोऽङ्गीक्रियत इत्यत आहुः—जीवब्रह्मवादेति ।
 सांख्यमते पुरुषभेदो यद्यप्यङ्गीक्रियते तथापि तेषां समानत्वमेव ननु जीव-
 ब्रह्मवास्मिन्पानियामकभाव इति भावः । ननु दिव्यत्वमलौकिकत्वमेकत्वं
 जात्यपेक्षयेत्यादय उपपत्तयस्तन्मतेऽपि कश्चिन्मतेऽप्युच्यते आहुः—नचेति ।

—२२ नहीति । गृहदादिऋमेण सांख्यमते सृष्टिर्नतु तस्माज्जायते प्राण
 इत्यादिऋमेणेति भावः ।

—२४ व्यपदेशः—मज्ञा ।

—२६ अन्त इति । एवं चादौ मध्ये तथा चान्ते ब्रह्मविद्यामित्येष संज्ञाव्यवहारो न सांख्यविद्यामिति ।

—२७ चकारसूचितं हेतुमाहुः—ब्रह्मेति । एवंच वेदाध्यापनयोग्यतया स्मृत्यध्यापनं न योग्यमित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—इतरी प्रकृतिपुरुषी विषयवाक्यार्थो न । विशेषणभेदात् । यः सर्वज्ञ इत्यादिना प्रदर्शितानि सर्वज्ञादिविशेषणानि प्रकृतेर्न संभवन्ति । यद्यपि पुरुषस्य संभवन्ति तथापि न सांख्यकल्पितपुरुषस्य । तथा ब्रह्म-विद्यैवेति व्यपदेशस्य सांख्यमतेसंभवादिति ॥ २२ ॥

रूपोपन्यासाच्च १।२।२३

६७-३ सूत्रविभागादिति । सूत्रकृता विशेषणभेदव्यपदेशरूपोपन्यासेभ्य इति नैकं सूत्रं प्रणीतं यतो रूपोपन्यासरूपा योपपत्तिः सा प्रधानभूतोपपत्तिर्विशेषणभेदव्यपदेशरूपा तु गीणीति शिष्येभ्यो दर्शनीयम् ।

—४ चकारेणेति । सांख्यमते गृहीते सत्येकोहं बहु स्यां प्रजापेयेति श्रुतेर्विरोधः । यतस्तन्मते प्रकृतिसकाशात्पृष्टवर्णनम्, सर्ववेदान्तवाक्यैकवाक्यताभङ्गश्चेति दोषद्वयं संभवेद्ब्रह्मवादे तु नेति भावः ।

सूत्रार्थः—अग्निर्मूर्धत्यादिना यद्द्रुपं कथ्यते तद्विश्वकायस्यैव न तु प्रकृति-पुरुषयोरन्यतरस्येत्यतोपि विषयवाक्ये ब्रह्मैव प्राणं न प्रकृतिपुरुषा-विति ॥ २३ ॥

इति सप्तममधिकरणम् ।

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् १।२।२४

—९ पूर्वाधिकरणेः संगतिमाहुः—अधिकरणप्रयेणेति । अधिकरण-प्रयेण-चसाचरायाधिकरणप्रयेण ।

—११ को न आत्मेति । छान्दोग्ये सप्तमध्यायपाठक इदं विषयवाक्यम् । प्राचीनशालसन्धयज्ञेन्द्रियुन्नजनशुद्धिनामानः पञ्चापि श्रुताध्ययनसंपन्ना ऋषयः क्वचित्प्रदेशे समेत्य मीमांसां चकुरः । को न आत्मा किं ब्रह्मेति । अत्रास्मदुपास्य आत्मा कः किं ब्रह्म तदेकदेशो वेति संशयो विचारविजितम् । मीमांसाफलं स्वप्ने स्पष्टमेव । ततो विचारयमाणास्ते पञ्चापि निश्चयम-लब्ध्वा वैश्वानरोपासकमन्यमुद्दालकनामानं गताः सोपि तद्विषयेनिश्चि-तस्तीः सह केकयराजसमीपं गतः । ततो राज्ञा प्रलोभिता अपि ते धनादिकं न जग्मुहुः । आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्ययेति तमेव नो ब्रूहीत्युक्तवन्तः । तदा राजा तदाधिकारपरीक्षार्थं प्रातर्वः प्रतिवक्तास्मीत्युक्तवान्तःपुरं प्रविष्टः ।

ततो द्वितीयदिने सभिर्द्वात्रिंशत् स्वसमीपमागतान् तान् ऋषीन्द्वा राजा
मनस्यचिन्तयत् । यदेते धनवियोगप्रतिष्ठावन्तोपि स्वाभिमानं परित्यज्य
जिज्ञासवः सन्त एवं समागता अतोपिभारिणः सन्तीति । ततः प्रतिभापरी-
क्षणाय प्रत्येकं पप्रच्छ । क त्वमात्मानमुपास्त इति तदा तैः क्रमेण युसूर्या-
दयः स्वस्त्रीपास्यान्मत्वेनोक्ताः । तत्र एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं
स्वमात्मानमुपास्त इत्यादिना युसूर्यवाग्वाकाशवारिष्ठाथिर्वीनां क्रमेण सुते-
जस्त्वविश्वस्त्वपृथग्ईर्मात्स्वबहुलन्वरयित्वप्रतिष्ठात्वगुणयोगं मूर्धविपा-
तान्धत्वप्राणोत्क्रमणदेहोद्देशरणवस्तिभेदपाद्भिविम्भानिकयनरूपैकैकोपासन-
निन्दया च मूर्ध्वक्षु.प्राणदेहमध्यभागवस्तिपाद्भावमुपदिश्याम आम्नायत
इति-उपदिश्याम्नायत इत्यन्तग्रन्थस्य तात्पर्यम् ।

—१३ यस्त्वेतमिति । एतं भवत्पृष्टम् । एवमुक्तप्रकारेणावयवविशिष्टं
प्रादेशमात्रं प्रादेशपरिमाणम् । मूर्ध्वक्षुब्धान्तराले प्रतिष्ठितामिति श्रुतौ
वर्णनात् ।

—१४ अभिविमानं-तादृशपरिमाणवत्त्रोपि अभितो विगर्त मानं प्रमाणं
एस्मान्तादृशम् । वैश्वानरं-विश्वान्नरात्रयतीति यास्केन निरुक्तम् । उपास्ते-
स्वप्रापकत्वेन चिन्तयति ।

—१५ अश्रमसीति-सर्वात्मभूतः सन्न तत्तदेकदेशाभिमानिनो निरस्य
तद्भुञ्जिबुक्तिभिस्तादिन्द्रियैश्च तद्भोग्यं स्वयं भुङ्क्षते ।

—१६ पृथग्धर्मा-आवहोद्गहादिभेदवान्वासुः । सदेहः-देहमध्यभागः ।
बहुल-सर्वगतवादाकाशः । यस्ति-नाभेरधोभागः । रयिः-अलोत्पत्ति-
द्वारा धनसाधका आपः ।

—१७ अन्याहार्यपचनः-दक्षिणाग्निः ।

—१८ संज्ञाकारिमाहुः-किमिति ।

—१९ सशर्बानमाहुः-अर्धस्येति ।

—२० ब्रह्मात्मपदप्रयोग इति । कौ न आत्मा किं ब्रह्मेति प्रयोगः । तत्र
किंपदस्यावृष्या वाक्पभेदज्ञाने जाते विशेषणविशेष्यभावभावाद् द्वयोः
प्रकरणित्वं प्रतीयते । नान्यात्किञ्चिदिति । अन्यतरस्य प्रकरणित्वबोधकं
किञ्चिदपि नास्ति । एवचोपक्रमस्य सादिग्धत्वादर्थस्यातिसंदिग्धत्वम् । उप-
पादने त्विति । तथा चोपपादनग्रन्थे-तस्य ह वा एतस्य मूर्ध्वसुतेजाः-
इत्यादिकथनाद्वैश्वानरशब्दस्य ब्रह्मभिस्माद्भिवाचकत्वान्मूर्ध्वविषयपदरूपाणाम-
ब्रह्मधर्माणां च विद्यमानत्वात्संदिग्धाहर्षमित्यर्थः । अतद्भर्मा इति । शिर-
न्तायवयवत्वादयीब्रह्मधर्मा इत्यर्थः ।

—२१ लोकन्यायेनेति । मृदादिलोकानां यथाब्रह्मत्वं तथात्रापीति भावः । प्रसिद्ध इति । अग्निर्वैश्वानरो यन्धिरिति कोशात् ।

—२२ पूर्वकाण्डसिद्धत्वादिति । वैश्वानरस्य सुमती स्याम राजा हि कं भुवनानामभिर्भ्राः—इति पूर्वकाण्डस्थमन्त्रसिद्धत्वात् । देयतात्मपरिग्रह इति । देवतारूप आत्मात्र परिग्राह्य इत्यर्थः । ननु यद्यपि पूर्वकाण्ड एवं तथाप्युत्तरकाण्डे किमायातं तदाहुः—तत इति ।

६८—१ ध्रुतेरिति । एवं चोत्तरकाण्डे संवत्सररूपदेवता वैश्वानरपदेन प्राण्येति तात्पर्यम् । प्रजापतित्याद्येति । प्रजापतिः संवत्सरः—इति नारायणीयध्रुतेः । अन्नभोजनत्वमिति । अन्नभोजनकर्तृत्वम् । नन्दिगृह्णित्वादिभ्यो ल्युणित्यचः (पा. सू. ३।१।२३४) इति याणिनिख्येण नन्यादित्वाद्वाहपुः । अन्नभोजनमिति पाठो विवरणसंमतः ।

—३ ननु जीशेशुरूपस्तस्य प्रादेशमात्रत्वं कथमत आहुः—प्रादेशमात्रत्वमिति ।

—८ विशेषः—आधिक्यम् ।

—९ तत्स्फुटयन्ति—प्रादेशेत्यादि ।

—११ समाप्तान्तरं प्रदर्श्य प्रकारान्तरमाहुः—साधारणादिति । एवं च शब्दे विशेषः शब्दविशेषः । वाक्योक्तात्साधारणात् शुभूर्ध्वत्वादिर्माहात्म्यरूपे शब्द पत्र यो विशेषो विकृद्भर्माधारत्वलक्षणस्तस्मादित्यर्थः । विशेषादित्येवेति । वैश्वानरो विशेषादित्येव सूत्रे कर्तव्य इत्यर्थः ।

—१२ साधारणशब्दशब्दादिति । प्रादेशमात्रवाक्यरूपः शब्दः साधारणशब्दः । तथा च शुभूर्धादिवाक्यरूपो विशेषशब्द इत्येती शब्दादित्यर्थः ।

—१३ समाप्तेनेति । सूत्रे साधारणशब्दं निवेद्य ततो ल्यबूलोपे पञ्चमीति ल्यबूलोपं कृत्वा समाप्तेन सामानाधिकरण्यं साधारणशब्दी योतयतः । एवं च साधारणाद्धर्मादपेक्ष्य शब्दविशेषः साधारणशब्दविशेषस्तस्मादिति समात्तेपेक्ष्येति ल्यबन्तपदेन यथा पुरुष एतादृग्गुणापेक्षयेदृग्गुणवचनं विशेष इति साधारणविशेषगुणवचने तत्रैव पुरुषे ज्ञापन एवं ब्रह्मण्यपि विकृद्भर्माभयवचनं व्यञ्जनया योत्यत इति भावः । अन्यथा—सामानाधिकरण्याभावे ।

—१४ ननु शुभूर्ध्वं विराडूपे हिरण्यगर्भं श्रूयत इत्यत आहुः—यदपीति ।

—१५ तत्र हेतुमाहुः—पुरुषत्वादिति । यदि हिरण्यगर्भस्य शुभूर्ध्वत्वरूपो धर्मः स्यात्तर्हि भगवत्प्रतिपादकपुरुषघुक्ते पुरुषपदोपादानं न स्यादिति

भावः । ननु पुरुषशब्दस्य भगवद्वाचकत्वेऽपि वैश्वानरशब्दस्य तथात्वं कथमत आहुः-विश्वस्येति । योगरूढनेत्यर्थः । जडस्य-चतुर्दशमुवनात्मकब्रह्माण्डस्य । जीवस्य-तदन्तर्गतहिरण्यगर्भस्य । भगवद्दशत्वेनेति । विश्वो वैश्वानरः प्रथमः पादः । तैजसो हिरण्यगर्भो द्वितीयः पाद इति श्रुत्या भगवद्दशत्वेनेत्यर्थः ।

—१८ भगवद्दशत्वादिति । अन्यत्र-हिरण्यगर्भादी । एवंच जातिनिबन्धनया प्रशंसानिबन्धनया वा गीणलक्षणया पुरुषपदवद्द्वैश्वानरपदस्याप्यन्यत्र प्रयोगः ।

—१९ सिद्धमाहुः-तस्मादिति । उक्तरीत्या विशेषात्सर्वेषां पदवाक्यानां परमात्मानुगुणत्वाच्चेत्यर्थः ।

सूत्रार्थः— वैश्वानरः परमात्मैव । पूर्वपक्षे हिरण्यगर्भपरतया ये सामान्यशब्दा उक्तास्तेभ्यो विशेषकथनादिति ॥ २४ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ १।२।२५ ॥

—२१ सूत्रारम्भप्रयोजनमाहुः- व्याख्यानेनेति । पूर्वोक्तविषयवाक्यं स्थापयानेन भगवत्परं प्रतीयते न तु स्वारस्येनेत्याग्रहवादिशङ्कां निरासितुमनुमानप्रमाणान्तरसूत्रकसूत्रमारभ्यत इत्यर्थः ।

—२२ स्मर्यमाणमाहुः-केचिदिति ।

—२३ कञ्जस्याङ्गशङ्खगदाधरमिति । कञ्जं-कमलम् । रथाङ्गं-चक्रम् ।

—२६ ननु स्मर्यमाणमनुमितेजनकं कथमत आहुः-स्मरणं हीति । श्रुतियाप्त्येभ्य इति । श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः । इति स्मरणात् ।

६९-२ नोपपद्येतेति । श्रुत्यभावे स्मरणं नोपपद्येत । एवंच प्रादेशमात्रत्वस्मरणं प्रादेशमात्रत्वस्य श्रुत्यर्थत्वानुमापकमित्यर्थः । एतन्न

अनन्तशाखासापेक्षे वैदिकार्थस्य निर्णये ।

स्ववृद्धिकाल्पितादथाद्दलीयानुपप्लुङ्गितः ॥

इति बोधितम् ।

सूत्रार्थः- प्रादेशमात्रवैश्वानरस्य ब्रह्मत्वे स्मर्यमाणं रूपमनुमानं भवेदिति हेतोः प्रादेशमात्रवैश्वानरो भगवानैवेति ॥ २५ ॥

यथा शब्दादिभ्योन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथादृष्ट्युपदेशाद-
संभवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ ११२।२६ ॥

—१२ यथाकथञ्चिदिति । समृद्ध उपाध्यायो राजा मवृत्त इतिवदु-
पचाराद् शुभूर्ध्वादिभर्माणा जाठराग्निप्रगंभवता तत्राह वैश्वानर इत्यादिना
ममवादिभ्योन्तःप्रतिष्ठाना क्रियत इत्यर्थ । वाक्यस्य भागवत्परत्वे विरुद्धधर्म-
रूप बाधकमाह -नत्विति ।

—१३ वाक्यस्येति । वक्तु न शक्यत इति शेष । अग्निरिति । बृह-
दारण्यके वैश्वानरविद्यायां य एपोऽग्निर्वैश्वानर इति वाक्य श्रूयते ।

—१४ तत्-तस्मान्वावराणात् । अग्निसाहचर्यात्-जठराग्निवाक्वाग्नि-
पदसामानाधिकरण्यात् । अग्निरेव भवेदिति । एवञ्च विषयवाक्ये वैश्वानर-
शब्देन जठराग्निरेव गृह्येतति भाव ।

—१५ ननु त्रैताग्निकल्पनाया उभयत्र साम्याज्जठराग्निरेव ग्रहणकुत इत्यत
आहु- प्राणो हीति । प्राणो देवता तदभ्यन्तमित्यादिना पश्यत इत्यर्थ ।
एव चाग्निमात्रक्ये स या प्रथमामाहुतिं जुहुषात्ता जुहुषान्वाणाय स्वात्ति
श्रुते प्राणस्य चतुर्थ्यन्तत्वेन देवतात्वात्तस्य जठराग्निरेव मुख भवति तस्यैव
त्रैताग्निकल्पनेति भाव ।

—१७ तत्-तस्मात् । हेतुभ्य इति । न भागवत्परत्वे वाक्यस्येति शेष ।
न भगवद्दर्भ इति । वाजिशिक्षायामुक्तान्त प्रतिष्ठितवरूपो धर्मा जठराग्ने-
रेव न व्यापकस्य ब्रह्मण इत्यर्थ । ननु सुत्र पूज्यभाश शब्दादिभ्योन्त-
प्रतिष्ठानादिति हेतुत्वसमुच्चायकश्चकारापेक्ष्यत इत्यत आह -पुरुषेन्तरिति ।

—१८ भिन्नहेतुरिति । शब्दादिभ्य इत्यस्माद्भिन्नो हेतुरित्यर्थ । हेतु
हेतुरिति । हेतुहेतुरिति पञ्चीतानुरूप । शब्दादिभ्य इति हेतोरन्त प्रतिष्ठान
हेतुरित्यर्थ । नन्वस्य शब्दादिहेतुत्व फलमिति चेदित्यम् । वैश्वानरविद्याया य
एपोऽग्निर्वैश्वानर इति शब्देभिपदनामानाधिकरण्याज्जठराग्निमात्रकत्वं यय-
प्यस्ति तथापि-आह वैश्वानरो भूत्वा-इत्यत्राहपदसामानाधिकरण्याद्ब्रह्म-
वाचकत्वमपि स्यादित्यन्तान्त प्रतिष्ठितत्वं तु जठराग्निरेव न ब्रह्मण इत्यत
रिण्या जठराग्निमात्रकशब्दादिभ्य इति हेतोरन्त प्रतिष्ठितत्वं हेतु । अत्रत्या
प्रथो हेतुत्रयवर्तिता सुक्त । क्वचित्पुस्तक एवतदुपनिषत् पाठ । क्वचिद्द-
तद्वयवर्तितापि दृश्यते ।

—२० तथादृष्ट्युपदेशादिति । तथादृष्टि -जाठरादृष्टि ।

—२२ स्मृत्यनुरोधादिति । अह वैश्वानरो भूत्वा प्राणिना दत्तमाश्रित ।
इति गीतास्मृत्यनुरोधात् । एवञ्च जठराग्निपरमवेदमात्रयमिति शङ्काया
सूत्रकार समाधत्ते-असमजादिति ।

७०-१ पाठान्तर इति । सूत्रे पुरुषमित्यस्य स्थाने पुरुषविधमिति पाठे । अत्र विवरणकाराः पाठान्तर इत्यस्यार्थमुत्तरपाठमिति कल्पयन्ति लापयन्ति चान्यथा । तथाहि-स य एष इति मन्त्र एव पाठद्वयं स य एषोऽग्नि-
र्वैश्वानरो यत्पुरुष इति पूर्वपाठः । पूर्वपाठे पुरुष इति पठनुत्तरपाठे पुरुष-
विधमिति पदम् ।

—२ अन्यकल्पनेति । उपासनार्थमग्नी पुरुषत्वादि कल्पनेत्यर्थः ।

—३ न युक्तेति । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति-इति श्रुतिविरोधात् ।

सूत्रार्थं - विरुद्धधर्माणां शब्दादीनां विद्यमानत्वादान्त-प्रतिष्ठानत्वाच्च भगवान् वैश्वानरो नेति चेन्न भगवत सर्वभोक्तृत्व वक्तुं तथादृष्टेरुपदेशात् । ननु स्मृत्यनुरोपात्कार्यत्राक्यमेवास्त्विति चेन्न युमूर्धत्वादिधर्माणां कार्य-
संभवात् । उपासनार्थं परिवर्तनं भविष्यतीति चेन्न यतो वाजसनेधिना एनं पुरुषमप्यर्थायत इति ॥ २६ ॥

अत एव देवता भूतं च ॥ १।२।२७ ॥

—५ इत्यादिमन्त्रैरिति । आदिपदेन वैश्वानरं केतुमन्हां-वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् - इत्यादीनां ग्रहणम् ।

सूत्रार्थः-पूर्वसूत्रोक्तहेतोर्वैश्वानरपदेन देवता महामूलाग्निर्वा न ग्राह्य इति ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ १।२।२८ ॥

—६ अतः परं पञ्चसूत्र्यां मन्यत इत्यध्याहारः ।

—१० अस्मिन्-प्रादेशमात्रत्वे । पूर्वोक्तं-भगवतोसाधारणधर्मस्वरूपं विरुद्ध-
धर्माश्रयात् ।

—११ शब्दबलविचारका इति । शब्दस्य यदुच्चारणक्रमादि तात्पर्यरूपं बलं तद्विचारद्वारार्थविचारकाः ।

—१२ आचार्याः- व्यासपादाः । पतदेवाचार्याणामाचार्यत्वं यदुच्चारण-
क्रमेणार्थनिर्णयः ।

—१३ ऋषिनामग्रहणप्रयोजनमाहुः - आचार्यः पुनरिति ।

—१४ दोषं पश्यन्निति । नैषा तर्केण मतिरापनेयेति कारपनिष्ठाति-
विचारे दोषः । तत्रैव भयं विदुषोमन्वानस्य-इत्यविचारे दोषश्च । विचार-
मपि पश्यन्निति । संन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः - इति श्रुतिप्रामाण्यत् ।

—१७ अविरोधमुपपादयन्ति- आकाशवादिति । एषापि ध्रुवी प्रादेश-
मात्रमभिविमानमिति प्रथमं प्रादेशमात्रत्वग्रहणं पश्चाद्वाप्यत्वस्य तथापि
पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानेति न्यायेन व्यापकत्वस्य प्रथमग्रहणम् । अत्रार्थे
धीतो दृष्टान्तः । अग्निहोत्रं जुहोति यवायुं पचतीति । यवायुपाकं विनाग्नि-

होत्रहोमस्यानुपपत्त्या यथा तत्र पाठक्रमोपेक्षयार्थक्रमस्य बलीयस्त्रमङ्गी-
क्रियत एव व्यापकस्यैव प्रादेशमात्रस्य सर्वत पाणिपादान्तव सम्भवतीति
व्यापकत्वस्य प्रथम ग्रहणम् ।

—१८ अत्र एव-सर्वत इत्यस्य श्रौतत्वादेव । स्वेच्छयेति । बहु स्यामिति
श्रुती स्वेच्छया ।

यद्यद्धिया त उरुगाय विभाजयन्ति ।

तत्तद्वपु प्रणयसे सदनुग्रहाय ।

इति श्रीमद्भागवते परेच्छया । आकाशप्रत्यक्षगत-व नित्य । सर्वत
पाणिपादान्तमित्यादिश्रुती स्वभाजन ।

—१९ विभक्तमिवेति । सिद्धमिति शेष । त्रयोपीति । पुरुष आकाश-
वत्परममहत्परिमाण । पुरुषविधो विराड्रूप । पुरुषेण प्रतिष्ठित प्रादेश-
मात्रपरिमाण । इति त्रयोपि निपतपरिमाणा एव । ननु समो मशकेन समो
नागेन-इति श्रुतावनिपतपरिमाणत्वमप्युक्तं तेन विरोध इत्यत आहुः-अनियत
परिमाणा इति । घटाकाशमठाकाशप्रतिष्ठया इत्यर्थ ।

—२० तद्बुद्धिहासाभ्यामिति । तेषा परिच्छेदकाना नाभमशकादीना
बुद्धिहासाभ्या यथा शरीर तथापरिमाणा भवतीत्यर्थ । पूत्राकरूपप्रये
सृष्टिं प्रमाणयन्ति-सृष्टावपीति ।

—२१ त्रीणीति । पुरुषे पुरुषविध । पुरुष-त प्रतिष्ठित इति विश्वानर-
स्यैव त्रीणि रूपाणीत्यर्थ ।

७१-१ तृतीयस्यानतरूपस्य नियतपरिमाणत्र चाहु -भूतेष्वित्यादिना ।
पञ्चघेति । ध्यानार्थं प्रादेशमात्र आश्रयार्थमङ्गुलमात्र स्वामित्वार्थमक्षि-
स्थित कलाथ सर्वदेहस्थित आनन्दमयो विश्वानर शिरसि प्रतिष्ठित सर्वार्थ
इति निवृत्तपञ्चकार्यार्थं पञ्चभि प्रकार । अङ्गुलमात्र इति । अङ्गुलमात्र
पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति-इति श्रुते । स चादरे शरीरस्थित्वर्थम् ।
अधोनिष्ठत्वा वितस्ताते नाभ्यामुपरि तिष्ठति-इति तैत्तिरीयोक्ते । एतदि
ध्यानार्थं, शिरसि सर्वार्थ, मनसीन्द्रियाणा विषयग्रहणार्थं, इन्द्रियेषु स्वामि-
त्वार्थम् ।

—२ अणुरिति । मन प्रथतीनामणुत्वानाश्रियमनार्थं तेषु तिष्ठन्नपम-
व्यणुरित्यर्थ । व्यापक इति । तत्सव व्यापक चित्त प्रविश्य व्योम्नि धारये-
दिति वाक्ये चित्तस्य व्यापकोक्त्या तद्विवृद्ध्यर्थं तत्र तिष्ठन्नप व्यापक
इत्यर्थ । ननु प्रादेशमात्र प्रकृतस्तस्य विचारे कतधेभ्यविचारो विकल
इत्यत आहु -एकस्येति । तथात्यत्राद -भगवत्प्रवाद ।

—३ अभेदाय-वैश्वानरेणाभेदबोधनाय ।

—४ अतः-एवमुभयबलविचारकत्वात् ।

सूत्रार्थः-कल्पनाव्यतिरेकेणापि स्वरूपविचारेणैव जैमिनिरादिरोधं मन्यत इति ॥ २८ ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्रमरथ्यः ॥ १।२।२९ ॥

—७ अतः परं त्रिसूत्र्यामविरोधमित्यनुपध्वनीयम् । तदपगमेन-मायापगमेन । आधिदैविकदेवताधिष्ठितेनेति । आधिदैविकी प्रणवमात्रावाच्येषु देवेषु वर्तमाना या ब्रह्मविष्णुशिवात्मिका देवता तयाधिष्ठितेन शरीरतपाङ्गीकृतेनेत्यर्थः ।

—८ अत्र एव-अधिष्ठानादेव ।

—९ सूत्रहेतुः साकारपक्षेषुपपत्तेतस्तमपि पक्षमाहुः-अभिव्यक्तेरिति । न स्वाभाविकत्वमिति । किंत्वागन्तुकत्वम् ।

सूत्रार्थः-वस्तुतो निराकारमपि ब्रह्माभिव्यक्तेर्हेतोः साकारमित्त्र सच्चिदानन्दरूपं भातीत्यविरोधमाश्रमरथ्यो मन्यत इति ॥२९॥

अनुस्मृतेर्वादरिः ॥ १।२।३० ॥

—१२ केवलयौक्तिकः-युक्तिप्रधानः । अनुस्मृतेरित्यस्यार्थमाहुर्माह्वकाराः-चिन्तनवशादिति । प्रादुर्भूतरूपेत्यादि । भक्तस्यानुग्रहार्थं वै ब्रह्मणो रूपकल्पना-इति वाक्यात् ।

—१५ तथास्यात्-युक्तिप्रधानत्वात् ।

—१६ उक्तपक्षेस्वारस्येनाहुः-अथवेति ।

सूत्रार्थः-यद्यद्या त उरुगायेति वाक्यानुसारेणानुस्मृतेर्हेतोर्ब्रह्मणः साकारत्वं वस्तुतो निराकारत्वमेवेति वादरिरविरोधं मन्यत इति ॥३०॥

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति ॥ १।२।३१ ॥

—२० पूर्वप्रदर्शितजैमिनिमतोपेक्षयात्र यो विशेषस्तमाहुः-जैमिनिमत इति । नियतसाकारं-प्रादेशमात्रम् ।

—२२ संपत्तिवृत्तामिति । स्थानानुसारेण तदनुगुणा स्थितिः संपत्तिस्तत्कृतमेव प्रादेशमात्रस्य न तु स्वाभाविकम् ।

७२-१ संपादयामिति । वैचेय इति श्लेषः ।

—४ संपत्तिनिमित्तमेवेति । मूर्धानमारभ्य त्रिहुकपर्यन्तं प्रादेशमात्रं स्थानं संपत्तिस्वात्मिनिमित्तमित्यर्थः ।

सुत्रार्थः—जैमिनिः प्रादेशमात्रत्वं संपत्तिकृतं न नियतमिति वदति ततो-
विरोधं मन्यते । वाजसनेयिब्राह्मणे—तथा तु व एतान् वक्ष्यामि यथा प्रादेश-
मात्रमेवाभिसंपादयिष्यामि—इति श्रुतिः प्रादेशमात्रत्वं संपत्तिकृतमिति दर्शय-
तीति ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ १।२।३२ ॥

—७ मुख्यं—शब्दबलसिद्धम् । संपत्तिकृतं प्रादेशमात्रत्वं न किंतु स्वाभा-
विकमेव । नहीत्यादि । श्रीमद्भागवतपष्ठस्कन्धमद्यस्यार्थोपन्यासोपम् ।

—९ अन्यथात्वकल्पनमिति । एकस्यैव प्रादेशपरिमाणकत्वं व्यापकत्वं
चेति प्रातीतिको विरोधो न शास्त्रसिद्धः । तद्दशाद्युक्त्या प्रादेशमात्रो न
भवतीत्यन्यथात्वकल्पनं नेत्यथः ।

—१० श्रुत्यन्तासंमतिमाहुः—धैश्वानरस्येति ।

—१२ स्वमर्त—विरुद्धपर्यायस्वरूपम् । आहोनि । वादरायण इति
शेषः । विशेषणधैर्यधर्मापत्तेरिति । कालोनन्तोऽरोमर इत्यत्रानन्तेति
विशेषणधैर्यधर्मापत्तेरित्यथः ।

—१७ युक्तिगम्येति । नैषा तर्केण मतिरापनेयेति निषेधात् । ननु सूत्र-
कृता स्पष्टमनुक्तत्वादपमेव सूत्राशय इति कुत इत्यत आहुः—अविरोधे-
पीति । श्रुतेः—प्रादेशमात्रमाभिविमानमिति श्रुतेः । शब्दमूलत्वात्—शब्द-
शक्तिस्वभावार्थानत्वात् ।

—१८ ननु सर्वत्र शास्त्रान्तरे युक्त्यैव विरोधपरिहारः क्रियते इति मत्वा
शङ्कते—नन्विति ।

—२० और्दर्यादाह इति । और्दयेण जठराग्निना दाहाभावः ।

—२१ रेतस इति । मयूरीसविधे मयूरो नृत्यति तदा तस्य नेत्राभ्या-
मश्रुणि गलन्ति तानि च मयूर्या भक्ष्यन्ते तत एव मयूरोत्पत्तिर्न तु रेतोद्वारा
प्राप्यन्तरवदिति वैचिध्यम् । एवं च वस्तुस्वभावे विरोधो न शङ्कनीय इत्यर्थः ।

—२२ स्वभावदर्शनाभ्यामिति । स्वभावो वस्तुस्वभावो दर्शनं शास्त्रं
वस्तुस्वभाववादे श्रुतिं प्रमाणयन्ति—तस्यान्त इत्यादिना ।

—२३ दर्शनं प्रमाणयन्ति—यशोदेत्यादि ।

७३—१ आत्पात्तिकः— उत्पत्तिसिद्धः स्वभावसिद्ध इति यावत् ।

—२ निर्णीत इति । बन्धनरज्जुनां ब्रह्मलन्धूनतया ततः स्वच्छया
बन्धनकथनाभिर्णीतः । एवं च वस्तुस्वभावे तेषां नास्तीत्युपसंहरन्ति—
तस्मादिनि ।

सूत्रार्थः । एवं विश्वानरमस्मिन्मूर्धनिबुक्कन्तराले जावाळाः समामनन्ति ।
एषानन्नोव्यक्त इत्यादिना । अतः प्रादेशमात्र एव व्यापक इति विश्वानर-
पदवाच्यः परमार्त्तवोक्ते सिद्धम् ॥ ३२ ॥

इत्यष्टममधिकरणम् ।

इति श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यकृतानुभाष्यव्याख्यायां श्रीवररामकृतायां
बालबोधिण्यां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ११२

प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ॥ ११३ ॥

धुम्भाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ ११३।१ ॥

—१० पादमंगतिमाहुः—द्वितीयपाद इत्यादिना । अयं भावः । अत्र
प्रथमे समन्वयाध्याये संदिग्धोपनिषदाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयार्थं विश्वान-
रम्भः । तत्र कानिचिदाक्यान्प्रायेयवाचकानि कानिचिदाधारवाचकानि तत्स-
मन्वयार्थं प्रथमपादे—अन्तस्तद्धर्माधिकरणे तादृक्कायधिकरणे—चोभयरूपं
ब्रह्म प्रतीपादितं ततो द्वितीयपादे—तस्तद्धर्माधिकरणं—कमाधेयरूपं ब्रह्म विस्त-
रतः प्रोक्तं ततश्चैकमव्यभिज्ञानमपरसंबन्धिस्मारकमिति रीत्या स्मृतमाधार-
रूपत्वं ब्रह्मणोस्मिन्तृतीये पादे व्याख्यायते । अत्र—तृतीयपादे ।

—११ तेन—उभयरूपब्रह्मप्रतिपादनेन । फलिष्यतीति । सर्वं ब्रह्मेति
वाक्यार्थज्ञाने जाने श्रवणादिद्वारा मनसि निवृत्तव्यापारे सति स्वयमुपलब्ध-
निजसुखानुभवरूपं ब्रह्म फलिष्यतीति भावः ।

—१२ नन्वाकाशास्त्रलिङ्गाद्यधिकरणेषवाकाशात्मस्वाकाशात्पायस्त्वादि-
धर्मैर्वायकत्वबोधे जात आधाररूपतायां निश्चितायां निष्प्रयोजनोर्यं तृतीय-
पाद इत्यत आहुः—साधकानामिति । तेषु प्रेत्याभिसंभवाध्वपारात्रन्तरा-
स्त्रत्वादीनां साधितत्वेन वाचकानां बलिष्ठत्वात् । साधकानामिति ।
असाधितत्वेनेति शेषः । अमाद्यत इति । दुर्बलत्वात्साधकभावादित्यर्थः ।

—१३ आधारधर्मः—ज्यादस्तादयः । याध्येरन्निति । उपासनायां
वाचिता भवेयुरित्यर्थः । इतीति । अतो हेतोराधाररूपमव्यभिज्ञानप्रतिपादनार्थं
तृतीयपादोभिधीयत इत्यर्थः ।

—१४ विषयवाक्यमाहुः— इदं श्रूयत इति । आद्यर्वाणोपनिषद्द्वितीय-
मुण्डके श्रूयते । उपनिषदि ब्रह्मो वाक्यानां सत्त्वेत्येव वाक्यस्य प्रथमतो
विचारः कृत इत्यत आहुः—यस्मिन्निति । साधकविषयः । अर्थकृतः

प्रकरणकृत लिङ्गकृतश्चेति । अयं वाक्यार्थं सर्वप्रकारैर्बाधितोत्तं पूर्वप्रिचार्यत इत्यर्थं ।

—२० अर्थकृत बाधं विवृण्वन्ति-युभवादीनामिति । भगवतो भारवाहकत्वानुपपत्तेर्ब्रह्मवाक्यत्वबाध इत्यर्थः ।

—२१ प्रकरणकृतं च बाधं व्याकुर्वन्ति-अन्येत्यादि ।

—२२ पृष्टत्वादिति । प्रथममुण्डके शीनकेनाङ्गिरस प्रति पृष्टत्वादित्यर्थः । लिङ्गकृतं बाधं व्याकुर्वन्ति-सेतुरिति । आत्मज्ञान फलं सेतुसाधनभूत एवञ्च साधनफलयाश्चेक्यासभवात्सेतुरूपालिङ्गकृतो ब्रह्मवाक्यत्वबाध इति भावः ।

—२४ स्मृतिमूलमिति । सात्त्विकस्मृतिमूलभूतमित्यर्थः । एवञ्च सात्त्विकमतप्रतिपाद्यप्रधानबाधकं पुरुषबोधकं वा भविष्यतीति भावः ।

७४-२ साधकमिति । अर्थकृतस्य लिङ्गकृतस्य च बाधस्य परिहारार्थं ब्रह्मवाक्यत्वसाधकं हेतुमित्यर्थः । प्रथमपरिहार-प्रथमस्यार्थकृतबाधस्य परिहारम् ।

—४ पूर्वोक्तानां-युभवादीनाम् । आत्मभूत-अनारोपितानाम् । तु क्व यत्स्वरूपं तद्वाचकम् । एतद्वाचनार्थं सूत्रं सप्तशब्दप्रयोगः । अन्यथा नप्तशब्दादित्येव उदेदिति भावः । ननु भगवतः सर्वाधारत्वे भारवाहकत्वपरिहारं कथमित्यत आहु - कारणे हीति ।

—५ लिङ्गकृतबाधपरिहारमाहु - सेतुत्वमिति । सेतुवाक्येभूतसाधनत्वं ब्रह्मण उच्यते न तु तज्ज्ञानस्य । तमेवैकं जानथेति श्रुती तस्यैव फलत्वम् । नन्वयं कथमुपपत्तिरित्यत आहु - अभेदेपीति । एवञ्च ब्रह्मविदिति वाक्यवदत्रापि तस्यैकं साधनत्वं फलत्वं च । अत्रस्थाभेदेन भेदाद्बुभयवाक्यसामञ्जस्यमिति भावः ।

—६ तस्मात्-अथलिङ्गकृतदोषद्वयस्य वारणात् । लक्ष्यस्येति । लक्ष्यसर्वगतं चैव शिरा म सर्वतो मुख इति पूर्वमन्त्रीकारस्य ब्रह्मणो लक्ष्यस्य ।

सूत्रार्थः — यस्मिन्धीरिति वाक्योक्तानां युभवादीनामाप्यतनं ब्रह्मैव । आत्मशब्दादिति ॥ १ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ १।३।२ ॥

—९ प्रकरणदोषस्यापरिहितं तात्तमाक्षिपन्ति-ननु चेति । मुक्तोपसृप्य इति भावप्रदाने निदशः । मन्निष्ठा योपसृप्यता भगवतिरुदगमनयोग्यता तथा कृत्वा भगवतस्तस्या व्यपदेशो मुक्तोपसृप्यव्यपदेशस्तस्मात् ।

—११ एतेन व्यपदेशेन दोषपरिहारप्रकारमाहुः- मुक्तानामिति । व्यपदिश्यते इत्यनेनान्वयः । मुक्तपदेनात्र जीवन्मुक्तानां ग्रहणम् ।

—१२ तदुपसृप्यता- मुक्तनिष्ठानामुपसृप्यतां योग्यता । तत्र प्रमाणम-
वान्तरप्रकरणम् । तत्रत्यो यः शरधनुषांयस्तेन तथा ज्ञानमिति । तथाहि-
द्वितीयमुण्डके-तदेतत्स्वयं तदमृतं तद्देह्यं सोम्य विद्धि प्रणवो धनुः शरी-
र्यात्मा ब्रह्म तद्दृश्यमुच्यते । अप्रमत्तेन वेद्ध्यं शरवत्तन्मयी भवेत्-इत्यस्या-
र्थस्तद्भावगतेन चेतमेति । ब्रह्मभावप्रानेन चेतसा योपासा तथा निशितं
ब्रह्मत्वेनाज्ञातं जीवं लक्ष्ये ब्रह्मणि योजयितुमुपासानिशितत्वाभाषकतद्भा-
वगतचेतःसिद्धार्थमन्यथाविमोकोत्रोच्यते स च शरीराभ्यासराहित्य एव
सिध्यतीति भावतो मुक्तोपसृप्यता व्यपदिश्यते । उक्त्वा जीवयोग्यता-
कथनद्वारोच्यते इत्यर्थः । अन्यथाविमोके दोषद्वयम् । शरः, धनुः, शरीर-
मिति वाग्व्यवहार एव न भविष्यतीति प्रकरणत्राभरूप एकः । अपरवा-
ग्विमोकोर्थस्यैव बाधः । तत्रायं दोषमुद्धरन्ति न ब्रह्मणि योजनीयमिति एत-
दोषाय वाग्विमोकोत्रोच्यते नतु सर्वज्ञानविघाताय ।

—१५ एवमन्यथाविमोक्तस्य दोषत्वं प्रकरणेन निवारितमर्थेनापि निवार-
यन्ति-किंचेति । न घञुयिमौक इति । यथा कुण्डलादिमंज्ञापारित्याग
एक रूपं सुवर्णं परिज्ञायते तद्द्वयाविमोके ब्रह्मस्वरूपवस्तुपरिज्ञानं भवतीत्यर्थः ।

—१८ मायावादिमतमाक्षिपन्ति-येति । अन्यार्थत्वमिति । सर्वं
अन्विदं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यं प्रपञ्चविलापनार्थं तानेकरसताप्रतिपाद-
नार्थमिन्न्यन्यार्थत्वं ते कल्पन्ति । कल्पितमतानुसारेणेति । प्रपञ्चो भाषिक
इत्यादिकल्पितमतानुसारेणेत्यर्थः । त इत्यादि । यथा सुदीप्तावकाद्वि-
रुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपा इत्यादयः पूर्वाः श्रुतयः । अरा इव
रथनाभावित्याया उत्तराः श्रुतयस्तत्तदष्टान्तपूर्वकब्रह्मकार्यब्रह्मरूपविरुद्धधर्मा-
धारत्वादिब्रह्मधर्मप्रतिपादकतया स्फुटार्थास्तद्विद्दो यः प्रपञ्चमायिकत्वा-
दिरूपोर्थस्तद्वादिन उपेक्षा इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः- देहाद्यभ्यासत्यागेन जीवन्मुक्तानामुपसृप्य ब्रह्मास्मिन्प्रकरणे
व्यपदिश्यतेतो युभ्यायात्तत्र ब्रह्मेवेति ॥ २ ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥१॥३॥३॥

—२१ इदमधिकरणं प्रधानपरामिति मतं दूषयितुं तन्मतेन पूर्वपक्षं दर्श-
यन्नि-नन्विति । अरा इवेति । अरा इव रथनाभी संहता यत्र नाड्यः स
एयोन्तश्चरते बटुषा जायमानः । इत्यत्र नाडीसंघानवत्त्वं शरीरानिष्ठो जट-
धर्मः । रथनाभिदृष्टान्तो जटदृष्टान्तः ।

—२२ ब्रह्मपुर इति । दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष इत्यत्र पुरमिव पुरमिति
पुरपदबोधितो दृष्टान्तो अमिष्टमहिमवत्त्वं शरीरधर्मः । एवं मनोमय. प्राण-
शरीरनेतेति मनोमयत्वं विकारधर्मः । इत्यादीत्यादिपदेन हिरण्ये परे कोश
इत्यादिमन्त्रोक्तानां पदानां शुभ्रत्वप्रकाशाभावादीनां संग्रहः । आत्मसर्वज्ञा-
दिशब्दाश्चेतनधर्मबोधकाः पुरुषप्रतिपादकाः । तस्मात्-प्रकृतपुरुषबोधक-
पदसत्त्वात् ।

—२३ निर्णयमिति । अत्र प्रकाशः- यद्यपि तत्र निर्णयं तथापि
तत्रान्तरात्मत्वेनाधेतयतया ब्रह्म सिद्धमत्र स्वाधारतयेति । रथनाभ्यादिदृष्टान्त-
सहकृतास्त्रादीसंघाताधारत्वादिस्थाज्जडधर्मादाधारभूतेश्वरे प्रकृतिरूपताया-
पुनरुज्जीवनं संभवतीति विशिष्टाद्वैतमेव भवेन्न तु शुद्धब्रह्मवाद इति तदभावाप
प्रयास इत्यर्थः ।

—२५ सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति-नेति । इदं प्रकरणं सांख्यमतमूलभूतं तद-
साधारणधर्मबोधकशब्दवत्त्वादित्यनुमान सांख्यमतानुमापकं न भवतीत्यर्थः ।

सूत्रार्थः-इदं प्रकरणं सांख्यमतानुमापकं न भवति । निःसादिधतया
तन्मतलयापकस्य शब्दस्याभावादिति ॥ ३ ॥

प्राणभृच्च ॥१३॥४॥

७५-६ जीवनिराहरणाय पूर्वपक्षं दर्शयन्ति-नन्विति । निर्णायकं-सांख्य-
मतनिर्णायकम् ।

—११ पृथग्योगकरणं-पृथक्सूत्रकरणम् । उत्तरार्थ- उत्तरसूत्रेष्व-
न्वयार्थम् ।

सूत्रार्थ-जीवोपि न वाक्यार्थः । तत्प्रतिपादकशब्दाभावादिति ॥ ४ ॥

भेदव्यपदेशात् ॥१३॥५॥

सूत्रार्थः-तमेवैकं जानथेति कर्मकृतेभेदव्यपदेशोक्त्यतो न जीवो
वाक्यार्थ इति ॥ ५ ॥

प्रकरणात् ॥१३॥६॥

—१५ जडजीवसाधारणेति । तमेवैकं जानथेत्येवकारोप्यर्थकः । तेन
ततोपि मुख्यमात्मानं जानथेत्यर्थकरणे जडजीवसाधारणत्वं ताक्षिरा-
करणाद्येव्यर्थः ।

सूत्रार्थः- उपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मविद्याया एव निरूपणेन ब्रह्मप्रकरणाद्ब्र-
ह्मैवात्र प्रतिपाद्यामिति ॥ ६ ॥

स्थित्यदनाभ्यां च ॥१३॥७॥

—२१ अन्यथाभावशङ्कयेति । ब्रह्मपदस्य जीवसाधारण्यात्सर्वस्यापि प्रकरणस्य जीवपरत्वशङ्कयेत्यर्थः ।

७६—२ प्रातिलोम्येनेति । स्थित्यदनयोः प्रकरणबलाभायकस्त्वं तस्य तत्पूर्वहेतुबलाभायकत्वमित्येवं वैपरीत्येन ।

—४ अन्यथा—सत्त्वक्षेत्रज्ञपरत्वेन ।

—५ जीवब्रह्माणाविति । व्याप्तिसमष्टिजीवी अमुक्तमुक्तजीवी वा ।

सूत्रार्थः—द्वा सुषणोति वाक्य आत्मनः स्थितिमात्रं जीवस्य कर्मफलोप-
भोगश्च निरूप्यते । अतः स्थित्यदनाभ्यां जीवपरमात्मानौ परामृष्टौ सांख्य-
मतप्रतिपायवैलक्षण्यं बोधयत इति ।

इति प्रथममधिकरणम् ।

भूमा संप्रसादाद्युपदेशात् ॥१३॥८॥

—१ विषयवाक्यमाहुः—इदं श्रूयत इति । छान्दोग्यनवमप्रपाठके सनत्सुभारनारदसंवादे श्रूयते ।

—११ संशयबीजमाहुः—तत्रेति ।

—१४ समाप्येति । अपह्नवनिवारणं श्रावयित्वा समाप्येत्यर्थः ।

—१७ पूर्वपक्षमाह—यद्यपीति ।

—१९ प्रथमसिद्धिरिति । उपसंहारे—तथा आत्मदेश एवात्मेवापस्तादा-
स्मोपरिष्ठात् इत्यादिना जीवपरत्वं आत्मविषयकनारदप्रश्रुतिसिद्धिरित्यर्थः ।

—२२ सुषुप्तिरूपमेव भूमेति । उपसंहारे—यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे
सुखमास्ति—इति वाक्येन सुखबहुल्यमुक्तं तच्च सुषुप्तावेव प्रतीयतेनः सुषु-
प्तिरेव वाक्यार्थ इति पूर्वपक्षाशयः ।

—२३ संप्रसादः सुषुप्तिरिति । सम्यक् प्रसादोऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या
संप्रसादशब्दस्य सुषुप्तिरर्थः ।

७७—१ जीवात्मव्यावृत्तिहेतुमाहुः—आत्मशब्दश्चेति ।

—२ भावशब्दस्यापीति । भगवतः सर्वत्वस्य श्रुतिप्रतिपादितत्वेन भाव-
शब्दस्य भगवति प्रयोगो न दोषाय । सर्वशब्दबीजभूतो यः प्रणवस्तदर्थ-
कत्वेन भगवतस्तत्रैव भगवति सर्वेषां शब्दानां मुख्यतया वृत्तेः ।

सूत्रार्थः— भूमा भगवानेव । सुषुप्तेराधिक्येनाधिकधर्मवत्त्वेनोपदे-
शादिति ॥ ८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥१३॥९॥

—५ ननु यत्र नान्यत्परिणीत्यादिनोक्ता अन्यादर्शनादयः सुषुप्तेरसा-
धारणा धर्मास्तेषां ब्रह्मणे वृत्तिर्विरुद्धेति शङ्कां निराकुर्वन्ति—नान्यादिति ।

आविरोधे हेतुमाहुः- स्वाप्ययसंपर्योरिति । स्वाप्ययः स्वापः । संपात्तिः
पुरुषोत्तमप्राप्तिस्तयोर्मध्येन्यतरापेक्षमुभयश्रुत्युक्तमाविष्कृतं प्रकटीकृत-
मित्यर्थः ।

—७ यथास्मिन्सूत्रे ब्रह्मधर्माविर्भावः स्वाप्ययसंपर्योर्नियत एव नान्य-
त्पश्यतीत्यादयोपि धर्मा ब्रह्मणे संभवन्ति-उभयप्राप्तानादिति । न विरु-
प्यन्त इत्यनेनान्वयः । सर्वमात्मिवागृहीत्यादिनात्यादर्शनादयो धर्माः परमा-
त्मन्याग्राताः । एवं यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादिना भ्रूयन्त्यादर्शनादयो धर्मा
आग्राता इत्युभयप्राप्तानायथा परमात्मपदवाच्ये भगवति धर्मोपपत्तिरेवं
युमशब्दवाच्ये भगवति । संप्रसादे त्वाग्रातत्वाभावाद्धर्मोपपत्तिर्नास्ति ।

—८ धर्मोपपत्तिसुक्त्वा कठोपपत्तिमाहुः- अकारादिति । तस्यैवेति ।
अविभागद्रुद्वेवेत्यर्थः ।

—१० इत्यन्तेन- प्रपाठकान्तिमग्रन्थेन ।

सूत्रार्थः- यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादिनोक्तानां धर्माणां भगवत्पेवोपपत्तेः ।
अकारात्स वा एव इत्यादिनोक्तं कठं भगवद्विद एवोपपद्यत इति हेतुमिति ।
इति द्वितीयमाधिकरणम् ।

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १।३।१० ॥

—१४ गार्गीप्राप्त्यण इति । बृहदारण्यकतृतीयाध्यायस्यगार्गीप्राप्त्यणे ।

—१५ पदार्थान्तरमिति । जडो जीवश्चेति पदार्थान्तरम् । ओतप्रोतत्वं
विकारित्वापादेकत्वेन जडलिङ्गम् । अमृताक्षरं हर इति श्रुतावक्षरपदं प्रतिभ्या
जीवलिङ्गं प्रशासनं च ब्रह्मलिङ्गमिति त्रिविधसंशये बीजम् ।

—१७ पूर्वपक्षमाह-तत्राचेतनेत्यादि । अचेतनसाधारण्यादिति ।
ओतप्रोततया विकारित्वेनाचेतनसाधारण्यामित्यर्थः ।

—१८ तुल्य इति । मापि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इय । इति स्मार्त-
दृष्टान्ताद्भारवाहकत्वमेव समायिष्यतीति युभवायापतनत्वेन विरोधीपि
समानः । अत एव-अब्रह्मपरत्वादेव । न हीति । अत्र तु निराक्रियन्त इति
विषयभेदसंज्ञाव इति भावः ।

—१९ अतः- विषयभेदाद् । अचेतनतुल्यत्वादिति । अस्पान्यतरपरिग्रह
इत्यनेनान्वयः ।

—२० असमात्त्वादिति । ब्रह्मणोदस्य समामिस्त्रारणिसंवादेन्तर्मा-
मिनिरूपणेनैव । आग्रहाविष्टत्वं खीत्वं च ब्रह्मविद्याभरणेनधिकारित्व-
साधकं तत आहुः—स्वीत्याच्चेति ।

—२१ कयाश्चिदुपपत्त्येति । अश्नुत इति न क्षरतीति योगेन वेत्यर्थः ।

—२२ यथापि विषयवाक्येम्बरान्तधृतेः पाठाभावादासिद्धोयं हेतुस्तथाप्य-
म्बरान्तधृतेरित्यस्य श्रुतिसिद्धत्वं तदाहुः—श्रुतिं व्याख्यायेति ।

—२३ तात्पर्यासिद्धतां विशदयन्ति—अत्रैक इति । अयं भावः । प्रथम-
ब्राह्मणे यदिदं सर्वमोतं च प्रोतं चेत्यादिना ब्रह्मलोकपर्यन्तं पूर्वपूर्वमुत्तरो-
त्तरस्मिन्प्रोतमिति निरूप्य ततोऽणिगसंवादोत्तरं पुनर्गायत्री प्रश्नः कृतः—यदूर्ध्वं
याज्ञवल्क्य दिवः—इत्यादि—कस्मिन्नुदोतं च प्रोतं च इति ततो याज्ञवल्क्ये-
नाकाश इत्युत्तरे पुनराकाशविषय ओतप्रोतत्वप्रश्ने—एतद्दे गार्गी तदक्षरम्-
इत्यायुत्तरम् । अत्र यथापि प्रश्नद्वयं प्रतिभासते तथापि प्रश्नैक्यमुत्तरीक्यमेव ।
आकाशविषयकौतव्यप्रश्नेक्षरस्यैवोत्तरितत्वात् । आकाशस्यावान्तरत्वमागतं
तेन पृथिव्यायाकाशान्तानां विधारको भगवानेवेति सिद्धम् ।

—२४ युष्वाद्यायतनसिद्धो धर्म इति । तत्स्वरूपतया तद्धारकत्वधर्म
इत्यर्थः । तथाचोक्तं श्रीमद्भागवते—

नैतच्चित्रं भगवति ह्यनन्ते जगदीश्वरे ।

ओतप्रोतमिदं पस्मिस्तन्तुष्वद्ग यथा पटः ।

इति । अतो भारवाहकत्वदोषोपे न । न तदश्रोतीति । इदमत्र तात्पर्यम् ।
द्वावपि निषेधौ व्यापकत्व तदभावं च बोधयन्ती । विरुद्धधर्माश्रयत्वं वस्तु-
परिच्छेदेदराहित्यं च योतयतः । किंच ब्रह्म ज्ञात्वा अभावसंभावना क्रियते
चेन्मूर्धविपातः स्यादिति श्रुतौ प्रतिपादितम् । तादृग्मूर्धविपातो गार्गी न
जात इति तस्या ब्रह्मचित्त्वेनाधिकारित्वात्खीत्वदोषोपे न । एवं चार्थं
सर्वोपि ब्रह्मवाद एव परोक्षेण प्रतिपादितः । तथा च युष्वाद्याधिकरणासिद्ध-
ब्रह्मधर्म एव हेतुमुत्पन्नः । तेन हेतुनाक्षर ब्रह्मेति सिध्यतीति । अत्रास्यूलादि-
वाक्योक्तमक्षरं परमात्मैव । विरुद्धधर्माधारत्वे सत्यम्बरान्तधारकत्वात् ।
यक्षैवं तत्रैवमिति ध्यत्रिरैक्यनुमानप्रयोगो ज्ञेयः ।

सुवार्थः—अक्षरशब्दवाच्यं परमात्मैव । पृथिव्यायाकाशान्तधारकत्वे-
नोत्तेरिति ॥ ३० ॥

सा च प्रशासनात् ॥१॥३॥१॥

—३० अन्विद्वाक्ये—पस्मिन्वीरित्यादिवाक्ये ।

—१३ सा-न्वयान्पधर्मत्वेन घृह्यमाणा । एवं च स्वर्गात्पततासिद्दुोर्धथा विभृतिस्तिष्ठेति वदतो विश्वामित्रस्य धर्मो न त्रिशङ्कोस्तथान्वयनिष्ठा विभृति-
र्ब्रह्मधर्म एव प्रशासनस्य चेतनधर्मत्वादिति भावः ।

सुशार्थः-एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने-इत्यादिश्रुत्या प्रशासनोक्तेः
साकाशान्तपृतिर्ब्रह्मधर्म एवेति ॥ ११ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥१३॥१२॥

—१७ भविष्यतीति । प्रशासनहेतुकत्वं विभृतेरुपासनार्थं भविष्यतीत्यर्थः ।
२० कार्यकारणभावभेदेनेति । अन्नहृत्वे हिन्यनेनाम्बितम् । एवं चाक्षरे
प्रशासनकर्तृत्वस्य चेतनधर्मस्य रूपनेन प्रधानव्यावृत्तिः । आकाशीत-
प्रोत्पन्नकथनेन जीवव्यावृत्तिः । तेनाब्रह्मणि ब्रह्मत्वेनोपासनपरमिति वक्तुं न
शक्यतेक्षरस्याब्रह्मत्वाभावादित्यर्थः ।

—२१ सुकृत्पन्नरं वदन्ति-चकारादिति । सुशार्थः-अन्नहृत्पधर्मव्यावृत्ते-
रन्वयान्तपृतिर्ब्रह्मधर्म एव । यो वा एतदक्षरमावेदित्वा गार्गीत्यादिप्रकर-
णेन शुद्धब्रह्ममतिपादनमेव नतूपासनाप्रतिपादनमिति चकारेण सूच्यत
इति ॥ १२ ॥

इति तृतीयमधिकरणम् ।

ईशतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १३॥१३ ॥

७९-३ पथमप्रश्न इति । आथर्वणानां प्रश्नोपनिषदः पथमे प्रश्ने ।
संशयस्तु ध्येयविषय इत्याहुः-तत्रेति । परापरयोद्धमपोरपि प्रकृतत्वं
संदिहर्जीयम् ।

—१ पूर्वपक्षमाह-तत्रामुख्येत्यादि । त्रिमात्रेणार्थचतुर्थमात्रेण च पर-
पुरुषध्यानस्योक्त्यात्तत्तुल्यकक्षत्वेनामुख्यप्रदाहपतित्वादित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानं
फलं न किंतु परप्राप्तिः फलं ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतेः । अत्र तु तदी-
क्षणस्य फलत्वेन प्रतिपादनं तस्मात्परात्परशब्देन ब्रह्म न भवतीति भावः ।

—१४ जीवघनादिति । जीवानां केवलमुक्तानां घनः पिण्डीभावो यत्र
तादृशादक्षरात् ।

—१५ सभयोः-ध्यानेक्षणरूपयोः । एकत्वं-एकाविषयत्वम् । ताद्वि-
बृण्वन्ति-अपरमिति । ब्रह्मोकारयोरभेदोपक्रमादिति भावः ।

—१६ तथैव च श्लोकादिति । त्रिषयवाक्यादप्र एवमेती श्लोकी भवतः ।

तिस्रो मात्रा मृत्युप्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता अनाविप्रयुक्ताः ।

क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्पक् प्रयुक्तासु-

इत्यादि ।

—१७ सुकल्पन्तरमाहुः—अभिध्यानस्येति । मन्दशङ्कानिकृत्पर्यमिति । परं ब्रह्म न दृश्यत इति मन्दशङ्कानिकृत्पर्यम् । सर्वसंकरवादिनां—शङ्कराचार्यतदनुयायिनाम् । तैरत्र श्रुतौ—पतन्निमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजासि सूर्ये संपन्नः स सामभिरुक्षीयते ब्रह्मलोकमिति पाठोद्धीक्रियते ।

—१९ तत्रापीति । तत्रापि पाठे विचारस्तुल्य इति न दोष इत्यर्थः ।

सुप्रार्थः—अभिध्यानविषयः स परपुरुषः परमात्मैव । ईक्षतेः कर्मत्वेन व्यपदेशादिति ॥ १३ ॥

इति चतुर्थमधिकरणम् ।

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १।३।१४ ॥

२५— श्रूयत इति । छान्दोग्योपनिषदि दशमप्रपाठकारम्भे । ननु ताहोद्गादिन्याधिकरण आकाशशब्दोदितस्य सर्वाधारब्रह्मत्वे विचारिते तेन निष्प्रयोजनमिदमाधिकरणमित्यत आहुः—जीवेत्यादि । उपाधिभेदाद्भेदोपि वस्तुतश्चेतन्यमात्रस्वाजीवाभिन्नमेव ब्रह्मेति वादो जीवब्रह्मवादः ।

८०-१ निर्णीयत इति । स जीवब्रह्मवादः संभवति न चेति निर्णीयत इत्यर्थः । एवं चैतल्लिर्णस्य पूर्वमकृतत्वादेतत्सूत्रप्रणयनमिति भावः । इदमेवास्याधिकरणस्य प्रयोजनमित्यत्र किं विनिगमकमित्याहुः— तादिति ।

—२ व्यर्थमिति । आधिकरणारम्भ इत्यस्यानुगुणं व्यर्थ इति प्रयोगोपेक्ष्यते परं सामान्ये नपुंसकम् । इत्यनेन नपुंसकत्वम् । अत्र प्रकाशः । तथा च यदि तथा स्यात्तदोपाधिभेदस्येतरत्वाप्रयोजकत्वादाकाशतुल्यतासंभवादितरपरामर्शसूत्रं ध्याहृत्याधिकरणारम्भो व्यर्थ एव स्यात् । एतस्यैव वाक्यस्य श्रुतिवाच्यत्वापातेन नेति निषेधोपि न संभवेत् । तस्मादस्मिन्नाधिकरणे जीवब्रह्मैक्यकृतसर्वसंकरवादस्य मायावादस्य निराकृतिरेव मुख्यः । अतोधिकरणसार्थक्यानुपपत्तिरेव प्रणयनप्रयोजनगमिवेत्यर्थः ।

—४ पूर्वपक्षमाह—किं तावदिति । अत्रान्तरप्रकरणद्वयम् । दहरत्रियारूपम्, इन्द्रप्रजापतिसंवादरूपं च । तत्र चतुर्भिः पर्यायिर्जाग्रदाद्यवस्थाचतुष्टयेन जावस्यैव प्रातिपादनादिति भावः । अर्थानुगुण्यमिति । कश्चिदर्थो

विरुद्धश्चेत्प्रकरणान्तरं कल्पनीयं नोचेत्तदर्धानुगुण्यं व्याख्येयम् । दहराकाशं प्ररुन्म्य-एषोपहतपाप्मा जीवः-इत्यद्गुल्या निर्देश इत्यानुगुण्यमिति भावः ।

—१ अल्पदम्बर्धानुगुण्यमाहुः- तस्येति । सूक्ष्मं-हार्दिकाशरूपम् । तस्यान्ते स्यापिं सूक्ष्ममिति श्रुत्यन्तरात् । महिम्नः स्वरूपमाहुः- वासनेति । अन्यथा-ईदृशमहिम्नोस्वीकारे । उभयत्र- सर्वे समाहितं, गर्वाणि च मृता-नीगुभयस्थले । उपदिशतीति । उपासनार्थमिति शेषः । प्रतिभान्तीति । यतिलक्षणे । स्वाज्ञानकल्पितानां जीवानां स्वप्नादिषु सिद्धत्वात्तेषामेव गन्नागमने लक्षणीकृत्य प्रवृत्तं वाक्यमिति भावः । एवं कल्पने चीजमाहुः-स्वातिरिक्तस्येति । तस्वमस्यादिश्रुतिवाक्येषु तथैव सिद्धत्वादिति भावः ।

—१७ ननु य आत्मा स सेतारित्यादिवाक्येन यल्लोकाधारत्वमुक्तं तस्य कथं संगतिरित्यत आहुः-एवमिति । यथा गन्तारस्तत्राज्ञानकल्पिता एवं लोका अप्यज्ञानकल्पितास्तेन च कल्पितलोकानामाधारत्वमपि नासंगतामिति भावः । तस्येति । अज्ञानकल्पितस्याविदुष इत्यर्थः । कर्मणामविद्वदधिकारत्वादविद्वत्त्वस्य चाज्ञानिकत्वात्तादृशस्यैव तत्साधनमुपायप्रकारश्च । विदुषो ब्रह्मभूतस्य व्यापकस्य तत्र संभवतीति जीवभाषस्याज्ञानकल्पितत्वाङ्गीकारे सर्वस्यापि संगतिरित्यर्थः ।

—१८ तस्मात्-उत्तरप्रकरणस्वारस्यात् ।

—२१ सिद्धान्तमतेज्ञानकल्पिताभिन्नभावरूपो जीवो भवतीति सूचयितुं जीवस्वरूपमाहुः-जीवो नामेति । एवंच दहर उभयविधोपि जीवो नेति भावः ।

सूत्रार्थः-दहरः परमात्मा न जीवः । उत्तरसूत्रोक्तहेतुभ्य इति ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च ॥१३१५॥

८१-३ व्यङ्गिबन्ति-गतिरित्यादि युक्तावित्यन्तग्रन्थेन । सूत्रस्थतथाहि-शब्दस्यार्थः-तथा-गतिशब्दी । हि-युक्ती । गतेरज्ञानकल्पितजीवपरत्वं परिहरन्ति-अनृतेनेत्यादि विरोधश्चेत्यन्तेन ग्रन्थेन । न किञ्चिदिति । जागरण-दशायामज्ञाननाशे कलिरतस्य गन्तुरपि नाशास्मरणं न स्यादिति भावः ।

—११ शास्त्रवेफलयपत्तेरिति । गन्तुरभावेननुविय व्रजन्तीत्यादिना ज्ञानिनः फलाभावस्य श्रुत्येवोक्तत्वाज्ज्ञानिनश्चाज्ञानवशाद्गमनाभावस्य त्वथैव व्युत्पादित्वात् । अथ य इहात्मानमनुविय व्रजन्ति-इत्यायुक्तस्य गन्तुरनङ्गीकारे द्विविधगतिबोधकशास्त्रवेफलापत्तेरित्यर्थः । कर्मकर्तुंविरोधश्चेति । वस्तुतो जीवस्य ब्रह्माभेदेङ्गीकृते आत्मानमनुविय व्रजन्तीत्युक्तस्य कर्म-कर्तृभावस्य विरोधः । अत्रत्यकर्मकर्तृभावो भेदमूलक इत्येकवचनबहुवचन-प्रयोगान्यामेव स्पष्टतया ज्ञायते । जीवपरमात्मनोरंशांशीभावेन भेदासिद्धौ

तद्वन्तं ब्रह्मविषयकत्वेनैव पुनरिति दृष्टत्वेन हेतुना साधितम् । अतः परं शब्दस्य ब्रह्मपरत्वं दृष्टत्वेन हेतुना साधयन्ति तथेति । अपहतपाप्मत्वं धर्मान्तराणामप्युपलक्षकम् । अपहतपाप्मत्वादिविरुद्धधर्माणां जीवेदृष्टत्वा-
दुभयत्रापि दृष्टस्यैव साधकत्वान्नैपि शब्दा ब्रह्मपरा इत्यर्थः । ब्रह्मलोकपदस्य ब्रह्मपरत्वं पूर्वपक्षग्रन्थ एव साधितमिति सर्वमनवयम् ।

—१३ सिद्धान्तमृतब्रह्मवादे तु विभागीविभागोपि बहु स्यामितीच्छाकृत इति दृष्टान्तेनाहुः—पृथिवीति ।

—१४ विभागस्याज्ञानकृतत्वं दूषयितुमज्ञानं विकल्पयन्ति—तथाहीति ।

—१६ द्वितीयपक्षं दूषयन्ति—सांख्येति ।

—१७ प्रथमपक्षं दूषयन्ति—अन्तरिति । अयं भावः । अन्तः शक्तिः स्वरूपाविरोधिनी स्वरूपविरोधिनी वा । आये स्वरूपभूताञ्जीवाश्च व्यामु-
यात्तथाच भेद एव न स्यात् । द्वितीये जीवानि च परमात्मानमपि व्यामुयात् ।

—१८ तथाच ब्रह्मशक्तित्वमङ्गः स्यादित्याहुः—आश्रयनाशप्रसंगादिति । ननु सा शुद्धमत्त्वेनैश्वरोपाधिभूता, मिश्रमत्त्वेन जीवोपाधिभूतेति परिकल्प्य विभेदकत्वमुच्यते इति चेत्तत्राहुः—कल्पनाया इति । अप्रामाणिकत्वादिति । श्रुत्यादिष्वनुक्तत्वादिति शेषः ।

—२० ननु—नासिक्वे निराभियेतां दोषयति नभस्त्विति—इत्यत्रान्तःस्थित-
स्यापि वायोर्भेदकत्वं दृष्टमिति चेत्तत्राहुः—नापीति । वायोर्ब्रह्माण्डशक्ति-
त्वाभावादस्तु विभेदकत्वमस्यास्तु ब्रह्मशक्तित्वाच्च तथा विभेदकत्वमिति
दृष्टान्तवैपर्ययमिति भावः । भाषावादे दूषणान्तरमाहुः— किंचेति । ब्रह्मवादे-
बहु स्यामिति प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धे ।

—२१ अज्ञानादिति । प्रत्यक्षादेना प्रपञ्चे ब्रह्मत्वाज्ञानादित्यर्थः ।

—२२ ब्रह्मविदुपासनया—साधुसंगेन । गमिष्यतीति । पित्तजन्यः
कामलारोगः पित्तनाशश्शर्कराभक्षणेन यथा निवर्तते तद्विवृत्ती च शङ्ख-
पीनिमाप्रतीतिरापि निवर्तते तद्वन्सत्त्वमेवज्ञानानिवृत्ती प्रपञ्चमिच्छित्वं निवर्त-
तेति व्यर्थं मतकरणमित्यर्थः ।

—२३ ननु भवत्वेवं तथाप्याधुनिःस्यास्य मतस्य निराकरणार्थमधिकरण-
प्रगटनं त्वेषुक्तमित्यत आहुः—सर्वज्ञेनेति । निराकरणेनेति हेती तृतीया ।
प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति वार्तिकान् । एवंच पुराणेषु यथा भाविनिरा-
करणं तथा भाविमिच्छयाद्ब्रह्मनिराकरणार्थमधिकरणप्रणयनामिति भावः ।

२४—दर्शनादिति । अत्र दर्शनद्वयं क्रमेण गतिशब्दयोस्तथात्वसाधकम् ।

८२-१ लिङ्गमिति । गतिशब्दयोर्ब्रह्मपरत्वे लिङ्गमस्तीत्यर्थः । वाक्य-
शेषेण पूर्वं गतेलिङ्गमाहुः-यथैवेति । कर्मजिताः-सेवादिकर्मणा प्राप्तो
धनगृहादिः । लोकः-सुखहेतुत्वेन भोग्यः ।

—२ नहीति । अत्र हि वाक्यशेषे-तय इहात्मानमनुविय व्रजन्तीत्या-
त्माज्ञानं लोकक्षयहेतुत्वेनोच्यते । ययात्मा ब्रह्माभिन्नः स्यात्तदापहतपाप्मा-
दियुणक्तत्वात्स्य स्वाज्ञानं न संभवति । अत इदमज्ञानं जीवस्य ब्रह्म-
भिन्नत्वं बोधयद्गतेर्ब्रह्माविषयत्वे लिङ्गमित्यर्थः ।

—३ हिताकरणप्रसक्तिश्चेति । यदि गन्तूणां मनोरथादिकल्पितत्वं
स्यात्तदाज्ञानिवद्ज्ञानिनामपि गन्तूणां मिथ्यात्वात्तेषु सर्वलोककामचाररूप-
हितस्याप्यकरणप्रसक्तिः । अतो हितकरणे सत्यजीवकर्मृत्वं बोधयद्गतेर्जीव-
भिन्नब्रह्माविषयत्वे लिङ्गमिति भावः । ननु ज्ञानेनाज्ञाननाशात्कल्पितरूप-
निवृत्ती सामर्थ्योद्बोधेन ब्रह्माभिन्नेषु तस्मिन् हितस्योपयोगः स्यादित्यत
आहुः-न चेत्यादि ।

—४ विरोधित्वादिति । अनुविय व्रजन्तीति श्रुत्युक्तमजनाविरोधात् ।
तदेव व्युत्पादयन्ति-नहीति ।

—५ गते लिङ्गं व्युत्पाद्य शब्दस्य ब्रह्मपरत्वे लिङ्गमाहुः-विरुद्धेति ।
चोप्यर्थे । एवंच जीवामिन्नकल्पनापि श्रुतिविरुद्धेत्यर्थः ।

—६ तज्ज्ञानं-अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानम् । तस्य-जीवस्य । तस्य-भगवतः ।
स गुणः-ज्ञानरूपो गुणः ।

—७ भगवद्वाच्यानां-पेश्वर्यादीनाम् । तत्कृपयेति । स गुणो ज्ञान-
रूपो भगवत्कृपया वाग्देवादिब्रह्मिणे यद्वा समाप्नोति तदा तस्यापि सर्व-
लोककामचारादिरूपं माहान्त्यं भवतीति वाक्यार्थः । पर्वचापहतपाप्मादि-
रूपः शब्दो जीवभिन्नब्रह्मपर इति सिद्धम् ।

—१० ब्रह्मत्वेन ज्ञानमिति । आत्मनो ब्रह्मत्वेन ज्ञानं न मोक्षोपेतं
योजनीयम् । तमेवेति श्रुतिस्थैबकारादपमर्था गम्यते । पुरुषविध्ब्राह्मणो-
क्तमहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानं ब्रह्मणः सर्वरूपत्वज्ञानानन्तरमेवेति न विरोधः ।
एवमहं ब्रह्मोपासनायां बोध्यम् ।

—११ तस्मात्-गतिशब्दरूपहेतुत्वात् ।

सूत्रार्थः-ब्रह्मलोकगत्यैवमेवेमाः सर्वाः प्रजा इत्यादिशब्दिश्चात्र इतर-
शब्दवार्थं ब्रह्मैव । तथा गतिशब्दयोर्ब्रह्मपरत्वानिरूपणे लिङ्गमस्तीति ॥१५॥

धृतेश्च महिन्नोस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १।३।१६ ॥

उत्तरेभ्य इति हेतुबहुत्वं प्रतिज्ञातं तत्पूरयितुमाहुः—अपरमिति ।

—१४ असंभेदाय—सांकर्याभावाय ।

—१६ सेतुत्वमिति । स्वयं साधनीभूय निःसाधनपारप्रापकत्वं सेतुत्वम् ।

—१८ महिमैति । पुरुषसक्त एतावानस्येति मन्त्रे । ब्रह्मापेक्षयापि महिन्नो ज्यायस्त्वं श्रुत्यैवोक्तमतोस्मान्महिन्नोपि तथेत्यर्थः । तथाच हेतुद्वयमिति भावः ।

—२० उभयत्र—अन्तर्बहिश्च । एकस्य—वावापृथिव्यादेः । जगतीं दर्शनं विरुद्धमिति न वाच्यमित्यन्वयः ।

—२२ यावान्वा अयमाकाश इति । आकाशतुल्य इत्यर्थः । यशोदादीनामन्तर्बहिश्चोभयत्र दर्शनाद्विरुद्धधर्माधारत्वस्य स्फुटत्वान्महिमरूपत्वमिति भावः । न च तन्मापया प्रदर्शितमिति वाच्यम् ।

किं स्वप्न एतदुत देवमाया किं वा मदीयो यत बुद्धिमोहः ।

अथो असुष्यैव ममाभेकस्य यः कश्चनैत्यत्तिक आत्मयोगः ।

अथो यथावत् वितर्कगोचरं चेतोमनःप्राणवचोभिरञ्जसा ।

यदाभयं येन यतः प्रतीयते सुबुविभाषं प्रणतास्मि तत्पदम् ॥

इति मायावादिप्रक्षानिराकरणपूर्वकं भगवद्योगदर्शनकारणतास्थापनात् ।

—२४ तदेतस्मिन्मयान्ति—न त्विति ।

सूत्रार्थः—अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरिति श्रुत्युक्तविधारणस्य ब्रह्मण्येव संभवाद् दहरशब्दवाच्यं ब्रह्मैव । चकारासेतुत्वमपि ब्रह्मण एव । ननु मीणधारणं जीव एव संभवतीति धारणात्मकहेतुर्न ब्रह्मण्यसाधक इति चेन्न । अस्य धारणात्मकमहिन्नो ब्रह्मण्येवोपलब्धेरिति ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १।३।१७ ॥

८३-३ सर्वधर्मप्रसिद्धिरिति । अरश्च ह वै प्यश्चार्णवावित्यनेनोक्ता पेरसरःसोमसवनान्श्रुत्वापराजितारूपब्रह्मपुरमधृतिसर्वधर्मप्रसिद्धिः । एतदेव वाराहपुराण उपबृंहितम् ।

अरनामामृताम्भोभिर्घर्णानामामृतसागरः ।

इत्यादि ।

सूत्रार्थः—एतत्प्रकरणोक्ता आकाशपदवाच्यत्वापहतपाम्पत्वादयो धर्मा ब्रह्मण्येव प्रसिद्धा अतो ब्रह्मैव दहरपदवाच्यमिति ॥ १७ ॥

इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात् ॥ १।३।१८ ॥

—५ अतः परं चतुःस्र्याः प्रयोजनमाहुः-अन्यनिषेधेति ।

—१४ परामर्शमाहुः-तत्रात्मविद् इति ।

—१६ अभयमित्यादीति । उक्त्वोति शेषः । सेतुरिति । वदतीति शेषः ।

—१८ जीवपरत्वं व्याकुर्वन्ति-तत्रेति । जीवावस्थेति । संप्रसा-
दस्य जीवावस्थाविशेषत्वमुक्तं बृहदारण्यके । अस्मिन्प्रसादे रत्वा चरित्वे-
त्यत्र सिद्धम् । तत्र-सुषुप्ती । परसंबन्धनिमित्तेन-ब्रह्मसंबन्धनिमित्तेन ।

—१९ यचनादिति । इदमेव जीवासाधारणं लिङ्गमिति भावः ।

—२१ एवमितरपरामर्शं व्याख्याय तस्याधिकत्वं स्फुटयन्ति-नेत्यादि ।
विरुद्धधर्मत्वेन-ब्रह्मविरुद्धधर्मत्वेन ।

—२२ तन्निश्चयात्-जीवत्वनिश्चयात् । ननु जीवस्य ब्रह्माभिन्नत्वाद्दि-
रुद्धधर्माध्यासाङ्गीकारे न दोष इत्यत आहुः-उभयोरिति ।

—२४ जीवे-हृदयान्तर्गतनि । तर्हि परामर्शस्य का गतिरित्यत आहुः-
न हीति ।

८४-२ नोभयामेति । जीवब्रह्मरूपेणात्रस्थाभेदाभिन्नम् ।

सूत्रार्थः-ननु जीवस्योपक्रमादिषु परामर्शात्सा एवात्र प्रतिपाद्यत इति
चेत् । जीवे जगदाधारत्वादिधमाणामसंभवादिदि ॥ १८ ॥

उत्तराचेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १।३।१९ ॥

—५ प्राजापत्यप्रकरणं जीवपरमित्याहुः-तत्रेति ।

—१० परिहारं व्याकुर्वन्ति-एवमित्यादि ।

—११ तदाहोत । तस्माद्धेतोः कारणभूतं प्रकारमाहेत्यर्थः । आविर्भूत-
स्वरूप इति । प्रजापतिप्राक्ये परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत
इति श्रवणात् । आविर्भूतं प्रकटीभूतं ब्रह्मस्वरूपं यस्मिन्स तथेत्यर्थः ।

—१२ आविर्भाव एव कथमित्यत आहुः-स्वाप्ययसंपत्त्योरिति ।

—१४ नन्वेवमर्थं किं गमकमित्यत आहुः-अन्ययेति । प्रतिबिम्बादा-
वित्पत्रादिपदेन शरीरसंग्रहः ।

—१७ तथा यन्ननं-स्वरूपाभिनिष्पत्तिवचनम् ।

सूत्रार्थः-उत्तरप्रकरणानुरोधाद्प्रापि जीवो वाक्यार्थ इति चेद् भगव-
दाविर्भावेन ते धर्मा जीवे गभवन्तीति गृहाण । अतो न जीवो दहरपद-
वाच्य इति ॥ १९ ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ १।३।२० ॥

—२२ कोसावर्थ इत्यपेक्षायामाहुः-तस्मादेति ।

—२३ स्वस्यैवमिति । भगवानमृतरूपो मर्त्यपसापितेति हातं स्वस्य जातं चेद्ब्रह्मसुखं फलं जायत इत्यर्थः ।

८५-१ मानाविषयव्याख्यानसत्त्वेपमेव सूत्रार्थ इति निश्चये किं मानमित्यत आहुः-चक्ष्यति चेति । एवंचेतत्त्वत्रस्वारस्यादयमेवार्थ इति तात्पर्यम् । स्वाप्ययसपत्नोरिति सूत्रस्यार्थः-सुपुतिविषया न तद्भ्रोति कंचनेति श्रुतिर्ब्रह्मसपत्तिरूपपुष्टिमार्गविषया सोभुत इति श्रुतिरित्येवं श्रुतिद्वयेन भिन्नविषयकमुक्तमेवं च श्रुतिव्यवस्यार्थं निर्गुणसगुणकल्पनानुपयुक्तेति ॥

सूत्रार्थः- आदिमध्यावसानेषु जीवपरामर्शस्यान्यत्प्रयोजनमिति ॥ २० ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ १।३।२१ ॥

—१० तत्रेति । विषयसप्तमी । तद्विषयकमित्यर्थः । अत्र तत्रेति पाठः । तदिति पाठः साधुः । तथा पुरुषशरीरं चेति । विनिधित्तोपिपास इत्यादिधर्मैः सूचितं पुरुषशरीरं च विरुद्धमिति नाशङ्कनीयमित्यर्थः ।

सूत्रार्थः- अल्पे पुण्डरीकेवस्थानश्रुतेर्जीवोत्रनिरूप्य इति चेत् । निचाप्यस्वादेवं व्योमवचेत्यत्र तदुक्तमेव । एवं च हृदयकमले ब्रह्मणो द्रष्टुं शक्यत्वात्तदायतनत्वेन निरूपणमित्यर्थ इति ॥ २१ ॥

इति पञ्चममधिकरणम् ।

अनुकृतेस्तस्य च ॥ १।३।२२ ॥

—२१ अन्यत्र- पुण्डरूपञ्चमवर्हीसमाग्री द्वितीयपुण्डकसमाग्री च । यत्तच्छब्दानामिति । य एष सुतेषु जायति । मन्त्रान्तरोपि-तस्मिंहोकाः प्रिताः सर्वे-इत्यादिमन्त्रेषु यत्तच्छब्दानामित्यर्थः ।

२३ पूर्वपक्षी श्रुतिध्यावूर्ध्वन्समापत्ते-तत्रेत्यादि । अस्याः श्रुतेः सूर्यादीनाममाने तात्पर्यं न किंतु-गजा यत्र न गणपत्ने भद्रकानां तु का कथेति न्यायेनाप्रचभान एव तात्पर्यमतो न दोषः । उत्तरार्थं तु तमेव भान्तमिति कथनादप्रचकाशशालिनि सत्पलोके स्थितः कश्चित्तेजोविशेष एवीच्यते सूर्यादितेजोभिभावकः । इदानीमपि ।

खयोतो द्योतते तावदावभोदयते शशी ।

उदिते तु सहस्रांशी न खयोतो न चन्द्रमाः ।

इति तेजोविशेषस्यैव सजातीयाभिभावकत्वस्य प्रसिद्धत्वात् ।

८६-६ समाधानं व्यावृत्तं-भगवदनुकारार्थमिति । नान्यार्थकल्पनमित्यर्थः । अन्यार्थभूतसत्पलोकस्थिततेजोविशेषकल्पनमित्यर्थः ।

सूत्रार्थः- तमेव भान्तमित्यनेन सूर्यादिभानस्य भगवदनुकृतिनिरूपणार्थ-
त्वादास्मिन् वाक्ये ब्रह्मैव प्रतिपाद्यम् । तस्य भासा सर्वमिदं विभातीत्यादिना
सूर्यादीनां स्वतो भानं नास्तीत्युच्यत इति ॥ २२ ॥

अपि स्मर्यते ॥ १।३।२३ ॥

सूत्रार्थः- न तद्भासयते सूर्यं इति यदादित्यगत तेज इति पञ्चमसि
यथाशाविति च गीतासु स्मर्यतेपीति ॥ २३ ॥

इति षष्ठमधिकरणम् ।

शब्दादेव ममितः ॥ १।३।२४ ॥

—२१ बाधकान्तरमिति । अद्भुष्टपरिमाणविरोधरूपं बाधकान्तरमित्यर्थः ।

८७-१ श्रूयत इति । कठोपनिषदि चतुर्थब्रह्मसमाप्ती ।

—२ जीवस्यैवेति ।

अद्भुष्टमात्रो रवितुल्यरूपः संकल्पाहंकारसमन्वितो यः ॥

इति श्रुत्यन्तरात्तस्यैवेत्यर्थः । अद्भुष्टमात्रमिति । महाभारतस्थसावित्र्यु-

पाख्यानस्य श्लोकः सत्त्वं संपूर्णं यथा ।

अथ सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशं गतम् ।

अद्भुष्टमात्रं पुरुषं निश्चर्क्य यमो बलात् ।

इति ।

—८ विमग्नादिति । वाक्ये पूर्वार्धेद्भुष्टमात्रवस्तुत्वबोधोत्तरार्धे तावन्मात्र-
स्यैव भूतमध्येज्ञानत्वं वक्षतीति वाक्यरूपशब्दादेव प्रकर्षेण विरुद्धपरमाभ्य-
तया मानादित्यर्थः ।

—९ अन्यस्य तादृशत्वमिति । स्वल्पस्यापि राजादेर्विबिधजनेशन-
शालित्वम् ।

सूत्रार्थः- अत्रेज्ञान इति शब्दादेवाद्भुष्टममितो भगवानेवोच्यत इति ॥ २४ ॥

• हृषपेक्षया मनुष्याधिकारत्वात् ॥ १।३।२५ ॥

—१९ मनु प्रादेशमात्रेणैव नियमनं भाविष्यतीत्याशङ्क्यापामाह-मनुष्या-
धिकारत्वादिति । मनुष्याधिकारेणैव मृत्युपाख्यानप्रवृत्तेर्मनुष्यद्वयस्याद्भुष्ट-
मात्रतत्परिमाणनेत्रोक्तं तेनाद्भुष्टमात्रेण परमात्मैवेति ॥ २५ ॥

—२१ अद्यदानश्रवणादिति । हृदस्याग्नेवयत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसः—
इति तैत्तिरीये षष्ठाटके ऋष्टुमात्रमवयतीति विधिना प्रथमं हृदयावदानप्रति-
ज्ञानादित्यर्थः ।

सुत्रार्थः— ईश्वरः सर्वभूतानामिति स्मृत्युक्तनियमनात्मकेश्वरकार्यपेक्षया
इत्यद्वष्टमात्रो निरूप्यते ।

इति सप्तममधिकरणम् ।

तदुपर्यपि वादरायणः संभवात् ॥ १।३।२६ ॥

—२५ प्रसंगसंगतिं सूचयितुं सूत्रमवतारयन्ति—अद्वष्टमात्रेत्यादि ।
कस्याचित्-जैमिनीयदर्शनाभिमानिनः । जैमिनिनये हि—अर्थो ममर्थो
विद्वान्छात्रेणापर्युदस्तश्च वैदिके कर्मण्यधिक्रियते—इति स्वीक्रियते ।
सामर्थ्यं च हस्तपादायवयवान्मकशरीरसद्भावस्तच्च देवादीनां न सम्भवति ।
मन्त्रार्थवादेषु यद्यपि तेषां शरीरित्वप्रतिपादनं तथापि तेषां मन्त्रार्थवादानां
विधिशेषत्वेन शरीरादी तात्पर्याभाव इति च प्रतिपाद्यते । ततश्च देवादीनां
शरीराभावादिफाराभाव इति बोध्यम् ।

८८-३ मनुष्यादवाकनेषु पश्वादिषु योग्यत्वाभावादेव विचारानवसर
इत्याहुः—तदुपर्यपीति ।

—६ शतानन्दिनामपीति । ते ये शत मानुषा आनन्दा इत्यादिना
प्रजापतिपर्यन्त शतानन्दिनस्तेत्तिरीये भृगुषष्ठाटके समाह्वताः ।

—८ धर्मज्ञानाभ्यामिति । त वियाकर्मणी समन्वारभेते—इति श्रुत्या
शरीरारम्भं प्रति धर्मज्ञानयोः कारणत्वम् । तयोः सातिशयत्वे देवादिजन्म-
संभवः । तथाहि देवादीनामपि शतानन्दिश्रुती श्रोत्रियस्य चांकामहतस्येति
लिङ्गेनाभ्ययने सिद्धे

बालेन नष्टा म्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता ।

मयादी बह्वणे प्रोक्ता ।

इति ग्रन्थेन देवादीनामभ्ययने पुराणेषु पञ्चहितेधिकारशुक्तजन्मसंभवः ।
अत एव अन्नहस्तः पुरन्दर इत्यादि संगच्छते । अर्थवादा अपि सतां गुणाना-
मुत्कर्षाधायकाः । असत एव गुणांस्ते यदि प्रशंसेषुस्तार्हं तेषां प्रतारकत्वं
स्यादित्यर्थः ।

सुत्रार्थः—मनुष्यापेक्षया श्रेष्ठानां साध्यादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकार
इति वादरायणो मन्यते । विशिष्टजन्मवत्त्वेन तेषामप्यधिकारस्य संभ-
वादिति ॥ २६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ १।३।२७ ॥

—१६ तत्पूर्वभावेऽप्यस्य व्याख्यानं कर्मणीति । ततश्चेति । चोवधारणं । ततोऽङ्गीकृतादाधिकारादेवेत्यर्थः ।

—१७ देशद्रव्याद्यभावाच्चेति । पृथिव्यादिरूपदेशस्य ब्रह्मादिरूपद्रव्यस्यादिपदेन दर्शादिकालस्य चाभावात् । स्वर्लोके सूर्यादिगत्यभावाद्दर्शादिकालाभावः स्फुटः । देवतान्तराभावादिति । पुराण एकैवेन्द्रादयो वर्णिता न द्वैविध्येन तेनेन्द्रं दध्यभावास्यायामित्यादिवाक्यार्थासंभव इत्यर्थः । साध्या वै देवा इति । एतद्वाक्यं तैत्तिरीयसप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठकारम्भे ।

८९-३ प्रकारान्तरेण हेतुं व्याकुर्वन्ति-प्रथवेति । चतुर्धाकरणेत्यादि । अयं भावः । आग्नेयं पुरोडाशं चतुर्धा करोतीति विधिनाग्नेयस्यैव चतुर्धाकरणं प्राप्तं तथाच यत्राग्नेयः पुरोडाशो नास्ति तत्र चतुर्धाकरणस्य लोपः । तथावहन्तीति विधिनावहनं तुपापनयोपि प्राप्तः । तत्र प्राजापत्याञ्च शतकृष्णलान्निर्वेदित्यादियाम् उभयस्य लोपो विद्यमानेनेव कर्मकरणात् ।

—५ प्रकारान्तरमाहुः-तथा यत्रेति ।

—६ सोमवाहकानोभावादिति । सोमवाहकं यदनः शकटं तदभाव-वत् । तथाहि-सोमवाहकं शकटं ययपि विहितं तथापि पर्वतस्थसोमग्रहण-प्रसङ्गे शकटगमनार्हमार्गाभावाच्छकटस्य लोपः । यत्किञ्चित्पदार्थेविद्यमानेषु कर्मकरणसंभवादिति भावः । यज्ञेनेति । एतेन देवतासंज्ञावोप्युक्तः । पुरुषावयवरूपाणां देवानां सत्त्वात् । ननु प्रथममिन्द्रादिदेवतानामभावा-यागः कथमिति चेन्न । प्राथमिक्यामे भगवत एव देवतास्थानापन्नत्वेन ग्राह्यत्वात् ।

—९ ननु तार्हं जैमिनिस्मृतेः का गतिरित्यत आहुः-आधुनिकान् प्रतीति । एवं चासर्वज्ञानप्रति जैमिनिस्मृतिप्रवृत्तिरिति भावः । एतेन

जैमिनीये च विषासे न विरोधोऽस्ति कश्चन ।

इति पुराणवाक्यं समर्थितम् ।

सुप्रार्थः-साध्या वै देवाः सत्रमायञ्जिति श्रुत्या तेषां कर्मणि प्रवृत्तिदर्श-नाज्ञानेनाधिकार इति चेन्न । एकशतं वर्षाणि प्रजापताविन्द्रो ब्रह्मचर्यमुवा-सेति श्रुत्या ज्ञानेपि प्रवृत्तिदर्शनादिति ॥ २७ ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ १।३।२८ ॥

—१२ शब्दे-वेदे । विरोधं व्युत्पादयन्ति-अर्थज्ञानेत्यादि ।

—१३ कर्मकरणमिति । अयं भावः । साध्या वै देवाः स्वर्गकामा- इति तैत्तिरीयसप्तमाष्टके पठितम् । तत्र चैतादृशवेदार्थो यदा ज्ञाप्येत तदा

साध्यादीनां कर्मकरणोधिकारः संभवेत् । तादृशार्थज्ञानं च माध्यदैवसाध्य-
कर्मविषयकम् । एवं च ज्ञानानन्तरं कर्त्रा कर्मणि प्रवर्तितव्यमिति विहितत्वा-
ज्ज्ञानकाले कर्तृकर्मभूतानां साध्यदेवानां सहानवस्थानरूपविरोधः ।

—१४ अन्यकल्पनायामिति । पूर्वकल्पे साध्यैर्यज्ञः कृतः स एव वेदेन
वर्ण्यते इति कल्पनायामित्यर्थः ।

—१५ द्यवस्थापकामावादिति । सप्तास्यानादित्वादिति शेषः । ननु
भाविबसुवृत्तान्तो वेदेनोक्त इति न विरोध इत्यत आहुः—तस्मादिति ।

—१६ न भवेदिति । इदानीन्तनवस्तुमवगन्धे स्वीक्रियमाणे वेदस्य पाश्चा-
त्यत्वं स्यात्ततश्च तस्यानित्यत्वं स्यादित्यर्थः ।

—१७ प्रभव इति । प्रकर्षेण विद्यमानतेत्यर्थः । एवं च वेदोक्तपदार्थानां
नित्यत्वं लोके उत्पत्तिमतामनित्यत्वामिति भावः ।

—१८ सर्वानुकारित्वादिति । सर्वमनुकारि यस्य तादृशत्वात् । अतो-
नुकार्यपक्षयानुकार्यस्य भेदात् ।

—१९ अत इति । लौकिकप्रमाणत्रिषयत्वादित्यर्थः । भिन्न एवेति ।
रूपप्रपञ्चापेक्षयेति शेषः । शब्दैकसमधिगम्यः—वेदवेद्यः । न तु लौकिक-
प्रमाणवेद्यः ।

—२१ न विरोध इति । एवं च साध्यादिभिर्देवैर्वेदोक्तप्रपञ्चज्ञानानन्तरं
कर्मकरणञ्च कर्मकर्तृविरोधः । तादृशप्रपञ्चस्य नित्यत्वेन तत्संबन्धात् वेद-
स्यानित्यत्वमिति भावः ।

—२३ अद्यगच्छन्तीति । वृद्धपरम्परयेति शेषः । एवं च वेदोक्ताः
पदार्थाः कर्माणि च नित्यानीत्यवगन्तव्यमिति भावः । जात्याकृतित्यक्तयः
पदार्था इति न्यायस्तत्रम् । पूर्वतन्त्रे जैमिनिमते जाती शक्तिर्व्यक्तराक्षेपलभ्य-
त्वम् । एकदेशिमते आकृती शक्तिर्व्यक्तेराक्षेपलभ्यत्वम् । पूर्वचातिरि-
क्तप्रपञ्चस्वीकारापेक्षया जाती चाकृती वा शक्तिस्वीकारे तयोर्नित्यत्वेन
विरोधो नास्तीत्याशयेन शङ्कते—न चेति । पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्त
इत्यत्र पीनत्वान्यथानुपपत्त्या रात्रिभोजनमाक्षिप्यते । एवं जलाहरणान्यथा-
नुपपत्त्या घटरूपा व्यक्तिराक्षिप्यते । तत्राक्षेपोर्यापत्तिः प्रमाणान्तरमिति पूर्व-
मीमांसकाः । व्यतिरेक्यनुमानेन गतार्थत्वमर्थापत्तेरिति नैयायिकाः । एवं च
प्रमाणान्तरकल्पने गौरवम् ।

—२४ अतः परिशेषादाक्षेपस्य लक्षणायां पर्यवसानं वक्तव्यं तच्च न
संभवेत्तीत्याशयेनोत्तरमाहुः—सर्धत्रेति । सर्वत्र लक्षणास्वीकारे शक्युच्छेद
इति भावः । नन्वेसु लक्षणा जैमिनिमतमादिपामहे । बीषापनेन क्षति-

कृता पूर्वान्तरतन्त्रयोरैकशास्त्रस्यैव स्वीकारादित्यत आहु -य सिकरेता इति । अपमर्थः । नहि सर्वत्र वेदे शक्ता एव शब्दा प्रयुज्यन्ते किंतु योगिका अपि । यथा य सिकरेता. स्यात्प्रथमाया तस्य जित्यामुपदध्यादिति सिकरेत पदम् । अत्राकृतिर्न सभवति । या च व्यक्तीमाक्षिपेत् । किंतु सिकरेतो येनेति सिकरेतस्त्वमुपाधि । स च रेत सेवानन्तरभावित्वादित्य इति विरोध इत्यर्थः । ननु जाताहुपाधी वास्माभि शक्तिर्नाद्रियते किंतु पदप्रवृत्तिनिमित्ते । तत्र किमप्यस्तु ।

—२५ एवञ्च तस्य नित्यत्वान्न कोपि दोष इत्यत आहु -न चेति । प्रवृत्तिनिमित्ते घटत्वे शक्तिस्वीकारे तेन जलाहरणासमवात्प्रवृत्तिवैयर्थ्यापत्तेरित्यर्थः ।

२७-१ अथ घटादिरूपस्यानित्यस्याप्यर्थबलादक्षेपकत्वमाक्षपश्चोपनय इति विभाव्यतेतोरुच्या दूषणान्तरमाहु - सकेनग्रहविरोधादिति । तादृशस्थले व्यवहारादिना शक्तिग्रहो वाच्यः । तत्र व्यग्रहारस्तु व्यक्तावेव पर्यवस्यन्ननुपस्थिते प्रवृत्तिनिमित्ते सकेत न ग्राहयिष्यतीति विरोधादित्यर्थः । ननु भवन्मतेपि वैदिककृष्टेरतिरिक्तत्वेनागोचरत्वादननुपस्थितिस्तथाच सकेतग्रहो न भविष्यतीत्यत आहु - सर्वस्येति । भगवत्प्रात्-भगवदनुकारित्वात् । एवञ्च ब्रह्मादीना भगवद्दर्शनेनेदानार्तिनाना तु लौकिकसादृश्यात्तदुपमानेन सकेतग्रह इति नानुपस्थितिदोष इत्यर्थः । अतो यथा जैमिनिमते वेदान्दर्मावगतिस्तथा व्यासमते वेदाद्वैदिकपदार्थानामप्यवगतिरिति कर्मावगतिप्रत्यक्षेण साधितम् ।

—३ अथानुमानेन साधयन्ति-जामदग्नीनामिति । येषा प्रवरत्रय ते चतुरवत्तिनः । येषा प्रवरपञ्च ते पञ्चावत्तिनः । प्रधानयागकाले पुरोडाशादवदान चतुर्वार चतुरवत्तिना पञ्चवार पञ्चावत्तिनामिति विशेषः । जामदग्न्यवत्सगोत्रादयः केचन पञ्चप्रवरिणो यजमानास्तथा पञ्चावत्त विहित दर्शपूर्णमासप्रकरणे आपरतम्बसूत्रे । अत्र यजमानो जामदग्न्यादिगोत्रजय इति प्रत्यक्षं नास्ति किञ्चनुमानम् । तदेवाहु -न हि स्वयमिति ।

—४ ननु हत्वज्ञ प्रत्यक्षत्वं साध्याशे पराक्षत्वं यत्र तत्रैवानुमानप्रसरो दृष्टोत्र सर्वपारोक्ष्ये कथमनुमानप्रसर इति चेत्प्राहु -परोक्षव्यवहारस्येति । तथा च ब्रह्मवादे सर्वपारोक्ष्येनुमान स्वीक्रियत इत्यर्थः । एवञ्च यजमानेन परोक्ष जामदग्न्यवत्त्व यथा स्वस्मिपराक्षणे गृह्यते तद्वद्देदीकप्रपञ्चोपि गृह्यते इति भावः ।

सूत्रार्थ - ननु देवादीना कर्मकरणे विरोधाभावेपि वैदिकशब्द विरोधो भविष्यति । तथाहि वेदार्थज्ञानादननु कर्मकरणे साध्यं कर्म कृतमिति वेदेषु चोच्यते तज्ज्ञात्वा साध्यादिभि कर्मकरणे विरुद्धम् । सांप्रिष्टोमेन वसुन-

याजयदित्यग्रेत्यद्याना वसुना वृत्तान्नकथने तु नित्यानित्यसयोगविरोधाद्दे-
दस्यानित्यत्वमिति चरु । शब्दोक्ताना साध्यादिपदार्थानामत शब्दादेव
प्रकाशनात् । लौकिकघनादिभ्यो वैदिकघटादयो भिन्ना एवाङ्गीकर्तव्या ।
तत्प्रतिपादकत्वाद्देदस्य न नित्यानित्यसयोग । तत्र प्रमाणमाह-प्रत्यक्षानु-
मानाभ्यामिति । इदानीमऽ प्रत्यक्ष ययजमानत्विज. स्वकृत्य वदादेव
जानन्ति । जमदग्नीना पञ्चावत्तमित्यत्र तु स्वस्मिञ्जामदप्रबन्धमनुभाष्य
पुरोडाशादिषु पञ्चावत्तत्र कुर्वन्ति । अतोलौकिकश-शार्थप्रतिपादकत्वाद्दे-
दिकशब्दे न विरोध इति ॥ २८ ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ १।३।२९ ॥

—११ ननु यतो वा इमानीति श्रुतिर्भातिवसुष्टिर्ब्रह्मोपादानिकेति धदति
तस्या वैयर्थ्यं भवेद्यदि वैदिकसृष्टिर्भिन्नाङ्गीक्रियते चेदत आहु -
अस्या इति ।

—१२ ब्रह्मोपादानस्येति । ब्रह्मरूप यदुपादान तस्य । त-माहात्म्ये
त्यादि । तस्या वैदिकसृष्टे प्रकृतसच्चिदानन्दरूपत्वब्रह्मधर्मसंपन्नत्वादेरूप-
माहात्म्यनिरूपणार्थम् ।

—१३ सृष्टमहिजनकश्च कथमत आहु - अत एवेति । नद्यायिका
परमाणुमकाशात्मसृष्टिं वदन्ति । साङ्ख्या प्रकृतिसकाशात् । एवच वेदविरु-
द्धत्वात्तेषा मतमप्रमाणमित्यर्थं ।

—१४ नि श्वसितवचनात्- अस्य महतो भूतस्य नि श्वसितम्- इत
वचनात् । तस्याधि- ब्रह्मणोपि । नन्वेव चैत्परापरविभाग कथमत आहु -
अर्थप्राधान्यादिति ।

—१५ ब्रह्मविद्या-उपनिषद्विद्या । वैदिकप्रपञ्चस्य भिन्नत्व . साधकान्तर-
माहु -प्रपञ्चभेदादिति । लोकवेदाधिकरण वातिके ।

लोकैवगतमामर्थ्यं शब्दो वदेषि वापक ।

इति यद्यप्यङ्गीकृत तथापि तत्कल्पितम् । जमिनिनालुकत्वात् । अत
शब्दभेद । लौकिकवैदिकव्यवहारभेदस्तु प्रसिद्ध एव ।

सूशार्थ -आधिदैविकवपदार्थप्रतिपादकत्वादेव वेदस्य नित्यत्वमिति ॥२९॥

समाननामरूपत्वादाट्टत्तावप्यविरोधो दर्शना-

त्स्मृतेश्च ॥ १।३।३० ॥

—२० सधेत्र-सधवदे । उत्तरकाण्डे-उपनिषद्सु । अर्थबलविचारेण-
तत्तज्जासृजतेत्याद घाप्तिनित्यताबोधकत्वानादाहर्गर्थबलविचारण ।

—२४ तथात्वात्-अनित्यत्वेन प्रतीयमानत्वात् । आवृत्तिशङ्कापीति । धारंवारं सृष्टिप्रलययोः सत्त्वं तस्य शङ्कापीत्यर्थः । आवृत्तावपीत्यस्य व्याख्यानं समुद्र इत्यादि ।

११-१ प्रक्षेपवदिति । सप्तम्यर्थे वतिः । प्रक्षेप इवेत्यर्थः ।

—२ नामरूपयोरिति । प्रपञ्चस्य नामरूपत्वेन व्यवच्छिद्यमाणत्वेन सदा सत्त्वान्नित्यत्वं यथा समुद्रे जलं प्रक्षिप्तं पुनरुद्धृतं च तदा तदेव शुद्धं जलमिति निश्चयो नास्ति पूर्वयदेव नामरूपयोः सत्त्वात् । नामरूपान्प्या-
मन्यस्य भेदकस्याभावाच्च । तदन्वदेतादित्यापि निश्चयो नास्तीति तस्य प्रवाहरूपेण नित्यत्वमित्यर्थः ।

—४ सिद्धत्वादिति । तथाच प्रवाहस्याविच्छिन्नत्वान्नित्यत्वामिति मीमांसकानां सिद्धान्त इति भावः ।

—९ ऋषीणामिति । पतत्स्मृतिलक्षणं तथाच लक्षणेन प्रवाहा-
विच्छेदो बोधितः ।

सुप्रार्थः-लौकिकप्रतीत्यनुसारेणोत्पत्तिप्रलयसत्त्वेपि प्रलये ब्रह्मणि लीनानां पटादिपदार्थानां सृष्टिकाले तथैव नामरूपविशिष्टत्वेनोद्भूतान्नेदकान्तराभावा-
ज्जलप्रवाहवन्नित्यत्वेन प्रतीतेर्न नित्यानित्यसंयोगात्मको विरोधः । वेदपितृ-
मातृगङ्गादिषु तदेवेदामिति व्यवहारदर्शनात् । सूर्याचन्द्रमसी धातेत्यादि-
श्रुतिदर्शनाच्च । प्रजाः सृज यथापूर्वमिति स्मृतेश्चेति ॥ ३० ॥

मन्त्रादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥ १।३।३१ ॥

--१२ एकदेशेन-उपासनाविशेषरूपेण तदेकदेशेन । असी वा आदित्य
इत्यादि । इदं ब्राह्म्यं छान्दोग्ये तृतीयप्रपाठकारम्भे ।

—१७ स्वमुख्येन मुखेनेति । अग्नीन्द्रवरुणसोमब्रह्मरूपा ये स्वगण-
सुरास्तासु रूपेण मुखेनेत्यर्थः । पञ्चविधा एव-वस्वादयः पञ्चैव ।

—१९ ननु मास्तु मधुवियाधिकार एतावता ब्रह्मवियाधिकारो वारयितुं
न शक्यत इत्यत आहुः-ब्रह्मणोपीति । एवंच ब्रह्मणोपि देवत्वेन तस्या-
प्सुपासकमध्ये प्रवेशेनोपास्यत्वप्राप्त्यत्वयोर्विघटनादिति भावः ।

—२१ ननु मोक्षो ब्रह्मवियामन्तरेण न संभवतीत्यत आहुः-मोक्षस्या-
पीति । बसुंरुद्रायधिकारोपि सावधिः । ततश्च तन्नित्यमन्तरं देवत्वेनोत्तर-
मार्गवर्तित्वात्स्वतोमार्गबलादेव मोक्षस्यापि सिद्धेर्न वियावश्यकत्वमित्यर्थः ।

—२२ अत्रार्थं यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामिति वैपासिक-
सूत्रं प्रमाणयन्ति-यावदिति ।

—२३ ननु सौमिष्टोमेन वसुनयाजयादित्यादिश्रुत्या याज्ञाधिकारे सिद्धे ब्रह्मविद्यायामपि तत्कल्पने को दोष इत्यत आहुः—वसूनििति । अग्निष्टोमे कृते यजमानस्य वसुत्वं स्वर्गे जायत इति भाविनीं संज्ञामादायाग्निष्टोमेन वसुनयाजयादिति श्रुतिः प्रवर्तते इत्यर्थः ।

१२-१ तरतमभाववतामिति । शताश्वमेधे संपादित इन्द्रत्वं तन्न्यूनैल्प-
 देवत्वामिति तरतमभाव इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—आदित्यादिभिर्मघ्राद्युपरसनासंभवास्तर्ध्वत्र हाने कर्मणि च देवादीनामनाधिकार इति जैमिनिराचार्यो मन्यत इति ॥ ३१ ॥

ज्योतिषि भावाच्च ॥ १।३।३२ ॥

—५ महामोगवन्त इति । शिशुमारचक्रे स्वर्गभोगवन्तः ।

—६ श्रुतिं प्रमाणयन्ति—अग्निः पुच्छस्येति । इयं श्रुतिस्तैत्तिरीयारण्यके शिशुमारोपस्थाने ।

सूत्रार्थः—ज्योतिर्मण्डले नक्षत्रादिरूपेण भोगकरणदर्शनास्तर्ध्वोपास्थानं तेषामुपयोगाभावाज्ज्ञानकर्मणोर्नाधिकारो देवानामिति ॥ ३२ ॥

भावं तु वादरायणोस्ति हि ॥१।३।३३॥

—१२ स्वनामग्रहणमिति । वादरायणेति यौगिकनामग्रहणमित्यर्थः । अयं हि निबन्धकाराणां पन्था यत्स्वनामग्रहणप्रसंगे

आत्मनाम एतानाम नामातिकृपणस्य च ।

श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः ॥

इति स्मार्तनिषेधायौगिकं नामोच्चारयन्ति । भयवान्पतञ्जलिरपि स्वनाम-
 ग्रहणप्रसंगे—गोनर्दीयस्त्वेवमाह—इति तत्र तत्र स्वनामोद्दिशति ।

—१३ तुल्यत्वं—जैमिनितुल्यत्वम् । प्रजापतिरिति । इदं तैत्तिरीय-
 ब्राह्मणे द्वितीयाष्टके । अत्र प्रजापतिरिति भाविसंज्ञाश्रयितुं न शक्यते—यो
 ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्चेति श्रुत्या ततः पूर्वमन्यस्याभावात् ।

—१६ कर्माधिकारसंपादिनी श्रुतिरुक्ता । अधुना ज्ञानाधिकारसंपा-
 दिनीमाहुः—तद्यो यो देवानामिति ।

—१९ ननु क्वचिच्छ्रुतौ देवानां कर्मजन्यफलभोक्तृत्वं प्रतीयतेत आहुः—
 यत्र चेति ।

—२१ अनशनादिति । एते हि दर्शनात्तृप्यन्ति ननु भक्षणादिनेति भावः ।
 अन्यथा—अतिरिक्तवस्त्रायनर्द्धाकारे । विरोध इति । पूर्वपक्षोक्त्यायेन
 वसुनयाजपदित्यत्रैव वसुत्वमेव न स्यादित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । यद्वसूना-
 मिति । यथा तत्र यजमानाय वस्वाद्युपिकारिणो वासवादितामगानेन

प्रातरादिसवनानि प्रयच्छन्ति । एवमत्राप्यमृतदानमेवोच्येत नतु वस्वादि-
भावोपि । अतोत्र वेत्तुर्वस्वादिभावार्थापर्योपास्या अतिरिक्ता अङ्गीकार्या
इत्यर्थः ।

—२२ न हीति । दृष्टेव तुष्यन्तीत्याभिदेविकानामेव ।

—२३ योपीति । देवोपासकवदिति पाठः । प्रकाशकतस्तु देवोपासन-
वदिति पाठमाहृत्य कथमपि छापयन्ति ।

—२४ नतु पूर्वपक्षरीत्या कल्पभेदः कृतो नाङ्गीक्रियत इत्यत आहुः—
न वेति ।

—२५ धनित्येति । एतेषामेवोपासपत्वेनित्यतेत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—देवानां ज्ञानकर्माधिकारसद्भावं चादरापणाचार्यो मन्वते ।
देवा वै-इत्यादिश्रुतिभिस्तथा बोधनात् ॥ ३३ ॥

इत्यष्टममधिकरणम् ।

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥ १।३।३४ ॥

१३-३ अनुमत्संगरूपां संगतिमाहुः-इदानीमिति । ननु शूद्राणाहप-
नयनाभावेनाधिकारसंभावनेव नास्ति तर्हि निवेद्यार्थं कृतः प्रयास इति चेन्न
महाविद्यायामुपनयनस्याप्रयोजकत्वात् । वैश्वानरविद्यायां तान्हाणुपनीये-
तदुवाचेति श्रावणात् । ननु शूद्रस्य शास्त्रीयज्ञानाभावात्ताधिकार इत्यत
आहुः-यथेति । एवंच निपादस्य शास्त्रीयज्ञानाभावेपि यथा निपादस्यपतिं
पाजपेदिति विधिप्रामाण्यत्कर्मण्यधिकार एवं शूद्रस्यापि विद्यायामित्यर्थः ।

—५ ननु ह्ये निपादवच्छ्रुतिप्रामाण्यं नास्तीत्यत आहुः-हविष्कृदा-
धावेति । दर्शपूर्णमासप्रकरण आपस्तम्बसूत्रे हविःकण्डनपेणार्थं हविष्कृ-
देहीति त्रिसाहस्यतीति हविष्कृदाब्धानं विहितम् । दोहादौ चेति । तथा
चानेन साधकान्तरेणापि शूद्रस्याधिकारः स्पष्ट एवेत्यर्थः ।

—७ श्रूयत इति । छान्दोग्ये षष्ठप्रपाठकारम्भे श्रूयते ।

—८ सयुग्धन इति । युक्तवानिति युग्वा शकटविशेषस्तेन सह वर्तमानः
सयुग्वा तस्य । तस्य पङ्कत्वात्सर्वदा शकटेन सह वर्तमानत्वम् । रेकेति तस्य
रुवं नाम । जानश्रुतिरिति । जनश्रुतेरपत्यं पुमान् ।

—९ पौत्रायण इति । पुत्रस्य पुत्रः । देयतामिति । उपास्यदेयताम् ।

—३० आह हारेत्येति । अः प्रातिपेधे । हेत्याभ्यर्थे । हारेत्या-हारेणेत्या-
पुको रथः । हे शूद्र । गोभिः सह पदानातिं तत्सर्वं तथैव मिकटे तिष्ठन्वि-

अ. १ पा. ३ सू. १५]
मूले घृ. १३ प. १०]

स्वर्गः । विवरणे तु- अरे शुद्ध । त्वामहह धिक् । गोभिः सह यदातीतं
तत्सर्वं त्वत्सर्माप पवास्तु । इति ।

—११ मुखेन-द्वारेण ।

—१२ स्रवं व्याकुर्वन्ति- अत इति ।

—१६ कंयर एनमेतादिति । कं उ अरे एनमिति पदच्छेदः । कं वराक-
मिस्वर्गः ।

—१८ शुचमन्विति । अत्र शुचं द्रवतीति वक्तव्य आद्रवतीत्युक्तं तत्र
धीर्घः पृषोदरादित्वाद्वाहान्तरलोपस्याप्युपलक्षकः । एवं योगादरणम् ।

—१९ कथमेवामिति । पूर्वतन्त्रेण न्यायेन रथकारपदे स्वर्गरेवाहतात्र
तद्विग्रहं योगः कथमाद्रिपत इत्यर्थः ।

—२० योगादरणस्य प्रयोजनमाहुः- स्वस्येति ।

—२२ अत्र पक्षे स्वस्य सर्वत्वस्थापनेनोत्कर्षवैत्त्वप्रदर्शनं प्रपञ्चस्य
धिकारवचनमिति दोषद्वयं मत्वा पक्षान्तरमाहुः- तदस्येति । तस्माद् गमक-
द्वारा योगोद्गले स्वर्गरेकिञ्चित्करत्वात् ।

सूत्रार्थः- अस्य ज्ञानश्रुतेर्हंसादनादरभ्रवणाच्छोकः समुत्पन्नः । तद्वन्तर-
माद्रवणाच्छुद्धत्वं जातम् । क्षत्रियं प्रति परोक्षवादेन शुद्धसंबोधनेन हंस-
धाक्यजनितशोकवस्त्वस्यचनारस्वस्य सर्वज्ञत्वं सूच्यते । ब्रह्मविदां सर्वज्ञत्वं
युक्तमेवेति ॥ ३४ ॥

क्षत्रियस्त्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ १।३।३५ ॥

—२७ अथशम्यते-अनुमीयते । तत्र हेतुमाहुः-गोभिस्फेति । निष्कं
सुवर्णचित्तदपम् । क्षत्रप्रभृतय इति । क्षत्रशब्दस्य क्षत्रस्थापनमर्थः
बहुपाक्यत्वावसयकरणब्राह्मणभोजनक्षत्रन्ता राजधर्माः । तत्र बहुपाक्यत्वा-
द्दो धर्माः समूहे धर्मिणे शुद्धेऽपि संभवन्तीति विशिष्टस्य राजधर्मस्य प्रथमं
निर्देशं कृत्वा तत्प्रभृतय इत्युक्तम् । विवरणे तु पतस्यदं व्याख्यायाप्र एवं
लिखितं क्वचित्पुस्तके क्षत्रप्रभृतय इति पदमेव नास्ति । न ह्येते क्षत्रियाद-
न्यस्य संभवन्तीत्यपि पाठः । अर्थं पाठः समीचीनः प्रतिभाति । कुतः । न
ह्येत इत्यत्रेत इत्यनेन पूर्वाक्हेतुवाक्यस्थगोनिष्कादिराजधर्माणामेव ग्रह-
णात् । किं चाद्येऽपि वाक्ये कन्यां दातुं शक्यतीत्युक्त्या पूर्वोक्तानामेव ग्रहणं
ननु क्षत्रप्रभृतीनामिति । पतद्विवरणोक्तमस्मद्भीष्टम् । केवलं स्थितस्य
गतिश्चिन्तनीयेति न्यायेन प्रकाशकृदाभिमतत्वेन च क्षत्रप्रभृतय इति
व्याख्यातम् । ननु चादुर्वच्यमेके समामनन्तीति वाक्याद् ब्राह्मणस्य आदुर्व-
च्यविवाहस्योक्तत्वेन श्रद्धान्कन्याग्रहणस्यचित्तमित्यत आहुः-न धेति ।

९४-३ संगच्छत इति । तद्वाक्यप्रतिपादितमाहात्म्यं शूद्रे न संगच्छते । उपदेशात् । रेककर्तृकबह्ववियोपदेशात् ।

—५ उत्तरत्र-उपसंहारवाक्ये । चैत्ररथेनेति । क्षत्रियत्वावगतिरिति शेषः ।

—८ काक्षसेनिपदस्य चित्ररथपदव्याख्यानत्वमाहुः-कक्षारूपेति ।

कक्षः स्यादन्तरीयस्य पश्चादञ्चलपल्लवे ।

स्पर्धापदे च दोर्मूले-

इति कोशे स्पर्धास्थानं कक्षपदेनोच्यते । एवं च रथस्य चित्रत्वेन स्पर्धा-श्रयत्वं रथानां संभवतीति चित्रपदेन कक्षापदं रथपदेन सेनापदं च योत्यत इति भावः ।

—९ क्लेशेन व्याख्याने किं बीजमित्याकाङ्क्षायां लिङ्गपदं विवृण्वन्ति-पतेनेति । अयाजयामिति । पतंद्वाक्यं सामवेदे द्विरात्रे श्रूयते । तच्च संपूर्णं यथा-पतेन वै चैत्ररथं कापेया अयाजयंस्तमेकाकिनमन्नायस्याध्यक्षमकुर्वे-स्तस्माच्चैत्ररथो नामैकः क्षत्रपतिर्जायते-इति । तथाच समानान्वयानां समानान्वया एव याजका भवन्तीति प्रायो दर्शनम् । अतः कापेय-संबन्धात्काक्षसेनिश्चैत्ररथ इति भावः ।

—१२ भगवत इति । भगवतः प्रजापतिरूपबोधकत्वात्परंपरया भगव-त्संबन्धिनाविस्मयः ।

—१६ तस्मादिति । एवं च परम्पराविद्यायामपि यत्र नाधिकारस्तत्र साक्षाद्विद्यायां किमु वाच्यमिति भावः ।

सुप्रार्थः-गोनिष्कादिदानाज्ज्ञानश्रुतेः क्षत्रियत्वावगमात् । चकाराद्बह्व-विषोपदेशोऽप्यन्यस्य न संभवतीति हेतुः सद्युषेयः । ननु गवादिपदार्था अन्येनापि दातुं शक्यास्तेन जानश्रुतिः क्षत्रियाद्भिन्नोपि संभवतीति चेन्न । उत्तरत्र संवर्गविद्यायामुक्तेन चैत्ररथशब्दलिङ्गेन तस्य क्षत्रियत्व-प्रतीतेरिति ॥ ३५ ॥

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलाषाच्च ॥ १।३।३६ ॥

—१८ उपनयनस्थोपनिषत्सु परामर्शमाहुः-तं हेति । छान्दोग्ये वाक्यमे-तत्सन्तुक्त्वात्संवादे । एवं च शूद्रश्रुतिमात्रेणाधिकारसिद्धिर्न वक्तव्या ।

आनर्थक्ये प्रमाणानां विपरीतं बलाबलम् ।

इति न्यायात् ।

सुप्रार्थः-सर्वत्र विषोपदेश उपनयनसंस्कारस्य परामर्शाच्छूद्रे संस्कारा-भावकथनाच्च । चकारात्-अ शूद्रे पातकं किञ्चिदित्यादि सद्युषीपत इति ॥ ३६ ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ १।३।३७ ॥

—२५ इत्येति । भाष्यार्थः समासेन यथा । गीतमेव यद्वा सत्यभाषणेन जाबालस्य वर्णित्वं शूद्रत्वाभावश्च निर्णतस्तदेव वियोपदेशः कृतः । अतो न शूद्रस्याधिकार इति । अत्र प्रकाशकृद्विवरणकृम्यांतु ब्राह्मणबीजत्वेपि व्यभिचारजन्यत्वाच्छूद्रता । वामदेव्यसामोपासकस्य न काचन परिहरेदिति सर्वगामित्वाभ्यनुज्ञानान्तजन्यस्य व्यभिचारदोषानामान्तत्वाभिरुपादे लिखितम् ।

सूत्रार्थः— शूद्रत्वाभावनिर्धारणे सति चकाराद्वर्णित्वानिर्धारणे च सात जाबालोपनयनार्थं गीतमस्य प्रवृत्तेरिति ॥ ३७ ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ॥ १।३।३८ ॥

९५-८ तत्संनिधी-शूद्रसंनिधी । अपुजतुभ्यामिति । अपु-सीसं जतु-लक्षा । यद्यु चेति । यदि उ वेति पदच्छेदः ।

—९ उदाहरणे-उच्चारणे । धारणे-अभ्यासपूर्वकधारणे ।

—१० दोहादी यथापि शूद्राधिकारस्तथापि तत्कर्म दूष्णीमेवेत्याहुः-दोहादाधिति । अभाष्य पचेति । प्रथममध्वर्युणा यत्किञ्चित्कालं समन्त्रकदीहे कृते पश्चाच्छूद्रेणान्त्रकदोहः क्रियत इति भौतघृत्रे स्पष्टम् ।

—१३ कारणविशेषेणेति । शापादिकारणादित्यर्थः । अत्र शूद्रश्रवणाधिकारविषये प्रकाशे बहु सीमांसितं तत्तत् पदालोचनीयम् ।

सूत्रार्थः—शूद्रेण श्रवणस्याध्ययनस्यार्थज्ञानस्य च प्रतिषेधाद्देशाक्षर-विचारेणेत्यादिनिषेधकस्मृतेश्च वैदिकविषये शूद्राधिकारो नेति 'सिद्ध-मिति ॥ ३८ ॥

इति नवममाधिकरणम् ।

कम्पनात् ॥ १।३।३९ ॥

—१८ पदं प्रासंगिकाधिकारिनिरूपणं कृत्वा सिंहावलोकनन्यायेन पूर्वप्रस्तुतमेव विचारयन्ति कम्पनाधिकरणेनेत्याह-कठयल्लीविचारेणेति ।

—१९ तत्रत्यं-पद्यवहीस्थम् । तच्चिन्तनस्य प्रयोजनं किमिन्यत आहुः-प्रलयाधधीति । तद्वाक्यप्रतिपाद्य रूपं प्रलयस्यावधिभूतम् । तस्य ज्ञाने तत्र लयः स्यादतो हेतोश्चिन्त्यत इत्यर्थः ।

—२१ अथेति । न प्रकरणेन । प्रकरणस्य श्रुत्यपेक्षया बुबलत्वादिति भावः । अमरत्वादिति हेतोः पूर्वेण सुज्यत इत्यनेनान्वयः । इन्द्रस्यात्र प्राप्ती बीजं ब्रह्मण्डलम् ।

९६-३ तस्मात्-प्रकरणापेक्षया श्रुतिलिङ्गन्योः प्राबल्यात् ।

—५ प्रथमवाक्यार्थ इति । पादत्रयवाक्यार्थ इत्यर्थः । भयसत्त्वे कम्पनं जायतेतो भयजनको भगवानेवेति भावः । भीषास्माद्वातः पवत इत्यादि-श्रुतेः । प्राणस्तु वाक्यार्थो न भवति तस्य स्वविपोग एव भयजनकत्वात् ।

—६ इन्द्रस्य भयजनकत्वं वारयन्ति-न चेति । अग्निहृदयं वज्रमेकान्तत इन्द्रस्यासुर्यं न भवति ।

—७ अव्यर्थे तैत्तिरीयब्राह्मणप्रथमाष्टकप्रथमब्राह्मणपठितां श्रुतिं प्रमाणं-यन्ति-तस्येति ।

—९ पूर्वमेवेति । प्राणाधिकरण इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—प्राण एजतीत्यस्मिन्वाक्ये सर्वजगद्भयजनकत्वेन हेतुना भगवानेव ग्राह्यो न प्राण इन्द्रो वेति ॥ ३९ ॥

इति दशममधिकरणम् ।

ज्योतिर्दर्शनात् ॥१॥३॥४०॥

—१४ छान्दोग्यदशमप्रपाठकदहरवियास्थं त्रिपयवाक्यम् । य एव इति । महाभूतरूपमिति । तेजोरूपं तृतीयं महाभूतमित्यर्थः ।

—१६ ज्योतिश्चरणाधिकरणेनास्य गतार्थता नास्तीति बोधयितुमेतद-पिकरणप्रयोजनं कारिकपाहुः । ब्रह्मधर्माश्चेति ।

—१७ चत्वार इति । पूर्ववाक्यगतं-उपसत्तत्त्वं, उपसंपन्नस्वरूपा-भिनिष्पादकत्वं, उत्तरवाक्यगतं हृदयत्वं सत्यपदोक्तं मर्त्यामृतनियामकत्वं चेति चत्वारो धर्माः । निरूपिता इति । निर्णायकत्वेन निरूपिताः । अतो न गतार्थतेत्यर्थः ।

—१८ उपपत्त्येति । अस्माच्छरिरात्समुत्थापोति बोधितयेत्यर्थः ।

—१९ दर्शनादिति । ब्रह्मपदस्थाने ज्योतिःपददर्शनमस्ति तस्माद्ब्रह्मै-वेत्यर्थः ।

—२० तदेव स्पष्टयन्ति-सुषुप्ताधिति । एवंच तत्र सच्छब्देन यथा ब्रह्म बोध्यत एवमत्रापि सुषुप्तिबोधकेन संप्रसादवचनेन परज्योतिर्ब्रह्मैव गृह्यत इति भावः ।

सूत्रार्थः—परं ज्योतिरभिसंप्रयेत्यत्र ज्योतिःपदेन ब्रह्मैव ग्राह्यं न भीतिकं तेजो न्याय्यत्वादिति ॥ ४० ॥

इत्येकादशमधिकरणम् ।

आकाशीर्यान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ११३४१ ॥

१७-२पूर्वमाकाशपदस्य चिदाकाशपरत्वं व्यवस्थापितमपुना छान्दोग्य-
समाप्ती श्रूयमाणमाकाशो वै नाम नामरूपयोरिति । तत्र सदेहनिवारणार्थ-
मिदमधिकरणम् ।

—८ प्रयोजनमिति । आकाशाद्वायुरिति श्रुत्या वायुजननरूपं प्रयो-
जनमित्यर्थः । अम्पस्येति । ते यदन्तरेत्यनेनोक्तस्य समन्तात्तदन्तःस्थापन-
रूपस्येत्यर्थः । व्यपदेशः-कथनम् । सूत्रस्यार्थान्तरत्वादीत्यस्यायमर्थः ।
तथा चान्तरः अर्थो यस्मादित्यर्थान्तरम् । बाहिताप्रधादिष्विति परनिपातः ।
एवमत्र बहुव्रीहिणा कर्ता बोध्यते । अन्योर्थोर्थान्तरमिति नित्यसमासपक्षे
लक्षणया कर्तृलाभः । तस्य भावोर्थान्तरत्वम् । भाष्ये-कार्यान्तरेति । वायु-
जनकत्वरूपाकाशकार्यातिरिक्तकार्यकर्तृत्वव्यपदेशश्चेत्यर्थः ।

—९ सिद्धयत्कारेणेति । आकाशो वै इत्यत्र वैपदेन सिद्धयत्कारो
बोध्यते तेन पदेनातदीया भूताकाशसंबन्धिन उक्तुष्टधर्मा यत्र बोध्यन्ते
तदेवेत्यर्थः ।

—१० ननु माहात्म्यहेतुकं नियममत्वं नमस्त्वामिति नामनिर्वाहकत्व-
माकाशस्य स्यादित्यत आहुः- नापीति । अदो ददाति श्वसतां पदं यज्ञिय-
मात्म इति स्मृत्या नियमनमापि भगवदधीनमिति तस्यैव माहात्म्य-
मिति भावः ।

—११ ननु परमं निर्वाहो ब्रह्मधर्म एव तदा तद्धर्माधिकरणेन तद्ब्रह्मा-
धिकरणेन वा मनार्थत्वाद्यर्थः सूत्रारम्भ इत्यत आहुः- निर्वाहस्येति । ब्रह्म-
धर्मत्वं-ब्रह्मवाक्यत्वम् ।

—१२ विचार इति । पृथगधिकरणविचार इत्यर्थः । तत्रापि विशेष-
माहुः-अर्थापत्तीत्यादि । यथाकाशो वै इति ब्रह्मवाक्यं न स्यात्तर्हि निर्वा-
हस्य ब्रह्मधर्मत्वं न स्यात् । तस्य ब्रह्मधर्मत्व तु न्यायसिद्धमेतदन्यथापु-
पत्याकाशो वै इति ब्रह्मवाक्यमेव । तस्मात्-ब्रह्मण । अन्यच्च तद्वाच्यं
चेति समासः । अथवान्यवाचकपदवाच्यस्य । तथाच ब्रह्मान्यो भूताकाश-
स्तस्य यो धर्मो निर्वाहस्यो न भवतीत्यतद्धर्मस्तस्य यत्र कथनं तत्रेत्यर्थः ।

सूयार्थः- आकाशो वै इति श्रुतावाकाशपदेन परमात्मैव शास्त्रो न
भूताकाशः । श्रुतिसिद्धं यद्भूताकाशस्य प्रयोजनमवकाशदानात्मकं तद्वि-
ज्ञस्य नामरूपनिर्वहणरूपस्य प्रयोजनस्य कथनादिति ॥ ४१ ॥

इति द्वादशमधिकरणम् ।

सुप्त्युत्क्रान्तयोर्भेदेन ॥ १३१४२ ॥

—२१ समन्वयाध्याये सर्वेषामुपनिषद्वाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयो वक्तव्यः । तत्र बृहदारण्यकपष्ठप्रपाठके ज्योतिर्ब्राह्मणे प्रायशो जीवान्वाख्यानपरवाक्यानि दृश्यन्तेतः सुप्त्याधिकरणमारचयन्ति ।

—२२ अन्त इति । ज्योतिर्ब्राह्मणशारीरब्राह्मणान्त इत्यर्थः ।

—२३ ब्रह्मवाक्यमिति । एवंच संपूर्णवाक्य एव संदेहो नतु तत्रत्येकस्मिन्पद इत्यर्थः ।

—२४ स्यात्तन्ध्येण-मुख्यतया । ज्ञानकर्मत्व इति । ज्ञाधातुनिरूपितकर्मत्वं इत्यर्थः । ज्ञेयत्व इति यावत् । तथाच मुख्यत्वेन ब्रह्मण एव ज्ञानविषयत्वे प्रतिपाद्यब्रह्मप्रतिपादकब्रह्मवाक्यत्वमित्यर्थः ।

—२५ तर्ह्युभयथा शक्यवचनत्वे कथं संदेहनिवृत्तिरित्याकाङ्क्षायामर्थज्ञानादिनृत्तिरित्याभिप्रेत्य तत्रात्पर्यबोधकं हेतुमवतारयन्ति-यद्यपीति । अर्थज्ञान इति । वास्तवार्थज्ञाने सतीत्यर्थः । एवंच साधारणधर्मवद्भूमिज्ञानं संशयजनकं तथाच प्रकृते विषयवाक्ये संशयजनकजीवब्रह्मोभयसाधारणपदानां सत्त्वेपि तात्पर्यज्ञानेन वास्तविकार्थज्ञाने जाते न संदेह इत्यर्थः । संदेहनिवृत्तौ सूत्रस्पोपयोगः क इत्याहुः- नियामकमिति । अत्रैव श्रुतेस्तात्पर्यमिति नियामकमित्यर्थः । हेतुमाहेति । सूत्रकार इति शेषः । भेदेनेति । व्यपदेशादिति पूर्वसूत्रोक्तहेत्वैकदेशोत्रानुवर्तते । तथाच भेदेन व्यपदेशादित्येतावानत्र हेतुरित्यर्थः ।

—२६ प्रश्न इति । राज्ञा किंज्योतिरयं पुरुष इति जीवविषयके प्रश्ने कृते सतीत्यर्थः ।

—२७ निराकरणानन्तरमिति । अस्तमित आदित्य इति वाक्येनेति शेषः । भगवानर्धेति । एतेन जीवी नास्तीति याज्ञवल्क्याशयो वर्णितः ।

—२९ जीवोपीति । तथाच प्रकाशमानत्वमन्तर्यामित्वेनाभिमानित्वेनोभयसाधारणमिति भावः ।

९८-१ इत्याहेति । स समानः सन्नित्यादिना मृत्यो रूपाणीत्यन्तेन श्रुतिराहेत्यर्थः ।

—२ नन्वेवं साति जीवधर्मकथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः- तस्येति । तस्य-ब्रह्मणः । क्रियामात्रस्य-जीवव्यापारमात्रस्य । तन्मूलत्वाय-ब्रह्ममूलत्वार्थम् । उच्यत इत्यनेनान्वयः । क्रीडतीत्याहेत्युक्तं तत्र कासी क्रीडा कुत्र धेर्यत आहुः- तत्रेत्यादिना ।

—४ ननु त्रयाणां सत्त्वं उभा लोकाविति श्रुती द्वयमेव कथमुक्तमत आहुः- तत्रेति । चतुर्थमिति । स एव संप्रसादे रत्वा चरित्वेति श्रुतेः ।

रत्वा-मित्रादिदर्शनेन रतिमनुभूय । चरित्वा-विहारं कृत्वा । मोक्षोपीति ।
एतज्जीवस्य पञ्चमं स्थानमिति शेषः । एषोस्य परमो लोक इति वक्ष्य-
माणत्वात् ।

—५ इदानीं सूत्रेण भेदस्य विवक्षितार्थं नियामकत्वं वक्तुं भूमिकां रच-
यन्ति- तत्रास्मिन्निति । प्रत्यक्षसिद्धमिति । एवंच भेदस्य सिद्धत्वाद्भेदेन
नोक्त इति भावः । मोक्षे स्थिति । ब्रह्मैव सत् ब्रह्माप्येतीति श्रुत्यैवाभेद-
प्रतिपादनात् ।

—६ श्रुत्यैवेति । अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त इत्यनेन
सुषुप्तावयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वास्व इत्यनेन परलोके भेदः
प्रतिपादित इत्यर्थः । तथाच स्थानद्वये भेदस्यासिद्धत्वात्तत्र भेदश्च श्रुत्या
प्रतिपाद्यत इति कृत्वेदं शक्यं ब्रह्मपरं ननु जीवपरमिति विवक्षितार्थं भेदस्य
नियामकत्वं वक्तुं सूत्रं प्रणिनाय सूत्रकार इति भावः । एतावता समानः
साक्षित्यस्य तात्पर्यार्थं उपवर्णितः ।

—७ अपुनोभौ लोकावनुसंचरतीत्यनेन भगवतो जाग्रत्स्वप्नक्रीडाप्रकारं
वक्तुं प्रथमं जाग्रत्क्रीडाप्रकारमाहुः-तत्रेति ।

—८ ध्यायतीवेति । इवशब्दोनुकरणार्थः । ध्यानव्यापारं करोतीव ।
एवञ्च वास्तविकं ध्यानं नास्तीति भावः । लेलायतीय-चलतीव तथा चेह
लोकेनुकरणेन कीदृशेत्यर्थः । सा च-चेरतुः प्राकृते यथा-इत्यादिना पुराणेषु
प्रसिद्धा । स्वप्नेवेति । एवंच मायिकीं जीववत्क्रीडां करोतीत्यर्थः ।

—१० कषिडकाह्वयेन-अटमनवमकाण्डिकाह्वयेन । पूर्वप्रकान्त इति ।
किंज्योतिरपं पुरुष इति मध्ये प्रकान्त इत्यर्थः ।

—१२ स-भगवान् । पश्यतीति । परलोके जीववद्भगवतः क्रीडा
बोध्या । एतत्काण्डिकायां भगवत्क्रीडा बोध्यत इत्यत्र किं विनिगमक-
मित्यत्राहुः-भेदोपेत्यादि । तथाच क्रमभेद एव साधक इत्यर्थः ।

—१३ जीवस्येति । एवंचैषा द्वितीया तत्रत्या क्रीडा ।

—१४ अयो ध्वजिति । अस्मिन्क्षेपे यज्जागरितं तदेव स्वप्न इत्यभेदः ।

—१५ अत्र पक्षेस्वरसमाहुः-परमिति । परन्त्वित्यर्थः ।

—१५ तत्र-पूर्वास्मिन्क्षेपे । एवंच पूर्वं स्वप्नस्योक्तत्वादन्यज्योतिरभावा-
स्वप्नज्योतिरिह स्पष्टम् । अस्मिन्क्षेपे तु जागरितस्वप्नयोरैक्यप्रतिपादनाज्जाग-
रितेषु च पूर्वमित्यादीनामुक्तत्वात्स्वप्नज्योतिरिह स्पष्टमित्यस्वरस इति
शब्दः । एतावत्प्रदूरे-एतावत्पर्यन्तम् । भगवच्चरित्रमिति । समानः
साक्षित्यारम्भे स्वप्नज्योतिर्भवतीत्येतावत्पर्यन्तं चरित्रं बन्धकमङ्गीकृत्येत्यर्थः ।

—१६ तस्य-जीवस्य ।

—१८ मत्स्यदृष्टान्ततात्पर्यमाहुः—तत्रेति । तत्र—उत्तरे । क्रियाज्ञान-
प्रधान इति । क्रियाया ज्ञानं प्रधानं यास्मिन्स इति दृष्टान्तविशेषणम् । एवं
च तथा मत्स्यस्य च क्रियविलक्षण्यान्नदीभिन्नत्वज्ञानं मत्स्ये यथा जायते ।
एवं जीवस्योभयत्र क्रियया जाग्रत्स्वप्नावस्थाद्वयभिन्नत्वज्ञानं जायते ।
तथोभयकूलसंचरणान्नत्र तत्र स्वाभाविकपातकिर्मत्स्यस्य यथा नास्ति
तथा जीवस्यान्धुभयत्र संचाराद्वस्वाह्वयेप्यासकिराहित्येन । न्तस्वा-
रस्यं ह्येयम् ।

—१९ श्येनसुपर्णेति । श्येनो महाकायो मन्दवेगः । सुपर्णः स्वल्प-
कायस्तीव्रवेगः । श्येनो यथाकाशेत्यन्तं भ्रमणं कृत्वा नीड आगत्य सुर्षं
स्वापित्येवमयं पुरुषो जाग्रति स्वप्ने च धान्तः सन्सुप्तो सुलभनुभवति । ननु
सुप्तो भगवत्प्राप्तिरिति कथं ज्ञायते इत्यत आहुः—अवस्थान्त इति ।
पतन्ना अन्ताय भावतीति श्रुतावेतन्ना अन्ताय भगवत इत्यर्थकेनावस्थान्त-
पदेन भगवान् ज्ञायते । यत्र सुप्त इत्यग्रिमं वाक्यमपि सुप्तो भगव-
त्सत्त्वे मानम् ।

—२० पञ्चवर्ण इति । एकः केशः सहस्रधा भिन्न इत्येतादृशसंख्या
नाह्यः शुक्लनीलपिङ्गलहरितलोहितवर्णै रस्यैः पूर्णास्ताः पञ्चवर्णा भवन्तीति
तत एवास्य क्लेश इत्यर्थः । तथा शोकं सुश्रुते—

पिङ्गाः शिरा घातवहा भीलाः पित्तवहाः स्मृताः ।

असृग्गवास्तु रोहिण्यो गौर्यः श्लेष्मवहाः शिराः ॥

इति । इतरेतरसंयोगाच्चीलाः । पये नीलशब्देन हरिता बोध्याः । तथाच
शुक्लवर्णनाडीमनःसंबन्धे राज्यानुभवः । नीलवर्णादिसंबन्धे गर्तपात इत्युपाधि-
वशात्क्लेश इति भावः ।

—२२ अत्र—सुप्तो । शरीर इति । जीवस्य ज्ञानाभावाच्छाश्री-
रत्वव्यपदेशः ।

—२३ नाड्येति । एवंच नाडीकृतक्लेशो नास्तीत्यर्थः । तत्र—सुप्तो ।

—२४ सलिलत्वमिति । शब्दब्रह्मणः सलिलत्वं जलतुल्यत्वं तत्र प्रातस्य
वाहोन्दिषाणामपि सलिलत्वमित्यर्थः । पूर्वोपपत्तिरिति । एषोस्य परमो
लोक इति पत्यूर्वशुक्तं तस्योपपत्तिरित्यर्थः ।

—२५ पतावता—सुप्तमिमाहात्म्यकथनेन । उभयासंग इति । पुनः पुन-
रुभयत्र संचरणादुभयत्र समाना तस्यासक्तिरिति स्यादतस्तत्रिवृत्त्यर्थमेतावाच
ग्रन्थ इत्यर्थः ।

—२७ दर्शनेति । मोक्षे सर्वदा सुप्तस्य सत्त्वादावापः संभङ्गः । सुप्तो
सुखमहमस्वाप्तामित्यनेन स्मरणेनोद्भापत्योगः ।

—२८ सिद्धमिति । सुषुप्तिमुखस्यापि साक्षित्वेन भिन्नत्वात्सिद्धमित्यर्थः ।
पुनः प्रश्नतात्पर्यमाहुः—एवं जीवामिति । मोक्षयोग्यं जीवमित्यर्थः । भग-
वन्तं मोक्षप्रदम् ।

२९-१ प्रश्नोत्तरं जीवब्रह्मपरिर्णीकरणेनोत्तरस्य तात्पर्यमाहुः—तत्रेति ।
निर्घन्धेन—कामप्रथमियेण । एवं च याज्ञवल्क्यो व्याख्यानसामर्थ्याभावात्
भीतवान् किंतु व्याजेन सर्वं मदीयं ज्ञानं गृहीतुं धारंवारमवरोधं करोति तेन
राज्ञो बुद्धिस्तवने पर्यवसानमिति भावः ।

—५ भगवत्सम्माननमिति । सम्मानमित्यपवादः । न जीवस्येत्यर्थः ।
राजपदोक्तेः । ननु राजपदस्य दृष्टान्ते सत्त्वाज्जीवनिराकरणाभाव इत्यत
आहुः—एवंविदमिति । नैवंविदिति । कर्मफलविन्न भवतीत्यर्थः ।

—६ नन्वेवंविदमिति श्रुत्या ज्ञानं विधीयत इत्यत आहुः—वाक्यभेद
इति । विधेयभेदे वाक्यभेदात्—एवस्यैवं विदम्—इति वाक्यमथ वेदं ब्रह्माया-
तीति वाक्यं भिन्नं स्यादित्यर्थः ।

—७ भगवच्चरित्रमिति । जीवेनोत्कमणं कर्तुमशक्यं प्राणाश्च जडा
असौ भगवत्प्रेरणयैव सर्वमिति भावः ।

—८ पूर्वमेवेति । ज्योतिर्ब्राह्मण एकविंशतिकण्डिकान्त इत्यर्थः । अनु-
षदतीति । एवं च श्रुती पीनरुक्त्वामिति भावः । तथा च प्राणधारणार्थं स
प्राण एव ब्रह्मीभूतो विहरतीति भावः । तदुक्तं श्रीमद्भागवते—देहोपि देवज्ञाः
—इत्यादिना ।

—९ भगवद्भिर्गमे हीति । भगवतः सकाशाज्जीवस्य निर्गमने । अथवा
भगवत्स्वरूपस्य तस्य निर्गमने । तस्य—सप्राणनिर्गमनस्य । इच्छाधीनत्वा-
दिति । तदुक्तं श्रीमद्भागवते द्वितीयस्कन्धे—यदि प्रयास्यस्युषं पारमेष्ठ्यम्—
इत्यादिना क्रममुक्तिः । तदभावे—वैहायसाविहारेच्छाभावे ।

—१० न तस्येत्यस्य तात्पर्यमाहुः—इन्द्रियाणीति ।

—१२ श्लोक इति । यदा सर्वे प्रमुच्यन्त इत्यादिश्लोकः । जीवन्मुक्ता-
वस्थायां कदाचिज्जानीषाम्राजेति तां गोपायितुं सुषुप्त्यवस्थां हृदीकर्तुमाहुः—
जीगोपदेश इति । तथा च श्रीमद्भागवते काठके च पूर्वसुपवेशः, तदनन्तरं
जीवन्मुक्तावस्थानिरूपणं तथात्र नास्तीति भावः ।

—१३ मतान्तरस्यादिति । योगनयेयं समाधिर्न तु वेदान्तिनये । ननु
मातु समाधिः स्वस्वरूपवस्थितिरूपा सद्योमुक्तिरेवास्त्वित्यत आहुः—
ब्रह्मेति ।

—१४ फलमिति । इदं च देहलीहीनभावेनोभयत्र पोष्यम् । तथा च
ब्रह्मप्रकरणेनोभयत्र ब्रह्मभावस्य फलं न सद्योमुक्तिः फलं तच्च फलमु-

त्क्रमण एव भवति । उत्क्रमणानन्तरमेव ब्रह्मभावरूपं फलं भवतीत्यत्र प्रमाणमाहुः— ब्राह्मणस्यापीति । ऊर्ध्वोच्छ्वासी भवतीत्युपक्रमे शारीर-
ब्राह्मणस्याप्युक्तत्वादित्यर्थः । एवंचोत्क्रान्तिराहिता सद्योमुक्तिरपि नास्ती-
त्यर्थः ।

—१५ तथाच सुषुप्तिप्रकरणाभावेपि सुषुप्तिलिङ्गेन सुषुप्तिज्ञानमस्य भवत्वित्याशयेन श्रुतिराह—तद्यथेति । शेत इत्यन्तरमनस्यैकोशरीर इत्यादि-
श्रुतितात्पर्यमाहुः—अनस्थिक इति । अस्थिसुकरशूलशरीररहितः । इदं च सुषुप्ती जीवन्मुक्तावस्थायां चाभिमानाभावात्समानम् । सद्भाडित्यन्तमिति । एष ब्रह्मलोकः सद्भाडिति होवाच याज्ञवल्क्य इत्युपसंहार इत्यर्थः । अन-
स्थिक इत्यादिर्भाष्यसंगृहीतपाठः काण्वः ।

—१६ ब्रह्मविद्वेतिरिति । ब्रह्मविदः क्रमसुक्तेर्बोधकः । एष इति । एष पन्था इत्यनेन निष्क्रमणमार्गबोधः ।

—१७ पञ्चयर्णा इति । मार्गं पञ्चवर्णवत्त्वं सुषुम्णानाडीकृतम् ।

—१८ बनेर्बोधितः— ब्रह्मज्ञानरहितस्य । बुद्धिमतां— सद्योमुक्तिभार्या-
ज्ञानिनाम् ।

—१९ एवं त्रयोदशानां श्लोकानां तात्पर्यमुक्त्वावाशिष्टश्रुतितात्पर्यमाहुः—
पुनरिति ।

१००-१ अत उपक्रमोपसंहारयोः परमात्मन एव प्रकृतत्वसिद्ध्या तस्यैव प्रकरणित्वं सिद्धं तदाहुः— आकाशवदिति । आकाशस्तद्विज्ञादित्वाधि-
करणेन्यथानुपपत्त्याकाशवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वं यथा निर्धारितं तथैवात्रा-
पोर्यर्थः ।

सुशार्थः—अमयं ह वै ब्रह्म भवतीति ब्रह्मवाक्यमेव न जीववाक्यम् । सुषुप्तिनिर्लक्षण उत्क्रान्तिनिरूपणे च जीवब्रह्मणोर्भेदेन कथनाद्ब्रह्मण एव ज्ञेयत्वेन निरूपणादिति ॥ ४२ ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ १३॥४३ ॥

—४ भेदव्यपदेशेन प्रकरणस्य ब्रह्मपरत्वसाधनं क्लिष्टमित्यतो हेत्वन्तरेण भवतीत्याशयेनाहुः— किंचेति । शब्देभ्य इति । शारीरब्राह्मणान्तर्गतैक-
विंशतिकाण्डकास्थशब्देभ्यः । बहुवचनकथनेनोपासनापरत्वमस्य वाक्यस्य निवारितं सकृदुक्तानामेवोपासनापरत्वादिनि ।

सुशार्थः—सर्वस्य वशीत्यादिनोक्तेभ्यः शब्देभ्यो ब्रह्मप्रकरणभेदे-
मिति ॥ ४३ ॥ इति त्रयोदशमाधिकरणम् ।

इति श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यकृताणुमाप्यव्याख्यायां श्रीधरशर्मकृतायां

बालबोधिन्यां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १३ ॥

प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ॥ ११४ ॥

आनुमानिकमप्येकेपापमिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्त-
गृहीतेर्दर्शयति च ॥ ११४।१ ॥

—१२ समन्वयाध्याये प्रथमे सर्वेषामुपनिषद्वाक्यानां ब्रह्मपरत्वं वक्तव्यं तत्र साक्षात्परंपरया वा पादत्रयेणोक्तम् । अथास्मिंश्चतुर्थे पादे केषुचिदुपनिष-
त्पदेषु विद्यमानान्यव्यक्तपदानि सांख्यादिमतासिद्धप्रधानादिशोधकानि नात
एव न श्रूयतामीति यदि न बोध्येत तर्हि पूर्वोक्तसमन्वयेन ब्रह्मपरत्वं कथनं
सफलं न भवेदतः सांख्यादिमतं श्रूयितं न भवतीति विचारयितुमर्थं पादः ।
एवंच पादसंगतिस्तदेन दाहुः— एवं सर्वेषामित्यादिना । तत्र सांख्यमतं
वेदप्रतिपायं, अव्यक्तादिपदघटितोपनिषद्वाक्यप्रतिपाद्यार्थप्रतिपादकत्वात् ।
वेदान्तमतवत्, इत्यनुमानेन प्राप्तं वेदमूलकत्वं निवारयितुमानुमानिका-
धिकरणारम्भः ।

—१४ ययप्यदृश्यत्वाधिकरण एतादृशविचारः कृतस्तथापि सर्वथा
सांख्यमतमश्रूयतामिति विचारो न कृत इत्याहुः— तत्रेति ।

—१५ नन्वीक्षतेर्नाशब्दमित्यत्र ब्रह्मण उपनिषच्छब्दजन्यशाब्दबोध-
विषयत्वमेव प्रतिपादितं नतु सांख्यमतानिराकरणमत आहुः—अशब्दत्वा-
दिति । उपनिषच्छब्दजन्यशाब्दबोधाविषयत्वादित्यर्थः । नन्वीक्षतेर्नाशब्द-
मिति सूत्रं ब्रह्मणः शब्दागोचरत्वेऽप्युपनिषच्छब्दजन्यशाब्दबोधाविषयत्वमस्ती-
त्येतादृशार्थपरत्वेन तत्सूत्रव्याख्यावसरे भाष्ये स्थापितं नतु सांख्यमतानिरा-
करणपरत्वेन । अत्र वीक्षतेर्नाशब्दमिति सांख्यमतमशब्दत्वादिति निवारित-
मित्युक्तमिति पूर्वपरभाष्यविरोध इति चेन्न । अत्रत्यभाष्यस्य दृश्यमाणार्थ-
कत्वात् । तथाहि । ईक्षतेर्नाशब्दमिति सूत्रेण सांख्यमतमुपनिषच्छब्दजन्य-
शाब्दबोधाविषयत्वान्नेवारितमिति । एवं चेक्षतेर्नाशब्दमिति सूत्रेण ब्रह्मण एव
बेदिकशाब्दजन्यशाब्दबोधविषयत्वे प्रतिपादितेर्वादेव सांख्यमतस्य तादृशशा-
ब्दबोधविषयत्वेन निवारणमिति । अत एवाशब्दत्वादित्यार्थकहेतुप्रयोगः एतो
नतु ईक्षतेर्नाशब्दम् इति सूत्रे सांख्यमतं निवारितमित्युक्तं धाप्यकृता ।
एवंच न पूर्वापरभाष्याविरोधः । वेदेन—वाठकशाखास्यवेदवाक्येन । प्रकृत्या-
दित्यादिपदेन पुरुषस्यापि संग्रहः ।

—१०१—१मायाप्रकृत्यविद्यावादा इति । मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्या-
दिनोक्तत्वात् ।

—२ तन्मतमिति । अहंकारमहत्तत्त्वप्रकृतिपुरुषाणामुत्तरोत्तरं परत्वबोधकं सांख्यमतम् ।

—३ संदिग्धानां—संदेहाविषयीभूतानाम् । पौर्वापर्येण—पूर्वापरसंदर्भेण । निर्णय इति । महावाक्यस्योचित इति शेषः ।

—४ संदिग्धवाक्येन—संदिग्धावान्तरवाक्येन । उचितेति । महावाक्या-
तुरोधेनावान्तरवाक्यार्थो निर्णयः । नतु संदिग्धपदघटितवाक्येनावयविभूतस्य
महावाक्यस्य व्याकुलता युक्ता । एवंच तन्माहूलीभावादतन्मते न सिध्य-
तीत्यर्थः ।

—५ अत्र—प्रकरणे । हिंहीती ।

—१० तद्व्यति । इन्द्रियेभ्य इत्यादिवाक्यानि पठितान्येवं संदर्भः ।

—११ अस्मिन् संदर्भे योर्थः न पत्र सूत्रे हेतुवाक्ये वदतीत्याहुः—तत्रेत्या-
दिना । उचित इति । इन्द्रियेभ्यः परा इत्यादिवाक्य आरमानं रथिनं विन्ही-
त्यादिपूर्ववाक्यार्थसंबन्ध एवात्रार्थो वर्णनीय इत्यर्थः । तन्माह—तादृशार्थ
सूत्रकार आह ।

—१२ हेतुसूत्रार्थमाहुः—शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरिति । अस्यार्थः—
उपमानेन तुल्यस्वमुपमेयस्य रूपकम् ।

इति रूपकलक्षणाद्भूप्यते यत्तद्भूपमिति कर्मणि षजि कृते—इवे प्रतिकृतौ (पा.
सू. ५।३।१६) इत्यनेन कनि कृते रूपकमित्यलङ्कारनाम सिध्यति । शरीरेण
रूप्यन्ते ज्ञापन्ते ते शरीररूपा इन्द्रियादयस्ते पत्र रूपकालङ्कारेण रथादि-
सादृश्यबोधकेन विन्यस्ताः स्थापिताः शरीररूपकविन्यस्तास्तेषां गृहीति-
र्यहणं तस्याः शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरित्यर्थः । अत्र शाकपार्थिवा-
दिस्वाद्भूपपदस्य लोपः । तथाचारमानं रथिनमित्यादिरूपकेगात्नरूपाहङ्कारा-
दीनां ग्रहणं नतु सांख्यमतसिद्धाहङ्कारवेनेत्यतो न सांख्यमतस्य वेदबोध्य-
त्वमिति भावः ।

—१४ अन्यथा—पताहशार्थाभावे । प्रहृतहानेःत्यादि । भगवत्प्राप्तिरूपक-
लक्षणाधनमार्गसाधनशरीरस्य रथादिरूपकत्वकथनं यत्प्रकृतं तस्य हानं
सांख्यमतसिद्धपदार्थानां विवेकरूपं भाषनं स्वरूपावस्थानरूपं कर्तुं चाप्रकृतं
तस्य परिग्रहापत्तिरित्यर्थः ।

—१५ सांख्यमतस्यपदार्थबोधकमित्त्वं प्रकरणमपि नास्तीत्याहुः—जीव-
प्रकरणमिति । रूप्यत इति । रूपकालङ्कारेण बोध्यत इत्यर्थः । एवंच
तन्मते रूपावस्थानातिरिक्तस्य भगवत्प्राप्तिरूपस्य मोक्षस्थानद्वीकारात्-
इन्द्रियेभ्यः पराः—इति वाक्ये सांख्यमतपदार्थबोधकत्वं नास्तीति भावः ।

अ १ पा. ४ सू. १]
मूले पृ. १०१ प. १७

—१७ ननु कथमिदं जीवप्रकरणं कथं वा रथादिरूपकमित्यत आहुः— तत्रेति ।

—१८ अपराधोनयानत्यादिति । शरीररूपपरथ, आत्मरूपरथिन एव सत्ता नान्यस्येत्यर्थः ।

—२१ ते चेति । एवंच विषयाणामिन्द्रियेभ्यः परस्वं यदुच्यते मोक्ष-प्रकरणे तद्भगवदीयतया मनसाः सम्यग्भावितानामेव । यथोक्त श्रीमद्भागवते भवमसङ्गन्धेस्वरीपचरिते । सर्वे मनः कृष्णपदारविन्दयोरित्यादिश्लोकत्रयेण ।

—२२ भवन्ति—इन्द्रियाकर्षका भवन्ति । विरक्तेन्द्रियाणामिति । भगव-द्भक्तिरसरहितानां केवलज्ञानिनां शुकादीनामिन्द्रियाणामित्यर्थः । एवं चास्मिन्मोक्षशास्त्रे लौकिकविषयाणां सर्वेदं नास्ति शुद्धज्ञानीन्द्रियविषय-योर्लौकिकसंबन्ध एव नास्तीति । भगवदीयविषयाणामेवात्र परस्वं बोध्य-मिति भावः ।

—२३ अव्यक्त सांख्यमते प्रकृतिः सात्र न विवक्षितेत्याहुः— भगवत्कृ-पैव सेति ।

१०२-१ सूक्ष्मयेति । एवञ्च सूक्ष्मपदेन सुद्धेरूपनिपदनुसारित्वबोधना-द्भक्तिप्रणाह्या प्राप्तिं दर्शयतीत्यर्थः । तेन श्रुतो गम्यत इति गतिरिति प्राप्यत्वबोधनात् स्मृतावपि विशत इतिपदेन तस्यैवार्थस्थोपबृहणात् अत्र प्राप्तिरूप एवार्थोभिप्रेतो दृश्यते ननु शुष्कदर्शनरूपस्तेन च नात्र सांख्यमत-प्रत्याभिज्ञानमिति भावः ।

सूत्रार्थ - कठशास्त्रात् सांख्यमतसिद्ध प्रकृत्यादिकं श्रूयते तेन तन्मतमपि श्रूयते चेन्न यत्. पूर्वं शरीरसबन्धिनामिन्द्रियादीनां रथादिषु रूपकभा-वेन ग्रहणम् । तेन भगवानेवोत्कृष्ट. पुरुष इति पूर्ववाक्यसंबद्ध एवार्थः । एष सर्वेभ्यः भूतेष्विति श्रुतिरेवमेव दर्शयति । चकारात्ततो मां तत्त्वतो ज्ञास्वेति स्मृतिरपि ग्राह्येति ॥ १ ॥

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ १।४।२ ॥

—८ धर्मिप्रवाहादिति । धर्मिणः— ब्रह्मणः । प्रवाहात्— सर्वत्रोप-निपदि कथनात् ।

—९ सूक्ष्ममिति । सूक्ष्ममव्यक्त तद्ब्रह्मैवेत्यर्थः । नन्वभेदः कथमत आहु - धर्मधर्मिणोरिति । एवञ्च कृपा भगवद्धर्मः । ततश्च घटकलशयोरिव सूक्ष्मा-व्यक्तयोरपि परस्परवाच्यवाचकभावेन सूक्ष्मपदेनाव्यक्त कृपारूपं ब्रह्म बोध्यते धर्मधर्मिणोरभेदादित्यर्थः ।

—१० तदेवेति । अत्र विवरणं तदेव हि सर्वप्रकारेण व्यज्यत इति पाठः । तदेव-कृपाविशिष्टम् । सर्वप्रकारेण-आनन्दमयत्वादिमर्मप्रकारेण । व्यज्यते-आनन्दमयादितत्तदधिकरणेषु सर्वत्रोपनिषत्सु व्यञ्जनया बोध्यते शक्या तु ब्रह्मत्येनेति । तदेव-मर्मप्रकारेण न व्यज्यत इत्यपपाठः । तदेव-ब्रह्मम् । केवलं सूक्ष्मपदेन न व्यज्यते किंतु कृपापीत्यर्थः । तदेव-कृपाविशिष्टं ब्रह्मम् ।

—११ उभयत्र-कृपायां ब्रह्मणि च ।

सूत्रार्थः-ननु धर्मरूपा भगवत्कृपाव्यक्तशब्देन गृहीतुमशक्येति चेत्त । यतः सूक्ष्मं तद्ब्रह्मम् । अव्यक्तमपि तदेव । पञ्च धर्मधर्मिणोरभेदाद्भवत्कृपापि सूक्ष्मशब्देनोच्यते तेनाव्यक्तशब्देन वक्तुं योग्यत्वादिति ॥ २ ॥

तदधीनत्वादर्थान्तु ॥ १।४।३ ॥

—१४ धर्मधर्मिणोरभेदं स्वीकृत्य यत्प्रमाधानमुक्तं तद्गंगानमिति द्वाद्भूते-नन्येति । यदि पूर्वोक्तदुक्त्या कृपाया ब्रह्मत्वं तदा धर्मित्वे तद्विभक्त्यरूपं परत्र युक्तिरहितं यदि कथञ्चिद्धर्मत्वं तदा धर्मिप्रायपाठविरोधरूपो दोष इति पूर्वोक्तं समाधानमसंगतमित्याशयेन पूर्ववक्षमाह- नस्मिन्त्वादिना आदे-त्यन्तेन ।

—१५ समादयते-अभेदेपीति । एतथाभेदे पथैकरूप्येण प्रहृष्टं युक्ति-सिद्धमेवं भेदे नियम्यनियामकरागो मुनिसिद्ध इत्युभयपि युक्तमित्यर्थः । नन्वेकत्रे नियम्यनियामकमात्रः कथं तद्दृष्टान्तेन साधयन्ति-तत्रेति ।

—१७ तथेवेति । एकत्रेपि संख्यातानन्दप्रायस्त्वात्तानन्दप्रायस्त्वरूप-भेदेनैव । पञ्च रूपभेदेन सोप्युपपन्नः ।

—२० आग्निन्वक्षेपकदादस्य धीमिक्त्वेन स्वर्दिपागमपहरतीति म्यायेन शोधित्यं स्यादित्यरूप्या पक्षान्तरमाहुः- अथयेति । अक्षरमेवाव्यक्तमस्तु-अव्यक्तोक्षरमुच्यते-इति गीताध्याक्यात् । नन्वाग्निन्वक्षेर्धर्मसिद्धि इद्वान्तस्य संगतिः कथमत आहुः-तस्मिन् सतीति । तस्मिन्नक्षरे स्फुरिते सति दि-ज्ञानस्य बुद्धेर्यदक्षरामकविषयार्थान्तरं सात्र इद्वान्तभूतार्थो प्राहः । तथा च तद्विज्ञानं यथाक्षरसारूप्येष्वक्षराद्भिन्नमक्षराधीनं च तथाक्षरमपि ब्रह्म-रूपं ब्रह्मणः परस्ताद्भिन्नं तदधीनं चेत्येवमपि न परत्रानुपपत्तिप्रवादविरो-धाविन्यर्थः ।

—२१ एतेन-त्रिसुत्रा एतादृशार्थव्याख्यानानि । सर्वप्रितु रयादिनः-मायायादिनः । तेषां मतेव्यक्तशब्दवाच्या बीजभूताविव्या मायेति स्वीक्रियते । निराकृतेति । निराकृता इति । अव्यक्तोक्षर उच्यते-इति गीतायास्त्वात् । असंख्यदाभिलाषाद्येति । बीज मां सर्वभूतानाम्-इति गीतायास्ये भगवन्तं

प्रति बीजकथनान्मायाया बीजकथन मायातादिनामसञ्ज्ञाभिलाषित्वम् ।

—२३ ननु बीजशब्दो नपुसकलिङ्गस्तस्य मामित्यनन विशेषणता कथ-
मिति चेत्प्राहु - अनेकेति । छीनपुसकलिङ्गमायाव्यक्तादिस्त्वदिशब्दाना-
मित्यर्थ । त्व स्त्री त्व पुमानिति श्रुत्या तस्यैव सर्वरूपत्वमङ्गीकर्तव्य-
मित्यथ ।

—२४ शक्ति इति । जैमिन्युक्त यद्गाहनये प्रसिद्ध लौकवेदाधिकरण
तदाश्रित्य लौकिकशक्ति । तथा -प्रकृतिवाचकत्वम् । शान्ता इति
विवरणसमत पाठ । तदायमर्थ । शाकमतानुयायिनस्ता प्रकृतिं तथा
जगदीजभूता ह्ययुरित्यन्वय । सन्मार्गात्-वेदमार्गात् ।

सूत्रार्थ -यथा ब्रह्मविदाप्रोति परमित्यत्रैकस्यैव ब्रह्मण सच्चिद्रूपेण ज्ञानवि-
षयवमानन्दरूपेण तस्यैव फलत्व च तद्वत् परमधर्मिणोरभेदेपि कृपाया
भगवदधीनत्वात्तस्य परत्वमिति ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ १।४।४ ॥

—१०३-२ सूत्रप्रयोजनमाहु -पूर्वोपरोति । प्रतिपादित इति । अव्य-
क्तपदवाच्य कृपा वाक्षरो वार्थ प्रतिपादित इत्यर्थ ।

—४ ज्ञातव्यमिति । गुणपुरुषान्तरज्ञानात्किंवल्यामिति साख्यसूत्राद्विध्यर्थे
तन्वप्रत्यय ।

—६ नन्वज्ञानदशाया मास्वन्तरज्ञान तावताव्यक्तपदस्य प्रकृतिवाचकत्वे
का क्षतिरित्यत आहु - परत्ववचनमिति । ब्रह्मणीति शेष । उभयो.-
प्रकृतिपुरुषयो ।

—७ पूर्व- अदृश्यत्वाधिकरणे ।

सूत्रार्थ -साख्ये प्रकृतिपुरुषयोर्ज्ञेयत्वेन कथनम् । अत्र त्वव्यक्तादीना
ज्ञेयत्वेन कथनम् । चकारात्साख्यमते प्रकृतिपुरुषयो सन्निष्टत्वम् । अत्र तु
परापरभाव इति वैलक्षण्यात्साख्यमत न श्रौतामिति ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ १।४।५ ॥

—९ पूर्वपक्ष स्पष्टपन्ति-नन्विति ।

—११ महत परमिति । महत परमव्यक्तमिति निदर्शो प्राह्य ।
निचाप्येति । अनेन ज्ञेयत्ववचनम् ।

—१३ उत्तरवाक्य इति । इन्द्रियेभ्य इत्यस्यान्तेशब्दमिति वाक्य
वदतीत्यर्थ । समाधान स्पष्टयति-प्रकरणस्येति । एकवाक्यताया प्रकरणमेव
नियामक नतु वाक्यद्वय प्रकरण च-अत पिबन्तावित्यारभ्य नाचिकेतो-
पास्यानान्त वाक्यद्वय च महत परव्यक्तमिति ।

—१० अशब्दमस्पर्शमिति च । एवंच द्वयोर्वाक्ययोः सर्वथैकवाक्यतायां तायां जीवब्रह्मणो रथित्वप्राप्यत्वनिरूपणं ब्रह्मणश्च ज्ञानेन मृत्युमुखप्रसोक-
रूपं फलमप्युच्यते । एवंच महतः परं भुवमित्यत्र परशब्देनाव्यक्तस्य प्रधानं
सांख्यमते ध्यानज्ञानान्मोक्षो भवतीत्यनङ्गीकाराच्चेतनात्मज्ञानादेव मोक्षो
भवतीत्यङ्गीकाराच्चेति भावः ।

सुप्रार्थः— नन्वत्र श्रुतिज्ञेयमत्रमपि वदतीति चेन्न ग्राहस्य परमात्मन एव
प्रकरणादिति ॥ ५ ॥

त्रयाणांमेवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ११४।६ ॥

—२४ त्रयाणां—अग्निजीवब्रह्मणाम् । उपन्यास इति । उपन्यासकारणी-
भूतः प्रश्नश्च स्यादित्यर्थः ।

१०४-८ अत एव—सांख्यमतभावादेव । पश्चाद्भवनं— दार्शनिक-
समाप्ति कथनम् ।

—९ उत्तरप्रश्नमावार्थमिति । उत्तरप्रश्ननिष्ठो भावो धर्मद्विर्त्यं तदर्थ-
मित्यर्थः ।

सुप्रार्थः—अत्र कठवह्य्यां त्रयाणानग्निजीवब्रह्मणां कथनं प्रश्नश्च । तेन
प्रकरणानुरोधेन ब्रह्मण एव निरूपणमिति ॥ ६ ॥

महद्वच ॥ ११४।७ ॥

—१६ प्रथमकार्ये—प्रकृतेः प्रथमकार्यं महत्तत्त्वरूपे ।
मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदायाः प्रकृतिविकृतयः सप्त ॥
इति सांख्यकारिकाप्रामाण्यात् ।

सुप्रार्थः—अहान्तं विभुमित्यत्र यथा महच्छब्दो यीगिकोपि ब्रह्मवाचक-
स्तथात्राव्यक्तशब्दोऽप्यक्षरवाचक इति ॥ ७ ॥

इति प्रथममधिकरणम् ।

चमसवदविशेषात् ॥ ११४।८ ॥

—२० अधिकरणप्रयोजनमाहुः—श्रुत्यन्तरेणेति ।

—२२ अजामेकामिति मन्त्रस्थोजाशब्दः पूर्वपक्षोऽथानसूचकस्तेन
संशयं तद्विजं चानुल्लिख्य पूर्वपक्षं विषयवाक्यं साहुः— नन्विनि । श्वेताश्व-
तरोपनिषदाजामेकामिति मन्त्रः ।

—१०५-१ नन्विदं वाक्यं प्राकरणिकमेवाप्राकरणिकं नास्तीत्याशयेन
शङ्कते—यद्यपीति ।

—४ समादधते-तथापीति । यज्ञकाण्डे यथार्थान्तरब्रह्मवाचकप्रणवादि-
मन्त्राणामुपयोगस्तथा सांख्यमतसिद्धपदार्थवाचकमन्त्रस्य ब्रह्मविद्याया-
मुपयोग इत्यर्थः । एवंचास्य मन्त्रस्य स्वार्थप्रतिपादने प्रकरणापेक्षा नास्तीति
प्रधानस्याशब्दत्वं नास्त्येव शङ्का स्यादिति भावः ।

—५ कटुनामनुग्रहो न्याय्य इत्याशयेन सांख्यमतस्थपदार्थबोधकांसी-
मन्त्रान्दर्शयति-ते इति ।

—१० इत्यादि च वाचयानीति । एते त्रयो मन्त्रा इत्यर्थः । एवंच कट-
वल्ग्रामेको मन्त्रः सांख्यमतपदार्थबोधकः । अन्ये मन्त्रा ब्रह्मप्रतिपादका
अतो बहूनां वाक्यानामनुग्रहायै स एकः कटवल्ग्रीस्थो मन्त्रोन्पार्थको भव-
त्वत्र तु बहूनां सांख्यमतप्रतिपादकत्वात्तन्मतं वैदिकमिति भावः ।

—१६ प्रकृतेरिति । अस्य पदस्याजादिमन्त्रे कल्पयितुं न शक्यत
इत्यन्वयः । एवं चमसमन्त्रे यज्ञाद्ब्रह्मसाधनवाचकपदानि सन्ति परंतु तेषां
यथा न तद्वाचकत्वं तथात्रापि न सांख्यमतपदार्थवाचकत्वमजामेकामिति
मन्त्रस्यैवमविशेषो बोध्यः ।

—१८ अनित्यसंयोगभयादिति । नित्यवेदस्यानित्यकपिलसंयोगभयादि-
त्यर्थः । नित्यभ्रपेरिति । भगवदंशरूपापिदेविकर्पेरित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—यथावाग्बिलश्चमस इति मन्त्रे कर्मविशेषं कल्पयित्वा तत्रा
वाग्बिलं चमसं कल्पयित्वा तस्मिन्पशोरूपं सोमं मत हीतारौ मन्त्रेण भक्ष
येयुरिति विशेषः कल्पयितुं न शक्यते किंतु मन्त्रान्तरव्याख्यात एवार्थो गृह्यते
तद्ब्रह्मवाचि लोहितशुक्लकृष्णशब्दैः सत्त्वरजस्तमसां कल्पनेन सर्वं सांख्यमत-
मेव वैदिकमिति कल्पयितुं न शक्यत इति ॥ ८ ॥

ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके ॥ १।४।९ ॥

—२३ इमामिति । चमसमन्त्रव्याख्यानं श्रुतावेव कृतमजामन्त्रस्य तु
तथा व्याख्यानं नास्तीति चमसदृष्टान्तवैषम्यम् । किंच न जायत इति व्यु-
त्पत्त्याजाशब्देन मूलप्रकृतिरेव गृह्यत इति सांख्यानं शङ्केत्यर्थः । नतूप-
निषत्प्रतिपाद्यं तादृशं किं ज्योतिरित्याहुः—अग्निःसोमसूर्यायिद्युदूपादिति ।
अत्र पञ्चम्यन्तपाठे भावप्रधानो निर्देशः । एवंच ज्योतिरुपस्तादृशरूपत्वाद्भ्रसो-
त्तरणरूपेत्यन्वयः । अग्निःसूर्यसोमवियुद्धमिति प्रथमान्तपाठे ज्योतिषो
विशेषणम् ।

—२५ हंसोक्तचरणरूपेति । हसेन सत्यकामाय अयमे छान्दोग्यपठप्रपा-
ठकेभिः फलेत्यादिनामन्त्रादीनां कलात्वमुक्तम् । अतश्चरणरूपेत्यर्थः ।

—२६ अस्या अजाशब्दत्वेन व्यवहारे कारणमाहुः—भगवादिति ।
तनेजोषजतेनि श्रुतेः ।

—१०६-१ ननु भगवत्कार्यरूपाया अस्या अत्र कथं प्रत्यभिज्ञानमत आहुः-तत्र हेतुरिति ।

—४ सा मुख्या सृष्टिरिति । त्रिवृत्कृतदेवतारूपा सा मुख्या बहुमजा-जननसमर्थेत्यर्थः । उत्तरार्धं व्याकुर्वन्ति- अजद्वयमिति ।

—५ नन्वजाया ज्योतिर्हेन कथनमयुक्तं छान्दोग्ये तेजस उत्पत्तिकथने त्रिवृद्भूषताया अनुक्तेरित्यतः सूत्रशेषमवतारयन्ति- अत्रेति । निरूपयतीति सूत्रकार इति शेषः ।

—७ एवमग्रेपीति । यदादित्यस्य रोहितं रूपमित्यादि । अनेन-जी-वेन । सहायं तृतीया । आत्मनेति करणार्थं तृतीया ।

—८ सरूपत्वकथनप्रयोजनमाहुः-धीजेपीति ।

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।

—इति वाक्याद्बीजं भगवान् । अत्रापिना प्रजासु तेजोब्रह्मात्मकत्वेपि साच्चिदानन्दस्वरूपं त्रिविध्यमप्यस्तीति सूचितम् ।

—९ तस्मादिति । यस्मादेवं वाक्यतात्पर्यं तस्मादित्यर्थः ।

सूत्रार्थः-अजाशब्देनात्र ज्योतिरुच्यते । तदेवाग्निरित्यादिमन्त्रे ज्योतिषो-परुमात् । द्वा सुपर्णेति वाक्यमग्र उक्तम् । मध्ये पाठितोयमर्थः पूर्वोत्तरसंबन्ध-मर्थं दृते । तेन जीवब्रह्मरूपमजद्वयमुक्तम् । एतस्यार्थस्य स्पष्टीकरणाय श्रुत्यन्तरसंमतिं दर्शयन्ति-एके शाखिनो यदग्रे रोहितं रूपमित्यानिना स्पष्ट-मेवाधीयत इति ॥ ९ ॥

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १।४।१० ॥

—१५ यथेति । यथाजा स्वामिहिताय भवति प्रजोत्पत्तिसंपादनेन तथेयं भगवद्धितेत्याग्निर्माणवक इतिवद्गौणी लक्षणा तेनाजाशब्दवाच्याया सृष्टि-रित्यर्थः ।

—१६ भाष्यकृतः स्वाभिप्रेतमाहुः- चकारादिति । चोप्यर्थः । परोक्ष-वादोयमिति । अजाशब्देनायसृष्टिकथनरूपान्योक्तिरेव परोक्षवादः । परो-क्षप्रिया हि देवा इति श्रुतेः । परोक्षं च गम प्रियमिति श्रीमद्भागवतात् ।

—१७ हितायेति । तत्तेषां न प्रियं यन्मनुष्या विद्युरिति श्रुतेर्मनुष्याणां हानं देवाहिताय न भवतीति तद्धिताय । सौत्रदृष्टान्तं विशदयन्ति-यथेति । यथास्माकं माक्षिकं मधु तथा देवानामादित्य एव मधु तं दृष्ट्वा तृष्यन्ति देवाः । पृथिव्याः सर्वसस्योत्पादकत्ववत्सर्वार्थबोधकत्वाद्वाचो भेनुत्वं ज्ञेयम् ।

—१८ पञ्चाग्निविद्यायामिति । छान्दोग्योपनिषदि ।

—१९ अविरोध इति । यथा सांख्यमत आदित्ये चक्षुषोरधिदेवत्वत्वं सिद्धमेवेति मधुत्वं न शक्यत इति मधुविद्याश्रुतिविरोधपरिहारार्थं विद्यायाः

अ १ पा ४ सू १०]
 मूले पृ १०६ प १९]

कल्पनोपदेशो यथा साक्ष्यवादिभिरङ्गीक्रियते तथा प्रकृतेऽप्याथा सृष्टि-
 कल्पनयाजाशब्देनोच्यत इत्यर्थः ।

सूत्रार्थं—मन्त्रजाशब्दस्य प्रथमकार्यज्ञाचकृत्व कथामिति चेन्न । यथाजा
 वर्करसहिता दुग्धादिना स्वामिहितं करोति तथेयमप्सुपासिना हितं करो-
 तीति ज्ञापनायाजाकल्पनाया उपदेशात् । चकारात्परोक्षवादोयामिन्यापि
 सूचितम् । यथादित्यो वै देवमध्वित्यादिना युप्रभृतीनामग्निवत् पञ्चाग्नि-
 त्रियोक्तं तथाप्रापि न विरोधः । अतोनाशब्दमात्रात् साक्ष्यमतस्य वैदि-
 कत्वमिति ॥ १० ॥

इति द्वितीयमधिकरणम् ।

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ १।४।११ ॥

—२३ मन्त्रान्तरे साख्यशङ्कापरिहारार्थमिदं सांख्योपसंग्रहाधिकरणम् ।
 अथवा भाष्ये पुनराशङ्केत्यत्र पुनरित्युक्त्या पूर्वाधिकरणस्यैव शेषोप्यं तस्यैवैदं
 नामान्तरं ज्ञेयम् ।

—२४ त्रिपयवाक्यं दर्शयन्ति—यस्मिन्निति । यस्मिन् ब्रह्मणि पञ्च पञ्च
 जना आकाशश्च प्रतिष्ठितास्तमात्मानमेव ब्रह्माभूतं विद्वानन्यो जीवोमृतो
 भवतीति वाक्यार्थः । अस्मिन्मन्त्रे पञ्चपञ्चशब्दोक्त्या पञ्चविंशतितत्त्वबो-
 धनात्साक्ष्यमतं श्रौतमिति वादी मूढप्राहेण मनुते ।

१०७—१ तद्विशदयन्ति—यद्यपीति । अत्र—पञ्चपञ्चजना इति मन्त्रे ।

—२ न तु पञ्चद्वयपन्तिमेकं वाक्यमित्याहुः—न पञ्चानामिति । पञ्चानां
 पञ्चति पृष्ठीसमासे गृहीते वाक्यस्य साधुत्वं स्यात्परं तादृशर्मनाम एव न
 सम्भवतीति स्पष्टयन्ति—तथाहीति ।

—३ एवत्यादिति । ब्राह्मणसमाज इत्यत्र समासे ब्राह्मणानामित्यस्यैव
 पञ्चानामित्यस्य सख्यवादिनो घट्टुत्त्वान्तस्य प्रवेशो न वक्तुं शक्य इति
 न पृष्ठीसमासः ।

—४ ननु निरयबहुवचनान्तत्वादात्ता इत्यादिवत्सख्यावाचकपञ्चशब्दस्य
 बहुत्वमविवक्षितं कृत्वा पञ्चसु पञ्चेति मप्रमीसमान एवास्तिवत्यत आहुः—
 संख्यायामिति । युगे युगानङ्गीकारादिति भावः । द्वितीयपक्षे रूपगमाहुः—
 संख्येयपरत्व इति ।

—५ पञ्चत्वमेवेति । पञ्चसु सख्येयेषु घटपटादिषु पञ्चमस्या इत्यर्थां
 द्वितीयपक्षे लभ्येन तेन पञ्चत्वमख्याया एव लाभो भवेन्नतु साख्याभिमतता
 पञ्चविंशतिमख्या लभ्येतेत्यर्थः । यदिच पूर्ववदाथस्य मख्यार्थत्वं द्वितीयस्य

संख्येयार्थत्वं तत्रापि दोष इत्याहुः- पूर्ववदिति । पूर्ववत् पट्टीसमाप्तः सममीसमाप्तो वा चेदित्यर्थः । अनन्वय इति । पट्टीसमाप्तं पञ्चसंख्यासंख्येय-संख्येयमित्यर्थः । संख्येयश्च समवायः । एवंच संख्येयवाचकपञ्च-पदस्य संख्याविशिष्टे संख्येये शक्तिस्वीकारेण नत एव संख्यावैपि जाते पुनः संख्यावाचकपूर्वपदस्य प्रयोजनाभावेनाकाङ्क्षाभावादनन्वयः । सममीसमाप्तं संख्यायां संख्येयाभावादुत्तरपदस्यानन्वय इत्यर्थः । केचित्तु पूर्ववच्चेदतन्वय इति वाक्यस्यान्यथार्थं व्याख्यान्ति । तथाहि पूर्ववदिति । यथा पूर्वपदस्य संख्येयपरत्वं तथोत्तरपदस्य संख्येयपरत्वं चेदित्यर्थः । अनन्वय इति । उभयपदस्य संख्येयपरत्वे घटो घट इतिवदाकाङ्क्षाभावादनन्वय इति । ननु समाप्तानुपपत्तिर्यादि दोष-स्तर्हि तं वारवित्तुमसूर्येपश्या राजदारा इतिवदंसमर्थसमाप्तोत्रास्त्वित्यत आहुः-विधायकाभावादिति । असूर्येपश्या राजदारा इत्यत्र यथा-असूर्य-ललाटयोर्द्वैतशतपोः (पा. सू. ३-२-३६) इति पाणिनिमूत्रं विधायकं तथात्र किमपि विधायकं नास्तीत्यर्थः । नन्वेवं सांख्यमतानव सरात्मन्त्रे संख्येःपसंग्रहा-दिति हेतुत्वर्थः स्यादत आहुः-अतो वीप्सन्ति । पञ्च पञ्चेति पदद्वयेनैवार्थ-वाचकत्वाद् द्विचक्तिः । पञ्च पञ्चजना इत्यस्य वीप्सया यस्मिन्जनाः पञ्चशः पञ्चेत्यर्थं जाते पञ्चविंशतिसंख्यारूपोर्थो लभ्येत । अस्मिन्नर्थे तत्त्वानां पञ्च-विंशतित्त्वलाभो न भवति किंतु जनानामित्यस्वरसादाहुः-पञ्चजनसंहा-विशिष्टानामिति । वेदे प्रसिद्धानां निपादपञ्चमानां चतुर्णां वर्णानां पञ्च-जनसंज्ञा ।

—६ एवं चानेनाप्यर्थेन पञ्चविंशतित्त्वलाभो न भवतीत्यस्वरसादाहुः-यथासंभवमिति । भाष्यकृद्भिर्यथासंभवमित्युक्त्यैव सूचितं यत्सांख्यमत-सिद्धिः कथमपि न संभवति परंतु सूत्ररुता संख्योपसंग्रहादिति हेतुप्रयोगः कृतस्तदर्थमेवं प्रयासः करणीयः । तच्चेत्यम् । पञ्चपञ्चजना इत्येकं पदम् । जन-धन्तीति जनास्तत्त्वानि । तथा च पञ्च ते जनाश्च पञ्चजनाः पञ्चपञ्चजना इति कर्मधारयः । यद्वा पञ्चानां जनानां समाहारः पञ्चजनाः पञ्चानां पञ्चजनानां समाहारः पञ्चपञ्चजना इति समाहारगर्भितः समाहारः । अस्मिन्पक्षे आर्ष-त्याजपुंसकलिङ्गीकवचनयोरभावः । एवंच पञ्चविंशतित्त्वानि श्रूयतानीति सूत्रस्य सांख्यस्याग्रह इति भावः । एवंच संख्योपसंग्रहादिनि सूत्रस्यायमर्थः । हेतुं व्याकुर्वन्ति- तथापीति । सूत्रग्राहेण-मूर्खतयाग्राहेण दुराग्रहणेति यावत् । संख्योपसंग्रहेपीति । यथाकथंचिदिति शेषः ।

—७ लक्षणार्थं-लक्षणसंपादनार्थम् । केनचित्त्वर्गणेति । यथानेयाधिक्य-नवद्रव्यसाधारणं द्रव्यत्वरूपं धर्मं स्वीकुर्वन्ति तथा तत्रपथानिष्ठ ॥ १ ॥

धर्मं स्वीकरातु साख्य परन्वेतादृशो धर्मस्तमतेप्रसिद्धोतो न संभवतीत्यर्थ ।
अथवा लक्षणार्थं प्रत्यभिज्ञानार्थं यथा रूपत्वज्ञान विना रसापेक्षया पृथक् च-
प्रत्यभिज्ञान न जायते तथात्रापि तत्त पञ्चकनिष्ठासाधारणधर्मं विनापममुक्
इति प्रत्यभिज्ञान न जायत इति केनचिद्धमण भाषमित्यर्थ । पर स साख्य-
मते नास्तीत्याहु - सचेत्यादि ।

—८ धर्माभावे किं स्यात्त आहु - तथा सतीति । तादृशधर्मस्यासभवे
सतीत्यर्थ । पञ्चैवेति । पञ्चवसप्राहकधर्माभावे केवलपञ्चवसरयाया
सत्त्वेन पञ्चैव तत्त्वानि स्युरित्यर्थ । ते- तत्त्वपञ्चकानि ।

—९ पूर्वोक्तरीत्या पञ्चविंशतिसख्याया समग्र कृत्वा स्मार्ताना तत्त्वाना
श्रीतत्वकल्पनरूप साख्यमत न संभवति तत्र हेतुमाह-नानाभावादिति ।
नानाभावा - नाना अनेके प्रकृतिवापेक्षया भिन्ना भावा धर्मा येषा
तादृशा स्वीकर्तव्या । ननु साख्येव भूतत्वादयो धर्मा इत्याशङ्क्य
परिहरति-यद्यपीत्यादिना । भूतत्व-पञ्चभूतनिष्ठो धर्म । आकृतित्व
कर्मोद्गपधर्म । चित्तित्व-ज्ञानेन्द्रियाणा धर्म । अन्त स्थितत्व प्रकृति-
पुरुषमहदहङ्कारमनसा धर्म । एते धर्मा वक्तु शक्यत इत्यर्थ ।

—१० पर साख्यैस्तथा नोक्तमित्याहु - तथापीति ।

—१३ अन्यथोपगमादिति । साख्यकारिकास्वयथैव वचनात् । तत्र
हि मूलप्रकृतिरेयादिकारिकाया १ प्रकृतिव २ प्रकृतिविकृतिव ३ विकारव
४ पुरुषत्वमते चत्वार एव गृहीता एषा चतुर्णा मध्ये द्वावेकनिष्ठौ, एक
सतनिष्ठ, एक षोडशनिष्ठ । एवञ्च पञ्चनिष्ठस्तु कोपि न भवति
तेनान्यथैवापगम इत्यर्थ । जनयन्तीति व्युत्पत्त्या जनशब्दस्य तत्त्व-
वाचकत्व पुरुषेपि जनकत्व स्यात्तेन तदभिमत पुरुषस्य निर्लेपत्त विनह्य-
तीत्यधिक दूषणमाहु -पुरुष इति । प्रकृति कर्त्री पुरुषस्तु पुष्करपलाशव-
ज्जिलेप इति वैलक्षण्य न स्यादित्यर्थ ।

—१४ अतिरेकादिति । साख्यतत्त्वापेक्षया श्रुतावाभाकाशयोराधिक्य
भूयत इत्यर्थ ।

सुत्रार्थ - पञ्चपञ्चसख्याग्रहणादापि साख्यमत न वैदिक पञ्चविंशति-
सख्यासप्राहकधर्माणा तन्मते पञ्चपञ्चकनिष्ठत्वाभावेन तेभ्यो भिन्नवा-
त्पञ्चपञ्चजनेभ्य आकाशश्च प्रतिष्ठित इयाकाशस्य यस्मिन्नित्यनेनोक्तस्या-
मनश्चापिक्याधाय श्रुत्यर्थ इति प्रतीयत इति ॥ ११ ॥

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ ११४१२ ॥

—१८ तदनुरोधनेति । अन्वयानुपपत्त्या लक्षणाश्रयण कार्यम् ।

—१९ परिकल्प्य इति । त्रिणवेनीजस्कामं याजयेत् । युद्धं त्रिणवरात्रं तदमुत्तुमुलमुल्लवणमित्यत्र यथा त्रयो नव यत्रेति बहुव्रीहिस्तथात्र पञ्च पञ्च यत्रेति बहुव्रीहिणा सुस्तुका च गणलक्षणयापि ज्योतिःशास्त्र इव पञ्चपञ्च-शब्दः पञ्चविंशतिवाचकतया परिकल्प्यः । नन्वेवमप्यात्माकाशयोरति-रेकदोपस्तदवस्थ इति चेत्तत्राहुः—स्पष्टमाहात्म्यार्थमिति ।

—२१ पञ्चजना इति । निश्चिता इति शेषः ।

—२२ वाक्यशेषमाहुः—प्राणस्येति ।

१०८-२ माहात्म्यविरोधश्चेति । ते निश्चिक्युरित्यादिनोत्तरार्धे भगव-न्माहात्म्यनिरूपणमस्ति । भगवदपेक्षामावे तु तेन निरूपणेन विरोधः । साध्यमत ईश्वरानङ्गीकारान्तुतरा विरोध इत्यर्थः । एवंच विरोधपरिहारार्थ-मेकवाक्यतारूप उपायोस्तीत्याहुः—अत इति ।

—३ पञ्चजनवाक्यस्य चेति । चकाराद्वाक्यशेषस्याप्यन्योर्थो वर्तत इत्यर्थः । पञ्चजनवाक्यार्थमाहुः—अतो बुद्धेरिति ।

—६ एकार्थत्वे—एकब्रह्मज्ञानरूपप्रयोजनकत्वे । सर्व संगतमिति । शेष-प्राणादिवाक्येन कर्ता पञ्चजनवाक्येन च करणं बोध्यत इत्यर्थोदेकवाक्यम् । साकाङ्क्षं त्वेकवाक्यं स्यादसमानं हि पूर्वेषु (जै. घ. ३।१।१९) इति जैमिनिमुद्रेण कर्तुः करणाकाङ्क्षा करणस्य च कर्त्राकाङ्क्षेति तयोः साकाङ्क्षत्वेन बुद्धिबृत्तिजनको भगवान् इत्येकस्मिन्नेवार्थे बोधिते ब्रह्मज्ञानं भगवन्माहात्म्यज्ञानं च जायत इति सर्वं संमतं स्यादित्यर्थः ।

—७ ननु प्राणादिवाक्यं कर्तृबोधकत्वान्मुष्यं तस्य शेषत्वं कथमत आहुः—खण्डत्वादिति । साकाङ्क्षत्वेन पूर्ववाक्यान्पृथक्प्रयोगादित्यर्थः । ननु येन प्राणायामाद्यनुष्ठीयते तस्यैव सिद्धिरिति योगशास्त्रे प्रोच्यत इति जीवस्यैव प्रवर्तकत्वं तेन भगवन्माहात्म्यविरोधः स्यादेवेत्यत आहुः—सर्वप्रवृत्तिकत्वा-दिति । प्राणायामादित्तापने जीवस्य प्रवर्तकत्वं भगवत एव बोध्यमिति नैव विरोध इत्यर्थः ।

—८ नन्वत्र पञ्चग्रहणात्पञ्चानां प्रवर्तकत्वमस्तु कथं सर्वप्रवर्तकत्वमतः पञ्चसु सर्वनिवेशमाहुः—तथेति ।

—९ गृहीतमिति । तेन रसनापि गृहीतित्यर्थः ।

—१० कचिदेकग्रहणमिति । तेजस्यैकस्या वाचो ग्रहणम् । उभयौ-र्ग्रहणमिति । प्राणाद्ययोस्तुभयोरुभयग्रहणयो रसनाद्ययोश्च ग्रहणम् ।

—११ आकाश इति । स च भूतानां तद्गणानां चोपलक्षणम् । एवं चैतेषां ब्रह्मणि प्रतिष्ठितत्वोक्त्या प्राणवाक्ये प्रवर्तकत्वकथनेन च जीवो न सिध्यतीति भावः । पञ्चजना इति । योगेनेति शेषः ।

सुत्रार्थः—पञ्चजनशब्दवाच्यः प्राणादय एव । प्राणस्य प्राणनित्यादि वाक्यशेषादिति ॥ १२ ॥

ज्योतिषैरेषामसत्यत्वे ॥ १।४।१३ ॥

सुत्रार्थः—जाण्वानां पाठे वेसति ज्योतिषा षड्वसंसंख्यापूरणम् । अतोयं मन्त्रोपि न साख्यमतमूलमिति ॥ १३ ॥

इति तृतीयमधिकरणम् ।

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथान्यपदिष्टोक्तेः ॥ १।४।१४ ॥

पूर्वाधिकरणपेक्षया विशेषमाहुः— श्रुतिविधितिपेक्षादिति । परस्पर-विरोधादित्यर्थः ।

१०२—१ नास्तीतीति । बोधयितुमिति शेषः ।

—२ अन्यथैवेति । साक्षादात्मन एवेत्यर्थः ।

—४ युगपत्सर्वसृष्टिरपि बोध्यत इत्याहुः—इदमिति । अत्राधिकरण एव संशयः । विप्रतिषिद्धनानाप्रकारकसृष्टिवोधिकां श्रुतिमनादृत्यैकाविधसृष्टिवोधका स्मृतिरादर्शनीया मूलभूतश्रुतिवोददर्शनीया ।

—५ पूर्वपक्षमाहुः—एवमिति । कमम्युक्तभेत्यादि । विविधक्रमैर्विविध-धुत्क्रमैश्चेत्यर्थः ।

—६ ग्रहा त्वेति । इदं वाक्यं तैत्तिरीये प्रथमाटके । तदर्थश्च । ग्रहा-स्तोमग्रहादनु पश्चात्प्रजाः पशवश्च प्रजायन्ते इदमर्थवादवाक्यं यथा ग्रहस्व रूपबोधनार्थं नतु प्रजादिकारणत्वबोधनार्थं तथा सृष्टिवाक्यान्पि ब्रह्मस्वरूप-ज्ञानार्थानीत्यर्थः ।

—७ अध्यारोपापवादस्यायेनेति । मायावादिमतेयं न्यायः ।

अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते ।

इति तस्तां प्रदायिकोक्तेः । श्रुतौ कर्तृत्वबोधकान्यकर्तृत्वबोधकानीति द्विविधवाक्यानि सन्ति । तत्र मायावादिमते कर्तृत्वप्रतिपादकवाक्यैर्वह्मणि कर्तृत्वमध्यारोप्य तस्याकर्तृत्वेनापवादः क्रियते । तदप्यायेन श्रुतिविप्रतिषेधा-स्कारणत्वं नेत्यर्थः ।

—८ बाह्याबाह्यमतभेदेभ्यिति । वेदबाह्यानि गौतमक्राणात्तादिमतानि तेषां मते परमाण्वादीनामेव जगत्कारणत्वात् । अबाह्यानि श्रुतिमूलकसां-ख्यादिमतानि ।

—१२ यथाव्यापदिष्टमिति । साच्चिदानन्दरूपवत्त्वसर्वेश्वरत्वादिना । मायावादिनामध्यारोपापवादेन समाधानं न योग्यमित्याहुः— न तस्येति ।

सुप्रार्थः— सृष्टिभेदेषु ब्रह्मणः कारणत्वे विरोधो न । यथैकत्राकाशादिषु
कारणत्वेनोक्तस्यान्यत्रापि तस्यैव कारणत्वेनोक्तिति ॥ १४ ॥

इति चतुर्थमाधिकरणम् ।

समाकृपात् ॥ १।४।१५ ॥

—२१ पुनरन्यथेति । प्रथमान्तरेण श्रुतिविरोधमाशङ्क्येत्यर्थः । संशयः
पूर्वाधिकरणवत् । अथिदिति । तत्तिरीयके छान्दोग्ये च ।

११०-१ विमानमिति । विरुद्धं गानम् । कर्मत्रादिति । यथा मलयद्वास-
सोमं नाथादिति निषिध्य-अथो एतद्वाहुरभ्यक्षन वाचं विद्या अन्नमभ्यक्षन-
मेव न प्रतिशुद्धं कामनयान्वादिति पक्षान्तरं कर्माभिधेयं उक्तं तद्वयत्र पक्षान्तरं
यो द्वयं तत्र श्रुत्या तद्वैक आहुरिस्तुच्यते ।

—२ पक्षान्तरकारणमाहुः— नहीति । प्रथमपक्षे दूषणमाहुः— असंप्रयेति ।
यो ब्रह्मासद्ददं सोममेव भवतीत्यर्थः ।

—३ द्वितीयपक्षे दूषणमाहुः— आदित्यवर्णमिति ।

—४ तस्मादिति । अव्याकृतामिति श्रुतिपदेनाव्याकृतस्याव्यक्तस्य प्रथ-
मस्य गृहीतं शक्यत्वात् ।

—५ स्वस्थानात्—स्वार्थात् ।

—६ घेलक्षणेन—सादृशद्विलक्षणेन ।

—७ को अद्धेति । इदं वाक्यं तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके प्रथमपाठके ।
अथा—साक्षात् ।

—११ लोके प्रसिद्धतादृशायादिति । लोके प्रसिद्धो यः सच्छब्दस्य
सत्प्रविशिष्टोर्थास्तदृशायात्यामाफपांश्रप्यावनादित्यर्थः । यथा यथोपासत
इति । तत्तत्प्रकारेण भावने तत्तत्कलप्रामित्यर्थः ।

—१२ तत्रोदाहरणं कंसादय इत्याहुः—यथेति ।

—१३ अधिकरणारम्भे विमानमुक्तं तत्र संभवतीत्याहुः—सर्वेति ।

—१४ प्रथमः पक्ष इति । सदेव सोम्येति वाक्योक्तः प्रथमस्योपि
स भगवानिति प्रथमः पक्ष इत्यर्थः । असत्पक्षेण तुल्यमिति । घेलक्षणेनो-
पकमित्यर्थः । नासदासीदिति । इदं वाक्यं तैत्तिरीये द्वितीयाष्टके ।

—१५ तम इति । तमःशब्देन कर्माभिधीयते । पूर्वमनभिम्यक्ती हेतु-
माहुः—कर्मणोपीति ।

—१६ पूर्वमनभिम्यक्तौन्पकारस्तमःशब्दवाच्यो न भवति ततः कर्मव-
त्तदास्यं धत्तव्यमिति मुक्तिमाहुः— नहीति । लोक इति । इदमुपलक्षणम्

तम आसीत्तमसा मृद्धमद्य इत्यादिश्रुतेरपि तत्रत्यायाः प्रमाणत्वात् । एवं
 चेतावता श्रुत्या सदसद्विद्वक्षणो भगवान् जगत्कर्तृति गानमेव कृतं न
 विगानमिति भावः ।

—१८ स्वयं-सहायान्तरानपेक्षया ।

सुत्रार्थ- नो सदासीदित्यादिश्रुतिभिरसदादीनां कारणत्वेन कथनाद्ब्रह्मणः
 कारणत्वे विप्रतिपात्तिरिति चेन्न । एतेषां जगत्कारणप्रतिपादकसदादिपदानां
 लोकासिद्धार्थमपास्त्य ब्रह्मपरकत्वकल्पनादिति ॥ १५ ॥

इति पञ्चममधिकरणम् ।

जगद्वाचित्वात् ॥१४१६॥

—२३ विषयवाक्यमाहुः- कौपीतिक्रियाह्यण इति । सर्वादिपटोभ्यायो
 विषयवाक्यम् ।

१११-६ ननुपक्रमे ब्रह्मत्वमुक्तमत आहुः- ब्रह्मत्याद्य इति । आदिपदेन
 घृहदादीनां ग्रहणम् । राजत्ववदिति । यथा सर्वत्र देहेषु जीवत्वसाम्येपि
 परानियोजकत्वोपाधिना क्वचिद्देहे जीवस्य राजत्वं कर्मकरणीयाधिना च
 क्वचियजमानत्वं तत्रापीत्यर्थः ।

—७ नन्वसंजातविरोधित्वेनापेकमस्य प्राबल्याद्ब्रह्मण एव कर्तृत्वमस्ति-
 ति चेत्तत्राहुः-अस्मिन्निति । उपसंहारभेद उपक्रमस्य प्राबल्याभावादिति
 भावः । सर्वत्र-यथाहशोपक्रमोपसंहारस्थलेषु ।

—८ तथा सतीति । वेदेन देहविशिष्टाभिमानिनः कर्तृत्वे बोधिते सती-
 त्यर्थः ।

—९ बन्धमोक्षत्रयस्थेति । भवेदिनि व्यवहितेनान्वयः । एवंसति-
 आभिमानिनः कर्तृत्वे सिद्धे सति । अर्थादिति । जीवस्य कर्तृत्वाभिमानेन
 कर्तृत्वमस्तीत्यर्थादेव प्रकृतौ कर्तृत्वमित्यर्थः ।

—१२ पूर्वसिद्धं-पूर्वस्मिन्नप्याय इन्द्रप्रतर्दनसंवादे सिद्धम् ।

—१३ सर्वविद्युत्-सर्वश्रुतिविद्युत्-अश्रुतकल्पनेति । अश्रुतस्य प्रकृ-
 त्वाभिमानिनः कल्पना । श्रुतस्य ब्रह्मणस्त्याग इति दोषापत्तिरित्यर्थः ।
 अतः-ब्रह्मणः कर्तृत्वात् । लय इति । प्राणादीनामिति शेषः । ननु प्राण एव
 प्रज्ञात्मेति वाक्यविरोधान्प्राणादीनां ब्रह्मणि लयः कथमत आहुः-प्राणात्मे-
 त्यादि । पूर्वसिद्धं-पूर्वस्मिन्नप्याय इन्द्रप्रतर्दनसंवादे ब्रह्मणः प्राणशब्दा-
 ध्यत्वं सिद्धम् ।

सुत्रार्थः-भगवानेव जगत्कर्ता न जीवस्तज्जगत्कर्तृत्वस्यान्यत्राश्रुतत्वा-
 दश्रुतकल्पनानुपपत्तेरिति ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १।४।१७ ॥

सुत्रार्थः-कृप एतद्वालाके-इत्यास्मिन्प्रकरणे जीवलिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च जीवाद्वा मुख्यप्राणाद्वा सृष्टिरुकेति न ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमिति चेत्तत्राह-जीवप्राणयोः कर्तृत्वकथनं तु जीवस्य ब्रह्माश्रितत्वात्प्राणस्य ब्रह्मयोगाद्बुद्धं नतु तपोः एतन्त्रया जगत्कर्तृत्वं संभनतीति आश्रितत्वादिह इत्यादिसूत्रेण पूर्वमेव व्याख्यातमिति ॥ १७ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिःप्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १।४।१८ ॥

११२-—पुसांख्यमतमाचार्यशिष्याणामन्येषामप्यनुमतं न भवतीति बोधयितुं सूत्रप्रयोजनमाहुः-स्वमतेनेति । नियतधर्मवादस्वरूपमाहुः-स्वापेत्यादि ।

—६ परिहारं विदूषवन्ति-तस्मिन्निति । यस्मिन्पक्षे स्वापप्रबोधयोर्जीवमुख्यप्राणधर्मत्वान्तलिङ्गत्वमेव न ब्रह्मधर्मत्वं तस्मिन्पक्षे । अन्यार्थं-ब्रह्मबोधार्थम् । तदाश्रयत्वेन तत्परिचापकत्वात् ।

—७ ननु सूत्रस्थतुशब्देन पूर्वपक्षादस्य ज्यायस्त्वं कुतो नेत्याशङ्क्यं परिहृतं तुशब्दप्रयोजनमाहुः-भेदे हीति । एतस्य मतस्य पूर्वस्माद्बेदान्तिमताज्जेदेवश्यं जैमिनिनापि सांख्यमतं निराकर्तव्यमिति बोधकस्तुशब्दो नतु सिद्धान्तपक्षादस्योत्कर्षबोधकः । गमाविश्य च भूतानीत्यादिभिर्भूतादिसर्वकार्यस्य भगवत्कार्यतयैव सिद्धत्वात् ।

—८ जीवब्रह्मणोरन्यार्थत्वं कथं तदाहुः-ब्रह्मप्रतिपर्यर्थमिति । तयोर्भूमौ मूर्तैविलक्षणौ स्वापप्रबोधौ ।

—९ अपि चेत्यनेन सूचितं हेतुमाहुः-उपक्रमेत्यादि ।

—११ फलमिति । उपसंहारस्थं फलमित्यर्थः ।

—१२ सूत्रस्थं हेत्वन्तरमाहुः-अपिचेति ।

—१३ क्षातत्वादिति । एष इति शब्देन बालाकिज्ञातपदार्थस्यैव निर्वेशादित्यर्थः ।

सुत्रार्थः-ब्रह्मज्ञानार्थमेव जीवमुख्यप्राणधर्मकर्तृत्वमिति जैमिनिराह । अपिच कृप इत्यादिप्रश्नेन यत्रैष इत्युचरोण चेदं प्रकरणं ब्रह्मपरामिति ज्ञायते । एवं चाजसनेपिशालिनो हसबालाकिब्राह्मणे स्पष्टमधीयत इति ॥ १८ ॥

इति षष्ठसधिकरणम् ।

वाक्यान्वयत् ॥ १।४।१९ ॥

११३-—११ स्थमतीत्य-लौकिकप्रतीत्या ।

—१३ ब्रह्म त परादादिति । अस्याः श्रुतेस्तात्पर्यम् । ब्रह्मक्षत्रादिरूपा
वर्णाभिमानिनी देवता य आत्मनः सखाशादन्यत्र ब्रह्मक्षत्रादि वैद त तादृश-
वेदनापराधात्परानुदायितेति ।

—१४ भवतीति । एवञ्च दुन्दुभिदशब्दः कोलाहलाभिभावफ इति भावः ।

—१७ तत्र-तादृशशब्दे ।

—१८ ननु तादृशशब्द दुन्दुभ्याघात कारण न तु तद्दर्शनमित्यत आहुः-
अनुमानद्वारति । अनुमानप्रकारश्चेत्थम् । महाकोलाहले दुन्दुभिप्रवणा-
नन्तरं कस्याप्य शब्द इति जिज्ञासा जायते तदनन्तरमप्य शब्दो दुन्दुभ्या-
घातजन्य पूर्वश्रुतशब्दसदृशशब्दत्वात् । यन्नैव तन्नैव यथा घटः । भवतीति ।
एवमनुमिती सपत्न्याया याज्ञेष्टोप्य शब्दस्त द्रक्ष्याम इति प्रयत्न कृते दुन्दु-
भिदर्शन भवतीति तात्पर्यम् । ततो दुन्दुभिदर्शनानन्तर दुन्दुभिस्तादृशशब्द-
कारणमिति ज्ञानमुत्पद्यते । एव चोपचारादुन्दुभिनिष्ठा कारणता दुन्दुभि-
निदर्शन आनीयते । अत एव प्रयोगो भाष्य तत्र कारण दुन्दुभिदर्शनमिति ।
एव चानुमानद्वारा परम्परया दुन्दुभ्यादिदृष्टान्त ।

—१९ दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिक योजयन्ति-तथेति । कार्यानुसंधान
इति । कार्यं शरीर तत्समवेतनेष्टानुसंधानेनेत्यर्थं । भवतीति । मननादि-
द्धारोति शेष । तत्र-भगवति ।

—२० तत एव-भगवत एव । तस्मिन्नेव-भगवत्त्वेव । यथा घटोत्पत्तेः
प्राग्लयानन्तर मध्ये च मृद्वियत एव भगवान्नामरूपोत्पत्ते प्रागनन्तर च
द्वियत एवेति भावः ।

—२१ ह्वयेन- स यथेत्यादिकण्डिकाद्वयेन । विशतीति । आश्रय-
त्वेनेति शेषः ।

—२२ तावन्मात्रतानिराकरणायेति । कायात्पर्यन्तर यावद्दिनाश-
पर्यन्त प्रतीपमानतानिराकरणायेत्यर्थं । न प्रेत्येति । अस्याः श्रुतेस्तात्पर्यं
भूतलयोत्तर भगवत्कृपयाज्ञाननाशे नामरूपामक ज्ञापक नास्तीति । एव
च शरीरादिनामरूपान्मक कार्ये तस्य ज्ञापक रूप वक्तुं शक्यते । शरीरल-
योत्तर ज्ञापक रूप नास्तीत्येव ननु भगवानेव नास्तीति ज्ञेय तस्य काष्ठा-
पारिच्छिन्नत्वात् ।

—२३ एतदेवाहु - न शक्यत इति । विशेषाकाङ्क्षायां-स क इति
विशेषाकाङ्क्षायाम् ।

—२४ अतिरिक्ताकथने-जगद्विज्ञत्वेनाकथने । वक्ष्यत्वमिति । भगवान्
विशेषरूपेण कथनायोग्यः । अथवा स नास्त्येवेति समोहदशायामकथने
वक्ष्यत्वमित्यर्थः ।

—१३ ब्रह्म त परादादिति । अस्या श्रुतेस्तात्पर्यम् । ब्रह्मक्षत्रादिरूपा वर्णाभिमानीनी देवता य आत्मन सकाशादन्यत्र ब्रह्मक्षत्रादि वेद त तादृश-वेदनापराधात्परानुर्यादिति ।

—१४ भवतीति । एव च दुन्दुभिदशब्दः षोडशलाभिभावक इति भावः ।

—१७ तत्र-तादृशशब्दे ।

—१८ ननु तादृशशब्द दुन्दुभ्याघात कारण न तु तद्दर्शनामित्यत आहुः-अनुमानद्वारति । अनुमानप्रकारश्चेत्यम् । महाकोलाहलं दुन्दुभिभ्रवणा-नन्तर कस्याय शब्द इति जिज्ञासा जायते तदनन्तरमप्य शब्दो दुन्दुभ्या-घातजन्य पूर्वश्रुतशब्दतादृशशब्दत्वात् । यत्नेव तत्त्वं यथा घटः । भवतीति । एवमनुमितौ सपञ्चाया धात्रिण्योऽय शब्दस्त द्रक्ष्याम इति प्रयाने कृते दुन्दु-भिदशन भवतीति तात्पर्यम् । ततो दुन्दुभिदर्शनानन्तर दुन्दुभिस्तादृशशब्द-कारणमिति ज्ञानमुत्पद्यते । एव चोपचाराद्दुन्दुभिनिष्ठा कारणता दुन्दुभि-निदर्शन आनीयते । अत एव प्रयोगो भाष्य तत्र कारण दुन्दुभिदर्शनमिति । एव चानुमानद्वारा परम्परया दुन्दुभ्यादिदृष्टान्त ।

—१९ दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिके योजयन्ति-तथेति । कार्यानुसंधान इति । कार्यं शरीर तत्समवेतचेष्टानुसंधानेनेत्यर्थः । भवतीति । मननादि-द्वारेति शेष । तत्र-भगवति ।

—२० तत एव-भगवत एव । तस्मिन्नेव-भगवत्येव । यथा घटोत्पत्ते प्राग्लयानन्तर मध्य च मृद्ध्यत एव भगवान्नामरूपोत्पत्ते प्रागनन्तरं च त्रियत एवेति भावः ।

—२१ ह्येन- स यथेत्यादिकण्ठिकादयेन । विशतीति । आश्रय-त्वेनेति शेषः ।

—२२ तावन्मात्रतानिराकर्णायीति । कार्यात्पत्त्यनन्तर यावद्विनाश-पर्यन्त प्रतीयमानतानिराकर्णायेत्यर्थः । न प्रेत्येति । अस्या श्रुतेस्तात्पर्यं भूतलयोत्तर भगवत्कृपयाज्ञाननाशे नामरूपात्मक ज्ञापक नास्तीति । एव च शरीरादिनामरूपात्मक कार्ये तस्य ज्ञापक रूप वक्तुं शक्यते । शरीरल-योत्तर ज्ञापक रूप नास्तीत्यत्र नतु भगवानेव नास्तीति ज्ञेय तस्य काला-परिच्छिन्नत्वात् ।

—२३ एतदेवाहु - न शक्यत इति । विशेषाकाङ्क्षायां-स क इति विशेषाकाङ्क्षायाम् ।

—२४ अतिरिक्ताकथने-जगत्त्रिचत्वेनाकथने । चञ्चकत्वमिति । भगवान् विशेषरूपेण कथनायोग्यः । अथवा स नास्त्येवेति समोहदशायामकथने चञ्चकत्वमित्यर्थः ।

—११४-१ कार्यवैलक्षण्यमिति । जगद्रूपकार्यापेक्षया वैलक्षण्यम-
विनाशित्यादि । सिद्धवत्कारेण-सिद्धवतिर्देशेन ।

—२ आदेति । तस्यैव संसारमाहेत्यर्थः । मात्रासंसर्ग इति । यदि स
भगवान् नित्यो न स्यात्तर्हि तस्य मात्रासंसर्गो न भवेदित्यर्थः । मात्रा-
संसर्गस्त्वस्य भवतीति माध्यन्दिनः पाठः । ननु भगवानविनाशी तर्हि विशेषतः
कुतो नोक्तमित्यत आहुः-विशेषतस्त्विति ।

—३ चक्षुरिति । यावद्भेददृष्टिस्तावच्चक्षु रूपमेव पश्यति ।

ननु सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुत्या रूपमपि ब्रह्मेवेति शङ्कते-नन्विति ।

—४ समादधते-तत्रेति । तद्ब्रह्मापश्यन् रूपदर्शनसमये द्रष्टव्यत्वेन रूपं
पश्यति न ब्रह्म पश्यति तदानीं सर्वं ब्रह्मेति ज्ञानाभावात् ।

—५ अतद्रूपत्वात्-रूपस्य ब्रह्मत्वाभावात् । अयमर्थः । यावद्भेददर्शनं
तावद् ब्रह्म ब्रह्मत्वेन रूपं न पश्यति । अत एव विशेषरूपेण ब्रह्मोपादानं
कर्तुं न शक्यत इति भावः ।

—६ ज्ञानेन भेददृष्टौ लीनायामपि विशेषरूपेण कथनमशक्यमित्याहुः-
ह्यानोत्तरमिति ।

—७ आदिमध्यावसानेष्विति । येनाहममृता स्यामित्यादिः । मात्रा-
संसर्गस्त्वस्य भवतीति मध्यम् । इदमेव हीत्यनेनावसानम् ।

—८ उत्कर्षः-स्तुतिः । एवं जीवस्य स्तुत्यर्थं ब्रह्मता जगत्कर्तृत्वं चेति
कथनमित्यर्थः ।

—९ अर्थविरोधादिति । ब्रह्म ह्यविकारि कार्यरूपेण तत्कर्तृत्वं विकुर्षा-
दित्यर्थविरोधादित्यर्थः ।

—१० प्रकृतिवाद इति । जीवे जगत्कर्तृत्वं केवले न संभवतीत्यतो
जीवाधिष्ठिता प्रकृतिरेव जगत्कारणमिति वादः ।

—११ शन्वेतीति । कारणत्वेनेति शेषः ।

—१२ जीवप्राधान्यगन्धोपीति । ततस्तदधिष्ठिता प्रकृतिस्तु दूरापेता ।

—१३ तन्मूलकत्वेन । पूर्व-जीवमुख्यप्राणलिङ्गादित्यादिषुत्रे । विषय-
स्पर्श इति । विषयस्पर्शवत्त्वं जीवधर्मः स च जीवस्य ब्रह्माश्रितत्वाद्ब्रह्मादि
कथ्यते । एवं विज्ञातृत्वं ब्रह्मधर्मः स च ब्रह्माश्रितत्वाज्जीवेषु भासते । तस्यैव-
ब्रह्मण एव ।

—१४ एवं सति-एवं चोभयथापि जीववाक्यत्वाभावे ।

सुत्रार्थः-यदेवेत्यादिवाक्यस्य ब्रह्मण्येवान्वयान्नेदं जीवप्रकरणमिति ॥१९॥

प्रतिज्ञासिद्धेलिङ्गमाश्मरथ्यः ॥११४॥२० ॥

११५-३ पुत्रादिप्रियसहचरनादिति । पुत्रादयो ये लौकिकाः प्रियास्ते-
सहचरनात् ।

—५ तदभेदेन-ब्रह्माभेदेन ।

—६ सर्वविज्ञानमिति । आत्मनि वा अरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितमिति वाक्यात् ।

—७ तस्यैव-सर्वस्वस्य । तस्याः-उपक्रमे जीवात्मकथनप्रतिज्ञाया ।

—८ ध्रोतश्चादीति । आत्मा घारे द्रष्टव्य इति वाक्यविषय । एवञ्च सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाभेदं ब्रह्मप्रकरणे सिध्यतीति भावः ।

सुत्रार्थ - जीवोपक्रमार्जीवस्यैवेदं प्रकरणमिति चेन्न । यत एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा जीवस्य भगवद्दशत्वेन तदभेदे मति सिध्यति । एवञ्च तस्या प्रतिज्ञायाः सिद्धेरिदं लिङ्गं यथा जीवो भगवद्दशस्तथा जटोपीति ज्ञापकम् । अतो जीवोपक्रमेपि न तत्प्रकरणमेतदित्याश्मरश्चो मन्वत इति ॥ २० ॥

उत्क्रमिष्यत पूर्वभावादित्याहुर्लुलोभिः ॥ १।४।२१ ॥

—१३ एव कथनं मुक्तिप्रामिच्छित्कमित्यत्र किं गमकमित्याहुः-अन्यथेत्यादि । औद्दुलोमिमतमेतत् । चिद्रूपे ब्रह्मणि जीवस्य प्रवेशो मोक्षः । ब्रह्म तु चिद्रूपं व्यापकमेव चेदानामपि जीवस्तत्र प्रविष्ट एव परं तत्र सघातस्यान्तराय । यथा गृहमभ्यगतभाण्डस्थं वस्तु गृहे । तद्वस्तु यदा भाण्डाल्लिङ्गस्य स्थाप्यते तदा साक्षाद्गृहमध्यस्थं भवति । तथैव जीवोपि सघाताद्ब्रह्मिर्भूय यदा साक्षाच्चित्तवद्भ्यं स्यात्तदा मुच्यतेति सघाताद्ब्रह्मत्वबोधनार्थमेव जीवोपक्रमः । मैत्रेयी मोक्षेच्छुः सर्वा विद्या पृच्छति । तस्यै यदि मोक्षयोग्य जीवस्वरूपं न ज्ञापयेत्तर्हि तैव कथममृता भवेदतो येनाह नामृता स्यामिति तद्वाक्यमेवैवकथनस्य मुक्तिलिङ्गत्वे गमकमित्यर्थः ।

—१५ दूषण-प्रकृतिवादापत्तिरूपं दूषणम् ।

सुत्रार्थ -ससारादुत्क्रमिष्यतो जीवस्य लिङ्गं मज्जय्या एवममृतीभावः । अतो ज्ञानेन ससारादुत्क्रमिष्यतो जीवस्यामृतत्वमिति ज्ञापनार्थं जीवोपक्रमः । इत्यौद्दुलोमिर्भनुत इति ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ १।४।२२ ॥

—१८ ब्रह्मेतीति । एव चेदं ब्रह्मप्रकरणमेवेति भावः । अन्यथा-विशेषावस्थाभावे ।

—१९ भवतीति । उक्तमिति शेषः । काशकृत्स्नमते जीवो ब्रह्मेव । भावत्पर्यन्तमज्ञानं तावत्पर्यन्तं सप्त रावस्था । एतदाशयेन मोक्षस्वरूपमाहुः-माशुस्त्विति ।

—२० सिद्धान्ताद्-अशत्वेन व्यवसाय इति सिद्धान्तात् ।

—२४ सिद्धमिति । मतान्तररीत्यापीदं ब्रह्मप्रकरणमेवेत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—भगवत एवावस्थितिविशेषो जिव इत्यवस्थितेर्लिङ्गं जीवोपक्रम इति काशकृत्स्नो मनुत इति ॥ २२ ॥

इति सप्तममधिकरणम् ।

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ १।४।२३ ॥

१।१६-१ एवं-अधिकरणसप्तमेन ।

—२ अस्याधिकरणस्यैतत्प्रयोजन यद्ब्रह्मणः कारणत्वे मित्त्वेऽपि शरीराख्य-शक्तिरूपा मायां विना कारणताया अनिर्वाहान्माया समवायि कारणमस्तु ब्रह्मच निमित्तकारणमस्त्विति यदुच्यतेर्धनरतीयं तन्निराकरणामित्याहुः—अर्धजरतीयेत्यादि । संशयः—समवायिकारणं प्रकृतिर्निमित्तकारणं ब्रह्मा-थवा सर्वविधकारणं ब्रह्मेति ।

—६ अवैलक्षण्यादिति । क्वचित्कार्ये प्रत्येकं सत्त्वरजस्तमसां समवायेन वा दर्शनात् ।

—७ अन्यदिति । निमित्तकारणमित्यर्थ । ननु कार्येण सत्त्वादीनामनु-वृत्तिदर्शनायथा प्रकृतेः समवायित्वं तथा सत्त्वरूपब्रह्मणस्य सर्वत्रानुवृत्ति-दर्शनाद्ब्रह्मणोऽपि समवायित्वे किं बाधयमित्यत आहुः—अपेक्ष्यत इति । यदि समवायिनिमित्तयोर्भेदो न स्वीक्रियेत तर्हि ब्रह्मणानामपहतपाम्भवादीनां कार्येणुवृत्तिर्दृश्येतातो भेदोपेक्ष्यत इत्यर्थः ।

—८ अप्राथं वैदिकदृष्टान्तमाहुः— कर्मण्यपीति । धर्म-यज्ञे । यज्ञा-दिवैदिककर्माणि श्रुतिस्मृतिसमवायो यथाङ्गीक्रियते तद्वदत्रापि क्रियता-मित्याहुः—एवमित्यादि ।

—९ प्रकृतिश्चेति । प्रकृतिशब्दश्च समवायिकारणे रूढः । मूलप्रकृतिर्घट इत्यादिव्यवहारात् । किंच प्रकृष्टा ऋतिर्निति योगादय निमित्तकारणे-पि योगरूढः । एवच समवायिकारणं निमित्तकारणं च ब्रह्मेवेत्यर्थः । नन्वेव-मपि निमित्तकारणं ब्रह्मेत्येतदात्मकौशस्त्रयास्मन्मतसिद्धोऽङ्गीक्रियत एवेति चेन्न नैयायिक सिद्धस्यैतस्याङ्गीकारात् ।

—१० अत एव सूत्रे समवायिकारणपद परित्यज्य प्रकृतिपदं प्रयुक्त-मित्याशयेनाहुः—प्रकृतिपदप्रयोगादिति । स्मृतिसिद्धेत्यादि । नैयायिक-स्मृतिसिद्धा यत्तृतीयकारणात्मकाः सर्वे समवायिनो धर्माः संयोगादयस्तेषा-मपदेशः कथनम् । न केवलं सर्वकारणं ब्रह्म । अपि तु सर्वकारकमपि तदेव ।

—११ इत्याहुः— चकारादिति । यत्रेत्यादिति ।

यत्र येन यतो यस्य यस्मै यद्यथा यदा ।

स्यादिदं भगवान् साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः ॥

इति पुराणो काधारादिपूर्वकारकसंग्रहः ।

—१६ पकेन कार्यसिद्धावुभयोर्ग्रहणं कृत इत्याहुः— उभयोरिति ।
उपचारव्यावृत्त्यर्थ— गौणत्वनिवृत्त्यर्थम् ।

प्रतिज्ञादृष्टान्तात्परोधात् । प्रतिज्ञापदेन प्रतिज्ञावाक्यं तथा दृष्टान्त-
पदेन दृष्टान्तवाक्यं ग्राह्यम् । प्रतिज्ञाशब्दार्थस्तु नियमः— संविदाद्यः प्रतिज्ञान-
मिति कोशात् । उपक्रमोपसंहारवदिति । दृष्टान्तोपपत् ।

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोपूर्वता फलम् ।

अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥

इति वाक्यातुरोधादुपक्रमोपसंहाराभ्यामर्थसिद्धौ यथोपचारशङ्का नो-
द्भवति तथा प्रतिज्ञादृष्टान्तपरेरकार्थ्येनेत्यर्थः । प्रतिज्ञामात्रत्व इति ।
केवलं प्रतिज्ञामात्रस्य हेतुत्वे सतीत्यर्थः । एवंच प्रतिज्ञामात्रमिति हेतुश्वे-
त्स्वीक्रियते तदा अदृष्टा या योगजप्रत्यासत्तिस्तद्द्वाराप्येकविज्ञानेन सर्ववि-
ज्ञानं भवेत् । यथा—विश्वं पश्यति दूरतः । इति ।

अनामतमतीतं च वर्तमानमतीन्द्रियम् ।

विप्रकृतं व्यवहितं सम्यक्पश्यन्ति योगिनः ॥

इति । ततश्च तेन वाक्येन ब्रह्मणः समवायित्वासिद्धिर्न स्यात् ।

—१७ दृष्टान्तमात्रत्व इति । यदि दृष्टान्तमात्रं हेतुक्रियते तदा सर्वं
वाक्यं ज्ञेयत्वात्तदेकदेशवत् । घटो वाच्यो ज्ञेयत्वात्पटवदित्वादिबन्धुत्वं सर्वं
मन्ज्ञेयत्वादित्यप्यनुमानं संभवतीत्यनुमानविधयापि स्यात् ।

—१८ सर्वसमानधर्मवदिति । सर्वसमानः सर्वत्र वर्तमानो यो धर्मो
ज्ञेयत्वादिरूपस्तद्युक्तं ब्रह्म स्यान्नतु समवायिकारणमित्यर्थः । उभयोः—प्रति-
ज्ञादृष्टान्तयोः । प्रतिज्ञायाः—एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं भवतीति प्रतिज्ञायाः ।

—१९ दृष्टमेव—कार्यकदेशप्रत्यक्षमेव । द्वारं— समवायिकारणत्वशम-
पम् । समवायित्वासिद्धिरिति । यथैकस्मिन्मृत्पिण्डे मृत्कारित्वनिश्चयो-
त्तरं सर्वस्मिन्स्तत्सजातीये तथा ज्ञानान्मृत्कार्यां सत्समवायित्वज्ञानमेक-
देशप्रत्यक्षादेव नत्वनुमानात्तथा प्रकृतेऽप्येकत्र सन्मपत्त्वे निश्चिते सर्वेषु तत्स-
जातीयेषु सद्विकारत्वज्ञानात्सति सर्वसमवायित्वज्ञानं तादृशप्रत्यक्षादेव भव-
तीति सदृष्टे भगवति समवायित्वसिद्धिरित्यर्थः । दृष्टान्ते पिण्डनखनिकृन्तना-
दिग्रहणस्य प्रयोजनमाहुः— कार्यकारणयोरिति । भेदाभेदमततिराकरणा-
येति । कार्यकारणयोरत्यन्तमभेदे व्यवहारसंकरप्रसंगः । आत्यन्तभेदे चैक-
विज्ञानेन सर्वविज्ञानमित्याद्युपनिषदाधप्रसंगः । अतो भेदाभेदमतमास्थेयम् ।
अयं भेदाभेदो जगत्स्यनुभूयते । यतस्तन्त्वत्वात्तानवन्तो लोके पट-
श्वेन व्यवहियन्ते । पटत्वजातिं विभ्रति च । एवंच प्रतिज्ञादृष्टान्तयोः

योरप्युपपत्तिरिति मतं निराकर्तुं पिण्डादित्रयं गृहीतम् ।

—२० तदाहुः— पिण्डमणीत्यादि । यदि हि भेदाभेदमतमास्थीयेत तर्हि येन रूपेण भेदस्तद्रूपं कारणज्ञानेन ज्ञातं न भवेत् । ततो भिन्नत्वात् । अथ तद्रूपमापि ज्ञायत इत्यह्नीक्रियते चेत्तद्रूपं भिन्नं नेत्यभेद एवास्थेयः । सर्वथाभेदे सांकर्यप्रसंग इत्यपि वक्तुं न शक्यते । अवस्थाभेदेन सांकर्यनिवृत्तेः । अतः कथाचिदवस्थावस्थित कारणमेव कार्यं नतु ततो भिन्नाभिन्नमिति बोधनायावस्थारूपाणां पिण्डमणिनखानिकृन्तनानां ग्रहणम् ।

—२१ तथा सति—कारणमेवावस्थाविशेषेण कार्यं भवतीति ज्ञाते सति ।

—२२ नैयायिकादृतसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्यनादरे बीजमाहुः— वाचारम्भणमिति । वाचधारणे । यत्र सामान्यलक्षणा विवक्षिता स्यात्तदा तत्सामान्यादिति घदेन्नतु वाचारम्भणमित्यादि । वाचारम्भणमित्यादेरर्थः । यो मृद, पृथुबुधोदरादिरूपो विकारः स वाचारम्भणं वाचिकक्रियात्मको नतु मृदूपात्कारणाद्वाकिभेदापादकः । यथा सुत उर्युत्त उपविष्टे च पुरुषेऽयवविन्यासो न पुरुषान्तरत्वापादकः । अतो विकारो नामधेयं नैमित्तिकक्रियायाः पदार्थस्वरूपभेदानापादकत्वात्त्वामिव । एवं चात्र कारणावस्थास्वरूपैकैकरूप्यस्य विवक्षितत्वाद्वाकिभेदानादर एव सामान्यलक्षणानादरे हेतुः । यथा विपुलसुवर्णाकाङ्क्षायां फटककुण्डलादिव्यक्त्यानादरस्तथेत्यर्थः । तदुक्तं श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्धे भगवतापि ।

यथा सुवर्णं सुकृतं पुरस्तात्पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्यमप्ययम् ।

तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणं नानापदेशैरहमस्य तद्वत् ॥

न यस्मात्परस्तादुत यत्र पश्चान्मध्येपि तत्र व्यपदेशमात्रम् ।

भूतं प्रसिद्धं च परेण ययत्तदेव तत्स्यादिति मे मनीषा ॥

इति ।

—२४ ननु विकारस्य वाङ्मात्रत्वे स्वीकृते ब्रह्मणो विवर्तोपादानत्वमापि स्वीकृतं भवेत्तत्र प्रपञ्चस्य वाङ्मात्रत्वेनालीकृत्यं स्यादत आहुः—अलीकत्वनिराकरणायेति ।

—२५ नान्यथेति । न प्रतिनियतेन घटादिरूपेणेत्यर्थः । नतु यदि ब्रह्मत्वेन जगत्तः सत्यत्वं तर्हि तेन रूपेण सामान्यलक्षणैव कुतो नाद्रियत इति चेत्त्राहुः—सामान्यलक्षणेत्यादि । निराकरणमिति । श्रुताग्रन्थादिविपुदन्तेषु तेज इत्येव सत्यमित्यवथनात् त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमिति कथनात्सर्वं तत्तद्रूपमेकमेव ब्रह्मेति व्यक्तिभेद एव नास्तीति ब्रह्मत्वसामान्यप्रत्यासत्तिर्नास्तीति भावः । निराकरणं चेत्यत्र चकारेण नैयायिकानां मते-

लौकिकप्रत्यक्षे सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिः । मीमांसवानां मते तस्या
अनादर एवेति ध्वनितम् ।

११७—१ ब्रह्मरूपेणेति । एवं च यावत्पर्यन्तं जगद्भावस्तावत्पर्यन्तमेवा-
सत्यत्वभ्रमः । ब्रह्मभावे तु सत्यत्वमेवेति भावः ।

—२ नन्वेवं देहादेर्जगदन्तःपातित्वादान्मरूपेण सत्यतायां देहात्मबुद्धे-
र्दोषत्वं न स्यादत आहुः—देहात्मबुद्धिरिति । विकारयुद्धाविति । यावदा-
त्मस्वरूपज्ञानाभावस्तावद्बहुजन्माभ्यस्तविकारबुद्धिरनुवर्तत एव तस्यां सत्या-
मात्माभिन्नत्वेन देहावगाहित्वं नास्ति प्रत्युत देहाभिन्नत्वेनात्मादगाहिम्ब-
मिति दोषोऽस्येवेत्यर्थः । एवं व्यवस्थां संपाद्य देहात्मबुद्धेर्दोषत्वे किं मान-
मित्यत आहुः—श्रुतिसामर्थ्यामिति । दृष्टान्ते कार्यत्वतिरस्कारेण कारणा-
त्मकत्वमुपदिष्टम् । न तु तत्पुरस्कारेण । किञ्च कारणात्मना कार्यज्ञानं
बोधितं न तु कार्यात्मना कारणज्ञानमत एतत्सामर्थ्यमेव पूर्वोक्तव्यवस्थायां
प्रमाणमित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—ब्रह्मैव समवायि कारणं निमित्तकारणं च । येनाश्रुतं श्रुत-
मित्यादिप्रतिज्ञाया यथैकेन मृत्पिण्डेनेति दृष्टान्तस्य चातुपरोधादिति ॥ २३ ॥

अभिध्योपदेशाच्च ॥ १।४।२४ ॥

—५ लिङ्गान्तरमाहेति । दृष्टान्तश्रुतौ मृत्तिकेत्पेव सत्यमिति कारणे सत्य-
पदकथनं तत्सामर्थ्यात्वायें मिध्यात्वमप्यायातीति शङ्काया प्रपञ्चे विवर्त-
त्वस्य ब्रह्मणि विवर्तोपादानत्वस्य च निरासाय लिङ्गान्तरमाहेत्यर्थः । एवं
विलक्षणप्रपञ्च रचयिष्यामीत्यभितो ध्यानं आलोचनं विचार इति 'यावत् ।

—८ सुवर्णप्रकृतिकत्व एवेति । सम्भवतीति शेषः । अंशकार्ययोः
सुवर्णप्रकृतिकत्व इत्यर्थः । एवं च सुवर्णवत्समवायिकारणत्वं ब्रह्मणि
संभवतीत्यर्थः । ननु योगिकायस्यूहवदत्रापि बहुभवनं स्यात्तच्चेत्याहुः—
अध्यासाभावादिति ।

—९ गौणत्वापत्तेरिति । मायया सृष्टिकर्तृत्वरूपं गौणत्वं च स्यादित्यर्थः ।
संभवतीति । मायासहकारित्वादिति भावः ।

—१३ ननु मायाया अभावीपि भगवता योगबलेनेदं सर्वं क्रियते इति स्वा-
कारेण भगवतः समवायिकारणत्वव्याघात इत्याशङ्क्य सूत्रस्य व्याख्याना-
न्तरमाहुः—अप्येति । सर्वं स्वल्पिदमिति श्रुतिवाक्ये सर्वस्य ब्रह्मत्वे तज्जला-
नित्यनेनेत्वात्तच्चिद्विधितिलपाधारत्वं हेतुत्वेनोक्त्वा तथाभिध्यानमुपादिश्यते ।
यदि श्रुतेः समवायित्वमभिप्रेतं न स्यात्तर्हि हेतुं न वदेदत, समवायित्वं
ब्रह्मण इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—सोकामयत बहु स्यामित्यभिध्यानस्योपदेशाद्ब्रह्मैव जगतः
समवायिकारणमिति ॥ २४ ॥

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ १।४।२५ ॥

—१८ श्रुतिमेव प्रमाणमाहेति ।

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः स्रयते सचराचरम् ।

—इति स्मृत्यवष्टम्भेन कश्चिद्वादी चोदयेत्तदर्थं श्रुतिमाहेत्यर्थः ।

—२२ स्मृतिमाहुः—अहमिति । भगवद्गीतास्थामिदं वाक्यम् ।

सूत्रार्थः—सर्वाणि हवा इमानाति श्रुत्या चकारादहं सर्वस्य जगत इति
स्मृत्या च साक्षादेव ब्रह्मणः सकाशात्सृष्टिस्तस्या ब्रह्मण्येव प्रलयस्य च
कथनाद्ब्रह्मैव जगतः समवायिकारणमिति ॥ २५ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ १।४।२६ ॥

११८--१ कर्तृत्वप्रतीतेरिति । कुलालकुधिन्दादिबन्धिमित्तकारणप्रतीति-
रित्यर्थः ।

—२ तदात्मानमिति । तैत्तिरीयोपनिषदीयं श्रुतिः ।

—३ अलौकिकत्वमिति । लौकिकानां सुवर्णादीनां कुण्डलादिसमवायि-
त्वोपि कुण्डलादिकर्तृत्वं नास्तीत्यलौकिकत्वम् । ननु स्वमते परिणामवादो
नास्ति तेन सूत्रे परिणामादिति कथने स्वमतं सूत्रविरुद्धं स्यादित्यत आहुः—
तथापीति । यद्यपि नास्ति परिणामोऽस्मन्मते तथापि सर्वं ब्रह्मेति ज्ञानार्थ-
मविकृतपरिणामं व्यास आहेत्यर्थः ।

—५ अविकृतपरिणामे दृष्टान्तमाहुः—सुवर्णमित्यादि । तेजसानीति ।
लोहकार्पायसादीनि श्रुत्युक्तानित्यर्थः । ननु बहुभवनं तेजःप्रभृतिभूकं
तेन विकारित्वं तत्रागमिष्यति । एवं कथमविकृतपरिणामे दृष्टान्तत्वं तेजः-
गभृतीनामत आहुः—बुद्धेश्चालौकिकत्वादिति । तेषां बुद्धिरथाद्बहुभवनं न
लौकिकं सर्वतः पूर्वभावित्वेन श्रुत्येकज्ञेयत्वात् । पूर्वं बहु स्यामिति । ततः
तत्तेजोऽजत । ततः जीवानुपवेश इति यच्छ्रुताहुकं तद्ब्रह्मणः कारणत्व एव
वदत इत्यर्थः । एवंचालौकिकबुद्धी विकारो नास्तीति भावः ।

—६ कार्यश्रुतीति । बहु स्यामिति कार्यश्रुत्यनुरोधाद्ब्रह्मण्यवस्थान्यथा-
भावोद्गीक्रियते परं सोपि संख्यान्यथामात्र एव पूर्वमेकं ब्रह्मासीत्ततः सृष्टौ
बहुसंख्याकं यथा पूर्वमेकत्वसंख्याविशिष्टं सुवर्णमलङ्कारदशायां बहुत्वमा-
पन्नमित्येव ननु दृष्यादिवद्ब्रह्मान्यथाभावरूपा विकृतिराद्वैपते ब्रह्मणि ।
अपमेव सूत्रकाराशय इत्यत्र किं गमकमित्यत आहुः—वक्ष्यतीति । श्रुतेस्त
शब्दबुलत्वादित्यस्यायमर्थः । श्रुतौ ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं निरवयवत्वं

अ. १ पा. ४ सू. २६
मूले पृ. ११८ प. ६

चोभयमपि श्रूयते । श्रुतिसिद्धं युक्त्या न वाधनीयम् । ब्रह्मणः शब्देनैव
केबलेन होयत्वात् । सर्वभ्रमसमर्थं ब्रह्मणि विरोधाभावाच्च । श्रीमद्भागवतेषु
वेदस्तुती ।

नाहि विकृतिं व्यजन्ति क्वचस्य तदात्मतया ।

इत्यादी ।

सूनार्थः-नशात्मानस्त्वयमिति श्रुत्यात्मन एव करणाद्ब्रह्मैव जगत्कारणम् ।
ब्रह्मण एव सुरर्णादिवशविकृन्मेव कार्यरूपेण परिणामादिति ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ १।४।२७ ॥

-११ परिहरतीति । धैतन्यं शरीराश्रितं शरीरं च योनिस्समुद्भूतं योनिश्च
प्रकृतिरिति मूर्धशब्दां परिहरतीत्यर्थः ।

सूनार्थः-जगतो यानिब्रह्मैव । तेषु गीयते कर्तारमीशमित्यादिश्रुतिषु
मम योनिरित्यादिस्मृतिषु चेति ॥ २७ ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ १।४।२८ ॥

११९-६ वक्ष्यत इति । एतावता ग्रन्थेन सामान्यतो निराकरणं कृतं
विशेषतर्विदिशमतानि निराकर्तुमग्रिमाध्याय इति सामान्यविशेषरूपा
सगतिर्बोधतेति ।

सूनार्थः-ब्रह्मवादस्थापनेन सारूपवादनिराकरणेन च सर्वे पातञ्जलादि-
वादा व्याख्याता । ते नाद्वैतव्या इति शम् ॥ २८ ॥

इत्यष्टममधिकरणम् ।

इति श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यकृताणुभाष्यव्याख्याया श्रीधरशर्मकृताया

बालबोधिण्यां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ४।१९

पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १ ॥

॥ अथ द्वितीयोध्यायः ॥

स्मृत्यनवकाशदोषसंग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाश-
दोषसंगात् ॥ २।१।१ ॥

अथ द्वितीयाध्यायं व्याचिख्यासवः श्रीबह्मभाचार्याः प्रथमाध्यायप्रति-
पादितमर्थमुक्त्वाध्यायसंगतिं बोधयन्ति-प्रथमाध्याय इति ।

१२०—६ अधुना-समन्वयानन्तरम् । श्रुतिस्मृत्यविरोध इति । श्रुतीनां
परस्परमाविरोधः स्मृतीनां च श्रुतिभिः सहाविरोध इत्यर्थः ।

—७ ननु श्रुतिविप्रतिपेधे निराकरणीये स्मृतिविरोधविचारः किमिति
प्रस्तूयते तत्राहुः-भ्रान्तिमूलतयेत्यादि । श्रुतिविरुद्धस्मृतीनामिति शेषः ।
तासां भ्रान्तिमूलतया तदुक्तानां सर्वसमयानां युक्तिनियमानाम् ।
अयुक्तितः-अयुक्ततायां सत्याम् ।

—८ तद्विरोधात्-तादृशभ्रान्तिमूलकस्मृतिविरोधात् । वैदिकं वचनं-
श्रुतिवाक्यम् । शङ्क्यतां न व्रजेत् । न शङ्कनीयमित्यर्थः । एतत्प्रथमसूत्र-
त्रयेण सिध्यति । तु पुनः ।

—९ श्रुतिविप्रतिपेधः-श्रुतौ विरोधः स परिहरणीयः । तदभावे विव-
क्षितार्थज्ञानं न स्यात् । एवंच श्रुतीनां बलित्वात्ताभिः सह स्मृतीनां
विरोधे प्राप्ते, कासांचिन्स्मृतीनां संकोचेन कासाचिद् दूषणेन लौकिक-
युक्तीनां च तथैव दूषणेन विरोधपरिहारः । ननु तद्विरोधेन श्रुतिसंकोच
इत्यर्थः । एतदेव मनसिकृत्य पादार्थं विभागपूर्वकं कथयन्ति-प्रथमचतुर्थे-
त्यादि । सर्वयानुपयोग इति । तांश्यमतस्येत्यर्थः ।

—१० स्मृतिप्रतिपादित इति । स्मृतेश्चेत्यादिसूत्रेषु प्रामाण्याङ्गीकारा-
स्मृतिवचनेन च प्रामाण्ये स्मृतिवत्त्वेन प्रकृतिकारणत्वाशेषे प्रामा-
ण्यप्रत्यवस्थाने सतीत्यर्थः । अप्रामाण्यं-सर्ववैधनस्मृतिवत्प्रामाण्यम् ।

—१२ अत्र हेतुमाहुः-तुल्यवलानामिति । तुल्यवलानां-सांख्ययोगा-
दिस्मृतीनाम् । परस्परविरोधे-साख्य ईश्वरस्य निराकरणम् । योजे
तदङ्गीकार इति विरोधः । प्रकारान्तरेति । एकतरप्रामाण्यस्य वक्तुमशक्य-
त्वादेकतरप्रकारस्य तेश्वरनिरीश्वरान्वतरस्य न स्थितिर्निर्णय इत्यर्थः ।

—१३ एवं प्रथमपादार्थमुक्त्वा द्वितीयपादार्थमाहुः-ततो द्वितीय
इति । वेदबोधकत्वाभावात् इति । सर्ववैधनस्मृतिवत्प्रामाण्यत्वात् ।

—२० तृतीयचतुर्थपादयोरर्थमाहुः-ततः सम्यगिति ॥

योभयसपि श्रूयते । श्रुतिसिद्धं युक्त्या न बाधनीयम् । ब्रह्मणः शब्देनैव केवलेन ज्ञेयत्वात् । सर्वमवतनसमर्थं ब्रह्मणि विरोधाभावाच्च । श्रीमद्भागवतेपि वेदस्तुती ।

नहि विकृतिं त्यजन्ति कनकस्य तदारमतया ।

इत्यादी ।

सूत्रार्थः—वदात्मानश्चक्षयामिति श्रुत्यात्मन एव करणाद्ब्रह्मैव जगत्कारणम् । ब्रह्मण एव सुवर्णादेव शक्तिकृतमेव कार्यरूपेण परिणामादिति ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ १।४।२७ ॥

—११ परिहरतीति । चैतन्यं शरीरात्रितं शरीरंच योनिसमुद्भूतं योनिश्च प्रकृतिरिति मूर्खंशङ्कं परिहरतीत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—जगतो योनिर्ब्रह्मैव । तथैव गीयते कर्तारमीशमित्यादिश्रुतिषु मम योनिरित्यादिस्मृतिषु चेति ॥ २७ ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ १।४।२८ ॥

११९-६ वक्ष्यत इति । एतावता ग्रन्थेन सामान्यतो निराकरणं कृतं विशेषतःत्रिंशत्तानि निराकर्तुमाश्रिमाष्याथ इति सामान्यविशेषरूपा संगतिर्बोधतेति ।

सूत्रार्थः—ब्रह्मवादस्थापनेन सांख्यवादनिराकरणेन च सर्वे पातञ्जलादिवादा व्याख्याताः । ते नादतव्या इति शम् ॥ २८ ॥

इत्यष्टममधिकरणम् ।

इति श्रीमद्ब्रह्मभाष्यकृताणुभाष्यव्याख्यायां श्रीधरशर्मकृतायां

बालबोधिण्यां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ४।१*

पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १ ॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

स्मृत्यनवकाशदोषसंग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाश-
दोषप्रसंगात् ॥ २।१।१ ॥

अथ द्वितीयाध्यायं व्याचिख्यासवः श्रीबह्मभाषार्पाः प्रथमाध्यायप्रति-
पादितमर्थमुक्त्वाध्यायसंगतिं बोधयन्ति-प्रथमाध्याय इति ।

१२०—६ अधुना-समन्वयानन्तरम् । श्रुतिस्मृत्यविरोध इति । श्रुतीनां
परस्परमाविरोधः स्मृतीनां च श्रुतिभिः सहाविरोध इत्यर्थः ।

—७ ननु श्रुतिविप्रतिषेधे निराकरणीये स्मृतिविरोधविचारः किमिति
प्रस्तूपते तत्राहुः-भ्रान्तिमूलतयेत्यादि । श्रुतिविरुद्धस्मृतीनामिति शेषः ।
तासां भ्रान्तिमूलतया तदुक्तानां सर्वसमयानां युक्तिनियमानाम् ।
अयुक्तिताः-असुक्ततायां सत्याम् ।

—८ तद्विरोधात्-तादृशभ्रान्तिमूलकस्मृतिविरोधात् । वैदिकं यवनं-
श्रुतिवाक्यम् । शङ्क्यतां न व्रजेत् । न शङ्कनीयमित्यर्थः । एतत्प्रथमसूत्र-
त्रयेण सिध्यति । तु पुनः ।

—९ श्रुतिविप्रतिषेधः-श्रुती विरोधः स परिहरणीयः । तदभावे विव-
क्षितार्थज्ञानं न स्यात् । एवंच श्रुतीनां बलिष्ठत्वान्ताभिः सह स्मृतीनां
विरोधे प्राप्ते, कासांचित्स्मृतीना संकोचेन कासांचिद् दूषणेन लौकिक-
युक्तीनां च तथैव दूषणेन विरोधपरिहारः । ननु तद्विरोधेन श्रुतिसंकोच
इत्यर्थः । एतदेव मनासिकृत्य पादार्थं विभागपूर्वकं कथयन्ति-प्रथमचतुर्थे-
त्यादि । सर्वेयानुपयोग इति । सांख्यमतस्येत्यर्थः ।

—१० स्मृतिप्रतिपादित इति । स्मृतेश्चेत्यादिसूत्रेषु प्रामाण्याङ्गीकारा-
स्मृतित्ववचनेन च प्रामाण्ये स्मृतित्वेन प्रकृतिकारणत्वांशोपि प्रामा-
ण्यप्रत्यवस्थाने सतीत्यर्थः । अप्रामाण्यं-सर्वविघ्नस्मृतिवदप्रामाण्यम् ।

—१२ अत्र हेतुमाहुः-सुख्यबलानामिति । सुख्यबलानां-सांख्ययोगा-
दिस्मृतीनाम् । परस्परविरोधे-सांख्य ईश्वरस्य निराकरणम् । योजे
तदङ्गीकार इति विरोधः । प्रकारान्तरोक्ति । एकतरप्रामाण्यस्य वक्तुमशक्य-
त्वादेकतरप्रकारस्य सेश्वरनिरीश्वरान्यतरस्य न स्थितिनिर्णय इत्यर्थः ।

—१३ एवं प्रथमपादार्थमुक्त्वा द्वितीयपादार्थमाहुः-ततो द्वितीय
इति । वेदबोधकत्वामाव इति । सर्वविघ्नस्मृतिवदप्रामाण्यात् ।

—२० तृतीयचतुर्थपादुपरोर्यमाहुः-ततः सम्यगिति ॥

चोभयमपि श्रूयते । श्रुतिसिद्धं युक्त्या न वाचनीयम् । ब्रह्मणः शब्देनैव
केदलेन ज्ञेयत्वात् । सर्वभजनममर्थे ब्रह्मणि त्रिरोधाभावाच्च । श्रीमद्भागवतेपि
वेदस्तुती ।

नहि विकृतिं न्यजन्ति कनकस्य तदात्मतया ।

इत्यादी ।

सूत्रार्थः—इदानीमानश्चयमिति श्रुत्यात्मन एव करणाद्वृत्तैव जगत्कारणम् ।
ब्रह्मण एव सुवर्णादिवदविकृतमेव सार्यरूपेण परिणामादिति ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ १।४।२७ ॥

—११ परिहरतीति । ईतन्यं शरीराश्रितं शरीरं च योनिस्तमुद्धृतं योनिश्च
प्रकृतिरिति मूर्धशब्दा परिहरतीत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—जगतो योनिर्ब्रह्मैव । तथैव गीयते कर्तारमीशमित्यादिश्रुतिषु
मम योनिरित्यादिसृष्टिषु चेति ॥ २७ ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ १।४।२८ ॥

११९-६ वक्ष्यत इति । एतावता ग्रन्थेन सामान्यतो निराकरणं कृतं
विशेषतैवेदिशमतानि निराकर्तुमादिमाध्याय इति सामान्यविशेषरूपा
सगतिर्बोधितेति ।

सूत्रार्थः—ब्रह्मवादस्यापनेन साख्यवादानिराकरणेन च सर्वे पातञ्जलादि-
वादा व्याख्याताः । ते नादर्तव्या इति शब्द ॥ २८ ॥

इत्यष्टममधिकरणम् ।

इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रार्थकृताणुभाष्यव्याख्यायां श्रीधरशर्मकृतायां
बालबोधिण्या प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ४।९

पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १ ॥

॥ अथ द्वितीयोध्यायः ॥

स्मृत्यनवकाशदोषसंग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाश-
दोषमसंगात् ॥ २।१।१ ॥

अथ द्वितीयाध्यायं व्याचिख्यासवः श्रीबृहभाचार्याः प्रथमाध्यायप्रति-
पादितमर्थमुक्त्वाध्यायसंगतिं बोधयन्ति-प्रथमाध्याय इति ।

१२०—६ अधुना-समन्वयानन्तरम् । श्रुतिस्मृत्यविरोध इति । श्रुतीनां
परस्परमाविरोधः स्मृतीनां च श्रुतिभिः सहाविरोध इत्यर्थः ।

—७ ननु श्रुतिविप्रतिपेधे निराकरणीये स्मृतिविरोधविचारः किमिति
प्रस्तूपते तत्राहुः-भ्रान्तिमूलतयेत्यादि । श्रुतिविरुद्धस्मृतीनामिति शेषः ।
तासां भ्रान्तिमूलतया तदुक्तानां सर्वसमयानां युक्तिनियमानाम् ।
अयुक्तितः-अयुक्ततायां सत्याम् ।

—८ तद्विरोधात्-तादृशभ्रान्तिमूलकस्मृतिविरोधात् । वैदिकं वचनं-
श्रुतिवाक्यम् । शङ्क्यतां न ब्रजेत् । न शङ्कनीयमित्यर्थः । एतत्प्रथमसूत्र-
त्रयेण सिध्यति । तु पुनः ।

—९ श्रुतिविप्रतिपेधः-श्रुती विरोधः स परिहरणीयः । तदभावे विव-
क्षितार्थज्ञानं न स्यात् । एवंच श्रुतीनां बलिष्ठत्वात्ताभिः सह स्मृतीनां
विरोधे प्राप्ते, कासांचित्स्मृतीनां संकोचेन कासांचिद् दूषणेन लौकिक-
युक्तीनां च तथैव दूषणेन विरोधपरिहारः । ननु तद्विरोधेन श्रुतिसंकोच
इत्यर्थः । एतदेव मनसिकृत्य पादार्थं विभागपूर्वकं कथयन्ति-प्रथमचतुर्थे-
त्यादि । सर्वथानुपयोग इति । सांख्यमतस्येत्यर्थः ।

—१० स्मृतिप्रतिपादित इति । स्मृतेश्चेत्यादिसूत्रेषु प्रामाण्याङ्गीकारा-
त्स्मृतिवचनेन च प्रामाण्ये स्मृतिवत्त्वेन प्रकृतिकारणत्वांशोपि प्रामा-
ण्यप्रत्यवस्थाने सतीत्यर्थः । अप्रामाण्यं-सर्ववैष्टनस्मृतिवदप्रामाण्यम् ।

—११ अत्र हेतुमाहुः-तुल्यवलानामिति । तुल्यवलानां-सांख्ययोगा-
द्विस्मृतीनाम् । परस्परविरोधे-सांख्य ईश्वरस्य निराकरणम् । एते
तदङ्गीकार इति विरोधः । प्रकारान्तरेति । एकतरप्रामाण्यस्य वस्तुमशक्य-
त्वादेकतरप्रकारस्य सेश्वरनिरीश्वरान्यतरस्य न स्थितिर्निर्णय इत्यर्थः ।

—१२ एवं प्रथमपादार्थमुक्त्वा द्वितीयपादार्थमाहुः-ततो द्वितीय
इति । वेदबोधकत्वाभावे इति । सर्ववैष्टनस्मृतिवदप्रामाण्यात् ।

—२० तृतीयचतुर्थपादयोरर्थमाहुः-ततः सम्यगिति ॥

सूत्रार्थः । नन्वेवं कपिलस्मृत्यनवकाशदोषः प्रसभ्येतेति चेन्न । यतस्तथा-
नवकाशदोषमिष्या कपिलस्मृतेः प्रामाण्यमङ्गीक्रियते चेदन्यासां कणादादि-
स्मृतीनामनवकाशदोषप्रसंगः स्यादिति ॥१॥

इति प्रथममधिकरणम् ।

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २।१।२ ॥

सूत्रार्थः-इतरेषां प्रकृतिव्यतिरिक्तानां महदादीनां लोके वेदे चानुपलम्ब्य-
मानत्वान्तर्दशेषि कपिलस्मृतेरप्रामाण्यम् इति ॥ २ ॥

इति द्वितीयमधिकरणम् ।

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ २।१।३ ॥

१२१-७ पृथक्त्वा योगनिराकरणे प्रयोजनमाहुः- वेदिकत्वशङ्कयेति ।
सूत्रार्थः- सांख्यस्मृतिनिराकरणेन पातञ्जलदर्शनस्यापि निराकरणं
ज्ञेयमिति ॥ ३ ॥

इति तृतीयमधिकरणम् ।

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥२।१।४ ॥

—१० बाधकः-समन्वयबाधकः ।

—१२ ननु प्रत्यक्षतया वैलक्षण्यस्य सिद्धत्वात्किमिति शब्देन तत्साधन-
मत आहुः- प्रत्यक्षस्येति । मन्यमानस्य-सांख्यैकदेशिनः ।

सूत्रार्थः-ब्रह्म जगत उपादानं न । ब्रह्मापेक्षया तत्र वैलक्षण्यम् । तच्च
वैलक्षण्यं श्रुतेरेव ज्ञायते । इति ॥ ४ ॥

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ २।१।५ ॥

सूत्रार्थः । मृदन्नवीदित्यादिष्वभिमानिदेवतानां चेतनत्वेन कथनम् । तत्रैव
विज्ञातं चाविज्ञातं चेति चेतनाचेतनाविशेषकथनादभिर्वाङ्मूलत्वेत्यादि-
ष्वभ्यादिचेतनदेवतानामचेतनानुगतिनिरूपणाच्च । एवंच जगतश्चेतनत्वं
नास्तीति ॥ ५ ॥

दृश्यते तु ॥ २।१।६ ॥

१२२-३ वैरूप्यं- वैलक्षण्यम् । तर्दशस्य- अचेतनांशस्य ।

—४ तुल्यांशसंपत्तिश्चेत्- तुल्यांशसंपत्तिर्विबाधिता चेत् ।

सुत्रार्थः—लोके केशगोमयवृश्चिकादी कार्यकारणयोर्वैरूप्यं दृश्यते । तथाहि चेतनादेहादचेतनस्य केशस्योत्पत्तिरचेतनाद्गोमयावृश्चिकादीना-
स्त्युत्पत्तिरिति ॥ ६ ॥

इति चतुर्थमधिकरणम् ।

असादिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ २।१।७ ॥

—८ एवं स्वमतेन व्याख्याय परमतसंग्रहार्थं व्याख्यान्ति- कार्यस्य
चेति- वाशब्दोनादस्यात्परः ।

सुत्रार्थः—ननु धुनी-अमदेवेदमित्यादिना जगत्कारणत्वेनासदेवोक्त-
मिति चेन्न कथमसतः सञ्जायेतेति ततः परं वचनात् । असदेवेत्यादिवा-
क्यस्य प्रतिषेधार्थमात्रपरत्वादेति ॥ ७ ॥

अपीतो तद्धर्मसंगात्समञ्जसम् ॥ २।१।८ ॥

—११ असमञ्जसमिति । सर्वज्ञत्वशुद्धत्वादिविषयवतयायुक्तमित्यर्थः ।

सुत्रार्थः—ननु कार्यस्य कारणमध्ये लये स्थौल्यसावयवत्वादिभिः
कार्यधर्मैः कारणस्यापि स्थौल्यसावयवधर्मयुक्तत्वं प्रसज्येतातो ब्रह्मकारणवचन-
मसंगतमिति ॥ ८ ॥

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ २।१।९ ॥

—१५ नतुवचनं- नत्विति पदद्वयकथनम् ।

—१७ परं- प्रत्युत ।

सुत्रार्थः—ब्रह्मकारणवचने न किमप्यसमञ्जसम् । कार्यस्य कारणे
लये तद्धर्माणां संबन्धो न भवतीत्यर्थं दृष्टान्तसत्त्वात् । तथाहि शरावक-
कादीनां मृत्तिकादिषु तद्धर्मवत्त्वाददर्शनात् ॥ ९ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २।१।१० ॥

—२० कार्यतेति । एवं च वैलक्षण्यम् । तद्धर्मसंबन्धः—कार्यधर्मसंबन्धः ।

—२२ पुनर्धर्मप्रसंग इति । एवं च मन्वक्षे समुद्भाविताः सर्वे दोषास्तदी-
यपक्षेपि वर्तन्ते । ततश्च—

*यथोरेव समो दोषः परिहारस्तयोः समः ।

नैरुः पर्यनुयोक्तव्यस्तद्दृष्टार्थविचारणे ॥

इत्यादिन्यायेन पर्यनुयोगाभावः ।

सुत्रार्थः—पूर्वोक्तानां कार्यकारणवैलक्षण्यादिदोषाणां प्रतिवादिपक्षे
स न र स तन्मतमिदं ॥ १० ॥

२५ [अनुभाष्यव्याख्या]

स्वीकार्या । ततः सच्छब्दाद्भिन्नस्तदात्मानश्च स्वयमकुर्वतेत्यात्मशब्दस्त-
त्कथनाच्च घटादिकार्यस्य सत्यत्वमेव युक्तं न मिथ्यात्वमिति ॥ १८ ॥

पटवच्च ॥ २१११९ ॥

सूत्रार्थः—यथा संवेष्टितः पटो न स्रष्टं गृह्यते विस्त्रुतस्तु गृह्यते तद्वदा-
विर्भावतिरोभावाभ्यां जगतो ग्रहणाग्रहणे इति ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादिः ॥ २११२० ॥

सूत्रार्थः—प्राणापानादीनां नियमने केवलं जीवनं संरयते । अनियमने
त्याकुञ्चनादि संपद्यते । एवं क्रियाभेदेऽपि प्राणाभावो वक्तुं न शक्यते तद्व-
जगतोऽपि पूर्वमसत्त्वं वक्तुं न शक्यत इति ॥ २० ॥

इति नवममधिकरणम् ।

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २११२१ ॥

सूत्रार्थः—अनेन जीवेनारम्भानुप्रविश्येत्यादिश्रुतिभिरितरस्य जीवस्यापि
ब्रह्मत्वेन व्यपदेशाद्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे तस्य जीवस्य हिताकरणादयो
दोषाः प्रसज्यन्ते । जीवहिताकरणं तु तद्ब्रह्मदुःखदर्शनाज्जायत इति ॥ २१ ॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २११२२ ॥

१२६-११ एकं-हिताहितयोरेकम् ।

सूत्रार्थः—ब्रह्म जीवाज्जडाद्याधिकं, आत्मा वारे द्रष्टव्य इत्यादिश्रुत्या
कर्मकर्तृभावेन भेदेन निर्देशात् । एवं चाधिकस्य नियमेनांशहिताकरण-
दर्शनादंशभूतजीवानां दुःखदर्शनेऽपि ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे न दोष इति ॥ २२ ॥

अशमादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २११२३ ॥

—१६ तदनुरोधः—कार्यार्थानत्वाभावः ।

सूत्रार्थः—यथा पार्थिवरजाविशेषेऽपि हीरमाणिक्यपाषाणेषु पलाशचम्प-
कचन्दनेषु चोच्चनीचत्वं दृश्यते तथा जीवमात्राणां ब्रह्माशक्तेऽपि ब्रह्मादि-
स्तम्बपर्यन्तानामुच्चनीचत्वं कार्यवैलक्षण्यं च संगच्छत इति ॥ २३ ॥

इति दशममधिकरणम् ।

उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २११२४ ॥

सूत्रार्थः—ननु लोके घटादिकार्यकरणसमये कुलालादीनां दण्डादिसाधन-
संग्रहदर्शनात्केवलं साधनराहितं ब्रह्म न जगत्कारणमिति चेत् । यथा कुम्भं
साधनान्तरानिरपेक्षमेव क्षीरं भवति तथा साधनान्तरानिरपेक्षाद्ब्रह्मणो जगदुत्प-
त्तेरिति ॥ २४ ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २११२५ ॥

सूत्रार्थः—यथा देवर्षिपितरो योगसामर्थ्येन बाह्यसाधनानिरपेक्षा पथ सर्वं कुर्वन्ति तथा ब्रह्मापीति ॥ २५ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २११२६ ॥

सूत्रार्थः—ननु यदि ब्रह्म साधनान्तरानिरपेक्षतया स्वात्मानं जगत्कुर्यात्तर्हि सर्वं ब्रह्मैकमेव कार्यं स्यात् । यद्यंशभेदेन जगद्भिन्नकार्ययुतं भवतीति कल्प्येत तर्हि निष्कलमित्यादिश्रुतिबोधितं तन्निरवयवत्वं विरुध्यतेति ॥२६॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २११२७ ॥

१२७-१४ वादानवसरे-वादस्थानवसरो यस्मिन्निति ब्रह्मणीत्यस्य विशेषणम् । भाषावादिमतं दूषयितुमुपहसन्ति-एवं परिहृतेपीति ।

सूत्रार्थः—श्रुती ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं निरवयवत्वं चेत्युभयमपि श्रूयते । श्रुतिसिद्धं युक्त्या न बाधनीयम् । शब्देनैव केवलेन ब्रह्मणो ह्यपत्त्वात् । सर्वभवनसमर्थं ब्रह्मणि विरोधाभावाच्चेति ॥ २७ ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २११२८ ॥

—१९ सृष्ट्याच्चेति । आत्मन्येवात्मनात्मानं सृजे हन्म्यनुपालये ।

इति श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धवाक्यादात्मानि स्रष्टृत्वं स्फुटम् ।

—२० विशेषाभावेन-साम्येन ।

सूत्रार्थः—ब्रह्मणो जगत्सृष्टौ देशकालापेक्षापि नास्ति यत आत्मन्येव सर्वं सृजति यतोस्य विचित्राः शक्तयः श्रूयन्त इति ॥ २८ ॥

स्वप्नदोषाच्च ॥ २११२९ ॥

सूत्रार्थः—प्रधानवादिना स्वप्नदोषाः परिहर्तुमशक्याः । युक्तिविरोधात् । प्रमाणाभावेन तस्याचिन्त्यत्वकल्पनानुपपत्तेश्चेति ॥ २९ ॥

इत्येकादशमधिकरणम् ।

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ २११३० ॥

१२८-३ उपेत्येति । इणधातोस्तृजन्तः प्रयोगः ।

सूत्रार्थः—सर्वशक्तिभिः सत्यत्वादिगुणैश्च युक्तः परो देवो ब्रह्मैव । यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरित्यादिश्रुतिषु तथा दर्शनादिति ॥ ३० ॥

निकरणात्वात्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ २११३१ ॥

सूत्रार्थः—लोकैरेन्द्रियस्य कर्तृत्वदर्शनाद्ब्रह्मणो निरिन्द्रियत्वात्कर्तृत्वं न संभवतीति चेन्न । श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादित्यनेनैतस्य समाहितत्वात् । अनव-
गाह्यमाहात्म्ये ब्रह्मणि श्रुतिरेव प्रमाणं न तर्क इति ॥ ३१ ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ २११३२ ॥

—१४ व्यधिकरणो हेतुरिति पक्षेद्भिकृते पूर्वघटत्रादेव नञोनुवृत्तिसंभवेनात्रयो
नञ् इत्यर्थ इत्यहवेः पक्षान्तरमाहुः—नसमाप्तो वेति । नेष्टं नैकधेयादि-
वन्नशब्देन सह सुप्सुपेति समासः ।

सूत्रार्थः—लोकैः कृतालादीनां सप्रयोजना प्रवृत्तिर्दृश्यते ब्रह्मण आग-
कामत्वेन प्रयोजनाभावात्तस्य कर्तृत्वं न संभवतीति ॥ ३२ ॥

लोकवत्तु लीलैकवत्यम् ॥ २११३३ ॥

—२० लीलापदस्य केवल्यरूपार्थे लक्षणा कर्तव्या भवतीत्यत आहुः—
लीलैवेति । या लीला सैव प्रयोजनं सैव वा मोक्ष इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—लोकवदियं लीला । लोकैः लीलायां राज्ञा मृगयायामिव
किञ्चित्प्रयोजनं नापेक्षयते । लीला मोक्षरूपैव । अथवा सा लीलैव केवला
मत्वस्याः प्रयोजनान्तरमित्यर्थ इति ॥ ३३ ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति ॥ २११३४ ॥

—२४ ननु कर्मानुरोधेन सुखदुःखदाने स्वातन्त्र्याभावस्तदनुरोधामावे
वैषम्यमित्युभयथापि दोष इति भीमांसकशङ्कायामाहुः—वादिबोधनायेति ।
श्रुतिभिः सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वं स्थापितं तेन नास्माकमेवं मतं किंतु वादिभि-
र्बहुशो लोकानुसरिणैव प्रश्नः कियतेतस्तथोत्तरमित्यर्थः ।

१२९—२ ननु श्रुत्यैव समाधानसंभवे किं लीलिकाशङ्कोत्थापने प्रयोजन-
मित्यत आहुः—सापेक्षमपीति । पूर्वच महात्म्यबोधनमेव प्रयोजनमित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—जीवेषु सुखदुःखादिकरणदर्शनादीश्वरो विषमो निर्घृणश्च न ।
तस्य कर्मसापेक्षत्वात् । तथाहि दर्शयति—एष ह्येव साधु कर्म कारयति पुण्यो
वै पुण्येन कर्मणोति श्रुतिरिति ॥ ३४ ॥

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ २११३५ ॥

—६ अनादित्वादिति । स्यादन्योन्याश्रयदोषो यदि शरीरे कर्मेति
स्यात्किद्वयं स्यात्तनु नास्ति । बीजाद्दुःखरूपच्छरीरकर्मपवाहस्यानादित्वात् ।

सूत्रार्थः—ननु कर्म न संभवात् पूर्वं कार्याणां विभागाभावादेवंच कथं
कर्मेसापेक्षमीश्वरस्य सुखादिदानमिति चेन्न । बीजाद्दुःखरूपवाहस्यानादि-
त्वादिति ॥ ३५ ॥

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ २।१।३६ ॥

—७ सूत्रेपिः पूर्वपक्षिनिन्दायाम् ।

—८ कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसंग इति । कृतस्य कर्मणो हानिः । अकृतस्य-अभ्यागम उपलम्भश्चेति द्वी दोषौ प्रसज्येयाताम् । तपसेव यथा पूर्वमिति स्मृतिः श्रीमद्भागवततृतीयस्कन्धनवमाध्यायस्था । ती च दांपी यथा-प्रलयसमीपदशायां सदसत्कर्मकरणोत्तरं प्रलये जाते जीवानां बह्वरूपत्वात्तदानीं कर्मफलभोगाभावात्कृतहानिः । सूत्रारम्भे बह्वरूपतयातिशुद्धानां पुनः सकलदुःखसाधनीभूतशरीरसंबन्धादकृताभ्यागमश्चेति ।

सूत्रार्थः-प्रवाहस्यानादित्वमुपपद्यते । अन्यथा जीवानामभावे संसारो कस्य । अतो नियमार्थं कर्मप्रवाहानादित्वमङ्गीकार्यम् । अनेन जीवेनारम्भेति श्रुती तपसेव यथापूर्वमिति स्मृतौ च तदुपलम्भादिति ॥ ३६ ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ २।१।३७ ॥

सूत्रार्थः-वेदोक्तसर्वधर्माणां ब्रह्मण्येवोपपत्तस्तस्यैव जगत्कारणत्वं सिद्धम् ॥ ३७ ॥

इति द्वादशमाधिकरणम् ।

इति श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यकृताणुभाष्यव्याख्यायां श्रीधरशर्मकृतायां
बालबोधिण्यां द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २।१ ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः ॥ २।२ ॥

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ २।२।१ ॥

प्रथमपादे सांख्यमतं खण्डयित्वा तन्निराकरणेनान्येषामपि खण्डनं ज्ञेयमित्यतिदेशः कृतः-एतेन शिष्टापरिग्रहा व्याख्याता व्याख्याता इत्यन्तिमसूत्रेण ।

—२० तथापि मन्दमतिव्युत्पादनार्थं तन्नालमिति मत्वात्र स्वतन्त्रतया सर्वमतानां निराकरणमिति बोधयन्ति-स्वतन्त्र्येति । एतेन पादसंगतिः प्रदर्शिता । प्रथमं दशभिः सूत्रैः सांख्यमतं निराक्रियते-तन्मतं चेत्यम् । सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः । सत्त्वरजस्तमांसि प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकद्रव्यस्वरूपाण्यतीन्द्रियाणि कार्यकोशेयानि । १ ॥ १ ॥ प्रकृतिः सर्वकारणभूतेति मूलप्रकृतिरुच्यते । चेतनानेक

वर्गार्थां नित्या सर्वगतता सततविक्रिया कस्यापि विकृतिर्न । महदहद्वार-
पञ्चतन्मात्राः सप्त प्रकृतिविकृतयः । ततः पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि
मनःपृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानीति षोडश विकाराः । पुरुषः परिणामशून्य-
त्वाल्ल कस्यापि प्रकृतिः । नित्यत्वेनाजन्यत्वाल्ल कस्यापि विकृतिः । अत एव
निर्धर्मकश्चेतन्यमात्रस्वरूपो निष्क्रियः सर्वगतः प्रतिशरारं भिन्नश्च निर्देकार-
त्वाद्धिष्क्रियत्वाच्च तस्य कर्तृत्वं न । प्रकृतेस्तु सविकारत्वात्सविक्रियत्वा-
त्कर्तृत्वं परिणामित्वं चास्ति । एवं चैतन्मते तत्त्वानां चतुर्विंशतिः । प्रधाना-
परपर्यायभूता प्रकृतिश्च जगत्कारणमिति । एतन्मतं दृष्ट्यतेनेन सूत्रेण तद्भा-
षयान्ति-लोकानामिति ।

—२१ परिणामादिहेतुभिर्जगत्कारणं प्रधानमनुमीयते तादृशमनुमानं न
कर्तव्यं रचनानुपपत्तेस्तदाहुः—रचना नोपपद्यत इति । मन्वन्वयादिहंतभी
रचनारूपः परिणाम एवास्तु तेन नानुपपत्तिरित्यत आहुः—रचितत्वादिति ।

—२२ संश्लेषप्रसंगादिति । यदि भूरादिलोकाः प्रकृतिपरिणामाः
स्युस्तर्हि सर्वे श्लिष्टाः स्युः । यतो लोके दृष्यादिषु परिणतत्वसंश्लिष्टत्वयो
नियमो दृष्टः ।

१३०-१ अन्यथोपपत्त्येति । भूरादिलोकरचना न केवलाचेतनकारणिका
रचनात्वात् श्रुहादेरचनावत् । भूरादिलोका नाचेतनकर्तृकाः । चेतनस्पर्श-
नक्रियात्मकरचनाविषयत्वात् । घटकुड्यादिवत् । इति द्विषानुमानरूपा
यान्यथाप्रतिपत्तेस्तथा सांख्यानानुमानस्य सत्प्रतिपक्षदोषघटितत्वादित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—भूरादिलोकानां प्रधानेन रचनाया असंभवात्तादृशमनुमानं न
कर्तव्यमिति ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २।२।२ ॥

—४ प्रवृत्तिः—प्रयत्नस्तत्पूर्विका क्रिया वा ।

—५ प्रथमप्रवृत्तिरिति । प्रधानस्य घटत्वर्थं प्राथमिकी प्रवृत्तिर्वा नोप-
पद्यत इत्यर्थः । नैमित्तिकधर्मस्य निमित्तससर्गं एव संभवात्निमित्तभूतचेतन-
संसर्गस्य सार्वदिकत्वे घटिस्थितिकालविभागानुपपत्तेः । कदाचित्कत्वेच
हेतोर्विभुमशक्यत्वात्प्रधानप्रथमप्रवृत्त्यसंभव इति भावः । ननु धेनोर्यथा
वत्सार्थं दुग्धदानप्रवृत्तिस्तत्कार्यसमाप्ते ततो निवृत्तिस्वभावतोयथा नृद-
प्रदर्शनार्थं प्रवृत्ताया नर्तक्या द्रष्टृममाधानानन्तरं निवृत्तिः स्वभावतस्तथा
प्रधानस्यापि एव एव कार्यानिवृत्तिः स्यादित्येवं कृतिमात्रस्य प्रधानविषय-
त्वमद्गीकृत्य फलपर्यन्तं प्रधानवादेद्गीकृते स्वभाववादाश्रयणाच्च कोपि दोष
इत्याहुः—यद्यपीत्यादिना ।

—७ समादधते-तथापीति । अत्र वादी केवलतर्केणैव प्रवृत्ततस्तदुत्तरं तर्केणैवोक्तमित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—यदि प्रधानमेव जगत्कारणं स्यात्तर्हि तत्तत्कार्यार्थं दृश्यमाना जीवप्रवृत्तिर्बाधिता भवेत् । सर्वस्यैव प्रधानपरिणामत्वादिति ॥ २ ॥

पयोम्बुवच्चेत्त्रापि ॥ २।२।३ ॥

—१२ तत्रापि दोहनाधिश्रयण इति । तत्र दोहनाधिश्रयणयोर्दोहना-श्रयणकर्तृचेतनापेक्षा वर्तत इत्यर्थः । नयादिजलदृष्टान्तपक्षे मेधानामित्यादिग्रन्थः । अपमर्थः—नदीप्रसवणोपि चेतनानां मेधानां प्रयोजकत्वं विद्यते ।

—१३ नन्वस्य सूत्रस्य व्याख्यानं पूर्वार्थार्थः—ननु यथा क्षीरमचेतनं स्वत एव वत्सविवृद्धये प्रवर्तते यथा वा नयादिजलं स्वभावत एव लोकोपकाराय प्रवर्तते इत्याशङ्क्य उभयवादिप्रसिद्धे रथादावचेतने केवलस्य प्रवृ-ष्यदर्शनादिति समाधानमिति कृतं तत्त्वतो नाङ्गीक्रियत इत्यत आहुः—व्याख्यानान्तरे स्थिति । अत्र प्रकाशः—पूर्वत्र रचनाप्रवृत्त्योरनुपपत्त्या पूर्वपक्षिणोसंगतवादिद्विमुक्तं तेन तदेव दृष्टान्तेन निवारणीयम् । अत एव दृष्टान्तद्वयमत्र सूत्र उक्तम् । यदि लोकोपकाराय प्रवृत्तिमात्रमेव दृष्यत्वेनाभिप्रेतं स्यात्तदा प्रवचनसूत्रेष्वचेतनत्वेपि क्षीरवच्चोष्टितं प्रधानस्येति कथनात्तन्मात्रमेवास्मिन्सूत्रे क्षीरपदेनानूदितं स्यात् । यदि च तदाभिप्रेता पुरुषोपकारकता दृष्यत्वेनाभिप्रेता स्यादन्नाम्बुनोस्तथात्वस्य लोकप्रसिद्धत्वाद्नाम्बुवादित्युच्येत । अतो भिन्नेवेयं युक्तिरिति तथा व्याख्यानमयुक्तम् ।

—१४ नोभयवादिसंमतमिति । यत्पुनर्न चाम्बुनोत्पन्नमनपेक्षा निम्न-भूम्यायपेक्षितंत्वात्स्पन्दनस्येति समाधानं तनु सिद्धान्तनश्वेतनसापेक्षताभि-प्रायवतो निम्नभूमिसापेक्षताया अनभिप्रेतत्वात्पूर्वपक्षिणोपि निरपेक्षतां प्रति-पादयतोनभिप्रेतत्वाद्नोभयवादिसंमतमिति भावः ।

सूत्रार्थः । ननु दुर्गं यथा स्वत एव विचित्रफेनरचनां करोति नयादि-जलं वाचेतनमपि स्वत एव स्पन्दते तद्वत्प्रधानप्रवृत्तिः स्वत एव स्यादिति चेन्न । तत्रापि विचित्रफेनरचनार्थां चेतनप्रवृत्तिदर्शनात् । जलस्पन्दने पृष्टि-कारिणां मेधानां चेतनानामेव सत्त्वादिति ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेशानपेक्षत्वात् ॥ २।२।४ ॥

—१५ व्यतिरेकेण-कार्यव्यतिरेकेण ।

—१७ तदधीनं-प्रधानाधीनम् ।

सूत्रार्थः—अन्यापेक्षाभावात्प्रधानस्य निरन्तरकार्यकरणमेव स्याद्यतु तादृ-
 मावस्थितिरिति ॥ ४ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ २।२।५ ॥

—२० परिणमन्त इति । क्षीरभावेनेति शेषः ।

सूत्रार्थः—यथा तृणादीनि स्वभावादेव दुग्धभावेन परिणमन्ते तद्वत्प्रधान-
 मापि परिणमेदिति चेन्न । तृणादीनां धेनुशृङ्गे वृषमादौ च दुग्धपरिणामा-
 दर्शनात्तेषां दुग्धपरिणामस्यास्वाभाविकत्वादिति ॥ ५ ॥

अभ्युपगमेप्यर्याभावात् ॥ २।२।६ ॥

१३३—१ प्रेक्ष्यकारित्वाभावादिति । प्रेक्ष्यकारित्वं चेतनधर्मः ।

सूत्रार्थः—प्रधानस्य यथाकथमपि कारणत्वेद्वीकृतेपि जडत्वेन प्रेक्षापूर्व-
 कारित्वाभावात् पुरुषार्थसिद्धिरिति ॥ ६ ॥

इति प्रथममपिकरणम् ।

पुरुषाश्मन्नदिति चेत्तथापि ॥ २।२।७ ॥

—७ क्रियां—चलनक्रियाम् ।

—८ दोषः—पुरुषार्थासिद्धिरूपो दोषः ।

—११ अनिमोक्ष इति । कारणे विशिष्टत्वं नाम विशेषणाविशिष्टत्वं
 वैशिष्ट्यं च संबन्धः । एवंच विशिष्टकारणत्वं संबन्धे पर्यवसन्नम् । तथा
 च नित्यप्रधानपुरुषयोः संबन्धस्यापि नित्यत्वात्तस्य भोगनिरूपितकारणत्वे
 स्वीक्रियमाणे भोगस्यैव सर्वदा संस्वान्मोक्षाभावप्रसंग इत्यर्थः । नन्व-
 शक्तस्य प्रधानाभिधानत्वात्तदहितस्य पुरुषस्य मोक्ष इत्यर्थे स्वीकृते न कोपि
 दोष इत्यत आहुः—अशक्तस्येति । अनुपपन्न इति । चन्धक्स्वभावायाः
 प्रकृतेः स्वातन्त्र्यादशक्तेनापि सह भोगो दुर्निवार्य इत्यतस्तस्य मोक्षः
 सर्वधानुपपन्नः ।

सूत्रार्थः—यथा पद्भुरन्धमधिष्ठितः परस्परतोपकाराय गच्छति । अयःकान्त-
 माणिर्वा सांनिध्यमात्रेण लोहे क्रियामुत्पादयति तथा प्रधानमपि पुरुषाधि-
 स्थितं पुरुषसंनिहितं वेत्ति चैत्तदपि न यतो यदि तत्र प्रधानप्रेरकत्वं पुरुषस्य
 स्वतस्तदा प्रधानस्याप्रयोजकत्वं यदि तत्प्रेरकत्वं प्रधानार्थिनं तदा कार्यने-
 शन्तर्पामिभ्युभयथा दोष इति ॥ ७ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ २।२।८ ॥

—१५ परमात्मनः स्वरूपत औदासीन्यं मायाव्यपाश्रयं प्रवर्तकत्व-
मिति शंकराचार्यैः पूर्वसूत्रव्याख्यान उक्तं तदुपहसन्ति-अनेनेति ।
सूत्रद्वयव्याख्यानेनेत्यर्थः ।

सूत्रार्थः-प्रकृतिपुरुषयोरङ्गाङ्गित्वे प्रधानवादप्रक्रिया संभवेत् । परंतु तयो-
रङ्गाङ्गित्वमेव नोपपद्यते । यतः पुरुषस्याङ्गित्वे स्वमतहानिः । प्रकृतेरङ्गित्वे
मोक्षाभावप्रसंगश्चेति ॥ ८ ॥

अन्यथानुमितौ ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ २।२।९ ॥

—१८ अन्यथा-प्रकारान्तरेण । सर्वै-गुणानां ये ये प्रवृत्तिविभागास्तेषां
सर्वम् । सर्वे दोषाः-रचनानुपपत्त्यादयः । अन्यथानुमानं चेत्यम्-सत्त्वा-
द्विगुणा अंशतः प्रवृत्तिमन्तः चलस्वभावत्वात् अश्वत्थपर्णवत् । अत्रैवं
सांख्यानं परिभाषा-सुखदुःखमोहात्मकं सत्त्वादिगुणत्रयम् । तस्य क्रमेण
काशप्रवृत्तिनिग्रहरूपं कार्यम् । तत्तत्कार्यद्वारा सत्त्वाद्विगुणानामनुमानम् ।
तेषां गुणानां स्याभाविकक्रियान्योन्याभिभवोन्योन्याश्रयः । अन्योन्यजननं
अन्योन्यामिश्रुनीभावः । एवंच तमसा रजोनियमने प्रलयः । सत्त्वेन रजस्त-
मसोर्नियमने प्रकाशः । तेन चात्मज्ञानं ततो मोक्षः । तथाच प्रलया-
नुपपत्तिमोक्षाभावप्रसंगादिदूषणानामनवसरः ।

—१९ पूर्वं-पुं प्रकृतिसंयोगात्पूर्वम् । धीजस्यैवाभावात्-प्रवृत्तिबीज-
स्यैवाभावात् ।

—२० नित्यत्वादिति । पुं प्रकृत्योर्नित्यत्वात्संबन्धस्यापि नित्यत्वा-
दित्यर्थः । अनिमोक्षः-प्रकृतिसंबन्धराहित्यरूपमोक्षाभावः ।

सूत्रार्थः-ननु सकलदोषपरिहारो यथा भवेत्तथैवानुमेया प्रकृतिरिति
चेन्न । प्रकृतिपुरुषसंयोगात् पूर्वं तस्या ज्ञानशक्तेरभावेनोक्तरीत्या दोषाणां
परिहारासंभवादिति ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ २।२।१० ॥

सूत्रार्थः-सांख्यमतप्रतिषु केचित्तत्त्वानां परद्विशतिं प्राहुरपरं पञ्चविंशति-
मिति परस्परविरोधादसमञ्जसोयं वाद् इति ॥ १० ॥

इति द्वितीयमाधिकरणम् ।

महद्दीर्घवद्वा षड्व्यपरिमण्डलाभ्याम् ॥ २।२।११ ॥

१३२-३ अतः परं सप्तभिः सूत्रैर्नैयायिकमतं निराक्रियते । परमाणु-
कारणवादः-जगत्कारणं परमाणुरिति वादः । स्थूलकार्यार्थ-प्रसारेण्वादि-
स्थूलकार्यार्थम् ।

—७ उपहासार्थमिति । ये नैयायिका लौकिकतत्त्वमापि न जानन्ति ते कथमात्मतत्त्व जानीयुरित्युपहास ।

सूत्रार्थ - नैयायिकनये स्थूलघटादिकार्यार्थं परमाणुद्वय संयुज्य प्रथमं द्रणुकं भवति । तत्र परमाण्वोर्मौलिन उपर्यधोभावेनाद्गीकृते द्रणुकं महत् स्यात् । प्राक्पश्चाद्भावेन मीलने तद् द्रणुकं दीर्घवत्स्यात् । एवं तैरद्गीकृतं यत्परमाणुपरिमाणं हस्व परिमण्डलमिति तदसगतम् इति ॥ ११ ॥

उभयथापि न कर्मातस्तद्भावः ॥ २।२।१२ ॥

—१० उभयथापीति । परमाण्वो सावदेशिक संयोग एकदेशिक संयोग इत्युभयथापि संयोगो न युज्यते । न कर्मेति । परमाणूनां जडत्वात्त्वत् कर्म न सम्भवति । उभयथापि । सर्वदेशावच्छेदेन किञ्चिद्देशावच्छेदेनेत्युभयथापीत्यर्थः ।

—११ प्रदेशाभावादिति । परमाणोर्निरवयवत्वादिति भावः ।

—१२ ननु तस्य प्रदेशः कल्प्यत इति चेन्नत्राहु -कल्पनेति । ननु भाव-यवत्वामावेषे सर्वदेशे संयोग स्वीक्रियत इत्यत आहु -असयुक्तेत्यादि सर्वात्मना संयोगसत्त्वसयुक्ताश एव नास्तीत्यर्थः ।

—१४ असयुक्ताशाभावे किं स्यादित्याहु तदेवेति । तदेव -द्रणुकमेव । तत् -परमाणुस्वरूपम् । द्रणुकस्याभाव इति नातिरिक्तद्रणुकसिद्धिरित्यर्थः ।

सूत्रार्थ - उभयथापि द्रणुकं न समवति । परमाणुष्ववयवोभावेनोभयो-संघटनाभावात् । किञ्च संयोगजकर्मापि न सम्भवति हेत्वन्तरासमवा-दिति ॥ १२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ २।२।१३ ॥

—२० सबन्धान्तरापेक्षेति । द्रव्यद्रव्ययोः संयोग संबन्धैरस्य गुणत्वा-द्वृणाष्टाणिनांश्च समवायात्संयोगस्य द्रव्ये समवायसंबन्धेन सत्त्वमपेक्षितमेव समवायोपि सबन्धान्तरापेक्षेत्यर्थः ।

—२१ अनवस्थिति -अनवस्थादोषः ।

सूत्रार्थ - नैयायिकनये परमाणुद्रणुकयोः समवायोद्गीक्रियते । स च नित्यो नित्यमेव सबन्धिनमपेक्षेत । संबन्धस्योभयनिष्ठत्वात् । अतोपि द्रणुकोत्पत्तिर्न सम्भवति किं च समवायः सबन्धसामान्यात्संयोगतुल्यः । तेन त यापि सबन्धान्तरापेक्षा ततस्त संबन्धस्यार्थित्यनवस्था प्रसज्येतेति ॥ १३ ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ २।२।१४ ॥

सूत्रार्थ - परमाणो कारणान्तरस्य च नित्यत्वात्तत्कार्यं द्रणुकादि सर्व-देव स्यादिति ॥ १४ ॥

रूपादिमत्वाच्च विपर्ययोदर्शनात् ॥ २।२।१५ ॥

१३३-२ अदर्शनादिति । नहि परमाणुर्दृश्यते । ननु कार्यलिङ्गकानुमानमेव तत्र मानमत आहुः- कार्यानुपपत्तिरिति । श्रुत्यैव- तस्माद्वा पतस्मादात्मन इति श्रुत्यैव ।

सूत्रार्थः- यद्रूपादिमत्तदनित्यामिति व्याख्या परमाणोरपि रूपादिमत्त्वादित्यत्वमपरमाणुत्वं च स्यात् । नन्वियं व्याप्तिः परमाणुभिन्नाविषयेति चेन्न । श्रुत्या ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे सिद्धे तदर्थे परमाणूनामङ्गीकारस्याप्रामाणिकत्वादिति ॥ १५ ॥

उभयथापि च दोषात् ॥ २।२।१६ ॥

—५ हरिद्राचूर्णसंयन्ध इति । हरिद्रा पीतवर्णा चूर्णं श्वेतवर्णं तयोः संयोगे रक्तरूपमुत्पद्यते ।

—६ विरोधः- रूपादीनां सजातीयारम्भकत्वनियमविरोधः ।

सूत्रार्थः- यदि परमाणवो रूपादिमन्तस्तर्हानित्यत्वं यदि नीरूपास्तर्हि तत्कार्ये रूपाभावप्रसंग एवमुभयथा दोषात्परमाणुकारणवादो नाङ्गीकार्य इति ॥ १६ ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ २।२।१७ ॥

सूत्रार्थः- अस्य गौतमदर्शनस्य वैदिकैः शिष्टैरपरिगृहीतत्वात्सर्वथानपेक्षेति ॥ १७ ॥

इति तृतीयमधिकरणम् ।

संयुदाय उभयहेतुकेपि तदप्राप्तिः ॥ २।२।१८ ॥

—११ अतः परमेकोनविंशत्या सूत्राणां बाह्यमतं निराक्रियते तदाहुः- अतः परमिति । तन्मतमनुवदन्ति- त इति । ते बौद्धाश्चतुर्विधाः । वैभाषिकः, सौत्रान्तिकः, विज्ञानवादी, भाष्यमिकश्चेति । तत्रायः सर्वार्थान् प्रत्यक्षानुमानसिद्धान् सतः क्षणिकान् वदति । द्वितीयस्तु बाह्यान् सर्वानर्थान् क्षणिकान् सतो विज्ञानानुमेयानाह । तृतीयस्त्वर्थजन्यं विज्ञानमेव परमार्थम् । अर्थास्त्वसन्तः स्वाप्नकल्पा इत्याह । चतुर्थस्तु सर्वशून्यत्वमेवाह । एवं मतचतुष्टयेपि भोक्ता वा प्रकाशिता वा कश्चिच्चेतनः स्थिरः सङ्गन्ता नाभ्युपेयते । यद्यपि बुद्ध एक एवोपदेष्टा तथापि शिष्यमतिभेदाच्चतुर्थोपदेशः । तत्र ये हीनमतयस्ते सर्वास्तित्ववादिनस्तदाशयमनुरुष्य शून्यतायामवतार्यन्ते । ये मध्यममतयस्ते तु विज्ञानमात्रास्तित्वमनुरुष्य ।

शून्यतायामवतार्यन्ते । ये पुन प्रकृष्टमतपस्तेभ्यस्तु साक्षादेव शून्यतातत्त्व-
मुपदिश्यते । तत्र ये बाह्यार्थास्तित्ववादिनस्ते समुदायद्वय जीवभोगार्थं
संघातमाह प्रप्रोतीति मन्यते ।

—१५ तदप्राप्ति - तादृक्संसारस्यासिद्धि ।

सूत्रार्थे -- भाष्योक्तो मय समुदायसंबन्धे जीवस्य संसारस्तदपगमे मोक्ष
इति सौद्धमतरम् । एवमुभयहेतुकसमुदायाद्गीकारेपि सर्वपदार्थानां क्षणि-
कत्वाज्जीवस्यापि वा क्षणिकत्वात्तत्संबन्धाप्राप्ति कुतस्तत्संबन्धे जीव-
संसार इत्यादिकमिति ॥ १८ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ २।२।१९ ॥

—१९ पूर्वपूर्वस्य- विज्ञानधाराया पूर्वपूर्वप्रत्ययस्य । उत्तरोत्तरेति ।
उत्तरोत्तरविज्ञानविषयत्वेन कारणत्वादित्यर्थ । यथा घट जानामीत्यत्र
घटज्ञान विषयतासंबन्धेन घटज्ञानवानहमित्यनुव्यवसायात्मकज्ञाने कारण-
मेव पूर्वविज्ञाने यदनुभूत तदोत्तरविज्ञाने स्मर्यत इति पूर्वविज्ञाने विषयत्व
प्राप्य कारणत्व स्वीक्रियते ततो न विज्ञानस्य क्षणिकत्वमङ्ग । न वा यस्य
मे विबाहो जात इति संसाराप्राप्तिरिति भाव । सततेरेवेति । एवच
जीवस्य स्थिरत्वेन त्वन्मतप्रवेशा नास्तीति भाव ।

—२० न कापीति । धाराबाहिकतादृशजीवस्य धाराबाहिकरूप-
स्कन्धसंबन्धेन धाराबाहिकवेदनास्कन्धात्मकसंसारप्राप्ति । अर्थ च धाराबा-
हिकसंस्कारस्कन्धेन नामाविधशरीरभेदतादृशसंस्कारविरामे चाशवरूप-
मोक्षासिद्धिरिति न वाप्यनुपपत्तिरित्यर्थ । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वादिति ।
पूर्वप्रत्ययस्योत्तरप्रत्ययोत्पादने निमित्तत्वादित्यर्थ ।

—२१ ननु मयानुसंधान स्वीक्रियत इत्यत आहु — अनुसंधानाभ्यु-
पगम इति । संबन्धवियोगार्थमिति । वेदनास्कन्धरूपसंसारसंबन्धस्तद्वियो-
गार्थं मोक्षार्थमित्यर्थ । यतेतेति । जीवस्य स्थिरत्वाभावादित्यर्थ ।

सूत्रार्थे नन्वेतेषां क्षणिकत्वेपि पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तर प्रति कारणत्वा-
त्सततरेव जीवजडरूपत्वाच्च क्षणिकत्वदोष इति चेन्न । यत् एतेषामुत्पत्ति-
मात्रे निमित्तत्वमङ्गीक्रियते ननु समुदाये । एवच स्तेर्याभावेनानुसंधानाभा-
वात्समुदायानुपपत्त्या च पूर्वोक्तदोषतादवस्थामिति ॥ १९ ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २।२।२० ॥

—१३५-३ विरोधात्-सहानवस्थितिरूपविरोधात् ।

सूत्रार्थः—अग्निभोत्पत्तिरपि न संभवति । उत्पत्ती ह्युत्पादयेत्किञ्च । परं त्वत्पत्तिक्षण एव तस्य नष्टत्वान्नोत्तरोत्पादकत्वं तस्येति ॥ २० ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २।२।२१ ॥

—५ चतुर्विधानिति । आलम्बनप्रत्ययः, समन्तरप्रत्ययः, अपिपति-
प्रत्ययः, सहकारिप्रत्ययश्चेति चतुर्विधान् हेतुप्राप्य चित्तं विज्ञानस्कन्धात्मकं
चेत्ता वेदनास्कन्धात्मका उत्पद्यन्ते ।

—६ असतीति । असत्येव हेतावभावादेव फलोत्पत्तिरिष्यते चेत्तदा
द्वितीया प्रतिज्ञा नश्यति ।

—७ नाङ्गीक्रियत इति । क्षणिकत्वस्य स्थितत्वादेवेत्यर्थः ।

सूत्रार्थः— सर्वे क्षणिकमित्येका प्रतिज्ञा । चतुर्विधान् हेतुप्रतीत्य चित्त-
चेत्ता उत्पद्यन्ते इति द्वितीया । तत्र पदार्थस्य क्षणान्तरसंबन्धस्वीकारे प्रथम-
प्रतिज्ञा हीयेत । पदार्थस्य क्षणान्तरसंबन्धानङ्गीकारे द्वितीयप्रतिज्ञा हीयेत ।
पदार्थस्य क्षणान्तरसंबन्धाभावेन चतुर्विधहेतुसमुदायाभावात् । हेतुसमुदाया-
मङ्गीकारे नियामकभावात्सर्वे सर्वस्माद्युगपदुत्पद्येतेति ॥ २१ ॥

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधामाप्तिरविच्छेदात् ॥ २।२।२२ ॥

—१३ प्रतिसंख्यानिरोधो नामेति । संख्या बुद्धिः प्रतिकूला बुद्धिः घटं
नाशयामीत्याकारिका तत्पूर्वको यो निरोधो दण्डाद्युद्यम्य क्रियमाणो
घटनाशः स प्रतिसंख्यानिरोधः । अयमेव तन्मतीयः स्थूलविनाशः ।
विपरीत इति । तादृशबुद्धिं विनापि जायमान इत्यर्थः । अयमेव प्रतिक्षणं
जायमानो घटादीनां नाशः कुशलैरप्यवगन्तुमशक्यत्वात्सूक्ष्म उच्यते ।

—१४ निरुपाख्यं—अनिर्वाच्यम् । अवास्तिवति यावत् ।

—१५ संततेरिति । संतानिपदार्थानां संततिः संतानो हेतुफलरूपेण
प्रवाहः । तस्याविच्छेदाक्षैरन्तर्यादित्यर्थः । नाशकसंबन्धाभावादिति ।
अस्मिन् प्रवाहे पूर्वस्योत्तरं प्रति कारणसंबन्ध एव नतु नाशकसंबन्ध इत्यर्थः ।

—१६ व्यर्थ इति । प्रयोजनाभावाच्च स्वीकर्तव्यः । तथाविच्छित्ता संत-
तिस्तु तव गले पतिता । एवंच विज्ञानसंततिरेव जीवः । तस्य च संस्कार-
जन्यो यश्चरमक्षणे नाशः स एव तव मते मोक्षः । तत्र चरमक्षणात्पूर्वं
जीवस्य संततिरूपत्वेनास्थिरत्वाद्बुद्धिसंबन्ध एव नास्ति ततश्च सर्वेषां क्षणि-
कत्वेन नाशकस्य सुद्वरस्य घटस्य च संबन्ध एव नास्तीति प्रतिसंख्या-
निरोधस्याप्राप्तिरिति दूषणमिति भावः । क्षणिकाङ्गीकारेणेति । प्रथमक्षण
उत्पत्तिर्वितीयक्षणे नाशस्तृतीयक्षणे पुनरुत्पत्तिरित्यङ्गीकारेणेत्यर्थः ।

भ. २ ग. २ सु. २२]
मूले पृ. १३४ पं. १६

सूत्रार्थः— बुद्धिपूर्वको भावानां विनाशः प्रतिसंख्याननिरोधः । अबुद्धि-
पूर्वको भावानां नाशोप्रतिसंख्याननिरोधः । एतावुभौ न प्राप्तुतः । भावानां
संततेरविच्छेदात् । भावानां क्षणिकत्वेन नाशकसंबन्धाभावात्प्रतिसंख्या-
निरोधो न शक्यते वक्तुम् । अप्रतिसंख्याननिरोधस्तु भावानां क्षणिकत्वाद्गी-
रिणेव सिद्धो न विशेषतो वक्तव्य इति ॥ २२ ॥

उभयथाच दोषात् ॥ २।२।२३ ॥

—२१ अविद्यातत्कार्यातिरिक्तस्येति । नाशस्येत्यर्थः ॥

सूत्रार्थः— वीक्ष्यैर्मायावादिभिश्चादियानाशो मोक्ष इत्यङ्गीक्रियते । तत्र
सपरिकराविया हेतुं विनैव नश्यति हेत्वपेक्षया वा । आये मोक्षसाधनबोध-
कशास्त्रवैफल्यं, द्वितीये—अविद्यातत्कार्यातिरिक्तपदार्थाङ्गीकारः कर्तव्यो भवे-
चेन चाण्डुपगमहानिरेवमुभयथापि दोषादसनीचीनं वीक्ष्यं मायावादिनश्च
तामिति ॥ २३ ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २।२।२४ ॥

—२४ निरुपाख्यं—अवस्तु ।

—२५ वस्तुत्वव्यवहारस्येति । पृथिव्यां पटो जले नीचेतिवदाकाशे
बलाकेति व्यवहारस्येत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—आकाशं निरुपाख्यमित्यसंगतम् । तत्रापि पृच्छयादिवद्
वस्तुत्वव्यवहारस्य सत्त्वादिति ॥ २४ ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ २।२।२५ ॥

—१३५-३ एकविषयत्वं चेति । यश्च पूर्वमनुभूतो यश्च स्मृतिकालेऽस्ति
तयोर्भयोस्तपि क्षणिकत्वेनाश्रयत्वविषयत्वयोरभावाद्वाधितोऽत्राद इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—स एवायं चट इत्यनुस्मरणदर्शनादनुभवस्मरणयोरेकाश्रय-
त्वनिधमाच्च क्षणिकत्वादोसंगत इति ॥ २५ ॥

नासतो दृष्टत्वात् ॥ २।२।२६ ॥

पवमष्टाभिः सूत्रैः क्षणिकत्ववाशे निराकृतः । अतः परमभावाद्भावा-
स्पत्तिं निराकुर्वन्ति सूत्रोपन्यासपूर्वकव्याख्यानेन ।

—५ नानुपमर्शेति । नानुपमर्शं प्रादुर्भावादिति बुद्धमूत्रम् । तदर्थश्च-
यथा दुग्धोपमर्दं विना दण्डुत्वान्निर्न दृश्यते तद्वद्दीनोपमर्दं विनाद्दुरोत्वस्य-
दर्शनादभावाद्भावोत्पत्तिरिति । असत् इति । शशशुद्धादेरित्यर्थः ।

—६ नहीति । इदमुपलक्षणं—सुवर्णजकुण्डलादी सुवर्णोपमर्दादर्शनात् ।
अङ्कुरादित्यथे तं स्थूलांशस्यैवोपमर्दो न सूक्ष्मस्य ।

—८ आवियावाद् खण्डयन्ति-एवमिति ।

—१० त्वं च रुद्रेति । इदं वाक्यं वाराहपुराणे रुद्रगीतासु ।

—११ स्वागमैः कल्पितैरिति । पद्मपुराणोत्तरखण्डे सहस्रनामारम्भे वाक्यमिदम् ।

—१२ पदंरूपयेति । एतेरेव श्लोकेर्महादेवेन पार्वतीं प्रत्युक्ताः श्लोकाः संगृहीता उत्तरखण्डीयास्तथाहि—

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् ।
येषां श्रवणमात्रेण पातित्वं ज्ञानिनामापि ॥
प्रथमं हि मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम् ।
मच्छक्त्यावेशितैर्विभ्रैः संप्रोक्तानि ततः परम् ॥
कणादेन तु संप्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् ।
गौतमेन तथा न्यायं सांख्यं तु कपिलेन वै ॥
धिषणेन तथा प्रोक्तं चार्वाकमतिगर्हितम् ।
देव्यानां नाशनाथाय विष्णुना बुद्धरूपिणा ॥
बौद्धशास्त्रमसत्प्रोक्तं नग्ननीलपटादिकम् ।
मायावादमसत्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते ॥
मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा ।
अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शयल्लोकगर्हितम् ॥
कर्मस्वरूपस्यान्यत्वमत्रैव प्रतिपाद्यते ।
सर्वकर्मपरिभ्रष्टं वैकर्मत्वं तदुच्यते ॥
परेशजीवपरिकल्पं मयात्र प्रतिपाद्यते ।
ब्रह्मणश्च परं रूपं निर्गुणं वक्ष्यते मया ॥
सर्वस्य जगतोप्यत्र मोहनार्थं कलौ युगे ॥
वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् ।
मयैव वक्ष्यते देवि जगतां नाशकारणात् ॥

इति ।

—१४ असदपरपर्यायामिति । अनेनात्र सूत्रे मायावादो दूषणार्ह इति सूचितम् ।

—१७ शप्त्वेति । कीकटे तव मरणं भाविष्यतीति शप्त्वा । एतच्च व्यासकलहशापादिकं तत्संप्रदायप्राप्तिद्वारात्—

ध्यासो नारायणः साक्षीत् शङ्करः शङ्करः स्वयम् ।
तयोर्विवादे संप्राप्ते किङ्करः किं करोम्यहम् ॥

इति श्लोकात्तथा •

२७ [अणुभाष्यव्याख्या]

वासना यदि भवेत्कलदात्री किं करिष्यति तदा मम काशी ।
व्यापको यदि भवेत्परमात्मा तारुं किमेति नोपादेशेऽन्तम् ॥
इति शङ्कराचार्यश्लोकाद्यवगम्यते । एवं शङ्कराचार्यं निन्दित्वा स्वस्यान्य-
वतारत्वेन यथाशुनसूत्रार्थज्ञानं प्रकटयन्ति-असौग्निनेति ।
सूत्रार्थः- असतः कार्यमुत्पद्यत इति यद्दीन्द्रमतं तदुर्मगतं शङ्करा-
दिभिःसाद्धिः कार्योत्पत्तेरदर्शनादिति ॥ २६ ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २।२।२७ ॥

—२१ साधनघटितानामिति । छप्यादिक्रियात्साधनीघृतहलादिरहिता-
नानित्यर्थः ।

सूत्रार्थः- अभावाद्भावोत्पत्तिरित्यद्वीकारे क्षेत्रादिकर्मसाध्यघटिताना-
मपि धान्यादिसिद्धिः स्यादिति ॥ २७ ॥

इति चतुर्थमधिकरणम् ।

नाभाव उपलब्धेः ॥ २।२।२८ ॥

—२५ विज्ञानप्राप्त्यभिमतं- योगाचाराभिमतम् । उपादेशवचनः- ग्राह्य-
वाक्यः । एव च तद्वचनं न ग्राह्यमित्यर्थः ।

सूत्रार्थः- अस्य बाह्यपदार्थरूपप्रपञ्चस्याभावो वक्तुं न शक्यते । उप-
लभ्यमानत्वादिति ॥ २८ ॥

वैषम्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २।२।२९ ॥

१३६-५ अन्यथा दृष्टत्वात्- असत्त्वस्य दृष्टत्वात् ।

—८ प्रवृत्तिव्याघात इति । प्रवृत्तेर्बाह्यात्तदस्तिवत्स्यान्द्गीकारा-
दित्यर्थः ।

सूत्रार्थः- ननु स्वाप्तिकपदार्थवद्बाह्यपदार्थानामुपलब्धिपरिते चेच्च ।
स्वाप्तिकपक्षया बाह्यपदार्थानां वैलक्षण्यात् । बाह्यपदार्थो वर्षानन्तरमप्युप-
लभ्यते स्वाप्तिकस्तु तथा नेति ॥ २९ ॥

न भावोनुपलब्धेः ॥ २।२।३० ॥

—१० यदपीत्यादि । अयं भावः । वासना नामानुभवजनितः स्मृति-
जनितः संस्कारस्तद्वृत्तानिरनुभवं विना न सिध्यति । अनुभवोऽर्थं विना न
सिध्यति । अर्थश्च बौद्धमते नास्ति । एवं च कथं वासनाभिन्ना ।

—१२ ननु विचित्रज्ञानाद्वासना वासनातो विचित्रज्ञानीत्यनादिपर-
स्पराङ्गीक्रियत इति चेत्त्राहुः— अनादित्व इति । अप्रतिष्ठैव— तस्य ज्ञान-
स्याप्रतिष्ठैव ।

सूत्रार्थः— वासनानां सत्ता न संभवति त्वन्मते बाह्यपदार्थानामभावात् ।
उपलब्धो भाव एव वासनाजनको दृष्ट इति ॥ ३० ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ २।२।३१ ॥

—१६ वासनाया इति । वृत्तिविज्ञानं वासनाजनकं पूर्वक्षणवृत्ति । तदा-
धारश्चालयाविज्ञानं सत्समकालवृत्ति । एवं सति वृत्तिविज्ञानेन यदा वासनो-
त्पादनीया तदानीं वृत्तिविज्ञानाधारस्यालयविज्ञानस्य नष्टत्वादाधाराभावे-
नापि वासनानुपपत्तिः ।

—१८ असंबद्धभाषित्वादिति । मायावादी यथा श्रुतिच्छायामा-
दाय यत्किञ्चित्प्रलपति तद्ददयं युक्तिच्छायामादाय यत्किञ्चित्प्रलपति ।
अतः स स्वयुक्तिभिरेव दूषितप्राय इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः— आलयविज्ञानस्य क्षणित्वाद्वासनाधारोपि न संभवतीति ॥ ३१ ॥

सर्वयानुपपत्तेश्च ॥ २।२।३२ ॥

सूत्रार्थः— यथा यथा विचार्यते सर्वथा तथा तथैतन्मतमनुपपन्नं भाति ।
चकारेण वेदविरोधदोषः सूचित इति ॥ ३२ ॥

इति पञ्चममधिकरणम् ।

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ २।२।३३ ॥

—२५ जैनमतमिदानीं निराक्रियते तदेतदाहुः— विवसनसमय इति ।
ब्रह्मण्येव त्रिरुद्धधर्मान्तरं प्रमाणसिद्धं नान्यत्रेति स्थापयितुमेतन्मतखण्डनम् ।

१३७-१ स्यात्पूर्वक इति । स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति च नास्ति
च, स्यादवक्तव्यः, स्यादस्ति चावक्तव्यः, स्यान्नास्ति चावक्तव्यः, स्यादस्ति
च स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्चेति ।

—२ तदिति । तत्— त्वन्मतोक्तमस्तिनास्तीत्यादिप्रतिपाद्यं सप्तभङ्गी-
न्यायरूपप्रयुक्तं तत्र हेतुद्वयम् । विरोधेनासंभवादिति । विरोधेन— परस्पर-
मत्यन्तविरोधेन । असंभवात्— जीवादिसत्पदार्थेषु सप्तभङ्गीन्यायस्य प्रसरा-
त्तेषां पदार्थानामसंभवादित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—दिग्मन्वरमते सप्तभङ्गीनयः स चैकस्मिन् वस्तुनि न संभवति ।
 अस्तिनास्तिशब्दप्रतिपादितभावाभावयोरैकत्रासंभवादेति ॥ ३३ ॥

एवं चात्माकात्स्न्यम् ॥ २।२।३४ ॥

—५ वस्तुपरिच्छेदादेति । त्वन्मते पदार्थमात्रस्य परमाणुजन्यत्वावय-
 ज्ञन्यं तत्तत्परिच्छिन्न घटादिवदिति व्याप्यात्मनोपि जन्यत्वापत्तेरिति
 भावः । सर्वत्वमिति । संभवतीति शेषः । पक्षान्तरमाहुः— अथवेति ।

सूत्रार्थः—ननु बाह्यपदार्थेष्वीदासीन्यात्तास्य सप्तभङ्गीन्यायस्यैकत्रासं-
 भवलक्षणो दोष इति शङ्कां परिहर्तुं सूत्रम् । एवमपि वस्तुपरिच्छेदादात्मनः
 सर्वत्वाभावः स्यात् । यद्वा दिग्मन्वरैः शरीरपरिमाण आत्मा स्वीक्रियते
 तन्वृण्णपितुमिदं सूत्रम् । तथा सति हास्तिमनुष्यादिशरीराणां तुल्यत्वाभा-
 वादात्मनः सर्वशरीरतुल्यत्वं न स्यादिति ॥ ३४ ॥

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ २।२।३५ ॥

—९ आत्मनोपि— तत्तच्छरीरप्रविष्टात्मनोपि ।

—१० तत्तुल्यता— तत्तच्छरीरपरिमाणता । तथा च नानाविधकर्माट्टकेन
 ज्ञानावरणीयादिना देवादिशरीरं प्राप्नोति तदनुसारेणावयवोपचयापचयाभ्यां
 जीवोपि प्रविशतीति न विरोध इत्यर्थः । समादधते— न वक्तव्यमिति ।

—११ विकारापत्तेरिति । अवयवस्वीकारविकारानित्यतानां प्राप्तेरि-
 त्यर्थः । ननु संकोचविकासभाव एव स्वीक्रियते ननु सावयवत्वमित्यतो न
 विकार इत्यत आहुः— संकोचविकास इति ।

सूत्रार्थः—ननु शरीराणामवयवोपचयापचयानुसारमात्मनोप्यवयवोप-
 चयापचयाङ्गीकारात्तुल्यत्वेन पर्यायादप्यविरोध इति चेद' । तथा सत्या-
 त्मनोपि विकारित्वादिप्रसंगात् । यदवयवोपचयापचयवत्तादिकारीति व्याप्ते-
 रिति ॥ ३५ ॥

अन्त्यावस्यतेधोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ २।२।३६ ॥

सूत्रार्थः— मोक्षसामयिकपरिमाणावस्थितेरङ्गीकारात्पूर्वोक्तदोषनिरा-
 सार्थमुभयनित्यत्वं महत्परिमाणमणुपरिमाणं चेदङ्गीक्रियते तर्हुभयथादि
 शरीरपरिणामव्याघातात् तवाभिमतसिद्धिरिति ॥ ३६ ॥

इति षष्ठमधिकरणम् ।

पत्पुरसामञ्जस्यात् ॥ २।२।३७ ॥

—२२ असामञ्जस्यं विवृण्वते— पतिधेदिति ।

सूत्रार्थः— जीवभिन्नस्तत्रियामक ईश्वरोद्गीक्रियते चेतस्य वैषम्यनेर्मु-
प्यायसामशस्यं प्रसज्येतातो नेश्वरो जीवभिन्नोद्गीकार्य इति ॥ ३७ ॥

संबन्धानुपपत्तेश्च ॥ २।२।३८ ॥

१३८-२ जीवब्रह्मणोरिति । स्वन्मते विभुद्वयसंयोगस्याभावाद्भूतावेश-
न्यायेन भ्रेरणाया अभावेन पतित्वानुपपत्तिः । ननु स्वस्वामिभावसंबन्ध
पवास्तु आवेशाभावेऽपि भ्रेरणा दृश्यत इत्यत आहुः— तुल्यत्वादिति । चैत-
न्यन्तरेण विभुत्वेन च जीवेश्वरयोस्तुल्यत्वादित्यर्थः ।

सूत्रार्थः— जीवब्रह्मणोर्विभुत्वेनाजसंयोगानद्गीकारात्संभवाभावेन निया-
मकत्वं न संभवतीति सूचितमिति ॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ २।२।३९ ॥

—५ लौकिकन्यायेनेति । उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षायत्नवान्यः
स कर्तेति लौकिकन्यायेनेत्यर्थः ।

—७ मतविरोध इति । सावयवत्वानिरवयवत्वविकल्पेनेत्यर्थः । तथा श्वेश्व-
रशरीरस्य नित्यत्वमद्गीक्रियते चेतस्य सावयवत्वे जगतोऽपि सावयवत्वा-
द्वित्यत्वे सिद्धे कार्यत्वाभावादेश्वरसिद्धिरिति मतविरोधः । निरवयवत्वे
स्वीक्रियमाणे तव मते निरवयवशरीरस्य कुत्राप्यदर्शनाम्मतविरोध इति
भावः ।

ननु तस्यानित्यत्वमद्गीक्रियत इत्यत आहुः— अनवस्थेति । तस्यापि
कर्तान्यस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्थेत्यर्थः ।

ननु स्वयमेव स्वशरीरं कुर्यादित्याहुः— असंभवश्चेति । अशरीरस्य कर्तृ-
त्वासंभव इत्यर्थः । चकारेण जन्मायस्येत्यत्रोक्तदोषाणां समुच्चयः ।

सूत्रार्थः— जगत्कर्तृत्वेन कल्पमान ईश्वरोधिष्ठानत्तापेक्ष पृथक् कल्पनीयः ।
पूर्वं श्वेश्वरस्याधिष्ठानकल्पनायामनवस्थाप्रसंगः स्वसिद्धान्तहानिश्चेति ॥ ३९ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ २।२।४० ॥

—१० भ्रोगादिति । मुखदुःखभोगादित्यर्थः ।

सूत्रार्थः— नन्वसंबन्धदोषपरिहारार्थं ब्रह्म सकरणमद्गीकर्तव्यमिति चेन्न ।
करणवती भोगावश्यंभावात्तस्य भोगप्रसक्तेरिति ॥ ४० ॥

अन्तवस्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ २।२।४१ ॥

—१३ लोकन्यायेनेति । यदिपक्षापरिच्छिन्नं तदन्तवदिति लोकन्या-
येनेत्यर्थः ।

सूत्रार्थः- प्रकृतिजीवनियमार्थमङ्गीकृतस्येश्वरस्य नियमनं परिच्छेदाभावे न संभवेत् । अतः परिच्छेदाङ्गीकारे जीवप्रकृत्योरन्तवत्त्वं स्यात् । तत्परि-
हारार्थं तयोर्विश्रुत्वे नित्यत्वे चाङ्गीकृते संबन्धाभावादीश्वरस्यासर्वज्ञता
वा स्यादिति ॥ ४१ ॥

इति सप्तममाधिकरणम् ।

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ २।२।४२ ॥

—२१ अन्यान्यत्वमिति । अन्ययोः प्रयुग्मानिच्छयोरन्यत्वं जडत्वम् ।

—२२ सर्वनाश इति । उत्पन्नस्य नाशवश्यभावित्वात् । अस्य तत्रस्य
भगवत्प्रणीतत्वेऽप्यस्यांशस्याप्रामाण्यम् । तत्र गौतमशंभानां मुनीनां विमो-
हनाय मध्ये वेदविच्छेदांशस्योक्तिरिति कूर्मसांभपुराणादिवचोभिर्ज्ञेयम् ।
तथाहि-कीर्मे चतुर्दशाध्याये ।

तस्माद्देवैर्दवाह्वानां रक्षणार्थाय पापिनाम् ।

विमोहनाय शाखाणि करिष्यावो बृधध्वज ॥

एवं संबोधितो रुद्रो माधवेन सुरारिणा ।

चकार मोहशाखाणि केशवोपि शिवेरितः ॥

कापाल लासुहं वामं भैरवं पूर्वपश्चिमम् ।

पाश्चरात्रं पाशुपतं तथान्यानि सहस्रशः ॥

साम्बपुराणे च-

पाश्चरात्रं भागवतं तन्त्रं वैखानसाभिधम् ।

वेदभ्रष्टाद् समुद्दिश्य कमलापतिरुक्तवान् ॥

इति ।

सूत्रार्थः- संकर्षणस्य जीवत्वाङ्गीकाराजीवोत्पत्तेरभावात्तदं पाश्चरात्रमतं
युक्तम् । जीवस्योत्पत्ती तस्यानित्यत्वेन मोक्षशास्त्रवैफल्यप्रसङ्गोरिति ॥ ४२ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ २।२।४३ ॥

१३९-३ अधिमस्य-अहङ्कारस्य ।

सूत्रार्थः- कर्तुः संकर्षणसङ्काजीवात्प्रयुक्तास्य मन उत्पद्यत इति पाश्च-
रात्रमतं तदसंगतम् । लोके कुलादिकर्तृभ्यो दृष्टादिकरणानामुत्पत्तेरदर्श-
नादिति ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ २।२।४४ ॥

—६ विज्ञानादिमन्त इति । विज्ञानेश्वर्यशक्तिबलविर्याद्विषयेश्वरधर्म-
शुक्लाः । अप्रतिषेधः- अनियमनम् ।

सूत्रार्थः— यद्येते सर्वेपि विज्ञानादिमन्तः परमेश्वरा उच्यन्ते तर्हि सर्वेष्वीश्वरत्वं प्रसज्येत । तथा चेश्वरबाहुल्यं स्यादिति ॥ ४४ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ २।२।४५ ॥

—१० बहुकल्पनयेति । प्रद्युम्नाख्यं मनोनिरुद्धोहङ्कार इत्यादयो बहुकल्पना इत्यर्थः । वेदनिन्दयेति । शाण्डिल्यश्चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोलब्ध्वा शास्त्रामिदमधीतवानिति वेदनिन्दयेत्यर्थः । वेदप्रक्रियाविरोध इति । ततश्चादिधारणरूपसाधनप्रकारविरोध इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः— पाञ्चरात्रमते कल्पनाबाहुल्याद्देदनिन्दादर्शनाच्च विप्रतिषेधः । अकारेण वेदप्रक्रियाविरोधोपीति ॥ ४५ ॥

इत्यष्टममधिकरणम् ।

इति श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यकृताणुभाष्यव्याख्यायां श्रीधरशर्मकृतायां
बालबोधिन्यां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः २।२

द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः ॥ २।३ ॥

न वियदश्रुतेः ॥ २।३।१ ॥

—१७ तृतीयपादव्याख्यानप्रसंगेन तत्प्रयोजनं संगतिं च वदन्ति—श्रुति-
प्राप्तयेष्यति । पूर्वपादद्वयेन श्रुतिविरोधात्स्मार्तसांख्ययोगमतनिराकरणं कृतं
तथा तर्कद्वारा काणादबीद्धादीनां च मतं निराकृतं तथाच श्रौतप्रमेया-
विरोधः संसादितोधुना प्रसंगाच्छ्रौतवाक्यानां परस्पराविरोधः प्रदर्श्यते ।
इति पूर्वपादद्वयेनास्य संगतिः । विप्रतिषेधपरिहारायेति । सुन्दोपसुन्दन्यायेन
विरोधकृतो यः प्रामाण्यप्रतिषेधस्तान्निकरणार्थमित्यर्थः ।

—१८ तदर्थं— विरोधकृताप्रामाण्यनिरासार्थम् । शक्यविरोधाभ्या-
मिति । पूर्वणान्वयः । तत्र च शक्यविरोधाभ्यां भीमांसायाः प्रवृत्तत्वादिति
योजना । शक्तिः—वेदार्थमामर्थम् । अविरोधः—वेदवाक्यानामविरोधः ।
यदा भगवता व्यासेनैवमाकलितं यद्गोका मीढ्यजन्यसंदेहाद्देदार्थज्ञाने-
समर्थास्तदा तेन वेदार्थभूतस्य ब्रह्मणः सामर्थ्यं वेदवाक्यानां परस्पराविरोधा-
भावं च मनसिरुत्प्रेष्यं भीमांसा प्रवर्तितंति भावः । ननु प्रथमपाद एवा-
विरोधो विचारितस्तेन गतार्थत्वमस्येति न वाच्यम् । तत्र केवलं ब्रह्मगता-
विरोधस्यैव प्रदर्शनात् । अत्र तु सर्वं ब्रह्मेति ब्रह्मवादे जडानां जीवानां च,

अ. २ पा ३ सू १]
मूले पृ. १३९ प. १८]

ब्रह्मत्वाज्जडजीवसंबन्धिविहृद्वांशानिराकरणमस्तीत्याहुः- तथा चेति ।
चकार एवार्थे ।

—२० ननु मुख्यस्यैव ब्रह्मणो विचार आवश्यको जडजीवयोस्तु ब्रह्मत्वं
गीणमतो नावश्यकस्ताद्विचार इत्यत आहुः- द्विविधेति । यिस्फुलिद्वय्या-
येनेति । यथा वह्नेः स्फुलिङ्गाः सहसैवोद्भवन्ति न तु तत्र क्रमस्तथा क्रम-
रहिततयेत्यर्थः । एकः-अपर इति पाठे प्रकार इत्यध्याहार्यम् । ननु सर्वस्य
ब्रह्मरूपत्वं उत्पत्तिरेव न संभवति ब्रह्मणश्चाजत्वाशिति शङ्कं धारयन्ति-
सा चेति ।

—२२ ननु तत्संबन्धं विना तद्रूपेणाभिव्यक्तिः कथमित्यत आहुः-
सजडस्यैवेति । सजडस्यैव तस्य कार्यत्वात् । जीवस्य त्वंशेनैव कार्यत्वात्
नामरूपसंबन्ध इत्यन्वयः ।

—२३ न नामरूपसंबन्ध इति । प्रतिनियतनामरूपसंबन्धाभाव
इत्यर्थः । तथा च ब्रह्मणोनामरूपत्वं प्रतिनियतम् । एवंच प्रलयदशायां
ब्रह्मणि लयानन्तरं जडजीवयोर्नामरूपत्वाभावात् प्रतिनियतनामरूपसंबन्ध
इति भावः ।

—२४ ननु यथापि यथा कुण्डलादि सुवर्णकार्यं न सुवर्णशकलं तत्कार्य-
र्यम् । एवं जीवस्य न ब्रह्मकार्यत्वं किंतु तद्रूपत्वम् । ततश्च ब्रह्म जीवकारण-
मिति न सगच्छेत तेन तन्नियाम्यत्व जीवे न स्यादत आहुः-अनित्य इति ।
अनित्ये-घटपटादी । जननं-उत्पत्तिरूपं सृष्टिरित्यर्थः । परिच्छिन्नमपरि-
च्छिन्नमिति द्विविधं नित्यम् । नित्ये परिच्छिन्नेषुरूपे जीवे । सभागमः-
शरीरसंबन्धरूपमभिव्यक्तिः ।

—२५ नित्यापरिच्छिन्नतनौ-ब्रह्मणि । प्राकट्य-आभिव्यक्तरूपा सृष्टिः ।
एवं-उत्पत्तिशरीरसंबन्धकेवलाभिव्यक्तिरूपा त्रिविधाप्याभिव्यक्तिर्ब्रह्मार्थिना
तेन जीवेषु ब्रह्मकारणकत्वं निरावाधम् ।

१४०-१ तत्र-द्विविधएष्टिमध्ये ।

—७ गौणीति । ईक्षापूर्वकत्वाभावादित्यर्थः ।

—१० मुख्ये क्रमसृष्टाधिति । क्रमसृष्टिविषय ईक्षाप्रतिपादकत्वेन
मुख्यवाक्ये ॥ १ ॥

सूत्रार्थः-आकाशं नोत्पद्यते । सृष्टिनिरूपणे च्छान्दोग्योपनिषदि तदुत्प-
त्तेरभावणादिति ।

अस्ति तु ॥ २।३।२ ॥

—१३ सिद्धान्तोपानीति बोधयन्ति-तुरावद् इत्यादिना ।

—१४ एकवाक्यत्वायेति । तथाचैकविहानेन सर्वविज्ञानमिति प्रतिज्ञानुसंधात्तैत्तिरीयवाक्ये सृष्ट्यर्थमीक्षाया आकाङ्क्षा । छान्दोग्य-वाक्ये सृष्ट्यर्थमाकाशादीनामाकाङ्क्षा । अमसाष्टिस्तुभयत्राप्यर्थ इत्येक-वाक्यतेत्यर्थः ॥ २ ॥

सूत्रार्थः—तैत्तिरीयके तु तदुत्पत्तिरस्ति । तदेकवाक्यतया छान्दोग्येपि साङ्गीकर्तव्येति ।

गौण्यसंभवात् ॥ २।३।३ ॥

—१७ सूत्रत्रयेण पूर्वपक्षमाहुः—वियदुत्पत्तिरिति । गौण्यमिति । आवरण-निवारणरूपतया तैत्तिरीयकोकाकाशोत्पत्तिर्गौणी भविष्यतीत्यर्थः ।

—१८ मुख्ये—छान्दोग्यवाक्ये ।

—१९ तदधिष्ठानत्वेनेति । ब्रह्माधिष्ठानत्वेन ब्रह्मांशत्वेन ब्रह्मशरीरत्वेन वैकविज्ञानकोटिप्रवेशः । परं चैतद्वाक्यमाकाशाधिष्ठानादिद्वारा ब्रह्म-स्तावकं तेन नाकाशोत्पत्तौ तस्य तात्पर्यामिति भावः । लोकेपि गौणप्रयोगो दृश्यत इत्याहुः ॥ ३ ॥

सूत्रार्थः—शङ्कासूत्राणि त्रीणि । तैत्तिरीयस्थाकाशोत्पत्तिर्लक्षणादिकी । निरवयवव्यापकाकाशस्य मुख्योत्पत्तेरभावादिति ।

शब्दाच्च ॥ २।३।४ ॥

—२२ श्रुत्यपेक्षया लोकोक्तिचित्कर इति श्रुतिप्रमाणं दर्शयति सूत्रकारः—शब्दाच्चेति ॥ ४ ॥

सूत्रार्थः—वायुश्चान्तरिक्षं चेतदमृतं, आकाशवत्सर्वगतश्चेति श्रुतिशब्दे-राकाशस्य निरवयवत्वेन तदुत्पत्तिश्रुतिर्गौणीति ।

स्याधैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ २।३।५ ॥

१४१-२ अनेन सूत्रेण संभूतपदस्य गौणत्वं न संभवतीत्याशङ्क्य परिहृतं तद्व्याख्यान्ति । नन्विति ।

—३ वृत्तिद्वयविरोध इति । आकाशादग्निरित्यादावनुवृत्तस्य संभूतपद-स्यार्थं गौणत्वेन वादिना न गृह्यते तर्ह्यत्रैव गौणी परस्ताद्वाक्ये मुख्येत्ये-कस्यैव संभूतपदस्य वृत्तिद्वयं विरुद्धमित्यर्थः ।

—६ प्रयोगभेद इति । नन्वत्र वाक्यद्वये ब्रह्मशब्दद्वयं पठ्यते तत्र त्वेक-पव संभूतशब्द इति प्रयोगभेद इत्यर्थः । आत्मसत्त्वेन—आत्मसत्तया । तत्सत्त्वं आकाशसत्ता । न तु पृथक्त्वेन ।

—८ इति सत्त्वगुणो घञनहेतुरिति । आत्मसत्तयाकाशसत्ता । कार्यत्वं नोत्पद्यतेतो हेतोः पृथक् सत्त्वरूपो य आकाशनिष्ठः सत्त्वगुणः स कार्य-

वाचकसंभूतपदस्य कार्यसदृशपृथग्भाववाचकत्वे हेतुः । एवंच गौर्वाहीक
इत्यादिवृत्तीणः प्रयोगः सत्त्वगुणेनेत्यर्थः ।

नन्वेवमाकाशं प्रति ब्रह्मणः कारणतानङ्गीकारे वाष्वादिवाक्ये-
ष्वात्मनः कारणताभावात्तत्तद्वाक्योक्तरीत्याकाशवासुवह्न्यादीनां कारणता-
स्वीकारेनेकेषां कारणता स्याद्ब्रह्मणश्च सा भज्यतेवंच ब्रह्मणः प्रशंसा न
स्यात्तदभावे तत्किञ्चन गौणी लक्षणापि न स्यादित्यत आहुः-तत्तदिति ।
वायुसंभूतिवाक्य आकाशभावापत्तं ब्रह्म कारणमिति प्रकारेण सर्वत्र
ब्रह्मेव कारणमित्यर्थः । लक्षणैर्यत्र युज्योप्यः । न तु बहुव्रीहिरित्येनानेक-
प्रकारिकेति नार्थः ।

—१ नन्वेवमाकाशादिपदस्य तद्भावापत्तिविशिष्टे लक्षणा स्यादित्यत
आहुः-तद्भावापत्तीति । तथाच घटेन जलमाहरोति वाक्ये च्छिद्रेतरत्त्वस्य
यथा स्वभावादेव बोधस्तथार्थबलादेव तद्भावापत्तत्वं लभ्येत तेन न लक्ष-
णोति भावः ।

—१० इदमिति । वक्ष्यमाणं दूषणमित्यर्थः ॥ ५ ॥

सुथार्थः-नन्वेकस्यैव संभूतशब्दस्याकाशः संभूत इत्यत्र गौणत्वमन्या-
दिषु मुख्यत्वमिति कथमिति चेन्न । यथा तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व तपो
ब्रह्मेत्यत्र प्रथमब्रह्मशब्दो मुख्यो द्वितीयो गौणस्तथात्राप्युपपत्तेरिति ।

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ २।३।६ ॥

—१३ छान्दोग्यश्रुतिरिति । एकविज्ञानश्रुतिः कथमिति प्रश्नस्योत्तरमाहुः ।
एकविज्ञानेत्यादि ।

—१४ अव्यतिरेकादिति । एतस्यैव व्याख्यानमनुद्भादिति ।
अनुद्भात्-अग्नेः स्फुलिङ्गानामिवाकाशस्य कार्यत्वेन ध्वजः सका-
शादसुष्मणात् ।

—१६ आकाशस्येति । एवं चाकाशज्ञानाभावे सर्वज्ञता विहन्येतेति
भावः । लौकिकत्वादिति । आकाशे बलाकेति प्रत्ययान्मीमांसकैराकाशस्य
लौकिकप्रत्यक्षत्वं स्वीक्रियते ।

—१७ तदेवाहुः-व्यवहारेत्यादि ।

—१९ वस्तुसामर्थ्यादिति । ज्ञानं भविष्यतीति शेषः ।

—२१ शब्दात्-वाक्यात् । एवंच यद्यविभक्तस्याकाशस्य वस्तु-
सामर्थ्येन ज्ञानं विवाक्षितं स्यात्तर्ह्यश्रुतं श्रुतामित्यादि न वदेदिति भावः ।

—२१ ज्ञानमिति । ज्ञानं व्युत्पादयतीत्यन्वयः ॥ ६ ॥

सुथार्थः-अतः परं परिहारः । आकाशोत्पात्तिर्नाङ्गीक्रियते चेत्सर्वविज्ञान-
प्रतिज्ञाबाधः । अव्यतिरेकादाकाशस्यानुद्भात् । ननु वस्तुसामर्थ्येनेतादृश-

मापि ब्रह्मरूपमेकमस्तीति स्वीकारात् प्रतीक्षाभङ्ग इति चेन्न यतो येनाश्रुत-
मित्यादिशब्दैः श्रुतिः प्रकृतिविकृतिभावेनैकविज्ञानं व्युत्पादयतीति ।

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ २।३।७ ॥

—२४ आकाशो जन्यो विकृतित्वादित्यनुमाने व्याप्तिमाहुः—
यद्यदित्यादि ।

१४२-३ आकाशोत्पत्ती ' आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः ' इत्यादिश्रुतीनां
विरोधं परिहरन्ति-आकाशोत्पत्तादित्यादिना ।

—८ ननु भवत्वेवं श्रुतीनां गतिस्तथाप्याकाशस्य नित्यतादिवोधने किं
प्रयोजनमित्यत आहुः-व्यवहारे स्थिति । आकाशशरीरमिति श्रुतिरुपास-
नार्था प्राचीनयोग्योपास्वेत्युपसंहारात् । यथाकाशं नित्यं ब्रह्मशरीरं च न
जानीयात्तर्हि कथमुपासीतेत्येतानि वाक्यान्यज्ञबोधकानि भवेयुः ॥ ७ ॥

सूत्रार्थः-यद्विकृतं तस्य सर्वस्यापि विकृतिर्लोके दृष्टा । आकाशमपि
लौकिकव्यवहारविषयस्वाद्विकृतं तेन तदुत्पत्तिरापि युक्तेति ।

इति प्रथममधिकरणम् ।

एतेन मात्ररिश्वा व्याख्यातः ॥ २।३।८ ॥

शेषानस्तामितेति श्रुतिर्बृहदारण्यके समानवाह्याने व्रतमीमांसायाम् ॥ ८ ॥

सूत्रार्थः-एतेनाकाशोत्पत्तिस्थापनेन वायोरप्युत्पत्तिर्व्याख्यातेति ।

इति द्वितीयमधिकरणम् ।

• असंभवस्तु सतोनुपपत्तेः ॥ २।३।९ ॥

—१६ उत्पत्तिः स्यादिति ।

हरितो रोहितादासीद्धुन्धुस्तस्याभवत्सुतः ।

इत्यादिपुराणवाक्येष्वस्तेरुत्पत्त्यर्थकस्य दर्शनात्सदेवेदमग्र आसीदिति
वाक्येष्युत्पत्तिरूपोर्थः स्यादिति कश्चिच्छङ्कते वैताण्डिकः ।

—१८ संभवतीति । आत्माश्रयतादोषादिति भावः ॥ ९ ॥

सूत्रार्थः-सन्भावस्य ब्रह्मणस्तुत्पत्तिर्न संभवति । कार्योत्पत्ती कारणो-
त्पत्तिर्नाङ्गीक्रियते । ब्रह्म स्वतो नोत्पद्यते । असंभवात् । अन्यतस्तदुत्पत्ती
स्थानवस्थाप्रसंग इति ।

इति तृतीयमधिकरणम् ।

तेजोतस्नया ह्याह ॥ २।३।१० ॥

१४३-३ छान्दोग्योक्तं ब्रह्मजत्वमेव कुतो न स्वीक्रियत इत्यत आहुः-
ग्रहण एवेति ।

सुत्रार्थः-अस्मादायुस्वरूपाद्ब्रह्मणस्तेजस उत्सन्तिस्तथैव वापोरग्निरिति
श्रुतिराहेति ।

इति चतुर्थमधिकरणम् ।

आपः ॥ २।३।११ ॥

—६ तथा ह्याहेत्येवेत्येवकारेणात इत्यस्यानुवृत्तिव्यवच्छेदः ॥ ११ ॥

सुत्रार्थः-तेजःस्वरूपाद्ब्रह्मण आपः समृता अग्नेराप इति श्रुतेरिति ।

इति पञ्चममधिकरणम् ।

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ २।३।१२ ॥

—१३ उपजाद्व्यश्रुतेः-तैत्तिरीयश्रुतेः ।

—१५ तथा सतीति । विषयवाक्येनपदस्य पृथिव्यां लक्षणा कृता
चेत् साक्षादेवाद्भ्यः सकाशात्पृथिव्युत्पत्तिः प्रतीयते । तैत्तिरीये तु
लक्षणां विनेवाद्भ्यः साक्षात् पृथिव्युत्पत्तिः । व्यवधानेनाप्तोत्पत्तिः ।
एवंच व्यवधानेनाद्भ्यः सकाशादज्ञोत्पत्तिर्वा लक्षणादरणं वा कर्तव्य-
मिति संशयः ।

—१७ पुनः शङ्का-नम्बिति । एवंच लक्षणा न स्वीकर्तव्या । 'व्यवधा-
नेनाद्भ्योन्नवतिरित्येव स्वीकर्तव्यं प्रायपाठस्योपजीव्यश्रुत्यपेक्षया नैर्वल्यादेव
संदेहनिवृत्तेराधिकरणारम्भो व्यर्थ इति शङ्काकृदाशयः ।

—१८ अपेक्षामावादेति । तथाच तैत्तिरीयश्रुतेरिव छान्दोग्यश्रुतेर्मु-
ह्यत्वं नास्तीति भावः । एकपदलक्षणापेक्षयेति । छान्दोग्यस्य एकस्मिन्नल-
पदे पृथिवीरूपार्थलक्षणा स्वीक्रियते तदपेक्षया ।

—१९ पूर्वोक्त एवेति । पूर्वोक्तपद एव संशयो न तु पृथिव्युत्पत्ताविति
नाधिकरणारम्भो व्यर्थ इत्यर्थः ।

सुत्रार्थः- ता अक्षममृजन्तेति श्रुतावच्छब्देन पृथिवी ग्राह्या । यतो
भूतानामेवाधिकारो न भौतिकाक्षस्य । तथा नीलरूपमपि पृथिव्यामेव
संभवति । अद्भ्यः पृथिवीति श्रुत्यन्तरमप्यत्रैवार्थं उपोद्भूतमिति । सर्वत्रो-
पलभ्यत इति । देहलीदीपन्यायेनाक्षपदस्योत्तरप्रापि संबन्धः ॥ १२ ॥

इति षष्ठमधिकरणम् ।

तदभिध्यानादेव तल्लिङ्गत्सः ॥२।३।१३॥

१४४-७ तदभिध्यानमिति । आकाशरूपः स्यां वायुरूपः स्यामित्यादि तदभिध्यानम् ।

—१ सर्वत्र वेदान्तेष्विति । स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिरित्यादिषु । सिद्धमिति । एवमेव पीराणिकमहदादिषुष्टिषु ज्ञेयमर्थान्महतः सकाशाया सृष्टिरुच्यते सा ब्रह्मण एवेति ज्ञेयम् ॥ १३ ॥

सूत्रार्थः—आकाशादिभावापन्नब्रह्मण एव वाय्वादिकार्यं न तु केवलाकाशादिभ्यः । सर्वकार्यकर्तृत्वरूपाद्ब्रह्मणो लिङ्गात् । स आत्मा सर्वं सृजतीति ।

इति सप्तममधिकरणम् ।

विपर्ययेण तु क्रमोत्त उपपद्यते ॥ २।३।१४ ॥

—१४ उपपद्यत इति । अत्र विशेषिकादिवद् ध्वंसरूपो लयो न किंतु कारणे प्रवेशरूपः स विपरीतक्रमेणैव योग्यः । सुगमप्रलये सुगमसृष्टिः । क्रमेण प्रलये विपरीतक्रमेण सृष्टिरत उक्त-क्रमसृष्टाविति ॥ १४ ॥

सूत्रार्थः— उत्पत्तिक्रमेण न लयः किंतु विपरीत्येन । उत्पत्त्यनन्तरं प्रलयस्य सत्त्वान्तधेवोपपद्यते । प्रवेशविपरीत्येन निर्गमनदर्शनादिति ॥

इत्यष्टममधिकरणम् ।

• अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति
चेन्नाविशेषात् ॥ २।३।१५ ॥

—१९ क्रमसृष्टिप्रसंगेन जीवमनसोरपि क्रमसृष्टौ निवेशो नास्तीति विचारयितुमेतदधिकरणं रचयन्ति ।

—२० परमात्मेति । अयं सर्वेषां कारणीभूतो वाक्यपट्टकात्पूर्वं ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यनेनोक्त इत्यर्थः ।

—२१ तत्र पूर्वपक्षी आह—क्रमेणेति ।

—२२ प्रातिलोम्येनेति । सूत्रकारस्य विवक्षित इति शेषः ॥ १५ ॥

सूत्रार्थः— अक्षमयादिपञ्चकोशमध्ये विज्ञानमनसी उक्ते ते प्रतिलोम-क्रमेणोत्पत्ते वक्तव्ये । अत्रैकथनात्मकाद्विङ्गात् । ततस्तथोक्त्यन्तर्वक्तव्येति

चेन्न नामरूपात्मकविशेषाभावात् । नामरूपात्मकविशेषपुक्तानामेवोत्पत्ते-
रुच्यमानत्वादिति ।

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भाव-
भावित्वात् ॥ २।३।१६ ॥

१४१-१ अनित्ये जननमिति । अस्य पादस्य प्रथमसूत्रे व्याख्यातमेतत् ।
शरीरे इति प्रथमाद्विवचनम् । तयोरिति सप्तम्या द्विवचनम् ।

—१२ स तु स्यादिति । जायमानः शरीरमभिसंपद्यमान उत्क्रामन्
प्रियमाण इति श्रुत्या देहसंबन्धेनैव जननमरणयोः कथितत्वाद् देहसंबन्धस्तु
स्यादेवेत्यर्थः । भाक्तो लाक्षणिक इति पर्यायोः । स्पष्टप्रतिपत्तये पर्यायोक्तिः ।

—१५ तद्भावभावित्वादिति । शरीराभिमानरूपात्मसंबन्धादित्यर्थः ।

—१६ तद्भावित्वं-तदभिमानित्वम् ॥ १६ ॥

सूत्रार्थः—स्थायरजहुमशरीरसंबन्ध एव जीवस्योत्पत्तिर्ननु स्वतः । शरीर-
जन्ममरणादिना जीवस्य जन्ममरणादिव्यपदेशो लाक्षणिकः । यतो देहान्व-
यव्यतिरेकरम्भां जीवोपलब्ध्यनुपलब्धी भवत इति ।

इति नवममधिकरणम् ।

नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ २।३।१७ ॥

—२३ ननु बृहदारण्यके यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा इत्यनेन जीवस्युत्तरणं
श्रूयते तैवोत्पत्तिरिति चेत्तेत्यत आहुः— विस्फुलिङ्गवदिति । नामरूप-
संबन्धाभावादिति । नामरूपसंबन्ध एवोत्पत्तिमत्त्वमित्यत्र विनिगमकं
पथोर्णनाभिः क्षुजते-इत्यादिना पूर्वसूक्त ऊर्णनाभिदृष्टान्त एव ।

—२६ इत्येवमादिभ्य इति । आदिपदेन नित्यो नित्यानां, अजो नित्यः
शाश्वत इत्यादीनां श्रुतीनां संग्रहः ॥ १७ ॥

सूत्रार्थः—आत्मा नोत्पद्यते । श्रुती तदुत्पत्तेरश्रूयमाणत्वात् । किंचायमात्मा-
जतोमर इति श्रुतिभ्य आत्मनो नित्यत्वाज्जीवस्य नोत्पत्तिरिति । गुणानिति ।
यमानित्यर्थः ।

इति दशममधिकरणम् ।

ज्ञोत एव ॥ २।३।१८ ॥

१४६-५ शाङ्करमतं खण्डयन्ति-सर्वविद्वद्वयादीति । सर्वविद्वद्वयादित्दं-
शासतोद्भवत्वाद्-इत्यत्र भाष्ये पुराणवचनेनोक्तम् ।

—७ जीवत्वस्य कल्पितत्वालं स्वरूपनाश इत्यतः प्रश्नोत्तरे आहुः—
जीवत्वमिति ।

—१२ श्रुतिसूत्रनाशं स्पष्टयितुं तान्युदाहरन्ति—यः सर्वज्ञ इत्यादि ।

—१५ स्थीकृत्य—अंशत्वत्यागेन तथात्वमङ्गीकृत्य । अपरावतार इति ।
पुराणवचनप्रामाण्याद्भगवदाज्ञताशिवावतारे शङ्कराचार्ये माध्यमिकीप्या-
विष्ट इति भावः । एवं च ज्ञानधर्मा ज्ञातस्वरूपश्च जीव इति सिद्धम् ॥ १८ ॥

सूत्रार्थः— विज्ञानमय इत्यादिश्रुतिभ्य आत्मा ह्यश्चेतन्यरूपो बोध्य इति ।
इत्येकादशमाधिकरणम् ।

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ २।३।१९ ॥

—२३ अधिकरणप्रयोजनमाहुः—यद्यपीति ।

१४७-१ उत्क्रान्तिशब्दस्य प्रथमप्रयोगे बीजमाहुः— ब्रह्मवैलक्षण्यार्थ-
मिति आसीनो दूरं ब्रजतीत्यादिना ब्रह्मणोपि गतेरुक्तत्वात्तद्वैलक्षण्यं गती
बोधयितुमुत्क्रान्तिशब्द आदी प्रयुक्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥

सूत्रार्थः— स यदास्माच्छरीरादुत्क्रामतीति श्रुतिभिर्जीवोत्क्रान्तिगत्यागती-
नामुक्तत्वात्तस्य परिणामोद्गीकर्तव्य इति ।

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २।३।२० ॥

—४ परिष्वङ्गः । संबन्धः ।

—९ ब्रह्मोपनिषदिति । छान्दोग्योपनिषदित्यर्थः ।

—१० अनुसंचरयति धेति । एवं धेतच्छ्रुत्युक्तयोर्गत्यागस्योः केवल-
स्वरूपेणैव साध्यत्वात्स्वतोऽशरेण । पर्यचाश्रुरूपं तस्य परिमाणम् ।

—११ आस्मिन्नर्थं सूत्रस्थचकारवैयर्थ्यमित्परुचेः प्रकारान्तरमाहुः—
अथवेति ।

—१२ ननुत्क्रान्ती जीवस्य स्वतत्त्वं कुतो नास्तीत्याहुः— अङ्गु-
ष्ठमात्रमिति ॥ २० ॥

सूत्रार्थः—ऊर्णनाभिर्यथा तन्नुन्मृजते संचरत्यापि । जाग्रत्स्वप्ने तथा जीवो
गच्छत्यागच्छते पुनः ॥ इति श्रुत्युक्तगत्यागयोः स्वरूपेणैव संबध्यात्तदनुरोपेन
जीवस्याश्रुत्वं स्वीकर्तव्यमिति ।

नाणुरतच्छुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २३।२१ ॥

—२० प्रकरणेनेति । ब्रह्मप्रकरणे पठिताः शब्दा ब्रह्मपरा एवेति नियम्यन्त इत्यर्थः ॥ २१ ॥

सूत्रार्थः—ननु स वा एष महानज इति श्रुत्याणुत्वविपरीतव्यापकत्वोक्ते-
र्जीवो नाणुरिति चेन्न तत्र श्रुती परब्रह्मणोधिकारादिति ।

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २३।२२ ॥

—२२ वस्त्वन्तरं पृथक्कृत्य यन्मानं तदुन्मानम् ॥ २२ ॥

सूत्रार्थः—स्वयं विद्वत्येति श्रुती स्वशब्दो जीवस्याणुपरिणामं ज्ञापयति ।
बालाग्रशतभागस्येत्यादावुन्मानं ज्ञापते । चकारात् स्वप्नप्रबोधसंधावागति-
दर्शनम् । एभिर्हेतुभिर्जीवस्याणुत्वं सिध्यतीति ।

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३।२३ ॥

१४८-५ यथा चन्दनमिति । ज्वरं हन्ति शिरोबद्धा सहदेवीजटा यथा-
इत्यादिना वैयकवानपेन प्रभावेण सहदेवीजटया शिरोदेशस्थया यथा सर्व-
शरीरस्थज्वरनाशस्तथा चन्दनमप्येकदेशस्थं सर्वदेहसुखकृत् ॥ २३ ॥

सूत्रार्थः—यथैकदेशस्थितमापि चन्दनं सकलदेहं सुखयति तथा जीवो
एकदेशस्थितोपि सकलदेहवैतन्यं संपादयतीति ।

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्घृदि हि ॥ २३।२४ ॥

—१ नेत्यादि संभवतीति । प्रत्यक्षेणैकदेशावस्थानस्यानिश्चयात् ।
अनुमानस्य एवाभिचरितत्वाच्च ।

—१२ स्थितिरिति । हृदये आत्मेत्यादिश्रुतेः । युक्तिरिति । तद्वाभिन्नत्वेन
हृदयप्रवेशो युक्तिः ॥ २४ ॥

सूत्रार्थः—ननु चन्दनेवावस्थितिवैशेष्यात्त्वच्चि सम्यगवस्थानात्त्वच्च एकस्या-
त्सकलशरीरे सुखमुत्पद्यते । अत्र तु तथा न संभवतीति चेन्न जीवस्यापि
स्थानविशेषाभ्युपगमात् । तत्स्थानं हृदयमेवेति ।

गुणाद्वा लोकेवत् ॥ २३।२५ ॥

—१३ ननु वैशेषिकमते यावद्वृणिवृत्तित्वं गुणस्य ततश्च जीवस्याणुत्वस्वी-
कारे तदीयचैतन्यं सर्वशरीरव्यापि न स्यादतः सूत्रमुपन्यस्यन्ति-गुणाद्वेति ।
अविरोध इत्यनुवर्तते ।

—१४ सः-गुणः ।

—१५ ननु प्रभाषा द्रव्यत्वमङ्गीक्रियत इत्यतः आहुः-प्रभाषा इति ।

—१६ उदकगतौष्ण्यवादिति । यथोष्णजलस्थोष्णस्पर्शं गुणत्वं तद्वत् । विजातीयस्यारम्भकमिति । यथा चिन्तामणिश्चिन्तितानामन्यवस्तूनामुत्पादकस्तथेत्यर्थः । एवंच मणिभिन्नः पदार्थः प्रभां नारम्भयति प्रमाणामावात् ।

—१७ सर्वैर्वादिभिरिति । महत्पारिमाणवादिभिः । मणिप्रभा तु मण्यतिरिक्ते स्थले प्रतीयते तत्र सर्वैर्वादिभिरुपपत्तिः कर्तव्येति भावः । फल्यतामिति । विशिष्टकल्पनापेक्षया विशेषणकल्पनायां लाघवात् ।

—२० घाशब्द इति । एवंच घाशब्द एवकारार्थं वाक्यालङ्कारे । तथा च लोकवदेव गुणादविरोध इति सूत्रयोजना ।

—२१ ब्रह्मसिद्धान्ते—ब्रह्मैव सर्वकारणमिति सिद्धान्ते । यथैवेति । लोके यस्माद्यथाजातं तथेत्यर्थः ॥ २५ ॥

सूत्रार्थः— लोके यथालोपि मणिः कान्त्या बहुदेशं व्याप्नोति तथा जीवः स्वरूपतोषुरपि सकलशरीरव्यापिचेतन्यगुणादखिलं शरीरं व्याप्नोतीति ।

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २।३।२६ ॥

—२३ गुणस्य स्वाश्रयाधिकवृत्ती दृष्टान्तमाहुः—व्यतिरेक इत्यादिसूत्रेण ।

—२६ ननु यावत्पर्यन्तं गन्धो वाति तावत्पर्यन्तं चम्पकगमनं स्वीक्रियत इत्यत आहुः—अन्यथेति ।

—२७ धवोचामेति । पूर्वसूत्र इति शेषः ॥ २६ ॥

सूत्रार्थः— यथा चम्पकपुष्पगन्धस्तानि पुष्पाणि विनापि दूरे देश उपलभ्यते तद्वज्जीवस्य चैतन्यगुणः ।

.. तथाच दर्शयति ॥ २।३।२७ ॥

सूत्रार्थः— जीवो हृदयस्थानोषुपरिणाम इत्युक्त्वालोमभ्य इति श्रुतिस्तस्य चैतन्यगुणेन सकलशरीरस्थितिं ब्रूत इति ।

पृथगुपदेशात् ॥ २।३।२८ ॥

सूत्रार्थः— प्रज्ञया शरीरमारुह्येति श्रुती प्रज्ञायाः कारणत्वेन पृथक्पृथक्चेतन्यं जीवगुण इति ।

इति द्वादशमधिकरणम् ।

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २।३।२९ ॥

१४९—१२ भगवद्व्यपदेश इति । भाक्त इत्यर्थः ।

—१७ प्राज्ञश्चेति । सुषुप्तिसाक्षी जीवभिन्नो ब्रह्मांशः परमेश्वरस्यैव रूपान्तरं विश्वो वैश्वानरः प्रथमः पादस्तेजसो हिरण्यगर्भो द्वितीयः प्राज्ञस्तृतीय इति मूर्तिहतापनीयोक्तः ।

—१८ ब्रह्मलिङ्गादिति । ब्रह्मलिङ्गत्वादित्यर्थः ।

—२२ समन्वयनिरूपणे-प्रथमाध्याये ।

—२३ अधिरोधे-द्वितीयेध्याये । अधिरोधेनेति पाठे तु प्रतिपायेत्यनेनान्वयः । ऐक्येपि-अंशांशभावेनैक्येपि ।

१५०-४ शाङ्करमतमुपपादयन्ति-तत्रेति । स्वीकृत्य-महावाक्यत्वेनादृत्य ।

—८ वेदसूत्राणि-वेदसहितानि व्याससूत्राणि । व्याकुलीचकार-तत्र सत्रार्थान्तरं चकारेत्यर्थः ॥ २९ ॥

सूत्रार्थः-प्रज्ञादृष्ट्यादिवल्लक्षणप्रधानत्वाज्जीवे ब्रह्मत्वव्यपदेशः । यथा तद्वा अस्यातिच्छन्दोपहतपाप्मेत्यादिना प्राज्ञस्वरूपमुक्तम् ।

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ २।३।३० ॥

१५०-१२ व्यपदेशविषय एव कश्चन दोष आशङ्क्य परिह्रियतेनेन सूत्रेणातस्तं दोषं दर्शयन्ति-ननु कथमिति । अन्यस्य-ब्रह्मभिन्नस्य ।

—२१ पश्चात्-संसारदशोत्तरम् ।

—२२ तथैव-ब्रह्मभावपूर्वकांशत्वेन । अनावृत्तैश्वर्यादीनामिति । आवरणरहितैश्वर्यादीनां छान्दोग्य उक्तत्वादित्यर्थः ।

—२३ ननु प्राज्ञेष्वेवमनावृत्तैश्वर्यं श्रुती वक्तुं शक्यत इत्यत आहुः-प्राज्ञादिति । संपन्नत्वं-सम्यक्त्यानन्दप्राप्तिमत्त्वं तथाच श्रुती प्राज्ञईश्वरस्तृतीयः पाद इत्युपक्रम्य प्राज्ञस्य प्रशंसां कृत्वा तुरीयव्याख्यान ईश्वरग्रामस्तुरीय इति वचनेन प्राज्ञलोक्यानन्दस्य तिरोभावः । जीवस्य तु स्वस्वरूपावस्थानोक्त्या सर्वदानन्दस्य सर्वेण प्राज्ञाज्जीवे विशेष इति भावः ।

—२५ व्यपदेशो वेति । वाशब्दो वाक्यालङ्कारे । एवं जीवस्य ब्रह्मभावं व्याख्याय व्यापकत्ववाक्यानि समर्थयन्ति ।

—२६ एतदेवोक्तमिति । उक्तं निबन्ध इति शेषः ।

व्यापकत्वश्रुतिरित्यादेरर्थः । तस्य ब्रह्मभावं प्राप्तस्य जीवस्य भगवत्त्वेन व्यापकत्वश्रुतिर्युज्यते नतु जीवत्वेन रूपेण ।

—२८ आनन्दांशाभिन्न्यक्तौ-ब्रह्मभावे सति तस्य तद्विरुद्धधर्माधारत्वं भवति ततस्तत्र ब्रह्माण्डकोट्यः परिच्छेदो व्यापकत्वं च प्रतीयेरन् । एवंच यथा कृष्णो भगवान् उत्सङ्गे स्थितोपि यशोदया मृन्माभक्षणादिप्रसंगे सकलजगदाधारो दृष्टस्तथा जीवोणुरपि ब्रह्मभावेणुत्वाविरोधेनैव व्यपकः

सर्वजगदाधारश्चास्ति । अत एव—तदेतद्वापिः पश्यन्, पुत्रेति तन्मयतयेत्यादि-
श्रुतिस्मृतिभिः प्रतिपादितम् । जीव उपाधिना कल्पित इत्यप्यसंगतम् । अंश-
त्वेन निरूपणात् ।

सुधार्थः—यावदयमात्मानन्दोऽशप्राकट्येन ब्रह्म भवति तावदयं व्यपदेशः ।
पश्चाद्ब्रह्मधर्माणामाविर्भावाद्ब्रह्मत्वं युक्तमेव । तेनापकृष्टस्योत्कृष्टत्वकथ-
नरूपो दोषो न यतस्तदानीं ब्रह्मधर्माणां स्वस्मिन् दर्शनमस्तीति ।

पुंस्त्वादिवच्चस्य सतोभिव्यक्तियोगात् ॥ २।३।३१ ॥

१५१—३ व्यक्तियोग इति । मोक्षदशायामिति शेषः ॥ ३१ ॥

सुधार्थः—यथा रेतःसेकसामर्थ्यलक्षणं पुंस्त्वं बाल्ये विद्यमानमेव यौवने
प्रकटितं भवति तथानन्दांशस्यापि संसारदशायां तिरोहितस्य ब्रह्मभाव
आविर्भावः । एवंच जीवस्य संसारदशायामप्यानन्दांशस्य नात्यन्तमभावः
किंतु तिरोधानम् इति ।

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसंगोऽन्यतरनियमो

वान्यथा ॥ २।३।३२ ॥

—११ पूर्वोक्त एवेति । संसारदशायामप्राकट्यं मोक्षदशायां प्राकट्यं-
मिति पूर्वोक्तः प्रकारः ॥

सुधार्थः—यदि संसारदशायामप्यानन्दो जीवस्य प्रकट इत्युच्येत तर्ह्या-
नन्दांशस्य नित्यमुपलम्भः स्यात् । एवंच संसारासंभवः अथ जीवस्य सर्वदि-
वानन्दांशानुपलम्भः स्वीक्रियते तर्हि मोक्षो न स्यात् । अथान्यथानुपपत्त्या
जीवो निरानन्दो ब्रह्म त्वानन्दमयमित्येवतरनियमोद्गीक्रियते चेद्ब्रह्मैव
सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतिविरोध इति ।

इति त्रयोदशमधिकरणम् ।

कर्ता शास्त्रार्थवच्चात् ॥ २।३।३३ ॥

—१६ शास्त्रार्थवच्चादिति । शास्त्रस्यार्थवच्चं तस्मात् । स्वर्गकामो
यजेतेति शाखाणां सार्थक्यात् । तथाहि जीवो यदि कर्ता नेष्येत तर्हि स्वर्ग-
कामादिपदवैयर्थ्यद्वारा तत्तद्वाक्यानि व्यर्थानि भवेयुः ।

—१७ अनुपयोगादिति । ब्रह्मणोऽपामत्वेनेत्यर्थः ।

—१८ अशक्यत्वादिति । कामनाभावेनेत्यर्थः । गीतादिवाक्ये संदेहे साति
किं कर्तव्यमित्याहुः—संदिग्धेपीति । तथैव—कर्तृत्वमेव ॥ ३३ ॥

सूत्रार्थः—वर्ता जीव एव । अन्यथा ज्योतिर्होमादिविधायकश्रुति-
वैयर्थ्यमिदं । तथाहि ब्रह्मणः कर्मानुपयोगाज्जडप्रकृतेरक्षयस्वात्मैवविधये
व्यर्थाः स्युरिति ।

विहारोपदेशात् ॥ २।३।३४ ॥

—२० विहारः—स्वेच्छाक्रियात्मकभोगः ।

—२१ उपदिष्टः—दहरविद्यायामिति शेषः ॥ ३४ ॥

सूत्रार्थः—यद्यत्कामयते तत्तद्भवतीति श्रुत्या जीवस्यैव मन्पवादिर्लोके
विहारकथनात् एव कर्तॆति ।

उपादानात् ॥ २।३।३५ ॥

—२४ तदेपां प्राणानामिति । बृहदारण्यकद्वतवालाग्निवाह्यणस्या
श्रुतिः । मतान्तरमनुवदन्ति दूषयितुं विकल्पयन्ति च ।

—२५२-५ जडत्वादिति । बुद्धिर्जडा तेन तस्याः कर्तृत्वं चेतने समा-
यातीति विपरिमतम् । अनङ्गीकारात्—सूत्रकृतेति शेषः । निराकृतत्वाच्चेति ।
रचनानुपपत्तेश्चेत्यादिसूत्रे । उपादानविरोधश्चेति । श्रुती प्राणानामुपादानं
श्रूयते बुद्धिश्च प्राणान्तर्गतैवातो बुद्धिसंबन्धेनोद्गमाङ्गीकारे प्राणोपादानविरोध-
स्तेन द्वितीयोपि पक्षो न ।

—६ शास्त्रविरोध इति । सर्वोपनिषत्प्रतिपादितकर्तृत्वविरोधः ।

—७ सर्वविप्लवः—मायावादः । माध्यमिकयत्—शून्यवादिषीद्धवत् ॥३५॥

सूत्रार्थः—नन्विन्द्रियैः कर्मकरणदर्शानेषामेव कर्तृत्वमास्त्विति चेन्न तदेपां
प्राणानां विज्ञानेनेति श्रुत्या सर्वेन्द्रियाणां जीवेनोपादानाज्जीव एव कर्तॆति ।

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ २।३।३६ ॥

—१० व्यपदेशः—प्रथमान्ततया कर्तृत्वेन निर्देशः ।

—११ अत्रेति—अस्यां श्रुतीं विज्ञानपदेन बुद्धिर्गृह्यते ।

—१२ जीवस्य कर्तृत्वमिति । तथाच क्रियायामेव जीवस्य कर्तृत्वं
नेति पूर्वपक्षाशयः । तथा सति-विज्ञानपदेन बुद्धेरेव ग्रहणे सति ।

—१४ ननु स्थाली पचतीत्यादिवत् कारकमात्रस्य स्वस्वव्यापारे स्वात-
न्व्याद्वन् निर्देशविपर्ययो न भविष्यतीत्याहुः—अथेति ।

—१५ समादधते—तथापीति । विज्ञानमपमुपक्रम्य विज्ञानं यद्वां तनुते
इति वाक्यं पठितं ततश्चात्र बुद्धिवाचकत्वं उपक्रमोपि बुद्धिविकारवाचकत्वं
स्यादित्याहुः—पूर्वेति ।

—१६ व्यक्तत्वादिति । द्व्यच्छन्दसीति पाणिनिमुत्रेण द्व्यच्छल एव विकारार्थे मयटो विधानात् । ननु विज्ञानमादायेत्यत्र विपर्ययस्य सत्त्वाद्त्रापि स स्वीक्रियते को दोष इत्यत आहुः—विज्ञानमिति । एकस्येति । एवंच तत्र स्थलभेद एकं प्राणवाचकमत्रतु पूर्वोक्तोपक्रमपठितस्यैव परामर्शाद्विपर्ययो दोष एवेति भावः ।

—१७ ननु विज्ञानपदस्य जीववाचकत्वे विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यत्र विज्ञान-पदं गौणं स्यादित्यत आहुः—भगवतीति । औपचारिकत्वेत्यादि । मर्षं वेदा पत्पदमामनन्तीति श्रुतेः ।

—१८ नन्वेतत्कथनं तदा संभवति यदि विज्ञानमय इत्यत्र विकारार्थक-मयद्रप्रत्ययो न चेत् । परं तादृशप्रत्ययस्तु वर्तते छन्दसि विकल्पेन मयद्र-विधानादित्यत आहुः—यज्ञ इति । अत्र तैत्तिरीयप्रथमाष्टकसप्तमप्रपाठकस्थ-मन्त्रे यज्ञकर्तृत्वेन यज्ञरूपत्वं यजमानस्य कल्पनयोपदिश्यते तेन विज्ञानं यज्ञं तनुते इत्यत्र यज्ञकर्तृत्वं जीवस्यैव न तु बुद्धेरित्यर्थः । हेत्पन्तरं चाहुः—श्रद्धादीनामिति । श्रद्धैव शिर इति श्रद्धाया जीवधर्मत्वादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

सूत्रार्थः—विज्ञानं यज्ञमिति श्रुतिवाक्ये यागादिक्रियासु जीवस्यैव कर्तृ-त्वेन व्यपदेशाज्जीव एव कर्ता । अन्यथा विज्ञानेन विज्ञानमादायेति श्रुतिव-द्विज्ञानेन यज्ञं तनुत इति श्रुतेर्विपर्यासः कर्तृ-यो भवेदिति ॥

उपलब्धिवदनियमः ॥ २।३।३७ ॥

—२२ जीवस्य कर्तृत्वे स्वातन्त्र्यमेव प्राणं ततश्च स स्वस्य हितमेव कुर्यात्साहितमिति पूर्वपक्षकृदाशयः ॥ ३७ ॥

सूत्रार्थः— ननु जीवस्य कर्तृत्वं हिताकरणं न संगच्छत इति चेन्न यथा चक्षुषाभिमतमनभिमतमुपलभते जीवस्तथेन्द्रियैः कर्म कुर्वन्निष्ठमनिष्टं वोपलभत इति ।

शक्तिविपर्ययात् ॥ २।३।३८ ॥

—२७ करोतीति । अतोहितकरणं न साहजिककर्तृत्वबाधकमित्यर्थः ॥ ३८ ॥
सूत्रार्थः—नन्वेवमपि जीवस्य क्रियायां स्वातन्त्र्ये हिताकरणं न संगच्छत इति चेन्न जीवशक्तेर्विपर्ययात् । एवंच न हितकरणनियमः स्वातन्त्र्या-भावादिति ॥

समाध्यभावाच्च ॥ २।३।३९ ॥

१५३-२ तादृशमन्त्राभाधः—सामर्थ्यसाधकमन्त्राभावः ।

—३ अनिमोक्ष इति । कर्तृत्वस्य दुःखरूपत्वादिति भावः ।

—४ एतदिति । आध्यात्मिक एव कर्तृत्वेनिमोक्षः । अध्यात्मस्य दुःखरूपत्वात् ।

—५ नपुंसक इति । स्वातन्त्र्यादिसर्वपुरुषधर्मशून्य इत्यर्थः । ब्राह्मवत्-
वैदिकप्रमाणब्रह्मभूतमाध्यमिकवत् ।

—६ समाधिरित्यपीति । इन्द्रियाद्यध्यासरहितस्यैव मुख्यः समाधिरिति बोध्यम् । ननु लिङ्गसंबन्धाजीवन्मुक्तस्यापि बुद्धिसंबन्धोऽस्ति चेति कथं भिरिन्द्रियत्वमित्यत आहुः—करणत्वेनेति । एवं च बुद्धिसंबन्धो ब्रह्माभेदे-
प्यनिवार्यः ।

—७ तस्मात्-अध्यासाभावात् । ननु ध्यायतीति श्रुताविवशब्दस्वार-
स्यात्स्वाभाविकं कर्तृत्वं जीवे न किंत्वौपाधिकम् इति मतं निराकुर्वन्ति-
ध्यायतीति ॥ ३९ ॥

सुत्रार्थः—जीवस्य क्रियाज्ञानशक्ती योगेनोत्पद्यते । ततस्तस्य समाधे-
र्योगस्याभावाच्चक्रियविपर्ययः । चकारेण मन्त्रसामर्थ्याभावोपि दृश्यत इति ॥

यथा च तक्षोभयथा ॥ २।३।४० ॥

—१५ प्रकृते । ज्ञानप्रणयने ॥ ४० ॥

सुत्रार्थः—ननु कर्तृत्वभोक्तृत्वभेदः स्यादिति चेन्न । तक्षो दृष्टान्तेनेकस्यो-
भयसंबन्धात् । तथाहि यथा तक्षा स्वयं रथ निर्माय स्वार्थपक्षे तमारुह्य
गच्छति । परार्थपक्षे तु केवलं रथं निर्माति । आरोहणकर्ता भिन्नः । तद्वज्जी-
वोपि स्वार्थं परार्थं च करोति कारयतीति ।

इति चतुर्दशमधिकरणम् ।

परास्तु तच्छ्रुतेः ॥ २।३।४१ ॥

१।४-२ दोष इति ।

किं वणितेन बहुना लक्षण गुणदोषयोः ।

गुणदोषदृशिर्दोषो गुणस्तुभयवर्जितः ॥

इति भगवदुक्तन्यापात्र दोषः ॥ ४१ ॥

सुत्रार्थः—कर्तृत्व ब्रह्मधर्म एव । परब्रह्मणः सकाशात्तज्जीवे ममायाति ।
यमधी निदीयति सर्वकर्तृत्वादिश्रुतिभ्यः ।

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ २।३।४२ ॥

—४ स्वस्यैव कारयितृत्वादिति । पूर्वं कर्मानादित्वमीश्वरस्य तत्सापेक्षत्वं
चाङ्गीकृत्य वैषम्यनैर्घृण्यपरिहारः कृतः स न युज्यते । कर्मानादित्ववत्स्वभ्य
यत्कारयितृत्वं तस्याप्यनादित्वादिति पक्षं स्रण्डपति तुशब्दः ।

—६ कारयतीति । परमेश्वरो जीवकृतप्रयत्नापेक्षः सन्नग्रेपेक्ष्यमाणं यदु-
पकरणबाहुल्यं तदेकेनासहायेन जीवेनाप्तुमशक्यमतस्तत्संपादनद्वारा स्वय-
मेव तं कारयति । अत्र दृष्टान्तमाहुः—यथा बालमिति ।

—८ अनुचदतीति । एवंच गुणदोषाविवेचनपूर्वकं बालेच्छानुकूल-
सामग्रीसंपादके पितरि यथा न दोषः किंतु बालस्वभाव एव दोषस्तथा
ब्रह्मण्यापि साध्वसाधुकर्मप्रेरयितरि न दोषः किंतु जीव एव ।

—९ हेतुं विवृण्वन्ति—अन्यथेति । अप्रामाणिकत्वं चेति । विहित-
निषिद्धबोधकप्रमाणव्यापारस्य वैयर्थ्यमित्यर्थः ।

—११ चकारेति । यथा लोके राज्यमर्यादारक्षकं व्यवहारशास्त्रम् ।
दोषगन्धोपीति । लोकवन्तु लीलैकैवल्यमिति न्यायेन जीवकृतप्रयत्नानु-
सरणात् ब्रह्मणि वैपम्यादिदोषगन्धः ।

—१२ तथैव निर्माणात् । तादृशापेक्षाविशिष्टचपूर्वकत्वेन स्वयमेव निर्मा-
णात् । ननु ते नार्थितश्रुतिगुणा इत्यादि श्रीमद्भागवतवाक्येषु प्रयत्नान-
पक्षयैव गोकुलस्थेभ्यः फलदानकथनादयमापि नियमो नेत्याहुः—यत्रान्य-
थेति । यत्र भक्ते गोकुलस्थे प्रयत्नं विना फललाभो दृश्यते स पुष्टिमार्ग-
मध्यस्थो ज्ञेयः । इदमपि लोकवस्वित्यादिपूर्वन्यायेन ज्ञेयम् । लोकेपि राज्ञां
कृपापात्रेषु प्रयत्नं विनैव फललाभदर्शनात् ॥ ४२ ॥

सूत्रार्थः—ब्रह्मणः सर्वकर्तृत्वेपि वैपम्यनिर्घृण्यदोषी न । यतः परो भगवान्
जीवकृतकर्मापेक्षी । ततश्च जीवस्य यादृशं प्रयत्नाभिनिवेशं पश्यति तादृशं
कर्म कारयति । अन्यथा विहितप्रतिषिद्धयोर्वैयर्थ्यं प्रसज्येतेति ।

इति पञ्चदशमधिकरणम् ।

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत
एके ॥ २३॥४३ ॥

—१७ ब्रह्मसंबन्धीति । स्वसंबन्धि तु ज्ञोत एवेति सूत्र उक्तम् ।

—१८ नानाव्यपदेशादिति । अग्रिमश्रुती बहुत्वसंख्याविशिष्टत्वेन
कथनात् । विस्फुलिङ्गवद् ब्रह्मणः सकाशादुत्पत्तिकथनाच्चेत्यापि बोध्यम् ।

—२२ युक्तिर्वक्तव्येति । यथा न्यग्रोधफलमाहरेत्यादियुक्तिः । प्रष्टव्या
इति । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेव गच्छेदिति श्रुतेः ।

—२३ सर्वधिप्लवः—सर्वश्रुतिविप्लवः ।

—२५ विनिर्गताः—परस्परविलक्षणतया विनिर्गताः ।

१५५-२ जडजीववैलक्षण्ये हेतुमाहुः—सदंशेनेत्यादि । इतरे जीवाः ।

—२६ उक्तपक्षस्य क्लिष्टत्वात्पक्षान्तरमाहुः-अथवेति । पापस्यापीति । अत्र रूपस्यापीति योग्यः पाठः । सूर्यश्चक्षुस्तथा रूपं ज्योतिषो न पृथग् भवेत् । इति द्वादशस्कन्धस्थवाक्याङ्कपस्य प्रकाशांशत्वम् । पापस्यापीति पाठस्तु बहुपुस्तकानुरोधान्मूले गृहीतः ॥ ४६ ॥

सूत्रार्थः- ननु जीवस्य ब्रह्मांशत्वे तद्दुःखेन ब्रह्म दुःखि स्यादिति चेन्न । यतो जीवदुःखेन परो न दुःखी प्रकाशादिवत् । यथा प्रकाशादिरूपा अग्न्यादयो न्यानेव तापयन्ति नात्मानं तथा द्वैतब्रह्मांशस्य जीवस्य दुःखित्वेऽपि परस्य दुःखित्वं नेति ।

स्मरन्ति च ॥ २।३।४७ ॥

१५६-३ निर्गुणः- प्राकृतसंसर्गशून्यः ।

—६ पिप्पलं- कर्मफलम् । तपोरन्य इति श्रुत्या जीवपरमात्मनोर्भेदो विरुद्धपरमवत्त्वं च सिद्धम् ॥ ४७ ॥

सूत्रार्थः- न लिप्यते लोकदुःखेनेत्यादिस्मृतयः परस्य दुःखाभावं स्मरन्तीति ।

अनुष्ठापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ २।३।४८ ॥

—१० कः शूद्रः का भार्येति । पतादृशज्ञानाभावात् ऋती भार्यामुपेयात्, न शूद्राय मतिं दयादिति विधिनिषेधविषयज्ञानाभावः । स्वज्ञानमिति ब्राह्मणेन निष्कारणं पटङ्गे वेदोप्येयो क्षेयश्चेति विधानात् ।

—१९ ननु यावज्जीवविधिर्ज्ञानिपरश्चेत्-यदहरेव विरजेत्तदहरेव संन्यस्येत्-इति संन्यासविधेर्वैयर्थ्यामिष्यत आहुः- न्यासोपीति । देहसंबन्धे देहानुसंधाने सत्येव, संन्यासोपीत्यर्थः । तादृशदृशायां संन्यासे जरामर्याद्यग्निहोत्रस्य संभवान्न संन्यासविधिवैयर्थ्यम् । ये तु देहानुसंधानरहिताः पूर्णज्ञानिनः श्रुकादयस्तेषां विधिनिषेधत्वं नास्तीति यं प्रव्रजन्तमित्यादिषु स्पष्टम् ॥ ४८ ॥

सूत्रार्थः- जीवस्य भगवदंशत्वेऽपि शरीरसंबन्धाद्विधिनिषेधोपपत्तिः । यथा शवाग्निश्चण्डालभाण्डास्थितमुदकं तद्घटादिकं च परिह्रियते । अग्निहोत्राग्निर्गद्गाजलं तन्मृत्तिका च परिगृह्यत इति ।

असंततेश्चाव्यतिकरः ॥ २।३।४९ ॥

सूत्रार्थः- ननु बाल्याद्यवस्थाभेदेन शरीरस्यापि भेदात्कर्मकाले ब्राह्मणत्वादि कथमुपनयनकालीनशरीरस्य तदानीमभावात् । न च जीविक्येनोपपत्तिश्चाण्डालशरीरोपि ब्राह्मण्यापत्तेरिति चेन्न । बाल्यादिषु शरीरभेदेऽपि

सतस्यैक्यस्य विवक्षितत्वात् । चाण्डालादिजन्मभेदे तु सततेर्भेदाच्च व्यति-
कर इति ॥ ४९ ॥

आभास एव च ॥ २।३।५० ॥

—२७ सर्वकार्याणीति । अत्रापि चकारेण कथमित्यस्यानुकर्षः ।
सर्वकार्याणि भगवत एवोपादेयानीति कथमिति योजना ।

१५७-१ आकारस्य- चतुर्भुजत्वादिभगवदाकारस्य । मायावाद निषे-
पन्ति- न त्विति । नन्वेव श्रौतस्य जलचन्द्रदृष्टान्तस्य विरोध इत्यत आहु-
जलचन्द्रवदिति ।

—२ नन्दस्य प्रतिबिम्बत्वे स्वीकृते को दोषस्तत्राहु-तथा सतीति ।
मिथ्यामृतस्याभ्यासाद्योगादित्यर्थः ।

—३ तत्र धृत्तेर्द्वांसुपर्णाश्रुतेरपि विरुध्यते इत्यादिनिबन्धोक्तकारिकादूप-
णानि स्मारयन्ति- तत्रेति । मिथ्यात्वरूप इति । मिथ्यात्वस्वरूपो माया-
वायभिमत आभासाविवाक्षित इत्यर्थः ॥ ५० ॥

सूत्रार्थ- ननु सच्चिदानन्दमयब्रह्माशो जीवोपि तद्वृणाविशिष्टो भविष्यति
तेन तस्य ससारित्वं न स्यादिति चेन्न । आनन्दाशतितरोधानेन जीवस्य
ब्रह्ममासत्त्वकथनादिति ।

अदृष्टानियमात् ॥ २।३।५१ ॥

—६ ईशित्वायेति । ईशितत्वायेत्यर्थः । नैयायिकमतमनुकृन्ति-
नानात्मान इति ।

—८ सिद्धमिति । कार्यमात्रं प्राप्ति जीवाददृष्टस्य कारणताङ्गीकारात् ।
देशान्तरेत्यादि । अथ मात्र । कार्योत्पत्तौ सामग्रीसमवधानमपेक्ष्यते ।
सामग्रीमध्यदृष्टमप्यन्तर्भूतमिति देशा-तरे धञ्जोगार्थं यद्वस्तुत्पद्यते तत्र तद्दृष्ट-
मवश्यं वक्तव्यम् । तच्चादृष्टं गुणत्वादात्मसमवतमतस्तद्देश आत्माभावेदृष्टा-
भाव सपतेदन्तस्तदन्वधानुपपत्त्या तत्र तत्रात्मसत्ता स्वीकर्तव्यात् आत्मनो
व्यापकत्वमङ्गीकृतं नैयायिकैः ।

—१० मि याज्ञानेन- शरीरेहमित्यभिमानेन ।

—११ तथेति । सर्वेषामेकस्मिन्- सबन्धतुल्यत्व एकस्यैव मिथ्या-
ज्ञान कथमित्यर्थः ।

—१२ विरोधात्- श्रुतिविरोधात् । ऋषिप्रामाण्य- कणादगीतमयो-
र्ऋषित्वेन तत्र प्रामाण्यम् । श्रुतिविरोध ऋषुकमप्यममाणमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

सूत्रार्थः— नियायिकादयो भोगव्यवस्थासिद्धयर्थं जीवनानात्वमङ्गीकृ-
र्वन्ति तथादृष्टस्य भोगनियामस्यैवं देशान्तरोत्पन्नस्तुभोगान्यथानुपपत्त्या
जीवानां व्यापकत्वं च । इदमनुपपन्नम् । व्यापकानां सर्वेषां जीवानाम-
नेकदेहसंबन्धादेतद्देहस्येदमदृष्टमेतद्देहस्येदमिति नियमाभावात् । एवंचादृ-
ष्टस्यानियमाज्जीवनानात्त्वादिवमसंगतमिति ।

अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ॥ २।३।५२ ॥

—१५ इति चेदिति । ननु विलक्षणसंयोगोत्पादकानां मनःप्रभृतीना-
मभिमाननियामकत्वात्तेषां चेश्वरेच्छया नियतत्वाददृष्टानियमदोषो नेति पूर्व-
पक्षाशयः । पूर्ववदेवेति । त्रिभूतामात्मना मनःसंयोगस्यापि तु यस्याश्रिय-
मासंभव एव दोषः । तादृशोऽवरकल्पना- ईश्वरस्य निमित्तकारणता-
कल्पना ॥ ५२ ॥

सूत्रार्थः—ननु मनःप्रभृतयो नियामका इत्यापि न । ईश्वरेच्छामनःप्रभृति-
ष्यभिसंध्यादिषु नियामकत्वेनाङ्गीकृतेषु पूर्वोक्तस्थेऽनियमदोषस्य प्रसक्तेः ।
तथाहि जीवानां व्यापकत्वेन सर्वत्र संबन्धादस्येदं मनो नास्येदमिति
नियमाभाव इति ।

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ २।३।५३ ॥

—१६ अन्यस्यापीति । एवं च पूर्ववदेव दोषप्रामिः ।

—२० सौश इति । विशेषत्वेन स्वीक्रियमाणो विशेषणाशः स चान्त-
र्भवेत् । अन्यप्रदेशे तत्प्रदेशामाशान्त आत्मनस्तिरोहितो भवेत्तेन तस्य
भोगस्यासंभट्ट इति नियायिकमतवज्जीवसिद्धिः ॥ ५३ ॥

सूत्रार्थः— ननु जीवानां विभुस्येपि तत्र प्रदेशविशेषकल्पनाददृष्टानियमः
स्यादिति चेन्न । तत्र जीवान्तरप्रदेशस्याप्यन्तर्भावात्पूर्वोक्तदोषस्याविधा-
तात् । यद्वा तद्देहस्यैव देशान्तर्गमने पूर्वप्रदेशस्य त्यक्तत्वेन तद्देशस्य तिरो-
भावादेति ।

इति षोडशमधिकरणम् ।

इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्राचार्यवृत्ताणुमाप्यन्याख्यायां श्रीधरशर्मकृतायां
बालबोधिण्या द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २।३ ॥

द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः ॥ २।४ ॥

तथा प्राणाः ॥ २।४।१ ॥

-पूर्वपादे जीवस्य स्थूलशरीरनिष्पादकानां महाभुतादीनामुत्पत्तिरुमादिकं विचारितम् । ततो जीवस्वरूपं मीमांसितं परंत्विन्द्रियादीनां स्वरूपं न विचारितमतोस्मिन्पादे ताद्विचार्यत इत्यवसररूपा पादसंगतिः ।

१५८-४ तदाहुः-जीवशरीरवर्तिनामिति ।

—५ तादृशधर्मयत्वं-जीवसमानधर्मवस्त्वम् । इन्द्रियपदं विहाय प्राण-शब्दप्रयोगे प्रयोजनमाहुः-प्राणशब्दप्रयोग इति ।

—६ सर्वेन्द्रियवाचकत्वे प्राणशब्द एकवचनं कथमत आहुः-मनस इति । मुख्यत्वात्-लिङ्गशरीरे प्राधान्यात् ।

—७ ननु सर्वोपपत्तिसाम्ये जीवधर्मस्यार्थादेव सिद्धेरिदं सूत्रं पूर्वपाद एव कृतो न विचारितमित्यत आहुः-चिदंशस्येति । एवंच जडत्वादियदा-दितुल्यत्वं स्यादतः पृथग्विचारः ।

—८ तत्रापीति । प्राणा वै सत्यमिति बृहदारण्यके सत्यधर्मग्रहणमस्ति ॥१॥

सूत्रार्थः- यथा जीव उत्क्रान्त्यादिधर्मवांस्तथेन्द्रियाण्यपीति ।

गौण्यसंभवात् ॥ २।४।२ ॥

—११ भविष्यतीति । सत्यत्वादिश्रुतिरूपासनापरतया गौणी भविष्य-तीत्यर्थः ।

—१२ कथं संभवतीति । युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् ॥ २ ॥

सूत्रार्थः- इन्द्रियोत्क्रान्तिश्रुतिर्गौणी न । एकस्या एव श्रुतेर्जीवे मुख्यत्वे-भिन्द्रियेषु गौणत्वमित्यसंभवादिति ।

तत्राकृत्युतेश्च ॥ २।४।३ ॥

अत्रापि तथेत्यनुवर्तते ।

—१५ अधिकाविचार इति । जडभूतानां चिरस्थायित्वदर्शनात्तावतैव प्राणानामप्युत्क्रान्तिः संभाव्यतेतस्तदभावाय प्राणानां नित्यत्वमित्यधिक-विचारः क्रियते ।

—१९ निषिध्यत इति । एवंच पूर्वोक्तश्रुतेर्विरोधो न नापि प्राणानाम-नित्यत्वमित्यर्थः ।

—२२ विस्फुलिहसदृशीति । एवंच विस्फुलिङ्गवाक्ये यथा व्युत्तरणं तथात्र प्रादुर्भावः ॥ ३ ॥

सूत्रार्थः—असद्वा इदमग्र आसीदिति श्रुत्या सृष्टेः प्रामाण्यं स्थितत्वात्प्राणादीनां नित्यत्वमिति ।

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ २।४।४ ॥

—२५ कथमुत्पत्तिरिति । एवंच मनोवाचोर्नोत्पत्तिः किंतुद्गममात्रं तेन तयोर्नित्यत्वसिद्धिः ॥ ४ ॥

सूत्रार्थः—मनः पूर्वरूपं वायुत्तररूपमिति श्रुतिः । यदि वेदात्मकवाचो नित्यत्वं तत्र तत्पूर्वस्य मनसो नित्यत्वं किमु वक्तव्यमित्यर्थ इति ।

सप्तगतेर्ब्रिंशोपितत्वाच्च ॥ २।४।५ ॥

१।५२-६ अतः—अनश्वरभावस्याजन्यत्वेन । तत्तदुपाख्यानेषु—व्रतमीमांसाप्रभृतिषु ।

—७ चेतनतुल्यत्वमिति । स्वरूपतोचेतनत्वोपि—तदेषां प्राणानां विज्ञानेन—इति श्रुत्या धर्मरूपज्ञानस्य श्रावणाचेतनतुल्यत्वम् ।

—११ शीर्षण्याः—शिरसि भवा नेत्रनासिकादिरूपाः । अवाञ्छौ—नाभेरपोदेशे स्थितौ ॥ ५ ॥

सूत्रार्थः—तमुत्क्रान्तमित्यादिश्रुती चक्षुरादीनां समानां गतिश्रवणादेकीभावश्रुती चक्षुरादिगत्या जीवमतेर्ब्रिंशोपितत्वाच्चकारेण तत्तदुपाख्यानेषु चक्षुरादीन्द्रियाणां देवतात्वकथनात्तेषां जीवतुल्यत्वमिति ।

इति प्रथममाधिकरणम् ।

इस्तादयस्तु स्थितेतो नैवम् ॥ २।४।६ ॥

—२२ उत्सूत्र इति । पूर्वपक्षस्तु स एव परं सूत्राक्षररहितः स उत्तरानुसरोधात्कल्पनीय इत्यर्थः ।

१६०-२ अतो हेतोः—चक्षुरादितुल्यत्वाद्धेतोः ।

—३ अद्यान्तरगणना—समादिसंख्या । सूचनयेति । चक्षुरादीनां समानां प्राधान्यसूचनया । अष्टगणना ग्रहत्वकथनेन बन्धकत्वसूचनया । नद्यगणना—नावृतनवद्वारसूचनया । दशगणना केवलद्वारमात्रसूचनयेति संभवाभिप्राया । संभवन्ति ह्येकादशसंख्यायामेताः संख्या इत्यभिप्राया । अधिकसंख्येति चतुर्दशसंख्या स्वन्तःकरणस्य चतुर्बिधत्वात्तदभिप्राया ।

—४ तर्ह्येकादशेन्द्रियाणीति कथमित्यत आहुः—एकादशेति । स्थितमिति । इन्द्रियाणि दशैकं चेति मीतीकन्यात्रापि तथैव स्थितमिति भावः ॥ ६ ॥

सूत्रार्थः- ननु सत वै प्राणाः सप्तेमे लोका इति श्रुतौ समानां गतिश्रवणात् जीवोत्क्रमणसमये तावतामेव विशेषितत्वाच्चान्ये भेदा पपामेव वृत्तप इति चेन्न । हस्तौ चादातव्यं चेति श्रुतौ हस्तादयश्चत्वार इन्द्रियत्वेन गणिताः । एवं च हस्तादीनां चक्षुरादितौल्ये स्थिते सति सप्तेवेन्द्रियाणीति न किं त्वेकादशीति ।

इति द्वितीयमधिकरणम् ।

अणवश्च ॥ २।४।७ ॥

—७ संख्यां निर्धार्य परिमाणं निर्धारयन्ति-अणुपरिमाणा इति ॥ ७ ॥

सूत्रार्थः- सर्वाणीन्द्रियाण्यणुपरिमाणानीति ।

इति तृतीयमधिकरणम् ।

श्रेष्ठश्च ॥ २।४।८ ॥

—११ इन्द्रियविचारानन्तरं मुख्यप्राणं विचारयन्ति-मुख्यश्चेति ।

—१२ सृष्टेः पूर्वमस्य सत्तायां प्रमाणमाहुः- नासदिति । इयं श्रुति-स्तेचिरीयवाहणे द्वितीयाटकेष्टमप्रपाटके वर्तते । अथातं- वातरूपराहित-मानीत् । एतेनाननात्मको यो मुख्यधर्मः स एव मुख्यप्राणः । एवमनेन रूपेण सत्तायां सिद्धायां-एतस्माज्जायते- इत्यादिना व्युत्तरणमेव बोध्यते न तुत्यत्तिः ॥ ८ ॥

सूत्रार्थः- मुख्यप्राणोऽणुपरिमाणो गतिशीलश्च बोध्य इति ।

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ २।४।९ ॥^६

—१८ तन्त्रान्तरायाः- सांख्याः ।

—२१ करणक्रियातो भेदमाहुः- वृत्तिवृत्तिमतोरिति । वृत्तिः क्रिया । वृत्तिमत्-इन्द्रियम् । ततोपि- इन्द्रियतोपि । एवं च पदार्थान्तरमेव मुख्यः प्राणः ॥ ९ ॥

सूत्रार्थः-एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति श्रुतौ प्राण-धाण्याः पृथगुपदेशान्मुख्यप्राणो वायुः क्रिया वा न भवतीति ।

इति चतुर्थमधिकरणम् ।

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ २।४।१० ॥

—२५ संशयादिप्रदर्शनाधिकरणान्तरं बोधयन्ति-स प्राण इत्यादिना ।

१६१-२ संवृद्धे- संवृह्णाति संग्रसति च ।

—३ आशङ्काम्-प्राणः स्वतन्त्र इत्याशङ्काम् ।

—४ मुख्यतः-आसन्यत्वात् ।

—५ दृष्टत्वादिति । प्राणान् प्रपीड्येति श्रुतेः । जडत्वादय इत्यत्रादिपदेन जीघोषकरणत्वं ग्राह्यम् ॥ १९ ॥

सूत्रार्थः-सुप्तेषु वागादिषु प्राण एको मृत्युनानात् इत्यादिश्रुत्या प्राणः स्वतन्त्र इति चेन्न । यतश्चक्षुरादीन्द्रियवत्प्राणोप्यस्वतन्त्रः । चक्षुरादिभिः सह शासनात् ।

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ २।४।११ ॥

—९ तन्त्रास्तरे-योगशास्त्रे । एकादशमीति । अयं श्लोकः पञ्चमस्कन्धे जडभरतवाक्येषु ।

—१० श्लोकार्थः- आकृतयः- विसर्गानन्दनादानगमनवचनाख्यकर्म-जनका बाह्यप्रयत्नाः । धियः-शब्दस्पर्शरूपरसगन्धज्ञानानि पञ्च एता दश सद्धारकस्य मनसो वृत्तयः । अभिमानः-अहंममेत्याकारकः साक्षान्मनसो वृत्तिः । एवमेकादश मनसो वृत्तयः । द्वारभूतानामिन्द्रियाणां तु प्रतिनियता एकेकजातीयाः । मात्राणि-शब्दादयो धियां भूमयो विषयाः । कर्माणि-विसर्गादीन्याकृतीनां भूमयो विषयाः । पुरं-शरीरं तस्त्वसंबन्धिनामुप-लक्षकम् । तत् अहंममाभिमानाख्यमनोवृत्तेर्विषयः । हे वीर तासां वृत्तीना-मेवमेकादश भूमीर्विषयान् वदन्तीति ।

—१२ एषः-व्यापाराभावः । तत्राहेति । तादृशापेक्षाभेदे प्रमाणमाहे-त्यर्थः । कार्यवत्त्वमिति । कार्यवत्त्वमात्रं ननु सव्यापारम् ।

—१६ उपकारित्वमिति । एवं उपकारित्वावुपकरणमित्यर्थः ॥ ११ ॥

सूत्रार्थः- प्राणस्य करणत्वाभावाद्वापारापेक्षादोषो न । करणमेव व्यापारवदिति नियमः । अन्य उपकारकस्तु केवलं कार्यमेवापेक्षते न व्यापारम् । तथाहि-तस्मिसुत्क्रामत्यथेतरः-इति श्रुतिरेव प्राणस्य शरीर-स्थितिलक्षणं कार्यं दर्शयतीति ।

पञ्चवृत्तेर्मनोवद्व्ययदिश्यते ॥ २।४।१२ ॥

—१९ बाणं-शरीरम् ॥ १२ ॥

सूत्रार्थः-ननु व्यापारं विनोपकारित्वं न संभवेदिति दोषमपाकर्तुं सूत्रम् । अहमेवैतत्पञ्चधात्मानमिति श्रुती प्राणस्य पञ्चवृत्तिवश्रवणादयं प्राणो मनो-वद्व्ययदिश्यते । यथा मनसः स्वरूपत एकादश वृत्तय एवं प्राणस्यापि पञ्च-भिर्वृत्तिभिः कार्यकरणं तेन न-पूर्वोक्तशङ्केति ।

अणुश्च ॥ २।४।१३ ॥

—२४ पूर्वोक्तसर्वसमुच्चयः— उक्तान्त्यादिवृत्त्यन्तरधर्मसंग्रहः ॥ १३ ॥
सुन्नार्थः—आसन्यमाणोप्यणुरिति ।

इति पञ्चममधिकरणम् ।

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ २।४।१४ ॥

१६२-३ जीवाधिष्ठानब्रह्ममेरणयोरिति । व्युत्क्रमेणेदमुक्तम् । तथा च जीवाधिष्ठानं द्वितीयकोटी हेतुः । ब्रह्ममेरणं प्रथमकोटी ।

—५ पूर्वपक्षमिति । भोगमात्रकार्यस्य प्रतिनियततया जीवाधिष्ठान-
मात्रादेव सिद्धेर्न देवतापेक्षेति पूर्वपक्षाशयः ।

—६ तदामननात्—तस्य देवतारूपस्याधिष्ठातुः श्रुती कथनात् ।

—८ अयमर्थ इति । सौत्रतात्पर्यत्रिपयीभूतोर्यः । योष्यात्मिक इति श्रीमद्रामवतद्वितीयस्कन्धश्लोकः । पुराणस्य वेदोपबृंहकतया तदनुसारेण श्रुतिर्विचार्यते ।

—९ आध्यात्मिक इति । आत्मनीत्यध्यात्मं तत्र भव आध्यात्मिकः । एवमन्यत्रापि ।

—१० उभयविच्छेद् इति । उभयोः— आध्यात्मिकाधिदेविकयो-
र्विच्छेदो द्वैधीभावो यस्मात्सः । तथाच मुखादिनिर्भेदोत्तरमेवेन्द्रियदेवतयो-
र्निर्भेदः श्रुताहुकः संगच्छते ।

—१५ नन्वेवं मदा देवतासांनिध्यं चेदेतस्माज्जायत इत्यत्र देवोद्गमः
कृतो नोक्त इत्यत आहुः— आध्यात्मिकाधिदेविकयोरिति । एवं च साक्षाद्-
नुक्तोपि ब्रह्मन्तरणोक्त एवेत्यर्थः ।

—१७ नन्वेवं दृष्टार्थापत्तौ वागादिष्वेव तादृशं सामर्थ्यं कल्प्यम् ।
आध्यात्मिकादिस्मृतिवाक्ययोजनयाधिष्ठातृदेवताकल्पने किं मानमत आहुः—
वागादीनामिति ।

—१९ समष्टिव्यष्टिमाद्य इति । सम्यमेकेन रूपेणानुगताष्टिव्याभिर्य-
स्यासी समाष्टिः । विविधा नानारूपेणाष्टिव्याभिर्यस्यासी व्यष्टिरिति ।
नोपपद्येतेति । एवं च श्रुतार्थापत्तिरेव प्रमाणमिति भावः । अयमेव
व्यासाशय इति बोधयति—आधिभौतिककृतश्चेति । चकारोवधारणे ।

—२० एवमाध्यात्मिकाधिदेविकभावं ब्रह्मपूयतिदिशन्ति—एवमेवेति ।

—२१ यदज्ञानादिति । यस्य भगवत्सामर्थ्यकृतस्याध्यात्मिकाधिदैविक-
भावस्याज्ञानात् । सर्वविप्लववादी-शंकराचार्यः ॥ १४ ॥

सूत्रार्थः-वागादीन्द्रियाणामग्र्यादिकमधिष्ठानमस्ति-अग्निर्वीग्भूत्वा-इति
श्रुते तथा कथनादिति ।

इति षष्ठमधिकरणम् ।

प्राणवता शब्दात् ॥ २।४।१५ ॥

१६३-१ संदेह इति । अग्र्यादि स्वत एव वागादीनधिष्ठिति मुख्य-
प्राणेन सहितं सद् वाधितिष्ठतीति संशय इत्यर्थः ।

—२ अनयस्थानादिति । इतरसाहित्याङ्गीकारे तत्रापि साहित्यान्तरा-
पेक्षायामनवस्थापत्तेरित्यर्थः ।

—३ प्राणवता-मुख्यप्राणसहितेनाग्र्यादिना । विवृण्वन्ति-अयमर्थ
इत्यादिना ।

—६ अन्याश्चेति । उपलक्षणतया बोध्या इति शेषः ।

—१२ तदन्विति । तदनन्तरं तेसुरा ज्ञात्वा भ्रमरूपपाप्मना वेपं कृत-
घन्तः । तदनन्तरं तत्परिचायनाय यदेवेदमप्रतिरूपं यदति स एव पाप्मेति
निरूपितम् ।

—१३ सोपि-एवंपरिचायितो द्वितीयदोषोपि । देवानामिति । क्रमेण
सर्वेषामेवोद्घातत्वात् । तेन-प्राणकृतासुरनाशनेन ।

—१६ दीप्यत इति । अग्निरिति शेषः ॥ १५ ॥

सूत्रार्थः-सौयमग्निः परेणेत्यादिश्रुत्या वागादीन्द्रियं प्राणसुक्ताग्र्यादिना-
धिष्ठितं स्वीकार्यमिति ।

तस्य च नित्यत्वात् ॥ २।४।१६ ॥

—११ सर्वदा-प्रतिकल्पम् ।

—२१ ननु जीवभोगं विना सर्वो विचारो निष्फलस्तत्राहुः-लोक इति ।
श्रुत्यन्तरे स यथा महाराजो जानपदात् गृहीत्विति दृष्टान्तेन जीवे भोगः
फलित्यर्थः । एवं च करणत्वादेशाग्र्यादीनां वागादीनां चाधिष्ठातृत्वं
भोक्तृत्वांशे जीवस्येति बोध्यम् ॥ १६ ॥

सूत्रार्थः-अग्र्यादीनां प्राणसंबन्धस्य नित्यत्वात्सर्वदेवाधिष्ठातृत्वमिति ।

इति सप्तममधिकरणम् ।

॥ अथ तृतीयोध्यायः ॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ ३।१।१॥

—१६७-५ अथ तृतीयाध्यायार्थं विवक्षितकामाः श्रीबल्लभाचार्याः पूर्वाध्यायगतमर्थं स्मारापेक्षा प्रकृताध्यायार्थं बोधयन्ति-सर्वापनिषदामित्यादिना । तं स्वीपनिषदमित्यादिश्रुत्या ब्रह्मण्युपनिषदामेव परं प्रामाण्यं सिद्धम् । तासां सर्वासामुपनिषदां समन्वयः प्रथमाध्यायप्रोक्तो द्वितीयाध्याये विरुद्धस्मृतिनिराकरणेन श्रुतिवाक्येष्वपि परस्परविरोधानिरासेन चाविरोधे सापिते सति सिद्धो दृढोभवादित्यर्थः । अथ तासामुपनिषदां बोधकता निर्बिचिन्तितशाब्दज्ञानेन ब्रह्मप्रामितिजनकता कथमित्याकाङ्क्षोत्पद्यते तां निवारयितुमयं तृतीयाध्याय आरभ्यते । एवं च द्वितीयाध्यायस्य प्रथमार्थशोधकत्वाद्यथोपीद्धातत्वं तद्वत्तृतीयाध्यायस्यापि प्रथमाध्यायविषयभूतोपनिषद्वाक्यनिष्ठबोधकताप्रकारशोधकत्वेन तदङ्गत्वादुपोद्धातत्वं संगतिः । द्वितीय-तृतीयाध्याययोस्तूपजाव्योपजीवकभाव एव संगतिरिति क्षेयम् ।

—७ ननु साधनाध्यायत्वेन प्रसिद्धेस्मिन्बोधकताविचारः कथमित्यत आहुः- एकमित्यादि । ब्रह्मनिदिव्यासनोपायभूता उपासनाः सर्वशाखास्तु ऋषिवाक्येन प्रकरणेन वा बोध्यन्तेत एकं वाक्यं प्रकरणं विद्यां जनयति तां विद्यां तादृशवाक्यप्रकरणयुक्ताः सर्वाः शाखाः सहैवैकीभूयैव एकां विद्यां जनयन्त्याहोस्वित् पृथक्त्वेनानेका विद्या जनयन्तीति चिन्त्यते विचार्यते सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणेन्यत्र च । एवं च परत्र बोधकताप्रकारो विचार्यो न स्यात्तर्हि केवलमुपासनाविचारः कृतो भवेत्तुं विद्वेकत्वानेकत्वे । एतादृशविचारकरणादस्याध्यायस्य बोधकताप्रकारविचार एवार्थ इति सिद्धम् ।

—९ नन्वेवमस्याध्यायस्य बोधकताप्रकारविचाररूपेर्धे स्वीकृते संसार-गतिप्रभेदादिबोधकाधिकरणानां कथं संगतिरित्यतः पादार्थानाहुः- ससाधन इति । अत्र श्लोके शाखा विद्या जनयन्तीत्यनुवर्तनीयम् । तथाचेर्य योजना हि जन्मना कर्मणा शुचौ ससाधने पुरुषे शाखा विद्यां जनयन्ति वा यथा योगे तथा केवले विद्यां जनयन्ति तत्प्रथमं विचार्यते । इति । जन्मकर्मण्यां पवित्रे ससाधने विचाररूपसाधनसहिते पुरुषे शाखा विद्यां जनयन्ति । आहोस्वित् केवले जन्मकर्मशुद्धत्याभावोपे धरणाविषये पुरुषे विद्यां जनयन्ति । अत्र दृष्टान्तः ।

—१० यथा योग इति । योगस्य साधनान्तरनिरपेक्षता—
यदि शीलसमं पारं विस्तीर्णं योजनान् बहुन् ।

भियते ज्ञानयोगेन

इति योगबोधकध्यानविन्दुश्रुतेस्तथा

योगेनैव दृहेदं हो नान्यत्तत्र कदाचन ।

इति श्रीमद्भामवतवाक्याच्च ज्ञायते । तथा धरणमापि साधनान्तरनिरपेक्ष-
मिति— अपूतः पूतो भवति मां स्मृत्वेति तापनीयश्रुतेर्ज्ञायते । तत्— जघ-
न्याधिकारिणां क्षुचित्वम् । प्रथमं— प्रथमे पादे विचार्यत इत्यर्थः ।

—११ द्वितीयपादार्थमाहुः— विचारपूर्वकमिति । विचारपूर्वकं—जीवा-
वस्थाविचारपूर्वकम् । तस्य— अधिकारिजीवस्य । ब्रह्मभावातियोग्यता-
स्वरूपतो योग्यता । विचार्यत इत्यर्थः ।

—१२ ततः— तद्विचारेण । अधिकारे— मुख्यधिकारे जीवस्य सिद्धे
ततो विषयावधृतिर्विषयस्य ब्रह्मस्वरूपस्यावधृतिर्निश्चयो विचार्यते ।

—१३ तृतीयपादार्थमाहुः— अन्तरङ्गविचारेणेति । घृक्ष्मदेहनिष्ठतया
मुक्तिपर्यन्तमनुवर्तमानत्वेन चावश्यफलसाधकं कर्मज्ञानभक्तिमार्गीयमुपा-
सनमन्तरङ्गमित्युच्यते । तद्विचारेण गुणानां तत्तदुपासनोपयुक्तानां भगव-
द्वृणानामुपसंहृतिरुपसंहारः । एतादृशोपासन एतादृशगुणानामेवोपासनमिति
तृतीयपादे विचार्यत इत्यर्थः । उपसंहृतिः— नित्यकर्माण्येव ब्रह्मण्यापाय
कार्यामीति नियमनम् ।

—१४ चतुर्थपादार्थमाहुः— बहिरङ्गविचारेणेति । स्थूलदेहनिष्ठतयेतर-
साधारण्येन शोभमादिसाधनानि बहिरङ्गवदनोच्यन्ते तद्विचारेण कर्मणां-
यज्ञतपःशमादिश्रवणादिभगवद्धर्मप्रभृतीनाम् । इति—एवम् । सा—उपसंहृतिः ।
द्विधा—अन्तरङ्गबहिरङ्गभावेन तृतीयचतुर्थपादाभ्यां विचार्यत इत्यर्थः ।

—१५ एवं पादार्थानुक्त्वा निगमयन्ति—तस्मादिति । यस्मादेवं साधन-
संपत्तावुपनिषदां विद्याजनकता तस्मादाधिकारिजन्मनिर्धार इति प्रधान-
पादार्थः । न तु वैराग्यजननाय संसारगतिप्रदर्शनमात्रम् । तदन्विति । एवं
द्वितीयोपि पादे जीवावस्थाप्रदर्शनं ब्रह्मभावयोग्यत्वार्थं न तु वैराग्यमात्रा-
र्थम् ।

—१६ ततः— तृतीये पादे । ततः—चतुर्थे पादे ।

—१७ जन्म विचार्यत इति । तत्र जन्म छान्दोग्ये सप्तमप्रपाठकोक्त-
पञ्चाग्निविद्यायां सिद्धं तस्मात्पर्यं वदन्ति । तत्र पूर्वजन्मनीति ।

—२४ नन्वत्रार्चिरादिमार्गं तासामाहुतीगमननुपयोगाद्भूममार्गं एव ता इति न तदर्थमिदमधिकरणं किं तु वैराग्यायमेवेत्यत आहुः—न चेति । धूममार्गं एव ता आहुतयो न किं तु मार्गान्तरेपीत्यर्थः । अत्रार्थं हेतुमाहुः— तत्रेति । तत्र— अर्चिर्धूममार्गयोः । गमनागमनयोः— अर्चिर्नामगीयगमने धूममार्गी-यागमने चेत्यर्थः ।

१६८-१ बहुविशेषश्रवणादिति । प्रश्नप्रतिलोमक्रमेणारब्धायां विद्यायां यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीत्यस्योत्तरत्वेन पूर्वं पञ्चाग्र्यादि-प्रपञ्चनं तदनन्तरं यदतोधिप्रजाः प्रयन्तीत्यस्योत्तरत्वेनार्चिरादिमार्गकथन-मित्यादि—प्रकाशे सविस्तरमुक्तं तत्तत एवावधेयम् । ननु ब्रह्मविज्ञानवतामे-वार्चिरादिमार्गगमनं ननु होमद्वारापि गमनमत आहुः— तद्य इति ।

—२ ज्ञानवतः— श्रद्धातपःक्रमेण विद्यावतः ।

—४ तथोत्पत्तेः— पञ्चाग्निविद्यान्यायेन देहोत्पत्तेः । नुल्येति । अर्चि-रादिमार्गपि पुरुषभावपर्यन्तमावृत्तिः समाना । प्रकारान्तरेणापि होमो ज्ञानि-देहस्य संपादक इत्युच्यते— अथचेति । निष्कामे— निष्कामयज्ञकर्तारि ।

— ५ भोगार्थं— ब्रह्मगतिप्रतिबन्धकप्रारब्धभोगार्थम् । निष्पत्तिः— फल-प्राप्तिः ।

—६ पञ्चाग्नावेव—पञ्चाग्निविद्यायामेव ।

—८ ननु बृहदारण्यके यज्ञादिना लोकजेतृणां धूममार्गकथनात्सकाम एव धूममार्गं भवत्वित्यत आहुः— एवमिति ।

—९ पृथगुपदेशादिति । बृहदारण्यके भिन्नतया गीतोल्लेखकारेण कथ-नादित्यर्थः । अधिकरणावयवं संशयं योतयन्ति— तस्मादिति ।

—११ संयन्धः— भूतसंयन्धः । संशय इति ।

अद्भुष्टमात्रं पुरुषं निश्चर्षं यमो बलात् ।

इत्युक्तिः संशयबीजम् । भिन्नपक्ष इति । पञ्चाहुतिभ्यो धूमादिमार्गो भिन्नः सकामात् मन एव कर्मसाहितं नयतीति पक्षे । योनौ—भूमिरूपायाम् । पूर्वपक्षमाहुः— तत्रेति । ध्रौतन्यायेनैव— श्रुत्युक्तेन कर्मसाहित्यन्यायेनैव ।

—१२ गौणत्वापत्तेरिति । सर्वभूतसाहितस्य गमनेषां च होमे सर्वभूत-साहित्येषां गौणत्वापत्तेरित्यर्थः । उपस्थापकत्वामाधादिति । संस्कृत-भूतानां जीवने सह गमनस्य बोधकानां वाक्यानामत्र प्रकरणेभावादित्यर्थः ।

—१३ देवानां— यज्ञाधिष्ठातृदेवानाम् । तावद्विलम्बे— पूर्वदेहविषोते 'सत्यवशिष्टफलदानार्थं योग्यदेहान्तरनिष्पत्तिपर्यन्तं स्थितिरूपे विलम्बे ।

—१४ आप एव ह्यन्त इति । एवकारोप्यर्थे । आपोपि ह्यन्त इत्यर्थः । एवं च पूर्वदेहस्याग्नी प्रतिपत्तिदशायां सर्वाण्येव भूतानि ह्यन्त इति नैतैः सह गच्छतीति पूर्वपक्षः ।

—१५ अन्तरप्रतिपत्ताविति । अन्तरशब्दो मध्यवाचकः ।

अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्भिभेदतादर्थ्ये ।

छिद्रात्मीयविनावहिरवसरमध्येन्तरात्मानि च ॥

इत्यमरकोशात् । चर्मणि द्वीपिनमित्यादिवत्प्रतिपत्ताविति सप्तमी तादर्थ्ये । तथा चोक्तं योग्यशरीरनिष्पत्त्यर्थमिति ।

—१७ इदं- योग्यदेहप्राप्तिरूपम् ।

—१८ भवतीति । यज्ञानां मुख्यं फलं भगवत्प्रादुर्भावः-ततो ह जज्ञे भुवनस्य गोपाः- हिरण्मयः शकुनिर्ब्रह्मनामेति श्रुतेः । प्रतिपत्तिः- योग्य-देहनिष्पत्तिरूपा साधनसंपत्तिः ।

—१९ तत्कारणभूतैः- ज्ञानोपयोगिदेहकारणभूतैः । संस्कृतसूक्ष्मभूतै-रित्यर्थः ।

—२० तदैव- मृताग्निहोत्रकाले ।

—२१ नैकद्वयं- संस्कृतभूतानां देहसामीप्यम् । पूर्वं- योग्यदेहप्राप्तेः पूर्वम् । व्यवधानात्- भूतसूक्ष्माणां पूर्वदेहेन व्यवधानात् ।

—२२ तमेव-पंचविधं जीवमेव । आसक्तानीति । आसक्तानि प्रयान्ती-त्यर्थः ।

—२३ समन्वारभेते- अग्निमजन्मार्थं सह गच्छतः । पूर्वप्रज्ञा चेति । यं यं वापि ईमरैर्भावामित्युक्ता पूर्वबुद्धिरित्यर्थः । जीवपक्ष इति । जीवस्य गमनपक्षे ज्ञानकर्मणामासन्नमावश्यकम् । कर्मणां सूक्ष्मपृथिव्यादिरूप-त्वात् । भाष्ये इत्यकर्मणी इत्यत्रासन्निके इति प्राणम् ।

१६९-३ सिद्धवत्कारवचनात्- पुरुषत्वेन रूपेण निरूपणात् ।

—४ न ह्यन्याधिष्ठान इति । एवं च यत्र यच्छरीरं योग्यं तदेव तत्र भवति न त्वन्यथेत्यर्थः ।

—५ अन्यथापीति । असंस्कृतत्वे स्रावपातादिना गर्भनाशोपि स्यादि-त्यर्थः ।

—६ तदुत्कमणप्रभृति ज्ञानयोग्यदेहलाभपर्यन्तं जीवे सर्वसूक्ष्मभूत-साहित्ये समानेपामेव होमः कुत उक्त इत्यत आहुः- जीवसाहित्येपीति शरीरवादिति । यथा वाजसनेयिशाखायां पुरुषस्य होम्यत्वेपि शरीरस्य

सुख्यत्वमुक्तं तथाप्राण्यपामित्यर्थः । अयं- देवकृतः । तत्र-ब्रह्मलोके ।
सं-जीवम् ।

—७ न दुःप्रहेतुरिति । असंसारित्वात् । एवं च नास्योपाख्यानस्य वैराग्य-
हेतुत्वमित्यर्थः ।

—९ तस्मादिति । अपां होमस्य गौणत्वस्य खण्डितत्वाच्च त्रैतन्यायस्य
दर्शितत्वाद्धोमप्रयोजकपूर्वजन्मगतनिष्कामकर्मणामेव संस्कृतसूक्ष्मभूतोप-
स्थापकत्वादधोमस्य शुलोकाप्रावृत्तत्वेन तत्फलस्य सोमराजात्मकत्वेन च
स्थूलशरीरारम्भकस्थूलभूतसंस्कारकतया तत्प्रयोजकलिङ्गशरीरसापेक्षत्वा-
त्तदनागमने प्रश्ननिरूपणात्पुपत्त्या तदागमनस्यैव देवाविलम्बे कारणत्वात्सं-
स्कृतेभूतिः संपरिप्लव्य एव गच्छति न तु होमानन्तरं भूतसंबन्ध इति सिद्ध-
मित्यर्थः ।

सूत्रार्थः- ब्रह्मज्ञानीपायिकजन्मार्थं संस्कृतभूतसहितो जीवो गच्छति ।
प्रश्नोत्तराभ्याम् । वेत्थ यथा पञ्चम्यामित्यादिः प्रश्नः । असी वाच लोक
इत्युत्तरम् । प्रश्नेषां पुरुषत्वेन कथनादुत्तरे चाहुतिकत्वत्वेन कथनात्तासां
सुरुपतया ग्रहणस्य सर्वभूतोपलक्षकत्वात्संस्कृतभूतसहितो गच्छतीति ॥ १ ॥

त्र्यात्मकत्वात् भूयस्त्वात् ॥ ३।१।२ ॥

—१० अवगम्यन्ते-संस्कार्यत्वेन ज्ञायन्ते ।

—११ तावन्मात्रसंस्कारकत्वं-देवानां सर्वभूतसंस्कारकत्वम् ।

—१३ तुशब्द इति । अपामेव होम्यत्वेन संस्कारो देवैः क्रियते न तु
सर्वभूतानामिति शङ्कामपाकरोति तुशब्द इत्यर्थः ।

—१४ त्र्यात्मकत्वादिति । जलानां त्रिवृत्कृतत्वादेत्युर्थः । एवंचाप्-
शब्देन सर्वभूतानि गृहीतानीति ज्ञेयम् ।

—१७ भूयस्त्वादिति । रेतोलीहितादिद्वारा बाहुल्यादित्यर्थः । शुद्धत्वा-
दिति । आपः स्वभावात् मेध्या इति स्मृतेः । विशेषाभावादिति । साम्ये-
नेत्यर्थः । मध्यमभावात्-पृथ्वीतेजसोर्मध्यवृत्तित्वात् । दीक्षिततुल्यत्वे-
नेति । अग्रे बृहदारण्यकोक्तपृथ्वीभाष्ये भास्वरवर्णपुरुषताया दीक्षित-
तुल्यत्वेन ।

—१८ भारूपत्वेन-अञ्जनकरूपत्वेन । शुद्धापामेवेत्येवकारोप्यर्थे ।

—१९ द्रव्यभूयस्कारत्वं-वरदानेन द्रव्यभूयस्कारत्वम् ॥ २ ॥

सूत्रार्थः- प्रश्नप्रतिषेधनपोरसां ग्रहणं तेजोबन्धानां त्रिवृत्कृतानामुप-
लक्षणम् । ननुपलक्षणत्वेन जलस्यैव ग्रहणं किमर्थमिति चेज्जलीयपदाथ-
बाहुल्यादिति गृहणीते ।

प्राणगतेश्च ॥ ३।१।३ ॥

—२३ प्राणाप्यायनजनकत्वादिति-आपोमयाः प्राणा इत्यादिना जलानां प्राणानां वर्धकत्वमुक्तम् ।

—२४ जलोकाद्यदिति । यथा जलोकास्तृणान्तरं प्राप्य सर्वाण्यङ्गान्युपसंहरत्येवं जीवोपि देहान्तरं प्राप्य पूर्वोपाजितं सर्वं स्वस्मिन्नुपसंहरति ।

१७०-१ अन्यत्र-मुक्तिभिन्नस्थले ।

—२ देवभाव इति । देवोपासनया प्राणानां देवभाव इत्यर्थः ।

—३ ध्वैव-क्रममुक्त्यादिस्थल एवेत्यर्थः । अत इति । सद्योमुक्तिं विहाय सर्वत्र देहसंबन्ध इत्यत्राप्यावश्यक इत्यपां संश्लेषो वक्तव्यः ।

सूत्रार्थः-तमुक्तामन्तमिति श्रुत्या प्राणस्य गतेरुक्तत्वादापोमयाः प्राणा इत्यपां पोषकत्वश्रवणात्प्राणः स्वाप्यायकं गृहीत्वा गच्छतीत्यपां ग्रहणं युक्तमिति ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ३।१।४ ॥

—८ यत्रास्य पुरुषस्येति । इयं श्रुतिर्बृहदारण्यकार्तभागब्राह्मणस्था ।

—१० याधितविषयेति । लोमकेशानां सावयवत्वेन शरीरनाशे नाशसंभवाद्दहनस्पत्यादिप्राप्तिर्लयमेव बोधयति ननु यथाश्रुतार्थस्य संभवः । अतो बाधविषयतेत्यर्थः ।

—१४ प्रकरणव्यतिरेकेण-अमुक्तप्रकरणव्यतिरेकेण । एवं चाग्निं वागिति श्रुतिर्मुक्तविषया । उत्क्रमणश्रुतिस्त्वमुक्तविषयेन्यविरोधः प्रतिपादितः । भाक्ता-लाक्षणिकी ।

—१५ ण्यग्रस्थापक्षं द्युत्पादयन्ति-अथेति ।

—१६ मृत्युं पृष्टेति । कास्वल्सा देवतेत्यादिना मृत्युविषयकं प्रश्नं कृत्वा ।

—१८ सामग्र्याः-लौकिकभोगसामग्र्याः ।

—१९ ननु मन्त्रव्याख्यानश्रुती कर्मप्रशंसायाः कृतत्वान्मन्त्रणं न जीवब्रह्मभावबोधकमित्यत आहुः-तौ हेति । भिन्नप्रश्नोत्तरेति । पतदतिरिक्तप्रश्नोत्तरप्रतिपादिकेत्यर्थः । उमयोरिति । यद्बृहदारित्युभयोर्बचनविधानादित्यर्थः ।

—२० ननु तद्विवरणं कृतो नेत्यत आहुः-ग्रहाविद्येति ।

—२३ अत इति । एवं चाग्नादिभावश्रुतिर्मुक्तविषया । उत्क्रमणश्रुतिस्त्वमुक्तविषयेति व्यवस्थापक्षेऽप्यविरोधः ।

सूत्रार्थः- ननु यत्राप्यप्युपपत्तेरिति ध्रुव्या याऽप्राजादीनामग्निशासुभाप-
श्रवणात्प्राणस्य जीवेन सह समनमनुपपत्तमिति चेन्न । अग्न्यादिमाति-
धुनेरमुक्तविषयत्वेन गीणत्वात् । यत्राप्यप्युपपत्तेरिति ध्रुवमुक्तविषयत्वात्प्राणि-
मात्रबोधकश्रुत्योत्तरमणधुनेरप्यप्युपपत्तेः ॥ ४ ॥

प्रथमैश्वर्यादिति चेन्न ता एव उपपत्तेः ॥ ३११५ ॥

१७१-३ संकीर्तिता इति । उपपन्न आपो न कथिता इत्यर्थः ।

—४ पुरुषपञ्चनमिति । उपनिषदेषां पुरुषवचनत्वेन निरूपणम् ।
उपपन्नमप्युपनिषदेषां संज्ञानविरोधिनेन दीर्घत्यादित्यर्थः ।

—५ मनसेति । मनसा प्रणयतीत्येव मन इत्यप्येदंशेन श्रद्धामादित्य-
प्रहणसंभवादित्यर्थः । नन्वेवं मनसा मुख्यत्वाच्छ्रद्धाया गीणत्वात्पनिरत
आहुः- तथापीति । अरुणान्यायेनेति । अग्निनीये तृतीयाध्यायप्रथमपादेय
न्यायो विचारितः । तथाहि- अरुणया पिद्वाक्ष्येच्छायाया मन्वा भोमं
कीयात्तत्त्वत्र ज्योतिष्टोमप्रकरणवाक्येरुणगुणः कथयिदेषणं भवति न वेति
संशय्य सिद्धान्तितं यदरुणाशब्दः स्त्रीलिङ्गत्वात् एणिप्रथमः । तथा
मत्यरुणगुणः स्वयोगेन द्रव्यं व्यञ्जित्वात् द्रव्यद्वारा ऋषे करणमात्रं
माप्स्यतीति । एवं च यथा तत्रारुणधर्मस्य मुख्यत्वं न गौतम्यात् होमे मनसो
होम्यत्रैपि श्रद्धाया एव मुख्यत्वं न मनसा इत्यर्थः । ननु श्रद्धापदेनापाम-
प्रहणेऽनुक्तिविशिष्टी प्रश्नोपसंहारी कथं संमच्छेतामित्याहुः- तर्हि कथमिति ।

—६ उतरयन्ति- परोक्षवादादिति । तथा चार्वाग्विद्वत्प्रमाण ऊर्ध्वं सुध
इत्यत्र चतुर्मादिशब्देर्गोण्या वृत्त्या यथा शिरःप्रभृत्सुच्यते तथा श्रद्धा वा
आप इत्यत्र शुद्धिसंवादकसाम्यादाप इति पदेन श्रद्धैवोच्यते इत्यर्थः ।

—७ पूर्वपक्षमुपसहरन्ति- तस्मादिति ।

—११ नोपचार इति । न लक्षणा स्वीकर्तव्या भवति । निषण्ठी श्रद्धिति
सत्यनाम । अन्तत्वं दधातीति श्रद्धाशब्दस्य योगेनाप्तु प्रवृत्तेरित्यर्थः ।
उपपत्तिमाहुः- उपपन्नैत्यादिना । तथा चोपसंहारेण होम्यत्वश्रद्धाच्छ्रद्धा-
शब्देनाप्याप पूर्वोपादेयाः । अन्यथोपपन्नोपसंहारविरोधः स्यादित्यर्थः ।

—१२ ननु श्रद्धाशब्दस्यावाचकत्वे श्रद्धासाहित्यलाम इत्यत आहुः-
श्रद्धासद्विधाय इति । तथा च पूर्वजन्मानि यजमाना इदानीं देवाश्च होतारो
न श्रद्धाविधुराः । एवं तत्र श्रद्धासत्त्वात्संस्कारद्वारेण चक्षुस्मृतेषु श्रद्धास-
त्त्वात्तत्र श्रद्धाया हुतं दत्तमित्यादिविरोध इत्यर्थः । तेन- श्रद्धापदस्याप्तु
योगः, उपपन्नोपसंहारानुपपत्तिः, श्रद्धासाहित्यलाभश्चेत्तुपपत्तित्रयेण ।

—१४ श्रद्धाप्रयोगः- अप्सु श्रद्धाप्रयोगः ।

—१५ तत्र- सकामकर्तारि । सकामकर्तुं फल पवादर' । निष्काम-
कर्तुस्तु कर्मण्येवादरो न तु फल इत्यर्थ ।

—१६ आश्रयस्य- कर्मकर्तुं । विषयभाषजनकत्वादिति । अयमर्थः ।
श्रद्धाया अय स्वभावो यत्स्वाश्रय स्वविषय करोतीति ।

—१७ श्रद्धाप्रयोगः- अप्सु श्रद्धाप्रयोगः ।

सूत्रार्थः- ननु देवा श्रद्धा जुह्वतीति प्रथमाहुतिग्रोधकश्रुतावपामश्र-
णात्कथं ताभिः परिष्वक्तो गच्छतीति चेन्न । यतस्ता एवापः श्रद्धाशब्दे-
नोच्यन्ते । उपपत्तेस्तथाहि-उपक्रमोपसहारयोरपा श्रवणान्मध्ये श्रुत-
शब्दोपि तत्पर एवेति ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ३।१।६ ॥

—२१ स्थितमिति । निर्धारितमित्यर्थ ।

१७२-२ श्रद्धापदेन-कर्मणि श्रद्धाप्रतिपादकेन पदेन । अनेन निष्काम-
कर्तारो लभ्यन्ते । देवकर्तृत्वेनेति । देवाः च प्रयुष्कारस्तेष्वेवानश्यक
इति होम प्रति देवाना कर्तृत्वेन च त एव प्रतीयन्ते । सोमभायसाम्या-
श्चेति । सोमभावोपि तादृशमेव सर्वेषामित्यर्थ । सामभावसाम्यादिति हेतु
विभजन्ते-इष्टादिकारिणामिति ।

—३ अत्रापि-ज्योतिरादिमार्ग ।

सूत्रार्थ - ननु विशेषाश्रवणात्सर्वपा जीमाना पश्चाहुतिप्रकारेण जन्मेति
चेन्न । इष्टादिकारिण एव धूमादिमार्गण गच्छन्त प्रथम सोमभाव प्राप्नुव-
न्तीति प्रतीतिरिति ॥ ६ ॥

भाक्तं वानात्मचित्त्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ३।१।७ ॥

—८ तत्- सोमात्मकमन्नम् ।

—१३ प्रकृतेपीति । एव च चन्द्रमसः सोमभावो गीणश्चेदेपा नितरा
गीण इत्यर्थ ।

—१४ भाक्तत्व- गीणत्वम् ।

—१५ अन्यस्य- अन्नहाविद । नोपपद्यत इति । एव च चन्द्रस्यान्न-
रूपतानुपपत्तेत्यर्थ ।

—१७ प्रकृते तु- चन्द्रभावे तु ।

—१८ तथा सति- आत्मचित्त्वे सति ।

—२१ तेषां- यदृणाम् ।

—२२ तथा- चन्द्रत्वेन । भक्षणं- मुख्यभक्षणम् ।

—२३ ननु न वै देवा अश्रन्ति न पिबन्तित्यादिश्रुतिविरोधाद् देवानां चन्द्रकलाभक्षणमपि गीणमित्यत आहुः- देवानामभक्षणमिति । एवं च देवानां यज्ञादिभागभोक्तृत्वमिव भौतिकभोक्तृत्वं सिद्धम् । भगवद्भूषाणां देवानां त्वभोक्तृत्वम् ।

—२४ तस्य- भगवतः । अविरुद्धे इति । जीवसाक्षिरूपान्यां भगवतो-
शनमनशनं च न विरुध्यते । तस्य विरुद्धधर्माश्रयत्वात् ।

सूत्रार्थ- देवानामात्मावेत्त्वाभावात्तत्कृतं भक्षणं गीणं श्रुतिरेवाद्यस्य गीणत्वं दर्शयति । तथाहि न स वेद् यथा पशुरित्यत्र यथा पशुशब्दः पोषकपर पर्वं भक्षणं भोग्यभावपर लक्षणया । तत्कृतसेवाग्रहणमेव देवकृतं भक्षणमिति ॥ ७ ॥

इति प्रथममधिकरणम् ।

कृतात्पयेनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां ययेतमनेवं च ॥ ३।१।८ ॥

१७३-७ अनुशयवानिति । अनु पश्चाच्छेते कर्मफलभोगानन्तरं तिष्ठति यः स शेषः सोनुशयस्तद्वात् ।

—८ सदाचारयुक्त इति । तथा च पूर्वोक्तरीत्या वृत्त्यादिद्वारा जन्म न भवेच्चैतदानीं योनी दुष्कर्मचारी भवेदिति ज्ञानोपयोगिदेहार्थं तादृचार आवश्यक इति भावः ।

—१० पूर्वपक्षमाहुः- तत्रेत्यादिना ।

—१२ कृतपदेन कर्म न ग्राह्य किं तु सोमभाव एवेत्याहुः- कृतस्य सोमभावस्येति ।

—१५ अणुगच्छति- योग्यदेहानुकूलगर्भवासायावतरति । अन्यथा- कर्मशेषसामग्र्यभावे ।

—१६ स्यादिति ।

प्रारब्धकर्मनिर्वाणो न्यपतत्पाञ्चभौतिकः ।

इति वचनात् ।

—१९ देवगाथेति । तथा चात्र गाथाया कृतस्य शोभन कर्मजन्यसामग्रीरूपमवशोपितमित्युक्तं न तु कृतमवशोपितमित्युक्तमतः सामग्र्येवावशिष्टेत्यर्थः । ननु

वदाचित्तकृतं कर्म कृतस्यमिव तिष्ठति ।

भजमानस्य ससारे यावद्दुःखाद्विमुच्यते ॥

इत्यन्या स्मृतिः कर्मरूपमप्यनुशयं दर्शयति तेन न निश्चय उक्तरूपस्यानुशयस्य ग्रहण इत्यत आहुः- अन्यथेति । अन्यथा- उक्तरूपस्यानुशयस्याग्रहणे । पूर्वजन्मस्मृत्यभाव इति । स्मारकाभागादित्यर्थः ।

—२१ ननु पूर्वकर्मजसामग्रीशेषरूपानुशयबलादेव तस्य सदापारस्मृत्यायुपपत्तेः संसृताद्भिः परिष्वङ्गो न स्वीकार्य इत्यत आहुः- नन्वेति ।

—२२ यथागतमिति । अद्भिः परिष्वक्ततया यथा गमनं तथैवागमनमापि बोध्यमित्यर्थः । याधः स्यादिति । तथाच प्रश्नोत्तरपौराद्भिः परिष्वक्तस्यैव गमनागमने प्रतीयेते तेन तयोर्बाधः स्यादित्यर्थः ।

सून्यार्थः-सोमभावस्य नाशे सत्यवान्तरफलसाधकसुकृतलेशसहितो वृष्टिभावं प्राप्नोति दृष्टस्मृतिभ्याम् । तथाहि- लोके भोगसाधकमूलधननाशेपि तादृशवधोपकरणादिसहित एव पुरुषस्तत्स्थानादपगच्छतीति दृष्टम् । यत्र नः स्वर्गसुखावशेषितमिति स्मृतिश्च । स च यथागतमद्भिः परिष्वक्तः । अवान्तरफलसाधकसाहित्येन च तदागमनं न । एव च देराग्यसहितो भिन्नप्रकाराद्भिः परिष्वक्तो देवकृपासहितो वृष्टिर्भजतीति ॥ ८ ॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति क्राष्णाजिनिः ॥ ३१।९ ॥

—१७४-३ चरणादेव-जन्मान्तरीयशुभाचारादेव । अभ्याशः-क्षिप्रम् ।

—९ उपलक्षणार्थेति । काकयुक्तं देवदत्तस्य गृहमितिवत् पूर्वजन्मकृतसमीचीनकर्मोपलक्षयतीत्यर्थः ।

—१३ भिन्नप्रकारत्वं- कर्मशेषरूपानुशयशून्यत्वम् ।

—१४ न शङ्केति । दृष्टसामग्रीलाभेन नादृष्टरूपानुशयशङ्का । अत एव नोत्तरम् ।

—१५ पूर्वोदान्यभावः- अदृष्टप्रकारेण ज्ञानोपयोगिदेहसिद्धिरूपः । प्रकरणपरिगृहीतेति । दृष्टप्रकारेण पुरुषदेहबोधकप्रकरणस्था पञ्चाग्निश्रुतिः । अन्यत्र- अदृष्टप्रकारेण देहसंपादन्यायसंपादिका नेत्यर्थः ।

सून्यार्थः- ननु रमणीयाचरणात्सम्यग्जन्मासिद्धावनुशयसहभावः किमर्थमिति चेन्न । तय इहेति श्रुनालुकस्य योनिशब्दस्य पूर्वजन्मसूचकत्वात् । तथाहि- अनेन पूर्वजन्मनि सङ्कृतमाचरितमिति सूचयितुं न त्वग्निजन्मसमीचीनतयाः सूचकं तत् । अतो ज्ञानार्थमनुशयोपेक्ष्यत इति क्राष्णाजिनेर्मतमिति ॥ ९ ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ ३१।१० ॥

—१९ विधायकत्वमिति । ज्ञानोपयोगिदेहप्राप्तिकामो रमणीयमाचरणं कृपादिति श्रुतेर्विधायकत्वरुद्गीकार्यमित्यर्थः ।

• अ. ३ पा १ सू. १०
मूले पृ. १७४ प. २१]

—२१ तस्याः श्रुतेः- रमणीयचरणश्रुतेः ।

—२५ अन्यनिषेधार्थ- धूममार्गिणां निषिद्धयोनिनिरासार्थम् ।

१७१-२ वेदवादिनामिति । वेदबाह्यमतत्वादिति शेषः ।

—३ प्रजामन्विति । पुत्रगृहे तत्पुत्ररूपेण जन्म लभन्त इत्यर्थः ।

—५ सर्वेषां- कर्तृकर्मफलानाम् । ऐक्यं- एकजातीयत्वम् । भिन्न-
रूपत्वात्- विजातीयरूपत्वात् ।

—६ एकं- एकजातीयं त्रिकम् । अपरत्र- भिन्नजातीयत्रिके । उप-
रोधप्रसङ्गादिति । कस्य कारणस्य किं फलमित्यनिर्णयापत्तेः ।

—७ प्रकृतेषु- चरणवाक्यस्थधूममार्गेषु । ननूत्तमचरणमेवोत्तममवयव-
भक्षणयोर्नियामकं स्यात्तेन न दोष इत्यत आहुः- ब्राह्मणादीना-
मिति ।

सूत्रार्थः- ननु चरणश्रुत्याः पूर्वजन्मकृत्युपलक्षकत्वं इह जन्मनि न
कोपि पुरुषार्थः स्यादती वैषय्यं चरणश्रुतेस्तदपाकर्तुमग्निजन्मन्येव रम-
णीयत्वप्राप्तिरूपोर्थो ब्राह्मस्तेन नानुशयापेक्षेति चेन्न । धूमादिमार्गेषुपेक्षि-
तत्वाच्चरणश्रुतेर्वैषय्याभावात् । एव च चरणश्रुतिः सार्थक्यादनुशयाभाव-
बोधिका मेति ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ ३।१।११ ॥

—१३ अत परं भगवद्रूपकर्मात्मकस्य फलशेषसामग्रीरूपस्य कियत्का-
लमनुवृत्तिरिति विवेचयितुं सूत्रमवतारयन्ति- फलशेष इति ।

—१४ अभिव्यक्तः- फलरूपेणाविर्भूतः ।

सूत्रार्थः- विहितनिषिद्धकर्मणी एवानुशय इति वादोर्मतमिति ॥ ११ ॥

इति द्वितीयमधिकरणम् ।

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ ३।१।१२ ॥

१७६-२ त्रिविधकर्मविधायक इति । कर्माकर्मविकर्मेति त्रिविध्यं
बोधयन् विधायको वेद इत्यर्थः ।

—४ एकान्तत- नियमेन ।

—६ अविशेषोपसंहाराविति । तत्र इह रमणीयचरणा य इह कपूय-
चरणा इति वाक्याभ्यां सामान्यत उभयोरुपसंहारावुक्ती ।

सूत्रार्थः- शङ्कासूत्रम् । ननु चे वै के चास्माहोकादिति श्रुत्येताधि-
कारिव्यतिरिक्तानामपि सोमभावानन्तरं जन्मश्रुतमिति ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ ३१११३ ॥

—१२ अनुभवार्थ- पुण्यफलानुभवार्थम् ।

—१३ गतिः- फलप्राप्तिः । त्रिसदृशी- सोमभावविलक्षणा ।

—१५ वैदिकगृह्यस्मार्तभेदेनेति । तत्र वैदिक्येका । गृह्यस्मार्तीया द्वितीया ।

—२१ पूर्वजन्मधर्मस्य- पूर्वजन्मगतस्मार्तधर्मस्य ।

—२२ ध्याताहृत्यं- चन्द्रभावरूपफलाहृत्यम् । उपक्षीणत्वात्- चन्द्र-
भाव उपक्षीणत्वात् । पश्चाग्निप्रकार एव- पश्चाग्निविद्यायामुक्ते ज्ञानोप-
योगिदेहप्राप्तिफल परेत्यर्थः ।

—२३ अग्ने- तदापिगम उत्तरपूर्वार्धयोरश्लेषविनाशाप्रति घृते ।

—२४ पितृमेधप्रथमाहुतिमन्त्र इति । अपं मन्त्रो षड्वाग्निहोमस
इति मन्त्रवत्सिद्धार्थबोधकत्वेनाभिधायकः ।

१७७-१ व्यवस्थेति । उक्तपश्चाग्निप्रियावतां चन्द्रभावः, तद्विघ्नानां
यमलोकगतिरिति व्यवस्थेत्यर्थः । चित्तशुद्धीत्यादि । चित्तशुद्धिरात्त्रे
पश्चाग्निसंबन्ध उत्तरकाण्डफलम् । तदभावे पूर्वकाण्डफल यमलोकादि-
रित्यर्थः ।

—३ वेदान्तिनामपीति । न हि षड्विंशत्यक्षणागपीति गीतावाक्यार्कगो-
प्त्येत्ती वेदान्तिनामपि व्यवस्थावश्यकीत्यर्थः ।

सुप्रार्थः-परिहारसूत्रम् । विहितेतरकर्तृणां पापिनां यमगतिर्धी दुःख-
मनुभूय विशेषानुभवार्थमारोहस्वदनुभवानन्तरमपरोहश्च भवति । देवस्वते
विविच्यन्त इति श्रुती तेषां पापिना विलक्षणगतिदर्शनादिति ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च ॥ ३१११४ ॥

सुप्रार्थः-ध्यासादयोपि-यमेन पृष्टस्तत्राहमित्यादिना यमगतिं स्मरन्ति ।
चकाराहोक्तप्रसिद्धिर्ग्राह्येति ॥ १४ ॥

अपि सप्त ॥ ३१११५ ॥

सुप्रार्थः-पापोपभोगार्थं यमालयमगतमप्रश्यमङ्गीकर्तव्यं यतस्तत्र सप्त
नरकाः सन्तीति ॥ १५ ॥

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ ३१११६ ॥

—१५ तृतीयः पक्ष इति । सोमभावयमलोकाभ्यामन्यश्वित्रगुणाय-
धिकारिक. पक्ष इत्यर्थः ।

—१९ मन्वप्रतिपिद्धमनुमतं भवतीति न्यायेन श्रुतिनिषेधाभावादाति-
रिक्तचित्रगुतायाधिकारिकपक्षाङ्गीकारे को दोष इत्यतः पक्षान्तरमाहुः—
अथवेति । मन्त्रलिङ्गसिद्धेरिति । देवस्वतं संगमनमिति मन्त्रलिङ्गा
त्सिद्धेरित्यर्थः ।

-सूत्रार्थः—ननु नरकेषु चित्रगुतादयो यमभिन्ना अधिकारिणः सन्ति,
तेन चेयं तृतीया मतिर्नरकगमनात्मिकेति चेन्न । चित्रगुतादीनां यमायत्त-
त्वानृत्तीयमतेरभावादिति ॥ १६ ॥

इति तृतीयमधिकरणम् ।

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ ३।१।१७ ॥

—२४ साधारणत्वाभावायेति । सोमगतेः सर्वसाधारणत्वाभावायेत्यर्थः ।

१७८—३ गौणमुख्यफलदेहार्थं—गौणमुख्यफलोपयोगिदेहार्थम् ।

—४ तयोरेव—विद्याकर्मणोरेव । प्रकृतत्वात्—प्रकरणप्राप्तत्वात् । कारण-
त्वात्—देवयानसोमगतिवारणत्वात् ।

सूत्रार्थः—ननु पञ्चाभिविद्याप्रकरणे, अर्चिरादिमार्गनिरूपणे च गत्यन्त-
रस्याकथितत्वायमगतिर्नास्तीति चेन्न । विद्यया देवयानमित्यादिश्रुतौ
विद्याकर्मणोरेव प्रकृतत्वेन यममार्गस्यानुक्तेः । एवं चान्यत्र श्रुतत्वायम-
मार्गोऽस्त्येवेति ॥ १७ ॥

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ ३।१।१८ ॥

—१५ एकवाक्यतेति । तानीमानिःप्यादिनोक्तस्योभयोर्देवयानपितृपाण-
पौरिकवाक्यतैव प्रकरणानुक्तेत्यर्थः ।

—१६ संभवतीति । जायस्व भ्रियस्वेति मार्गेषु महोपभोगः संभवति ।

—१८ जन्मद्वयं—हरिणब्राह्मणयोर्निद्वयम् । त्रिभिरितीति । पतद्वचनं
श्रीमद्भागवतेकादशस्कन्धे नारदेन्यभान्प्रस्तुत्योक्तम् ।

—१९ प्रतीतिः—श्रीमद्भागवतपञ्चमस्कन्धे—अहं पुरा भरतो नामेति
जडोक्तायाः प्रतीतेरित्यर्थः । ततः पूर्व—भरतदेहात्पूर्वम् ।

—२० ननु विदुरादिषु सोमभावासंभवात्पञ्चाहुतिनियममङ्ग इत्यत
आहुः—पञ्चाहुतिनियमाभावात्स्थिति ।

—२१ पुष्टिमार्गत्वात्—भगवदनुग्रहमार्गत्वात् ।

सूत्रार्थः—जायस्व भ्रियस्वेति तृतीये मार्गे यमगतेर्नान्तर्भावः । यम-
लोकवद्दुःसायनुपलब्धेति ॥ १८ ॥

स्मर्यतेपि च लोके ॥ ३।१।१९ ॥

सूत्रार्थः—मूर्च्छादिषु यमलोकगमनसंभाषणादिकं लोकेपि स्मर्यत इति ॥ १९ ॥

दर्शनाच्च ॥ ३।१।२० ॥

सूत्रार्थः—यमपुरुषाणामजागिलप्रभृतिभिर्दर्शनाच्चकारेण तेः संभाषणायममतिरस्तीति ॥ २० ॥

इति चतुर्थमधिकरणम् ।

तृतीये शब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ ३।१।२१ ॥

१७९—७ बीजव्यतिरेकेणेति । बीजं समवायिकारणं वृष्टिनिमित्तकारणम् । अतः समवायिकारणबीजं विना वृष्टिमात्रेण नोत्पत्तिरित्यर्थः ।

—९ शब्दसाम्येनेति । कार्यकारणोभयरूपेण जले जलशब्दार्थस्य सत्त्वेनेत्यर्थः ।

—१४ ननु तात्तामसां शोकजत्वकथने कथं प्रकृते कारणरूपजलसिद्धिरित्यत आहुः—अग्रे चेति ।

—१६ शोकपदेनेति । शोकवाचकशोचतिपदस्य श्रुतादुपादानेन । यद्विभक्ति श्रुतिः तैत्तिरीयसंहिताप्रथमाष्टकपञ्चमप्रपाठकारम्भस्था ।

—१७ सहायः सूचित इति । सहायः साहाय्यकारी दृष्टान्तः । तथाच भौतिकजलस्य वृष्टि रजतादिकारणतास्यां श्रुती प्रतिपाद्यते तद्व्याप्तिकजलस्य कारणतायां कः संदेह इत्यर्थः ।

—१८ अग्निसमिद्रूपत्वादिति । छान्दोग्येग्निरूपत्वात्, बृहदारण्यके समिद्रूपत्वात् ।

सूत्रार्थः— ननु तृतीयाहुतो वृष्टेरन्नमिति कथनमसंगतं बीजव्यतिरेकेणाद्यानुत्पत्तेरिति चेत् । तत्र शब्दसाम्येन वृष्टिशब्देन बीजनिरपेक्षस्य कारणशक्तियुतस्य जलस्य ग्रहणादिति ॥ २१ ॥

सामान्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ ३।१।२२ ॥

—२२ तस्मिन्-चन्द्रलोके । यावत्संपातं-ततः पतनपर्यन्तम् ।

१८०-३ तच्चन्द्रावः-वायुधूमादिभावः । तदनन्तरभावित्याह-ततः पश्चात्तावित्वात् ।

—४ न कारणत्वं-न वृद्धिजलस्य कारणरूपजलत्वम् ।

—८ उपपद्यत इति । एवं च गौणवृत्त्या यथेवं न स्यात्तर्हि चित्रतुर-
गादावपि चित्रादिपदप्रयोगो मुख्यः स्यात्तदा मुख्यतुरगादिसाप्या गमनादि-
क्रिया चित्रतुरगादिना स्यादतो गौणवृत्तेः कल्पनामिति भावः ।

—९ विकारस्य-चित्रतुरंगमस्य । विकारान्तरापत्तौ-वास्तवतुरंगत्वेन
प्रतीतिरूपापत्तौ । इयं-तनुल्याकृतिरूपा । यथा वृत्रो भूत्वाथ वृत्रहेत्यादी ।
उपासनायां-वाचं धेनुमुपासीतेत्यत्र ।

—१० तदपि-आकृतिसाम्यमपि । ननु वृष्टेराहुतेस्तत्रज्ञावानङ्गीकारे
वायुर्भूत्वेति श्रुतिविरोध इत्यत आहुः- न चेति । प्रतिनियतपदार्थाः- प्रति-
स्वरूपं नियतेषु वाग्वादिषु निविष्टे जीवेताद्रूप्यभवनावरोहाम्यामेव भूत्वेति
पदप्रयोगात् ।

सुत्रार्थः- ननु कार्यरूपवाग्वादिसहभावेन वृष्टिरपि कार्यरूपैव गृह्येत तेन
कारणशक्तियुतस्य जलस्याग्रहणात्पूर्वोक्तासंगतिः सुस्थितेति चेन्न । यतो
वाग्वादिरूपापत्तिरपि वाग्वादिबदामानमेव न तु मुख्यं वाग्वादिभवनम् ।
अन्यस्यान्यभावबोधकस्य वायुर्भूत्वेति वाक्यस्य गौणत्वेनाप्युपपत्तेः । अतो
न कार्यरूपवृद्धिभाव इति ॥ २२ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ ३।१।२३ ॥

—१७ घर्णलोप इति । दुर्निष्पत्ततरमित्यत्रत्यतकारलोपः । तिष्ठपक्षे-
भूममार्गात्पञ्चाग्रिमार्गो भिन्न इति पक्षे ।

—२० एवं घचनं-एतच्छ्लेशकथनम् ।

सुत्रार्थः-वृष्टेरन्नरूपताभवने बहुकालो नापेक्ष्यते । अन्नमार्वापिन्नस्यैव बहु-
कालापेक्षेति विशेषश्रवणादिति ॥ २३ ॥

इति पञ्चममधिकरणम् ।

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ ३।१।२४ ॥

१८१-१ भर्षादाभङ्गप्रसंगादिति । चेतनाचेतनविभागव्यवस्थामङ्गः
स्यादित्यर्थः ।

—३ न पूर्ववत्-वायुर्भूत्वेत्यादिवत् । तद्भाषापात्तिः-साम्यम् ।

—७ अत्रापि-होम्याक्षेपि । अधिष्ठाने णिति । यस्मादाधिष्ठानेभिमाने
सतीत्यर्थः । अधिष्ठीयतेनेनेति व्युत्पत्तेः । अधिमाने सत्येव वेदना लोके
इत्यते ।

सूत्रार्थः—ननु संसर्गजैः कर्मदोषैरित्युक्तेरधिकारिणोन्नत्वासंभव इति चेन्न । यत उमे बीजे यदा वृष्टिर्जायते तदा जलभावापन्ना जीवास्तेन सहात्रादिवीजे प्रविशन्ति । एवंच तस्मिन्समयेन्यैर्जीवैरधिष्ठितो यो व्रीह्यादिस्तस्मिन् पूर्ववद् वाष्वादिवन्न तद्भावापत्तिः किंत्वितिधिःकार्यमात्रं स्थितिः । व्रीहियवा इत्यादिना श्रुतौ जगति स्थितव्रीह्यादिभाष्यैव कथनादिति ॥ २४ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ ३।१।२५ ॥

—१४ अन्यस्य—अशुद्धस्यान्नस्य ।

—१५ का गतिरिति । कथ निर्वाह इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—नन्वधिष्ठानेद्गीक्रियमाणेधिष्ठातृजीवानामशुद्धत्वादन्नस्याशुद्धत्वमिति चेन्न । देवा अन्नं जुह्वतीति श्रुत्या देवहोमात्मकसंस्कारेणा-न्नस्य शुद्धत्वादिति ॥ २५ ॥

इति षष्ठमधिकरणम् ।

रेतःसिग्योगोथ ॥ ३।१।२६ ॥

—२१ देवापेक्षेति । अथ नियमस्तदापि न देवापेक्षेत्यर्थः । पौरुषं चेति । एवंच पुरुषपदेन रेतःसिक्पुरुषो विज्ञायते । तस्मिन्पुरुषेन्नहोमः प्राणामिहोत्रप्रकारेणेत्यतो देवापेक्षा । इन्द्रियाधिष्ठातृदेवमसादमन्तरा तथा मोक्षं न शक्यते ।

१८२—४ अन्याधिष्ठानेनेति । जीवान्तराधिष्ठितान्नेन सहेत्यर्थः । रेतःसिग्योगाभावात् इति । एवंच तादृशान्नेन सहान्यो रेतःसिद्धि न युज्यते । अर्थभावः । तत्राल एक एव जीवः शुद्धस्तिष्ठति न त्वन्योपि । अन्यथा बहूनामुत्पत्तिप्रसंगः ।

सूत्रार्थः—ननु पुरुषे देवैरन्नहोमेन रेतोभावोनुपपन्नो बाल्यायवस्थाप्रति-
बन्धादिति चेन्न । पुरुषशब्देन रेतःसिक्तसमर्थपुरुषस्यैव ग्रहणात् । सफल-
पूर्वाहृत्यनन्तरमस्याः कथनादिति ॥ २६ ॥

इति सप्तममधिकरणम् ।

योनेः शरीरम् ॥ ३।१।२७ ॥

—१० श्रुतिबाध इति । गर्भ आहुतेः फलमिति बोधकश्रुतेर्विरोध इत्यर्थः ।

उपसंहारः—पञ्चम्यागाहुतावित्पादिश्रुतिरूपः ।

—११ कर्तव्याभावात्-रेतःसेवातिरिक्तपुरुषकर्तव्याभावात् ।

—१३ गर्भे स्थितस्य ज्ञानजननादग्रे गुरूपसत्त्वादिकं न कर्तव्यमिति यदुक्तं तत्राहुः- मध्यभावस्येति । मध्यभावस्य-गर्भमध्यजातज्ञानित्वस्य ।

—१४ अप्रयोजकत्वादिति । उत्पत्तिसमये वैष्णवमायया तज्ज्ञानित्वा-पहारादप्रयोजकत्वमित्यर्थः ।

—१५ उपसंहारानुपपत्तिरिति । आपः पुरुषवचसो भवन्तीत्युपसंहारे रेतआहुतेः पुरुषवचःपरिणामित्वोक्तेरनुपपत्तिरित्यर्थः । शरीरशब्देनेति । शरीरं इति शरीरमिति व्युत्पत्तेः ।

—१६ स्वयं-पञ्चाग्निविषया निष्पन्नो जीवः । तदभिमानेन-शरी-
रभिमानेन ।

सुभार्यः—योनिर्निर्गतमेव शरीरं गर्भशब्देनोच्यते । नोदरस्थम् । शरीर-
पदेन वैराग्यादिसाधनसंपत्तिः सूचिता । एवं च शरीरसंपादनानन्तरं गुरूप-
सत्तिः कर्तव्येति ॥ २७ ॥

इत्यष्टममधिकरणम् ।

इति श्रीमद्ब्रह्मसंहितासंस्कृतानुभाष्यव्याख्यायां श्रीधरशर्मकृतायां
बालबोधिण्यां तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ३१ ॥

तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः ॥ ३२ ॥

संध्ये सृष्टिराह हि ॥ ३२।१ ॥

अथ द्वितीयपादं व्याचिरुयासव आचार्याः प्रथमं प्रथमद्वितीयपादयोरेक-
निर्वाहकत्वरूपां संगतिं ब्रुवते- पूर्वपाद इत्यादिना । अधिकारियोग्य-
देहा-आधिकारिणो जीवस्य ज्ञानप्राप्तियोग्यदेहः ।

१८३-२ व्यर्था स्यादिति । मोक्षोपयोग्युपदेशानर्हत्वेन तत्र पुरुष उक्त-
स्तद्विपर्यया स्यादित्यर्थः ।

सुभार्यः—अतःपरं पूर्वपक्षसूत्रद्वयम्- स्वप्नस्थाने सृष्टिरस्ति । यतः
श्रुतिरेवमाहोति ॥ १ ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ ३२।२ ॥

—१७ ब्रह्मप्रकरणमिति । सिद्धमिति शेषः । नियतधर्मपक्ष इति ।
स्वयं विहाय स्वयं निर्मायेति कथनानन्वैतृत्वरूपो जीवस्यैव धर्म इति पक्षे ।

—१८ तदर्थं-तन्निवृत्तये । एवं च भगवन्निर्मितत्वप्रतिपादनायैतत्सुत्रं प्रणीतमित्यर्थः ।

—२० शतायुष इत्यादि । शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्वेति पूर्वं काम-विषया ऐहिकाः पुत्रादय उक्तास्ते च भगवन्निर्मिताः-सर्वयोनिषु कौन्तेय-इति वाक्यात् । अतो भगवन्निर्मितत्वादेव ते परलोकस्यापि साधकाः ।

—२२ चकारद्वयेन-सुत्रस्थचकारद्वयेन । कार्यकारणगता इति । कार्यगता धर्माः सत्यत्वादयः । कारणगता धर्माः सामर्थ्यं तयोपादान-प्रत्यक्षज्ञानादयः ।

सुप्रार्थः- एष सुनेष्टु जागर्तीति श्रुत्यैवे शाखिनो भगवन्तं निर्मातारं वदन्ति । शतायुषः पुत्रपौत्रानित्यादिना पुत्रपौत्रादयो भगवन्निर्मिता उक्ताः । चकारद्वयेन सर्वे कार्यकारणधर्माः स्वप्नसृष्टादुक्ता इति सूचितमिति ॥ २ ॥

मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३।२।३ ॥

—२६ पक्षं-स्वप्नसत्यत्वपक्षम् । मायामात्रमिति । वैदिकनिघण्टुकोशे प्रज्ञानामसु माया धयुनं अभिव्येति पाठादर्थश्च्युतः प्रत्ययो माया तत्स्वरूपम् । अथवा ।

जनकस्य कुले जाता देवमायेव निर्मिता ।

इत्यत्रेव मायाशब्द आश्चर्यवाची । स्वप्नदृष्टपदार्थां द्रष्टारं स्वप्नकालं पव स्वात्मानमनुभाव्य विनश्यन्तीत्याश्चर्यरूपत्वं तेषाम् ।

१८४-१ कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति । अयं भावः । देशः कालो विषयसांनिध्यमिन्द्रियव्यापारो बाधाभावश्चेति कात्स्न्यं तेन स्वप्नदृष्टपदार्थां नाभिव्यज्यन्ते-किन्त्वेन्द्रजालिकसृष्टिर्यथा सामाजिकव्यामोहनाय तावत्कालं प्रवर्तते तद्वादिपमपि स्वप्नकालपर्यन्तं तिष्ठति । तदेव विवृण्वन्ति-कृत्स्न-त्वेनेति ।

—७ सत्यप्रयोजनाभावात्-स्वप्नसृष्टेः सत्यत्वे प्रयोजनाभावात् । महा-मायावित्यादिति । भगवत इति शेषः ।

— ८ ननु जीवस्य सुखदुःखहेतुत्वाद्देवभावे सुखदुःखरूपकार्यासंभवा-त्तादृशसुखदुःखकार्यहेतुभूता स्वप्नसृष्टिः सत्यैव भवत्वित्यत आहुः-नापीति । लोकदृष्टान्द्रिज्ञस्तत्समानः सत्य इत्यर्थः । एकत्वादिति । अवस्थात्रयेपि जीवस्यैकत्वादित्यर्थः । मन्यत इति । स्वामिकपदार्थान्स्वप्नेविषया सत्यान्मन्यत इत्यर्थः ।

—९ स्थानद्वयप्रतिशेति । तस्य वा एतस्य पुरपस्य द्वे एव स्थाने इत्यादि-श्रुत्युक्तस्थानद्वयप्रतिशेत्पर्यः ।

१८५-१ इत्यादिश्रुतेरिति । आदिपदेन पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स पत्रं हन्तीत्यादिसंग्रहः ।

सुत्रार्थः— यदा कर्मस्वित्यादिश्रुत्या स्वप्नः शुभाशुभफलस्य सूचकः । चकारादप्रत्यक्षत्वेनाज्ञादिप्रदर्शकः । किञ्च स्वप्नाभ्यापविदः स्वप्नस्य सूचकत्वमाचक्षत इति ॥ ४ ॥

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्ध-
विपर्ययौ ॥ ३।२।५ ॥

—१३ चतुर्णां- ऐश्वर्यवीर्ययशःश्रीतिरोभावानाम् ।

—१४ विपर्ययः- अन्यथाज्ञानम् । द्वयोः- ज्ञानवैराग्ययोः । नान्यथान स्वतः । एकस्येति । युक्तं भगिः स्वैरित्यादिवाक्यात्पूर्णैश्वर्यादयो भगवत्येष धर्तन्ते तन्नध्य एकस्यैश्वर्यादिकंशस्य यत्पादपङ्कजपरागनिषेवतृता इत्यादिवाक्यैर्भगवत्प्रसादात्प्राकट्येति तथा निश्चयेन बन्धाभावात् । एकांशप्राकट्याभावे तु बन्धविपर्ययाविति युक्तम् ।

—१५ पूर्वमेव- व्युत्थारणकाल एव । जीवा द्विविधाः सदा मुक्ता बन्धयोग्याश्च । तत्र मुक्ताः सेवायोग्या इति तेषु स्वरूपानन्दमात्रस्यैव तिरोभावो न धर्मरूपस्य नाप्यैश्वर्यादेः । बन्धयोग्येषु यथायोग्यं सर्वधर्माणां तिरोभाव इति निर्णयः ।

—१६ तत्र भगवत्कामाहुः- अत एवेति । अत एव- आनन्दहीनत्वादेव । काममयः-सुखकामनायुक्तः । निद्रा-निद्रात्वेनोत्पमाना । तिरोभावकर्त्री-सकलभगवित्कर्तृतिरोभावकर्त्री अविद्या ज्ञेया ।

—१८ अन्यथा- भगवद्भर्माणां तिरोभावे । स्वरूपपर्यालोचनयेति । पदधर्मातिरोभावलक्षणयोग्यर्थः ।

—१९ किञ्चिद्- दुःखित्वानुपपत्त्यादिकम् ।

सुत्रार्थः- भगवादिच्छया जीवस्य भगवद्भर्मातिरोभावः । ततोऽप्य बन्धविपर्ययावास्तानिति ॥ ५ ॥

देहयोगाद्वा सोपि ॥ ३।२।६ ॥

—२१ नियतधर्मवादेनेति । सूक्ष्मदेहनियतो भगवद्भर्माणां तिरोभाव इति मतेनेत्यर्थः ।

—२२ देहयोगाद्वेति । सूक्ष्मदेहयोगादेव । वाशब्दोवधारणे । सर्व तिरोभावः- ऐश्वर्यादिसर्वधर्मातिरोभावः ।

—२३ विपर्ययः- विपरीतज्ञानम् । अन्यत्- बन्धुःखादि । अस्य पक्षस्य हीनत्वं योतयितुमुभयपक्षतारतम्यमाहुः- अस्मिन्निति ।

—२४ विद्यमानेपीति । देहे विद्यमानेपीत्यर्थः । अतोपं पक्षः श्रेयात् । नत्विति । ईश्वरेच्छया धर्मतिरोभावो देहेन वेति तु विकल्पो नेत्यर्थः ।

१८६-१ व्याख्यानान्तरं दूषयन्ति-कश्चिदिति । परदान्देन-पराभिध्याना-दित्यादिमूर्त्रस्यपरशब्देन । देहादि- देहारम्भकादृष्टादिकर्म । इदं च मत्तं शंकरराभानुजमध्यादिभाष्येष्विदानीमुपलभ्यमानेषु न दृश्यते तेनाधुनो-त्सन्नस्य कस्यचिन्मतस्योद्देशोयम् । आकस्मिकतेति । देहादृष्टादावचेतने ध्यानयोगयोस्तंभवादाकस्मिकत्वं निर्हेतुकत्वं स्यादित्यर्थः ।

—२ शंकरभास्कराचार्ययोर्मतं वदन्ति- कश्चिच्चिति । एकमतानुसारीत्वात्कश्चिदित्येकवचनम् ।

—३ तस्याभिध्यानात्- जीवकृतपरमेश्वरचिन्तनात् । देहभेदे- देह-निवृत्तौ । श्रुत्यनुसंधेनेति । इयं श्रुतिः श्वेताश्वतरस्था । ज्ञात्वा देवं सर्वपा-शापहानिः क्षीणः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः । तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे विश्वेश्वर्यं केवल आमकाम इति संपूर्णं वाक्यम् ।

—४ कल्पयतीति । पूर्वमध्यानात्तिरोहितं ततो ध्यानादतिरोहितमिति कल्पयतीत्यर्थः ।

—५ यद्ब्रह्म्याहारेणेति । न तृतीये तथोपलब्धेरिति सूत्रान्तृतीयाध्या-हारेण । सूत्रद्वयं-पराभिध्यानादिति देहयोगाद्वेति च सूत्रद्वयम् । स्रण्डयन्ति-सदिति । ब्रह्मवादाशानादिति । यदि ब्रह्मवादं जानीयात्तर्हि देहयोगादिति मूर्त्रं सिद्धान्तत्वेन न स्वीकुर्यात् । असंगतैः- तन्मत ईश्वराभिध्यातस्य साधनत्वासंगतेरित्यर्थः ।

—६ स्वव्याख्यानस्योचितत्वप्रदर्शनाय पूर्वोक्तयुक्तिं स्मारयन्ति-निद्राया इति । तथा चाग्ने सुप्तमेर्निरूप्यमाणत्वादिदं निद्राप्रकरणम् । निद्राया अव-सरौ विवेकज्ञानाभाव एव संभवति । अतो ज्ञानतिरोभावस्यैवात्र वक्तव्य-त्वात्तस्य चोक्तरीत्येव बोधायथाव्याख्यात एवार्थो ग्राह्यः ।

सूत्रार्थः- मतान्तरेणाह । देहयोगादेवास्य सर्वभगवद्भूमतिरोभावो विपर्ययो वा । अपिशब्दादन्यदपि ग्राह्यमिति ॥ ६ ॥

इति प्रथममधिकरणम् ।

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मानि च ॥ ३।२।७ ॥

—१० स्थानस्वप्नाभावे इति । सुषुप्तावज्ञानस्य स्थानं स्वप्नाभावश्चेति द्वयम् । स्थानस्वप्नाभावावित्यापि पाठः ।

१८७-१ तद्वा अस्येति । अस्य- अकामरूपजीवस्य ।

—२ एवं स्वप्नाभावानिरूपणं व्याख्याय स्थाननिरूपणं व्याक्रियमाणम् । मतान्तरादस्मिन्मते विशेषमाहुः- नाडीष्विति ।

—४ घाह्याः- बाह्यदेश प्राप्य स्थिताः । आभ्यन्तरः- हृदयदेशादभ्यन्तरे वर्तमानः ।

—५ तां- स्वाम्निर्कां भगवल्लीलाम् ।

सुप्तार्थः- एवं प्रसंगाज्जीवस्याज्ञानं निरूप्य सुषुप्ती केवलमज्ञानं वस्तु-
मज्ञानस्थानं स्वप्नाभावं च निरूपयति । नाडीष्व्वात्मानि च स्वप्नस्याभावः ।
प्रपञ्चाभावश्च्युतेः । तथाहि कामनया प्रपञ्चनिर्माणं सुषुप्ती तु कामनाया
अभाव एवेति ॥ ७ ॥

इति द्वितीयमधिकरणम् ।

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ३।२।८ ॥

—१४ प्रतियोनि- यतः स्थानान्तसंप्रसादं मनस्तत्स्थानं योनिस्ताम्रति ।
आद्रवति- आगच्छति । युद्धान्ताय- जागरणाय । जीवसमाधानप्रकरणे-
सुषुप्तिप्रकरणे इत्यर्थः ।

—१५ भगवतो वा समागत्येति । भगवतः सकाशाद्बुद्धपदेशं समा-
गत्येत्यर्थः ।

—१८ नाडीभ्य एव- सुषुप्तिस्थानत एव । तत्र युक्तिं घदग्ति- गर्त-
पतितस्येति ।

—१९ प्रतियोम्याद्ब्रवणं- जीवस्य जागरणस्थानं प्राप्यागमनम् । भग-
वतः- भगवतः सकाशादित्यर्थः । प्रबोध इति । अन्तर्यामिणः प्रेरणया
नाडीस्थान एव प्रबोध इत्यर्थः ।

—२१ आगमनं- आगमनानुकूला क्रिया ।

—२२ तत एवेति । एवं च सुषुप्तिस्थानत एव प्रबोधो न तु हृदये आग-
त्येति क्षेपम् ।

अं. १ पा. ३ सू. ८
श्लो १. १८७ प. २२

सूत्रार्थः— नादीभ्य एवात्मनः तवाशात्प्रबोधः । हि यत्र स्थितस्तस्मात्प्रबोध इति युक्तमिति ॥ ८ ॥

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ३।२।९ ॥

अत्र समापात्त्वित्यन्त एक आक्षेपः । अन्यत इत्यादिरन्वयः ।

१८८-२ अन्यतः प्रबोधे स्थिति । भगवता सुप्तस्य प्रबोधकरणे च्चित्यर्थः । स एव— सुषुप्तजीव एव । व्यवहारः— पितृपुत्रभार्यादिव्यवहारः । तावता सेत्स्यतीति । भगवता प्रबोधितत्वात्स एव योगिवत्तद्देहमात्रस्य व्यवहारं कारयेष्यतीति भावः ।

—३ प्रयत्न इति । सुषुप्तैव मुक्तेः सिद्धत्वादित्यर्थः । स एव— पूर्वसुप्तजीव एव ।

—८ लौकिकं हेतुद्वयमुक्त्वा धैदिकं तद्वाहुर्वन्ति—शब्दाश्चेति । शब्दाः— धैदिकवाक्यानि ।

—१० श्वोभूत इत्यादि । एवं च सुषुप्ती सर्वेषां मुक्तौ सत्यां श्वोवर्णकः कुर्यात् । शेषकर्म वा कः समापयेत् ।

—१३ ननु भगवत एव प्रबोधे मुक्तिस्वयंभाविनीत्यत आहुः— भगवतैवेति । नापमात्मैति श्रुत्या ज्ञानं वरणमात्रसाध्यम् । वरणं च सर्वादानाम् साधनद्वारैव भवत्यतस्तन्मार्गरक्षणार्थं भगवता प्रबोधसमये मुक्त्यजनकं स्वाज्ञानमुत्पाद्यते तेन न मुक्तिरिति भावः ।

सूत्रार्थः— प्रबोधे स एव जीवः प्रबुध्यते तत्र हेतुचतुष्टयम् १ तेन सुषुप्तेः प्राक्कृतमर्थं कर्म पश्चात्समाप्यते २ पूर्वकृतस्यानुस्मरणं भवति ३ पुण्यो वै पुण्येन कर्मणेति श्रुतिरपि ४ श्वोभूते ब्रह्माणं वृणीत^१ इत्यादिविधयश्चेति ॥ ९ ॥

मुग्धेर्धसंपत्तिः परिशेषान् ॥ ३।२।१० ॥

—१९ बुद्धिबृत्तय इति । सर्वत्र बुद्धिरेकैव गद्वाप्रवाहवत् १) तद्वृत्त-एस्वनुस्मरणादिरूपा नाना गद्वाप्रवाहप्रविलम्बद्रनदीजलवत् । य एव विद्देश इति । सुषुप्तजीवापेक्षयान्यो यः कश्चन विद्देश इत्यर्थः । तथा-लौकिकवैदिकव्यवहारकर्ता ।

—२५ निश्चयप्रमाणानाममायादिति । अभिरुच्यशरीरे मूर्च्छात्तरं शंकराचार्यजीवप्रवेशे नान्यजीवसमागमनात्तथा ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मसण्डे उपब्रह्मणमन्वर्षशरीरे तस्यैव प्रवेश इति स्मरणान्न संदेहोवशिष्यत् इत्यर्थः । केचिश्चरिमग्धुत्रे मुमत्तापमिधातनन्वां मूर्च्छां विचारयन्ति ।

—२६ तां च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्युत्क्रान्तिभावात्पञ्चमीं वदन्ति तन्मत्तं दूषयन्ति-न तत्रेति । प्राणायामविधानकृता-मुमलप्रहारेण प्राणानां स्वस्थानत्यागस्तज्जन्या ।

१८९-१ व्यर्थं इति । जीवातिरिक्तधर्मत्वादित्यर्थः ।

—२ ननु जीवस्य केवलं साक्षित्वात्तद्रूपाधिनामेव सर्वे विचारा अतो-यमपि प्राणावस्थाविचारः संगच्छत इत्यन आहुः-केवलसाक्षिवाद इति । न ब्रह्मवाद् इति । सुषुप्त्युत्क्रान्तयोर्भेदेनेत्यत्र जीवस्य साक्षिभिन्नत्वनिरूपणेन निराकृतत्वात् ।

सूत्रार्थः-मुग्धभावेर्धसंपत्तिरेव न सर्वा । अपूर्वलीकिकव्यवहारस्या-गाधनत्वाद् जीवनोपयोगिकर्मण एव करणादर्धसंपत्तिरेव । स एव न वेति संशयस्यावशिष्टत्वादिति ॥ १० ॥

इति तृतीयमधिकरणम् ।

न स्थानतोपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र ॥ ३।२।११ ॥

—७ धिययनिर्धारार्थमिति । एतावता ग्रन्थेन ज्ञानाधिकारी विचारितः । अतः परं द्वितीयपादशेषेण तृतीयपादेन च ज्ञानविषयस्वरूपं विचार्यते ।

—८ तदर्थं-स्वरूपनिर्धारार्थम् । समन्ययाविरोधाभ्यां-प्रथमद्वितीयाध्यायान्याम् ।

—९ कार्यविरोध इति । अन्यस्य सकृत्त्यादेः कार्यं न भवति किं तु ब्रह्मण एवेति निश्चितत्वात् ।

—१० अधोपकृता स्यादिति । ब्रह्म सपरमकं निर्धर्मकं वा जीव-धत्सदोषं धेत्यादिसंशयनिराकरणादुपनिषद्वाक्यानां ब्रह्मबोधकता न स्यादित्यर्थः ।

—११ अधिकृद्दानां-भगवदीयत्वेन निर्णयात्स्वरूपतोविकृद्दानात् ।

—१५ ननु श्रुत्पदेशणा प्रतीतेर्द्वैलत्वाद्भ्रामाण्यमत आहुः-नेतर इति । धैलक्षण्यस्य-जीवधैलक्षण्यस्य ।

१९-केचित्-ब्रह्मवदिकदेशिनो मुनयः । तमविरोधं प्रकटयन्ति-सर्वथेति ।

—२२ उपपद्यत इति । एवं च यथा घटपटादिकारणभूता पृथिवी तत्त-त्कार्येषु निमित्तवशात्तत्तूप धारयति । एवं भगवानप्यस्यैलादिव्येह एसा-

अं. ३ पा. २ सू. ११]
मूले पृ. १८१ पं. २२]

दिगुणेषु च तत्तद्वृत्तां धारयति । अनया रीत्या स्थानधर्मरूपं परस्योभय-
लिङ्गं युज्यत इत्येकं मतम् । मतान्तरमाहुः-अधवेति । अथच्छेदभेदेन-
प्रदेशभेदेन । तत्र हेतुमाहुः-अचिन्त्यसामर्थ्याद्वेति । अत्रत्यो वाशब्दो न
विकल्पार्थकः किं तु वाक्यालंकारार्थः ।

—२३ अन्यथा-अचिन्त्यसामर्थ्येन धर्मानङ्गीकारे ।

—२५ एतानि-सर्वकर्मत्वास्थूलत्वत्रोपकानि ।

—२६ वैयर्थ्यापत्तेरिति । अनुवादे प्रयोजनाभावादित्यर्थः । अचिन्त्यत्व
इति । सामर्थ्यस्याचिन्तनीयत्वे सामर्थ्यवतो ज्ञानात्सर्वेषां स्वल्पमावापत्ते-
रित्यर्थः ।

१९०-५ शास्त्रानारम्भप्रसंगादिति । यस्यामतमितिरित्या सर्वेषां ज्ञानं
विचारं च विनैव मुक्तिसंभवेन व्यासशास्त्रारम्भो निष्फल एव भवेदित्यर्थः ।
अयं च विरोध इति । यस्यामतमित्यत्र केन प्रकारेण मतत्वममतत्वं च
प्राह्यमिति निर्णय विरोधो निराकार्यः ।

—६ अत्र-एतत्सूत्रप्रभृति पादद्वयेन ।

—७ अनुवादकत्वेनेति । पृथिव्यादौ स्थितस्य तादृशोपादानस्य लोकत
एव सिद्धत्वाद्नुवादकवाक्यानां वैयर्थ्यापत्तेरित्यर्थः । प्रत्यारम्भं-सर्वत्र
ब्रह्मनिरूपणस्थलेषु ।

—८ अल्पकल्पनायां-स्वल्पविरोधकल्पनायाम् ।

—९ प्रवृत्तेरिति । व्यासस्य सूत्रकृत इति शेषः ।

—१० सत्त्वासत्त्वे इति । विरुद्धोभयलिङ्गत्वेनाभिमते ब्रह्मणि सत्त्वा-
सत्त्वे ।

सूत्रार्थः- वेदान्तेषु परस्परविरुद्धत्वेन भासमानानि वचंस्ति जीवजह-
ब्रह्मतया नीत्वा विरोधाभावः संपादनीय इति चेन्न । यत एवं स्थानभेदाद्-
पिशब्देनावच्छेदकभेदाद्वाचिन्त्यसामर्थ्यात्परब्रह्मण उभयलिङ्गत्वं न संभवति ।
यतः सर्वत्रैव ब्रह्मवाक्येष्वेवमेव ब्रह्मस्वरूपं निरूप्यत इति ॥ ११ ॥

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ ३।२।१२ ॥

—१२ भवदुक्तः-उभयलिङ्गत्वेनोक्तः ।

—१८ तस्मात्-कार्यादीनां भगवदात्मकत्वनिगमनेन प्रतिवाक्यमभेदस्य
हापनात् ।

सूत्रार्थः- प्रपञ्चधर्मसहितं तदहितं च ब्रह्म भिन्नमिति भेदाङ्गीकारेण
न पूर्वोक्तविरोध इति चेन्न । अथभेद स स योपमिति प्रत्येकमभेदवचना-
दिति ॥ १२ ॥

अपि चैत्रमेके ॥ ३।२।१३ ॥

सूत्रार्थः— एके शास्त्रिनो नेह नानास्तीत्यादिनेव भेदानिपेधेनाभेदमेव वदन्तीति ॥ १३ ॥

इति चतुर्थमाधिकरणम् ।

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ ३।२।१४ ॥

१९१-३ एकदेशिमतेनेति । अयं लोकदेशी ब्रह्मण एकावयवेन जगत्समा-
चायित्वं तदतिरिक्तस्य जगद्वैलक्षण्यं स्वरूपतः सधर्मकत्व स्वेच्छया व्यवहा-
र्यत्वं ज्ञानारमकाकारत्व चैत्यद्गीकृत्य ज्ञानाकारब्रह्मणः प्रपञ्चप्रतिबिम्बेन
लौकिकधर्मवत्त्वं मन्यते ।

—४ अन्यत्र-ब्रह्मणि ।

—६ भगवद्विहारार्थमिति । एकोहं बहु स्या, स वै नैव रेमे
इत्यादिश्रुतिभिः । अज्ञान्यत्वादिति । रमणश्रुत्यन्यथानुपपत्त्या तादृशभेद-
स्यावश्यमङ्गीकार्यत्वादित्यर्थः ।

—७ युक्त इति । धर्मिणोर्भेदाद्धर्मनिपधो युक्तः । उपचारात्-अभेद-
भ्रमेण लक्षणयेत्यर्थः ।

—८ विपरीतमिति । ब्रह्मण्येव सर्वकर्मादय इत्यादि विपरीतं तथा
ए विधिपक्ष एव कुतो न गृह्यते किमर्थं निषेधपक्ष इत्यतः समाधानं वक्तुं
सूत्रार्थमाहुः—रूप्यत इति ।

—१० युक्त्यादिति । यदि कार्यकारणयोरंशाशिनोश्चाभेदस्तर्हि
कार्यकारणश्रीवोशांशिभावश्चानुपपन्नो भवेत् ।

—११ कारणत्वात्-ब्रह्मणो विश्व प्रति कारणत्वात् ।

—१२ यत्र-ब्रह्मणि । तत्र-प्रतिपादनस्थले । तस्य-आधिकरणीभूत-
ब्रह्मणः । ब्रह्मधर्माणां-अस्थूलत्वादीनाम् ।

—१३ अन्यधर्माणां-विश्वधर्माणाम् । तथा सर्वकर्मेतीति । वैधर्म्यं
दृष्टान्तः । मुख्यत्वमिति । एतदे तदक्षरमिति ब्रह्मेबोदिश्य कथितत्वात्प्र-
शासनस्य मुख्यत्वम् ।

—१४ भगवत्संयन्ध इति । विधायमान इति शेषः । अमुस्यत्यं-
आरोपितभगवद्दर्मत्वम् । विशिष्टबोधनेपीति । सर्वकर्मा सर्वकाम
इत्यादिशब्दैरुक्तधर्मवैशिष्ट्येन ब्रह्मणो बोधनेपि ।

—१६ प्रमाणाभावादिति । निष्कलं निष्क्रियमित्यादिश्रुत्या धर्माणां

शाश्वस्य प्रदर्शितस्त्रात्सधर्मकत्वज्ञापकश्रुतिभिस्तत्रातिरिक्तधर्मकल्पनायाः कर्तुं-
कर्तुमशक्यत्वादित्यर्थः ।

—१७ उचितमिति । उपासनार्थमुचितमित्यर्थः । भिन्नधर्माणां—सर्व
कर्मस्वादिविश्वधर्माणाम् ।

—१८ एवं निर्णयः—औपचारिकत्वनिर्णयः । कार्यघत्—प्रपञ्चवत् ।

—१९ न भगवद्धर्मत्वमिति । प्रपञ्चरूपभगवद्धर्मत्वं यद्यप्यस्ति तथापि
प्रधानरूपमित्यभगवद्धर्मत्वं नास्तीत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—ब्रह्म सर्वव्यवहारविषयातीतम् । कार्यकारणयोर्वैलक्षण्यस्यो-
क्तत्वात् । ननु कार्यकारणयोर्वैलक्षण्यमास्ति चेन्न । यतो ब्रह्मस्वरूप-
वाक्येषु ब्रह्मणः प्राधान्येन वक्तव्यत्वात् तस्यैव निरूपणमुचितं न जगतोपि ।
अतो ब्रह्मणो जगद्वैलक्षणत्वात्तद्धर्माणां निषेध एवोचित इति ॥ १४ ॥

प्रकाशवच्चवैयर्थ्यात् ॥ ३।२।१५ ॥

—२२ विरोध इति । सर्वव्यवहारातीतत्वेन मनोविषयत्वाभावा-
दित्यर्थः ।

—२५ शक्यत इति । उपासनादिस्नाधनेनेश्वरसामीप्यात्प्रतिबन्धका-
भावाच्चैत्यर्थः ।

१९२-२ द्वयं—मनोवाग्बिषयत्वं तद्विषयत्वं चेतिद्वयम् ।

—३ शास्त्रं—उभयबोधकश्रुतिः ।

—७ अकार्यत्वं—नित्यत्वम् । तस्मात्—अलौकिकधर्माणां सत्त्वाच्छा-
स्त्रस्य संनिधानार्थत्वाच्च ।

सूत्रार्थः—पथा सूर्यप्रकाशो व्यवहार्यव्यवहार्यश्चैवं ब्रह्मापि । एवं कल्पने
ब्रह्मप्रतिपादकशास्त्रस्यावैयर्थ्यं प्रसज्येत । चकारेण—आसीनां दूरमित्यादी-
नामलौकिकधर्माणां विरोधो नास्तीति सूच्यत इति ॥ १५ ॥

आह च तन्मात्रम् ॥ ३।२।१६ ॥

—१२ विरोधः—लोकविरोधः ।

—१५ अभावादिति । अतो नातिरिक्तेन्द्रियकल्पना युक्ता । वेदविरोधेन—
दूरब्रजनादिबोधकवेदवाक्यविरोधेन ।

—१६ वेदानिश्वासेत्यादि । वेदनिश्वासायनं—वेदनिश्वासस्थानम् ।

—१७ भूतसमुत्थानं—भूतानां समुत्थानम् । उक्तत्वाच्चेति । श्वासी-
च्छ्वासजगत्स्थापनभूतसमुत्थानतदनुविनाशनाक्रियाणामुक्तत्वादित्यर्थः ।

चकारात् प्राणञ्चैव प्राणो भवतीत्यादेः समुच्चयः ६

सुत्रार्थः—इममेव निर्णयमाश्रित्य यथा सूर्यकादयो दृष्टान्तास्तथा समः
पुषिणेत्याया उपमा ज्ञेया इति ॥ १८ ॥

इति पञ्चममाधिकरणम् ।

अम्बुवदग्रहणात् न तथात्वम् ॥ ३।२।१९ ॥

—८ तथात्वं विवृण्वन्ति—समयायातिरिक्तस्येति । समवायातिरि-
क्तस्य—समवाय्यतिरिक्तस्य । तथा च पञ्चीकृतजलसमवाय्यतिरिक्तस्य
सूर्यादितेजसो यथा कम्पादिजलधर्माणा वास्तवयोगाभावस्तथा ब्रह्मण्यपि
जडसमवाय्यतिरिक्ते सर्वकर्मत्वादजडधर्माणां वास्तवयोगाभावः । अतो
हेतोः सर्वकर्मत्वादयो धर्मा ब्रह्मणि न सन्ति ।

—९ सर्वपरस्य—सर्वपिक्षया परस्य ब्रह्मणः ।

—१० अधिकरणधर्मवत्त्वमिति । एकदेशिना सिद्धान्तितमिति शेषः ।
तत्र—तस्मिन्नेकदेशिमते निराकर्तव्ये ।

—११ वक्तव्यमिति । दूषणं वक्तव्यमित्यर्थः । एतो हि ब्रह्मणी जगद्दे-
लक्षण्य वदतेकदेशिना ब्रह्मणि नीरूपत्वं व्यापकत्वं चाङ्गीकृतम् । स्वमत-
विरोधादिति । स्वमतोपि विरुद्धधर्मदूषाधारत्वस्य ब्रह्मण्यङ्गीकारेण व्याप-
कत्वसर्वत्रावियमानत्वधर्मयोरङ्गीकाराद्ब्रह्मणि लौकिकधर्माभासस्याप्यङ्गी-
कारात्तथा च तन्मतमात्रपर्यवसायि दूषणं यथा स्यात्तथाम्बुवदग्रहणादिति
हेतुं व्युत्पादयन्ति—स्वच्छामिति ।

—१२ भन्वेवं प्रतिबिम्बासंभवेन तद्धर्मासत्त्वोपि सर्वाधारत्वाद्भारूपत्व-
मादाय नीरूपोपि ब्रह्मणि सर्वोपाधिप्रतिबिम्बेन तद्धर्मवत्त्वस्य सुवचत्वा-
दित्याहुः—सर्वाधारत्वेनेति । सर्वेषामुपाधीना ब्रह्मणि प्रतिबिम्ब उच्यमाने
ब्रह्मणस्तादृशधर्मराहित्येन तेषामुपाधिधर्मत्वेनैव प्रत्ययादुपासनायामुपाधि-
धर्मत्वेन ब्रह्मणि तादृशधर्मवत्त्वज्ञानस्यानुपयोगात्तद्धर्मानुवादवैयर्थ्यमिति
पूर्वमरूपवद्वेदोति सूत्रे सर्वशब्दस्य प्रतिज्ञानुवादकथनेनोक्तमिति नात्र शङ्का-
वसर इत्यर्थः ।

—१४ ननु यथा सर्वे खल्विदं ब्रह्मेत्यत्रोपासनार्थं भ्रमात्सर्वमिदकल्पनं
तथात्रापि भ्रमात्सर्वकर्मत्वादिभ्रमस्तीत्यत आहुः—न चेति ।

—१५ भ्रमजतत्कल्पनस्वीकारेन्तर्पामिब्रह्मणविरोधमाहुः— पृथिव्या-
मिति । एव च विप्लववादिना मते पृथिव्यादीनां कल्पितत्वात्तदपिभ्रान्तं
ब्रह्मण. श्रुत्युक्तं विरुद्धं स्यादित्यर्थः ।

सूत्रार्थः- जडजीवसंबन्धाद्ब्रह्मणि सर्वकामत्वादय औपचारिका इति न संभवति । यथा प्रतिबिम्बं गृह्णाति तथा सर्वकामत्वादिधर्मधर्मिणो भगवतो ब्रह्मणादिति ॥ १९ ॥

दृष्टिद्वासभाक्त्वमन्तर्भावाद्बुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ ३।२।२० ॥

—२४ उभयसामञ्जस्यं-विस्तृत्वाल्पत्वयोरैकाधिकरण्येन युक्तत्वम् । एकतरस्याधः-बृद्धहासिताकाशयोर्मध्य एकतरस्य बाधः । तत्तदनुप्रवेशात्-तत्तदुपापिष्वनुप्रवेशात् ।

—२५ अन्यधर्मत्वाभावादिति । यदि जपाकुसुमलीहित्वादिबभ्रुतो तेन्यधर्मत्वेन प्रतीताः स्युस्तदौपाधिकत्वं भवेत्तथा तु नास्ति किंत्वात्मपरान्त्वेन श्रुत्या प्रत्यायिता भवन्ति ।

१९५-१ बन्धानुविधापित्वेपि-अन्यगतत्वेन प्रतीपमानत्वेपि । ते-सर्वकर्मत्वादयः । कारणत्वादिवदिति । प्रजापत्यादिनिष्ठकारणत्वादिवदित्यर्थः । आदिपदेन-विशिष्टशक्तिबहुषेव भातीति स्मृत्युक्तं शक्तिविशेषादिकं गृह्यते ।

✓ सूत्रार्थः- यथैकमेवाकाशं कारकादिष्वन्तर्भावाद्बृद्धिहाताभाक्त्वोभयसामञ्जस्यादेवं तत्तदनुप्रवेशाद् ब्रह्मणोपि सर्वकामत्वादयो धर्माः संबन्धीति ॥ २० ॥

दर्शनाद्य ॥ ३।२।२१ ॥

—९ अन्वयसायः-निश्चयः ।

—१० उभयसाधकमिति । स्वल्पत्वमहस्त्वयोः साधकमित्यर्थः ।

सूत्रार्थः-अल्पपरिमाणवस्त्वमहत्परिमाणवस्त्वबाल्पकैशोर्पादयो विरुद्धधर्मा भगवति दृश्यन्ते । अकारेणोद्भूतलबन्धनादौ प्रत्यक्षं दृश्यमाना उभयधर्मा गृह्यन्त इति ॥ २१ ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ ३।२।२२ ॥

—११ युक्त्यापीति । यो वादी वस्तु विरुद्धधर्माश्रयमिति नाह्निकरोति तं युक्त्यापि बोधयतीत्यर्थः ।

—२० यतो वाच इति । अत्र वाक्ये पूर्वार्थेन ज्ञानं निषिध्यते । आनन्दमित्यादिनोत्तरार्थेन तद्विधीयते । अस्थूलादिवाक्ये च-अवागमनाः- इति प्रशासनं निषिध्य-एतस्यैव प्रशासने-इत्यादिना पुनर्विधेने तथैव सर्वधर्मनिषेधमुत्वेन निषिध्य-एतद्विदित्वा-इत्यनेन वेद्यत्वं विधत्ते । ततः-न तद्वभोति कश्चन-इति व्याप्तिं निषिध्य-आकाश ओतश्चेत्यनेन तां विधत्ते ।

अ. १ पा. २ सू. २२
मूले पृ. ११५ पं. २०

सूत्रार्थः- श्रुतिः प्राकृतधर्मवच्चमेव प्रतिपेधाति नतु सर्वकामत्वापली-
किकधर्मान् । यतो यत्रेमान्धर्मान् प्रतिपेधाति तत्रैव भूपो वदतीति ॥ २२ ॥

इति षष्ठमधिकरणम् ।

तदव्यक्तमाह हि ॥ ३।२।२३ ॥

१९६-३ शब्दव्यलविचारेणेति । यद्यपि स्वमते शब्दव्यलस्येव प्राधान्यं
तथापि वैश्वदृष्टिभिरर्थबलस्याङ्गीकृतत्वादर्थव्यलविचारः ।

—१२ संशयं वदन्ति-नहीति ।

—१३ उपचरितार्थत्वं-लाक्षणिकत्वम् ।

सूत्रार्थः-पूर्वपक्षसूत्रम् । तद्ग्रहणाव्यक्तमेव । यतो नेति नेतीत्यादिश्रुति-
स्तथेवाह ॥ २३ ॥

अपि संराघने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ ३।२।२४ ॥

१९७-१ द्विविधमिति । साकारं निराकारं चेत्यर्थः ।

—३ अनुमापकत्वं-स्मृतिप्रमाणसिद्धम् ।

—५ लौकिकालौकिकप्रत्यक्षविषयत्वादिति । इन्द्रियमनःसंयोगजं
लौकिकप्रत्यक्षं, दिव्यदृष्टिजन्यमलौकिकप्रत्यक्षम् ।

सूत्रार्थः-परिहारसूत्रम् । पूर्वपक्षोक्तमसंगतम् । सम्यक् सेवया तोषे
जाते तं प्रति द्रष्टुं शक्यत्वात् । श्रद्धाभनिज्ञानयोगादिति श्रुत्या ततस्तु तं
पश्यत इति स्मृत्या च बह्व साकारगुणपूर्णं तेन नाव्यक्तमिति ॥ २४ ॥

इति सप्तममधिकरणम् ।

प्रकाशादिवद्यावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ ३।२।२५ ॥

—११ वस्तुशक्या निर्णये दृष्टान्तमाहुः-यथेति ।

—१६ एवंसाधकाः-निर्विशेषत्वसाधकाः ।

—१८ तथा साक्षात्कारात्-उभयरूपत्वसाक्षात्कारात् ।

सूत्रार्थः-पूर्वपक्षसूत्रम् । प्रकाशादिवद्ग्रहण उभयरूपत्वं न संभवति ।
यथा सूर्यचन्द्रादिप्रकाशानां भिन्नत्वेऽपि एकविधत्वमेवाङ्गीक्रियते तद्-
द्ग्रहणो वैशेष्यमङ्गीकार्यं भक्तसाक्षात्कारानुरोधादापि ब्रह्मणि तावतां
धर्माणां स्वीकारो न यतो भगवतः प्रकाशस्तपःप्रणिधानादिकर्मणि भवति ।
तत्र तु भक्तेच्छानुरोधात्प्रकटीभवतीति स प्रकाशो न वस्तुनिर्णायक इत्यर्थः ।

षकारेणाप्रकाशोन्यथाप्रकाशश्च ग्राह्यः सोप्यनेकरूपेण प्रकटीभवतीति
नानेकरूपदर्शनं वस्तुनिर्णायकमिति ॥ २५ ॥

अतोन्तेन तथाहि लिङ्गम् ॥ ३।२।२६ ॥

—१९८-३ निमित्तभेदव्यतिरेकेण-भिन्ननिमित्तं विना ।

—४ वस्तु भवतीति । वस्तुभावे हेतुर्जायमानत्वमेव ।

—५ लिङ्गं-जायमानत्वबोधकम् । अयमर्थः-जायमानवस्तुमुत्-
मित्यर्थः ।

—६ उरगाय-महदीड्य । ययद्वयुः । से-महान्तः । प्रणयसे-निर्मासि ।

सुप्रार्थः-पूर्वपक्षसूत्रम् । अतोभ्यासादनन्तेन रूपेणाविर्भावः । न ह्येकं
वस्तु स्वतोनेकविधं भवति तथा साति स विग्रह एव भवेन्न स्वरूपम् । हीत्य-
नेन ययद्विया त इति प्रमाणं सूचितम् । अतः श्रुतेः प्रत्यक्षस्य वानिर्णा-
यफत्वाग्निर्भक्तमेव ब्रह्मेति ॥ २६ ॥

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलयत् ॥ ३।२।२७ ॥

—११ इदं शास्त्रं-विचाररूपं व्यासशास्त्रम् । शास्त्रान्तरादत्रायमेव
विशेषो यद्देव एव ब्रह्मस्वरूपज्ञाने प्रमाणनलोकस्तन्व्याया वेति बोधयन्ति-
अत्रेति ।

—१२ स्वरूपशङ्कयोति । लौकिकयुक्तिविषयस्वरूपेण तादृशसामर्थ्येन
चेत्यर्थः । उभयव्यपदेशात्-उभयोर्विकृद्धधर्मयोः कथनात् ।

—१४ ययुभयविधमेकमेव ब्रह्म तर्हि तवेषां भक्तानां विकृद्धधर्मतयैक-
मेव प्रतिभासेत कथं द्विधा भासत इत्यत आहुः-तत्राहेति ।

—१६ कल्पन्त्याशास्त्रे-भाषावादे । इदं-एवस्य ब्रह्मणोनेकधा भानम् ।

—१७ न्तु-अथश्रुतविकृद्धधर्मवस्वस्वीकारे ब्रह्मणो नानारूपत्वेना-
निर्णये निर्णयप्रवृत्तव्यासशास्त्रवेकल्पमित्यत आहुः-न चेति ।

—१८ एवंसाधनार्थत्वात्-विकृद्धमतनिराकरणेन ब्रह्मणो नानारूप-
त्वप्रतिपादनायैव शास्त्रस्य प्रवृत्तत्वात् ।

—२१ विषयभेदेनेति । शत्रुमित्रादिविषयभेदेनेत्यर्थः ।

सुप्रार्थः-उत्तरपक्षसूत्रम् । शब्देकगम्यस्य ब्रह्मणो निर्णयः शब्देनैव ।
यथैक एव सूर्यः सरलः कुण्डलाकृतिश्च भवति तथा ब्रह्माप्यचिन्त्यशक्त्या
निर्गुणमनन्तरूपं च भक्तेच्छया भवति । प्रमाणसिद्धविकृद्धधर्माश्रये भावति
न कापि श्रुतिर्लाक्षणिकेति ॥ २७ ॥

इत्यष्टममाधिकरणम् ।

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ ३।२।२८ ॥

१९९—३; धर्मरूपाविचारेण-भिजाभिन्नत्वस्वरूपविचारेण । पूर्वोक्तप-
क्षग्रयमिति । प्रपञ्चविलक्षणविरुद्धसर्वाधारं ब्रह्मेति शब्दबलविचारलभ्य
पक्षः पक्षः । तत्तत्कलादित्या तं तं भक्तं प्रति ब्रह्म तत्तद्रूपेणाविर्भवतीत्यर्थ-
प्रलविचारलभ्यो द्वितीयः पक्षः ।

—५ तद्धर्मत्वात् पटादिधर्मत्वात् । तन्नित्यताया-धर्मनित्यतायाम् ।

—६ नित्यत्वकल्पनायामिति । नित्यत्वानुमान इत्यर्थः ।

—११ समवेतत्वादिति । प्रकाशाणस्य तेजोद्रव्ये समवेतत्वादित्यर्थः ।
मूलाधिच्छेदरूपेणेति । पर्वच सर्वे भगवद्धर्मा भगवद्भक्तिस्तद्विना-
भूतत्वादित्यर्थः । अभेदे मानमुक्त्वा भेदे मानमाहुः- नापीति । प्रकाश
इति शेषः । नापि प्रकाशः सूर्याभिन्न इत्यर्थः ।

—१२ विद्यमानत्वाच्चेति । चकारिणापाराधेयभावस्य परास्य शक्ति-
रित्यादेश्च समुच्चयः ।

—१३ कल्पना- अभेदकल्पना ।

—१४ नर्हति । यदि स्वाभाविकधर्मसत्तामनभ्युपगम्य सर्वविशेषरहितं
ब्रह्म स्वीक्रियते तदा केवलचिन्मात्रब्रह्मणः- अस्य महतो भूतस्य- इति
श्रुतिप्रतिपादिता चेतनधर्मरूपा वेदप्रवृत्तिर्न स्यात् । निषेधशेषतोति । अथात
आदेशो नेति श्रुतौ निषेधाङ्गत्वमित्यर्थः ।

—१५ सामानाधिकरण्यं- सत्यज्ञानादिपदानामेकवस्तुत्वाच्चकत्वम् ।
लक्षणायामिति । सत्यज्ञानानन्दपदानामसत्यभिन्नज्ञाभिज्ञासुखाभिज्ञोति
लक्षणायामित्यर्थः । धर्मापेक्षेति । लक्षणाया लक्ष्यतावच्छेदकत्वाप्यत्वाह-
स्यतावच्छेदकशक्यसंबन्धरूपयोर्धर्मयोर्पेक्षेत्यर्थः ।

—१६ विशिष्टपदार्थः-सत्यज्ञानानन्दविशिष्टपदार्थः । तादृशः-विदुद्ध-
धर्माश्रयः ।

—१७ तेजःशब्दाच्चयत्वादिति । तद्देवा ज्योतिषा ज्योतिरित्यादौ ब्रह्म-
तद्धर्मयोस्तेगोवाचकशब्दाच्चयत्वादित्यर्थः । यद्बुद्बुदव्याप्यर्थमिति ।
व्यापकत्वज्योतनार्थमित्यर्थः ।

—१८ आतपादेरिति । आतपश्च आदिश्चेत्यनयोः समाहारः । आदि-
पदेन प्रकाशधर्मिसूयादिग्रहणम् । पर्वचातपस्य प्रकाशस्य धर्मत्वेन, आदेः
सुपादिधर्मित्वेन च प्रतीतिरित्यर्थः । नन्वातपादेस्तथात्वं प्रत्यक्षासिद्धं ब्रह्म-
धर्मयोस्तु नाप्यभाभिभावः प्रत्यक्षासिद्ध इति कथं धर्मधर्मिभावसंभत्यर्थ

इत्यत आहुः- अपूर्ववदिति । गकैर्दृष्टत्वात् । श्रुतत्वादिति । श्रुतिगाम्ये-
रित्यर्थः ।

—१९ न धर्मेष्वपि युक्त्यपेक्षेति । धर्मानामपूर्वतया प्रत्यक्षदृष्टत्वाच्छ्रुति-
सिद्धान्ताच्च युक्त्यपेक्षा नेत्यर्थः ।

सूत्रार्थः— यथा प्रकाशाश्रयाः सूर्यादयः प्रकाशेन न भिन्नाः पृथक्-
स्थित्यभावात् । नापि प्रकाशः सूर्यादिरूपो भेदेन प्रतीतिः । अतो ब्रह्म
वस्तुवेदादृशमिति मन्तव्यं-अथ यदतः परो दिवः-इति श्रुत्या तेजस्त्वात् ।
ततो ब्रह्म यथाश्रुतं सधर्मकं निर्धर्मकं चेति ॥ २८ ॥

पूर्ववद्वा ॥ ३।२।२९ ॥

—२२ यः सिद्धान्त इति । ब्रह्म प्रपञ्चविलक्षणं तत्त्वमवापित्वेपि न
तत्प्रकारकं नापि समवायेमात्रं किंतु ततोप्यतिरिक्तं छत्सं चिन्मात्ररूपं
यदाविर्भवति तदा व्यवहार्यं भवति । तत्र जडजीविधर्मा औपचारिका इत्यवै-
रूपः सिद्धान्तः । तादृशं- कारणरूपम् ।

२००-२ उपपत्त्या विचार इति । निष्कलं निष्कयमित्यादिवाक्यैर्वि-
चारे कर्तव्ये सतीत्यर्थः ।

—३ उपपत्त्येति । ब्रह्माहिकुण्डलवदुभयरूपं तद्धर्माः प्रकाशाश्रयवद्भि-
न्नाभिन्ना इत्युपपत्त्येत्यर्थः । पूर्वानुरोधेन- कारणस्वरूपानुरोधेन ।

—६ सर्ववेदार्थासिद्धेः- सर्वात्मिकद्वैतब्रह्मासिद्धेः ।

—७ तत्र-ब्रह्मणि । पर्यनुयोगः- प्रश्नः ।

—८ धर्मकल्पनाया- उभयत्रिधश्रुतिदर्शनाद्विरुद्धधर्माध्रपत्वरूपधर्म-
कल्पनायाम् ।

—९ संमानमिति । विरुद्धधर्मकल्पनेन सधर्मब्रह्मकल्पनं समानामे-
त्यर्थः । उत्पत्त्येति । पतत्त्वव्याख्योक्तप्रकारेण । उपपत्त्येति । पूर्वतूत्र-
व्याख्योक्तप्रकारेण । पूर्वनयनमिति । धर्मागामीपचारिकव्यतिरेकेणाहि-
कुण्डलवदुपपत्त्या निर्धर्मकेण, सधर्मकस्याभेदोपपादनम् ।

—१० स्वसिद्धान्तः- व्याप्तसिद्धान्तः । धिपरीतमिति । तेन धर्माना-
मौपचारिकत्वस्याङ्गीकारादित्यर्थः । उभय-एकदेशिमत्तं सिद्धान्तिमतं च ।
संमतमिति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमिति प्रतिज्ञाया उभयमतोपि सू-
पादादादिति भावः ।

सूत्रार्थः- अथवा-अरूपवदेव हीत्यादिपञ्चदश्या यः पूर्वमेकदेशिमतेन
सिद्धान्त उक्तो निर्धर्मकमेव ब्रह्म सर्वव्याप्यविधर्मनिरूपणं छक्षणयेति
तद्व्या ब्रह्मक्षेपमिति ॥ २९ ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ३।२।३० ॥

—१३ उपपत्त्यन्तरं-श्रुत्युपपत्तिरूपं युक्त्यन्तरम् ।

—१४ सः- द्वितीयनिषेधः ।

—१५ तदुत्पत्तिः- ब्रह्मधर्माणामुत्पत्तिः ।

सूत्रार्थः- एकमेवाद्वितीयमिति श्रुत्यैवकारिणान्यनिषेधमाप्तावद्वितीयमिति प्रतिषेधाद्धर्मप्रतिषेधोपि गम्यते । चकारेण सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा संगृहीता ॥३०॥ इति नवममाधिकरणम् ।

परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३।२।३१ ॥

—२० परिहृत इति । पूर्वाधिकरणचतुष्टयेन ।

—२२ ननु सेत्वादिवाक्यानि समन्वये विचारितान्येवेति पुनः कथन-
वैयर्थ्यामिन्याहुः- यद्यपीति ।

—२३ तथापीति । सर्ववेदान्तानां ब्रह्मपरत्वविचारे यद्यपि विचारिता एते तथापि परस्वरूपबाधकत्वेन तत्र तेषां परिहारो न कृतोतः पुनर्विचारः ।

—२४ न सिद्धमिति । तत्तद्वाक्येषु तत्तद्गुणानां प्रतिपादनात् । परि-
च्छेदेन- परिच्छिन्नत्वबोधनेन ।

२०१-१ समन्वयेन- प्रथमाध्यायप्रथमपादेन । ब्रह्मत्वं- जगत्कर्तृ-
ब्रह्मत्वम् ।

—२ उत्तरपादेन-प्रथमाध्यायद्वितीयपादेन । ऐक्यं-जगत्कर्तृब्रह्मणा
सहैक्यम् । अविरोध इति । सर्वधर्माणामविरोध एकधर्मिबुद्धित्वे निर्णीति
धर्मिभेदोपि निराकृत एवेत्याविरोध इत्यर्थः ।

—४ धर्मिविचारादिति । पूर्वाधिकरणे ब्रह्मणः सत्ताशाब्देर्ज्ञानां भेदो
निवारित इह तु धर्म्यन्तरं निवार्यत इत्यर्थः ।

—५ फलत इति । श्लोकोक्ताः सर्वाः पञ्चम्यो ल्यब्रूलोप इति लक्षणेन
साधिताः । तथा चायमर्थः । फलं भक्त्या मामभिजानातीति साधनं ब्रह्म-
विदाप्रोति परमिन्यादि, प्रमेयं वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानीति प्रमाणं चानुसंधाय
विचारेण तद्वबुद्ध् अर्थात् ब्रह्म पूर्वोक्तविचारतो न सिद्धं तर्हि तस्माधयितुं
कोन्यो हेतुः क्षमः फलायुक्तहेतुर् विरह्य्य कोप्यन्यो हेतुर्ब्रह्म साधयितुं
न समर्थः ।

—७ बाधकान्- परत्वबाधकान् । एकदेशबाधकत्वादिति । पर-
ब्रह्मत्वे साम्ये परत्वभेकदेशरद्वाधकत्वादित्यर्थः । फलतः- ब्रह्मविदाप्रोति
परमिति फलात्वात् ।

स्यानविशेषात्मकाशादिवत् ॥ ३।२।३४ ॥

यतः परं प्रसूणां गौस्नामिथ्रीपिठ्लेशचरणानां भाष्यम् ।

—२० अन्यत्र-स्फटिकादौ । तथात्वं-समानधर्मवत्त्वम् ।

सूनार्थं-यथा यदादिन्यगतं तेज इति वाक्यात्सूर्यवन्द्रादितेजसामिष्योपि स्थानभेदात्ममानधर्मत्वं भास्ति तथा प्रकृतेषु स्थानभेदाद्धर्मभेदः स्यादतो धर्मातिदेशः । आदिपदेन कालो ग्राह्य इति ॥ ३४ ॥

उपपत्तेश्च ॥ ३।२।३५ ॥

२०३-६ विशेषाभावः-अन्योत्कर्षाभावः ।

सूनार्थः-ब्रह्मभिन्नपदार्थस्य सर्वप्रमाणविरोधेनानुपपत्त्या बह्वैव परम-कलरूपमुपपद्यत इति ॥ ३५ ॥

तथान्ये प्रतिषेधात् ॥ ३।२।३६ ॥

—१० अस्मदुक्त एव मार्गः-ब्रह्मणः परत्वमितिरूपः ।

—१२ आधिपत्यमिवेति । पूर्वं सर्वं भगवति स्थितमेवाविर्भूतमिदानी-मितिवशब्दः । अन्यपदोपादानमिति । न तत्तम इति श्रुत्यान्यप्रतिषेधात् ।
सूनार्थः-न तत्तमश्चाभ्यधिकश्चेति श्रुत्यान्यप्रतिषेधद्वयकल्पना निर्मू-लेति ॥ ३६ ॥

अनेन सर्वगतत्वभाषामशब्दादिभ्यः ॥ ३।२।३७ ॥

—१५ प्रकरणं-धर्मधर्मिर्विरोधनिराकरणप्रकरणम् ।

—१६ केचित्-मायावादिनः ।

—२० अग्रिमपदवैयर्थ्यापत्तेरिति । अग्रिमपदस्य व्यापकताबोध-फायामशब्दादिभ्य इति पदस्य वैयर्थ्यादित्यर्थः । तदेव स्युत्पादयन्ति-अत्रैवमिति ।

—२१ शक्नोतीति । स्वकार इति शेषः ।

२०३-१ आयामशब्दादिभ्य इति । आयामो देव्यं व्याप्तिरिति यावत् । शक्नोतेनेनेति शब्दः । आयामस्य शब्दो येषु त आयामशब्दाः-व्यापकत्व-वाचकपदघटितश्रुतय इत्यर्थः । तदाहुः-व्यापकत्वेत्यादि । व्यापकत्व-वाचकसहितानि यानि श्रुतिवाक्यादीनि तेभ्य इत्यर्थः ।

—१ बिलम्बोपास्थितिकत्वेनेति । व्याप्तिज्ञानपरामर्शादिकृताबिलम्बो-पस्थितिकत्वेनेत्यर्थः ।

—१० अभ्युद्ययमात्रमिति । वृथास्वीकारमात्रमित्यर्थः ।

सूनार्थः-ब्रह्मभिन्नस्य परत्वसंश्लेषेण-आवाशवत्सर्वगतश्चेति श्रुत्या-सर्वत

पाणिपादमिति स्मृत्या च सर्वव्यापित्वकथनेन ब्रह्मणः सर्वव्यापित्वं सिद्धमिति ॥ ३७ ॥

इति दशममाधिकरणम् ।

फलमत उपपत्तेः ॥ ३।२।३८ ॥

सूत्रार्थः- ईश्वरादेवैहिकं पारलौकिकं च फलमुपपद्यते । सर्वस्य वशी-
त्यादिश्रुत्या तस्यैव फलदातृत्वोक्तेरिति ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३।२।३९ ॥

सूत्रार्थः-स वा एव महानज इति श्रुती चकारात्- सुखं दुःखमिरयादि-
स्मृती चेश्वरस्यैव फलदातृत्वकथनात्स एव फलप्रद इति ॥ ३९ ॥

जैमिनिरत एव ॥ ३।२।४० ॥

२०५-१० विधिधैयधर्म्यादि । विधिविषयधर्मप्रसंगः प्रवृत्त्यनुपपत्ति-
प्रसंगश्चेति दूषणद्वयं, यदि कर्म न फलजनकं तर्हि यावज्जीवादीनां कर्म-
विधीनां वैयर्थ्यं तथा निष्फले तत्र कर्मणि प्रयोजनगनुद्दिश्य न मन्दोपि
प्रवर्तत इति न्यायेन प्रवृत्तेरनुपपन्नत्वमित्यर्थः । तत्सापेक्षध्वे-कर्मसापेक्षध्वे ।

—११ कृतं-अलम् । तेन-ईश्वरेण । तेन-कर्मणा ।

—१७ सः-फलरूपः स्वर्गादि ।

—१८ अन्यथा दर्शनेपीति-राजादिभ्यः कर्मकरणाभावदशायां कर्म-
कारिभिः फलप्राप्तावपीत्यर्थः ।

—१९ धर्मिः-आहकप्रमाणेन- कर्मफलयोः कार्यकारणभावबोधकश्रुति-
प्रमाणेन । सिद्धत्वात्-कर्मण एव फलस्य सिद्धत्वात् । अत्र-वेदबोधितकर्मणि
तत्फले च ।

—२० तत्प्रतिबन्धकापगम इति । स्वर्गादी लौकिकदेहाद्यपगम इत्यर्थः ।

—२१ तस्य-कर्मणः ।

सूत्रार्थः- पूर्वोक्तहेतोरुपपत्तेश्च जैमिनिर्यागादिकर्म फलदातृ मन्यत
इति ॥ ४० ॥

पूर्वं तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ३।२।४१ ॥

२०६-१० विद्वन्मण्डने श्रीधिवृत्तेन चेति । यदि भाष्यमेतच्छ्रीवहभा-
चार्यकृतं स्यात्तर्ह्येतत्कथनमसंगतं भवेत्पुत्रवाक्यस्यापित्रा स्वग्रन्थे स्वोपोदल-
कत्वेन कथनस्य लौकिकरीत्या गर्हणीयत्वात् । अत एतद्ग्रन्थं प्रमुभीविद्वले-

शकृतमेव तेन चेदं संगच्छते स्वग्रन्थे स्वकृतग्रन्थान्तरोहोत्वस्य विद्वज्जनपु-
ष्टीतत्वात् । श्रीविद्वलेनेति नामनिर्देशस्तु स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थत्वेन निर्वाहः । एवं च
स्थानविशेषाच्चित्पारभ्य प्रभूणां भाष्यम् । दर्शितं च तथा तत्रैव सूत्रे ।

सूत्रार्थः— खण्डनसूत्रम् । बादरायणः पूर्वोक्तमीश्वरमेव फलदातृत्वेनाङ्गी-
कुरुते । पप पत्र साधुकर्मत्यादिश्रुतौ तस्यैव हेतुत्वेन कथनादिति ॥ ४१ ॥

इत्येकादशमधिकरणम् ।

इति श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यकृताणुभाष्यव्याख्यायां श्रीधरशर्मकृताया
बालबोधिण्यां तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ३१२

अथ तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ॥ ३१३ ॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ ३१३१ ॥

—१७ पूर्वपादार्थमनूयैतत्पादमतमर्थमाहुः—पूर्वपाद इत्यादिना । जड-
जीवधर्मनिराकरणेनेति । श्रुत्या प्रतिपादितानां ब्रह्मणि प्रतीयमानानां जड-
जीवधर्माणां ब्रह्मरूपत्वनिरूपणेनेत्यर्थः ।

—१८ निरूपितमिति । ब्रह्मणो विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य व्यवस्थापनात्
तस्य प्रपञ्चविलक्षणशुद्धसाच्चिदानन्दविग्रहत्वं प्रतिपादितमित्यर्थः । इह-
तृतीयपादे । विचार्यन्त इति । उपासनादेरन्तरङ्गसाधनभूता 'ब्रह्मधर्मा
अतस्तद्व्रतयोपसंहाराद्यर्थं विचार्यन्त इत्यर्थः । एवं च द्वितीयतृतीयपादयो-
प्रसङ्गसंगतिः । ते- विरुद्धधर्माः ।

—१९ विशेष्यभावादिति ।

स्थितं ब्रजन्तमासीनं शयानं वा उहाशयम् ।

इतिवद् कालभेदेन पर्यायभेदेन च विभावेन विरोधाभावादित्यर्थः ।

२०७-५ गोकुलेत्यादि । गोकुलक्षेत्रे वृन्दायाः कानने संचरमाणस्य
गोपस्य रूपं धारयन्तम् ।

—६ अनन्याः— बहुलाः । ये कल्पद्रुमास्तत्प्रसूनेर्विराजिताः स्थल्यो-
कृत्रिमधूमयो येन तदेतादृशं कालिन्दीसलिलं यमुनाजलम् । कालिन्दीजलं
निपतद्भिर्बहुलकल्पद्रुमकुसुमैः प्रवाहरपत्रशात्तीरभूमयो विचित्रिताः कृता
इत्यर्थः । तादृशकालिन्दीजलस्य क्लोला दीक्षयस्तत्संगी तद्गगो शो
भुवुतरपवमस्नेन चलन्तो येलकास्तीर्विराजमानं शोभमानं यद्गण्डगण्डलं
तद्गुण्या ताप्रभया मण्डिते मूर्धिते ये कुण्डले तन्मभानुभाषितो यो वागासी

वामस्कन्धः । तेन मिलन् संगच्छमानो मूर्द्धन्यो मूर्ध्नि भवौ महामणिर्यत्वा
पतादृशी सुरालिका । वादनसमये तिर्यक्कृताया सुरालिकायाः शिरोभागे
विद्यमानो यश्च महामणिः स श्रीकृष्णस्य वामांससमीपभासीदित्यर्थः । एवं-
भूतपुरालिकाया मुपावलिमुत्पन्नकिस्तत्र मिलन्त्योतितरला अतिचञ्चलाः
करकमलयुगलस्याङ्गुलयस्तद्वर्षदास्तदधीना या विविधस्वरमूर्च्छनास्ता-
भिर्माहिता या ब्रजवरानितम्बिन्यो गोपस्त्रियः । तत्कदम्बं तत्समूहस्तत्कटाक्ष-
कुवलयैरर्चितम् । एतावता श्रीकृष्णस्वरूपं वर्णितम् । अतः परं राम-
स्वरूपम् ।

—१० कचिदिति । कोदण्डं धनुस्तन्माण्डितभुजदण्डान्यां खण्डितः प्रचण्डो
दशगुण्डो दशशिरा रावणो येन तत् । नृसिंहरूपमग्रे वर्णयति ।

—११ कचिदिति । अतिरुरालमतिभयानकं यद्द्वन्द्वं तेन विव्रासिता
भयं लम्बिताः । कमला- लक्ष्मीः । कमलासनो ब्रह्मा, वृषभासनो हर
इत्यादयो येन तत् । नृकेसरिरूपं-नरसिंहरूपम् । उरुक्रमादिरूपं चेति ।
उरुक्रानस्य श्रेष्ठत्वं वेदे विष्णुसूक्ते श्रीमद्भागवतादिषु योक्तम् । आदिपदेन
नारायणानुवाकायुक्तनारायणसदान्मरूपं तत्र तत्रोक्तं शिवरूपमन्यथ
प्राह्यम् । एवमस्वाधिकरणस्य विषयः । एवं च पूर्वपादे ब्रह्मप्राधान्येन विषयः ।
अत्र तु ब्रह्मरूपप्राधान्येनेति वैलक्षण्यम् ।

—१२ तथा- धर्मभेदप्रकारेण । यागभेदवदिति । इन्द्र्यं देवता चेति
यागस्वरूपं तेन इन्द्र्यदेवताभेदेन यथा यागो भियत एवमुपासनाभेदोक्तधर्म-
भेदे ब्रह्मभेदोद्गीकार्यः । आवापोद्वापाभ्यामिति । आवापो ग्रहणं, उद्वाप-
स्त्यागः । प्रापञ्चिकानां सुरलीकोदण्डधरत्वादीनामावापेन तद्विलक्षणानां
मदेकरसत्वास्थूलत्वादीनामुद्वापेन चेत्येवमावापोद्वापाभ्यामित्यर्थः । दृष्टा-
दृष्टफलभेदाच्चेति । दृष्टं फलं-साकारादिदर्शनम् । अदृष्टं फलं-तत्-
स्यदप्राप्तिः ।

—१३ वेद्यभेदे-तत्तदुपासनाप्रकरणोक्तधर्मैर्ज्ञेयभेदे । ब्रह्मानेकत्वापत्ता-
विति । सर्वत्रोपासनावाक्येषु ब्रह्मण एवोपास्यत्वमतिपादनादनेकत्वापत्ति-
रित्यर्थः । श्रुतिविरोधात्-एकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिविरोधात् ।

—१४ तद्विशिष्टानां-उपासनावाक्योक्तधर्मविशिष्टानाम् । तथात्वं-अ-
ब्रह्मत्वम् ।

—१५ वेदान्तानां-उपनिषद्वाक्यानाम् ।

—१६ समन्वयविरोधापत्तेरिति । सर्वासां श्रुतीनां विरुद्धधर्माश्रय
पथ ब्रह्मणि समन्वयः स त्वद्वैकाङ्गीकारे विरुध्येतेत्यर्थः ।

अ. १ पा. १ सू. १
मूले पृ. २०७ प. २०]

—२० ब्रह्मविद्यात्वहानेरिति । उपासनाविषयाणामब्रह्मत्वे तद्वोधको-
पानिषदां ब्रह्मानिरूपकत्वेन ब्रह्मविद्यात्वहानिरित्यर्थः । प्रतारकत्वापत्ते-
श्चेति । अब्रह्मविद्याकार्यं ब्रह्मेति बोधयन्ती श्रुतिः प्रतारिका स्यादित्यर्थः ।

—२३ व्यासस्थापीदमसंमतमित्याहुः- स्पष्टार्थानामिति । स्पष्टार्थ-
करामकृष्णादिपदघटितश्रुतिवाक्यानां निर्णयो व्यासेन पूर्वं कृतः स्यात् ।
ततः संदिग्धार्थज्योतिराकाशादिघटितवाक्यानां ब्रह्मपरत्वं निर्णयितं स्यादि-
त्यर्थः ।

—२४ एवं पूर्वपक्षं सण्ठयित्वा स्वमतमाहुः- एवं चेति ।

—२५ तेषां-उपासनावाक्योक्तधर्मविशिष्टब्रह्मस्वरूपाणाम् । उभयतः-
पाशा रज्जुरिति । भेदाङ्गीकार एकमेवाद्वितीयमित्यभेदश्रुतिविरोधः ।
तदनङ्गीकारे द्रव्यदेवताभेदाद्यगभेद इति प्रतिपादकामिहान्यायविरोध
इत्युभयतःपाशा रज्जुरित्यर्थः ।

—२६ सूत्रे सर्ववेदान्तप्रत्ययेतिव्यधिकरणो बहुव्रीहिसं व्याख्यान्ति-
सर्ववेदान्तैः प्रत्यय इति ।

२०८-३ अविशेषात्-साम्यात् ।

—७ आदिपदादिति । आदिपदेन एवं वा संयोगरूपचोदनास्थाविशे-
षादिति सूत्रोक्ता अनेकरूपाणामेक्यबोधकाश्चत्वारो हेतवः संग्राह्याः ।
तथा च सूत्रे चोदनादीति समाहारद्वन्द्वः । तद्विग्रहश्च चोदना च आदय-
श्चतेषां समाहार इति ।

—९ प्रयोजनसंयोग इति । एकस्मिन्नेव ब्रह्मणो नानामकारैर्जातानां
फलानां संयोगः समुच्चय इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः-सर्ववेदान्तवाक्यैरेकैरूपैर्यस्य ज्ञानं भवति तद्वद्वैव । विधि-
वाक्यायविशेषात् यथा शास्त्राभेदेन ज्योतिष्टोमे धर्मभेदेऽपि ज्योतिष्टोमवि-
धेरैकत्वमिति ॥ १ ॥

भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ॥ ३।३।२ ॥

—११ धर्मभेदेनेति । एकस्यामुपासनायास्तुक्तस्य धर्मस्थोपासनान्तरेनु-
कत्वेन मिथोभेदात्परस्परभेदात् । उक्तहेत्वसिद्धिमिति । संयोगादिहेतुचतुष्ट-
यमध्ये रूपात्मकहेतोरसिद्धिमित्यर्थः ।

—१५तद्ब्रह्मणाप्रहणयोः-श्रीदशब्रह्मणाप्रहणयोः । इहापि-उपासना-
वाक्येष्वपि ।

—१७ त्वदुक्तहेत्वसिद्धिरिति । ब्रह्मधर्माणः ब्रह्मणो भिन्नत्वाद्धर्मि-
भेदसाधकधर्मभेदरूपस्य त्वदुक्तहेतोर्ब्रह्मण्यसिद्धिरित्यर्थः ।

—१८ पं सति-पूर्वोक्तप्रकारेण वेद्येनये सति ।

—१९ उपासहारः— सामान्यतः श्रुताग विशेषे नियमनम् । अत्र-
गुणोपसहारे । उपासनाविषयेऽप्यपिलेप्तिरिति । अताररूपत्वित्ति शेषः ।

—२१ गुणाः—ब्रह्मधर्माः । ओमित्येतदक्षरमिति । ब्रह्मत्वं गीणिकृत्वेषु
वर्णोपासना बोध्या ।

—२०९-१ अन्यथा- प्रकरणातिशयेनोपसंहारे । अतिप्रसगादिति ।
प्रकरणस्य नियामकत्वमङ्गप्रसगादित्यर्थः ।

—२ अग्ने-न वा प्रकरणभेदात्परोक्षरीयस्त्वादिवदित्यस्यापरव्याख्यायाम् ।
सुप्रार्थः—ननु धर्मभेदाद्भेद इति चेत् । यतो यथैकस्यामप्यतिरात्रव्यक्ती
षोडशप्रहणाप्रहणधर्मभेदाद्भेदे न तथेत्यर्थः इति ॥ २ ॥

स्वाभ्यायस्य तथात्वेन समाचारेधिकाराच्च सप्तम्य
तन्नियमः ॥ ३।३।३ ॥

—३ ताश्चोपासनाः कथं कर्तव्या इत्याकाङ्क्षासमाधानमुत्तरसूत्रेष्वस्ती-
त्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति-नन्विति ।

—७ रूपान्तरधर्मा इति । अस्योपसंहर्तुं शक्यन्त इत्यनेनान्वयः । अत्र-
तरणिकाया अयमर्थः । यथा कर्मणा जितश्रमत्वेऽपि शास्त्रान्तराधिकरणोक्त-
न्यायादेकत्वमेवमुपासनानामप्येकत्वं सिद्धम् । ततश्चैक्यरूपहेतोर्गुणोप-
संहारप्रयोजकतया यथा सर्वाःसुपासनासु गुणोपसहारस्तथा ज्योतिष्टामादि-
यागेषु शास्त्रान्तरोक्तगुणोपसहारो युक्तः स्यात्तच्च शिष्टाचारादिविरुद्धम् ।
इमामापत्तिमपाकर्तुं शास्त्रान्तरोक्तगुणोपसहारो न क्रियते चेत्तेनैव न्याय-
नोपासनास्वपि गुणानुपसहारापत्तिरतोऽपि शिष्टाचारविरोधः । एवमुभयत्रापि
शिष्टाचारविरोधे तुल्ये तत्समाधानापोत्तरं पठति सूत्रकार इति । तथात्वेने-
त्यस्य व्याख्यानं स एकमेवेत्यादि ।

—११ समाचार इत्यस्य व्याख्यानं—तःप्रयुक्त इत्यादि ।

—१५ तथानियमः—स्वशास्त्रीयानामेवानुष्ठाननियमः ।

—१७ तन्नियमे—स्वशास्त्रोक्तानामेव धर्माणामनुष्ठानमिति नियमे ।
एचिदिति । यथा कुक्कुटोसीत्यश्मानमादत्ते कुटुरसीति वेत्यदमादानमन्त्रे ।

—१८ व्यवस्थितविकल्पविषयत्वेनेति । उभयरेकमोदिनिर्णायको
विकल्पो व्यवस्थितविकल्पः । यथादिने जुहोत्यनुदिते जुहोतीति पक्षयोः

अ. ३ पा ३ सू ३
मूले पृ २०९ प १८]

अणुभाष्ये

२८६

कस्याप्येकतरस्याङ्गीकार कृत्वा यावज्जीव तथैवानुष्ठान न तु वीहित्यववदे-
च्छिकविकल्पविषय वेनानुष्ठानम् । विकल्पे- पच्छिकविकल्पे । उभय-
स्यापि विकल्पबोध्यपक्षद्वयस्यापि । अशास्त्रार्थत्वमिति । अटदोपदृष्टत्वा-
दिति भाव ।

—१९ शास्त्रार्थत्वमिति । शास्त्रेणोभयोरपि प्राप्ति स्यात्परतु सुन्दीप-
सुन्दयायेन परस्परविरोधाद्वैकमपि प्रवर्ततेति भाव ।

—२० ननु यदा वेदविभागात्प्राक् शास्त्राभेदस्यासिद्धिस्तदा शाखाधि-
कारिणामसभवात्मव्यवर्माङ्गाना सर्वकर्मसूपसंहार स्यादत आहु -अग्नेति ।
यथा सत्रा इति । एव च शास्त्राभेदात्यागापि तत्तद्भेदे तत्तच्छाखानामपि
नियामिकाना सत्त्वात्ताभिरेव नियमसमवाज सर्वकर्मसु सर्वाङ्गोपसंहार
इत्यर्थ । व्रताग्रचनमितिसवधात्-सवहोमेषु वह्नित्रयसवन्थाभावात् ।

—२२ तथात्यादिति । तत्तच्छाखोक्तकर्मसु तत्तच्छाखोक्ताङ्गानामेवा-
नुष्ठान नत्वन्वेषा विरुद्धानामिति नियामकत्वादित्यर्थ ।

२१०-१ तथा सति- तदोपकप्रमाणविरोधेन रूपान्तरोपासनासाधारण-
धर्माणामुपसंहारे सति ।

—२ चापशरादिकामिति । रामरूपगुणानामुपसंहार कर्तव्य स्यादि-
त्यर्थ । भावनीय स्यादिति । अस्याप्रिमवाक्येष्वन्वय ।

—३ आयामदृङ्गम्- विस्तीर्णशृङ्गम् ।

—६ अभिसधि - समाधानम् ।

—१० उक्तमेवेति । प्रकरणस्य नियामकत्वमङ्गप्रसंग इति बाधक-
मुक्तमेवेत्यर्थ ।

—११ नन्वव सति प्राणायुपासनासु शाखान्तरोक्तगुणानामुपसंहारा न
स्यादत आहु - प्राणायुपासनास्त्विति ।

—१४ अधिकरुगणस्यति । कस्या चिच्छास्त्रायामुक्ते न्यूनसख्यादीशि
ष्टप्राणे शाखान्तराक्ताधिकसख्योपसंहारेधिकसख्याया-शते पञ्चाशद्-इति
न्यायेन न्यूनसख्याया सभवाद्दिरोधाभावेन न किञ्चिद्बाधकमित्यर्थ ।

—१६ परवियामु रूपान्तरे रूपान्तरणोपसंहारात्तुपसर्जि शङ्कते-
नन्विति ।

—१७ अनुपपन्नमिति ।

यो यथा स तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

इति वचनाद्विराधादनुपपत्तिरित्यर्थ । धर्मिप्रादुक्मानेन-यदेकमव्यक-
भनन्तरूपमिति श्रुतिरूपेण ।

—१८ तथात्वात्-विरुद्धधर्माश्रयत्वेन श्रुतौ श्रावणात् ।

—१९ अत्रार्थे ह्यन्तमाहुः-यथैकस्यैवेति । नियतपदार्थवादिमते भाव-
भिन्नो निषेधमुखप्रतीतिगोचरो य एको भावभेदरूपोन्योन्याभावपदार्थस्तस्यैव
तादृशपटायनन्तभावप्रतियोगिकता तत्तत्पटादिरूपत्वं चाद्रियते । तथा
तस्यैवान्योन्याभावस्य तत्तत्प्रतियोगिकार्यन्ताभावत्वमप्याद्रियते । एवं
प्रतियोगिभेदाद्भावरूपत्वमभावरूपत्वं चैकस्यैवान्योन्याभावस्याद्रियते न तु
निरूपकभेदेन स्वरूपभेदः स्वीक्रियते तद्वत् ब्रह्मण उपनिषत्प्रतिपादितत्वेनो-
पनिषद्वाक्यस्यैव नियामकत्वात्स्वरूपाभेदेष्वनन्तरूपतया तत्तच्छ्रीलाकर्तृत्व-
ज्ञानं स्वरूपाभेदश्चोपपद्यते ।

—२१ अभावत्वस्य-नानापदार्थानामभावरूपत्वस्य ।

—२२ अप्रयोजकत्वादिति । ऐक्यबोधकप्रबलप्रमाणाभावेनाप्रयोजक-
त्वादित्यर्थः । धर्मिप्राहकमानस्य-यदेकमव्यक्तमिति वाक्यस्य । तथा-
त्वात्- ऐक्यबोधकप्रबलप्रमाणत्वात् । तदेव प्रबलप्रमाणं दर्शयन्ति-
तद्येति ।

२११-१ नन्वेकस्य ब्रह्मणः सर्ववतारास्तदभिन्नाश्वेदेकावतारस्वरूपे तादि-
तरावतारस्वरूपैक्यं प्राप्तं ततश्चान्यावतारधर्मवत्त्वेनान्यावतारोपासन-
मापि स्यात्सर्वत्रोभयालिङ्गाधिकरणे विरुद्धधर्माधारत्वस्योक्तत्वादित्याशङ्क्यां
तथोपासने श्रुतिविरोधरूपं दूषणं वक्तुं प्रतिवादिनमनुयुञ्जते- अपरं चेति ।

—२ विज्ञानहेतुः-ब्रह्माभिन्नत्वविज्ञानकारणम् ।

—३ निरूप्यते-तत्तच्छाखाह भिन्नतया निरूप्यते ।

—५ को हेतुरिति । यदि भिन्नरूपधर्मैकस्यैवोपासने ब्रह्मज्ञानं संभवे-
न्नर्हि श्रुत्या नानाधर्मवत्त्वेन नानास्वरूपनिरूपणं किमर्थं कृतमित्यर्थः ।
प्राप्ति-उपास्येनुक्तगुणानां प्राप्तिम् । अनिरूपणे-एकरूपत्वानिरूपणे ।

—७ तस्य-ब्रह्मज्ञानस्य । एकजातीयत्वात्-तन्मतानुसारं गुणोपसंहा-
रेण समानजातीयत्वात् ।

—८ फलसाधनसाध्यत्वादिति । यथा घटो दण्डायशेषसाधन-
समुदायसाध्यस्तथोपासनाप्यशेषगुणानुसंधानसाधनसाध्यातोशेषगुणनिरू-
पिका श्रुतिरुपासनां निरूपयेदित्यर्थः ।

—९ अन्येति । अन्यशाखोक्त्यर्थः ।

—१० उपसंहार्यान्-अन्यशाखोक्तान् । एवं चोपासनश्रुती कतिपय-
गुणकथनमन्यथानुपपत्त्या रूपान्तरे रूपान्तरगुणोपसंहारो दोषाग्रह इति
कल्पयत्यतः श्रुतितान्पर्यविरोधरूपो दोष इत्यर्थः ।

अ. ३ पा. ३ सू. ३
मूले वृ. २११ प. ११

—११ तात्पर्यान्तरं शङ्कित्वा निवेद्यन्ति-न चेति । स्वशाखामात्रेति मात्रपदेन शाखान्तराध्ययनज्ञाने निरस्येते ।

—१२ परशाखाज्ञानेन-अध्ययनाभावात्परशाखाया अज्ञानेन ।

—१३ तस्मात्-तात्पर्यान्तरस्यानुपपत्त्या ।

—१४ भवतीति । तावद्धर्मविशेषब्रह्मसाक्षात्कारो भवतीत्यर्थः । तैत्तिरीयाणामिति । एवं च तत्तच्छाखासु कियद्वृणोक्तिसामर्थ्यान्निरेव गुणरूपासनासाद्गुण्यं अतो न रूपान्तरे रूपान्तरगुणा उपसंहार्याः ।

—१६ एकैकप्रकारकं-केवलरूपप्रकारकं केवलगन्धप्रकारकं केवलरसप्रकारकं वा ।

—१७ एतेन-अनन्तशाखास्वनन्तगुणकथनेन ।

—२० स्वकृत सूत्रव्याख्यानं द्रढयितुमन्यव्याख्यानं द्रूपयन्ति-कंचिदिति । कंचित्-शंकरभास्कररामानुजादयः ।

—२१ स्याध्यायस्य-अथर्ववेदगतोपनिषदध्ययनस्य ।

—२३ अर्चीर्षव्रतः-असमाप्तव्रतः ।

२१२-२ एव-शिरोव्रतधर्मः । यद्यपीदं शङ्करादिमतं विद्यायां धर्मशास्त्रमिति सूत्रशास्त्रभाष्यानुसारे तथापि सूत्रकाराशयविरुद्धं तदिति स्पष्टयन्ति-स चिन्त्यत इति । नहीति । अस्य शिरोव्रतस्य विद्याधर्मत्वं तु विद्याभेदक नैत्यर्थः । उक्तन्यायेन-चोदनायविशेषन्यायेन । अन्यत्र-अध्ययने ।

—३ तदुपसंहारस्य-शिरोव्रतोपसंहारस्य । अनुपसंहारार्थं-विद्याभेदं स्वीकृत्य विद्यान्तरधर्माणां विद्यान्तरेणुपसंहारार्थम् । अतत्तत्त्वत्वं-शिरोव्रतस्याध्ययनधर्मत्वाभावः ।

—५ उपेक्ष्य इति । शंकरादिव्याख्यातः सूत्रार्थो ह्येव इव प्रतिभाति । शास्त्रभाष्यानुसारिमतखण्डनमसहमानः शङ्कते-नग्निति ।

—६ तदुक्तार्थत्वे-शंकरादिकुतार्थघटितत्वे ।

—७ स एव-तदुक्तसूत्रार्थ एव ।

—१० तस्मिन्-मुख्यार्थे । तद्वाच्यः-मुख्यार्थवत्त्वः । ननु तात्पर्यनिर्वाहायादतो मुख्यार्थनाथो न दोषावह इत्यरुच्या द्रूपणान्तरमाहुः-किञ्चेति । एवं-विधेकत्वे स्वीकृत्यात्रोक्तोपासनाधर्माणां ब्रह्मण्युपसंहारानङ्गीकारे ।

—११ अनिवृत्तिरिति । भिन्नभिन्नशाखोक्ताग्निष्टोमस्यैकत्वस्वीकार एकशाखोक्ताग्निष्टोमाद्गेषु तदितरशाखोक्ताङ्गानामप्युपसंहारेणानुष्ठानापत्तिरित्याशाखाया निवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । पूर्वं रूपान्तरे रूपान्तरगुणानुपसंहारे

रूपभेदः कारणतयोक्तस्मं रूपभेदं स्पष्टयितुं विचारान्तरमारभन्ते-नन्विति ।
त होवाचेति श्रुतिरुत्तरतापनीयस्थां । अस्यामुपनिषदि दुर्वासाः स्वगतं
भगवज्ज्ञानं वक्तुं ब्रह्मनारायणसंवादमुपक्षिपति-स होवाचेति । अद्वैत-
योनिः-ब्रह्मा ।

—१५ मथुरास्वरूपमिति । मथुरास्वरूपनिरूपणं परमेश्वरस्य भूम्या-
मवतारसूचनार्थम् ।

—१८ पूर्वोक्तरीत्या-यदेकमव्यक्तमित्यादिश्रुत्युक्तरीत्या ।

—१९ सर्वतुल्यता-सर्वावताराणां तुल्यब्रह्मरूपता । द्वितीयं संशयमाहुः-
किंचेति ।

—२२ सत्त्वं यस्येति, विशुद्धसत्त्वमिति वाक्यद्वये क्रमेण प्रियेतिविशु-
द्धेतिविशेषणाभ्यां प्राकृतगुणान्तर्गतसत्त्वस्य निवृत्तिरित्याहुः- अप्राकृत
इति ।

मां भजन्ति गुणाः सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकम् ।

इत्यादिना प्राकृतगुणानामप्रियत्वाविशुद्धत्वबोधनादित्यर्थः ।

—२५ स स इति । अवतार इत्यर्थः ।

२१३-१ तद्रूपत्वं- आविष्टांशस्य ब्रह्मरूपत्वम् । तदेवांशत्वमिति ।
तद् ब्रह्मस्वरूपमेवांशत्वेन व्यवह्रियत इत्यर्थः । मूलस्वरूपं बोधयन्ति-
यत्रेति । अधिष्ठानं- सत्त्वाद्यात्मकं शरीरादि ।

—४*तोकादिभायेनेति । वत्साहरणे, रासे, एकमीतूतिकनानास्त्रीविवाहे,
नारदपरीक्षायां च यथायोग्यं बालप्रीडराजभावेनाविरभवद्भगवान् । यथैक-
रूपत्वं स्वस्मिन्-ज्ञापयितुमनभीष्टं स्याद् भगवतस्तर्हि रामायवतार इवात्र
श्रीकृष्णावतारेऽप्येवं न ज्ञापयेत् । विविधरूपतया प्रकटो न स्यात् । एवं चैता-
दृशं प्राकट्यमेव मूलरूपैश्वर्यादिगमकमित्यर्थः । तेन- बालादिभावेपि
जृम्भाभ्यादानोलूखलबन्धादिलीलासु सर्वात्मकत्वव्यापकत्वविरुद्धधर्मप्रद-
शनेन । यादृग्यादृगिति । यद्यल्लीलायां यादृग् यादृक् पाणिपादादिपरिमा-
णानि प्रतीयन्ते तानि तथैव ब्रह्मस्वरूपनिष्ठानि । अयमर्थः- सर्वतः पाणि-
पादान्तमिति श्रुत्या बोध्यते ।

—५ जान्नीम इति । एवं च निरवयवत्वेऽप्युपाधिप्रविष्टघटाकाशादिवदं-
शांशिमवाविरोधान्न प्रमाणान्तरविरोधो न वा श्रीकृष्णावतारस्य श्रेष्ठत्व-
विरोध इत्यर्थः । एवं- सत्त्वस्थाधिष्ठानत्वे ।

—६ सर्वत्र- श्रुतिषु ।

—७ मन्त्राद्यधिष्ठातृरूपाणि- मन्त्रजापकादिभिर्दृष्टानि जपादिप्रसा-

दितस्य भगवतो रूपाणि । विभूतिरूपाणीति । परब्रह्मण इतरानधीनत्वेन
जपायधीनत्वासंभवात्तानि विभूतिरूपाण्येवेत्यर्थः ।

—८ तत्त्वं- विभूतिरूपत्वम् ।

—११ तत्र तत्र- उद्गीथादेरूपेषु । कुत्रचिच्छुद्धधर्मिणः स्थितिः, कुत्र-
चिःकलायाः स्थितिः, कुत्रचिर्दशस्यावताररूपतेति रूपत्रयमसहमानः शङ्कते-
नन्विति ।

—१३ प्राकट्योक्तिः-अंशकलावताराणां प्रकटतोक्तिः । अनुपपन्नेति ।
निराकारस्वभावस्यावताररूपत्वं व्याघातघटितमतोनुपपन्नेत्यर्थः ।

—१४ अनपनोद्यत्यात्- अवाच्यत्वात् ।

—१५ तच्च-स्वतीनिन्तरूपत्वे प्रमाणं च । प्राकट्यं-ब्रह्मस्वरूपप्रकटता ।

—१६ बहुविधेति । सकामनिष्कामभेदेन सकामाद्यामापि कामनाना-
त्वेन च भक्तेर्बहुत्वमित्यर्थः । तथेति । ये यथा मां प्रपद्यन्ते-इति भगवद्गी-
तावाक्यात् । तथा- तत्तत्प्रकारेण ।

—१७ इतरासक्तिः-सर्गायासक्तिः । उपाच्यन्तदितस्नेहयस्यात्-सर्गा-
युपाधिनिमित्तमेव भगवति तेषां स्नेहोतः कामनाव्यवहितस्नेहवत्त्वात्ते-
ष्कामस्नेहाभावात्तान् प्रति भगवत्प्रादुर्भावोपि सत्त्वोपाधिव्यवधानेनैवेति
होयम् ।

—१९ अतद्व्यवधानेन- सात्त्विकसत्त्वाव्यवधानेन । एतेन-आधिकारि-
भेदात्प्राकट्यप्रकारभेद इति निरूपणेन ।

—२१ निरुपाधितत्तदर्थ- निरुपाधिस्नेहवतां कृते ।

—२२ तथातवात्- गोपालतापनीयायुक्तप्रमाणसिद्धत्वात् ।

—२३ एतदेव- आनन्दमयमेव ।

२१४-१ तथा- विषयः । तादृक्कद्रतां-तोपाधिस्नेहवताम् । अवसीयत
इति । एतेनेत्यादि अवसीयत इत्यन्तमेकं वाक्यम् । एवं सति-भक्तिभेद-
मूलकनानारूपैरेकस्यैव ब्रह्मणः प्रकटीभावे सति । गुणभेदस्य-तत्तद्रूपगुण-
भेदस्य । अप्रयोजकत्वात्-रूपिभेदप्रयोजकत्वाभावात् ।

—२ सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं-नानारूपप्रतिपादकसर्ववेदान्तप्रत्ययत्वम् ।

सुप्रार्थः- नन्वेवं सति शाखान्तरीयधर्माणांमुपसंहारः स्यात्तथावतारा-
न्तरधर्मा अवतारान्तरेषुपसहर्तव्या इति चेन्न । वेदसंबन्धिकर्मणस्तत्तच्छा-
खौक्तप्रकारेण करणेधिकारात् । अत्र दृष्टान्तः सवाः । यथा सवांरूप्यहोम-
विशेषा आथर्वणिकेरेव कांयां इति नियम्यन्त पवमेवोपरसनायामापि राम-

कृष्णादिरूपेषु तत्तद्गुणोपासकस्य तत्तद्वतारधर्मा एव भावनीया न त्ववतारान्तरधर्मा अपीति ॥ ३ ॥

दर्शयति च ॥ ३।३।४ ॥

सूत्रार्थः- सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीत्यादिना श्रुतिर्वैधीकत्वाद्विद्यानामेकत्वं दर्शयति । चकारायदा ह्येवैष इत्यादिना भेददर्शनान्दिना च सूचितेति ॥ ४ ॥

उपसंहारो भेदाद्विधिशेषवत् समाने च ॥ ३।३।५ ॥

—१० पूर्वसूत्रोक्तरीत्या- स्वाध्यायस्येत्यादिसूत्रोक्तपद्धत्या । गुणोपसंहारः-एकावतारधर्माणामवतारान्तर उपसंहारः ।

—११ श्रीरामोपनिषत्स्विति । एवं च मत्स्यकूर्माद्यवताररूपत्वं श्रीरामावतार उपसंहृतम् ।

—१४ श्रीव्रजनाथ इति । श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धीयाकूरस्तुती श्रीकृष्णे रघुवर्यत्वाद्विगुणोपसंहारः । तत्प्रयोजकं-उपसंहारप्रयोजकम् । एवं सति-भगवद्गुणार्थैक्यस्योपसंहारप्रयोजकत्वे सति ।

—१८ विधिशेषाणामिति । अग्निहोत्रादीनामित्यस्य विशेषणं, विधिः शेषोद्धं येषामिति विग्रहपटितो बहुव्रीहिः । अग्निहोत्रादिक्रियाणामुद्धं वैदिको विधिः । आम्नायस्य क्रियार्थत्वात् । एतस्मिन् विधिशेषवदित्यस्य व्याख्यानं गुणोपसंहारप्रयोजनं न स्पष्टतया प्रतिभासत इत्यतः पक्षान्तरमाहुः-यद्वेति । मत्वर्थीयो चत्प्रत्यय इति । मत्तुपो मकारस्य मादुपधायाश्च मतोर्वेयवादिभ्यः (पा. सू. ८।२।९) इति सूत्रेण वकारादेशो वत्प्रत्यय इत्यर्थः ।

—२१ त्रिधिशेष इति । विधेः शेषोद्धन्मर्थवादः । तद्वत्-तद्युक्तम् । समानं च-एकं च । एवं च-वर्म वा एतयज्ञस्य क्रियते यत्प्रयाजानुषाजी-इत्यायर्थवादानां नानाशास्त्रीयदर्शनीर्णमात्तादिषु स्तावकत्वेन यथोपसंहारस्तद्वत्त्राप्युपसंहार इत्यर्थः ।

—२५ तत्फलसाधकत्वस्य-श्रुत्यन्तरोक्तफलान्तरसाधकत्वस्य ।

२१५-४ उक्तरिति रिति । एकस्मिन् कर्माणि वाक्यद्वयेन फलद्वयबोधनायथा फलद्वयसाधकत्वमुपसंह्रियते तथा यत्र गोपालतापनीयायुक्तोपासनायां फलद्वयं श्रुतं-तत्र तं यथा यथोपासत इति श्रुत्या तत्तत्फलद्वयस्योपसंहारः कर्तव्यः । परोक्तव्याख्यानं दूषयन्ति- यस्वित्यादिना ।

—७ शक्यवचन इति । एवं च शिष्टाचारविरोधादिदोषात्तद्व्याख्यानस्येक्ष्यमित्यर्थः ।

—१ तदादयः— प्राणादिविद्यामनशङ्कायाः समाचार-
सत्रविरोधादेवानुदयेन तत्रिवारणार्थं चकारस्यानुपयोगात्मयोजनान्तरं प्रद-
शयन्ति— वस्तुतस्त्विति । पूर्वसमुच्चयार्थः—अर्थाभिदसमुच्चयार्थः ।

—११ उपसंहारव्याजमिति । बाधकाभाववैशिष्ट्यरूपं तत्तत्कलार्थस्वरूपं
च बीजमित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—नमस्ते रघुवर्षायेत्यादिषु यः श्रीरुष्णधर्माणामुपसंहार उक्तः
स शुद्धब्रह्मोपासकैः कर्तव्यः । भगवद्भूषणव्यवहारद्वयेऽपि समानत्वात् ।
एकान्तिभक्तैस्तु तत्तदवतारोपासनाविध्युक्तप्रकारवद्विरुद्धधर्माणामुपसंहारः
कर्तव्यः । नतु विरुद्धधर्माणां तेषु समानत्वमावावदिति ॥ ५ ॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ३।३।६ ॥

—१३ नन्विति । विरुद्धगुणोपसंहार एकरसतानिवृत्त्या ब्रह्मत्वमेवा-
पेयात् ततश्चार्थाभिदहेतोर्निवृत्त्योपसंहारो न भवेदिति भावः ।

—१८ तेनेति । एवं श्रुतिबलनिर्णयस्योभयत्र समानत्वात् ब्रह्मत्वमेवा-
भेदे सिद्धे ब्रह्मत्वप्राधान्येऽपीपासनायां उपसंहारबाधो नेत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—नतु धर्माणामुपसंहारे श्रुतिप्रतिपादितमेकरसं ब्रह्मान्यथा भवे-
दनेकरसं च तत्त्वादिति चेन्न श्रुतिप्रतिपादितत्वाविशेषात् । यथा श्रुत्या
ब्रह्मण एकरसत्वेन निर्णयः कृतस्तथा विरुद्धधर्मवत्त्वेनापीति ॥ ६ ॥

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ३।३।७ ॥

—२० पूर्वसूत्रोक्तेत्यादि । पूर्वसूत्रे अन्यथात्वं शब्दादिति भागेन या
शङ्का कृता तस्या पदानेन सूत्रेण प्रकारान्तरेण निसकरणं कृत्यत इत्यर्थः ।
विकल्पेनेत्यस्यैव व्याख्यानं— पर्योक्तादिति ।

—२२ तदुक्तधर्मवत्—श्रुत्युक्तधर्मवत् ।

—२७ आथर्वणोपनिषदितीति । अयमर्थः । ब्रह्मणि सर्वगुणसत्त्वेऽपि
यादृशोपासकं प्रति यावन्तो गुणा भगवता भक्तटीक्ष्णन्ते तावन्त एव
श्रुत्या तत्र निर्दिश्यन्त इति प्रकरणभेदेन तत्तद्भूषणवत्त्वव्यवहारनाशायते ।
अतोपि कारिणापि तत्तद्गुणा एव तत्र तत्र भावनीयाः ।

२।६-१ अस्मिन्म इति । अस्या. श्रुतेरर्थः प्रकाश एवं निर्दिष्टः ।
अहीनाद्ये सोमयागेहीनसत्रे चोपसंहारसंख्यां पूर्वं विधाय तेषु दिनेष्ववा-
न्तरदीक्षाद्भवतपानस्तनसंख्या विधत्ते । तत्रावात्तरदीक्षा द्विविधा । सो-
र्विहोके सप्तद्विशीलं फलं कामयते तस्मिन्प्राज्ञान्तरदीक्षा । श्रीमद्भगवद्विने

सायमेकस्तनम् । अपरेयुः प्रातर्द्वीं स्तनौ सायं त्रीन् स्तनान्, परेयुः प्रातश्चतुः-
स्तनान् । एवंपानेरात्रावान्तरदीक्षा सिध्यति । सा पूर्वमुक्ता । आरं-
वलीवर्दप्रतोदनलोहं तद्वदग्रं मुखं यस्याः साराग्रा । तदग्रे परोवरीयसी-
वाक्येन्या । तत्र विपरीतं व्रतम् । सोमऋयणादिने चतुरः स्तनान् दुह्युः ।
अपरेयुः प्रातर्द्वीन् । सायं द्वी । परेयुः प्रातरेकमित्येवं दिनत्रय इति ।
भक्तित्थं नेति । भक्त्यतिरिक्तफलनिमित्तं कृतत्वाद्भक्तित्वं नेत्यर्थः । ननु
पूर्वसूत्रेणैव तच्छब्दानिरासे व्यर्थमिदं सूत्रमतो व्याख्यानान्तरमाहुः-
अथचेति ।

—८ पूर्वसूत्रेण-उपसंहारोर्थाभेदादिति सूत्रेण ।

—९ व्यवस्थितविकल्पं-ज्ञानिनामुपसंहारो न भक्तानामिति व्यव-
स्थितविकल्पम् ।

—१३ तत्र-व्यवस्थायाम् ।

—१५ उच्यत इति । उत्कृष्टाधिकारे सति नोपसंहार इत्युच्यत इत्यर्थः ।
एवं सति प्रकरणभेदादित्यस्याधिकारिभेदादित्यर्थं सिद्धे सति ।

—१६ परस्मादिति । छान्दोग्ये प्रवाहणेनोद्गीथाविद्यासमाप्तावुक्तम् ।

सूत्रार्थः- यथा परोवरीयस्त्वन्नतस्य दीक्षाप्रकरणे पठितत्वात्तथा साहित-
स्यैव परोवरीयस्त्वं तद्रहितस्य न प्रकरणभेदात्तथा ज्ञानप्रकरणे ज्ञानिनं
प्रत्येकरसत्वेन निरूपणं भक्तिप्रकरणे तु भक्तानुभवानुरोधाद्भिन्नाभिन्नप्रका-
रेण निरूपणमिति ॥ ७ ॥

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ३।३।८ ॥

—२२ पूर्वसूत्रोक्तमधिकारिभेदप्रयुक्तामुपसंहारानुपसंहारव्यवस्थां द्रढ-
यितुं सूत्रमाशङ्क्यापूर्वकं व्याख्यान्ति- एकान्त्यनेकान्तिनोरपीति । रूपमा-
धान्यवानेकान्ती । ब्रह्ममाधान्यवानेकान्ती । एकान्तिनः-भक्तस्य ।

—२४ उक्तमिति । उपसंहारानुपसंहारयोर्व्यवस्थापनात् ।

—२५ हेतोः-उपसंहारहेतोः । अन्वयव्यभिचारः- अन्वयस्य व्याभि-
चारः । यत्र यत्र सङ्गैकत्वं तत्र तत्र संज्ञिधर्माणामुपसंहार इत्यन्वयस्य
व्याभिचार इत्यर्थः ।

—२६ प्रमितभेदेषु- निर्णीतेषु भेदेषु । परोवरीयस्त्वादिष्विति ।
आदिपदेनाक्षिपुरुषप्रतीकस्योद्गीथत्वेनोपासनं ग्राह्यम् । उद्गीथोपासनेपीति ।
तत्र सङ्गैक्येपि धर्मोपसंहारो नास्तीत्यन्वयव्यभिचार इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः-ननुभयोरपि ज्ञानिभक्तयोर्ब्रह्मोपासकरत्वरूपसंज्ञाया एकत्वात्प्र-
करणभेदाभावात्सर्वधर्मोपसंहारः स्यादिति चेत्तद्विषय एकान्त्यनेकान्तिव्येन

अ. ३ पा. ३ सू. ८]
मूले पृ. २१५ प. २६

यणुमाष्ये

२९४

व्यवस्थोक्ता । सर्वोत्त्वमप्रयोजकमित्याह-ययोद्गीयोपासनेति संज्ञिक्येपि
परोवरोपस्वायुपासनेषु धर्मभेदस्तथात्रापि संज्ञिक्येपि धर्मभेद इति ॥ ८ ॥

व्याप्तश्च समञ्जसम् ॥ ३।३।९ ॥

२१७-२ पुनर्वह्नगतानेव धर्मान् विचारयति सूत्रकार इत्याशयेनावतार-
यन्ति । अथेदमिति ।

—३ तथा सति-बाल्यायवस्थावच्छे मति । तत्रोक्तं- तत्तदूपेषु श्रुत्यो
कम् ।

—४ सर्व-उपास्यरूपस्य ब्रह्मत्वं, ब्रह्मत्वेनोपासने श्रुतिविरोधपरिहारा-
दिकं च सर्वम् ।

—८ क्रमेण-लीलास्तानुभवक्रमेण । योगमायापसारणेनेति ।

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।

इति गीतावचनायोगमाया सच्चिदानन्दविग्रहस्यावरणभूता । तां क्रमेणा-
पसार्य भक्तानां तल्लीलानुभवार्थमिच्छया कृपया वा तत्तदूपं प्रकटीकरोति
भगवान् । सर्व-बाल्यादिभावम् ।

—९ तेन-व्याप्त्यादिना सामञ्जस्यसाधनेन । यावदुक्तधर्मवत्-पूर्वो-
क्तबाल्यादिवास्तवधर्मवत् । एव च भक्तिमार्गपिणाधिरोधाद्बाल्यादयो धर्मा
अप्युपसंहार्या इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः- तनुपास्यरूपेषु बाल्याद्यवस्थानामुक्तत्वाद्दिग्रहन्व्यूनाधिकभावेन
ब्रह्मणः सच्चिदानन्दमनुपपन्नमिति चेन्न । सर्वतः पाणिपादान्तामित्युक्त्या
साकारस्यैव व्यापकत्वात् । चकारेण सर्वरस इति श्रुत्या भक्तानुभवानुगुणं
रूपं प्रकटीकृत्य विहरतीति सूचितमिति ॥ ९ ॥

—१० अग्रिमसूत्रमवतारयन्ति-नन्विति । ते सर्वे-बाल्यादयः । नित्या
इति । अनुच्छित्तिर्भवेति श्रुत्योच्छेदराहितत्वालित्या ध्वसापत्तियोगिन
इत्यर्थः । तत्तद्व्यक्तिविशिष्टाः । तत्तत्क्रीडोपयोगिभक्तविशिष्टाः ।

—११ श्रूयत इति । पो नन्दः परमानन्द इत्यादिना रुष्णोपनिषदि
श्रूयते ।

—१२ तथात्वं-नित्यत्वम् ।

—१३ तस्यैव-पूर्वलीलानुभवार्थमाविर्भूतभक्तस्यैव । अदाक्यवचन
इति । एकस्मिन्काल एकेन भक्तेन विरुद्धनानालीलानुभवो न संभवत्यतो
न तथा वक्तुं शक्यत इत्यर्थः ।

—१४ नित्यत्वे- पूर्वलीलाया नित्यत्वे । अग्रिमलीलास्यन्विधेन इति ।
भक्तस्येति शेषः । तच्च-संबन्धिभिन्नत्वं च ।

—१५ अनुभयतदावेदकमानविरुद्धमिति । लीलानुभावितृभक्तानुभव-
स्तदावेदकमानं कृष्णोपनिपच्छ्रुतित्तद्विरुद्धम् । एवं च भक्तैर्ये कृष्णोपनि-
पच्छ्रुतिविरोधः । तद्भेदे-अनुच्छित्तिधर्मा-इत्यादिश्रुतिविरोध एवमुभयतः-
पाशा रञ्जुरिति शङ्खयोपसंहारो दुष्पर इति प्राप्ते तन्नित्युत्पर्यमुत्तरभूतं सूत्रं
प्राणिनाय छत्रकारः-सर्वाभेदादिति ।

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ ३।३।१० ॥

—१७ अभेदादिति ।

तस्मान्न भिन्ना एतास्तु आभिर्भिन्नो न वै प्रभुः ।

इति कृष्णोपनिपच्छ्रुतेः ।

—१८ इमे-पूर्वलीलासंबन्धिनः ।

—१९ ते- उत्तरलीलासंबन्धिनः । आकूर्त-आभिप्रायः ।

—२१ विभावानुभावादिरूपा इति । आलम्बनविभावरूपा भक्ताः ।
उद्दोषनविभावरूपा ऋत्वादयः । अनुभावाः कटाक्षवेषुवादनादयः । एवं च
सर्वेषामेतेषां रसाभेदे सिद्धे लीलास्थभक्तानां ब्रह्मात्मकतया नित्यत्वेन पूर्वो-
त्तरलीलासंबन्धित्वं निर्नाशमित्यर्थः । आतानवितानेत्यादि । आताना
दीर्घतन्तवस्तत्प्रोततन्तवो वितानाः । यथा पटेन सह तन्तुरूपकारणानामभेद-
स्तथा रसत्वेन सर्वेषां भक्तानामभेदः ।

—२३ विरुद्धदिक्स्थभक्तादिपये किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति-नन्विति ।

२१८-२ भक्तिमार्गाविरोधापातादिति । एकास्मिन् भक्ते कापट्येन
पदार्थानामनाविभावे एवान्तभक्तेषु मे स्वल्पमप्यन्तरं नास्तीति यो भक्ति
मार्गस्ताद्विरोधः स्यादित्यर्थः ।

—४ शङ्का- लीलासंबन्धिपदार्थानामव्यापकत्वेन जायमाना शङ्का ।

—५ तथात्वात्- व्यापकत्वात् ।

सूप्रार्थः- लीलासंबन्धिसर्वपदार्थानां भगवता सहाभेदादग्निमलीलाया-
मपीम एव भक्ताः । न त्वन्ये । एवं च लीलानित्या भक्ता अपि त
एवेति ॥ १० ॥

आनन्दाटयः प्रधानस्य ॥ ३।३।११ ॥

—८ छत्रमवतारयन्ति- नन्विति । तेषु- भक्तेषु ।

—१० एवं सति- पूर्णानन्देश्वर्यादीनामभावे सति ।

—१३ अनागन्तुकधर्मस्वेति । परिच्छिन्नप्रतीतिविषयत्वप्राकृतप्रतीति-

विषयत्वादयो धर्मा ब्रह्मण्यागन्तुका लीलासंबन्धिधर्मास्वनागन्तुका एव ।
कृष्णोपनिषद्भूतेः । स्वोक्ते सूत्रदारप्रामाण्यमाहुः- अत एवेति ।

सूत्रार्थः- पूर्णानन्दादयः प्रधानस्य भगवत एव धर्मा न तु जीवस्य ।
भागवदभेदात्ते सिद्धजीवेष्वविर्भवन्तीति ॥ ११ ॥

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचयापचयौ हि भेदे ॥ ३।३।१२ ॥

—१८ पूर्वसूत्रत्रयेण साकारत्वव्यापकत्वादिभगवद्दर्मा भक्तेष्वपि तिष्ठन्ति ।
पूर्णानन्दादयस्तु केवलं भगवत्येव तिष्ठन्तीति साधितमतः परमेतच्छ-
प्रयोजनं वक्तुं सूत्रमवतारयन्ति-नन्यति ।

—२२ चित्तशुद्धीत्यादि । अयं भावः । द्विविधा हि भक्ता उपासका
लीलास्थाश्च । तत्रोपासकानां चित्तशुद्धितारतम्येन प्रियत्वादिज्ञानम् ।
लीलास्थानां तु ब्रह्मतादात्म्याद्भवति तदवयवेषु प्रियत्वादिज्ञानं निरुपधि-
स्नेहहेतुकं न चित्तशुद्धितारतम्यमूलम् । अत उपासकज्ञानक्रमेण श्रुतावुक्ता
ये प्रियशिरस्त्वाद्यस्तेषां लीलास्थभक्तेषु प्राप्तिरेव न संभवति । अतः स्वरू-
पोपासकेन प्रियशिरस्त्वादीनामुपसंहारो न कार्यः ।

२१९-१ एवं लीलास्थभक्तानां निर्णयसंभवेऽपि उपासकानां निर्णयस्या-
संभवात्तन्निर्णयार्थं सूत्रं विधान्तरेण व्याख्यान्ति-मथवेति ।

—२ कुर्यत इति । पक्षिरूपधर्मानुपसंहृत्य पुरुषरूपोपासनां कुर्वत
इत्यर्थः ।

—३ उक्त्यादिति । पुरश्चक्रे द्विपद इत्यादिना पक्षिरूपस्योक्तत्वात्
तत्र पुरुषत्वानिरूपणस्य लीलास्थव्यावृत्त्यर्थत्वेनापि गतार्थत्वसंभवादित्यर्थः ।
तथात्रे- वस्तुतः पक्षिरूपस्य पुरषाकारत्वे । कथमिति । इयत्केका शङ्का ।

—४ अपरं चेति । इयं मिथ्यावादिकृता द्वितीया शङ्का ।

—५ देशभेदेन-इक्षिणोत्तरदेशभेदेन । तादृशूपकथनं-पक्षिरूपकथनम् ।

—६ तर्कमुत्तेन सूत्रार्थं दर्शयन्ति-यदीति । अधर्वणोपास्यात्-नित्या-
नन्दैकरसब्रह्मणः सकाशात् ।

—७ प्रियशिरस्त्वादिविशिष्टस्य-पक्षिरूपस्य । तदप्राप्तिः-प्रियशिर-
स्त्वाद्यप्राप्तिः ।

—८ उपसंहार्यभेदेति । एवं च पक्षिस्वरूपं नित्यानन्दस्वरूपं चाभिन्न
भेदेति भावः ।

—९ चित्तशुद्धीत्यादि । एवं च चित्तशुद्धितारतम्येन मासमानंमाभन्द
तारतम्यं मानन्दन्पुनतां संपादयति तस्य पूर्णत्वादित्यर्थः । परोक्षवाद-

पक्षेपीति । भक्तानामलौकिकदेहरक्षायै पक्षिरूपो भूत्वा स्वयमश्रमयादिरूपस्तत्र तत्र कोशेषु प्रविशति जीवे स्वानन्दमय इति परोक्षवादपक्ष इत्यर्थः ।

—१० तत्र-पक्षद्वयेपि । ग्रहाधर्मा एवेति । एवकारेण धर्मिणो व्यवच्छेदः ।

—१३ इयं-मोक्षप्रमोदविषयिणी ।

सूत्रार्थः—शुद्धाभेदज्ञानेषु प्रियशिरस्त्वादिधर्मा नोपसंहर्तव्याः । प्रियमीदाद्युपचयापचययोर्भेद एव संभवादिति ॥ १२ ॥

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ ३।३।१३ ॥

—१५ अविच्छेदाः- पुरुषधर्माः । विरुद्धाः-पक्षिधर्माः ।

—१९ तत्र-परस्वरूपे । विरोधव्यवच्छेदः-विरोधनिराकरणम् । तत्र-उपसंहारे ।

सूत्रार्थः-विरुद्धत्वेन भासमाना अपीतरधर्मा उपसंहार्याः । पक्षिपुरुषरूपयोर्विद्यमानस्यानन्दमयत्वलक्षणस्यार्थस्यैकत्वादिति ॥ १३ ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ ३।३।१४ ॥

—२१ प्रियत्वादिधर्मा इति । पक्षिरूपे विषयाना इत्यर्थः ।

—२२ अभ्रिमं- आध्यानायेत्यादिष्वत्रम् ।

२२०-१ ध्यानपदार्थस्येति । भक्तिमार्गीयस्य ध्यानपदार्थस्येत्यर्थः ।

—२ तथात्याह-प्रयोजनाभावात् ।

सूत्रार्थः—ध्यानसिद्ध्यर्थं गुणानामुपसंहारोतो यावद्विद्युर्गुणधर्मानसिद्धिस्तावन्त एवोपसंहर्तव्या नान्ये । प्रयोजनाभावादिति ॥ १४ ॥

∴ आत्मशब्दाच्च ॥ ३।३।१५ ॥

—३ अन्येषां-पक्षादीनाम् ।

—४ अविद्यक्षितत्वादिति । आनन्दमयारमोपासने पक्षप्रभृतीनामनुपयोगादित्यर्थः ।

—१० भक्तज्ञानप्रकाराणां- एकान्तलीलास्थभक्तज्ञानविषयभगवद्दर्शनात् ।

—११ तेषां- उपासकानाम् । उपासकानां विषयीभूतं विभूतिरूपमेव न तु मूलरूपं तत्त्वे एकान्तभक्तविषयीभूतम् । भावयती- भगवत्स्वरूपमगाभित्यभिधाययती ।

—१२ क्षुंतिः-पतो वाचो निवर्तन्त इत्यादिः । तथा-उपासनाया अविषयत्वम् । परंपरासंबन्धेपि-पक्षादियुक्तविभूतिरूपेपि ।

सुप्रार्थः—प्रियमाधान्यादिगुणानामनुपसंहारः कथां न तु शिरःपक्षा-
दीनाम् । आनन्द आत्मेत्यनेन तेषामेवात्मत्वेन कथनादिति ॥ १५ ॥

इति प्रथममधिकरणम् ।

आत्मगृहीतिरितस्वदुत्तरात् ॥ ३।३।१६ ॥

—१८ पूर्वाधिकरण एकान्तभक्तेः पुरुषोत्तमे पक्षादिधर्माणामनुपसंहार
आनन्द आत्मेत्यादिश्रुतिस्थात्मशब्दो हेतुत्वेनौकस्तत्प्रसङ्गेनानन्दमयप्रक-
रणस्थात्मशब्ददुक्त वाक्यान्तरं विचारयितुमेतदधिकरणम् ।

—२२ ननु तर्हि जीवत्वमेवास्त्विति चेत्तत्राहुः—उच्यते वेति ।

—२५ जीवत्व-शारीरपदस्य समीपोच्चारणाज्जीवत्व ।

२२१-१ तदुत्तरात्-सर्वोक्तानन्दमयाभिप्रायात् ।

—३ तत्तच्छरीराभिमानित्यादिति । एवं चाज्ञमयायाध्यात्मिकतत्-
च्छरीराभिमानो आनन्दमय एव । सोऽयमभिमानो नाध्यायनरूपः किंतु
तदात्मानमेवावेदह ब्रह्मास्मीति श्रुत्या यथार्थज्ञानरूप एव । तथा-
आनन्दमय ।

—४ ननु तत्रैव प्रकरणे शारीर आत्मेति वदन्योन्तर आत्मेत्यात्मग्रहण-
मास्ति तेन कतरोऽात्मशब्द सूत्रकारगृहीत इति ज्ञानाभावाद्द्वयाख्याना-
न्तरमाहुः—अथयेति । पूर्वगिरूपितवत्-विज्ञानमयान्तेषु निरूपितात्मवत् ।

—५ य-प्राणमयादिविज्ञानमयान्तः ।

—६ प्रवृत्तस्यापि-आनन्दमयस्यापि । आत्मग्रहणकथनं-आत्मशब्देन
कथनम् । उत्तरात्-आनन्दमयाभिप्रायात् । पूर्ववदिति । इतरवादित्यस्य
व्याख्यानमेतत् ।

सुप्रार्थः—इतरेष्वज्ञमयादिषु तस्यैव आत्मेति यदात्मकथनं तत्सर्वोचरा-
मन्दमयावस्य हेतोः । एवं चानन्दमयस्य परमकाष्ठापत्तत्वेन ततोतिरिक्त-
ब्रह्मणोभावात् जीवत्वमिति ॥ १६ ॥

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ ३।३।१७ ॥

—१ भेदनिरूपणात्-प्रत्येकं पञ्चकोश आत्मभेदनिरूपणात् ।

—१२ उक्तसर्वशरीराभिमानो-पूर्वोक्तज्ञमयादिसर्वशरीराभिमानो ।

—१४ एवकारेण-तस्यैव एव शारीर आत्मेतिश्रुत्युक्तेनैव शब्देन ।

सुप्रार्थः—अन्वयमयादिषु तत्तच्छरीराभिमानो जीवः पृथक्त्वोच्यते ।
आनन्दमये वा तद्योक्तिः सा ब्रह्मत्वेन सर्वशरीरेषु व्यापकत्वादिति श्लेषः ।

यत आनन्दमय एवोक्तसर्वशरीराभिमाना भवति तस्यैव एवाति श्रुत्यैव-
कारणेतरनिषेधपूर्वकमानन्दमयस्यैवात्मत्वनिर्धारणादिति ॥ १७ ॥

इति द्वितीयमधिकरणम् ।

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ ३।३।१८ ॥

—२१ एतदग्रे-अत्रादि प्रजाः प्रजापन्ते-इत्यनुवाके ।

—२३ संशयं वदन्ति-तत्रेत्यादिना ।

२२२-४ कार्याख्यानादिति । ल्यबुलोपे पञ्चमीयम् । कार्यस्याख्यानम-
कथनं कृत्वेत्यर्थः । अपूर्वमिति । अग्रे उच्यमानं भिन्नं न तु तदित्यर्थः ।

—१० अन्यथा-उक्तवैपरीत्ये ।

—१२ श्रुतेः-अब्रह्मणो ब्रह्मत्वेन ज्ञानं तपसा वदन्त्याः-अर्थं ब्रह्मेति
श्रुतेः ।

—१३ एवमेव निरूपणाच्चेति । आनन्दमयज्ञानपर्यन्तं तपोरूपसाध-
नस्य निरूपणादित्यर्थः । अत एव-एतदन्नमयस्य भौतिकत्वभावादेव ।

—१४ सः-आनन्दमयस्यात्मा । नन्वेवमप्याधिभौतिकादाध्यात्मिकस्य
भेदो वर्तत एवेति चेन्न ।

आध्यात्मिकस्तु यः प्रोक्तः सोसावेवाधिदैविकः ।

इति श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्धेन तयोरभेदबोधनात् । तस्मादन्नमयानन्द-
मययोराध्यात्मिकाधिदैविकयोः कार्यभेदेन विभूतिविभूतिमत्त्वादेव भेदो न
तु स्वरूपतः । धर्मधर्मिणोरभेदस्तु सिद्ध एव । अनेनैव न्यायेन प्राणमया-
दीनामभ्युपासना । एवं चानन्दमयवियायामन्नमयादयश्चत्वारो, विभूतित्वेनो-
पास्या आनन्दमयैः परमात्मा पुरुषोत्तमस्तु तादृशान्नमयादिविभूतिमत्त्वे-
नोपास्य इत्यर्थे इति बोध्यम् ।

पूर्वनिरूपितार्थस्य प्रायश आनन्दमयाधिकरणे गतत्वान्नात्यन्तमावश्य-
कतेत्यर्थेः पक्षान्तरेण व्याख्यान्ति-अथयेति । वाजसनेयिशाखायामिति ।
तत्र बृहदारण्यकं पुरुषविष्वान्नाहणे ।

—२३ कार्याख्यानादित्यत्र कार्यराख्यानात्कर्मनामकथनादिति तृतीया-
समासमाश्रित्य जायमानमर्थमाहुः-इतः पूर्वमिति । इतः पूर्व- आत्मे-
त्येवेत्यतः पूर्वम् ।

—२६ एकस्यैव-सर्वकर्तुः सर्वात्मकस्यैव । यत्-जीवात्मरूपं वस्तु ।

—२२३-२ आत्मशब्दवाच्यं-आत्मानं प्रियमुपासीतेत्यात्मशब्दवाच्यम् ।
ननु जीयस्यापि प्राणनादिनामं प्रेरकत्वात्कार्याख्यानमात्रेण जीवातिरिक्त
आत्मात्रेति कथं निश्चय इत्यत आहुः- लोके हीति ।

—४ अत एवेति । जीवभिन्नत्वादेवेश्वरत्वादेवेति यावत् ।

—५ एतेन-पुरुषोत्तमस्यान्तरत्वंप्रतिपादनेन ।

सूत्रार्थः—१ पूर्वस्यान्नमयपुरुषस्याकथनादत्र स वा एव इति वाक्येना-
प्रिमश्रुतिभिर्ब्रह्मत्वेन प्रतिपिपादापिपितमन्त्ररूपमेवोच्यते न तु पूर्वमित्ये
कोर्थः । २ प्राणमेव प्राणो भवतीति श्रुती सर्वेन्द्रियैः कृत्स्नमागवागादित्वे
नैकस्यैवात्मनः कथनादपूर्वं जीवभिन्नमाेश्वरमेव प्राणाभिनि श्रुतिर्वदतीति
द्वितीपोर्थ इति ॥ १८ ॥

समान एवं चाभेदान् ॥ ३।३।१९ ॥

—१ वैलक्षण्यप्रतीतेरिति । एवं च वृक्षशाखे इतिवत् स्वगतं द्वैतामिति
भावः ।

—१० उक्तकर्मनामवच्यं-प्राणवागादिपदभोष्यादम् ।

—१४ आकृतं-अभिप्रायः ।

—१८ तद्वाच्यता-श्रुतिवाच्यता । व्यवहार्यत्वे-व्यवहारविषयत्वे ।

सः-औपनिषदः पुरुषः ।

—२० स च-व्यवहारश्च ।

—२१ तत्तदवयवेषु-भक्तानन्दकारितत्तन्नगवदवयवेषु ।

—२४ एतेन-ईश्वरस्य तथास्वबोधकश्रुत्या ।

—२५ प्रकारान्तरेण सूत्रार्थं दर्शयन्ति-एवं सतीति ।

२२४-२ ज्ञातव्यमिति । आस्मिन्पक्षे विश्वतश्चक्षुर्पदैकमव्यक्तमित्याद्याः
श्रुतयः । पूर्वप्रकारे चकारोप्यर्थ इति ध्यास्यात्तमास्मिन्पक्षे तस्य समुच्च-
यार्थकत्वं श्यास्यान्ति-चकारेणेति । साक्षादाविर्भूते-सत्त्वाद्यनभिष्ठा-
नेन स्वरूपेणाविर्भूते ।

—३ तदुपासकेन-पुरुषोत्तमोपासकेन ।

सूत्रार्थः—चक्षुरादीनां वैलक्षण्येन भानेन्येकरूप एव भगवान् । तेषां
चक्षुरादीनां ब्रह्मत्वेन परस्परभेदादिति ॥ १९ ॥

संबन्धादेवमन्यत्रापि ॥ ३।३।२० ॥

—५ आविर्भूतभगवाति गुणोपसंहारं विचार्यविशे तं विचारयति सूत्र-
कार इत्याक्षेपेनावतारयन्ति-अथेति । स्वयमाविशतीति । यथा-

योल्लर्बहिस्तनुभृतामशुभं विधुन्वन्नाचार्यचैत्यवपुषा स्वगतिं च्यवक्ति ।
इत्येकादशस्कन्धे श्रीमद्भागवते तनुभृदन्तर्बहिरशुभविधुननादिकार्यवि-
र्हीर्षया जीवे भगवदावेश उक्तः ।

—१२ तस्येन व्यपदेशादिति । तथा चोक्तं स्कान्धे पाण्डुरङ्गमाहात्म्ये ।

शिलासुद्धिर्न कार्या च तत्र नारद कर्हिंचित् ।

ज्ञानानन्दात्मको विष्णुर्यत्र तिष्ठत्यत्यचिन्त्यकृत् ॥

इति ।

—१९ जीघत्सुबुद्धिनिषेधादिति ।

आचार्यं मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिंचित् ।

इति वाक्यात् । तथा-सर्वगुणोपसंहारः कार्य इत्यर्थः ।

सुप्रार्थः—अन्यत्र भगवदाविष्टजीवेपि सकलब्रह्मधर्मोपसंहारः कार्यः ।

अयोगोलके बह्वैरिव तस्मिन्भगवदावेशादिति ॥ २० ॥

न वाविशेषात् ॥ ३।३।२१ ॥

—१९ उपसंहारनिषेधपक्षो भक्तिमार्ग इति बोधयितुमवतारयन्ति-
यस्तिथति ।

—२३ अस्येति ।

तत्प्रसङ्गानुभावेन रन्तिदेवानुवर्तिनः ।

अभवन्योगिनः सर्वे नासयणपरायणाः ॥

इति श्रीमद्भागवतनवमस्कन्धोक्तप्रकारेण भक्तभक्तस्य तत्प्रसङ्गानुभावा-
देव गुणोपसंहारे तदनुपसंहारे वा भगवत्प्राप्तिः समाना । अनुपसंहारे
विस्मृततदाविष्टभगवत्कत्वेन तस्मिन्पेक्षत्वेन वेति हेतुद्वयम् ।

२२५-६ अनाद्वरज्ञापनायेति । एवं चैकान्तभक्तस्य रसानुभावस्वरूप
एव भजननियमो न तूपसंहारेपि भावः । अनुवादप्रयोजनं कथयन्ति-
भगवद्व्यताररूप इति ।

—७ तदीवरसावेशः-भक्तिमार्गोपरसावेशः । तद्वायस्यभावं-भगव-
ज्जक्तिमावर्त्तभावम् ।

सुप्रार्थः-यस्तु भगवदाविष्ट भक्तं ज्ञात्वेतद्भजेनेवाहं कृतार्थः स्यामिति
मनुते तेन तत्र भगवदाविष्टभक्ते भगवद्भूमोपसंहारो न कार्यः । विशेषा-
भावादिति ॥ २१ ॥

दर्शयति च ॥ ३।३।२२ ॥

सुप्रार्थः-उपसंहारो नामावियमानानां धर्माणां कुत्रचिद्भावनं, भगवदा-
विष्टभक्ते तु भगवान् सर्वधर्मान् प्रत्यक्षतो दर्शयत्यतो नोपसंहारापेक्षेति ॥२२॥

संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ ३।३।२३ ॥

—१५ तत्संभारकत्यस्य-वीर्यादिसमुहस्य ।

—१७ राज्ञायनीयानां-वेदशाखाविशेषाणाम् । त्रिलो-परिशिष्टेह ।

२२६-८ तत्रैव-न वा विशेषादिति सूत्रे ।

—९ अयमेव सूत्रकृदाशय इत्यत्र भगवन्ति-विषययापयेत्यादि ।
धर्मानुद्देशेन-धर्मस्थितेन ।

—१० दर्शनं-भक्तभक्तं प्रति भक्तेन पारितं भगवद्दर्शनम् । स्वर्धा-
कृतिसंभावनायामिति । भगवन्तं स्पर्धितुं योग्यस्यान्यस्य फस्यचित्संभाव-
नायामित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—पूर्वोक्तादिशेषाभावहेतार्भगवदाविटभक्ते तत्रैकैः सकलवीर्य-
संभृतियुव्यान्त्यादयोपि धर्मा नोपसंहार्या इति ॥ २३ ॥

इति तृतीयमाधिकरणम् ।

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ ३।३।२४ ॥

—१८ एवमनारभ्याधीतधर्माणां भक्तिमार्गेणुपसंहारमुक्त्वौत्तमापिका-
रिभिः सकलगुणपूर्णं परब्रह्मैवोपास्यं न तु विभूतिरूपमिति बोधयितुमुपास-
नामार्गेण्यनुपसंहारं सूत्रकारो वदतीत्याशयेनाहुः— तैत्तिरीयक इति ।
सहस्रशीर्षेत्यादिषु सर्वत्र सहस्रशब्दोनेकोपलक्षकः । तेनानेकशीर्षा-
क्षिपादयुक्त इत्यर्थः ।

—१९ वृत्त्या-व्याप्य ।

—२० भय्यं-भावि ।

२२७-२ अविशेषादिति । अन्नमयादिषु ब्रह्मत्वस्य पुरुषसूक्ते पुरुषत्व-
स्योक्त्याविशेषादित्यर्थः ।

—७ तत्र-अन्नमयाद्युपासनाप्रकरणे ।

—८ अन्यद्वैलक्षण्यमाहुः-किंचेति ।

—१२ अतिवैलक्षण्यात्-अन्नमयाद्युपासनेपास्यपुरुषस्यात्यन्तं वैलक्ष-
ण्यत्वात् ।

—१३ अन्नमयपारे-अपारजले । नाकस्येति । अवियमानमकं दुःखं
यस्मिन्निति नाकः स्वर्गः ।

—१५ एतेन- विभूतिभ्योतिवैलक्षण्येन ।

—१६ तथात्वेन- मूलभूतब्रह्मत्वेन ।

—१८ तेन- विभूतिवैलक्षण्येन ।

सूत्रार्थः—सहस्रशीर्षो पुरुष इत्यत्र पुरुषविद्यायां यथावेकवाचित्सहस्र-
पदेन साकारव्यापकाभिर्देविकब्रह्मस्वरूपं निरूप्यते तथाअमयादिभीति-

केषु पुरुषविधत्वं न निरूप्यते । अतीश्रमयादिभीतिकेषु सहस्रशीर्षत्वाद्युप-
संहारो न कर्तव्य इति ॥ २४ ॥

इति चतुर्थमधिकरणम् ।

वेधार्थभेदात् ॥ ३।३।२५ ॥

—२४ वाजसनेयिशाखापामिति । तत्र बृहदारण्यक उद्गीथब्राह्मणे ।

१२८-१ अत्ययाम- जयेम ।

—५ अप्रतिरूप- आसत्यम् ।

—७ ऋत्वा-प्राप्य ।

—८ विष्वधो विनेशुरिति । यथा लोभं पापाणं प्राप्य ध्वंसत एवमसुरा
ध्वंसमानाः सर्वतोदिशं विनष्टा इत्यर्थः ।

—९ आसत्येनेति । आस्ये भव आसत्यः प्राणः ।

—१२ जिज्ञासेति । एवं च वागादीनां पाप्यवेधः सत्य. काल्पनिको
वेति संशयमूलकः प्रश्न इत्यर्थः ।

—१५ प्रमाणत्वव्याहृतिः-प्रमाणत्वव्याघातः । ननु विधिना त्वेकवा-
क्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधिनां स्युरिति जैमिनीयर्थवादानां विधेयस्तावकत्वेन
प्रामाण्यं तेन तेषां विध्यर्थ एव प्रामाण्यं न तु स्वार्थ इत्याकाङ्क्षायानाहुः-
एकत्रेति । तच्छङ्कया-प्रतारकत्वशङ्कया ।

—१७ एवं जैमिनीयातुसारेण परंपर्यार्थवादानां क्रियार्थत्वमुक्तवोत्तर-
तन्त्रविचारेण भाक्षादेव तेषां क्रियार्थत्वमाहुः-यस्तुतस्त्विति ।

—२० अं एवं वेदेति वाक्येति । य एवं वेद स वीर्यैरेव छन्दोभि-
रर्थति य एवं वेदेषिर्न यज्ञी नमति-इत्यादिविद्वद्वाक्यैरित्यर्थः ।

—२१ फलोपकार्यङ्गनिरूपकत्वात्-फलोपकारिताधनप्रतिपादकत्वात् ।

२२९-२ अर्थपदेनोक्तिः-सूत्रे ब्रह्मणोर्थपदेनोक्तिः । एवं-निर्दिष्टत्वम् ।

—३ अर्थपदस्य ब्रह्मरूपत्वानङ्गीकार आहुः-अथवेति ।

—४ धाकृतं-अभिप्रायः ।

—९ उक्तमानैः- उपास्यत्वपाप्मवेधराहित्यासुरजपहेतुभूतार्थज्ञानैः ।

—११ अन्यत्र-वागादिषु । अत्र-आसत्ये ।

—१३ तेन-भगवत्संबन्धादन्येषां निर्दिष्टत्वेन ।

—१५ कैमुतिकन्याय इति । पते मूपका दण्डानपि भक्षयन्ति किञ्च-

तापूपानिति मूलवाक्यमस्य न्यायस्य ।

— ४७ घस्तुनः- ब्रह्मवस्तुनः । तथात्वादिति- दोषत्वनिराकरणपूर्वक-
 गुणावसर्पादकत्वादित्यर्थः । अत एवोक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

अज्ञस्त्वं पारमर्श्यं च विधिभेदादिकं तथा ।

तथा प्राकृतदेहस्त्वं देहत्यागादिकं तथा ॥

अहुराणां विमोहार्थं दोषा विष्णोर्न तु क्वचित् ।

इति ।

सूत्रार्थः—बृहदारण्यके छान्दोग्ये च वाक्प्राणादिषु यः पान्मवेषो बृह-
 संबन्धश्चीकः स भगवद्भूषणस्य संबन्धाभावात् । अथवा विषयभेदादिति ॥२५॥

दानां तूपायनशब्दशेषत्वात्क्रशाच्छन्दःस्तुत्युपगानच-

त्तदुक्तम् ॥ ३।३।२६ ॥

—१८ तथा सति-दोषसंबन्धे सति ।

—२२ सूत्रार्थापयोगिनीं भगवत्संबन्धगतविशेषबोधिनीं श्रुतिमाहुः-
 तदा विद्वामिति । एतत्पूर्वार्थस्त्वेवम् । यदा पर्ययः पर्यये क्वमवर्गो कर्तार-
 मीर्श उरुषं ब्रह्मयोनिम् ।

—२३ पठ्यत इति । मुण्डकोपनिषदीत्यर्थः ।

—२४ सकार्याविद्याहितः-पुण्यपापे आविद्याकार्ये तदाहितः ।

२३०-१ इदं-साम्यम् ।

—६ तस्यां सत्यां-ब्रह्मणः सकाशाञ्जीवस्य विभागे सति । तथा-
 साम्यम् ।

—८ मल्पत्वादिति । सर्वे जीवाः सर्वमयास्तथाम्यत्या इति तृप्तिबो-
 चरतापनीये जीवानन्दादीनामल्पत्वोक्तेस्तदानन्दा अपि तथा ।

—१५ तद्वैय-ब्रह्मसंबन्ध एव ।

—२० उपगानमिति । उपगीयतेनेत्युपगानम् । करणे ल्युट् । एवं च
 कृशाभिः कृत्वा छन्दःस्तुत्युपगानसाधनमूतमकारवदिति सूत्रार्थ इत्यर्थः ।

—२१ तेषामत्र एव-अवर्णगतस्वरानेव ।

—२३ प्रकृते-जीवब्रह्मस्थले ।

—२४ अत्र-जीवे । अभेदयोधनात्-ब्रह्माभेदयोधनात् । मुक्तिदशापा-
 नाविर्भूतं निर्दोषत्वं जीवधर्मः ।

—२५ ब्रह्मणि च तन्निर्दोषत्वं सार्वदिकमेवं तपोरभेद इति तत्त्वमसि-
 श्रुतेरर्थ उक्त इत्याहुः- तात्पर्यमुक्तमिति ।

२३१-१ ब्रह्मोपायनस्य-ब्रह्मभातेः । साम्योपायन-साम्यभातिः । तद्-
 बुपायनस्य-ब्रह्मभातेर्बुधोपायनस्य ।

—६ नन्विदं व्याख्यानं न संगतं, उपसंहारप्रकरणे धर्मसाम्यविचार-
स्याप्रासङ्गिकत्वादित्याहुः—यथेति ।

सूत्रार्थः—जीवस्य भगवत्संबन्धे सति तिरोहिता आनन्दादयस्त-
द्धर्मास्तत्संबन्धे पुनराविर्भवन्ति । परमं साम्यमुपैतीति श्रुतेः । ननु जीव-
स्यानन्दादिभिः कतिपयेरेव धर्मैः साम्यं भवति न तु सर्वैरिति कुत इति
चेन्न । उपायनशब्दशेषत्वात् । उपायनं प्राप्तिः सा स्वधर्माणामेव युक्ता
नान्येषाम् । एवं चोपायनशब्देन कथनान्तरेव धर्मैः साम्यम् । नन्वेवमान-
न्दादिभिः साम्ये ब्रह्माभेद इति चेन्न । कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानवद्भेदात् ।
तथाहि— औदुम्बरसमिस्तंत्रन्धिच्छन्दःस्तुत्युपगाने—अभि—त्वा शूर नोतुम
इत्युचि, अथ एवोपसंहृत्य भकारेण गानं क्रियते । एतावता भकाराणामृ-
गात्मकत्वं न संभवति तथेत्यर्थः । तत्त्वमस्याभेदतात्पर्यं तु पूर्वमुक्त-
मिति ॥ २६ ॥

इति पञ्चममधिकरणम् ।

संपराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ ३।३।२७ ॥

—११ जीवस्य भगवत्संबन्धे साधनभूतयोर्ज्ञानभक्तयोः कतरच्छ्रेय इति
विचारयितुमेतदधिकरणं तद्विषयवाक्यद्वयमाहुः— वाजसनेयिशाखायामि-
त्यादि । स एव नेतीति वाक्यं बृहदारण्यकशारीरब्राह्मणस्यम् ।

—१४ एते—कल्याणपापे । परं ब्रह्मेति वाक्यमाथर्वणिकगोपालतापनी-
योपनिषदि ।

—२६ एतद्विषयव्यवस्येति । उक्तध्रुवोर्विषयभूतज्ञानभक्तयोर्भेदस्या ।
आधिकारिभेदेन रूपभेदानिरूपणाजज्ञानिभिर्धर्मोपसंहारः कार्यो न भक्तैरि-
त्येवंरूपा । पुत्रा— न वा प्रकरणभेदादिति सूत्रविवरणे ।

२३२—१ एयं सति— ज्ञानभक्तयोर्मुक्तिसाधनत्वस्य साम्ये सति । भक्ति-
पशायां— भक्त्या मुक्तिरिति पक्षे ।

—२ एवमेव— पापसत्त्वमेव ।

—५ संपरायशब्दस्य मुक्त्यर्थत्वाङ्गीकारे भक्त्येतिरदाभ्याहारमसङ्ग
इति योगिकार्थेन व्याख्यान्ति— अथयेति ।

—८ ननु स्वद्वियोगमपहरतीति न्यायेन योगस्य दीर्घत्वादिदं व्याख्या-
द्वयमथवेत्यादिना प्रदर्शितमसंगतं व्यासेन वा कथमेवं प्रमुक्तमित्यत आह
ज्ञानमार्ग इति ।

१९ [अणुभाष्यभ्याख्या]

—९ तस्मात्-ज्ञानमार्गात् । अत्र-भक्तिमार्गे । एवं कथनं-योगिकपद-
कथनम् ।

—१० ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गस्योत्कर्षं ज्ञापयन्ति- ब्रह्मभूतस्येति ।

—१२ तथा- ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गस्योत्कृष्टत्वम् । इदमत्राकृतम् । ज्ञान-
मार्गे साक्षात्कारोत्तरं पुण्यपापानिवृत्त्या सुखप्राप्तिः । तावत्कालपर्यन्तं दुःखा-
नुभवोस्ति । भक्तिमार्गे तु प्रथमत एव सुखं पापनाशोत्तरमेव भक्तेः सम्भ-
वात् ।

—१६ वैष्णवत्वं- भक्तिमार्गापेक्षेः । यतस्तदग्रे
पतञ्जाल्वा तु विद्वाद्भिः पूजनीयो जनार्दनः ।
वेदोक्तविधिना सम्पूज्य भक्तिमार्गानुसारतः ॥

इति वाक्यम् ।

सूत्रार्थः— पूर्वं ज्ञानेनैव पापस्य नाशाद्भक्तिमार्गे पापं नास्ति । अय-
मेव ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गस्य विशेषो यज्ज्ञानमार्गे पापसत्ता ततस्तत्राशः ।
भक्तिमार्गे त्वादित एव तदभाव इति ॥ २७ ॥

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ ३३१२८ ॥

—२३ प्रेष्टः- प्रियतमः ।

—२५ पूर्वोक्तवचनैः- पापाभावबोधकवचनैः ।

२३३-४ एवं सति- नराणां क्षीणपापानामिति बहुवचनैः भक्तेः पूर्वं
पापनाशे साधिते सति ।

—५ औत्सर्गिका- स्यात्प्राविकः । सामान्यावेधिरिव नियमानुल्लङ्घ-
नेन प्रवर्तत इत्यर्थः ।

—६ किञ्चिदुच्यत इति । विस्तरस्तु सुबोधनीतो ह्येषः ।

—७ सोपधिस्नेहवत्यः- प्रयोजननिमित्तं स्नेहवत्यः ।

—११ सार्वेदिकः- इच्छाविशेषसंवादितत्वात् सर्वदा आपमानः ।

सूत्रार्थः- अथवा भक्तिमार्गे परमेश्वरेच्छया भक्तेरनन्तरमपि पापनाशः ।
नराणां क्षीणपापानामिति भरतमृगदेहारम्भकवचनानां चाविरोधादिति ॥ २८ ॥
इति षष्ठमधिकरणम् ।

गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः ॥ ३३१२९ ॥

—१६ पूर्वाधिकरणे ज्ञान्यपेक्षया भक्तस्य ज्ञान्यपेक्षया भक्तेः श्वोत्कर्षः
प्रतिपादितस्तद्धेतुप्रदर्शनार्थमिदमधिकरणमित्याशनेनावतारयन्ति-नन्विति ।

—१७ अयनाय-मोक्षाय ।

—२१ श्रुतिविरोधं प्रदर्श्य स्मृतिविरोधं दर्शयति-किंचेति ।

२३४-५ श्रुतत्वाविशेषादिति । ब्रह्मविद्यामोक्षेति परमिति श्रुत्याक्षर-
ज्ञानस्य तमेव विदित्वेति श्रुत्या च पुरुषोत्तमज्ञानस्य मुक्तिसाधनत्व-
कथनादित्यर्थः ।

—६ समुच्चयासंभवादिति । श्रुत्याक्षरपुरुषोत्तमेति ज्ञानद्वयस्य प्राप्य-
फलभेदकथनादेकत्र फले समुच्चयासंभवादित्यर्थः ।

—७ विरोधाभावात् —ज्ञानद्वयान्निर्गतफलद्वयप्राप्तिस्तेन विरोधा-
भावात् ।

—११ मत्स्वरूपाविदः—मत्स्वरूपानभिज्ञाः ।

—१२ ज्ञानमार्गीयेत्यादि । एवं च भक्तिमार्गीयगोपिकानां भगवत्कामना-
हेतुभूतस्य रमणत्वादिप्रकारकज्ञानस्य च सत्त्वाद्ब्रह्मत्वेन ज्ञानाभावेपि
न दोषः ।

—१३ तत्साधनत्वनिरूपकेत्यादि । ब्रह्मत्वेन ज्ञानस्य मुक्तिसाधनत्व-
मिति निरूपिकायाः श्रुतेर्विरोधोतोपिकरणमावश्यकम् ।

—१५ आह्वेति । ज्ञानोत्कर्षबोधनस्य तात्पर्यमाह्वेत्यर्थः ।

—१६ मर्यादापुष्टिभेदेनेति । एवं च मर्यादादिकज्ञानस्य मर्यादादिकभक्तेश्च
मर्यादादिकभोक्षं प्रति कारणता । पुष्टिमार्गीयभक्तेः पुष्टिमार्गीयज्ञानस्य च
पुष्टिमार्गीयभोक्षं प्रति कारणता तेन न व्यभिचार इत्यर्थः ।

—२१ ताभ्यां—ज्ञानभक्तिभ्याम् । तद्रहितानामिति । अनुग्रहमात्रेणाह्नी-
कृतानामित्यर्थः ।

—२३ अतएव-मार्गभेदादेव ।

—२४ तदपेक्षित्वं—ज्ञानायपेक्षित्वम् ।

—२७ एतेनैवेति । अस्य-शब्दा निरस्ता वेदितव्या-इत्यनेन संबन्धः ।

२३५-२ आविशेषपक्ष इति । प्रवणादिरूपापि भक्तिः प्रेमरूपभक्तिरिव-
पापनाशोत्तरं जायत इत्यविशेषपक्षः ।

—५ न साधीयानिति । पापं विना कापट्यकरणसंभवात् ।

—६ निरासप्रकारमाहुः—तथा हीति ।

—८ धस्तुस्यभावेनेति । भगवदस्तुमाहात्म्याज्जातप्रेमस्वभावत्वेनेत्यर्थः ।

—९ अर्णवी-मुक्तिरूपाम् ।

—१० अस्मिन्मार्गे-मर्यादाभक्तिमार्गं ।

—११ विधिविषय इति । श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिविधिविषयो मे-
त्यर्थः । न ह्यविद्येत्यादि । आविद्यादिमुक्त्यन्तरूपा अविद्याप्रभृतिमुक्तिपर्यन्त-
स्वरूपा भजनानन्दान्तरायरूपा भजनानन्दविप्रकारिस्वरूपा येधद्रुपा
भेषसंशर्पिणस्तथा अविरला घना ये विविधमहातरवो नानाविधमहावृक्षा-
स्तेषां गहनान्तरण्यानि तद्गहने तद्गस्मीकरणे । तदान्तरालिकपापतूलं-
तदनमध्यस्थपापकार्पासः । उत्पातितं-उत्पन्नम् । हरित्येनेति ।

हराम्यधं यस्मिन्नां हविर्भागं ऋतुष्वहम् ।

वर्णश्च मे हरिच्छेदस्तस्माद्हरिहं स्मृतः ॥

इति महाभारतवाक्यात् । ननु मया कृतमिति । अकामतो बुद्धिपूर्वकं च
कृतमित्यर्थः । एवं च सांसर्गिकेण सह त्रिविधं विकर्मोक्तिम् ।

—२१ त्यक्तान्यभावस्यैतदप्यसंभवीत्यहोरेण्यदाहुः—त्यक्तान्यभावा-
त्त्वेनेति ।

—२२ अज्ञानं वेति । कथंचिदुत्पत्तितद्विकर्मस्थानीयमिति शेषः ।
यकोति । पदं च तादृशस्य पापमेव न किं तु सन्मार्गस्यापनार्थं भगवत-
स्तादृशीच्छैवेत्याशयेन करभाजनो योगीश्वरो भागवतैकादशस्कन्धे निर्मि-
श्रति तथोक्तवान् ।

२३६-२ तत्संसर्गजं- अज्ञात कथंचिस्ससर्गाज्जायमानम् ।

—३ उच्यते इति । इदमपि नवमस्कन्धीयरान्तिदेवोपास्थानान्तिद्धम् ।
स्तक्षणेनैवेति । अस्पोदाहरणं दुःसहमेष्टविरहेत्यादीनोक्तम् । संभव इति ।
भगवत्कृपयैव विकर्मनाशश्चेति बोध्यम् । पवमधिकरणेन तदुत्बोधनपूर्वकं
भक्त्युत्कर्षो दृढीकृतः ।

सूत्रार्थः- मर्यादापुष्टिभेदेन ज्ञानस्य फलजनकत्वमन्यथा ज्ञानादेव
केवल्यं, यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति वाक्यविरोधः स्यादिति ॥ २९ ॥

इति सप्तममधिकरणम् ।

उपपन्नस्तद्वृक्षणार्थोपलब्धेलोकवत् ॥ ३।३।३० ॥

—१ मर्यादापुष्टिभक्तयोस्तारतम्यं विवरीतुं सुत्रमवतारयन्ति-नन्विति ।
पतसु-मुक्तेः फलत्वम् ।

—१० तदनपेक्षित्वं-मुक्त्यनपेक्षित्वम् ।

—११ पठयत इति । गोपालतापनीये मोक्षनिरूपणानन्तरं भजननिरूपणे भक्तिलक्षणं पठयत इत्यर्थः ।

—१३ भक्तिरहस्यभजनमिति । अत्र भक्तिः, रहस्यभजनमिति पदद्वयम् । भक्तिशब्दान्परिभूतस्य सुप्रत्ययस्य छान्दसो लुक् । रहस्यभजनमिति विवृण्वन्ति-तदिष्टेति । तत्- रहस्यभजनम् । इहामुशोपाधिर्नराश्येन-पेहिकपारलौकिकफलेच्छाराहित्येन ।

—१४अमुष्यात्मनः-भगवदीयजीवस्य । फलपन्नं-अनन्यतया भगवदीयत्वात्पादनम् । एतदेव-स्वस्य तदीयस्वसमर्थनमेव । नैष्कर्म्यं-संन्यासः । एवं च पारलौकिकफलसामान्यनैराश्ये साति तदन्तर्गतत्वान्मुक्तेरप्यनपेक्षा बोध्या ।

—१५ एतत्- गोपालतापनीयवाक्यद्वयम् । मन्त्राद्युक्त्यादि । अमुं पञ्चपदं मन्त्रमावर्तयेयः स यात्यनायासतः केवलं तत् इति मन्त्रोक्ता या पञ्चपदस्पाटादशार्णमन्त्रस्यापृत्तिः पुनः पुनः कथनं, तस्मात् कृष्ण एव परो देवस्तं ध्यायेत्तं रसेत्तं भजेदिति ब्रह्मणोक्तं यत्तदधिष्ठातृध्यानादि तस्य सर्वस्यामृतत्वं फलमुपक्रम एवोच्यते ।

—१८ एतान्-उपासकान् । भूत्वा-अवतीर्य ।

—२२ अतएव-स्वरूपस्य फलत्वादेव ।

—२३ संशये-उक्तहेतुभ्यामुभयोर्भक्तयोः साम्यमेव योग्यमिति पूर्वपक्षरूपे संशये । गूढामित्थिरिति । यद्वे श्रुतिस्थगूढाभिप्राये अभिसंधिः प्रकटनेच्छा, यस्येत्यर्थः ।

—२४ रहस्यभजनकर्तेति । निरुपाधिभजनकर्तेति पाठान्तरम् । तं-तादृशभक्तम् ।

२३७-२ तदधीनत्वं-सायुज्याधीनत्वम् ।

—३ वैपरीत्यं-मुक्तिदशाया तत्पूर्वदशातोपि हीनत्वम् । कर्हिचित्-कदाचित् ।

—७-सामीप्यवाच्युपसर्ग इति । प्रकृतसूत्रे उपलम्बेरितिपद उपेत्युपसर्गः सामीप्यवाची ।

—८ महत्पदार्थः-मुक्त्यादेः । अल्प एवानन्दे-राज्यादौ ।

—९ मग्यान इति । कश्चिन्म्राकृत इति शेषः । पूर्वोक्तं-मुक्त्यादि ।

—११ स्वर्गादित्रये-स्वर्गापवर्गानरकेषु ।

—१३ न्यूनार्थजिघृक्षोः-मुक्तिरूपाल्पार्थं गृहीतमिच्छोः । पूर्णार्थवान्-
भक्तिमान् ।

—१९ ज्ञाप्यं-भक्तमाहात्म्यम् ।

—२० ज्ञापकात्-भगवतः ।

—२१ सूचयत इति । एवमत्र भक्तेः परा काष्ठा सूचिता । तेन फलभक्ती
मुक्तेः प्रमङ्गाभाव इति मर्यादाभक्तिफलभूतमुक्तिमतोपि पुरुषात्पुष्टिभक्तो-
धिक इति सिद्धम् ।

स्वार्थः- सुमुखोरपेक्षया रहस्यभजनकर्तृव श्रेष्ठः । भगवद्दृक्षणपुरुषा-
र्थस्य स्वार्थान्त्रोपलम्भात् । यथा लोके स्वार्थीनभर्तृका स्त्री भर्तारमेव
फलत्वेन मनुते न तद्वत् गृहविजादिकमिति ॥ ३० ॥

इत्यष्टममधिकरणम् ।

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३।३।३१ ॥

एवं पुष्टिभक्ते. फलत्वं तादृशभक्तेः स्वरूपं च पूर्वाधिकरणे निरूपित-
मधुना मर्यादाभक्तेर्ज्ञानमार्गादुत्कर्षं बोधयितु मर्यादाभक्तिसाध्यमुक्तौ सर्वा
भक्तय. समुदिता एव कारणमथवा प्रत्येकमिति विचारयितुमधिकरणारम्भः ।

—२६ तदुपयोगिविषयवाक्यं-आथर्वणोपनिषत्स्त्रिति । रसति-कीर्त-
यति । भजति-सेवते ।

२३८-१ प्रेमति-स्निह्यति । आचरति-भगवत्प्राप्त्यनुगुणधर्मानिति शेषः ।

—२ समुदितानामिति । पूर्वोक्तनवानां समुदायस्येत्यर्थः ।

—१३ दण्डादीनामिति । आदिपदेन चक्रचीबरादिसंग्रहः ।

—१८ उक्त्यायः-दण्डादिन्यायः ।

—२० निषेकादिकं-गर्भाधानादिकम् ।

—२३ एवमेव-प्रत्येकपक्षमेव ।

—२५ एतेन-अनियम इत्यादिकथनेन । अनुदाय.-आभिप्रायः । साधन-
स्तोमः-साधनसङ्घः ।

२३९-१ अन्यथासिद्धिसंभव इति । अत्र युगपदपि संभवादिति हेतुः ।

—२ अत.-निघमाभावात् ।

—३ तथात्वे-कलोपभाषकत्वे ।

—४ तत्र-श्रुतौ स्मृतौ च ।

—६ इति माद्य इति । एवं च तादृशस्थले भक्तीनां संनिपातात्फलशी-
प्रतीति बोध्यम् । श्रुष्टः प्रयोग इति । सूत्रेनियम इति श्रुष्टः प्रयोगः ।
तथाच क्वचित्कारणद्वयेन क्वचित्कारणत्रयेण कार्यजननेपि न सर्वत्र नियम
इति श्लेषबोधितोर्थः तांपन्नः ।

सुप्रार्थः—फलसाधने भगवद्धारणरसनभजनादयः समुदिता एवापेक्ष्यन्त
इत्यनियमः । धारणादीनां प्रत्येकं फलं प्रत्याविरोधात् । अत्र प्रमाणं चिन्त-
यंश्चेतसा कृष्णामिति श्रुतिः । केवलेन हि भावेनेति स्मृतिश्चेति ॥ ३१ ॥

इति नवमनाधिकरणम् ।

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३।३।३२ ॥

—१० पूर्वाधिकरणसंगतिं यत्कुमस्याधिकरणस्य प्रयोजनमाहुः—पूर्व-
मित्यादि ।

—१३ मुक्तो भवतीति । सायुज्यं प्राप्नोति न वेत्यर्थः । यदि सायुज्यं
लभेत भक्तेर्मुक्तिजनकत्वं न स्यात्तद्यु भक्त्यभावात् । यदि न लभेत तदा-
धिकारिकभगवद्दर्मत्वं मुक्तिप्रतिबन्धः स्यात् । एवं च ते भगवद्दर्मा विषयः ।
ते मुक्तिहेतवो न वेति संशयः । पूर्वपक्षमाहुः—तत्रेति । जीवहृतेत्यादि ।
भगवद्विषयकधर्माणां रसतीत्यादीनाम् ।

—१५ तेषां—आधिकारिकाणाम् । अविधेयत्वात्—मुक्तिसाधनत्वेन
विधातुमशक्यत्वात् । संदेह इति । अत्र पूर्वपक्षद्वयेन संदेहो जायते ।
तत्र प्रथमपूर्वपक्षः—भगवान्यदा स्वकार्यकर्तृत्वेनाधिकारिकानङ्गीकरोति
तदा तान् धर्मान्ददातीति वरणहेतुकत्वात्तैरपि मुक्तिरितिस्वरूपः सुतरामित्य-
भेनोक्तः । द्वितीयः स्वकार्यार्थं विहितत्वाभावापत्तिरूपः, अप्रवेशोपी-
त्यन्तेनोक्तः ।

—१९ तावदेव—तावत्कालपर्यन्तमेव ।

—२१ नन्वाधिकारिकाणां मुक्तिपर्यन्तं व्यापाराभावे बह्वणा सहेत्यादि
वाक्यं विरुद्धमत आहुः—यद्येति ।

—२२ प्रतिसंचरे—प्रलये ।

—२३ सत्तर्विप्रभृतीनामिति । यद्यं च सत्तर्विणां भक्तिः प्रलयकाल एव
फलोन्मुखी भवत्विति भगवता विचारितमित्यर्थः ।

—२५ न एवेदिति ।

स मुक्तभोगां त्यक्त्वेमां निर्गतस्तपसा हरिम् ।

उदासीनस्तपदर्घ्यां लभे धी जन्मभिधिभिः ।

इति वाक्येन न कथयेदित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—कार्यविशेषसिद्धयर्थं भगवताधिकारिपुरुषे स्थापिता धर्मास्त-
स्कार्यसमाप्तिपर्यन्तं तिष्ठन्ति ततः परं तु ते भगवताकृष्यन्ते । ततोधिकारिणां
सिद्धिर्भक्त्यैवेति ॥ ३२ ॥

इति दशममधिकरणम् ।

अक्षरधियां स्वबोधः—सामान्यतस्तद्भावाभावाभ्यामौपासन-
वत्तदुक्तम् ॥ ३।३।३३ ॥

श्रुत्यन्तरेक्षरज्ञानमपि मुक्तिकारणत्वेनोक्तं तत्प्रकारेणेनाधिकरणेन
प्रकाश्यते ।

२४०-६ भगवद्धर्माणां—पूर्वश्रुत्युक्तानां धारणमजनादिरूपाणाम् ।

—१० पूर्वपक्षमाहुः—श्रुतित्वेत्यादिना । श्रुतित्वाविशेषात्—भक्तिज्ञान-
योर्मुक्तिं प्रति कारणत्वस्य श्रुत्या प्रतिपादितत्वात् ।

—११ तदसंभवात्—कार्यवैजात्यासंभवात् ।

—१४ तत्प्रापकत्वं—मुक्तिप्रापकत्वम् ।

—१५ पूर्वपक्षनिरासे—अक्षरज्ञानमेव साक्षान्मुक्तिदेग्विति पूर्वपक्षस्य
निरासे ।

—१७ परा-परा विद्या ।

—२३ भक्तिलामोक्तेरिति ।

ब्रह्मभूतः प्रसङ्गात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मन्दकिं लभते पराम् ॥

इति भीतावाक्येनेत्यर्थः । तस्य—भक्तिलामस्य । तस्य—अविद्यानाशस्य ।

—२५ पूर्वकक्षाविधान्तं—प्रथमकोटिरस्यम् ।

२४१-२ सामान्यतद्भावाभ्यामित्यस्य विवरणं—पुरुषोत्तमेत्यादि ।
सामान्यमिति । तत्र किं सामान्यमित्यपेक्षायां पुरुषोत्तमसंबन्धिसंबन्धे
मुक्तिरिति भक्तसङ्गे सिद्धम् ।

सत्सङ्गलब्धया भक्त्या मयि मां य उपासिता ।

स वै मे दर्शितं साङ्घिरञ्जसा विन्दते पदम् ॥

इत्येकादशस्कन्धे । स य पुरुषोत्तमसंबन्धिसंबन्धस्तद्धामरूपाक्षरज्ञाने-
व्यस्तीति तदेव सामान्यम् । अक्षरज्ञानां मुक्तिसाधनेषु प्रवेशः । सर्व्यादा-
मार्गीयाणां पुरुषोत्तमभाषी स्वरूपयोग्यतासंपादकत्वेन प्रवेश इत्यर्थः ।

—८ तत्रैव-अक्षर एव । भक्तिलाभः- ब्रह्मविदामिति परामिति श्रुत्य-
कपरप्राप्तिसाधनीभूताया भक्तेर्लाभः ।

—९ हेतुं- भगवद्विच्छास्वरूपम् ।

—१३ समवमृशन्ति- स्पृशन्ति ।

—१४ यशस्तं- यशःसंपादकम् ।

—१५ अवमशयेत्- वृणुयात् ।

—१६ तथेच्छा- स्वयज्ञप्रशःसंपादकत्वेच्छा ।

—१७ तथा कृतिः- प्रथमतो वरणम् । पर्यनुयोगः- मक्षः ।

—१८ एवमिहापीति । परममुक्तावपीत्यर्थः । तथा भगवान्पश्य
जीवस्य विषये भक्तिं दत्त्वा स्वप्राप्तमिच्छति तस्मै भक्तिं ददाति नेतरेभ्य
इति भावः ।

—१९ निखिलासुरयेति । निखिलासुरजीवा एव तमःपुत्रं तक्षिरासकेन
तक्षिपूदायित्रा ।

—२० यद्व्यंशेत्यादि । श्रीकृष्णेनेत्यर्थः । निरस्तेति । भगवद्गीताया-
मष्टमाध्याये भगवता श्रीकृष्णेन तथोक्तमित्यर्थः ।

—२४ वैलक्षण्यं- स्वस्याक्षराद्वैलक्षण्यम् ।

२४२-१ अत्र-सहस्रयुगपर्यन्तमित्यत्र ।

—४ तुशब्दः-परस्तस्मात्तु भावीन्य इत्यत्ररपस्तुशब्दः ।

—६ तथात्वासंभवात्- जीवतीतत्वासंभवात् ।

—७ शास्त्रवैफल्येत्यादि । शक्तिसाधनप्रतिपादकशास्त्रं विकलं स्यादि-
त्यर्थः । इत एव-यं प्राप्येति वाक्यादेव ।

—११ मृत्साग्निप्रसङ्ग इति । प्रशस्ता मृन्मृत्ता । तद्भक्षणं श्रीलक्ष्णेन
कृतं तस्मत्स्ये दूशोदय तन्मुखे सर्वध्रुवनान्वालोचितानि ।

—१५ पुरुषोत्तमस्याक्षराद्भुक्तमस्वसिद्धावप्यक्षरस्य लोकात्वं पुरुषोत्तमस्य
तत्र स्थितत्वं च न गीतावाक्यात्सिद्धमत आहुः- किंचेति । एतस्यां श्रुता-
वक्षरस्य सर्वाधारत्वं सर्वलीलोपयोगिवैवस्थानत्वं सर्वात्मकत्वं च पादत्रये-
णोच्यते । चतुर्थदरणो तदाधार उच्यते ।

—२१ परमपदेन भक्तिहृदयाकाशग्रहणे मानमाहुः- अत एवेति ।

—२७ इतोपि- शुकवाक्यादापि । एवं सति- पूर्वांकप्रकारेणाक्षरे पुरु-
षोत्तमाधिष्ठानत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वे सति । सामान्यमिति । सामान्यानां
भगवद्विभूतिरूपाणां भाव इति तदाहुर्भगवद्विभूतिरूपत्वमिति ।

सुभार्थः- अक्षरविषयकोपात्तनानां मोक्षसाधनेषु गणना सामान्यतया-
वार्थ्या भवति । तथाहि सामान्यं भगवत्सम्बन्धक्षरत्वं च । तद्भाषो भग-

बन्नावः । अत्र भगवद्भावरूपा मुक्तिर्मुक्तिरूपः । अक्षरसंबन्धः परंपरया मुक्ति-
साधकः । एवं चाक्षरोपासनया केषांचिदक्षरे लयः केषांचिद्भक्तिमात्रो
भवति । ननुपासनैक्ये फलभेदः कथमत्र दृष्टान्तमाह-औपसद्वदिति । यद्यो-
पसदाख्ये कर्माणि यमुत्विजं कामयेतायं यज्ञं यशसमृच्छेतं प्रथमं तानूनप्रा-
रूपमाग्न्यं स्पर्शयेत् । तत्र यथा यजमानेच्छा नियामिका तथात्र भगवादि-
च्छेत्यर्थः । तत्र गीतासु यदक्षरमित्युपक्रम्य स याति परमां गतिमित्यन्तेना-
क्षरज्ञानस्यैव प्राप्तिर्ननु भगवत इत्युक्तमिति ॥ ३३ ॥

इयदामननात् ॥ ३।३।३४ ॥

२४३-६ तस्य-पुरुषोत्तमापेक्षयाक्षरे न्यूनत्वस्य ।

—१० पक्षं सति-श्रुत्याक्षरानन्दस्यैकत्वेन परिच्छेदे प्रतिपादिते सति ।
सुत्रार्थः-तैत्तिरीयोपनिषत्त्रक्षरानन्दस्येयस्त्रेन गणितत्वात्तत्राक्षरे निकृ-
ष्टत्वं पुरुषानन्दस्य स्वगणितत्वाद्दुत्कर्षनिरूपणमिति ॥ ३४ ॥

इत्येकादशमापिकरणम् ।

अन्तरा भूतग्रामवत्स्वहृत्मनः ॥ ३।३।३५ ॥

—१५ प्रसङ्गसंगतिं बोधयन्तोधिकरणमवतारयन्ति-अथेति ।

—१७ श्रुतौ-यः पृथिव्यां तिष्ठन्न पृथिव्या आन्तर इति श्रुतौ । तथा-
त्वेपि- वस्तुतो जीवानां ब्रह्मज्ञानेपि ।

—१९ विपरीते- स्वात्मत्वेन ज्ञाने ।

—२० स तु- भजनानन्दस्तु ।

—२१ तद्यथायक इति । स वै नैव रमे तस्मादेकार्धो न रमते स
द्वितीयमैच्छदित्यादिश्रुतिभ्यो मुष्यभक्तिमार्गो रमणार्थकोभेदे तु रमणा-
संभवास्तेनाभेदज्ञानं तस्य भक्तिमार्गस्य व्यवधायकमित्यर्थः । स्यात्स्वत्वेन
ज्ञानं- यत्र स्वस्य सर्वमात्मेवाभ्युदित्यादिरूपं ज्ञानम् ।

२४४-४ अलौकिक इति । साक्षात्संबन्धस्य हेयरूपे लौकिकादिग्रहे-
संभवादित्यर्थः ।

—५ ननु लौकिकशरीरस्य भजनानन्दे प्रतिबन्धकत्वं कुत्रापि नोक्त-
मतः प्रकारान्तरेण दृष्टान्तं ध्यायन्ति-अथेति ।

सुत्रार्थः- भक्तिमार्गं भगवताङ्गीकृतस्य पुरुषस्य स्वात्मत्वेन भगवद्ज्ञानं
भजनविप्रकारि भवेदतो भगवांस्तत्र संभावयति । यथा तच्छरीरस्याली-
किकात्वाच्च भूतग्रामो र्म संभवति तथैवेदमभेदज्ञानमपीति ॥ ३५ ॥

अन्यथाभेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३।३।३६ ॥

—९ ननु ब्रह्माभेदानुभवो भजनानन्दानुभवप्रतिबन्धकरतर्हि भगवानु-
द्भवादिभक्तांस्तत्कथमुपादिशतीति शङ्कायाः समाधानं सूत्रकार आरचयती-
त्याशयेनाहुः— नास्त्विति । श्रूयत इति । श्रीमद्भागवतैकादशस्कन्धे ।

—११ एवं सति— ब्रह्माभेदज्ञानस्य सर्वत्रावश्यकत्वे सति ।

—१२ अग्रिमस्वर्गोत्यादि । अपवर्गो मोक्षः । आग्रिमस्वर्गापवर्गाद्य-
पारलौकिकानन्दाः फलं यस्य तस्मिन् ।

—१३ अधिकाररूपसंस्कारार्थं— अधिकारासिद्ध्यर्थम् ।

—१४ तत्संस्कारः— मायानुपदेशसंस्कारः ।

—१५ नोपहन्यत इति ।

अग्न्यादिभिर्न हन्येत मुनेषांमयं वपुः ।

इति श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्ध उक्तम् ।

—१६ प्रकृत इति । देहरक्षार्थभेदान्तभक्तेषु स्वात्मानि ब्रह्माभेदोपदेश
इत्यर्थः ।

—२० अभिप्रेतं— मुख्यतयाभिप्रेतम् । अन्यथा— अभेदोपदेशस्य मुक्ति-
साधकत्वे ।

—२१ न वदेदिति । ज्ञानसमकालं मुक्तिप्रसङ्गादित्यर्थः ।

—२२ एवमेव— विरहे सत्युपदेशस्य देहरक्षार्थत्वमेव । ननु सूत्रे भेदा-
नुपपत्तिरिति पदं तद्भवताभेदोपदेशानुपपत्तिपरतया कथं व्याख्यायतेत
आहुः— अत्रेति । उपदेशान्तरपदं— दृष्टान्तप्रतिपादकमुपदेशान्तरपद-
मित्यर्थः ।

—२३ प्रस्तुतस्य— दार्ष्टान्तिकस्य ।

—२४ उच्यते इति । लक्षणयेत्यर्थः । एतेन— पूर्वांकशङ्कानिरासेन ।
भक्तिभावेत्यादि । भक्तिभावो भजनानन्दानुभवस्तत्प्रतिबन्धको यो विरहे
देहविनाशस्ताजिरासायेत्यर्थः ।

—२५ ननु विरहे भक्तदेहास्थितिपरिमेनापि लभ्या तदर्थं ब्रह्माभेदोपदेश-
कथनमपुक्तमित्यरुचेराहुः— अथयेति ।

२४५-१ अत्र— भक्तिमार्गं ।

—२ तेन— पुरुषोत्तमस्य स्वात्माभेदज्ञानेन । वं च स ज्ञानोपदेश एत-
त्फलको नत्वात्मब्रह्माभेदज्ञानफलक एव च ज्ञानस्योत्कर्षसिद्धिः ।

—३ नन्वेवं चेत्पुनर्ज्ञानोपदेशवैयर्थ्यमित्यत आहुः— यद्यपीति ।

—५ तथा— वैयर्थ्याभावः । अत्र इति । एवं च यत्र किञ्चित्कार्पायं
विद्योगसहनस्यावश्यकता तत्रैव प्रभुस्तथा करोति न तु सर्वत्र ।

आदरादलोपः ॥ ३।३।४० ॥

सात्त्विकभक्तानां ज्ञानासक्तिवारणाय ज्ञानमार्गाङ्गिकिमार्गस्य श्रेष्ठ्य-
फलत साधनतश्च पूर्वाधिकरण उक्तम् । अधुना राजसाना कर्मासक्तिं
निवर्तयितुं कर्मकरणनिर्णयायेदमधिकरणम् ।

२८७-५ इतरत्र- भगवत्कर्मेषु ।

—६ अन्यदापि- कर्माविहितकालेपि ।

—७ निरवकाशानां- कर्मणाम् ।

—८ पश्यत इति । आरण्यके स्वाध्यायब्राह्मणे । श्रुत्यर्थस्तु- ब्रह्म-
यज्ञेन यक्ष्यमाणञ्च इति प्रतिपद्यते प्रणवाक्षरं प्रथममुच्चारयेत् । प्रतिपद्यत
इति पञ्चमो लकारः । पूर्वोच्चारणे हेतुः । एतद् यजुष्यर्षीं विद्या प्रति ।
अयं यजुरूपं प्रणवमन्त्रं त्रयीं लक्ष्यीकृत्य प्रतिनिधिरूपो यतोस्ति । तत्रा-
थर्वणे स्फुटम् । एषा वाक् सर्ववेदवीजत्वात्सर्ववदमयीं प्रणवरूपां वाग्नि-
त्यर्थम् ।

—९ तदेतत्- परब्रह्मस्वरूपमक्षरम् । ऋचा- अनुपदोक्तर्चा । अभ्युक्त-
स्पष्टमुक्तम् ।

—१० यस्मिन्- प्रणवात्मकेक्षरात्मके । अधिविश्वे- विश्वात्मकमक्षर
लोकमधिकृत्य । निषेदु- स्थिता भवति । यस्तु न वेद । यं पुरुषस्त-
यं पुरुषोत्तमं न वेद स किमृचां वारिष्यति- ज्ञानेति वदोपलक्षणम् । स
पुरुषो वेदत किं वारिष्यति न किञ्चिदित्यर्थः । इदिति निर्धारणार्थक-
मव्ययम् ।

—११ समासते- ब्रह्मलोकं सम्यगासते ।

—१२ तत्- लोकवेदप्रसिद्धं पुरुषोत्तमस्वरूपम् ।

—१४ एव सति- पुरुषोत्तमाज्ञाने वेदानां नैष्कल्यं सति । तदुक्तं क-
र्मणः वेदोक्तकर्मणः । तथैतद्वि- नैष्कल्यम् ।

—१८ ऋषयोपीति इदं वाक्यं श्राद्धामवततृतीयस्वन्धनधमाध्याय-
स्थम् । अत्रये निदर्शनम्- वेदाध्ययनसत्त्वेपि सत्सारित्वकथनेन फलाभाव-
प्रदर्शनम् ।

—२१ सम्यगसत्य- ब्रह्मलोकं सम्यगगमनम् ।

—२२ ह्यायत इति । एतेन धरणलभ्यभक्ती श्रुतेरादरा निश्चितः ।

—२३ साधनभक्ते श्रुतिसमितं ब्रह्मणु- ऋक्षशाखायामपीति । त-
लोकवेदप्रसिद्धं भगवन्तम् । उ इति सवोधनार्थकमव्ययम् । श्रुतयो वदन्ति-
भो भो स्तोतारो भगवद्गणनपरा । तं पूज्यं- सर्वकारणकारणम् । यथाविद् -

यथावद्भगवत्स्वरूपवेत्तारो भवन्तः । ऋतस्य-सुनृतवाद्यूपस्य वेदस्य । गर्भ-
अन्तर्निहितम् । जनुया-संपूर्णजन्मना । विपर्तन-श्रुतिशुक्तं संतुष्टं पुरुषत ।
एवं च श्रुतिरापि भगवद्गर्भमेव स्फुटमादरं दर्शयति । भगवत्तोषामावे क्रिनापि
न सेत्स्यतीत्याशयेनानुकल्पमाह श्रुतिरुत्तरार्थेन ।

— २४ आ-आसमन्तात् । अस्य-पुरुषोत्तमस्य । नाम जानन्तः-अख-
ण्डब्रह्मात्मकत्वेन नाम स्वरूपं जानन्तः । विवक्तन-विशेषेण वदत ।
नामस्वरूपं ज्ञात्वा तथैव कीर्तयतेत्यर्थः । अनुकल्पेन कथं संतोष इत्यतो
नामस्वरूपमाह श्रुतिः । चिदिति नाम साधिदानन्दस्वरूपं भवतीत्यर्थः ।
एवं च नाम्नः साधिदानन्दरूपत्वात्ततो भगवत्स्वरूपावबोधे संतोषो भगवतो
भविष्यतीत्यर्थः । नामस्वरूपाज्ञाने तदुपायं गुरूपसत्तिरूपमाह-मह इति ।
ह विष्णो ते-त्वत्संबन्धि । महः-तेजोरूपम् । सुमति-सम्यग्भगवत्स्व-
रूपं जानन्तं सुबुद्धिं भक्तं गुरुं भजामहे । अन्यो भजतु मा वा वयं तु
भजाम इति श्रुतयः स्वकृत्यमावेदयन्ति ।

— २६ तेषां-भगवद्दर्शनाम् । अलोपः-अवश्यकर्तव्यता ।

२४८-१ प्रत्युक्तं-खण्डितम् । वैयर्थ्यादिति । श्रुतिविरोधेनेत्यर्थः ।
तदपरिहारात्-प्रत्यवायापरिहारात् । एवं सति-भगवद्दर्शनामवश्य-
मनुष्ठेयत्वे सति ।

— २ तेन-प्रत्यवायकथनेन । तस्मात्-भगवद्दर्शात् । अघकाशं
प्राप्येति । भगवद्भक्त्यनुकूलपदार्थाननुष्ठाय ध्यतिरिक्ते काले कर्मकरण-
मित्यर्थः । अकरणे-नित्यकर्मणामननुष्ठाने ।

— ३ तथा-प्रत्यवायसंभवः । तस्याशय इति । प्रत्यवायबोधकवा-
प्याशय इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः-वर्णाश्रमधर्माणां भगवद्दर्शनां च युगपत्प्रसक्तौ श्रुतीनां भग-
वद्दर्शनेष्वादरात् एवानुष्ठेया न तु वर्णाश्रमकर्मभिस्तद्दोषः संपादनय
इति ॥ ४० ॥

उपस्थिते तस्तद्वचनात् ॥ ३।३।४१ ॥

. — ४ सूत्रमवतारयन्ति-नन्विति । एवमिति । पूर्वोक्तश्रुतिभ्यां भगव-
द्दर्शनामवश्यानुष्ठेयत्वेन बोधनात्तदनुष्ठान एव श्रौतकर्मणां सफलता
नान्यथेत्यर्थः । ३.मौपयोगित्वमिति । साफल्यकरणेन तदुपयोगित्वम् ।

— ८ तयोः-श्रौतकर्मभगवद्दर्शयोः ।

— १० आदरात्-श्रुतिरुक्तादरात् ।

सूत्रार्थः— भगवद्दर्शनार्थमधर्माणां युगपत्करणे प्राप्ते भगवद्दर्शनां बलवत्त्वेनालोपवचनाद्भगवद्दर्शा एवानुष्ठेयाः। अतो भगवद्दर्शा न कर्माङ्गं किं तु मुख्यं इति ॥ ४१ ॥

इति चतुर्दशमाधिकरणम् ।

तन्निर्धारणानियमस्तददृष्टेः पृथग्यप्रतिबन्धः फलम् ॥३॥४२॥

ननु पूर्वोक्तरीत्या कर्मणां गौणत्वे यथा परमहंसेषु कर्मणां प्राप्तिस्तथा भक्तेश्चापि तदप्राप्तिस्तथा च पूर्वोक्तकर्मविचारो व्यर्थ इत्याशङ्क्यायां पाक्षिकप्राप्त्या तत्प्रयोजनमिति बोधयितुमिदमाधिकरणम् ।

—१५ तदनुकूलविचारमाहुः— अथेदमिति ।

—१६ मार्गात्रयकलात्मक इति । कर्म ज्ञानं भक्तिरिति मार्गात्रयम् । तस्मिन्— पुरुषोत्तमज्ञाने ।

—१८ आकृतं— अभिप्रायः ।

—१९ पतादृशस्य— सर्वदा भगवदानन्दमनुभवितुः ।

—२१ न तपतीति । अहं किमर्थं पापं कृत्वात्, किमर्थमहं पुण्यं न कृतवानिति रूप पश्चात्तापं स न लभते ।

—२३ उभयविधानां— मर्यादायां पुष्टौ च स्वीकृतानां भक्तानाम् ।

२४९—२ अतन्निर्धारणे— भगवदिच्छाया अनिर्धारणे ।

—३ सिद्धमिति । एवं सति येन कर्म कर्तव्यमापत्तति तदर्थं कर्मविचारस्य साफल्यमिति भावः ।

—४ तस्य— भगवदिच्छाज्ञानवत् उत्तमाधिकारिणः ।

—८ द्वितीयस्य— मध्यमाधिकारिणः । न-वेद व्याख्यानं ; सूत्रस्यपृथग्यप्रतिबन्धः फलमिति भागस्यैव सार्थक्यं भवति न संपूर्णभागस्यैव्यरुचेराहुः— अथवेति । विषयाभावाद्— ज्ञानकर्मादिविषयाभावाद् ।

—१२ असंभवाद्येति । भक्तस्य सर्वदा पुरुषोत्तमानिष्ठत्वेन तदतिरिक्तकर्मांशत्वात् तत्करणसंभवादित्यर्थः ।

—१४ धर्मिण्येव— भगवन्त्येव ।

—१६ पतादृशस्य— पुरुषोत्तमधर्म्यतिरिक्तज्ञानादिदृष्टिद्वयस्य । प्रभुसंगमात्रमिति । स भक्तः केवलं रासलीलायां भगवत्संगमपेक्षते । भगवद्भुक्तमिति । यास्यसे ह्यदुतोभयामिन्यादिना भगवतोक्तम् ।

—१८ पतेन— तन्निर्धारणपदेन ।

—१९ अनिर्वाच्यत्वाद्धिति । यतो वाचो निवर्तन्त इति ध्रुव्या ।

- २० अन्यत्र- मोक्षपर्यन्तं फलान्तरे ।
—२१ फलमेव- परमानन्दस्फूर्तिरूपं फलमेव । तत्फलस्य- संगम-
रूपफलस्य ।
—२२ तद्भावाप्रतिबन्धः- सर्वात्मभावस्याप्रतिबन्धः । फलं- प्राप्तं-
गिकफलम् ।

सूत्रार्थः- सया कर्म कर्तव्यं न वेति येषां ज्ञानं नास्ति भगवद्विच्छाज्ञा-
नाभावात् तैराधुनिकैर्निष्कामतया कर्म कर्तव्यमेव । भगवद्विच्छां ये जान-
न्पम्बरीषादयस्तेषां जीवकृतकर्मफलार्ज्जुनभीश्वरकृतकर्मफलं लोकसंग्रहा-
दिकम् । निष्कामकर्मकारिणां तु कर्मजप्रतिबन्धाभावः फलमिति ॥ ४२ ॥

इति पञ्चदशमधिकरणम् ।

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ३।३।४३ ॥

एवं राजसकर्मकरणप्रकारं निरूप्य तेषां राजसानां कर्मासक्तिं वार-
यित्वा दुरूपभक्तिः केन साधनेन भवतीति जिज्ञासायामिदमधिकरणम् ।

२.०-१ तदनुकूलविचारमाहुः- अधेदमिति ।

—४ चाक्य इति । अस्य कथनेनेत्यनेनान्वयः । एवंच मामेकमेवेत्या-
दिवाक्ये कथनेन सर्वात्मभावस्य स्वप्रयत्नसाध्यत्वं गम्यत इति योजना ।

—५ स्यप्रयत्नेति । शरणगमनरूपेण स्वप्रयत्नेन साध्यत्वात्कृतिसाध्य-
त्वमित्यर्थः ।

—११ तन्नित्युत्तेरिति । शत्रुभयनिवृत्तेः फलत्वमित्यर्थः । प्रकृतेषु-
भजनामन्दार्थं सर्वात्मभावेन शरणगमनेपि ।

—१२ सर्वात्मभाव इति । तस्मिन् सिद्धे सतीत्यर्थः ।

—१३ तद्भावास्वाभाव्येन-सर्वात्मभावस्वाभाव्येन ।

—१६ यदित्युक्तमिति । फलसामान्यं पूर्वदशायां प्रदर्शितमित्यर्थः
नन्वेवमपि शरणगतिः स्वकृत्यसाध्यमिति सिद्धं न तु सर्वात्मभाव इत्यतो
पाहि सर्वात्मभावेनेति वाक्यं प्रकारान्तरेण योजयन्ति । अधवेति ।

—१७ संबन्ध इति । शरणं मां याहीति संबन्धः । एवंच सर्वात्म-
भावस्यैव प्रदानतुल्यत्वं निरूपय्युहम् । अत्र पीराणवाक्यमात्रस्योपन्यासे-
नाश्रीतत्वशङ्का स्यात्ततः श्रीतत्वप्रदर्शनाय व्याख्यानान्तरमाहुः- यद्वेति ।

—२२ नन्वेवं सर्वात्मभावस्य मुक्तिसापनत्वेन पुरुषोत्तमप्रानेरापि सापनकोटिनिविष्टत्वान्मुक्तेरेवोत्कर्षः सिध्यतीत्यतोक्तोभयपदमन्यथा व्याख्यान्ति-भगवदुक्तेत्यादि ।

—२५ तदर्थः- न विभेति कुतश्चनेति वाक्योक्तार्थः ।

सूत्रार्थः- शरणप्राप्तिर्विदानमिव स्वकृत्यसाध्या । तन्नायमात्मा प्रवचने-नेत्यादिश्रुत्योक्तमिति ॥ ४३ ॥

इति षोडशमधिकरणम् ।

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि वलीयस्तदपि ॥ ३।३।४४ ॥

पूर्वाधिकरणे सर्वात्मभावस्य वरणकलभ्यत्वं प्रतिपादितम् ।

२५२-३ यमेवैष इत्यादिश्रुतौ तत्परमात्मन उक्तमिति दूषणसमाधानाय सर्वात्मभावस्वरूपं वरणकलभ्यत्वं च वक्तुमिदमधिकरणमित्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति-नन्यति । प्रतिबन्धकेत्यादि । प्रतिबन्धका ये कलादृष्टादपस्तेषां सद्भावेस्तित्वे । तन्निवृत्तायेति । प्रतिबन्धकभावस्य कार्यसामान्यं प्रति कारणतायाः सर्वशास्त्रसंमतत्वात् ।

—६ उपदेशार्हा- उपदेशयोग्या ।

—७ मोपसीदेति । यज्जानासि तत्कथनेन मां प्रत्यागच्छ । स्वार्थितं वद ।

—८ देवजनविद्याः- गन्धर्वोक्तनृत्यगीतादिविज्ञानानि ।

—९ मन्त्रचित्- परोक्षज्ञानवात् ।

—१३ नाम- भगवन्नाम । वाक्-भगवच्चरित्रप्रतिपादिका । मनः-भगवत्संबन्धिप्रश्रानुकूलान्त करणव्यापाराविशेष । संकल्पः-कर्तव्यनिर्णायकान्तःकरणवृत्तिविशेषः । चित्तं-त्रैकालिकस्वकृतिनिर्णायकान्तःकरणवृत्तिविशेषः । ध्यानं- निदिध्यासनम् । विज्ञानं- शास्त्रोक्तविशिष्टज्ञानम् । बलादयः प्रसिद्धाः ।

—१९ एतेनेति । एतेन मूढः कार्यलक्षणवाक्येन यदुद्धवं प्रति सर्वात्मभावस्वरूपं स्वस्मिन् विमादभावात्मकं भगवतोक्तं तदेवोक्तमित्यर्थः ।

—२० तत्प्रतिपादयन्ति- तत्रेति ।

—२२ एतेषां- विरहभावकृततत्तत्कृतिरूपज्ञानानाम् ।

—२४ पूर्णभावेन- विरहभावेन ।

२५२-३ श्रुतौ वैरिति । न पश्यो मृत्युं पश्यतीत्यादिस्तोकेस्तत्रत्यैः । आहारशुद्धाविति । संपूर्णवाक्यं यथा ।

आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः ।

स्मृतिप्रतिलम्बे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः ॥

आहारशुद्धिश्च-

त्वयोपहुकक्षगन्धवासोर्लकारपरिचिताः ।

उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जपेमहि ॥

इति प्रकारेण भगवद्भक्तप्रसादतो जायमाना सत्त्वं शोधयति ।

—५ पर्यं सति- श्रुत्या वरणसत्कारमभावाद्दी प्रतिपादिते सति ।

—६ सः- प्राणवोषको भगवान् । सः- सर्वात्मभावः ।

—७ तत्- वरणम् । उक्तकार्यानुमेयमिति । भगवत्कृतप्राणवोषणानु-
मितसर्वात्मभावरूपकार्यानुमेयमित्यर्थः ।

—१ त्रिशब्दसूचितमर्थमाहुः- यल्लिङ्गमेवेति । यस्य लिङ्गं सर्वात्मभाव-
रूपं सर्वतोषिकं कालादिभ्यो बलिष्ठं तस्य वरणस्य कालावपेक्षया बलि-
ष्ठत्वे किं वाच्यमित्यर्थः ।

—१० प्रतिबन्धशङ्कायामिति । स्वात्मानि ब्रह्माभेदज्ञाने सति विरह-
भावस्यासंभवेन ज्ञानमार्गीयज्ञानरूपप्रतिबन्धशङ्कायामित्यर्थः ।

—१२ उपपादितमिति । भगवानेव प्रतिबन्धं न करिष्यतीति भावः ।

सुप्रार्थः- वरणालिङ्गस्य सर्वात्मभावस्य सर्वाधिकत्वात्तदेव वरणं काल-
कर्मादिभ्यो बलीयः । तस्य ज्ञानेनापि प्रतिबन्धो नेत्यन्तरा भूतप्रामवदिति
सूत्र उक्तमिति ॥ ४४ ॥

पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत् ॥ ३।३।४५ ॥

—१५ पूर्वोक्तसिद्धान्तं ब्रह्मपितृ सूत्रद्वयेनाशङ्कते सूत्रकार इत्याशये-
भावतारयन्ति- तत्राहेति । अत्र पूर्वपक्षी पृच्छन्तीत्यर्थः ।

—१६ निरूपित इति । ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति महावाक्ये निरूपितः ।

—१८ उत्तरं- सनत्कुमारोक्तम् ।

—१९ तद्विषयकं- आत्मविषयकम् ।

—२२ तदेव- आत्माभेदज्ञानमेव । आह- सुवकार आह ।

—२३ अग्रेपि- नवमप्रपाठकेपि । उपपादितमिति । अवतरणग्रन्थ
उपपादितम् ।

—२४ तद्भूदयसंवादाद्यर्थ- वादिननोद्वेदीकरणार्थम् । तत्- पूजनम् ।

२५३-२ अन्यतरस्य- बाह्याभ्यन्तरपरिकस्य । तद्विषयत्वं- पूजनमि-
शत्त्वम् ।

अ. ३ पा. ३ सू. २५]
मूलं पृ. २५१ प. २

सूत्रार्थः— छान्दोग्ये यत्र मान्यदित्यादिना वरणभूपस्वर्ष्व नोच्यते किंतु श्वेतकेतुपाख्यानज्ञानस्यैव प्रकारभेदो निरूप्यते । आत्मप्रकरणत्वाद्बुभयोः प्रपठक्योः । अत्र क्रियामानसवादिनि इष्टान्तः । यथा घाह्या पूजा क्रिये-
त्युच्यते । आन्तरी मानसमुच्यते । एवं प्रकारभेदेषु ज्ञानत्वाविशेषस्तद्व-
दिति ॥ ४५ ॥

अतिदेशाच्च ॥ ३।३।४६ ॥

—५ पूर्व-पूर्वप्रपाठके । सर्वज्ञानेन-पेतदात्म्यमिदं सर्वमिति सर्वज्ञानेन ।

—६ अग्ने- आस्मिन् प्रपाठके ।

—७ इतोपि हेतोः इति । नामोपास्त्रेत्यादिना रूपैर्नामादीनामद्वयानुय-
नामादिशब्दैस्तत्तदात्मकत्वं तेष्वनिदिश्यत इत्यतिदेशाद्धेतोरित्यर्थः । ज्ञान-
प्रकारमेव इति । न तु भवदामिमत्तभक्तिप्रकार इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः— नामोपास्त्रेत्युगादिविद्या अनुद्य नामब्रह्मातिदेशादापि ज्ञान-
प्रकारविशेष एवायं न भक्तिप्रकार इति ॥ ४६ ॥

विद्यैव तु निर्धारणात् ॥ ३।३।४७ ॥

—११ विद्यैव- सर्वात्मभावस्वरूपं ज्ञानमेव ।

—१२ अत्रेदमिति । अस्याः श्रुतिव्रणश्रुत्याविरुद्धं तात्पर्यं तस्माद्वरण-
श्रुत्यर्थः प्रोच्यत इत्यर्थः ।

—१५ अत एव- भगवतो वृतात्मत्वादेव । ननु माष्यन्दिनान्तर्यामि-
ब्राह्मणे यस्यात्मा शरीरमिति सामान्यत आत्ममात्रस्य बह्वशरीरत्वं श्रूयते
तेन कथमत्र वृत्त्यैव ब्रह्मशरीरत्वमुच्यत इत्यत आहुः— 'तद्वरणस्येति ।
एवंच माष्यन्दिनान्तर्यामिब्राह्मणे सामान्यत आत्ममात्रस्य शरीरत्वश्रावणं
य आत्मानमन्तरो यमपतीति नियन्तव्यस्त्राप्यैव तेन न स्वकीयत्वकथनं
तत्र । अतः सर्वेषु भगवच्छरीरत्वे समानेषु भगवान्यं स्वीयत्वेनालोचित-
वांस्तमेव वृणुत इत्यर्थः ।

— १७ अत एव- वरणस्य भगवता सह भोगार्थत्वादेव ।

—२४ अन्यादृशं- भगवतोन्तःस्थितत्वमात्ररूपम् । तथा चेच्छापमात्मा
बलहीनेनेत्यायनुपपन्नं स्यात्तदाहुरीति ज्ञापनायोनि ।

२५४-१ ननु श्रुतौ बलशब्दो वर्तते न भक्तिशब्द इत्यतौ बलशब्देन
भक्त्यर्थप्राप्तिमाहुः- बलकार्यमिति । बलशब्दस्य केवलशरीरसामर्थ्य एव
न प्रयोगः । अपि तु यत्किञ्चित्तामर्थं यथा भागवतवृत्तीयस्वप्ने ।

बलं मे पश्य मायायाः स्त्रीमव्या जयिनी दिशाम् ।

या करोति पदाक्रान्तान् भूविजृम्भेण केवलम् ॥

इति कपिलवाक्ये भूविजृम्भतामर्थे बलप्रयोगः ।

—३ अत्र भक्तिरूपमेव बलं विवाक्षितमित्यत्र विनिगमकमाहुः । अन्य-
थेति । पूर्ववाक्ये- नायमात्मा प्रवचनेनेति श्रुती ।

—५ तथात्वं- हेतुत्वम् । अयं भावः । बलहीनेन न लभ्य इति वाक्येन
बलहीनत्वं भगवदलाभे हेतुस्तथा च बलं भगवद्भाभे हेतुः । तत्र बलं लौकि-
कादिबलविलक्षणं भगवदनुग्रहजन्यं पुष्टिमार्गीयमेवाद्भोकार्यं तादृशं तद्
भक्तिरूपमेव । अतोत्र बलशब्देन भक्तिरेव ग्राह्या ।

—९ तद्बुद्धये- पदं प्रयत्नमानस्य हृदये ।

—१० नन्वेवमापि पूर्वसूत्रद्वयेन पाशङ्गा कृता तत्परिहारः कथमित्याहुः-
प्रकृत इति । अन्यार्थमन्यकथनमिति परीक्षवादः ।

—११ ब्रह्माभेदबोधनेन- जीवस्याक्षरब्रह्माभेदबोधनेन ।

—१२ अग्रे- अग्रिमप्रपाठके । एतावता- अक्षराभेदग्रहणमात्रेण ।

—१३ तथा सति- अक्षराभेदग्रहणमात्रेणाविभावे सति ।

—१५ तद्वोधाधिकारी- सनत्कुमारोपदेशाधिकारी ।

—१७ तत्र- सनत्कुमारनारदसंवादे । स एव- पुरुषोत्तम एव ।

—२१ औपचारिकः- परंपरया वियासाधनत्वेन लाक्षणिकः ।

—२५ त्यजेत्त्वसिद्धिरिति । प्रपाठकद्वयमपि भिन्नप्रकरणार्थं तेन पूर्व-
पक्ष्युक्तैकप्रकरणत्वहेतोरसिद्धिरित्यर्थः ।

२५५-५३ भूमा- संख्याशून्यः । अल्पे- गणितानन्दे ।

—८ तथा सति- तत्रैव भूमदर्शने सति ।

—११ तैः- प्राणादिधर्मैः ।

—१३ तदुक्तेरिति । पञ्च तादृशलीलोपयोगिदर्शनं भगवतीव संपादित-
मित्यर्थः ।

सूत्रार्थः- तुः पक्षव्यावर्तकः । अत्र सर्वात्मिभाव एव निरूप्यते । भूमा श्वेव
विनिहासितव्य इत्यानन्दात्मकपुरुषोत्तमस्यैव जिज्ञास्यत्वेन निर्धारणा-
दिति ॥ ५७ ॥

दर्शनाच्च ॥ ३३१४८ ॥

—१५ श्रुतिद्वारान्वादर्शनं साधयित्वा प्रत्यक्षेणापि साधयति सूत्रकार
इत्याशयेन न्याख्यास्ति-दृश्यते चेति । व्रजसीमन्तिन्यो गोप्यः ।

—१६ स्वानुभवमिति । स्वयं व्याप्तेन समाधानमुभूतमेतदित्यर्थः ।

सुत्रार्थः—सर्वात्मभाववतां ब्रजभक्तानां पूर्वं सर्वविस्मृतिर्भगवत्सामर्थ्या-
दग्रे सर्वसामर्थ्यं चेति श्रीमद्भगवते दर्शनादिति ॥ ४८ ॥

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ३।३।४९ ॥

—२४ उचित इति । असंजातविरोधित्वेनोपक्रमस्य बलीयस्त्वाद् ।
अग्रे-द्वितीयप्रपाठके ।

—२५६-१ वाक्यभेद इति । एकार्थत्वाभावादित्यर्थः । वाक्यानुरो-
धात्-उपक्रमगतात्मवाक्यानुरोधात् ।

—४ सूत्रं व्याख्यान्ति-नैवमिति । वाक्यानुरोधात्-वाक्यरूपप्रमाणा-
नुरोधात् ।

—७ जैमिनोयसूत्र इति । श्रुत्यादिसमाख्यानानां प्रमाणानां समवाय
एकत्र प्राप्तौ परं परं दुर्बल श्रुत्यपेक्षया लिङ्ग लिङ्गापेक्षया वाक्यमित्यादि
समाख्यापर्यन्तमिति सुत्रार्थः । प्रकृत इति । यद्यप्युपक्रमस्य बलीयस्त्वं
तथापि तस्मिन्संदेहे तत् । अत्र तूपक्रमः संदिग्धः । आत्मपदस्य जीवा-
क्षरपुरुषोत्तमसाधारणत्वात् । अतो विमर्शं नारदस्य शोकतारकात्मज्ञानार्थं
प्रदुं प्रवृत्तत्वाच्चिरवधिकसुखरूप आत्मा पुरुषोत्तमस्वरूप एव श्राद्ध इति
निश्चीयते ।

—१२ निरूपितमिति । विवेक्यादिसूत्रस्य व्याख्याने निरूपितमित्यर्थः ।
ननु पूर्वोक्तलिङ्गं श्रुत्यन्तरस्थं तन्न प्रकृतनिर्णायक भवेदित्यरुचेः प्रकृत-
श्रुतिस्थं लिङ्गं दर्शयन्ति-अपरं चेति । नारदवाक्यानुवादयोरिति ।
नारदवाक्ये तदनुवादे च ।

—१४ उत्तमप्रश्नात्मकेनेति । अस्ति मगवो नाम्नो भूय इत्यादिनाराधि-
क्यप्रश्नात्मकेन । स हि-पुरुषोत्तमो हि ।

—१७ तत्प्राप्त्यर्थमिति । केवल तदापिष्ठानमेव तत्प्राप्त्यर्थमपृच्छदि-
त्यर्थः । अत्यात्या-अत्याकाङ्क्षया ।

—१९ उक्तयानिति । एवंच द्वितीयप्रश्नोत्तरे सर्वात्मभावलिङ्गस्य दर्श-
नात् तद्बाध इत्यर्थः ।

सुत्रार्थः—तरति शोकमात्माविदित्युपक्रमवाक्यानुरोधात्सर्वात्मभावलि-
ङ्गभूयस्त्वस्य न बाधः । वाक्यापेक्षया श्रुतिलिङ्गयोर्बलीयस्त्वादिति ॥ ४९ ॥

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद् दृष्ट्य तदुक्तम् ॥ ३।३।५० ॥

—२० सूत्रमवतारयन्ति-चन्ति । एतया श्रुत्या-स एवापस्तादित्या-
दिश्रुत्या ।

२५७-२ तदर्थस्तु-स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित इति श्रुत्यर्थस्तु । स्वीयत्वेन वृत्त इति । तत्र स्वपदस्यात्मीयवाचकत्वे स्वीयत्वेन वृत्तो यो भक्तस्तान्निष्ठो यो महिमा सर्वात्मभावरूप उत्कर्षस्तस्मिन्नित्यर्थो भवति । यदि च स्वपद-मात्मवाचकं तदा स्वरूपात्मके महिम्नीत्यर्थो भवति । स च महिमा सर्वात्मभाव एव ।

—४ तदित्तरस्य-सर्वात्मभावभिन्नस्याक्षराभेदज्ञानस्य । अस्य-सर्वात्मकभावस्य ।

—६ विप्रयोगभावः-विरहभावः । सम्यक्-परमत्वेन रूपेण ।

—७ व्यभिचारिभावैरिति । अस्य ज्ञात इति पदेन सह संबन्धः । ते-व्यभिचारिभावाः । त्रिविधा इति । तदादेशाहंकारादेशात्मादेशरूपास्तिस्रो विधा ज्ञापकप्रकाराः ।

—९ निरूप्येति । तांघीन्प्रकारान् इत्यर्थः ।

—१० तमेव-महिमानमेव । अनुबध्नाति-सर्वात्मभाववति भक्ते नियमयति ।

—११ पूर्वपरामर्शित्वात्-सर्वात्मभाववद्भक्तपरामर्शित्वात् । एयं सति-उक्तरीत्या श्रुतेः सामक्षस्ये सति ।

—१३ तस्मात्- उक्तश्रुतीनां त्वद्वक्तप्रकारेण व्याख्यानासंभवात् ।

—१४ आदिपदात्-सूत्रस्थादिपदात् ।

—१६ उच्यते-व्याख्यायते । पूर्व-अहंकारात्मादेशाभ्यां पूर्वम् । तदित्तरास्फूर्त्या-भगवदित्तरास्फूर्त्या ।

—१७ पतदेव-ईदृग्दर्शनमेव ।

—२० आत्मातिदेशफलमाहुः-तत इति ।

—२३ उपसर्ग उक्त इति । विजानन्नित्यत्र वीत्युपसर्गः । विविधं जानन्नित्यर्थः ।

—२५ तस्य-ओपचारिकत्वस्य ।

—२६ अवशिष्टं सूत्रार्शं व्याख्यान्ति-नन्विति ।

—२७ प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववदिति । अन्या प्रज्ञा प्रज्ञान्तरं तत्कृतपृथक्त्वस्येवेति-प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत् । पतन्मनासिकृत्यार्थमाहुः-मुमुक्षुभक्तस्येति ।

२५८-२ तदिष्टमेव-भोक्षमेव ।

—३ तमेव-सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सहेति श्रुत्युक्तमेव ।

—४ स भाषः-सर्वात्मभावः । अत्र-सर्वात्मभावस्य पूर्वोक्तफलसाधनायाम् ।

—१३ कालविप्लुतं-विनाशि ।

—१४ सालोपयेत्यादि । मुक्तिचतुष्टयमित्यर्थः ।

—१६ निर्णीयत इति । एवं च ज्ञानमार्गीयभगवद्दर्शने हृदयग्रन्थिभेदनं नानाविधवृत्त्यनुदयरूपम् । अत्र सर्वात्मभावे तु सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षो भगवद्विषयकनानावृत्त्युदयेपि एकत्वपर्यन्तानिच्छारूप एवं दर्शनभेदात्कल-भेदस्तत्कतुन्यायेनाप्युपपन्न इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—भूमाधिकरणादिहेतुभ्यः सर्वात्मभाव एव स्वे महिर्नीत्या-दिना प्रतिपाद्यो न ब्रह्मणः स्वाधिष्ठानत्वम् । ननु सर्वात्मभावेनापि मुक्ति-रेव साध्येति चेन्न । यतो यथा सर्वात्मभाववद्भक्तप्रज्ञातो न्या विलक्षणा मुमुक्षु-प्रज्ञा सा प्रज्ञान्तरं तयथा कर्मज्ञानादिफलेभ्यः पृथक्त्वेन मोक्षसाधकं तथा सर्वात्मभाववद्भक्तप्रज्ञाया भगवल्लीलासापकत्वमतो न सर्वात्मभावस्य मोक्षे-स्तर्भावः । दृष्टश्च ब्रजभक्ते स्वरूपानुभव एव फलम् । तच्च वशे कुर्वन्ति मां भक्त्येत्यादिना भगवन्नोक्तमिति ॥ ५० ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवद्बहि लोकापत्तिः ॥ ३।३।५१ ॥

—१९ अत एव-तदनुपपन्नत्वादेव । पुरुषोत्तमपरस्त्वोक्तिश्चेति । अनु-पपत्तेत्यर्थः । तस्य-अभेददर्शिनः ।

२० प्रतिपाद्यत इति । श्रीमद्भागवते कपिलादिवाक्यैः । अत्र-सनत्कु-मारवाक्ये ।

—२१ एवं सति-अकामत्वबोधककपिलस्मृतेः कामचारबोधकश्रुत्या विरोधे सति ।

—२२ द्वितीयस्य-सकामत्वबोधकश्रुतिवाक्यस्य ।

—२३ उक्तप्रमाणपराहतत्वेन-पूर्वोक्तस्मृतिवाक्यनिराहतत्वेन । आद्य-पक्षः-अकामत्वपक्षः ।

—२५ अनेकश इति । यथा अजामेकामित्यत्र सुशीरुपदंभातीत्यादी ध । प्रकृतेपि-कामचारवाक्येपि ।

२५९-२ प्राणादिसर्ववतः- सर्वात्मभाववद्भक्तस्य ।

—३ पतदग्ने-नान्यत्पश्यतीति श्रुतेरनन्तरम् ।

—५ आत्मातिरिक्तेति । प्रापञ्चिकसर्ववस्तुव्यवच्छेदः ।

—६ मृत्युवदिति । मृत्योरिव मृत्युवदिति पञ्चमर्थे वक्तिः । एवं च मृत्यो-रिव लोकानामपि संबन्धो नैत्यर्थः ।

सुखार्थः—ननु सर्वेषु लोकेषु कामचार इत्यादिना भक्तस्यानकामना दृश्यत इति चेत् । तत्समानधर्मसंबन्धादापि श्रुतौ तत्प्रयोगस्य बहुश उपलम्भात् । ननु यथाश्रुतार्थं एव ग्राह्य इत्यत्राह—मृत्युवदिति । यथा न पश्यो मृत्युं पश्यतीति सर्वात्मभाववतो मृत्युनिषेधः क्रियते तथा भगवत्स्वरूपातिरिक्तलोकान्तरसंबन्धोपि तस्य न संभवतीति ॥ ५१ ॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्यात्त्वनुबन्धः ॥ ३।३।५२ ॥

—११ शत्रु-भक्तभावानामलीकिकृत्ये ।

—१२ परेण-तुरीयपादेन ।

—१३ तद्विधेतैव-तत्समानार्थकत्वमेव ।

—१८ अनुबन्धः-पुनःसंबन्धः । संक्षेपाविस्तरकथनस्य लोक इष्टत्वादित्यर्थः । प्रकारान्तरेण व्याख्यान्ति-अथवेति । भूयःपदसूचितमर्थं वदन्ति-तथा चेति । ऋषिब्रह्मकृतमाधनसाधितफलापेक्षया भगवद्दत्तफल उक्तर्पाधिक्यम् ।

—२० तथा-अनुबन्धः । पुनःसंबन्ध इत्यर्थः ।

सुखार्थः—आत्मन एवेदमिति वाक्यस्य सर्वमाप्नोतीति परवाक्येनैकरूपत्वमस्तीति न लोकान्तरसंबन्धो वक्तुं शक्यः । नन्वात्मन एवेदं सर्वमित्युक्त्वा पुनः सर्वमाप्नोतीति किमर्थमिति चेत् । हेतुबाहुरूपे सति दादृर्चादिति ॥ ५२ ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ३।३।५३ ॥

—२२ उक्तेर्धे-नैवेणु लोकेषु कामचारो भवतीत्यर्थस्यालीकिकत्वरूपेण ।

सुखार्थः-अतः एवैके शास्त्रिनो भगवतो एकशरीर आविर्भावात्तेन सह कामोपभोगस्वपिकां सोऽभ्युते सर्वानिति श्रुतिं पठतीति ॥ ५३ ॥

इति सप्तदशमाधिकरणम् ।

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ३।३।५४ ॥

पूर्वाधिकरणान्त्यसूत्रे तैत्तिरीयश्रुतिः संमतिरुपेक्षा तत्प्रसंगात्तदर्थ-विचारावेदमाधिकरणम् ।

२६०-१२ तदुपयोगिविषयादिकं वदन्ति-नग्निति ।

—१४ इतरनिरपेक्षं-इतन्साधननिरपेक्षम् । तत्-ब्रह्मज्ञानम् । तथा-परमापकम् ।

—१६ अनेकैत्यादि । यमेवैष वृणुते, नायमात्मा ब्रह्मिनेन लभ्यः, भक्त्या मामभिजानाति, भक्त्याइमेकया ग्राह्यः इत्याद्यनेकप्रमाणैर्ब्रूयिता । ज्ञानशेष-ज्ञानाङ्गम् ।

—१८ ऋगुक्तेत्याहिति । श्रोतृसंमुखं पुरुषोत्तमसाक्षात्कारवद्भिः सत्यं ज्ञानमनन्तमित्येषा ऋगुक्तेत्यर्थः । तत्र-तस्यामृचि । ग्रहणपद इति । अनन्तं ब्रह्मोति सह ब्रह्मणेति च वाक्योक्ते ब्रह्मपदे । ज्ञायेते इति । एतच्चानन्दमया-धिकरणद्वितीयवर्णकव्याख्यानरीत्या ज्ञेयम् ।

—२१ ऋचि परमं ध्योमेति पदद्वयं ज्ञानशेषभूतब्रह्मपरमित्याशयेन ऋगर्थमाहुः- तथाचेति ।

—२२ व्यतिरेक — अभावः । तद्भावाभावेत्यादिति । तद्भावस्य पुरुषोत्तमाधिष्ठानविशिष्टसर्वात्मभावस्य अभावित्वात् । यमेवैष इत्यादि-श्रुत्युक्तवरणकारणस्याभावेनासंभवेत्त्वादित्यर्थः ।

२६१—१ ज्ञानविषयत्ववदिति । ज्ञानिना चेत्तसि यथाहरविषयकं ज्ञानमाविर्भवति तथाविर्भावोप्यस्त्वित्यर्थः । तदतिरिक्तं-ज्ञानविषयत्वा-तिरिक्तम् ।

—२ तद्ब्रह्महायां-ज्ञानाविर्भावयुक्तज्ञानियुहाया तादृशपरमव्योमा-विर्भावो न भवतोत्यर्थः । यस्मै भक्तायेति । एवं च यस्य पादृशी वरणस-र्वात्मभावादिसामग्री तस्मिंस्तादृशलीलाविशिष्टं स्वरूपं प्रादुर्भावयति यमुर्न त्वनिपमेनेति न काप्यनुपपत्तिरिति भावः ।

—५ वैकुण्ठलोकयत्-वैकुण्ठलोकयुक्तम् । ननु नेदमुपपत्तमक्षरस्या-दृश्यत्वादियुगकत्वेन श्रुतावुक्तत्वादित्यत आहुः- यनेति ।

—६ अधःकक्षस्य तस्य-निकृष्टस्य तस्य । तथात्वे-कक्षपत्वे ।

—७ विद्वन्मण्डने चेत्ति । पतेनार्यं धन्यो माप्यरूपां विद्वलेशैर्विर-चितः । एतद्विषये पूर्वं (पृ २८१) बहु प्रपञ्चितमतोत्र विरभ्यते । अक्षरस्वरूपं विशदयितुं विचारयन्ति-नन्याति ।

—१० पद्भ्यां द्वावित्ये-कृत्रिमत्वे । इयं-उक्तविकल्परूपा ।

—११ तथा-नानाविधम् ।

—१४ इत्यादिरूपा-अक्षरस्य नानाविधत्वप्रतिपादिका ।

२६२-३ निर्णोतमिति । एवं च स्वरूपस्योक्तस्वरूपेण भगवदिच्छा-धिकारिभेदेन विविधानां विविधतया भानात्त काप्यनुपपत्तिरित्यर्थः ।

सूत्रार्थः-ज्ञानिनां हृदये परमव्योमाविर्भावो न भवति, वरणाभावेन भगवद्भावस्याभावात् । ननुपलब्धिचदाविर्भावोपि स्यादिति चेत् । यतो यथा ज्ञानं साधनेन साध्यं तथा वरणं साधनेन साधयितुमशक्यमिति ॥५४॥

अङ्गाववद्वास्तु न शाखास्तु हि मतिवेदम् ॥ ३३।५५ ॥

—४ निदर्शनत्वेन-दृष्टान्तत्वेन ।

—६ अथवद्वाः-वृताः ।

—७ तदाहुः-अथबन्धनमिति ।

—८ इत्यादिरूपं वरणमिति । होत्रादितत्परमकर्तृनियमनरूपो विभागः । किमुतिकन्यायेन प्रकृतं विवृण्वन्ति-तथा चेति ।

—१५ इच्छैव-भगवत्सत्तत्फलदित्सीव ।

सूत्रार्थः—यथा यजमानेन होत्रार्थं वृता ऋत्विजः सर्वशास्त्रीय-कर्मानुष्ठानसमर्था अपि वरणानुसारं तत्तच्छास्त्रीयमेव कर्म कुर्वन्ति तथात्र भगवता वरणाभावाज्ज्ञानिनां हृदि परमध्योमाविर्भावो नेति ॥ ५५ ॥

मन्त्रादिवद्वाविरोधः ॥ ३३।५६ ॥

—१९ तथैव-भगवदिच्छानुसारं ज्ञानमार्गादिसंपादनानन्तरम् ।

—२० तथा-विनियोगः ।

—२१ एक एव-व्यावृत्तिरूपः । द्वयोरिति । शक्तौ देवीरिति मन्त्रो मार्जनशानप्रसादनेतिकार्यद्वय उपयुज्यते । एकत्रेति । मूर्धो ज्योतिरिति मन्त्रः मातरग्निहोत्रहोत्रे ।

—२२ तथाप्रापीति । एवमेव भगवद्वरणस्थलेपि । एकमेव वरणं कश्चित्कर्मज्ञानद्वारा भक्तिं दत्त्वेनमुद्गरिष्य इत्याकारकं कश्चिदेकद्वारा भक्तिं दत्त्वेन भक्तमुद्गरिष्य इत्याकारकं तेन नानुपपत्तिशङ्केत्यर्थः ।

२६३-३ ननु पूर्वाक्तव्याख्याने को दोषो येनाथवेत्यादि विधान्तरेण व्याख्यायत इत्याकाङ्क्षायां तस्मिन् व्याख्याने संभावितं दोषमाहुः-यद्यपीति । इतरनिष्ठा-कर्मज्ञानादिनिष्ठा । न दोष इति । दृष्टान्तविषयं नेत्यर्थः ।

—४ नीचकक्षापादनमिति । पक्षान्तरम्-अकारानिदर्शनपक्षः । पर्व च साक्षान्मोक्षदापि प्रणवस्य ह्युदकामसाधककर्माङ्गमन्त्रादानुपयोगवत् घृतस्यापि ज्ञानादिनिष्ठान्तरसंबन्धी मर्यादाभारक्षणार्थत्वात् दोषावह इत्यर्थः ।

—६ काचिविति । दृष्टान्तस्तु वादिनिप्रहायेति सूत्रकाराशय इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—शास्त्रविधानानुसारं यथैक एव मन्त्रो बहुकर्मासु विनियुज्यते कश्चिद् द्वयोः कश्चिद्वेकत्रैव कर्मणि तथा भगवदिच्छया जीवोपि कश्चित्क-

मनिष्ठाप्राप्त्यनन्तरं वरणेन भक्तिनिष्ठां प्राप्नोति कश्चिन्नु ज्ञाननिष्ठामेव प्राप्य
तथा कश्चिन्नु प्रथमत एव भक्तो म्रियत इति न विरोध इति ॥ ५६ ॥

इत्यष्टादशमाधिकरणम् ।

भूम्नाः ऋतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥ ३।३।५७ ॥

—९ प्रासंगिकं विचार्य पुनः प्रकृतशेषं विशारयितुमधिकरणं तदुपयोगि
संशयादिकमाहुः—नन्विति ।

—११ तद्व्यत्-भूमस्वरूपम् ।

—१५ स भावः—सर्वात्मभावः ।

—१८ सिद्धान्त इति । भूमपदेन सर्वातिशायी सर्वात्मभावसहितः
परमात्मोच्यते । यथा घटेन जलमानयेति वाक्ये घटपदेन छिद्रादिरहित-
घटस्यैव ग्रहणम् ।

२६४-६ उच्यते-भाविस्वरूपमादायोच्यते । इदं भाविस्वरूपमादा-
योक्तुं न विद्यमानस्वरूपमादायेत्पत्र गमकमाहुः— अत्रैत्यादि । श्रुतिस्तु-
यो वै भूमा तत्सुखमित्यस्यानन्तरं पठ्यमाना ।

—८ न वदेदिति । अयमर्थः । यदि भूमपदेन मोक्षावस्थाभिप्रेता
स्याच्छ्रुतेस्तर्हि सा त्रिविधा वृत्तीर्न वदेत् । तत्र प्राणादिनामान्तानां च
संबन्धं न वदेत् । मोक्षावस्थायामेतदुभयभावात् । तथैव भूमपदेन जीव-
न्मुक्तिरपि नाभिप्रेता यतीत्र श्रुतावात्मनः प्राणा इत्युक्तं तदसंगतं स्यात् ।
जीवन्मुक्तौ तु प्रारम्भवशात्पूर्वप्राणानामेव सत्त्वात् । अयमर्थः पूर्वाधिकरणेन
गतार्थं इत्युच्येराहुः—यदेति ।

—९ श्रूयन्ते-साहित्यग्रन्थेषु भरतसूत्रादी चोच्यन्ते ।

—१० अलौकिकज्ञानादिभ्यः- लौकिकविक्षणाक्षरज्ञानविदेहमुक्तिर्जी-
वन्मुक्तिभ्यः ।

—१५ व्यातञ्चनं-दधिभावाद्यं पयस्याम्लद्वयनिक्षेपः ।

—१७ लौकिकप्रमाणाप्राप्तत्वादिति । वेदेन तथा कर्तुमादिष्टत्वा-
दित्यर्थः । अलौकिकतत्प्राप्तत्वात्-वैदिकप्रमाणवोधितत्वात् ।

—१९ तादृष्यं-आरण्यसिंहरूपत्वम् ।

—२१ भगवद्भाववदित्यादि । भगवति भाववान् विगाडभाववान्यौ
भक्तस्तप्रीतिं संपादयितुमित्यर्थः । अर्हतीति । तदुक्तं कामसूत्रसमाधि-
ग्रन्थे वात्स्यायनेन ।

तदेतद्ब्रह्मचर्येण परमेण समाधिना ।
विहितं लोकपात्रार्थं न रामार्थोस्य सविधिः ॥
रक्षन् धर्मार्थकामांस्त्रीन् संपश्यन् लोकवर्तिनीम् ।
अस्य शास्त्रस्य तत्त्वज्ञो भवत्येव जितेन्द्रियः ॥

इति ।

—२२ अत्र—उक्तार्थस्य प्रकृतश्रुत्याभिप्रेतत्वं ।

२६५-२ तथात्वं—सर्वसाधनाधिक्यम् ।

सुप्रार्थः—सर्वात्मभावस्य सर्वोत्कृष्टत्वं ज्ञेयम् । किञ्च यथा दर्शपूर्ण-
मासादिषु द्रोहनादिकर्मणां लौकिककर्मतुल्यत्वेऽपि लौकिकत्वं न तद्वत्स-
र्वात्मभावस्य न लौकिकत्वम् । आत्मनः प्राणा इति श्रुतिः सर्वात्मभाव-
वतो भगवत एव सर्वमिति दर्शयतीति ॥ ५७ ॥

इत्येकोनविंशमधिकरणम् ।

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ३।३।५८ ॥

—५ संगतिं श्रोतयन्तोपिकरणमवतारयन्ति—पूर्वाधिकरणैरिति ।

—६ समस्येति । समुदायेनेत्यर्थः ।

—८ अनुपासनालक्षणेत्यादि । अनुपासना—उपासनाभावस्तत्त्वरूपाव-
हासंभवात् । अस्या अपि—एकस्या अपि ।

—११ आकारकर्मणामिति । आकारा हस्तपादादियुक्ताः कर्माणि
राक्षणहननादीनि । तेषामित्यर्थः ।

—१२ सूचित इति । एवं च व्यस्तोपासनेव कार्येति सिद्धम् ।

सुप्रार्थः—सर्वावतारेषु पृथग्वोपासना कार्या न सर्वावतारविशिष्टस्यै-
कस्यैव ब्रह्मणः । तत्तत्त्वरूपसंबन्धिनां मन्त्राणामाकाराणां चरित्राणां च
भेदादिति ॥ ५८ ॥

इति विंशमधिकरणम् ।

विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ॥ ३।३।५९ ॥

—१५ अग्रिममधिकरणमवतारयन्ति—पार्थक्येनेति । विचार्यत इति ।
उपोद्धातसंमस्येत्यर्थः ।

—१८ आविशिष्ट—समानम् ।

—२० अग्रयोजकत्वात्—फलभासावप्रयोजकत्वात् ।

—२१ विकल्प एवेति । समुच्चये प्रयोजकत्वदोषात्त्या विकल्प एव
भेद इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—पृथक्तया कर्तव्यानामुपासदानां विकल्पो न तु समुच्चयः ।
मोक्षफलसिद्धी सर्वासां साम्यादिति ॥ ५९ ॥

इत्येकविंशमधिकरणम् ।

काम्यास्तु यथाकार्षं समुच्चयैरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥३॥३६०॥

२६६—२ अविशिष्टफलत्वाभावात्-समानफलत्वाभावात् ।

—३ श्रूयत इति । यथा भार्गव्यां वियायां-य एवं वेद प्रतितिष्ठति,
अन्नवानन्नादौ भवति महान् भवतीत्यादि श्रूयते । तथैव-सकलफल-
कामनावत्तया ।

—४ न समुच्चयैरन्निति । एवं च समानफलकमुपासनान्तर नानुष्ठेय-
मित्यर्थः । श्लिष्टप्रयोगेत्यादि । सूत्रे नवेत्यनेन श्लिष्टः प्रयोगः कृतः इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—काम्योपासनास्तु तु कामनानुसारं समुच्चयः । यत्र त्वेकपदेवोपा-
सनया स्वेष्टानेकफलसिद्धिस्तत्र हेत्वभावात्समुच्चयो नेति ॥ ६० ॥

इति द्वाविंशमधिकरणम् ।

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥३॥३६१॥

—११ प्रसङ्गसंगत्याधिकरणमिदमित्याशयेनाहुः । प्रधानेष्विति । एका-
र्थसाधकानां-एकफलसाधकानाम् ।

—१३ तदेव-उपासनमेव ।

सूत्रार्थः—यत्र पदद्वयविशिष्टमुपासनमाज्ञातं तत्र तदङ्गविशिष्टं कार्यं न
त्वन्पत्राज्ञातानामन्यत्रोपसंहारः कार्य इति ॥ ६१ ॥

शिष्टेथ ॥ ३॥३६२ ॥

—१५ अत्र-अन्योपासनाङ्गानामन्यत्र समुच्चयाभावे ।

सूत्रार्थः—तदङ्गानां तत्रैवोपदेशादन्यत्रोपासने प्रमाणाभाव इति ॥६२॥

इति त्रयोविंशमधिकरणम् ।

समाहारात् ॥ ३॥३६३ ॥

—२२ सूत्रप्रयोजनमाहुः-कर्ममार्गीयेत्यादि । कर्माङ्गतया कर्ममार्गी-
यसामायुपासन इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—ज्ञानमार्गं सर्वावतारधर्माणां समाहारात्सर्वधर्माविशिष्टोपासनं
कार्यमिति ॥ ६३ ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ३।३।६४ ॥

सूत्रार्थः—ऐश्वर्यादियुगास्तु सर्वावतारेषु श्रूयन्त इत्येकस्मिन्नवतारे सर्वा-
वतारधर्मोपसंहारो युक्त इति ॥ ६४ ॥

इति चतुर्विंशमधिकरणम् ।

न वा तत्सहभावश्रुतेः ॥ ३।३।६५ ॥

२६७-१० प्रसङ्गसंबन्धाधिकरणमवतारपन्ति-नान्विति । एवमुपासनं-
सर्वरूपत्वेनैकावतारोपासनम् ।

—१२ चेत्स्यादिति । दर्शपूर्णमासाम्यामिद्वा सोमेन यजेतेतिवद्
सहभावः श्रुतः स्याद्येदित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—एकावतारे सर्वावतारयुक्तोपासनौच्छिन्नी न नित्या । रूपाणां
नियतत्वेन तत्सहभावाश्रवणादिति ॥ ६५ ॥

दर्शनाच्च ॥ ३।३।६६ ॥

अत्र सूत्रे पूर्वसूत्रात्तत्पदमनुवर्तते ।

—१६ मत्वा-निश्चिन्य ।

—१८ पतद्दृष्टान्तेन-दर्शनदृष्टान्तेन ।

—१९ व्यासहृदयं-व्यासाभिप्रायः ।

—२१ ननु यद्येकस्यैव रूपस्य दर्शनं तर्हि सर्वरूपोपसंहारः किमर्थं
बोधित इत्यत आहुः—माहात्म्येत्यादि ।

—२२ कैश्चित्-स्मृतिपुराणवाक्यैः । तदपि-सर्वरूपोपसंहरणमपि ।

सूत्रार्थः—भक्तिमार्गीयस्य स्वधर्मविशिष्टैकावतारोपासनं युक्तं तावत्तैव
फलप्राप्तेरिति ॥ ६६ ॥

इति पञ्चविंशमधिकरणम् ।

इति श्रीमद्ब्रह्मभार्यकृताणुभाष्यव्याख्यायां श्रीधरशर्मकृतायां
बालबोधिन्यां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३।३ ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥ ३।४ ॥

पुरुषार्थोत्तःशब्दादिति वादरायणः ॥ ३।४।१ ॥

२६८-४ चतुर्थपादं व्याचिख्यासवः प्रसङ्गसंगतिं बोधयितुं पूर्वपादार्थ-
मनूयैतत्पादार्थमाहुः-उपसत्ताभेद् इत्यादिना ।

—६ प्राप्नोतीति ।

यज्ञो क्षानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

इति गीतावाक्यात्कर्मोपसंहार उपासनोपकारकृतया प्राप्नोति । न धेति ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति श्रुत्या साधनान्तरनिरासात्कर्मोपसंहारो न
प्राप्नोतीति वैत्पर्यः ।

—७ विधिपक्षे-उपसंहारप्राप्तिपक्षे । अस्य-सर्वात्मभावस्य ।

—८ निषेधपक्षे-उपसंहारनिषेधपक्षे ।

—१६ शब्दशब्दप्रयोगे तात्पर्यमाहुः-अत्रेत्यादिना ।

—२२ अभिमतं-तात्पर्यतया संमतम् ।

—२३ अप्रामाणिकत्वम्-वेदादिप्रमाणतात्पर्यानिभिन्नत्वम् । स्वनाम-
वादरायणेति धौगिकनाम । शैलीयमाचार्याणां यत्स्वनामग्रहणसमये योगि-
कनाम गृह्णन्ति । अतएव महाभाष्ये स्वनामग्रहणप्रसंगे पतञ्जलिना गोन-
र्द्विषस्त्वेवमाहेति तत्र तत्रोक्तम् । तेन च

आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च ।

श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः ॥

इति स्मृतिनिषेधोपि परिपालितो भवति । स्मृतेः नास्तत्रिकनामग्रहणस्यैव
निषेधात् ।

—२४ तत्रैव-वेदादिप्रमाणशब्द एव । भरुः-आसाक्तिः ।

२६९-१ अन्यैः साधनैः-मर्यादामार्गोपकर्मज्ञानविहितमकिरूपैः
साधनैः ।

—३ एवं सति-उक्तार्थस्य सूत्रतात्पर्यविषयीभूतत्वे सति । एवं च
व्याख्यानद्वयेन केवलविवीच्य पुरुषार्थपर्यवसायिनी । पुरुषोत्तम एव परम-
पुरुषार्थ इति बोधितम् ।

सूत्रार्थः-अतः परं तान्यादिस्थतःपदघटितश्रुतिवाक्यात्पुरुषार्थो भंगवा-
नेवेति वादरायणमतमिति ॥ १ ॥

शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ॥ ३।४।२ ॥

—१ प्रत्ययतिष्ठत इति । पूर्वोक्तार्थं जैमिनिः प्रतिकूलतयावस्थितो भवतीत्यर्थः ।

—११ कर्मशेषत्वात्-कर्माहत्वात् । तत्स्वरूपेति । विष्णुरूपेत्यर्थः । तत्-माहात्म्यम् ।

—१४ श्लोकं-कीर्तिम् ।

—१६ धर्म-कवचम् । भ्रातृव्याभिभूत्यै-शत्रुपराजयाप । अयमर्थो जैमिनिना चतुर्थाध्यायतृतीयपादे वर्णितः ।

सून्यार्थः-यथा इत्यनुष्णकर्मस्वर्थवादः । तथात्मनिरूपणं वेदान्तमते षडुपसंबन्धपर्यवादादस्त्विति जैमिनेर्मतामिति ॥ २ ॥

आचारदर्शनात् ॥ ३।४।३ ॥

—१९ प्रयजन्ति-संन्यस्यन्ति ।

—२१ त्वदुक्तं-जैमिन्युक्तम् ।

—२२ उत्तरं-जैमिन्यभिमतमुत्तरम् ।

—२४ आचारप्रदर्शनस्य हेतुमाहुः-ग्रहविदामपीति ।

—२५ मनुत इति । यदेव विषया कृतेतीति श्रुतेः ।

२७०-२ उक्तश्रुतिस्तु-तमेव विदित्वेति श्रुतिस्तु ।

सून्यार्थः-वासिष्ठोदिवद्भ्रजानिनामप्यग्निहोत्रायाः आचारदर्शनाज्ज्ञानेन कर्मबाधो नेति ॥ १ ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ३।४।४ ॥

सून्यार्थः-जनको ह धेदेह इति श्रुतेर्ब्रह्मविदा जनकेन यज्ञकरणाज्ज्ञानेन कर्मबाधो नेति ॥ ४ ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ३।४।५ ॥

सून्यार्थः-तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते इति श्रुती ज्ञानकर्मणाः साहित्येन फलारम्भपर्यदर्शनात् ज्ञानेन कर्मबाध इति ॥ ५ ॥

तद्गतां विधानात् ॥ ३।४।६ ॥

—१६ कल्पश्रुत्या-पात्रिकसूत्रेण ।

सुवार्थः- ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मेति कल्पसूत्रेण ज्ञानवतो ब्रह्मत्वेन वरणरथना-
ज्ज्ञानं कर्मशेषमेवेति ॥ ६ ॥

नियमाद्य ॥ ३।४।७ ॥

—१८ विरजेत्-ससाराद्विरक्तो भवेत् ।

—२० शेषशेषिमाद्य इति । कर्म शेषे ज्ञानं शेषम् । एवं च न ज्ञानस्य
कर्माङ्गत्वमित्यर्थः ।

—२४ सोमर्षीयः- सोमपानम् । तस्याग्रे-कर्मपाने ।

२७'-२ नियतस्य-वेदेन नित्यतया बोधितस्य ।

—४ स्मृतिः- गीतावाक्यम् । प्राप्ते- जैमिनिमतो ज्ञानस्य कर्माङ्गत्वे
प्राप्ते ।

सुवार्थः- यावज्जीवमधिहोत्रनियमात्कर्माकरणे प्रायश्चित्तविधानात्
ज्ञानं कर्माङ्गमिति ॥ ७ ॥

अधिकोपदेशात्तु वादरायणस्यैवं तददर्शनात् ॥ ३।४।८ ॥

—५ प्रतिवदति- व्यासो जैमिनिमतं खण्डयति ।

—७ पूर्वपक्षं-इज्यस्वादीश्वरः कर्माङ्गमिति जैमिनिमतम् ।

—८ कर्मसाम्यमिति । ब्रह्मणि कर्मसमन्वमित्यर्थः ।

—९ तच्छेषत्वं-कर्माङ्गत्वम् ।

—१५ इत्यादीति । बृहदारण्यके शरीरब्राह्मण इयं श्रुतिः पठ्यते ।
एवं सति-अनया श्रुत्या तृतीयात्रिमक्यन्तरेण यज्ञादीनां साधनत्वकथ-
नात् कर्मणां भगवज्ज्ञानाङ्गत्वे कथिते सति । यज्ज्ञानसाधनत्वं भगवज्ज्ञान-
साधनता । तस्य-भगवतः ।

—१६ तद्वेदनशेषत्वं-तज्ज्ञानाङ्गत्वम् । अयं भावः । यस्य भगवतो
ज्ञाने यज्ञादिकर्माणि साधनानि स भगवास्तज्ज्ञानं वा कर्मशेषं कथं
भवेत् । अतो यत्सिद्धं तदाहुः-एतेनेति ।

—१७ प्रत्युक्तं-समाहितम् । तद्विशिष्टस्येति । इज्यत्वेन यद्ब्रह्मज्ञानं
तद्विशिष्टस्य कर्मण इत्यर्थः । तदशेषत्वमिति । न तदनङ्गत्वम् । अपि तु
ज्ञानस्य कर्माङ्गत्वमेवेति पूर्वपक्षः ।

—२२ तदसंभवात्-यज्ञादिकर्मासंभवात् । नन्वीश्वरस्य कर्तृत्वं शते
पञ्चाशदिति न्यायेन यज्ञादिष्वप्यस्ति यतो यः सृष्टिं करोति स तदन्तर्मन-
यज्ञादीनपीति तस्य कर्मशेषत्वसंभव इत्यत आहुः-यश्चेति । य.-ईश्वरः ।

—२३ तथात्वं-कर्मशेषत्वम् । जीवब्रह्मीकपरूपमेकदेशिमतमादाय शङ्कासमाधाने रचयन्ति-न चैतयोरित्यादिना ।

—२४ तथात्वस्य-कर्मशेषत्वस्य ।

—२५ निरस्तत्वादिनि । जीवब्रह्मणोरौपाधिको भेदो वस्तुतस्त्वभेद इति मतं द्वितीयाध्यायतृतीयपादे-अंशो नानाव्यपदेशात्-(ब. सू. २।३।४३) इति ह्यत्र निरस्तम् । पुनः श्रुत्यन्तरमादाय कर्मशेषत्वं निरस्पन्ति ।

२७२-१ न कर्मणोति । इयं श्रुतिर्बृहस्पारायणोपनिषद्यगोरणीयानित्य-
तुवाये ।

—१४ भक्तिमार्गस्य चेति । चकारो ज्ञानमार्गं समुच्चिनोति । मतान्त-
रीपस्पेतव्याख्यानस्यासुक्तत्वं बोधयन्ति-श्रुतय इति ।

—१५ न व्याख्यानमिति । ध्रुवयः शारीरादधिकं परमात्मानं दर्श-
यन्तीति व्याख्यानमयोग्यमित्यर्थः ।

—१६ तन्मतं-जैमिनीयं मतम् । सोऽपि निष्कान्तकर्मणां परंपरया ज्ञान-
मार्गं उपयोमोऽपि ।

सुप्रार्थः—जैमिमतमसुक्तम् । न वा अयामिति श्रुत्या भगवतः सर्वाधि-
क्येन कथनात् । एवं वादरायणेन कर्मादिभ्य आधिक्येनेव भगवतो भक्ति-
मार्गस्य तत्संबन्धिसर्वात्मभावस्य चानुभवस्य गृहीतत्वादिति ॥ ८ ॥

तुल्यं दर्शनम् ॥ ३।४।९ ॥

—२१ ब्रह्मण इति । इदमुपलक्षणं तेन ब्रह्मणो ब्रह्मविद्यायाश्चेति
बोध्यम् ।

—२२ त्यागदर्शनात्-कर्मत्यागदर्शनात् ।

—२३ एतेनेति । ब्रह्मविद्भिः श्रुकादिभिः कर्मत्यागकरणात् । यद्विद्वा-
भगवज्ज्ञानिनाम् । तस्य-भगवतः ।

—२५ अतथात्वात्-असमर्थत्वाभावात् ।

सुप्रार्थः—यथा जनकादीनां कर्मकरणं तथा श्रुकादीनां कर्मत्यागो
दृश्यते । एवं आचारस्य तुल्यत्वाज्ञानं न कर्माहुमिति ॥ ९ ॥

असार्धत्रिकी ॥ ३।४।१० ॥

२७३-३ एतन्न स्मेति । इयं श्रुतिर्बृहदारण्यके शारीरव्याख्ये । एताव-
दिति तु तत्रैव भैत्रेयीव्याख्ये ।

सुभार्यः—सर्वब्रह्मविद्भिः कर्म क्रियत इति तु श्रुती न निरूप्यतेतो-
 सार्वत्रिकी श्रुतिरिति ॥ १० ॥

विभागः शतवत् ॥ ३।४।११ ॥

—१६ निरूपयन्ति—बोधिकेत्यस्य पदस्य श्रुतिरित्यनेन संग्रहः ।

—१७ अत एव—अधिकारतारतम्याभिप्रायादेव ।

—१८ प्रकृते—कर्मसंग्यास्तद्विभागे ब्रह्मविदाचारद्विभागे वा ।

—१९ अथ—मगदद्वादतारतम्ये ।

सुभार्यः—यथाधिकारितारतम्येन तैत्तिरीयश्रुती शतगुणितानन्दा उक्ता
 पूर्वं जनकशुकादिकर्मत्यागत्यागहेतुर्भगवदनुग्रह एवाधिकारतारतम्यरूप
 इति ॥ ११ ॥

अध्ययनमात्रवत्तः ॥ ३।४।१२ ॥

—२६ प्रत्ययस्य—ब्रह्मिष्ठेतिपदगतेष्वन्वप्रत्ययस्य ।

२७४-३ ननु तादृशाध्ययनवान् दुर्लभस्ततश्च प्रतिपक्षान्तभाविदर्श-
 पूर्णमास्योरसंपत्त्यापत्तिरित्युच्येराहुः—अथवेति । ब्रह्मविदः—शाब्दापरो-
 क्षब्रह्मविद्यावतः

—४ तद्वन्तःपातित्येन—वेदान्तर्मतत्वेन ।

—५ अथर्जनीयत्वादिति । ब्रह्मज्ञानमनायत्वा प्राप्तं भेदित्यर्थः ।

—७ तथा सति—शब्दतः शर्करारसप्रत्यक्षे सति । तत्कार्यं—
 शर्कराकार्यम् ।

—८ एवमिति । शर्कराशाब्दज्ञानेन पित्तोपशमस्तु न भवतीत्यर्थः ।
 अतः—उपनिषच्छाब्दज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानत्वाभावात् ।

सुभार्यः—वेदाध्ययनमात्रवतः कर्मण्यधिकारो न तु ब्रह्मनिद्रोपीति ॥१२॥

नाविशेषात् ॥३।४।१३॥

—१९ आश्विनमित्यादीति । आश्विनं धूम्रट्टलाममालभेतेत्यादि-
 श्रुतिभ्यः ।

—२० त्वाम इतीति । एवं च यथा कर्मकरणश्रुतावकरणानिन्दा श्रूयते
 न तथा त्यागश्रुताचित्ति भावः ।

—२४ तत्कृतिनियमः—कर्मकरणनियमात् ।

—२५ व्याख्यानान्तरगाहः—अथवेति । द्वितीये तास्मिन्—रुमप्राप्ते गृहस्थाश्रमे ।

—२६ तत्र—कर्मकरणे ।

—२७५-१ उत्सूर्ण—सुप्रादहिरेव ।

—२ निर्विद्येत—वैराग्य लभेत । अस्मिन् द्वितीयव्याख्याने यतिगृहस्थ-योर्वैराग्ये विशेषाभावात्कर्मनिरपेक्षतयेव ब्रह्मविद्यासंभवात्कर्मणामप्रयो-जकत्वाच्च कर्मापेक्षेति भावः ।

—६ पतेनेति । वैराग्यहेतुवकर्मत्यागनाप्रस्यैव ज्ञानहेतुत्वेनेत्यर्थः ।

—८ तच्छेषत्वं—कर्माङ्गत्वम् ।

सूत्रार्थः—न कर्मणेति श्रुती मोक्षप्राप्ते कर्मत्यागनियमदर्शनात्कर्म-निषासकतत्प्रागबोधकयोः श्रुत्यभिमतत्वाविशेषाच्च कर्मनियमो बाधक इति ॥ १३ ॥

स्तुतयेनुमतिर्वा ॥३॥४॥१४॥

—९ उत्सूर्णं किञ्चिदाशङ्क्य निराकृतं सूत्रकृतेति मन्त्रानाः सूत्रमवतार-यन्ति-अपोति । आहिलतया—अन्धश्रद्धाग्रहाविष्टतया ।

—१२ पतादशाविति । उत्कृष्टावित्यर्थः ।

—१४ उक्तानुपपत्तिभिरिति । कर्मत्यागबोधकश्रुत्यनुपपत्तेरित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—ब्रह्मिष्ठस्य ब्रह्मत्वेन दर्शपूर्णमासयोः स्तुत्यर्थं ब्रह्मविदोनुमति-स्तत्र न तु तस्यैवाधिकार इति नियम इति ॥ १४ ॥

कामकारेण चैके ॥३॥४॥१५॥

—१६ ब्राह्मणस्य—ब्रह्मविदः ।

—१८ स च—निषेधः । प्रातिपूर्वक इति । अभावज्ञान प्रति प्रतियोगि-ज्ञानस्य कारणत्वात् ।

—२० परानुग्रहार्थमिति । परेण केनचित्प्रार्थिते सति तदिच्छापूर-णार्थं स्वेच्छापूरवकं ज्ञानिनः कर्मत्वर्थः । इच्छामात्रेणेति ।

‘ शौचमाचमनं स्नानं न तु चोदनया चरेत् ।

अन्यांश्च नियमान् ज्ञानी प्रथाहं लीलये श्वरः ॥

इति भगवद्भाष्यात् ।

—२३ प्रकारान्तरमाहुः—अथवेति ।

—२४ प्राप्तबुद्धिदास्यो.—प्राप्तयोर्वृद्धिद्वयामयो ।

सूत्रार्थः—परानुग्रहार्थमिच्छया यत्करणं तेन प्राप्तयोर्गुणदोषयोर्निवारणार्थमेतदेष नित्यो महिमेति वाक्यमेके ज्ञासिनः पठन्ति न त्वेतावता कर्मकरणमिति नियम इति ॥ १५ ॥

उपमर्दं च ॥ ३।४।१६ ॥

—२७६-५ उपमर्द—विनाशम् ।

सूत्रार्थः—तत्केन कं पश्योदित्यादिर्नके ज्ञासिनोऽण्टप्रह्वभाने कर्म तदधिकारादीनामुपमर्दं पठन्ति । एवं च ज्ञानस्य कर्माङ्गत्वं निरस्तमिति ॥१६॥

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ ३।४।१७ ॥

—१२ रागितद्रहितेति । संसारासक्तो रागी ताज्जितश्चेति विषयभेदेन । भगवदनुग्रहेत्यादि । भगवदनुग्रहविशेषाज्जायमाना चित्तशुद्धिस्तादृशेषाज्जायमानमुपनिषदर्थपरिज्ञानम् ।

—१६ उरी कार्य.—स्त्रीकार्यं ।

—१७ तद्धतां—तानिनाम् ।

—१८ तदाश्रमीणमिति । शौचात्तमनस्तानाटप्राग्भक्षणादिरूपं मन्यासाश्रमकर्म । त्रिपरीतः ब्रह्मविद्यायाः कर्माङ्गत्वाभावरूपः ।

—१९ एतच्छेदमूतं—संन्यासाश्रमीणकर्माङ्गभूतम् । तदसहकृतं चैराग्यासहकृतम् ।

—२५ धर्मिग्राहकमानविरोधादिति । धर्मि—कर्मशेषत्वेन मुख्यत्वेन च संदिह्यमानं ज्ञान तद्ग्राहकमानं तत्स्वरूपव्योधिक्रा श्रुतिः सा मोक्षरूपफलं प्रति ज्ञानं साक्षादेव कारणमिति वदति तेन ज्ञानस्य कर्मशेषत्वाङ्गीकारे तस्या विरोध इत्यर्थः ।

२७७-१ एवं—वेवलं ज्ञानस्य कारणत्वे ।

—४ पञ्चम्या—संन्यासयोगादिति पञ्चम्या ।

—६ पुष्टिमार्गं इति । एवं च मार्गभेदात्त दोष इत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—यदहरेव विरजेदिति श्रुत्या संन्यासाविधानात्संन्यासिषु कर्माभावोद्भवित्यर्थः । एवं च कर्माङ्गत्वं ज्ञानस्य न । ज्ञानस्वरूपस्य श्रुत्येकरात्म-पिगम्यत्वात्संन्यासाश्रमकर्मशेषत्वमपि ज्ञानस्य नेति ॥ १७ ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ ३।४।१८ ॥

—१० स्थूणानिखननन्त्यापेऽ पूर्वांक्रमेव सिद्धान्तं दृडीकृतुं जैमिनिमत-
मुत्थापयति सूत्रकार इत्याशयेन पूर्वसिद्धानुवादपूर्वकं व्याख्यान्ति-ऊर्ध्व-
रेतःसु चेति । तस्य-ज्ञानस्य ।

—१२ तस्याः—ब्रह्मप्राप्तेः ।

—१३ न तु कर्मणीति । कर्मकरणे तु न तात्पर्यमित्यर्थः । तस्य-
कर्मणः । जीवश्रेयोनिमित्तं-मुक्तिनिमित्तम् ।

—१४ अन्यथा-श्रुतीना जीवश्रेयोर्थत्वाभावे । निषेधविधिरिति । न
फलं मक्षयेदित्यादिरूपोन्वयनिवारणविधिः ।

—१६ मोहकशास्त्रप्रवर्तक इति । तदुक्तं पद्मपुराण उत्तरखण्डे मोहक-
शास्त्रकथनप्रस्तावे ।

द्विजन्मना जैमिनिना पूर्वं वेदमपार्थतः ।

निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम् ॥ १

इति । पराशरोपपुराणेपि

‘ अक्षपादमणीते च का गादे साहस्रयामयोः ।

त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽशुभ्यकशस्त्रेर्नृभिः ॥ १’

जैमिनीय च-

इत्युक्तम् । अङ्गहीन एव-अन्यादिपुस्तक एव । चोदनाबोधकेत्यादि ।
विधिवोपकृष्टिह लोदतव्यदादिप्रत्ययान्तपदाभावात् ।

—२७८-४ अतथात्वात्-विधिसंबन्धमात्रम् ।

सुमार्थः—पूर्वपक्षसूत्रम् । किं प्रजयेत्यादिश्रुतिभिर्माक्ष एव परमफल-
त्वेन परामृश्यते तं परामर्शं जैमिनिर्ज्ञानस्याविधेयमात्रदाविधिरपि च
वापेते । अतो जैमिनिसंमत्या विधिबलाच्च कर्मवागुत्प्रेषमिति ॥ १८ ॥

अनुप्रेषं चादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ ३।४।१९ ॥

—६ तदेव-कर्मम् । ननु साम्यश्रुत्या ज्ञानस्थाप्यावश्यकत्वं प्राप्यते ।

—१२ न नु कर्मापवादस्तथा सति विद्वद्वाक्योक्तज्ञानप्रेददान्तोक्तवद-
ज्ञानस्यापि कर्माङ्गान्यमशक्यवारणमत आहुः-पतदिति । उक्तं व्यासे-
नेति शेषः ।

अ. ३ पा. ४ सू. १९]
मूले पृ. २७८ प. १७]

अणुभाष्ये

—१७ ब्रह्मचर्यादिकानिति । उपनयनाभावाद्ब्रह्मचर्याश्रमधर्मादिकं
नेत्यर्थः । एवञ्च भ्राजिनो लोकमभीप्सन्त इति श्रुतिं दृष्ट्वापि यदेवं निन्दा-
मात्रेण साम्यवचनं व्यासस्य तदापातत एव । फलस्य-आत्मलाम-
रूपफलस्य ।

—१८ एवं-कर्मणां ज्ञानद्वारा मोक्षोपयोगित्वम् ।

—२१ एवं सति-कर्मणामात्मसुखताभक्तत्वे सति ।

—२३ एवं-सकलकर्मणां ज्ञानार्थत्वमित्येवं रूपः ।

—२४ तन्निर्याहकत्वात्-नित्यकर्मसंपादकत्वात् । तच्छेषत्वेन-नित्य-
कर्माङ्गत्वेन ।

—२५ एवं सति-सर्वकर्मणां ज्ञानार्थत्वे सिद्धे सति ।

—२७ तदुच्छेद-आश्रमान्तरोच्छेदः । तद्विधीति । आश्रमान्तरविधि-
र्वैयर्थ्यमित्यर्थः । अनधिकृतं-अनधिकारिणम् ।

२७९-१ समाहितः-समाधानम् ।

—८ ऋणत्रयापाकरणमिति ।

ऋणत्रयमपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

इति श्रुत्युक्तम् ।

—१० बाधक इति । ज्ञानपक्षे बाधक इत्यर्थः । श्रूयत इति । ज्ञान-
विधिरित्यर्थः ।

—१३ इतरज्ञानस्य-ब्रह्मातिरिक्तज्ञानस्य । तथात्वेपि-पुरुषयत्नासाध्य-
त्वेपि ।

—१४ अन्यतः-श्रुत्यतिरिक्तप्रमाणतः ।

—१६ कर्मचोदनास्वप्येतस्सममिति बोधयन्ति-एवमिति ।

—१७ स प्रयत्नः-यागाभित्यङ्गप्रयत्नः ।

—१८ अन्याप्राप्तत्वात्-विध्यतिरिक्तप्राप्तत्वात् । आस्मिन् व्याख्याने
ज्ञानाङ्गत्वेन कर्म कर्तव्यमिति सिद्धम् ।

—२० एतदेव विधिर्वा पारणवद् (ब्र. सू. ३।४।२०) इत्यप्रापि-
प्रतिपार्थ तेनान्यतरवैयर्थ्यं स्यादित्यरुचेराहुः-अथवेति ।

—२३ एवं सति-उभयनिन्दासत्त्वे ।

—२४ मिथोविरोधादिति । कर्माङ्गकामस्य ज्ञानाङ्गशान्त्यादेश्च विरो-
धेनाद्विनीः कर्मज्ञानयोः परस्परं विरोधादित्यर्थः ।

२८०-८ तथात्वाभावेन-कर्मकर्तृत्वाभावेन ।

—९ भर्जनस्येवेति । भूटानां बीजानां प्ररोहाभावाद्भर्जनं यथा व्रीहि-
वपनाङ्गं न भवति तथेति व्यतिरेके दृष्टान्तः । अन्येषां-ब्रह्मज्ञानशून्यानाम् ।

—१० तथात्वात्-कर्मकरणासंभवात् ।

सूत्रार्थः—उत्तरपक्षसूत्रम् । बादरायणोनुष्ठेयं कर्मापवदति । कर्मविधि-
प्यागयोः श्रुत्युक्तत्वसाम्यादिति ॥ १९ ॥

विधिर्वा धारणवत् ॥ ३।४।२० ॥

—१३ एवं सति-कर्माकरणे ज्ञानिनामज्ञानिनां च प्राप्ते सति ।

—१५ तत्साधनत्वेन-समाधिसाधनत्वेन । ततः किंचनेति वाक्यं श्री-
मद्भागवत पकादशस्कन्धे । तथापि चित्तबहिःशक्तिं तत्रैव तृतीयस्कन्धे ।

—१८ तथा-त्याज्यत्वम् ।

—२२ उक्तानुपपत्त्येति । ज्ञानिनामज्ञानिनां च कर्मण्यप्रसक्त्या पूर्वकाण्ड-
वैयर्थ्यमित्यात्मिकयानुपपत्त्येत्यर्थः । स्वानिन्द्यं-श्रुत्यनिन्दितस्तथोच्यते ।
श्रुतिः-पूर्वकाण्डीयश्रुतिः ।

—२३ इतरपदात्-अथेतरे दुःखमित्यादिश्रुतिस्थेतरपदाज्ज्ञानिभिस्त-
बोधकात् ।

—२४ आद्यश्रुतत्वादिति । एवं च ज्ञानिनो न कर्मणेति श्रुत्या कर्म-
त्यागोक्तेर्ज्ञानस्वरूपयोग्यस्यैव कर्मश्रुतिविषयस्यावश्यं प्राप्तेरित्यर्थः । इतर-
निरपेक्षत्वेन-फलजनने कर्मायाकाङ्क्षाकाराहित्येन ।

—२५ स्वैक्योपकारित्वमिति । स्वरूपयोग्याधिकारिणो ज्ञाने चित्त-
शुद्धिद्वारोपयोगित्वमित्यर्थः । नन्वेवं कर्मणां ज्ञानाङ्गत्वेऽपि भक्त्यङ्गत्वे किं
प्रमाणमत आहुः- तथा चोक्तमिति ।

२८१-२ भक्त्यङ्गत्वस्य श्रीतत्त्वं स्पष्टयन्ति-एष नित्य इति ।

—४ तस्यैवेति । तस्यैव पदवित्स्यादिति वाक्यस्थतस्यैवेति पदस्यार्थः ।

—११ सार्धं-पदाविच्छेदापि ।

—१३ साधनत्वात्-निष्कामकर्मणां परंपरया भक्तिसाधनत्वात् ।

—१८ अनियमवाचीति । भगवदनुग्रहसत्त्वे भक्तिः प्रवचनादिकं
नापेक्षते । तदभावे त्वपेक्षत इत्यनियमवाचीत्यर्थः ।

—२० एतेन-पूर्वाक्करीत्या विषयव्यवस्थापनेन ।

—२२ अत एव-साधनत्रलेनाप्राह्यत्वादेव ।

—२६ उक्तसाधनेः-वेदानुवचनादिभिः ।

—२७ तत्कर्तृणां-प्रवचनादिकर्तृणाम् ।

२८२—१ न घदेदिति । एवं च मुनिरित्येकवचनश्रुत्या पूर्वकाण्डो-
पोद्बलनमेव क्रियते न तद्विरोध इति भावः ।

—३ ज्ञानं कस्याचिदेवेति यदुक्तं तत्राशङ्कते-तर्हीति ।

—८ तदेव कुर्वन्तीति । आपातत औत्सुक्यादेव कुर्वन्तीत्यर्थः । ननु
भ्रमेण करणे पापभ्रमेण कृतं प्रायश्चित्तं यथा व्यर्थं तथेदमपीत्याशयेन
शङ्कासमाधाने-नन्वित्यादि ।

सूत्रार्थः-यथा योगशास्त्रे मानसमूर्तेर्धारण साधनत्वेन विधीयत एवं
भक्तिसाधनत्वेनैव कर्मानुष्ठेयमिति विधीयते तेन न पूर्वकाण्डस्य वैयर्थ्य-
मिति ॥ २० ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ ३।४।२१ ॥

—१३ ज्ञानस्तुतिरूपत्वादिति । एवं कर्मसाम्यकथनं ज्ञानांशैर्यथाद-
त्त्वं न वास्तव कर्मसाम्यमित्यर्थः ।

—१४ अन्यथा-ज्ञानिनां कर्माकरणे ।

—१६ निषेधेन-ज्ञानिनां कर्मरुतगुणदोषनिषेधेन । इतरसाधारण्य-
मिति । अज्ञानिनां यथा कर्मजन्यो गुणदोषो तथा ज्ञानिनां नैत्यर्थः ।

—१७ कर्मशेषत्वं-सत्यासाश्रमीणकर्माङ्गत्वम् ।

—१८ पदज्ञानस्य-पदाविदिति श्रुत्युक्तपदज्ञानस्य । विधेयत्वमेवेति ।
यथा प्रतितेष्ठन्ति ह वै य एता रात्रीरुपयन्तीति वाक्ये रात्रिसत्रीयप्रतिष्ठाफल-
कत्वस्यापूर्वत्वाद्द्विधेयत्वं नार्थवादत्व तथात्रापि कर्मफलासंबन्धफलकत्वस्या-
पूर्वत्वाद्द्विधेयत्वमेव नार्थवादत्वमित्यर्थः ।

—२१ तयोः-ज्ञानकर्मणोः ।

—२२ एवं-अन्यार्थकथनम् ।

—२३ प्रेम्णोः-प्राप्तमिच्छोः । पूर्वोक्तशङ्कामनूय परिहरन्ति-यच्चेति ।

—२४ कर्मफलेत्यादि । अभावज्ञानं प्रति प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वा-
त्कर्मफलसंबन्ध विना तन्निषेधोनुपपन्न इत्यर्थः ।

—२५ तरणौ-सूर्ये । यतो वाचो निवर्तन्त इत्यत्राकुतोभयस्य भगव-
ज्ज्ञानफलत्वेन श्रवणात् ततो न्यूनं कर्मफलसंबन्धाभावस्वरूपं तत्प्रयोजनमिति
कथनमसंगतामित्यरुचेराहुः—अथयेति ।

२८३—१ तदाह-महत्त्वमाह ।

—२ आद्यपदेन-एष नित्यो महिमेति वाक्यस्थैपशब्देन ।

—६ तद्भजेत-पदं भजेत ।

—८ सुस्थं-सुसंगतम् ।

सुत्रार्थः—ज्ञानिनोपि कर्मकृतिस्वीकारादेव नित्यो महिमेति श्रुतिज्ञान-
स्यार्थवाद्भास्यमिति चेन्न । ज्ञानिनः कर्मफलासंबन्धस्यापूर्वत्वेन विधित्वात् ।
पर्वं च विधेयत्वमेव तस्य नार्थवाद्भावमिति ॥ २१ ॥

पारिप्लवार्थ इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ ३।४।२२ ॥

—१० अतः परं त्रिसुव्याशङ्कां परिहरति सूत्रकार इत्याशयेनावतार-
यन्ति-अथेति ।

—१४ तेषां-उपाख्यानानाम् ।

—१५ अतथात्वात् । अत्राधान्यात् ।

—१७ धर्मिण एवेति । धर्मिणो ज्ञानस्यैवाप्रयोजकत्वादसिद्धिरित्यर्थः ।
उक्तमित्येति । इत्याहुस्त्वेन पागोपयोगित्वात् सर्वा उपाख्यानश्रुतयः
कर्माङ्गीभूताः ।

—२० विशेषितमिति । विशेषः संजातोस्येति । तदस्य संजातमित्यादि-
सूत्रेणेतत् । ज्ञानस्य-उपाख्यानतात्पर्यभूतब्रह्मज्ञानस्य । अधिकधर्मविशि-
ष्टत्वेन-आगन्दादिविषयताविशिष्टत्वेन ।

२८४—१० अप्रयोजकत्वं-पुण्यपापाजनकत्वम् ।

—१२ धर्म्यसिद्धिरिति । धर्मिणो ज्ञानस्यासिद्धिरित्यर्थः ।

सुत्रार्थः—ननु ब्रह्मविद्यानिरूपकाणामुपाख्यानानां कर्माङ्गसंजन-
शेषत्वात्कर्मपाधान्यमिति चेन्न । ज्ञानस्य कर्मापेक्षया विशिष्टत्वकथना-
दिति ॥ २२ ॥

तथाचैकवाक्यतोषवन्धात् ॥ ३।४।२३ ॥

—१३ अस्य सूत्रस्य प्रयोजनमाहुः—तत्रापीति । असिद्धिरिति ।
कर्मशेषत्वाभावस्यासिद्धिरित्यर्थः ।

—१५ केवलश्रुतेः—अधीहि भाव इत्यादिश्रुतेः ।

—१६ महतां—नारदसनखुमारदीनाम् । अत्र—उपनिषद्भागं । सापि-
 महत्त्ववृत्तिरापि ।

—१७ प्ररोचनम्—अवान्तरफलम् । अधिकमिति । केवलविद्याबोधक-
 श्रुत्यपेक्षयाधिकमित्यर्थः ।

—१८ तदाहुः—उपाख्यानं विनैवेत्यादिना । एवं चैवं योजना । उपा-
 ख्यानं विनैव विद्यानिरूपिकायाः श्रुतेः सकाशात् सापि ब्रह्मापासपूर्विकेति
 विद्यामाहात्म्यज्ञापनमुपाख्यानानामाधिकं प्ररोचनम् ।

—१९ एकवाक्यतामाहुः—आचार्यवानिति ।

—२० गुरुशिष्यकथोपबन्धादिति । यथा साम्यं पुरुषं गन्धारेभ्यो-
 भिनद्धाक्षमिति गुरुशिष्यकथाकथनादित्यर्थः ।

—२१ ननु गुरुशिष्याख्यानसहितकेवलज्ञानप्रतिपादिकानां ब्रह्मविद्या-
 मोति परमित्यादिश्रुतीनामाख्यानान्काङ्क्षा नत्वाख्यानसहितश्रुतीनामपि-
 राकाङ्क्षेति केवलज्ञानप्रतिपादकश्रुतीनामाख्यानसहितश्रुतिशेषत्वं स्यादतः
 पक्षान्तरमाहुः—अथवेति । एवं चैकवाक्यतया समानैकधर्मिणो ज्ञानस्य
 श्रुतिद्वयेनापि निरूपणाद्यैकस्या अपि श्रुतेरन्यश्रुत्यङ्गत्वमित्यर्थः ।

—२५ अन्यथा—तत्तद्गुरुशिष्याणामवास्ताविकत्वे ।

—२६ अतः—वास्तवत्वात् ।

२८५—१ बाधकं—सर्वाख्यानानां पारिप्लवाङ्गत्वात् तदुपयोगो ब्रह्म-
 विद्यायामिति बाधकम् ।

—५ एवं सति—प्रकरणसंनिधिभ्यां सर्वशब्दार्थं तंकोचे सति । विशेष-
 विनियोग इति । तत्रहिने तत्तदाख्यानकथनमिति विशेषविनियोगः ।

—९ अतएव—एकैकस्मिन्पारिप्लव एकैकारणानस्थ निरपत्त्वादेव ।

सूत्रार्थः—यथा केवलश्रुतीनां विद्याप्रतिपादकत्वं तथा आचार्यवाद्
 पुरुषो वेद—इति श्रुत्यैकवाक्यताज्ञानार्थमुपाख्यानरीत्या गुरुशिष्यकथोपब-
 न्धादाख्यानश्रुतीनामपि विद्याप्रतिपादकत्वमिति ॥ २६ ॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ ३।४।२६ ॥

—१६ तेषां—यज्ञोपस्कराणाम् ।

—१८ मन्युः—ऋषिः ।

—१९ यत्—ज्ञानम् । तस्य—ज्ञानस्य ।

सूत्रार्थः—यतो ज्ञानी ज्ञानेन स्वयं यज्ञात्मको जातोत एव जरामर्या-
ग्निहोत्रेर्मीन्धनायनपेक्षोक्तेति ॥ २४ ॥

इति प्रथममधिकरणम् ।

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत् ॥ ३।४।२५ ॥

—२३ उक्तन्यायेनेति । ज्ञानप्रतिपादकश्रुत्या भगवतस्तज्ज्ञानस्य वापि-
फ्यप्रतिपादनेनेत्यर्थः ।

२८६—१ तत्संनवात्—ज्ञानोत्पत्तेः ।

—२ यज्ञादिनिरूपिकेति । आदिपदेन शमदमादिशरणभमनादिकर्मणां
च संग्रहः ।

—३ एवं सति—ज्ञानरहितकर्मणां दुःखमात्रफलकत्वे सति ।

—१० मन्तव्यमिति । निरूपणान्यथानुपपत्त्येति भावः ।

—११ तथा—पुरुषोत्तमज्ञानसाधकम् ।

—२० तथाभूतः—कर्मकर्तृत्वं ।

पतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलं तथा ।

इति गीताोक्तेः । सत्कर्मणि प्रवृत्त्यर्थमिति । निषिद्धावेदिककर्मनिवृत्त्यर्थं
सत्कर्मणि प्रवृत्तिरिति भावः ।

—२३ तथा—पुरुषार्थप्राप्तेः ।

—२४ सा—अत्रानुक्ता सर्वानपेक्षा ।

—२५ अस्मिंश्चकारार्थं विनिगमकमाहुः—अत एवेति । अत एव—
मर्यादाप्राप्तिसाधनेभेदादेव । स्वैष्टफलसाधकेत्यादि । स्वैष्टफलसाधको देशः
काश्यादिस्तद्व्यवधानात्मकस्तन्मध्यस्थो देशो दण्डकारण्यादिस्तदतिरामे
तद्वृष्ट्यर्थे ह्यस्य साधनत्वं न तु काशीस्वैष्टफलरूपविश्वनाथदर्शनादी ।

२८७-२ इदं—कर्मपेक्षणम् ।

सूत्रार्थः—पुरुषोत्तमज्ञाने कर्मज्ञानभक्त्याख्यसर्वसाधनानामपेक्षा ।
यज्ञादिविधायकश्रुतेः । यथा दूरदेशस्थेष्टफलप्रतिबन्धकमध्यस्थदेशाति-
रामेश्वरस्य साधनत्वं न तु तदंशस्थफलप्राप्त्यति ॥ २५ ॥

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवदयानुष्ठे-
 यत्वात् ॥ ३।४।२६ ॥

-७ शमदमाद्युपेत इति । आदिपदेन यज्ञादीनां ग्रहणम् ।

-८ तदङ्गतया-ज्ञानाङ्गतया ।

-९ तथा-साधनत्वेन ।

-१० स्वत एवेति । इहासुत्रफलकामनाराहिततया भगवति चित्तवृत्ति-
 निरोधो नाम भक्तिस्तत्र शमादीनां स्वत एव सिद्धत्वादित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—यद्यपि भक्तिमार्गेऽपि शमाद्युपेतः स्यात्तथाप्यात्मन्येवात्मानं
 पश्येदिति ज्ञानमार्गेऽप्यज्ञानाङ्गतयेव शमादिविधानाज्ज्ञानमार्गे तेषामवदयानु-
 ष्ठेयत्वात्तथा विधानम् । भक्तिमार्गे तु स्वत एव सभवाच्च तेषां तथावि-
 धानमिति ॥ २६ ॥

सर्वान्प्रानुमतिश्च प्राणात्पये तदर्शनात् ॥ ३।४।२७ ॥

-१३ नन्विति । अप्यं भावः । यथा प्राणसंवादस्थश्रुतिभ्यामाहारशोध-
 कश्रुत्युक्तं निराक्रियते तथा ताभ्यां श्रुतिभ्यां शमदमाद्यपि निराकर्तुं शक्यम् ।
 एवं च सत्त्वगुणद्वयं यज्ञशमदमादीनां न विधानं किं तु विद्यास्तावकान्ये-
 तानि वाक्यानि इति पूर्वपक्षे प्राप्ते तेषां स्तावकर्त्वं निराकर्तुं प्राणसंवाद-
 स्थाज्जमक्षणश्रुतिव्यवस्थामनेन सूत्रेण वदति ।

—१६ अतर्ह्यं-अयोग्यमर्हं, अदनानर्हमिति यावत् ।

—१७ जग्ध-भक्षितम् ।

—२० अत्र-बहिरङ्गाहारेणान्तरङ्गतमप्राणरक्षणावश्यकतायांम् ।

—२१ इभ्येन-गजमहामात्रा । सामिप्यादितान्-अर्धभक्षितान् ।

२८८-२ ज्ञाप्यत इति । एवं च ज्ञानिनाप्यनापादि शास्त्रविहितमेवानु-
 ष्ठेयं शास्त्रनिषिद्धं त्याज्यम् । ज्ञानिनां प्राणात्पयापयेवं सर्वान्प्रानुमतिः ।
 भक्तानां तु तादृशापत्प्रसङ्गाभावात्सर्वान्प्रानुमतेरनपेक्षेत्याहुः,—भक्तिमार्गी-
 यस्यैवेति ।

-१३ तथात्वं-आपद्रुस्तत्त्वम् ।

सूत्रार्थः—आहारस्य दीर्घभ्येन प्राणात्पये प्राप्ते सर्वान्प्रानुमतिः ध्रूयते ।
 चाक्रायणप्रकरणे तथा दर्शनात् । एवं च ज्ञानिना हुञ्जानमक्षणपूर्वकाचि-
 त्तदुच्छिद्वारा शमादयः सपादनया इति ॥ २७ ॥

अवाधाच्च ॥ ३।४।२८ ॥

सूत्रार्थः—आपदि सर्वाक्षभक्षणे चित्तदोषासंभवाज्ज्ञाने बाधो नेति ॥२८॥

अपि स्मर्यते ॥ ३।४।२९ ॥

अत्र प्रदीपकृता विदुषो दुष्टकर्मासंबन्ध इत्यत्र विदुषोदुष्टकर्मासंबन्ध इति पाठो लब्धस्तत एव व्याख्यातं, अष्टकर्मासंबन्धः—संन्यासाङ्गादत्राद्धादि-कर्माकरणे दोषासंबन्धः ।

सूत्रार्थः—जीवितात्पयमापन्न इत्यादिनापदि दुष्टाक्षभक्षणेविदुषोपि पापाभावः स्मर्यत इति ॥ २९ ॥

शब्दश्चातोक्तामकारे ॥ ३।४।३० ॥

—२४ कामकारेपीति । ज्ञानिनापयशुद्धाचरणेपि ।

२८९—१ कामकारनियतक इति । निषिद्धाचारनिवर्तको वैशाचारप्र-वर्तकश्चेत्यर्थः ।

सूत्रार्थः—ज्ञानित्वे ज्ञानाग्निना सर्वपापदाहायथेष्टाचरणेपि न दोषः । परं साधनदशायां तु यथेष्टाचरणे दोषः । एवंविच्छान्तो दान्त इति श्रुतेरोति ॥ ३० ॥

इति द्वितीयमधिकरणम् ।

विहितत्वाचाश्रमकर्मापि ॥ ३।४।३१ ॥

सूत्रार्थः—विहितत्वायथा शिष्टाक्षभक्षणं तथाश्रमकर्माप्यनुष्ठेयामिति ॥३१॥

सहकारित्वेन च ॥ ३।४।३२ ॥

—१६ ननु प्रक्षालनाद्धि पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायेन कर्म विधाय ज्ञानेन नाश्यं तदपेक्षया कर्माकरणमेव वरमित्यत आहुः—संसारघासनेत्यादि । तथाच

• यथेधांसि सामिद्धोग्निर्भस्मसात्कुरुतेर्जुन ।

इति दृष्टान्तोक्त्या यथाग्निः काष्ठानि दहंस्तेषां धूमादिजनकस्वभावं नाश-यति स्वस्थितिपर्यन्तगद्गाररूपेण तत्स्वरूपं स्थापयति च तथा ज्ञानमापि कर्मणां वासनाजनकत्वस्वभावं विनाश्य स्वान्तर्गतं तत्स्वरूपं कृत्वा स्थाप-यतीति भावः ।

सं. १ पा. ४ सू. ३३]
मूले पृ. २८१ प. २२

अणुभाष्ये

३५२

सूत्रार्थः—आश्रमकर्माणि ज्ञानान्तरङ्गशमदमादिसहकारीष्यतः कर्तव्यानीति ॥ ३२ ॥

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३।४।३३ ॥

—२२ अन्येषां—आश्रमधर्माणाम् ।

२९०—१ ननु तच्छब्देन पूर्वपरामर्शकेन पूर्वोक्ता आश्रमधर्माः कुतो न गृह्यन्त इत्यतो हेतुं व्याख्यान्ति—श्रुतिलिङ्गादित्यादि ।

—३ तत्—बहुशब्दानुध्यानम् ।

—५ अत्र—अनुध्यायादित्यत्र ।

—१० स्मृतिः—श्रीमद्भागवतस्मृतिः ।

—१२ भवप्रवाहोपरममिति । भवप्रवाहस्य संसारप्रवाहस्योपरमः समाप्तिर्यसिस्तदिति ।

सूत्रार्थः—यद्यपि भक्तेन श्रवणादीनि कर्तव्यानि तथापि यदा वर्णाश्रमादिकर्माणि श्रवणादीनि च युगपत्प्राप्नुवन्ति तदा श्रवणादीन्येव विधेयानि अन्या वाचो विमुञ्चयेति, शृण्वन्ति गायन्तीति श्रुतिस्मृतिलिङ्गादिति ॥ ३३ ॥

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३।४।३४ ॥

सूत्रार्थः—यतः सर्वे पाप्मानं तरतीत्यादिश्रुतिः कर्मानुष्ठानजदोर्भक्तस्यानभिभवं दर्शयतीति ॥ ३४ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३।४।३५ ॥

२९१—२ अल्पं—आश्रमकर्म हीनम् ।

—५ व्यवधानत्राचक इति । अन्तरेन्तरा अन्तरेण च मध्ये स्युरिति कोशात् ।

सूत्रार्थः—भगवत्पनन्यभावनाविशिष्टस्य भक्तस्य वर्णाश्रमधर्माः फलप्रतिबन्धका इति ॥ ३५ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ३।४।३६ ॥

सूत्रार्थः—न ज्ञानं न च वैराग्यामिति स्मृत्यानन्यमक्तस्य वैराग्यादीनामापि फलप्राप्तावन्तरायः किञ्चुत वर्णाश्रमधर्माणामिति ॥ ३६ ॥

विशेषानुग्रहश्च ॥३४॥३७॥

—१७ मुक्तिपर्यन्त एवेति । अर्थान्मुक्त्याधिकफलं तत्र नास्तीत्यर्थः ।
सूत्रार्थः—अहं भक्तपराधीन इत्यनेन ज्ञान्यपेक्षया भक्ते विशेषानुग्रहः
कथित इति ॥ ३७ ॥

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३४॥३८ ॥

—२३ मुक्तेरपि—मुक्त्यपेक्षयापि ।
—२४ तदीयत्वम्—भगवदीयत्वम् । अत्र—ज्यायस्त्वे ।
—२५ स्वरूपमेवेति । आत्मस्वरूपमेव प्राप्तमस्तीत्यर्थः ।
२९२—२ तत्—भक्तिमार्गीयत्वादि । तथा—ज्यायः ।
—५ एतदुपोद्बलकमाहुः—अत एवेति । इतरत्—भक्तिमार्गीयभगवदी-
यत्वम् ।

—८ उक्तयोः—श्रुतिस्मृतयोः । एतेन—भक्तेरुत्कृष्टत्वसंपादनेन ।

—१० तस्य—भक्तस्य ।

सूत्रार्थः—पूर्वाकिश्रुत्यादिभ्यो मुक्त्यपेक्षया भक्तिमार्गतदीयत्वमेव श्रेष्ठ-
तरं किंचान्यदापि कारणं तथाहि मुक्तानां देहेन्द्रियायभावेन केवलात्म-
स्वरूपेणैव ब्रह्मानन्दानुभवः । भक्तानां त्वलौकिकदेहेन्द्रियादिभिः सर्वोत्कृष्ट-
भजनानन्दानुभव इति ॥ ३८ ॥

इति तृतीयमधिकरणम् ।

तद्भूतस्थं तु नातद्भावो जैमिनिरपि नियमात्द्रूपाभावेभ्यः
॥ ३४॥३९ ॥

—१४ अधिकरणमवतारयन्ति—अथेत्यादिना ।
—१५ तत्र—ज्ञानभक्तयोर्मध्ये । तस्य—साधनस्य । तदीयत्वस्य—भगव-
दीयत्वस्य ।
—१८ तुशब्देनेति । तेन—नैकात्मतां भि स्पृहयन्तीत्यादिवाक्यानां न
विरोध इति बोध्यम् । मर्यादासहितप्राप्तिमार्गे पुरुषोत्तमतासुख्य एव
पर्यवसानात् ।
—२१ कदाचिदिति । अनेकजन्मपर्यन्तं सकृत्करणाद्भगवत्तोषे जाते
मतीत्यर्थः ।

२९३-४ तस्य-लीलास्थानस्य ।

—५ तच्च-लीलास्थानं च ।

—८ तन्नियमः-सार्वदिकदर्शननियमः ।

—१२ पुष्टिमार्गीयभगवदीयत्वं मुक्तिः फलमित्यत्र श्रुतिं प्रमाणमिति-
यदा सर्वं इति । शारीरब्राह्मणस्थेयं श्रुतिः ।

—१६ न मुक्तिरिति । भगवदीयत्वस्य फलं मुक्तिर्नेचित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—पुष्टिमार्गे यदि कर्मठाग्रणीर्जैमिनिरपि तदीयत्वं प्रामुष्यात्तर्हि
तस्यापि स भावः कदापि तिरोहितो न भवेत् । तत्र हेतुः । भक्तानां भग-
वद्दर्शनं नित्यमिति नियमः । सोऽनुत् इति श्रुत्या मुक्तस्य स्वरूपभेदभावा-
नुभव उच्यते तस्य वरणैकसाध्यत्वेन तदीयत्वस्य फलरूपत्वात्साधनरूपा-
भावः कथित इति ॥ ३९ ॥

इति चतुर्थमधिकरणम् ।

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥३॥४॥४०॥

—२३ विचार्यत इति । पुष्टिमर्यादामार्गीयफलं विचार्य मर्यादापुष्टि-
मार्गीयस्य फलं विचार्यत इत्यर्थः ।

—२४ पतनानुमानादिति । पतनबोधकस्मृतेरित्यर्थः ।

—२६ ननु तर्हि ध्रुवाय कथमाधिकारिकफलं भगवता दत्तमत आहुः-
किंचेति । तथाच ध्रुवस्य सुमुक्षुतया मर्यादानार्गीयत्वात् तथा दानम् ।

सूत्रार्थः—भगवान् स्वभक्तायाधिकारिकं ब्रह्मलोकादिदृमपि फलं न
पच्छति । आब्रह्मभुवनांलोका इत्यादिस्मृत्या ततोपि पतनकशृणात् । किं
च भक्तस्य निरन्तरं भक्तिरसानुभवाद्ब्रह्मलोकादिष्वनाकाङ्क्षत्वेन तादृश-
लोकसंबन्धामावाचेति ॥ ४० ॥

उपपूर्वमपि त्वेकै भावमशुनवत्तदुक्तम् ॥३॥४॥४१॥

२९४-४ पूर्वोक्तेर्हेस्वन्तरमाहुः—एक इति ।

—७ सा-मुक्तिः ।

—११ अथह वाव तवेति । इदं श्रीमद्भागवते पद्यस्कन्धे नवभाष्याये
मयम् । तच्च संपूर्णं यथा । अथ ह वाव तव माहिमाभूतरससमुद्रविषुषा
सकृद्वलीढया स्वमनासि निष्यन्दमानानधरतसुखेन विस्मृतदृष्टश्रुनाविषयसु-
खलेशाभासाः परमभागजता एकान्तिनो भगवति सर्वभूतसुहादे सर्वा-

स्मिन्नि नितरां निरन्तरनिर्वृतमनसः कथमुह वा पते मधुमथन पुनः स्वार्थ-
कुशला ह्यात्मप्रियसुहृदः साधवस्त्वचरणांभुजानुसेवां विदुजान्ति न यत्र
पुनरयं संसारपर्यावर्त इति ।

सूत्रार्थः—भक्ता आधिकारिकफले केवलपतनमेव हेयत्वप्रयोजकं न
वदन्ति किंतु नत्रोपपत्तनमपि । भक्तिभावाद्धंशात् । तथापि तत्राधिकारस-
माप्ती कदाचिद्भगवदनुग्रहाशाखांस्तुपपत्तनं तत् । मुक्ती तु पुनरावृत्त्यभावा-
त्तादृशाशापि नास्त्यतो मुक्तिर्महापत्तनम् । भक्तिमार्गं तदीयभावमात्रं साक्षाद्भ-
गवत्संबन्धरूपभोगादेव मन्यते भक्तः । सोऽभते सर्वान्तिपादिश्रुतिषु साक्षा-
द्भगवद्गुणरसाशनमुक्तामिति ॥ ४१ ॥

इति पञ्चममाधिकरणम् ।

वहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ३।४।४२ ॥

— १९ फलस्य—भगवद्भावभगवत्साक्षात्कारान्यतररूपस्य ।

—२० न चन्धायेति । एवंच गृहत्यागो न कर्तव्य इत्यर्थः ।

—२१५-२ अतः—उक्तप्रमाणात् । तथेति । त्यागः कर्तव्य इति भावः ।

—३ पूर्व—ऊर्ध्वरेतःशूत्रे । उक्तत्राययात्—महार्तापातशामानामिति

वाक्यात् ।

—५ व्यासङ्गस्य—लौकिककव्यासङ्गतस्य । तत्र—गृहस्थिती । उक्तोभयोः—
भगवद्भावभगवत्साक्षात्कारवतोः ।

—६ तदथागस्य गृहत्यागस्य ।

—७ स—गृहत्यागः ।

—९ इयमुक्तिरिति । पतत्शूत्रेणानुज्ञेत्यर्थः । श्रीमद्भागवतेकादशस्कन्धे-
ष्टादशाध्याये ।

ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो धानपेक्षकः ।

सालिङ्गनाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेदविधिचरः ॥

इति वाक्येनावेदिते संन्यासेनेन शूत्रेणानुमातेर्वोधितेति यावत् ।

सूत्रार्थः—भगवद्भावमात्रे स्वरूपानुभवे बोधयस्थित्योरापि गृहत्यागः कार्यम्
त्वं तु सर्वं परित्यजेति स्मृतेरुद्वादीनामाचाराद्येति ॥ ४२ ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ३।४।४३ ॥

—११ विदितत्वादिति । विहितत्वेनेत्यर्थः ।

—१३ अत्र—स्वामिनः फलमित्यर्थे ।

अ ३ पा ४ सू ४२]
मूले पृ २५५ प १७]

—१७ तस्यैव सर्वात्मभावरूपबलस्यैव । मर्यादाचलोपमर्दकत्वादिति ।
एतच्च ।

धर्मं सत्यदयोपेतो विद्या वा तपसान्विता ।
मद्भक्त्यापेतमात्मानं न सम्यक् प्रपुनाति हि ॥
न साधयति मा यौगो न साख्यं धर्मं उद्भव ।
न स्वाध्यायस्तपस्यागो यथाभक्तिर्ममोजिता ॥

इति श्रीमद्भागवततैकादशस्कन्धवाक्ये स्पष्टम् ।

—१९ तदात्मकस्य-सर्वात्मभावात्मकस्य । अन्यत्-भगवदतिरिक्तम् ।

—२१ ब्रजपरिवृद्धेत्यादि । ब्रजपरिवृद्धो ब्रजश्रेष्ठ श्रीकृष्णस्तद्ब्रज-
न्दाये निर्गता वचनाकिरेणास्तेषां प्रचारेण प्रोच्छलन् पूरमाभुवन् य केवल-
भावाग्भोधिरात्मभावरूपं समुद्रस्तत्रत्या वचनवीचय उक्तिलहयो गीयन्ते ।

—२२ यर्हि-यदा । अस्प्राशमेति । पादतलस्पर्शं कृत इत्यर्थं ।

—२३ पृष्ठलज्ज इवेति । एवञ्च त्यागस्य स्वतः सिद्धत्वादुत्तमस्य स
नोक्त इत्यर्थं ।

—२४ नवात्रेयस्य कथमेव भक्तिमार्गीयभावस्वरूपज्ञानमित्यत आहु
विष्णवतारत्वेनेति । तस्य तदवतारत्व-

अत्रैरपत्यमभिकाङ्क्षत आह तुष्टो

दुष्टो मयाहमिति यद्भवान् स दत्त ॥

इति श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्धवाक्यपञ्चायते ।

—२५ अय-आत्रेय ।

सूत्रार्थं —गृहादित्यागस्य साधनत्वेनाङ्गीकारो न पुष्टिमार्गवस्य भग-
वत्सङ्गशादेव फलप्राप्तेरि यात्रेयस्य मतम् । तस्य भगवदवतारत्वेन भक्ति-
मार्गसिद्धान्तज्ञत्वात्तन्नामकथनमिति ॥ ४३ ॥

आत्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिकीयते ॥ ३।४।४४ ॥

—२९६-५ स्थविरान्येति । सर्वान्पूजन् सर्वान्स्थविरान्बृद्धानित्यर्थं ।

—७ तत्र-सोमादियामेषु ।

—८ अत्र-भक्तिमार्गीयलीलायाम् । यदा पुमानिति वाक्यं श्रीमद्भाग-
वतैकादशस्कन्ध ऊनत्रिंशाध्याये ।

—१० अत्र-यदा पुमानिति वाक्ये । पूर्वपदेन-त्यक्तसमस्तकर्मेति पदेन ।
विशेष इति । तथाच विचिकीर्षित इति पदं व्युत्पत्तौ चोच्यते विशेषलाभ ।

—१५ महत्समहृत्त्वमिति । रमणे सार्वदिकत्वमेव भक्तिमार्गे विशेष ।

—१६ प्रकृतेति । स्वकीयलीलायाः सांगतार्थमेव भगवता भक्ता विपन्त इत्यर्थः ।

—१९ यज्ञे दक्षिणार्थं प्रवृत्तिर्भजने तु केवलं भगवदर्थमेव प्रवृत्तिरिति दृष्टान्तवैषम्यमित्याशङ्क्य परिहरन्ति-नचेति । कश्चिदिति । कस्यचिद्वृत्तिजः प्रशोषम् । अपि नाम विपुलदक्षिणाप्राप्तिरस्मिन्यज्ञ इति प्रश्नार्थः ।

—२१ नीरागस्य-उदासीनस्य याजनवृत्तिमनीप्सोः । आवश्यकत्वात्-प्रश्वविधिघटिततयावश्यकत्वात् । तथैव-वैधमेव ।

—२२ निरङ्गत्वापत्तेरिति-धन्योहं दक्षिणाभिः सहेति वाक्याद्दक्षिणारहिततया यज्ञस्य निरङ्गत्वापत्तिरित्यर्थः । प्रकृतेपि-भगवद्भजनेपि ।

सुप्रार्थः—जीवा हि लीलार्थमेव भगवता प्रकटितास्तल्लीलोपयोगश्च गृहादित्यागं विना न संभवत्यतस्त्यागपूर्वकं भगवत्किञ्चै गमनं भक्तस्य ऋत्विक्कर्मवज्ज्ञेयम् । यतो हि ऋत्विग्यजमानार्थं परिक्रियते । एवंच यथा यज्ञकर्मण्युत्थिजां प्रयासो यजमानार्थमेव भक्तानां गृहादित्यागो भगवदर्थमित्यौदुलोमिराचार्यो मनुत इति ॥ ४४ ॥

श्रुतेश्च ॥ ३।४।४५ ॥

—२५ भक्तिरस्य भजनामित्याथर्वणी श्रुतिः । तत्-भजनम् ।

—२९७-१ भक्तिमार्गप्रचारेकहृदय इति । वादरायणो-व्यासः । केवलं भक्तिमार्गप्रचारे बद्धदक्षिः ।

—९ तत्र-व्यासस्य भक्तिमार्गप्रचारेकहृदयत्वे । भागवतं पुराणमेव प्रमाणम् ।

• अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे ।

• लोकस्याजानतो व्यासश्चक्रे सात्वतसंहिताम् ॥

इति श्रीमद्भागवतवाक्यात् । तेनोत्तमैर्भक्तिरेवं भक्तिरस्य भजनामिति ज्ञेयम् ।

सुप्रार्थः—भक्तिरस्य भजनामिति श्रुतेरयमेव सिद्धान्तो ज्ञेय इति ॥ ४५ ॥

इति षष्ठमधिकरणम् ।

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विधानात् ॥ ३।४।४६ ॥

—१३ नान्यापेक्षेति । यमवैष इति श्रुतेर्वरणेतरसाधनानपेक्षा ।

—१५ तृतीयमिति । मानसं शान्तो दान्त इति वाक्योक्तम् ।

—१६ तदपि-मानसमपि ।

—१७ विध्यादिवदिति । विधिश्च तदादिश्च विध्यादौ ताविव । प्रथ-
मार्थे वाति ।

—१८ आदिपदेनार्थवादस्य ग्रहण तदाहु -विधिरर्थवादो वेति ।
स्वत एव-चेहत एव ।

—१९ इत्यर्थ इति । एवञ्च पित्रादौ सहजग्रहवत् सुतादेर्यथा तन्ते-
वनविधिस्तत्कलवोपकोर्यत्रादौ वा न सेवनप्रवृत्तिसाधकस्तस्य स्वत एव तत्र
प्रवृत्तिसमवादेव भगवत्प्राप्त्यर्थमिदं शमादिकं स्वत एव समवति नापेक्ष्यते
तत्र विधिरर्थवादो वेत्यर्थ । पूर्वयो -वायिकवाचिकयो । एतच्छ्रे-
पत्वात्- मानसाद्भवत्वात् ।

—२० तृतीयमेव-मानसमेव ।

स्वार्थ —जीवानां भगवदङ्गीकारो द्विधा । तत्र शमदमादिसहकारिवि-
धानं मर्यादाभारगपक्षेण । पुष्टिमार्गे तु वरणातिरिक्तसाधनाभावाद्द्वरणत-
कायिकवाचिकमानसैषु तृतीयं मानसिकं साधनमुक्तम् । किञ्च तस्य तन्मान-
सिकं साधनमपि विध्यादिवज्ज्ञेयं यथा पुष्टिमार्गोपस्थं भक्तस्य भगवद्भजने
प्रवृत्तौ विधिर्वाधवादो वा न युज्यते स्वयं प्रवृत्तत्वान्तथा मानसिकसाधन-
मन्यप्रयोजकमिति ॥ ४६ ॥

इति सप्तममधिकरणम् ।

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ३।४।४७ ॥

—२३ सूत्रमवतारयन्ति-नन्विति । गुरो कर्मातिशयेणेति । एरो
सेवारूपं यत्कर्म तत्कृत्वा ततोतिशयेणावशिष्टमात्रेण । आसिसमावृत्त्य-
साङ्गसरहरस्यवेदाध्ययनमर्थपुर सर सपाय समावर्तनं कृत्वा चार्थकुलाभि-
ष्टायोति यावत् ।

२१८-२ कुटुम्ब इति । दारानाहयेत्यर्थ ।

—३ धार्मिकान् विदधत्-पुत्रान् शिष्यांश्च धर्मशिक्षणेन धर्मशीलान्
सुर्वन् ।

—४ अन्यत्र तीर्थेभ्य -यनादीन् विरहस्य । तत्र हिंसापि सम्भवाति ।

—६ कृत इति । गृहिणा सह सर्वधर्माणामुपसंहारं कृत इत्यर्थ । एव
स्यामं विनेव तस्य ब्रह्मफलप्राप्तिरुक्ता ।

—९ एव साति-श्रुतिसाम्ये साति ।

—१४ कृतस्तता-सर्वेषामा-तराणां बाह्यानां च सार्थक्यम् । तेन-गृहिणा ।

—१५ अत्र-अत्रत्यगाहस्यप्रशसायात् ।

—१७ कपिलदेववाक्यादिति । तत्राक्यं वेत्थम् ।
भक्तिधोगो बहुविधो मार्गमार्गमिति भाव्यते ।
स्वभावगुणभेदेन पुंसां भावो विभेद्यते ॥

—१९ तदुक्तमिति । पञ्चमस्कन्धे शुकेनोक्तम् ।
यो दुस्त्यजान् क्षितिसुतस्वजनार्थदारान्
प्राथर्यो श्रियं सुरवरैः सदपावलोकात् ।
नेच्छन्नृपस्तदुचितं महतां मधुहिद्-
सेवानुरक्तमनसामभवोपि फल्युः ॥

इति संपूर्णश्लोकः । अभवोपि-मौक्षोपि ।

—२० फल्युः—अल्पः । तेन-शुद्धिणोपसंहार आत्मानि सर्वेन्द्रियसंप्राप्ते-
ष्ठापनादिकथनेन ।

—२४ तल्लामः-मगवत्प्राप्तिः । उक्तमाद्याभाय इति । विगाढभावाभावे
स एवापस्तादित्यादिनोक्तस्य सर्वत्र तद्दानरूपस्य त्यागधर्मस्य मध्ये विच्छे-
देन सर्वदा स्थैर्याभावात् ।

—२६ प्रचुरभावविश्वशाशया इति । प्रचुरभावाविष्टचेतस इत्यर्थः ।

२९९-१ एते सर्वे इति । येषां दशात्रेयीदुल्लोमिभ्यामुक्ता ते सर्वे भक्ताः ।
वाजसनेय्युक्ताः-वाजसनेयिनां कहोडमाह्वय उक्ताः ।

सूत्रार्थः—शुद्धस्थाश्रमे कुटुम्बसाहित्येन सेवाकरणासर्वेन्द्रियाणां भगव-
दिनियोगः । परिजनकृतार्थता याधिका संपद्यतेतो शुद्धिणोपसंहारः । तुशब्देन
मर्यादामार्गोपशुद्धस्थानिरास इति ॥ ४७ ॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ३।४।४८ ॥

—६ अनीहैद्यादि । अनीहा-अनेच्छा । अनिलायामः-प्राणायामः ।
इत्यादयस्त्रिदण्डिनः संन्यासिनो ये धर्मास्तदुपलक्षकम् । त्रिषु वाग्देहचेतः-
सु दण्डो यस्येति त्रिदण्डिपदार्थः ।

—११ तत्रापि-संन्यासिन्यापि ।

सूत्रार्थः—मौनानीहादयो धर्मा यथा संन्यासिन उक्तास्तथा शुद्धस्थ-
स्यापि सन्ति । एवंच संन्यास्यपेक्षया शृद्धस्थे गुणाधिक्यात् तेनोपसंहारः
उक्त इति ॥ ४८ ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ३।४।४९ ॥

—१५ अनाविष्कुर्वन्-अप्रकटयन् ।

—१७ ते धर्माः-आश्रमधर्माः ।

—२० आविष्करणं-आश्रमधर्माणां प्रकटनम् ।

सूत्रार्थः-भगवता सह संबन्धदाढ्याद्विदाप्पयनादिगृहस्थधर्मेभ्यो भगवद्भाव-
वमप्रकृतयन् गृहस्थो भगवद्भजनं कुर्यात् । अत एव श्रुतौ ते धर्मा उक्ता
इति ॥ ४९ ॥

ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ३।४।५० ॥

— २३ तत्समयं-लौकिककर्मकरणकालम् ।

सूत्रार्थः-भगवद्भावगोपनार्थं वैदिककर्मकरणवह्यौकिकं सतसंस्कारा-
दिकं कर्म प्रस्तुतस्य भगवद्भजनस्य प्रतिबन्धो न स्याद्यथा तथा कर्तव्यम् ।
धार्मिकान् विदधति श्रुतौ धार्मिकपुत्रादिविधानदर्शनादिति ॥ ५० ॥

इत्यष्टममधिकरणम् ।

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ ३।४।५१ ॥

३००-५ सा-ब्रह्मसंपत्तिः ।

— १ उक्तगृहिणः-छान्दोग्योक्तमुक्तरूपगृहिणः ।

— १ तत्फलं-पुरुषोत्तमलीलानुभवरूपं फलम् । अत एव-साधना-
प्राप्तत्वादेव ।

— १२ औत्सर्गिकं-अधिकारसामान्यतः प्राप्तम् ।

— १९ एवं सति-श्रुतिद्वयस्याविरोधे कर्तव्ये सति ।

— २० तदतीते-अक्षरतीते पुरुषोत्तमे ।

— २१ समाप्तिज्ञापनाय-अध्यायसमाप्तिज्ञापनाय । सुत्रस्यपदावृत्ति-
रध्यायसमाप्तिमात्रस्योतिकेति स्वीकारेनर्धकत्वमावृत्तपदस्येत्यरुचेः पश्चा-
न्तरमाहुः-अथवेति ।

— २२ एवं सति-उक्तश्रुतिद्वयाविरोधे सति । भगवद्भावे इति सप्तमी ।

— २३ भगवद्भावे-पुरुषोत्तमीयसर्वात्मभावे ।

सूत्रार्थः-एवंभूतस्य भक्तस्य मुक्तिफलं यद्भक्तिसानुभवः स नियमेन
भवत्यवेति न । तस्य भगवद्विष्ठाधीनत्वात् । न स पुनरावर्त्तन इति श्रुत्या
मुक्तेरत्र नियमः क्रियते न तु तत्फलस्येति ॥ ५१ ॥

इति नवममधिकरणम् ।

इति श्रीभद्रहृत्भाचार्यकृताणुभाष्यव्याख्यायां श्रीधररामकृतायां
बालपञ्चोपनिष्यां तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ३।४
समाप्तोऽध्यायः पादश्च ।

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

—३०१-२ अथ चतुर्थाध्यायभाष्यं चिकीर्षेव आचार्याः प्रथममध्या-
यार्थं पादार्थं च बोधायिष्यन्तः पूर्वेषां त्रयाणामध्यायानामर्थमुक्त्वा संगति-
माहुः—समन्वयेनेति । यथा तृतीयाध्यायारम्भे कारिकाभिरध्यायार्थं
बोधितस्तथेहापि । समन्वयेनेति प्रथमाध्यायलिङ्गम् । अविरोधादिति
द्वितीयाध्यायलिङ्गम् । साधनैरिति तृतीयाध्यायलिङ्गम् । समन्वयेनेति
सार्पकारिकाया अन्वयश्चेत्यम् । समन्वयेनाविरोधात्साधनैर्यादि ब्रह्मविद्भवति
तस्य जीवतो द्वियमाणस्य गच्छतः सफलस्य च याग्रिमव्यवस्था सा च तुर्यं
विविच्यते । अन्वयक्रमेणार्थः । श्रुतीनां परस्परविरुद्धार्थतया सासन्नानानां
ब्रह्मणि यः समन्वयः सम्यग्बोधितोन्वयः सम्बन्धु ज्ञानरूपस्तेन श्रुतिस्मृतीनां
चाविरोधादनुष्ठितैः साधनैर्यादि पुरुषो विरुद्धसर्वधर्माधारभूतं यद्ब्रह्म
तद्विषयकानिःसंशयज्ञानान्वादान् भवति तस्य जीवद्दर्शयार्थं मरणसमये
गच्छतः सफलस्य याग्रिमाद्येतनी व्यवस्था ज्ञानानुकूलतया फलपर्यन्तं
भाविनी स्थितिः सा चतुर्थेऽध्याये फलाभिरूपे विविच्यते । विवेचनं च
फलस्वरूपप्रकारबलनिष्कर्षेणासंकीर्णतया प्रकाशनम् । एवं च यथा प्रथम-
द्वितीयाध्याययोः समन्वयेनाविरोधेन चीपनिपदाभासत्वं नेति प्रतिपाद्य
तासां ब्रह्मणि प्रमाणत्वं तासु च ब्रह्म प्रमेयमिति स्फुटीकृतम् । यथा वा
तृतीयेऽध्याये श्रुतीनां बोधकताद्वारोपासनात्मकं साधनं निर्णाय ब्रह्मविरुद्धं
व्यकीकृतं तथेवात्र चतुर्थेऽध्याये उपासनादिसाधनविशिष्टस्य ब्रह्मविदोवस्था
निरूप्यन्ते परस्परया साक्षाद्वा प्राप्यस्य ब्रह्मणः फलत्वमुपपत्तिपूर्वकं निरू-
प्यते च । एतावता पूर्वोपायानामस्य च कार्यकारणभावोदसरसंगतिश्च
बोधितः भवति ।

—५ ननु पुरुषेणोपासनादिरूपं ज्ञानसाधनमनुष्ठेयमिति पूर्वाध्याय
एवोक्तमत्र पुनस्तत्किमिति प्रोच्यतेत आहुः—अत्र इति । ब्रह्मविदेति ।
उपासनादि साधनं यस्येतादृशो ब्रह्मविदत्र ब्राह्मो ननु प्राप्तशुक्तिफलः ।
पचमेवेति । उपासनादिसाधनानुष्ठायिनेव भावितव्यं न चान्यथेति तूष्णीं
न स्थेयमित्यर्थः । यतः—तस्त्वेव मयं विदुषोमन्वानस्य इति श्रुत्यानुपासकस्य
प्रतिबन्धो-बोधितः ॥४०॥४१॥

—६ ननु—किं प्रज्ञया फलिष्यामी येन नोद्यमात्मायं लोकः— इति ।

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतुम्भश्च मानवः ।

आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न वियते ।

इति श्रुतिस्मृतिभ्यां ब्रह्मविदः कार्यमात्रानेपेधं स्वीकुर्वन्ति केचिन्नहि
कथं ब्रह्मविदेवमेव कार्यमिति कार्यकरणोपदेश इत्यत आहुः-तामसीमिति ।
सर्वार्थवैपरीत्यावभासिनी बुद्धिस्तामसी ।

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसा धृता ।

सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ।

इति गीतांकेः । सर्वविषुयमिति । सर्वेषां सगुणब्रह्मोपासनगुरूपदेशादीनां
विप्लवं मायिकत्वरूपम् ।

—७ शास्त्रनाशायेति । वैयाप्तिकोत्तरभीमांसाशास्त्रविघातायेत्यर्थः ।
शोच्या इति । अवोधप्रस्तत्वेन शोच्यास्ते नहु तेषां वचनमुपादेयमित्यर्थः ॥
अनु तानिति । ताननु-तदनुसारिण इत्यर्थः । तस्य कार्यं न वियते-रूप-
स्यानन्तरम् ।

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

इति गीतावचनेन कार्यकर्मणामावश्यकत्वं कथितम् ॥ ४२ ॥

ननु-तस्य तावदेव चिरम्-इति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानोत्तरं सद्योमुक्तेः
कथनाद्ब्रह्मविदो न किमापि कर्तव्यमवाशिष्यते । यत्कर्ममुक्त्यादिगमनमुक्तं
तत्सगुणोपासकानां कृते ।

—८ एवमेव द्वितीयतृतीयपादोक्तोत्क्रान्तिगमनादिविचारव्यवस्थोक्षेयेति
चेत्तत्राहुः-ब्रह्मविदिति । गमनाभाव इति । ब्रह्मविदोर्चिरादिमार्गेण
गमनं न स्याद्येदित्यर्थः । शतांशेनेति । अल्पांशेनापीत्यर्थः । ८

—९ शास्त्रमेतदिति । एतदध्यायस्य तृतीयपादरूपम् । सर्वसूत्र-
विनाशत इति । सर्वाणि सूत्राणि-अर्चिरादीत्यारभ्य विशेषं च दर्शयती-
त्यन्तानि । विनाशश्च वैयर्थ्याज्ज्ञेयः । परमात्तेः साधनं विनापि संभवा-
द्वैयर्थ्यम् ॥ ४३ ॥

—१० ननु भवान्निः कथं सूत्राणां परब्रह्मपरता बोध्यत इत्यत आहुः-
स्वाप्ययस्येति । स्वाप्ययस्य-सुपुत्रेः । संपत्तेः-ब्रह्मप्राप्तेः । अत्र-दह-
रवियायां ब्रह्मविद्वृत्तिप्रकरणे । ब्रह्मगतिश्रुती-ब्रह्मणि यद्गमनं तद्वोधकं
श्रुतिवाक्यद्वयं पूर्वं वर्तते तथेत्थम् । अथ धा एता हृदयस्य नाड्यः-इत्या-
रभ्य-तेजसा हि तदा संपन्नो भवति-इत्यन्तैका । अथ अत्रैतदस्माच्छरी-

रादुष्कामति-इत्यारभ्य-शतं चैका च हृदयस्य नाह्वयः-इति श्लोकपर्यन्ता द्वितीया । अतः प्रजापतिवाक्येपि ते एव श्रुती आदत्तव्ये । ज्ञेयात्मन उभय प्राप्येक्यात् ।

—११ अन्यथा नेति । प्रजापतिवाक्यरूपश्रुतेर्योन्यथा पूर्ववाक्यविरुद्धो न । वदेन्न किमिति । यदि स्यात्तर्हि सर्वनिर्णयार्थं प्रवृत्तो व्यासः फलविधेयनावसरे किमिति न वदेत् । अपि तु वदेदेव । एवंचानयोपपत्त्यास्माभिर्ब्रह्मपरत्वं स्थाप्यत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

—१२ ननु-नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशिश्चात्र तु तद् द्वितीयमस्ति-इति श्रुतिर्नुक्ता भेददर्शननिषेधं श्रावयति तर्हि तत्र ब्रह्मविदो गन्तुपपत्तिः कथमत आहुः-तानसीमिति । या मुक्तिरिति । सांख्यमतवत् संबोधराहिता मुक्तिरित्यर्थः ।

—१३ सुपुसिञ्चतेरर्थ इति । शारीरब्राह्मणे तत्सजातीयवाक्यानां पाठात् । मोहादिति ।

मायां गदीयामाश्रित्य वदतां किंनु दुर्घटम् ।

इत्युक्तमगवन्मायामोहादित्यर्थः । अन्यथा मतिरिति । प्रजापतिवाक्यसिद्धायां मुक्तावन्यथा मतिरित्यर्थः । एवंच प्रथमपादे यदुक्तं तद्ब्रह्मविद उपदेशायैव । न तु साधनशेषतयेति ध्येयम् । तत्रैव भयं विदुषो-गन्वानस्य इति श्रुतिर्ज्ञानोत्तरमपि मननस्यावश्यकत्वमिति परेत्यर्थः ॥४५॥

—१४ एवं पादप्रयोजनं निश्चित्य तदर्थमाहुः-अत इति । जीवन इति । जीवदशायामित्यर्थः । कार्यमिति । ज्ञानफलातुल्यमावश्यकं कार्यमित्यर्थः । पूर्व-प्रथमे ऋद्धे ।

—१५ तदेव कार्यमाहुः-आवृत्तिरिति । आवृत्तिः प्रथमाधिकरणस्यार्थः । द्वितीयाधिकरण आवृत्तेः फलम् । श्रवणादीनि-श्रवणमननानिदिध्यासनानि । तत्र हेतुत्रयम् । १ नवकृत्वोपदेशतः । २ दर्शनार्थत्वतः । ३ लिङ्गादपीति । नवकृत्वोपदेशतः-नववारमुपदेशात् । नवकृत्व इत्यस्य संकारान्तं तस्योपदेशतः इत्यनेन सीधिरुद्ध ये सान्तास्तेदन्ता इत्यभ्युपगमात्फलयमपि संसाध्यः ।

—१६ दर्शनार्थव्यत इति । ब्रह्मदर्शननिमित्तं श्रवणादीनां कर्तव्यत्वात् । लिङ्गात्-आवृत्तिरसकृदुपदेशात् इति व्यासस्मृतेः । ग्रीह्यवघातवदिति । यथा ग्रीहीनवहन्तीति वाक्यातुरोपाद्वितुषीकरणरूपफलप्राप्तिपर्यन्तं ग्रीहवघात एवं श्रवणादि दर्शनफलपर्यन्तमेव कर्तव्यम् ।

—१२ ध्रुवणादीनामवान्तरफलत्वे कारणमाहुः—आत्मेति ।

—१३ पूर्वमुत्स्येति । भगवच्चाक्षुषप्रत्यक्षामितरफलापेक्षयोत्कृष्टं तेन प्राधान्यात्प्रथमं तस्य कथनमित्यर्थः ।

—१४ परमफलरूपतत्सजातीयत्वेनेति । परमफलस्य भगवन्मानस-साक्षात्कारस्यापि साक्षात्कारत्वेन रूपैकजातीयतया भगवच्चाक्षुषसाजान्त्यं तेनेत्यर्थः ।

—१५ तेन—अवान्तरफलस्यापि प्रधानफलमध्यपातेन ।

—१६ तथापीति । यद्यप्यास्मिंस्तत्रे शाब्दकमस्यैव मुख्यत्वं तथापि पूर्वोत्तरमीमांसयोरैकशास्त्रात् पूर्वमीमांसाया अप्यादरणीयत्वं तेन तत्रा-ग्निहोत्रं जुहोति यद्वागुं पचतीति वाक्यविचारे समादृतोर्यं शाब्दकमादार्य-कमो बलीयानिति न्यायोत्रापि समादियते ।

—१७ पश्चात्संबन्ध इति । आत्मा वारे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिष्या-सितव्यो द्रष्टव्य इति संबन्धे कृते सति ।

—१८ उक्तरीतिरिति । दर्शनस्य चाक्षुषस्य मुख्यत्वेनोक्तावान्तरस्य मानसस्य लभ इति रीतिरित्यर्थः । प्रकृतविचारस्य—साधनावृत्ति-विचारस्य ।

—२० एवं प्रकारान्तरं प्रतिज्ञाय तत्र पूर्वाध्यायेन सहेतदध्यायस्योपजी-ष्योपजीवकभावरूपां संमतिं वदन्ति—श्रुतिर्हीति । हीनेत्यादि । यथा-संख्यमन्वयः । हीनाधिकारिणं प्रति कर्म, मध्यमाधिकारिणं प्रति ज्ञानं, उचमाधिकारिणं प्रति भक्तिरिति कर्तव्यत्वेन प्रतिपादयतीत्यर्थः ।

—२१ तत्र—साधननिरूपणे ।

—२२ तेषां—कर्मज्ञानभक्तीनाम् । स्वरूपं—फलोपयोगि रूपम् ।

—२४ तत्—कर्म । एवञ्च भक्त्यर्थं ज्ञानार्थं वा कृतं कर्मोत्तमफलकम् । स्वमार्गायं कर्म त्वयमफलकमिति सिद्धम् ।

—२६ उभयत्र—साध्ये हेतौ च । अत्र—कर्ममार्गोत्तकृष्णन्मावृत्तिफल इत्यत्र ।

—३०४-२ धाजसनेयिशास्त्रायामिति । बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणे ।

—१७ लिङ्गपदस्य स्मृतिवाचकत्वमप्रसिद्धमतो व्याख्यानान्तरमाहुः—अथवेति ।

—१९ पूर्वजन्मेत्यादि । सदि वर्तमानं जन्म कर्म च शुभं तेन पूर्वजन्म-जन्मनि कर्म शुभमाभरितमित्यनुमापकमित्यर्थः ।

—२० इत्यर्थः—जन्मावृत्तिरूपोर्थः ।

—२१ तस्य—कर्मणः । ज्ञानोपकर्तृत्वमात्रं—चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानोप-
कारित्वमात्रम् । अस्मिन् द्वितीयव्याख्यान इदं सूत्रद्वयं नाधिकरणान्तर्गतं
संशयाद्यमावादिति बोध्यम् ।

सूत्रार्थः—यथा यथात्मा परिमृज्यत इत्यादिश्रुतिलेङ्गभूतस्मृतिरापि
श्रवणादीनामावृत्तिं बोधयतीति ॥ २ ॥

इति प्रथममाधिकरणम् ।

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ४।१।३ ॥

—२७ तस्याः—उपासनायाः । अनेकजन्मभिरिति ।

बहुनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

इति गीतावाक्यात् ।

३०५-१ आदिर्भावादिति । ज्ञानिनो हृदये ।

—३ तत्रैव—ब्रह्मण्येव ।

—४ फलान्तःपातीति । भगवत्कृपाकार्यत्वात्फलान्तर्गतम् ।

—७ पूर्वं सूत्रार्थ एवोक्तो न त्वधिकरणमतोधिकरणरचनामाहुः—अथ-
चेति ।

—८ तत्र—अनावृत्ती ।

—१० तन्निवृत्तिमिवेति । अमरशब्देन यथा शतवर्षानन्तरं जायमानं
मानुषमरणमेव निवर्त्यते न स्वात्पन्निकं मरणं तथेत्यर्थः ।

—११ त्वैयापि—ज्ञानान्मुक्तिरिति वादिनापि । अङ्गीकार्यत्वादिति ।
यावदायुषमेवं वर्तयन्निति श्रुतेः । तस्य—कर्मणः । तस्य—प्ररोहस्य । दुरति-
क्रमत्वात्—अनुल्लङ्घनीयत्वात् ।

—१२ तत्फलानुभवस्येति । कर्मणो जन्मावृत्तिलक्षणं फलमवश्य-
मेवानुभावितव्यम् ।

—१३ अनावृत्ती बाधकमाहुः—अपि चेति ।

—१४ सा—अनावृत्तिः ।

—१५ इत एवेति । भक्तेः स्नेहरूपत्वाज्ज्ञानानन्तरमेव स्नेहस्य संभवा-
दित्यर्थः ।

—२० अत एव—उपदेशकस्य ज्ञानासंभवादेव ।

—१२ भ्रवणादीनामवान्तरफलत्वे कारणमाहुः—आत्मेति ।

—१३ पूर्वमुत्त्वेति । भगवन्नाक्षुपप्रत्यक्षमितरफलापेक्षयोत्कृष्टं तेन प्राधान्यात्प्रथमं तस्य कथनमित्यर्थः ।

—१४ परमफलरूपतत्सजातीयत्वेनेति । परमफलस्य भगवन्मानस-साक्षात्कारस्थापि साक्षात्कारत्वेन रूपेणैकजातीयतया भगवन्नाक्षुपसाक्षात्कार-तेमित्यर्थः ।

—१५ तेन-अवान्तरफलस्थापि प्रधानफलमध्यपातेन ।

—१६ तथापीति । यद्यप्यस्मिन्स्तत्रे शाब्दक्रमस्यैव मुख्यत्वं तथापि पूर्वोत्तरमीमांसयोरेकशास्त्र्यात् पूर्वमीमांसाया अप्यादरणीयत्वं तेन तत्रा-ग्निहोत्रं जुहोति यत्रागूं पचतीति वाक्यविचारे समादृतोर्यं शाब्दक्रमादाथ-क्रमो बलीयानिति न्यायोत्रापि समाद्रियते ।

—१७ पश्चात्संवन्ध इति । आत्मा वारे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्या-सितव्यो द्रष्टव्य इति संबन्धे कृते सति ।

—१८ उक्तरीतिरिति । दर्शनस्य चाक्षुषस्य मुख्यत्वेनोक्ताववान्तरस्य मानसस्य लाभ इति रीतिरित्यर्थः । प्रकृतविचारस्य-साधनावृत्ति-विचारस्य ।

—२० एवं प्रकारान्तरं प्रतिज्ञाय तत्र पूर्वोच्चायेन सहैतदव्यायस्योपजी-व्योपजीवकभावरूपां संगतिं वदन्ति-श्रुतिर्हीति । हीनेत्यादि । यथा-संख्यमन्वयः । हीनाधिकारिणं प्रति कर्म, मध्यमाधिकारिणं प्रति ज्ञानं, उत्तमाधिकारिणं प्रति भाक्तिरिति कर्तव्यत्वेन प्रतिपादयतीत्यर्थः ।

—२१ तत्र-साधननिरूपणे ।

—२२ तेषां-कर्मज्ञानभक्तीनाम् । स्वरूपं-फलोपयोगि रूपम् ।

—२३ तत्-कर्म । एवंच भक्त्यर्थं ज्ञानार्थं वा कृतं कर्मोत्तमफलकम् । स्वमार्गीयं कर्म त्वमफलकमिति सिद्धम् ।

—२६ उभयत्र-साध्ये हेतौ च । अत्र-कर्ममार्गोत्सुकृज्जन्मावृत्तिफल इत्यत्र ।

—३०४-२ धाजसनेयिशास्त्राधामिति । बृहदारण्यके शारिरिवाह्वणे ।

—१७ लिङ्गपदस्य स्मृतिवाचकत्वमप्रतिष्ठमतो व्याख्यानान्तरमाहुः-अथवेति ।

—१९ पूर्वजन्मेत्यादि । एदि वर्तमानं जन्म कर्म च शुभं तेन पूर्वस्मिन् 'जन्मनि कर्म शुभमाचरितमित्यनुमापकमित्यर्थः ।

—२० इत्यर्थः—जन्मावृत्तिरूपोर्थः ।

—२१ तस्य—कर्मणः । ज्ञानोपकर्तृत्वमात्रं—चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानोप-
कारित्वमात्रम् । आस्मिन् द्वितीयव्याख्यान इदं सूत्रद्वयं नाधिकरणान्तर्गतं
संशयायभावादिति बोध्यम् ।

सूत्रार्थः—यथा यथात्मा परिमृज्यत इत्यादिश्रुतिलिङ्गभूतस्मृतिरापि
श्रवणादीनामावृत्तिं बोधयतीति ॥ २ ॥

इति प्रथममधिकरणम् ।

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ४।१।३ ॥

—२७ तस्याः—उपासनायाः । अनेकजन्मभिरिति ।

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

इति गीतावाक्यात् ।

३०५-१ आविर्भावादिति । ज्ञानिनो हृदये ।

—२ तत्रैव—ब्रह्मण्येष ।

—४ फलान्तःपातीति । भगवत्कृपाकार्यत्वात्फलान्तर्गतम् ।

—७ पूर्वं सूत्रार्थ एवोक्तो न त्वधिकरणमतोधिकरणरचनामाहुः—अथ-
चेति ।

—८ तत्र—अनावृत्ती ।

—१० तस्मिन्निवृत्तिमिवेति । अमरशब्देन यथा शतवर्षानन्तरं जायमानं
मानुषमरणमेव निवर्त्यते न त्वात्यन्तिकं मरणं तथेत्यर्थः ।

—११ त्वयापि—ज्ञानान्मुक्तिरिति वादिनापि । अङ्गीकार्यत्वादिति ।
यावदायुपमेवं वर्तयन्निति श्रुतेः । तस्य—कर्मणः । तस्य—प्ररोहस्य । दुरति-
क्रमत्वात्—अनुल्लङ्घनीयत्वात् ।

—१२ तत्फलानुभवस्येति । कर्मणो जन्मावृत्तिलक्षणं फलमवश्य-
मेवानुभावितव्यम् ।

—१३ अनावृत्ती बाधकमाहुः—अपि चेति ।

—१४ सा—अनावृत्तिः ।

—१५ इत एवेति । भक्तेः स्नेहरूपत्वाज्ज्ञानानन्तरमेव स्नेहस्य संभावा-
दित्यर्थः ।

—२० अत एव—उपदेशकस्य ज्ञानासंभवाद्देव ।

—२३ आत्मत्वेन-शरीरभूतस्यात्मनो नियामकत्वेन ।

—२४ तत्कार्यमेव-तद्धर्मकार्यमेव ।

३०६-२ कर्मस्वमात्र इति । तत्सुष्ठमवश्यं भोक्तव्यमित्यर्थः ।

—३ गौरवात्-जाड्यात् । अप्यं भावः । अजीर्णत्वेन पुरुषेणास्रजीर्ण-
तायै स्वीकृतमीषमधिकजीर्णतायै भवति । पूर्वमजीर्णमस्रं न जारयति
वा । एवं च यथासौपथयोर्भक्ष्यत्वेन तुल्यत्वेऽपि स्वभावभेदस्तथा प्रकृतेऽपि ।
तदेव व्युत्पादयन्ति-व्यापादनैरुत्सवभावमपीति । व्यापादनं-मरणं तत्स्व-
भावमप्यवश्यमारकमापि विपन्नाशीविषं दुःसहसर्पं तस्य तादृशसर्पस्यावगमे
विनाशे पटुतरो यो निग्रमसंग्रमो मन्त्रसंयोगो न विनाशयत्यपि तु विना-
शयत्येव । तथा चोक्तं मार्कण्डेयपुराणे

अवियाप्युपकाराय विपत्रजायते नृणाम् ।

अनुष्ठिताभ्युपायेन धन्यायान्यायतो हि सा ॥

इति ।

—६ कर्ममोक्षायोति । इदं संपूर्णवाक्यं श्रीमद्भागवतिकादृशस्कन्धे
योगीश्वरवाक्ये ।

परोक्षवाचो देदोषं बालानामनुशासनम् ।

कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते ह्यगदं यथा ॥

इति । कर्मनाशायोति पाठः ।

—१३ उभयमंग्रहस्य सूत्राभिप्रेतत्वं स्पष्टयन्ति-एवमिति । श्लेषोक्ति-
रियमिति । उपगच्छन्तीति पदे श्लेषोक्तिः ।

—१५ उभयत्र-मार्गद्वयोपदेशे ।

—१६ तस्मादिति । आत्मत्वेन हेतुना ज्ञानभक्तिभ्यां पुनरावृत्तिर-
हितारम्भाभात् ।

सूत्रार्थः-आत्मेत्युपासनाद् भगवन्तं प्राप्नुवन्ति । उत्तमाधिका-
रिणमुपस्थितं तद्विषयमुपादिशन्ति चेति ॥ ३ ॥

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४।१।४ ॥

—२१ तेन-आरोपितोपास्येन । स.-भक्तिज्ञानप्राप्यः । श्रुतिसिद्ध-
त्वादिति । य एवं विदुरमृतास्ते भवन्ति । तमेवं विद्वानमृत इह भवती-
त्यादिश्रुतिसिद्धत्वादित्यर्थः ।

—२२ भाध इति । अत आत्मनः परमात्मत्वेनोपासनं प्रतीकोपासन-
मिति तत्राभिमतमसंगतमित्यर्थः । अस्मिन्व्याख्यान आत्मत्वेनोपासनस्या-
प्रतीकोपासनत्वाद्यद्यपि ज्ञानभक्तयोः साफल्यमापाति तथापि नहीति पद-
द्वयं सूत्रे व्यर्थं स्यादित्यरुचैः प्रकारान्तरेण व्याख्यातुमवतारयन्ति-अथवेति ।

—२३ तत्प्रवेशः-ब्रह्मणि प्रवेशः ।

—२४ अनात्मभूते-मनःप्रभृती ।

३०७-१ तदुपममनं-पुरुषोत्तमप्राप्तिः ।

सूत्रार्थः-प्रतीकोपासनेन मोक्षो न भवति । यतोऽन्यस्यान्यरूपेणोपासनं प्रतीकं तत्र भेदोदयादिति ॥ ४ ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्पात् ॥ ४।१।५ ॥

—३ सर्वं खल्वित्यादिवाक्यं छान्दोग्ये शाण्डिल्यवियायाम् । आत्मेवेद-
मिति तत्रैव सनत्कुमारनारदसंवादे ।

—४ मुक्तिसाधनत्वेनेति । साक्षात्परया धेनुधर्मः ।

—५ सा-ब्रह्मदृष्टिः ।

सूत्रार्थः-सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वाद् ब्रह्मदृष्टिकरणं तु न प्रतीकोपासना ।
ज्ञानाधिक्यात्तस्या ब्रह्मदृष्टेः स्वत एवोदयादिति ॥ ५ ॥

इति द्वितीयमधिकरणम् ।

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तोः ॥ ४।१।६ ॥

—१४ अङ्गोपासनाफलविचारार्थमिदमधिकरणम् । तदनुष्ठानविषयादि-
कमाहुः-छान्दोग्य इति ।

—१९ तत्रैव-छान्दोग्ये मधुवियायाम् ।

—२४ पूर्वं-पूर्वाधिकरणसूत्रद्वये । तत्त्वेन-ब्रह्मत्वेन ।

—२५ एकप्रकारकेण-सर्वं खल्वित् ब्रह्मेति श्रुत्युक्तप्रकारकेण ।

—२६ तादृशाधिकाराभावात्-उत्कृष्टाधिकाराभावात् ।

३०८-१ तद्भावनायां-सर्वं ब्रह्मेति भावनायाम् ।

—२ एवं सति-उत्कृष्टाधिकाराभावोपि सर्वं ब्रह्मेति ज्ञानसंभवे सति ।

—३ तत्-ब्रह्मत्वेनोपासनम् । तथा-फलोपयोगि । सर्वस्यापीति ।
ब्रह्मत्वेन सर्वस्याप्युपासनं फलाय भवेदित्यर्थः ।

—६ हेतुं व्याख्यान्ति-उपपन्नमिति । मुक्तिसिद्धामेत्यर्थः । एतत्-
अङ्गेषु ब्रह्मोपासनम् । एवं च-अङ्गं प्रतीकोदयवः-इति फोशादङ्गमेव प्रतीकं
तदुपासनं चाङ्गोपासनमेव । न तु त्वदुत्करीतिकप्रतीकोपासनम् । अतस्त्व-
दुत्कप्रकारकप्रतीकोपासनात् फलम् ।

—७ पूर्वोक्तमन्त्रार्थं विशदयन्ति-अपरं चेति । आदित्यो भगवच्चक्षुः । तस्य मधुत्वं मधुनाडित्वात् । प्राच्यो मधुनाड्य इति श्रुतेः ।

—१२ अन्यधर्मनिवृत्तिः-क्षुधादिरूपप्राणधर्मनिवृत्तिः । तस्यैव-भगवच्चक्षुरूपादित्यस्पीव ।

—१३ तत्रैव-तस्मिन्नादित्य एव ।

—१४ तद्दर्शनं-आदित्यदर्शनम् । पूर्वभावं-आदित्यसायुज्यम् ।

—१५ हेत्वभिप्रेत इति । उपपत्तेरिति सूत्रस्यहेतुबोधकपदतात्पर्यं-विषयीभूत इत्यर्थः ।

—१६ न हीति । ज्ञानमार्ग एवान्धत्वादित्यो न भक्तिमार्ग इत्यपि सूच्यते ।

—१७ एकवचनं-सूत्रेण इति पद एकवचनम् ।

—१८ एतेन-स्वरूपैक्यस्याङ्गे सत्त्वेन ।

सूत्रार्थः-भगवतः शक्तिभूतेष्व्वादित्यादिषु या ब्रह्मन्वोपासना उक्तास्ताः साकारव्यापकस्य ब्रह्मण एकमप्यङ्गमुपासितं तादृशफलमिति बोधनार्थम् । उपपद्यते चेत् । आनन्दस्वरूपकरपादोदरादेर्ब्रह्मणोऽङ्गमपि तादृशमेवेति न प्रतीकोपासनमिति ॥ ६ ॥

आसीनः संभवात् ॥ ४।१।७ ॥

—२१ सूत्रमवतारयन्ति-पूर्वसूत्रेणेति । धर्ममात्रस्य-चक्षुरादिरूपस्यादित्यादेर्धर्मस्य । धर्मिणः-भगवतः ।

—२२ तदग्रे-अङ्गोपासकस्याग्रे ।

सूत्रार्थः-उत्कटश्रेणात्मकसाधनसंपन्नत्वादङ्गोपासकाग्रे भगवांस्तदधीनः सञ्जातीयो भवतीति ॥ ७ ॥

ध्यानाच्च ॥ ४।१।८ ॥

सूत्रार्थः-उत्कटभावेन निरन्तरस्मृत्यात्मकध्यानादपि भगवांस्तदुग्र आसीनो भवतीति ॥ ८ ॥

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ४।१।९ ॥

सूत्रार्थः-अकेन्द्रामपेक्ष्य भगवतोचलत्वं चलत्वमपि च भवतीति ॥ ९ ॥

स्मरन्ति च ॥ ४।१।१० ॥

सुप्रार्थः—केचिद्भक्ता अन्यफलनिरपेक्षतया भगवन्तं स्मरन्ति चकारा-
स्कीर्तयन्ति शृण्वन्ति चेति ॥ १० ॥

इति तृतीयमधिकरणम् ।

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ४।१।११ ॥

३०९-१४ अथ-पूर्वाधिकरणोक्तरीत्यादित्याद्यङ्गोपासनाभिः साधन-
भक्त्युत्कर्षात्पुरुषोत्तमस्यान्तर्बाहिःप्राकट्यान्तराम् ।

—१५ एकाग्रता-चित्तस्य भगवन्मात्रविषयता ।

—१६ ग्राहकचित्तधारेति । भगवद्ग्राहकस्य चित्तस्याखण्डा वृत्ति-
रित्यर्थः ।

—१७ न तारतम्यमिति । एवं च यत्र भावसाम्यं तत्र न तारतम्यं यत्र
तु भावव्यपम्यं तत्र तारतम्यमस्त्येवेति भावः ।

सुप्रार्थः—यत्र भक्तेष्वेकाग्रतया भगवज्ज्ञानं तद्भक्तमध्येन्तर्बाहिः पश्यतो-
भक्तयोः किमपि तारतम्यं नास्ति विशेषाभावादिति ॥ ११ ॥

इति चतुर्थमधिकरणम् ।

• आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ ४।१।१२ ॥

—२१ आधिकरणान्तरत्वाशयेनाहुः—उक्तेर्य इति ।

—२३ वैलक्षण्यत्-भूतकालवर्तमानकालसंबन्धकृतवैलक्षण्यत् ।

३१०-१ सतामहमिति । अयं सपूर्णः श्लोकः श्रीमद्भागवतैकादशस्कन्ध
एकादशाध्याय इत्यम् ।

प्रायेण भक्तियोगेन सासङ्गेन विनोद्धव ।

नोपायो विद्यते सम्पक् प्रायणं हि सतामहम् ॥

अयं हि श्लोको भगवता ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गस्योत्कर्षं कथयतोक्तः ।

—३ मर्यादीकृत्य-अन्तःप्रकटभगवदनुभवं मर्यादीकृत्य । सैवाद्यस्या-
अन्तःप्रकटानुभवरूपावस्था ।

—५ भालापेत्वादि । भगवता सह संभाषणं तद्वलोकनं तच्चरणकमल-
स्पर्शादिकम् ।

—७ अन्यथा-शुद्धपुष्टिमार्गैर्ङ्गीकाराभावे ।

सूत्रार्थः—परमपुरुषार्थस्वरूपकलपामिपर्यन्तं बाह्यान्तरत्वानुसंधानरहिता-
वस्था नित्या । ततः परं सायुज्यमित्यपि न । तत्रापि पूर्ववद्भगवता सहा-
छापादिकं तस्य दृष्टमेव फलं नादृष्टं सायुज्यादिकमिति ॥ १२ ॥

इति पञ्चममधिकरणम् ।

तदधिगम उत्तरपूर्वाद्ययोश्चेपविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ ४।१।१३॥

—१३ अधिकरणप्रयोजनमाहुः—पुष्टिमार्गीयभक्तस्येति ।

—१४ तत्र—मर्यादाभक्तिमार्गे । आवद्यकमिति ।

तस्माज्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव ।

ज्ञानविज्ञानसहितो भज मां भक्तिभावतः ॥

इति भगवतो वाक्यात् ।

—१५ तच्च—कर्म । स्वसजातीयतत्संतानजननादिति । तत्संतानस्य
भोगानुकूलकर्मप्रवाहस्योत्पादनात् ।

—१७ तद्वत्—प्रायश्चित्तवत् । तस्य—ज्ञानस्य ।

—१८ तदुद्देशेन—कर्मनाशोद्देशेन । अन्योन्याश्रयं स्फुटयन्ति—दुरित-
स्येति । दुरितनाशे सति ज्ञानोदयः । ज्ञानसत्त्वे च दुरितनाश इत्यन्यो-
न्याश्रयः ।

—१९ अनुक्तविषयेति । वक्तुमशक्येत्यर्थः ।

—२१ तस्य—अघस्य ।

—२२ अनुत्पत्तिरेवार्थ इति । यथा पुष्करपलाश आपो, न क्षिप्र्यन्ते
इति धुनेरापि पापानुत्पत्तिरेवार्थ इत्यर्थः । एवं भोगातिरिक्तेन ज्ञानेन प्रारब्ध-
नाशाद्वीकारे ।

—२४ इह तु—ज्ञानेन प्रारब्धनाशे तु । तथा संपत्तेः—कर्मसंबन्धासंपत्तेः ।
अत एव—ज्ञानस्यैवं सामर्थ्यवत्त्वादेव ।

३११-४ एतेन—ज्ञानेनाश्वमेधादिकर्मणापि दुष्कर्मक्षयश्रावणेन ।

—६ या—चित्ताशुद्धिः ।

—७ तत्प्रसङ्गः—अन्योन्याश्रयप्रसङ्गः ।

—९ उररीकार्य—अङ्गीकार्यम् ।

सूत्रार्थः—अज्ञानरूपादिभिः सायुत्तरपापस्यासंबन्धः । पूर्वपापस्य
विनाशश्च भवति । यथेपीकातुलामिति श्रुत्या यथैर्थासीति स्मृत्या च तथा
प्रथमादिति ॥ १३ ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ ४।१।१४ ॥

—१२ सूत्रमवतारयन्ति-पापस्येति । शास्त्रविरोधित्वेनेति । शास्त्रे निषिद्धतया कथनात् ।

—१३ अतथास्त्वेन-शास्त्रविरोधित्वेन । पूर्व-न्यायातिदेश-पूर्वस्य नाश उत्तरस्यासंश्लेष इति न्यायातिदेशम् ।

—१५ स एव-ज्ञानरूप एव । उभे इत्यादिश्रुति शारीरब्राह्मणस्था । क्षीयन्त इत्यादिश्रुतिर्मुण्डकोपनिषत्स्था । मामा-यसुकृतदृष्टकृतबोधक-मामान्य कर्मशब्दत्वेन कथनात् ।

—१८ सद्गजदोषोत्पत्तिवदिति । यथा ज्ञानानन्तर सद्गजदोषो उत्प-
द्यन्ते तथा ।

—१९ अग्ने-ज्ञानानन्तरम् ।

—२१ तुशब्दप्रयोगरहस्यमाह -अपिशब्द इत्यादिना ।

—२२ इति चान्ध्यादिति । इदं वाक्यं तु श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे
पापिल्लये । तत्रोक्तम् ।

न कर्हिचिन्मत्परा शान्तरूपे नङ्क्ष्यान्ति नोनिमिषो छेदि हति ।

येषामह प्रिय आत्मा सुतश्च सखा सुहृ सुददो देवमिष्टम् ॥

—२३ तथा कराति-भक्तिभाव रुणद्धि । प्रतिबन्धे हेतु दर्शयन्ति-
तद्भाय इति ।

—२४ शायत इति । भरतादिषु महत्सु तथा दर्शनात् ।

—२५ तस्मिन् सत्यपि-भरते पूर्वप्रारब्धभोगे सत्यपि । असंश्लेष
एवेति । तदुपाख्यानं, स च तदा पितृसनिधावेवासर्वाचीनामिव स्म करोतीति
वाक्येन तादृशकर्मबोधनाद्ब्राह्मणशरीरदशाया जीवन्मुक्तत्वबोधनाच्चासं-
श्लेष ।

—२६ तत्परत्वेन-अतिदेशपरत्वेना एव च पातेत्विति सूत्राशे नातिदेश ।

३१२-१ अन्यव्याख्यानं दूषयन्ति-पातशब्दस्येति ।

—२ मुक्तिप्रापकपदाभावादिति । सूत्रे तादृशबोधकपदाभावादित्यर्थ ।

—४ यत्कव्यत्वाच्चेति । एव चान्यव्याख्याने तन्मूत्रवैयर्थ्यापत्तिरित्यर्थ ।

सूत्रार्थ — एवमेवेतरस्य पुण्यस्यापि गति । भगवद्भावाद्यपत्तिरूपे पाते
एवमेव पुण्यपापयोरक्षयविनाशो स्त इति ॥ १४ ॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदर्थे ॥ ४।१।१५ ॥

—६ सूत्रमवतारयन्ति-नन्विति । तत्राशे-कर्मनाशे । तत्राशस्य-
देहनाशस्य ।

—७ प्रवचनानुपपत्तिः— शिष्यं प्रति ब्रह्मोपदेशानुपपत्तिः । एवं ब्रह्म-
 ज्ञानाग्राह्योपदेशयोग्यत्वाभावाद्युपदेशाभावः । तदनन्तरं शरीरपाताद्युपदेशा-
 भाव इति ब्रह्मोपदेशसंभवाय एव विहन्येतेत्यर्थः ।

—८ तदभावेन-आचार्याभावेन ।

—११ कार्य-शरीरम् । ते पवेति । दह्येते इति शेषः ।

—१९ तत्रेति । तादृशस्थले प्रारब्धकर्मणोपि दाह इत्यर्थः ।

—२० अग्ने-अतोऽन्यापीत्यादिसूत्रे ।

—२२ भरतं प्रति- भरतं लक्ष्मीकृत्य ।

—२४ इच्छाप्रतियुक्तादशायां- प्रारब्धं ज्ञानेन न नश्यत्विति-
 च्छादशायाम् । प्राचीना- ज्ञानेन प्रारब्धनाशयन्स्वरूपा ।

३१३-३ तथेच्छा-प्रारब्धस्य भोगेनापनयनमितिच्छा । स्वकृतमर्या-
 दापालनायेति । प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षय इतीश्वरकृतमर्यादाक्षणाये-
 त्यर्थः ।

—४ पुष्टावहीरुते-अजामिलादौ । न तथेति । प्रारब्धस्य भोगेनाप-
 नयनेच्छा नास्तीत्यर्थः ।

सुत्रार्थः—प्रारब्धोत्तरसंचितक्रियमाणसुकृतदुष्कृते एव नश्यतः । तत्प्र-
 रब्धकर्मणामदहनं कार्यमात्रपूर्वावधिरूपमभवदिच्छातो ज्ञेयमिति ॥ १५ ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ ४।१।१६ ॥

—६ सूत्रमवतारयन्ति-नन्विति ।

—७ प्रयोजनाभावादिति । अग्निहोत्रादीनां प्रारब्धनाशकत्वासंभवात् ।
 तादृशानां-जनकवसिष्ठादिव्रह्मविदाम् ।

—८ तत्करणं-अग्निहोत्रादिकरणम् । अतादृशैः-अग्निहोत्रादिजनक-
 प्रारब्धशून्यैः ।

—११ अत एव-अग्निहोत्रादिभंगादकप्रारब्धकर्माभावादेव ।

—१५ मतान्तरमनूय दूषयन्ति-केचिदिति । कार्य-मोक्षरूपम् ।

—१९ दर्शनपदार्थ इति । अस्मिन् सूत्रे यत्तद्दर्शनादिति पदं तत्रत्य-
 दर्शनपदस्यार्थ इत्यर्थः । पूर्वविरोधादिति । मनसि वेदमानव्यमिति पूर्व-
 श्रुतिविरोधानया तदधिगत इत्यादिपूर्वसूत्रविरोधाच्चेत्यर्थः ।

सुत्रार्थः— जनकादीनामग्निहोत्रायनुष्ठानं प्रारब्धकर्मापभोगायेव ।
 यथाकारिण्यादिश्रुतिदर्शनादिति ॥ १६ ॥

इति षष्ठमधिकरणम् ।

अतोऽन्यापि छेकेषामुभयोः ॥ ४।१।१७ ॥

—२२ एतदाधिकरणं न पूर्वक्षेपमिति बोधायेतुं पूर्वोक्तमनूयतद्व-
तारयन्ति-तदेवमिति । मर्यादयेति । भोगात्मिकयेत्यर्थः ।

—२४ तस्य-प्रारब्धस्य ।

—२५ तं विना-भोगं विना । अस्यापि-पुष्टिमागीयस्यापि ।

३१४-३ प्रवचनादिनिरूपणेनेति । प्रवचनाद्यनुपपत्त्येत्यर्थः । तदना-
द्येति । ज्ञानानाश्वप्रारब्धाख्यकर्माक्षेपिकायाः, भोगेन प्रारब्धनाशो भव-
तीति बोधकश्रुतेरित्यर्थः ।

—४ तस्य पुत्रा इति । इयं शाठ्यापनिश्रुतिः । दायं-पैतृकं रिक्तम् ।

—६ विषयभेद इति । पुष्टिमर्यादाभक्तभेदेनेत्यर्थः ।

—९ नाशानिरूपणादिति । ज्ञानेनेति शेषः ।

—११ एतत्संबन्धिगतमिति । एतस्य पुष्टिभक्तस्य संबन्धिनः सुतादि-
प्रभृतयस्तद्गतम् । तस्य-प्रारब्धस्य । तेन-भक्तसंबन्धिना ।

—१२ तयोः-प्रारब्धपुण्यपापयोः ।

—१३ अकृताभ्यागमप्रसङ्गेनेति । सुतादिभिरकृतयोः पुण्यपापयोरभ्या-
गमः प्राप्तिस्तत्प्रसङ्गेनेत्यर्थः ।

—१४ अत्र-पुष्टिमागं ।

—१५ तस्याः-अनुपपत्तेः । कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थत्वान्द्रगवत इति
भावः ।

सुत्रार्थः—एकेषां पुष्टिभक्तानां प्रारब्धाप्रारब्धयोः सुकृतदुष्कृतयोरुप-
भोगं विनैव भाषाः । तत्र प्रमाणं तु ज्ञानानाश्वप्रारब्धकर्माक्षेपकश्रुतेर्भिन्ना
तस्य पुत्रा दायमुपगन्तीया श्रुतिरिति ॥ १७ ॥

यदेव विद्ययेति हि ॥ ४।१।१८ ॥

—१८ सूत्रमवतारयन्ति-नन्विति ।

—१९ तथात्वस्य-वीर्यातिशयत्वस्य ।

—२० तदुत्तरस्य-तदुत्तरकर्मणः । तत्समर्था-ब्रह्मविद उत्तरकर्माक्षेप-
संयादनसमर्था ।

—२५ प्रयोप्रवृत्तिहेतुत्वमिति । ऀकारपूर्वकमेव वेदत्रयस्य प्रवृत्तिरत-
स्तस्य तथात्वम् ।

३१५-२ शायत इति । प्रकरणादित्यर्थः । तेन-वाक्यस्य प्रकरणा-
वरुद्धत्वेन ।

—४ श्रद्धोपनिषदोः साधारणत्वाद्द्विधाया आवे साधारण्यं युक्तं न
तत्संकोच इति कश्चिच्छब्देन तदर्थं प्रकारान्तरेण व्याख्यान्ति-यद्वेति ।

—६ सवासनतन्नाशनात्-वासनासाहितप्रारब्धनाशात् ।

—७ पूर्वोक्तार्थं संगृहीतम्ब्रस्य तात्पर्यान्तरमाहुः-यद्वेति ।

—१० एवं सति-जीवनिष्ठविद्याया भगवज्ज्ञानशक्त्यंशत्वे सति ।
धर्मसंबन्धिसंबन्धादिति । धर्मो भगवज्ज्ञानशक्तिरूपस्तत्संबन्धिनी जीव-
निष्ठा विद्या तत्संबन्धादित्यर्थः ।

—११ धर्मिसंबन्धे-भगवत्संबन्धे ।

सुत्रार्थः-भगवज्ज्ञानशक्तेरंशमृता जीवनिष्ठा विद्या । ततश्च यदेव विद्या
करोतीति श्रुत्या भगवच्छक्त्यंशमृताविद्यासंबन्धाजीवकृतं कर्म यदि धीर्यवत्तरं
तर्हि साक्षात्कृतवया प्रारब्धनाशः कुतो दुष्करः । एवं च पुष्टिर्मागो भगव-
त्कृपातः प्रारब्ध नश्यतीति भाव इति ॥ १८ ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ संपद्यते ॥ ४।१।१९ ॥

—१४ सूत्रमवतारयन्ति-पुष्टिर्मागीयफलप्राप्ताविति ।

—१९ उक्तदेहं-भगवद्दलीलोपयोगिदेहम् । व्यवच्छेदकः-निरासकः ।

सुत्रार्थः-लिङ्गस्थूलशरीरे त्यक्त्वा भगवद्दलीलोपयोग्यलीकिकदेहसंपत्य-
नन्तरं भोगसंपत्तिं लभते सोऽश्रुते सर्वान्कामान्तद्देहोति श्रुतेरिति ॥ १९ ॥

इति सप्तममाधिकरणम् ।

इति श्रीमद्ब्रह्मसंहिताचार्यकृताणुभाष्यव्याख्यायां श्रीधरशर्मकृतायां
बालप्रबोधिनीयां चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ४।१

अथ चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः ॥ ४।२ ॥

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ ४।२।१ ॥

३१६-४ अथ द्वितीयपादं व्याचिह्नमात्रव आचार्याः पूजपादार्यमनु-
वदन्ति-पूर्वपाद इति । लौकिकशरीरे-लिङ्गस्थूलदेहो । अलौकिकं नत्-
अलौकिकशरीरम् ।

—५ अथात्रेदमिति । एवंचात्रसंज्ञाः प्रथमाद्वितीयपादयोः । सूक्ष्म-
शरीरस्य-लिङ्गशरीरस्य ।

—६ चामीकरत्वमिवेति । स्वर्गमाणि संपोषाद्गोहस्य सुवर्णत्वमिव ।
पूर्वपक्षमाहुः-अत्रेति ।

—८ पूर्वोक्तव्यापमः-संसारवस्थाविनाशः ।

—११ तथैवादेति । कारणमृते सत्स्वरूपे लयनाहेत्यर्थः ।

—१२ उक्तमुक्त्यभावात्-तासुज्यमुक्त्यभावात् ।

—१४ तदपममे-दोषापममे । तदप-पुष्टिमकस्य । तथात्वे-आन-
न्दान्तरत्वम् ।

—१५ तादृशाः-जीववद्द्रव्यांशाः । तद्दृष्टन्तेन-जीवदृष्टान्तेन ।
अत्राधि-माणेन्द्रियादिप्रापि । तथात्वे-आनन्दरूपम् ।

—१८ सामान्यनिषेध इति । सामान्यतया लौकिकालौकिकदेहनिषेध
इत्यर्थः । तदनुभव-वेकुण्ठवासिगतो देहेन्द्रियाद्यनुभवः ।

—१९ तेषां-देहेन्द्रियाणाम् । तथात्वे-आनन्दरूपत्वे ।

—२२ भक्तानां-मार्गादामार्गीयभक्तानाम् । अनागतुक्तं-नेसागिणम् ।

—२३ संपद्यते-आविर्भवति । तदीयत्वेन-भक्तसंबन्धिन्त्वेन । तत्-
देहेन्द्रियादि । देहादिरपीति । आदिपदेन प्राणेन्द्रियाणां महत्त्वम् । तदी-
यत्वेन-पुष्टिमार्गीयभक्तसंबन्धिन्त्वेन ।

—२६ संपद्यते-आविर्भवति ।

—३१७-१ आत्मकामः-पुरुषोत्तमकामः । नतु शुक्तिकाम इत्यर्थः ।
व्याप्तकामः-प्राप्तमनोऽर्थः । तस्मात्-भक्तदेहात् ।

—२ अत्रैव-अन्तःपक्वे भगवन्त्वेन । ब्रह्मैव सत्-आनन्दरूपः सत् ।

—७ ध्यान्यत इति । पानवदेन तात्पर्यवृत्त्या ध्यान्यत इत्यर्थः ।

५८ [अनुभाषणव्याख्या]

—१ तदयोग्यत्वात्- भगवदाश्लेषायोग्यत्वात् । तत्रैव-अन्तःप्रकट-
पुरुषोत्तम एव ।

—१० आत्मातिरिक्तस्य-प्राणेन्द्रियादेः ।

—११ घृह्णत्वादिति । भक्तात्मनोपि महत्त्वाविर्भावादित्यर्थः ।

—१४ अन्यथा-जीवो ब्रह्मैव भवति न तु तस्य लीलायां प्रवेश
इत्यर्थकरणे ।

—१५ ब्रह्मात् इति । सिद्धे सतीत्यर्थः । तदितरव्यवच्छेदे-प्राणे-
न्द्रियातिरिक्तवेहतद्धर्मादिव्यवच्छेदे ।

—१६ अत एव-जीवस्य भगवद्भोगावश्यकत्वादेव । तथा च मर्त्योमृतो
भवतीत्येव वदेत् तत्र ब्रह्म सममृत इति वदेत् ।

—१८ तद्वत्त्वेन-मर्त्यशरीरवत्त्वेन । तथा-मर्त्यत्वेन । पूर्वं-सृष्टिलीला-
प्रवेशात्पूर्वम् । तादृश एव-मर्त्य एव ।

—१९ अस्मिन्नेव-प्रातानन्दमयशरीर एव ।

—२३ तस्य-ब्रह्मस्य । तदौत्कण्ठ्ये-भक्तस्योत्कण्ठतायाम् ।

—२४ तस्य-प्रभुप्राकट्यस्य । तस्मिन्-भगवत्प्राकट्ये ।

३१८-१ तेषां-लीकिकेन्द्रियाणाम् ।

—२ तत्रैवेति । मनोद्वारा पुरुषोत्तम एवेत्यर्थः ।

सूत्रार्थः-सृष्टिभक्तानां भगवदानन्दप्राप्ती भगवति लये प्रथमं बाह्यम-
नासि लीयते । एवंभावात् पूर्वं मनस्येव भगवतो दर्शनात् । बाह्यमनासि
सपयत इति श्रुतेश्च । दर्शनाभावे क्षेत्रवादिशब्दश्रवणेनापि सर्वेन्द्रियैः स्वरू-
पानुभवेच्छा जन्यत इति शब्दाच्चेत्युक्तम् ॥ १ ॥

अत एव सर्वाण्यनु ॥ ४।२।२ ॥

—१२ संपद्यत इत्यर्थ इति । तथाच श्रुतौ वाक्पदमिन्द्रियान्तरोप-
लक्षणम् । मतान्तरमनुय खण्डयन्ति-केचिदिति ।

—१७ मुख्यार्थत्याग इति । वाक्यशब्दस्य वाग्वृत्तिरित्यर्थस्वीकारे मुख्यो-
वाक्पदस्यार्थस्यज्येष्ठ लक्षणया तद्वृत्तिरूपोर्थो गृह्यतेत्यर्थः ।

—१८ पदवैयर्थ्यमिति । वृत्तिनाशे मनोरूपाभिवरणस्याप्रयोजकत्वा-
न्मनसीत्यस्य वैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । विषयवाक्येत्यादि । पतस्य विषय-
वाक्यत्वे सूत्रकृता तेजस्त्यागेन प्राणस्य करणाण्यक्षे जीवे लयकथनायः
क्रमस्यागस्तदनुपपत्तिश्चेत्यतो व्यासानभिप्रेतत्वावगमादिद व्याख्यानमपुक्त-
मित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—पूर्वोक्तहेतुभ्यामेव सर्वेन्द्रियाणि वाग्लयानन्तरं मनासे संप-
यन्त इति ॥ २ ॥

तन्मनः प्राण उचरात् ॥ ४।२।३ ॥

—२२ स यथा शकुनिरिति श्रुतिश्छान्दोग्ये श्वेतकेतूपाख्याने ।

सूत्रार्थः—सर्वेन्द्रिययुक्तं मनः प्राणे लीयते । प्राणबन्धनं हि सौम्य मन
इत्युत्तरश्रुतिवाक्यादिति ॥ ३ ॥

सौम्यसे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४।२।४ ॥

३१९-४ ततः—पुष्टिमार्गोद्गीकारात् ।

—६ तदादित्वं—अनुग्रहादित्वम् । उद्देशः—स्नेहादीनामेकैकशः कथ-
नम् ।

—८ स्वप्रकृताविति । जीवस्य पुरुषाक्षरादी भूतानां तत्तन्मात्रा-
दी लय इत्यर्थः ।

—९ भक्त्या मुक्तिरिति । भक्तितारतम्येन मुक्तितारतम्यम् ।

—१० तारतम्यमिति । मर्यादामार्गपेक्षया पुष्टिमार्गोद्गीकारं तारतम्य-
मित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—भगवता पुष्टिमार्गोद्गीकार इत्यादिहेतुभ्यः स सर्वेन्द्रियमनो-
युक्तः प्राणोभ्यक्षे भगवति लीयते । आदिपदेन भगवद्दृशीकरणसमर्थं ब्रह्म-
तत्त्वमिति बन्धकस्यागादीनां ग्रहणमिति ॥ ४ ॥

इति प्रथममभिप्रेक्षणम् ।

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ४।२।५ ॥

—११ एयमेव—पुष्टिमार्गीयवत् ।

—२१ तच्छ्रुतेः—बृहदारण्यकात्मभावात्प्राणस्यश्रुतेः ।

३२०-१० एतेन—एवं निर्धारितवाक्येन । कर्माश्रित इति । पुण्या-
पुण्यकर्माश्रितो न तु अज्ञाश्रित इत्यर्थः ।

—११ एयं सति—विदुर्द्धवाक्यद्वयस्यैकस्मिन्कर्माणि स्थितानि सति ।

—१२ अत्र—सद्योमुक्तिप्रतिपादकवाक्ये । तस्यैव—सद्योमुक्तस्यैव ।

द्वयं—प्राणानुक्रमणं, संपातलवश्चेति द्वयम् ।

—१३ तस्मिन्—पुण्ये ।

—१६ मर्यादानार्गीयतत्प्रापकामिति । मर्यादानार्गीयमुक्तबीषक-
मित्यर्थः ।

—१७ तदग्निमिचारित-याज्ञवल्क्यपार्तमागाभ्यां विचारितः । तद्वि-
षय-मुक्ताविषयकः ।

—१८ च धकं-कर्माश्रयेणावस्थानरूपं विद्वत्तावायकम् । श्रुतिशिरः-
समाकलितं-उपनिषत्तात्पर्यम् । तथैव-विधिप्राधान्यतयैव ।

—२० एवं सति-मर्यादानार्गे कर्मप्राधान्ये सति ।

—२४ दुर्ज्ञेयत्वमिति । ईश्वरेच्छारीतिमविदुषः पुणोस्यार्थस्य दुर्ज्ञेयत्वं
जानन्ती श्रुतिरिति योजना । एवं चायमर्थो नेश्वरेच्छारीतिमावेदुषा पुरुषेण
ज्ञातुं शक्य इत्यर्थः ।

३२१-१ अत्र-श्रुतिवाक्ये । कर्मपदमिति । कर्मपदेन मत्वर्थलक्षणया
कर्मिणो ग्राह्यस्तदाहः-मर्यादानार्गीयमिति ।

—३ तद्दाने-मुक्तिदाये । तत्-ज्ञानसमुच्चितं कर्म ।

—४ अत्र-फलदाने ।

सूत्रार्थः-मर्यादानामेकानामिन्द्रियाणि भूतेषु लीयन्ते । यत्रास्य पुरुषस्य
मृतस्येत्यादिश्रुतेरिति ॥ ५ ॥

नैरस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ४।२।६ ॥

—६ सुत्रमवतारयन्ति-नन्विति । उक्तनिर्णयः-मर्यादानार्गीयस्य वेधमु-
क्तिनिर्णयः ।

—७ तादृशं-मर्यादानार्गीयम् ।

—१२ अन्वया-तद्गमादिलयस्य भगवत्पट्टीकारे ।

—१४ एतद् दृढयितुं मतान्तरमनूप दूषयन्ति-ये चिदिति । शरीरान्तर-
प्रेप्तासामपिक इति । शरीरान्तरस्य प्रेप्ता लाभेच्छा तत्कालीनः ।

—१५ प्रश्न विषय इति । क्वायं तदेतन्नेन तादृशजीवविषयकः प्रश्नः
क्रियत इत्यर्थः ।

—२० एतेन-दूर्जेकक्षीया शरीरान्तरप्रेप्तासामपिकजीवित्ताकरणेन ।
अस्य निरस्तमित्यनेन सन्न्यः । अर्थ-क्वायं तदेति प्रश्नश्रुत्वा जीवः ।

—२१ ताफलं-परविद्याफलम् । तच्च-अमृतत्वफलं च । देशान्तररता-
यत्तमिति । इहेव समञ्जनीयन्त इति श्रुतेरेव लभ्यमानत्वात् ।

—२२ तस्याः-अपरविद्यायाः ।

—२३ निरस्तमिति । एवंरीत्योत्क्रमणाङ्गीकारे पूर्वोन्दिपल्यमाणा-
नुत्क्रमणवैयर्थ्यप्रसङ्गेनार्थभागवाह्येणुक्तायाः शरीरान्तरमेप्ताया वृत्ते-
न्दियापेक्षायाश्च कल्पनापस्या लक्षणामसङ्गेन श्रुतिसूत्रव्याकुलीभावाच्च
निरस्तमित्यर्थः ।

सुत्रार्थः—मर्यादायामङ्गीकार इति नियम एकस्मिन् ज्ञानिन्मेव न ।
किंतु मर्यादाभक्ते ज्ञानिनि नोभयोरैव मर्यादायामङ्गीकार इति नियमः ।
यनस्तथैव याज्ञवल्क्यवार्तभागी बृहदारण्यके दर्शयन् इति ॥ ६ ॥

इति द्वितीयमाधिकरणम् ।

समाना चासृत्पुपक्रमाद्मृतत्वं चानुपोष्य ॥ ४।२।७ ॥

३२२-२ अधिकरणद्वयेन पुष्टिमर्यादास्थयोर्वागादिलयं व्युत्पाय पूर्वोक्त-
दादर्शयान्तः परं त्वभिः सूत्रैस्तान्ताः शब्दा निराकरोति सूत्रकार इत्या-
शयेनाजन्तारयान्त-मर्यादापुष्ट्योरिति । तत्र-अपथ्याभावामाये । वस्तु-
स्वरूपं-मर्यादापुष्टिमार्गीयोः स्वरूपम् ।

—८ अविद्ययेति । विद्ययाविद्येति श्लोकोक्तया स्वीयया मूलशक्त्या-
ईममेत्यसद्ब्रह्मात्मकजीवाविद्याप्रवृत्त्यां गदन्म् । तदुपक्रम- अविद्या-
मन्व्योपक्रमः ।

—१० यतं-साधनानुष्ठानम् ।

—११ पुष्टिमार्गं समानमिति । ते नापीतश्रुतिगुणा इत्यादिभगव-
दाक्यात् ।

सुत्रार्थः—मर्यादानामे जीवतन्तारणमारम्भ मोक्षपर्यन्तं साधनेनेव मुक्ति-
रिति व्यवस्था समाना । मध्ये भेदो न भवति । पुष्टिमार्गं एतुषीष्य साधन-
मकृत्वैवामृतत्वं नियतामिति ॥ ७ ॥

तदपीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ४।२।८ ॥

—१३ सूत्रमवतारयन्ति-ध्वमिति । परामृद्ध्यते-विचार्यते ।

—१४ अग्निमेण-भूतेष्वित्यादिसमेण ।

—११ मुक्तोः-मर्यादानामार्गीमुक्तः ।

—१३ अत एव-तुजे रितरसाधारण्यरुथनादेव ।

सुत्रार्थः—तदा पुष्टिफलदशायां मर्यादानामार्गीयमोक्षस्य संसारत्वेन कथ-
नार्यान्तारतुल्यतेजाते याज्ञवल्क्यवार्तभाग्यां तथा निरूपितामिति ॥ ८ ॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ४।२।९ ॥

३२३-३ सूत्रमवतारयान्ति-नन्विति । तद्बोधकप्रमाणानां-भजनानन्दो-
त्कर्षबोधकप्रमाणानाम् ।

—८ तत्तत्त्वं-पुष्टिमार्गीयतत्त्वम् ।

—९ उकेतराज्ञेयमिति । अतिशयितानुग्रहरहितेनाविज्ञेयमित्यर्थः ।

—१० तेषां-अतिशयानुग्रहरहितानां मर्यादामार्गीयाणाम् ।

—१२ इच्छेति । स्वर्गविषयिणी मोक्षविषयिणीच्छेत्यर्थः । किञ्चिदि-
तीति । इतिशब्दी हेतौ । अतो न किञ्चिदनुपपन्नमित्यर्थः ।

—१३ एवंविधार्थास्तित्वे-अनुग्रहविरहवद्भिः सर्वैरस्यार्थस्य दुर्विज्ञे-
यत्वे ।

—१८ दुर्ज्ञेयत्वमिति । पुष्टिमार्गीयतत्त्वस्य । तत्सत्ता-पुष्टिमार्गीय-
तत्त्वसत्ता ।

—१९ धर्मिग्राहकमानसिद्धं-पुष्टिमार्गीयतत्त्वप्रमाणश्रुतिसिद्धम् ।

सुप्रार्थः-पुष्टिमार्गीयं तत्त्वं सूक्ष्मम् । यतो वाचो निवर्तन्ते-इति श्रुति-
प्रमाणेन तथोपलब्धेः । चकारात्तादृशभक्तानुभवोपि मानामिति ॥ ९ ॥

नोपमर्देनातः ॥ ४।२।१० ॥

—२१ सूत्रमवतारयन्ति-तर्हीति ।

—२२ पूर्वोक्तं-पुष्टिकलस्य सर्वोत्तमता । तत्र-तादृशमार्गीयनुपदेशे ।

—३२४-१ पूर्वस्थाः-विरहदशायाः ।

—३ सः-उपदेशः ।

सुप्रार्थः-पुष्टिमार्गीयाणानुपदेशो न संभवति यतस्तेषां द्वे एवावस्थे
विरहदशा भगवत्संगमदशा चेति । तत्र विरहदशायां भैश्वर्यादीनां विनाशा-
नुपदेशो न संभवति । भगवत्संगमदशायां त्वैश्वर्यादीनां सत्त्वेऽपि भगवदान-
न्दानुभवानिमग्नचित्तत्वेनोपदेशस्यासंभव इति ॥ १० ॥

अस्यैव चोपपत्तेरूप्या च ॥ ४।२।११ ॥

—५ सूत्रमवतारयन्ति-नन्विति ।

—७ तत्संभवात्-दुःसहविरहतापसंभवात् ।

—८ तद्भेदो रिति । आनन्दतिरोधायकस्याविव्याप्तमकर्मदिहेतोः ।

—१६ तद्प्राप्तिजः-भगवद्प्राप्तिजः ।

—१५ तथात्वात्-रसात्मकत्वात् ।

सूत्रार्थः—अस्पृशानन्दात्मकभगवत् एव धर्मो विरहाख्यः । नन्वानन्दात्मकस्य दुःखरूपो धर्मः कथमिति चेन्न । भगवदन्तःप्राप्तिबाह्यप्राप्तिभ्यामानन्दानुभवविरहतापयोरुपपत्तेरिति ॥ ११ ॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् ॥ ४।२।१२ ॥

—१७ सूत्रमवतारयन्ति-नन्विति । पश्यः-भगवद्दर्शी भक्तः ।

—२१ पतेन-सिद्धान्तभागेन ।

सूत्रार्थः—ननु न पश्यो मृत्युमित्यादिना भक्ते दुःखं प्रतिषिध्यत इति चेन्न । रागेण सह पाटात्तत्र शारीरदुःखस्यैव निषेधात् । एवंच शङ्करविरहादिभावान्मर्कं दुःखं तु न निषिध्यत इति ॥ १२ ॥

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ ४।२।१३ ॥

—२४ विरहदुःखं न कर्मजन्यमित्याशयेन सूत्रं व्याचक्षते-एकेषामिति । शाशिनां-तैत्तिरीयानाम् ।

—२५ अर्थ-पुष्टिभार्गीयभक्तः ।

३१५-३ मरणहेतूपस्थित्यभाव इति । मरणहेतोर्विरहभावस्योपस्थितेरभावे ।

—५ एकतरेण-संयोगविरहयोरन्यतरेण । एवंच रसपूर्णतायां संयोगस्यैव विरहस्याप्यावश्यकता ।

—१ सामाज्यपदमिति-क इति सामान्यबोधकसर्वनामप्रयोग इत्यर्थः । ब्रह्मानन्देत्यादि । ब्रह्मानन्दादधिको यः पुष्टिभक्तिमतः पूर्णानन्दस्ताद्विरहेणासक्तं समीपस्थं चन्मरणं तद्विवारणेसामर्थ्यम् ।

—१४ तद्धर्माः-विषयीगरसात्मकभगवद्धर्माः । नीलाम्बुदश्याम इति । अत्रेयं योजना । नीलाम्बुदश्यामो (भगवत्) हृदयादपगच्छत्वित्यतिर्ह्यशक्यं शक्यं । यत्पुनराहेति । को ह्येवान्यादित्यादिना आनन्दनं यच्छ्रुतिः पुनराहेत्यर्थः ।

—२१ चारुद्वयमिति । अन्यात् प्राण्यादिति द्विवारम् ।

—२२ अन्यथा-विरहावस्थाया अनभिप्रेतत्वे । व्याख्यानान्तरमाहुः-तदवस्थापत्र इति ।

सूत्रार्थः—प्रसुखरूपमाप्स्यतन्तरमेकेषां शाशिनां-रसो वै-इति मन्त्रे दुःखनिवृत्तिरूपोर्थः स्पष्टः पठ्यते ॥ १३ ॥

स्मर्यते च ॥ ४।२।१४ ॥

३२३-४ रुढभाष्या-क्षितमनसः । भ्रममियः-संतारभीताः ।
सूत्रार्थः-श्रीमद्भागवते भगवद्भाष्यस्य जीवनमरणहेतुत्वं दीर्घम्यं च ता
मन्मनस्का इत्यनेन स्मर्यते इति ॥ १४ ॥

तानि परे तथा ह्यह ॥ ४।२।१५ ॥

—१ सूत्रमवतारयन्ति-नन्विति । तद्दर्शनजनितः-भगवद्दर्शनसंपन्नः ।
—११ न इष्टं श्रुतं वेति । फलफोटी कुत्रापि न दृष्टमित्यर्थः ।
—२६ यमुनापुलिनेत्यादि । निकुञ्जः-लतादिपिहितमध्यभागः प्रदेशः ।
३२७-१ गडहरप्रदेशः-गुहाप्रदेशः । आद्रिस्तानूनि-पर्वतशिखराणि ।
—३ विषयवाक्यानुरोधादिति । विषयश्रुतिवाक्ये तां वां वास्तुनीति
नपुंसकलिङ्गं बहुवचनान्तं पदं दृश्यते तदनुरोधादित्यर्थः ।

सूत्रार्थः-तानि पूर्णानन्दादिवस्तूनि वैकुण्ठादम्बुक्वटे श्रीमोकुठे श्री-
गोवर्धने च सन्ति तथाह-तां वां वास्तुन्युत्पत्तीति श्रुतिरिति ॥ १५ ॥
इति तृतीयमधिकरणम् ।

अविभागो वचनात् ॥ ४।२।१६ ॥

—१ एव नवाभिः सूत्रैस्तनच्छब्दामिराकरणं कृत्वा पुष्टिमागंविषय
पृष्ठ किंचिद्विचारयति सूत्रकार इत्याशयेनापि करणमवतारयन्ति-नन्विति ।
—१३ तत्र प्रवेशितस्य-अनुकम्पया लीलायां प्रवेशितस्य । तस्मात्-
लीलास्थानात् ।

—१८ अन्यथा-अनया श्रुत्या विभागाभावस्याप्रतिपादने ।

—२० विद्वन्मण्डन इति । पतद्विषये यद्वक्तव्यं तत्पूर्वमेवोक्तम् ।

सूत्रार्थः-नित्यलीलाप्रविष्टस्य भक्तस्य सर्वदा विभागाभाव एव ।
तद्विष्णोः परमागिति श्रुतिवचनात् ॥ १६ ॥

इति चतुर्थमधिकरणम् ।

तदोकोप्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासायर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृ-
तियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकरूपा ॥ ४।२।१७ ॥

—२३ तं-वृत्तान्तम् ।

३२८-५ प्रकाशात् इति । इन्द्रियरूपाभिस्तेजोमात्राभिः प्रकाशन
इत्यर्थः । न पता इत्यादिश्रुतिर्बुद्धदारण्यके शारीरवाङ्मणे ।

—१६ तच्छेषभूता-वियाशेषभूता ।

सूत्रार्थः—उत्क्रमणप्रकारमाह सूत्रकारः । तस्यात्मनः स्थानस्य हृदय-
स्याग्रं प्रथमं प्रकाशते ततस्तत्र काशितमार्गोत्क्रामति । अयं गर्वजीवि-
साधारणो मार्गः । विदुषो विशेषमाह । ब्रह्मवियासागच्छासं-
दङ्गभूतप्रव्रजनमगवत्स्मरणसंबन्धाद् हृदयस्थितेन भगवतात्तुष्टीतः सन्
पकशततस्या भाव्या निष्क्रामतीति ॥ १७ ॥

इति पञ्चममपिकरणम् ।

रश्म्यनुसारी ॥ ४।२।१८ ॥

—२० क्रमेण मुच्यमानस्य स्पदस्थां वक्तुमित्थमपिकरणमित्याशये-
नावतारयन्ति-अथेति ।

सूत्रार्थः—विद्वानेव रश्मिद्वारा गच्छतीति ॥ १८ ॥

इति षष्ठमपिकरणम् ।

निशि नेति चेन्न संबन्धस्य यावद् देहभावित्वाद् दर्शयति च ॥ ४।२।१९ ॥

३२९-८ सूत्रमवतारयन्ति-विदुष इति । हार्दोत्तुष्टकृत इति । हृद-
यस्थभगवदनुग्रहकृत इत्यर्थः ।

—१९ आद्यकृतः-कालकृतः ।

सूत्रार्थः—निशि विदुष उत्क्रमणं नेति चेन्न । अनुग्रहहेतुभूतस्य मत्प-
तुस्मृतिसंबन्धस्य यावद्देहपर्यन्तस्थापित्तेनानुग्रहस्य सर्वदा सत्त्वात्कालस्या-
प्रयोजकत्वाद् । एतमेव प्रवाजिन इति धृतिस्तथा दर्शयतीति ॥ १९ ॥

अतश्चायनेपि दक्षिणे ॥ ४।२।२० ॥

सूत्रार्थः—अतो दक्षिणापनज उत्क्रमणविशेषोपि विदुषो नास्तीति ॥ २० ॥

योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ ४।२।२१ ॥

३३०-१ भिक्ष इति । एवंच मार्गभेदात्कालविशेषापेक्षेत्यर्थः ।

—२ इतरनिरपेक्षत्वादिति । हार्दभगवदनुष्टुहीतस्य कालादीतरानु-
ग्रहस्थानपेक्षणादित्यर्थः ।

—४ सूत्रे केवलयोगिनपदस्य ग्रहणदेते इति पदेन सांख्यस्य ग्रहणमनुक-
मित्यरुचैराहुः-अग्निर्ज्योतिरिति ।

—६ ते एवेति । छान्दोग्योक्तं देवयानवितृयाणमती इत्यर्थः । जत्रापि स्मृतावपि ।

—७ शब्दभेदेन-अग्न्यादिशब्दभेदेन । विरोध इति । श्रुतिस्मृत्योर्विरोध इत्यर्थः ।

सुधार्यः—अग्निर्व्योतिरिति कालनिधमो योगिने प्रति स्मर्यते न ज्ञानिनं प्रति । यत एते योगसांख्ये स्मार्त । श्रौतज्ञानमार्गस्य तु ज्ञानंतरस्य कालादेरपेक्षा नेति ॥ २१ ॥

इति सप्तममाधिकरणम् ।

इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रार्थकृताणुभाष्यन्याख्याया श्रीधरशर्मकृताया
बालप्रबोधिण्या चतुर्थीध्यायस्य द्वितीयः पादः ४।२

अथ तृतीयः पादः ॥ ४।३ ॥

अचिरादिना तत्प्रथितेः ॥ ४।३।१ ॥

अस्याध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथमं पुष्टिमार्गीयस्य ततो मर्यादामार्गीयस्य सद्योमुक्तिप्रकारः प्रदर्शितः । तदनन्तरं क्रममुक्ती निर्गमद्वारादिकं दर्शितम् । अस्मिंस्त्रुतीयपादे ततो निमतस्य यो ब्रह्मप्राप्तिमार्गो ब्रह्मलोकस्वप्नप्रकरणश्च निरूप्यते ।

—१३ तत्राधिकरणमवतारयितु मक्षपादिकमाहुः—नान्विति ।

—१४ नियमाभावः—साधनादिनियमाभावः ।

—१९ भक्तातिरिक्तानिति । इत्थं विदुरित्यादिना क्रियाविषयस्य क्रियायाश्च श्रुतौ प्रतिपादनाय इतिपदेन भक्तातिरिक्तानामेव ग्रहणमिति भावः । तथा भातः—अचिरादिमार्गेण गतिः । एवञ्च मर्यादामार्गीयाणामपि भक्तानां प्रायः सद्योमुक्तिरेव । ननु ज्ञानमार्गीयाणामचिरमार्गेण गतिर्भवतु तथापि मर्यादाभक्तस्य प्रायः सद्योमुक्तिरेवेति नियमोऽशक्यः । श्रुतावचिं-
रादिग्यातिरिक्तानां बहूनां मुक्तिमार्गाणां कथनात् ।

—२१ किञ्च बहुमार्गसत्त्वापि सुत्रकृतावचिंरादिमार्ग एव कस्मादाहृत इत्याशङ्क्यामाहुः—अथेदं चिन्त्यत इति । तेषां मार्गाणां परस्परं भेदोऽस्ति नवेति चिन्त्यत इत्यर्थः ।

—२२ पठ्यत इति । विद्याभेदेन गतिभेदः पठ्यत इत्यर्थः ।

३३१-२ एका-दहरविद्यास्था ।

—३ अन्या-पञ्चाग्निविद्यास्था ।

—५ अपरा-कीर्तिताकिन्नाह्वणस्था ।

—६ इतरा-बृहदारण्यकस्था । सूर्येद्वारेणेति । इयं प्रथममुण्डकस्था ।

—८ सर्वेषां-श्रुत्युक्तमार्गणाम् । पारिभाषिकं-सांकेतिकम् । न वास्तवमित्यर्थः ।

—१३ एकदेशिकृतसमाधानं सण्डाविहं पूर्वपक्षी प्रथमं तदुपपादयति-तत्रोच्यत इति ।

—१४ तथा-पारिभाषिकत्वम् । लाघवादिति । पूर्वमत्यभिज्ञानेन लिङ्गेनैकमार्गस्वीकारे लाघवादित्यर्थः ।

—१५ गौरवप्रसंगादिति । मार्गाणां पार्थक्ये तेषां पृथक् कार्यकारण-भावाङ्गीकारे गौरवं तथा तन्मध्ये कस्पान्धिकटत्वं कस्पान्दिदूरत्वं तत्र निकटमार्गत्यागे दूरमार्गग्रहणे चोपपत्तिकल्पनामिति च गौरवमित्यर्थः । एयं-मुक्तिमार्गकत्वाङ्गीकारे ।

—१७ तत्र-रश्मिवाक्ये । उच्यत इति । शरीरादुत्क्रम उच्यत इत्यर्थः । उपक्रम इति । एवं चोत्क्रमणमार्गोपक्रम उत्क्रमणमात्रकथनेन मुक्तिमार्ग-कथनस्य व्युदासः ।

—२४ युक्त्यन्तरमाहुः-उपसंहारे चेति ।

—२७ तदुपपत्तिपरिहारः-ब्रह्मप्रापकमार्गस्यातुपपत्तिपरिहारः ।

३३२-१ अनर्थक इति । एतच्छ्रुती ब्रह्मप्रापकमार्गस्यानिरूपणेनेत्यर्थः ।

एकमार्गवादिमतं रूपविहं पृच्छति-नान्यति ।

—४ तदसंभवेन-सकलशास्त्रोपसंहारासंभवेन ।

—५ तस्यासंभवादिति । अनन्ता वै वेदा इति श्रुत्या वेदानामनन्तत्वा-त्कली मुद्दिन्हासेन षडनाभावात् सर्वशास्त्रास्तिवावस्यासंभवेन सर्वशास्त्रा-विदोरांभवादित्यर्थः ।

—६ तथा-श्रुत्या मुक्तिमार्गबोधनम् । तावन्मात्रपर्यायादिति । स्वाभ्या-योभ्येतस्य इत्यप्यनविधिरपि स्वशास्त्रामात्रतार्यमेवास्ति । स्वाभ्याम् इति पदस्य स्वशब्दघटितत्वात् ।

—७ शास्त्रान्तरसंघादीत्यादि । तथाच शास्त्रान्तरोक्तमुक्त्यङ्गपर्यङ्गी शास्त्रान्तरे कथनमप्यनुचितं स्यादित्यर्थः ।

—८ विरुद्धदिकानामिति । चतुर्दिक्षु विद्यमानजनेर्भक्ष्यस्थग्रामस्य प्राप्तिवदित्यर्थः । इहापीति—नानामुक्तिम गीषाणां स्वमार्गेणैव मुक्तिप्राप्तिरित्यर्थः ।

—९ द्विचत्वार्यनुपपत्तिं परिहरन्ति—न चेति ।

—१५ द्वितीयः—पितृषाणमार्गः ।

—१६ एवं—मुक्तिमार्गाणामनेकत्वे ।

—१७ येन—यच्छाखाध्यायिना ।

—१८ लाघवगौरवेत्यादि । लाघवगौरवाभ्यां तस्या द्वितीयशाखाया विचारावसर इत्यर्थः ।

—१९ उक्तबाधकैरिति । अभ्ययनविधेः स्वशाखाध्ययनमात्रपरत्वं तदभ्येतुस्तावन्मात्रकरणे सर्वशाखार्थकरणपूर्तिः शाखान्तरसंवादिपर्वकथना-
 नुपपत्तिश्चैत्येवंरूपैर्बाधकैरित्यर्थः । परोक्तं दूपायित्वा स्वमते युक्त्यन्तरमाहुः—
 अपरं चेति ।

—२० आवश्यक इति । तदर्थमेव कथनात्पुराणे प्राप्तिद्वत्वाच्च ।

—२४ अविधेयत्वात्—उपसंहारस्य विधातुमशक्यत्वात् ।

—२५ तथा—न युक्तः । निरूपितमिति । तत्र हि समाने योर्थाभेदादु-
 पसंहारः स द्विपिशेषो येषिहोत्रादयस्तद्वदित्युक्तम् । तेषिहोत्रादयः सर्वेषां
 समाना अपि येषां शाखिनां यथोक्तास्तथा तेषामेव ते विधेया नेतरेषाम् ।
 तथा, अविधेयत्वात् । एवं यद्यत्पर्वविशिष्टो मुक्तिमार्गो यच्छाखायामुक्तस्तेन
 मार्गेणैव तस्य तस्य सकलशाखार्थसंप्रत्या कृतार्थतासंभवात्तत्तन्मार्गस्य
 तच्छाखीयं प्रत्येव विहितत्वात्तौपसंहारशङ्केति भावः ।

३३३-१ सिद्धान्तमाहुः—अत्र यदाह इति । अयं भावः । नांशाग्रामवि-
 शिष्टेनैकेन मार्गेण गन्तृणामनेकेषां मध्ये कस्याचिदेकस्मिन् ग्रामे विभिन्न-
 मीन्यस्यान्यस्मिन्ग्रामे तद्वदिहापि ।

—६ उपसंहारस्य पर्वभाषकत्वं शङ्कते नन्विति ।

—७ समादधते—स्यादंतदिति ।

—१० अग्ने-अग्नेतनष्ट्रेषु ।

—११ पूर्वपरामर्शादिति । अर्चिषोहरन्तः पूर्वपक्ष इत्यादिश्रुतिषु पूर्व-
 षामहरादीनां परामर्शादित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—अर्चिरादिमार्गेण ज्ञानमार्गीय एव गच्छति । न तु सर्वादा-
 मार्गीयोषि । तस्य इत्थं विदुस्त्रिषादिना ज्ञानमार्गीयस्यैव तत्रोत्कर्ष-
 कथनादिति ॥ १ ॥

वायुमन्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ ४३२ ॥

—२२ अत्र-सूत्रे । इदं-अविशेषविशेषयोर्निर्वचनम् ।

३३४-१० सोक्ते -छान्दाग्योक्ताव्यवधानोक्ति । तद्भोगः-वायुलोक-भोगः । उक्तपीति -व्यासोक्तरीति । नानुपपत्तिरिति । एवच भोक्तृ-भेदेनाव्यवधानव्यवधानसम्बन्ध श्रुतिविरोधरूपानुपपत्तिरित्यर्थः ।

—११ केचित्-शकराचार्यादयः ।

—१२ मिथः पौर्यापर्येत्यादि । परस्परपीर्वापर्ययोतकपञ्चम्यन्तपदा-भावादित्यर्थः ।

—१८ वक्तु शक्यमिति । ऊर्ध्वारुमणस्यार्धसिद्धत्वेन तच्छब्दस्य तत्रापि सत्त्वाद्बहु शक्यमित्यर्थः ।

—२१ एव-ऊर्ध्वारुमणपूर्ववर्तित्वयोर्विशेषपदार्थत्वे ।

—२२ अयं-शकराचार्यादिकृतोर्थः । एव सूत्रव्याख्यानाशे वादिमत निराकृत्य बृहदारण्यकश्रुतिविरोधाशेपि तत्पारिहर्तुं वदन्ति-चाजसनेयिन इति ।

—२६ एवं सति-देवलाकस्य निवेशवश्य कर्तव्ये सति ।

३३५-२ आदित्यमध्यपातित्वमिति । तथाच देवलोकस्यादित्यकोटौ निवेशब्दाद्वायु वायोरादित्यामित्येव क्रम सिद्ध इति न मार्गभेदापत्तिरिति भावः । व्यासोपीति । तथोक्तवानित्यर्थः ।

सुप्रार्थं -छान्दोग्ये मातेभ्यः सवन्तरामन्त्रे मन्त्रस्तसादुत्तर वायु-लोको निवेशयितव्यः । अविशेषविशेषाभ्याम् । तथाहि-अर्धिरारभ्य संवत्सरान्तानौ भूसबन्धित्वेनाविशेषात्तन्मध्ये वायुर्न निवेशनीयः । वायु रन्तरिक्षस्याधिपतिरिति श्रुतेः । सूर्यो दिवाधिपतिरिति श्रुतेश्चैतयो पीर्वापर्ये विशेषहेतुरस्तीति सूर्यलोकात्पूर्वं वायुलोको निवेश्य इति ॥ २ ॥

तद्वितोधिवरुणः संबन्धात् ॥ ४३३ ॥

सुप्रार्थं-चन्द्रममो विद्युतमित्यत्र विद्युल्लोकात्परतो वरुणलोको निवेशनीयः । तद्वितो जलसबन्धित्वेन वरुणस्य जलपतित्वेन च जलीयसंबन्ध-स्य सम्बादिति ॥ ३ ॥

वरुणाच्चाधीन्द्रमजापती ॥ ४३४ ॥

—९ तद्विदमन्तरं वरुणादिभ्योऽविशेषविशेषाभ्याम् अर्धिरादीति ।

—११ तं-पर्यङ्गवियुदाद्युपासकम् । प्रदीपे मार्गिक्यानियमामित्यादि-
पह्नाक्तिराग्निमसूत्रावतरणिकात्वेन गृहीता ।

सूत्रार्थः-वरुणलोकात्परं, इन्दलोकः प्रजापतिलोकश्च निवेशनीयः ।
संबन्धादेव हेतोरिति ॥ ४ ॥

इति प्रथममाधिकरणम् ।

आतिवाहिकास्तलिङ्गात् ॥ ४।३।५ ॥

—१६ आधिकरणमेतदिति बोधयितुं विषयं संशयं चाहुः-वियुदन्-
न्तरमिति ।

—१७ गमयिन्ना-अमानवपुरुषेण ।

—१८ वचनाभावेनेति । यथा वियुहोक्तानन्तरं ब्रह्मप्रापकपुरुषवचन-
मस्ति तथा वरुणलोकं मतस्य ब्रह्मप्रापकपुरुषवचनाभावेनेत्यर्थः ।

—१९ ब्रह्मप्राप्तिः-अमानवपुरुषकारिता ब्रह्मप्राप्तिः ।

—२३ अम्यथा-उपासकस्य ब्रह्मप्राप्त्यभावे । कृतसाधनवैयर्थ्यमिति ।
कृतं षडुपासनाख्यं ब्रह्मप्राप्तिसाधनं तस्य वैयर्थ्यमित्यर्थः । तेषां-
उपासनाख्यसाधनानाम् ।

३३६-१ आतिवाहिकश्रुतिरिति । अतिबहनम्-अतिजामयित्वा प्राप-
णम् । भावे यञ् । तत्संबन्धी आतिवाहिकस्तद्वोषिका श्रुतिरित्यर्थः ।

—४ एकवचनमिति । अमानवः पुरुष इत्येकवचनम् ।

—५ उच्यत इति । अमानव इत्यादिना वाक्येनोच्यत इत्यर्थः । तेन-
श्रीतलिङ्गेन ।

—८ तत्पदेनेति । तत्पुरुष इति श्रुतिगतेन लुप्तपञ्चमीकेन तच्छब्देन ।

—९ इतरलोकेषु-ब्रह्मप्राप्त्यव्यवहितलोकेषु । अत्रापि-अव्यवहित-
लोकेषु ।

—११ तत्प्राप्तिः-अधिर्लोकप्राप्तिः । तथा सति-अधिर्लोक-
प्राप्त्यभावे ।

—१२ कस्यचित्-उपासकस्य ।

—१३ सा-ब्रह्मप्राप्तिः ।

—१४ तेषां-लोकानाम् ।

—१५ सामितत्कथनम्-सुक्तिमार्गीयार्थलोक्कथनम् । अतः-अर्ध-
कथनात् ।

सूत्रार्थः—यतस्मिन्नेव मांसे प्रजापतिलोकोत्तरमातिवाहिका, पुरुषा
उपसहर्तव्याः । तत्पुरुषोमानव इत्यत्र पुंसस्य ब्रह्मसंबन्धित्वाद्ब्रह्मा-
दिति ॥ ५ ॥

उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ॥ ४।३।६ ॥

—१७ सूत्रमवतारयन्ति-नन्विति ।

—१४ अञ्जसा-शीघ्रम् ।

—१६ अन्यथा-वाञ्छाफलासभवे ।

३३७-३ उक्तहेतुमिरिति । उक्तदकलं त्यक्त्वा क्षुद्रकलेच्छाया असमव
इत्यादिहेतुभिः । तत्र-अर्थिलोवादिक्ले ।

—५ अन्यमर्तं दूषणायोपक्षिपन्ति-यस्त्विति ।

—८ व्यामोहशब्दस्येति । व्यामोहशब्दोन्यथाज्ञानवाचको न साम-
र्थ्याभाववाचक इत्यर्थः ।

—९ तथा सति-सपिण्डितकरणग्रामत्वेन गन्तृणामसामर्थ्यं सति ।

सूत्रार्थः—स्वकृतमार्गस्य साफल्याय भगवानेव काश्चिद्ज्ञानिनो
मर्पादानार्गीयांश्च व्यामोहयति । अतः कामनासिद्ध्या फलभोग इति ॥ ६ ॥

—११ सूत्रमवतारयन्ति-नन्विति ।

—१२ तद्भूकसंबन्धी-विद्युत्भूकसंबन्धी । तत्-ब्रह्म । तान् वैद्युता-
दिति पञ्चाग्निप्रियास्थवाजसनेषिथुति ।

∴ वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ४।३।७ ॥

—१२ तथा सति-तस्य विद्युत्वाकवासित्वे सति ।

—१३ अत एव-तद्वासित्यादेव ।

३३८-३ अत एव-पतद्भुभयो सूत्रकाराभिप्रायव्यपत्त्यादेव ।

सूत्रार्थः—वैद्युतपुरुषेणैव ब्रह्मलोकसंबन्धिना ब्रह्मलोकप्राप्तिः । तान्
वैद्युतात्पुरुषोमानव इति श्रुतेः ॥ ७ ॥

इति द्वितीयमधिकरणम् ।

कार्यं वादरिस्स्य गत्सुपपत्तेः ॥ ४।३।८ ॥

—५ कामसुक्तिमार्गे विचार्यं तत्कलं विचारयेतीत्याशयेन सूत्रमवतार-

अ ४ पा ३ सू ८
सूत्रे पृ ३३८ प ५

अणुभाष्ये

३९२

यन्ति-अत्रति । हस्तपिहितमिति । हस्तच्छत्रम् । अत्र पर्याप्यमान-
त्वाद्भुनातुक्त्वैत्यर्थ ।

—८ अधिकरणरचनार्थं सशयादिकमाहु - स एतानेति । तथाच
ब्रह्मपदश्रुतेर्गतिश्रुतेश्च सशय ।

—१० पूर्वपक्षमाहु - परस्येति । स.-ब्रह्मलोक ।

—१२ तस्य-कार्यब्रह्मलोकस्य ।

सूत्रार्थ - स एतावद् ब्रह्म गमयतीत्यत्र कार्यं ब्रह्मोच्यते । यतोस्य
गन्तुस्तत्रैव गमनमुपपद्यते । ७ तु परब्रह्मणि व्यापकत्वादिति वादरिमत्-
मिति ॥ ८ ॥

विशेषितत्वाच्च ॥ ४।३।९ ॥

—१६ तत्-गन्तुभिर्गम्यम् ।

—१७ तज्जन्मभोगपर-कार्यब्रह्मजन्यभोगतात्पर्यकम् ।

सूत्रार्थ - ब्रह्मलोकान्गमयतीति श्रुतौ बहुवचनान्तत्वेन कार्यं ब्रह्मैव
ग्राह्यं न परं ब्रह्म तस्यैकत्वादिति ॥ ९ ॥

सामीप्याच्च तद्व्यपदेशः ॥ ४।३।१० ॥

सूत्रार्थ - ब्रह्मलोकप्राप्ती लोकान्तरव्यवधानं विनेव परब्रह्मप्राप्तिर्यवस्यत
सामीप्याद्ब्रह्मपदेन कथनमिति ॥ १० ॥

कार्यात्यये तद्व्यपक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ ४।३।११ ॥

—२४ प्राप्यस्य ब्रह्मसामीप्याद् ब्रह्मत्वञ्चाद इति स्वार्कारं विषयश्रुति
विरोध इत्याशङ्क्य समाधानमित्याशयनं सूत्रमवतारयन्ति-भक्तिरिति ।

३३९-१ अत्र-देवयानमार्गं ।

—४ व्याख्याति-कल्पसमाप्त मिति ।

—५ ब्रह्मण सकाशात्-चतुर्मुखात् ।

सूत्रार्थ - कल्पावसानेऽप्यत्र ब्रह्मणा सह कार्यब्रह्मलोकस्य नाशस्वन
परब्रह्मप्राप्तोपुनरावृत्तिश्रुतेर्न विरोध । वेदान्तविज्ञानत्यादिश्रुतौ तथैव
कथनादिति ॥ ११ ॥

स्मृतेश्च ॥ ४।३।१२ ॥

सूत्रार्थ - ब्रह्मणा सह ते सर्व इति स्मृतरपि स एवार्थं प्रतीयत इति
॥ १२ ॥

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ ४।३।१३ ॥

—१५ पञ्चमिः सूत्रैर्वादारिपूर्वपक्षं कृत्वा जैमिनिमतोपन्यासमुखेन स्वसि-
द्धान्तं प्रतिपादयति सूत्रकार इत्याशयेनावतारयन्ति-अत्रेति ।

—१९ तादृक्-बृहत्त्वादिधर्मविशिष्टम् ।

—२० अन्यत्र-कार्यब्रह्मणि ।

—२१ तथेति । ब्रह्मपदं परब्रह्मप्रतिपादकमेवेत्यर्थः ।

सुप्रार्थः—स एतानित्यत्र ब्रह्मपदेन परब्रह्मण एव ब्रह्मणमिति जैमिनि-
मतम् । ब्रह्मपदस्य परब्रह्मण्येव मुख्यवृत्तेरिति ॥ १३ ॥

दर्शनाच्च ॥ ४।३।१४ ॥

३४०-२ ननु यदि स्वाभिप्रेतं स्यात्तर्हि स्यनामेव गृह्णीयाद्भासो न ह्य
जैमिनेरतो नैवं सिद्धान्त इत्याशङ्कायां जैमिनिनामतात्पर्यमाहुः-अपरं चेति

—७ संनिवेश इति । छान्दोग्येतुक्तानामन्यत्रोक्तानां परब्रह्मैवाचिरादि-
मार्ग एव निवेशः कार्य इत्यर्थः ।

—१३ अमन्वान इति । मार्गभेदवादी जैमिनिः । तथा-मार्गभेदम् ।

—१४ तदुक्त एव-व्यासोक्त एव ।

—१६ तेनापि-वादर्शनापि ।

—१७ अन्यत्र-आक्षिपुरुपाविवापां पञ्चाग्निवियापां च । तदुद्घटान्तेन-
कीर्षीतुकिश्रुत्युक्तप्रकारेद्घटान्तेन । तथैव-ब्रह्मपदस्य परब्रह्मपरत्वमेव ।
वायुकाभावादिति । गत्युपपत्त्यादिदृषणानां परिहृतत्वात् ।

—१८ दूपावित्तं शंकराचार्यमतेनाशङ्कन्ते-नन्विति ।

—१९ तद्भाशे-अवियीपाधिनाशे ।

—२१ तस्यैव-मन्तरेव ।

—२४ वादरिमतमेव-अमानसः पुरुषश्चतुर्मुखं प्रापयतीति वादरि-
मतमेव ।

—२६ समाधानमाहुः-स्यादेतदिति ।

३४१-४ यदा-यस्मिन्काले । यत्र-यस्मिंल्लोके ।

—५ तत्प्राप्तेः-ब्रह्मप्राप्तेः । निष्प्रत्यूहत्वात्-प्राप्तवापरहितत्वात् ।

—७ फलतारतम्यमिति । विलम्बाविलम्बादिरूपं तारतम्यमित्यर्थः ।

—११ अन्यथा-प्राग्ब्रह्मभोगप्रतिपादने ।

सुप्रार्थः—स एतं देवयानमित्पादिश्रुती प्रज्ञापितलोकान्मृषकया ब्रह्म-
लोककथनस्य दर्शनादिति ॥ १४ ॥

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसंधिः ॥ ४।३।१५ ॥

—१७ पूर्वोक्तप्रकारेण प्रासादिकं मतान्तरं परिहृत्य जैमिनिमतं सिद्धान्त-
त्वेन स्वीकृत्य सूत्रं व्याख्यान्ति-अपि चेति ।

—१८ तद्विवरिकां- ब्रह्मविदाप्नोतीत्यस्य विवरणकारिणीम् ।

—२० उपक्रमानुरोधेन-आप्नोति परमित्युपक्रमानुरोधेन ।

—२१ प्रतिपत्तिः-शुक्तिफलभोगरूपा प्रतिपत्तिः । अगर्थस्तु-सत्यं ज्ञान-
मित्याद्युगर्थस्तु ।

सूत्रार्थः—सोऽस्तुते सर्वान् कामान् इत्यत्र भगवता सह सर्वकामोप-
भोगप्राप्तिरुच्यते । सा कार्यब्रह्मग्रहणे न संभवेदतः परमेव ब्रह्म ग्राह्य-
मिति ॥ १५ ॥

इति तृतीयमाधिकरणम् ।

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति चादरायण उभयथा

दोषात्तत्क्रतुश्च ॥ ४।३।१६ ॥

३४२-४ पूर्वाधिकरणसिद्धमद्वय सूत्रमवतारयन्ति- क्रममुक्त्याधिका-
रिण इति ।

—५ तत्र-सिद्धे परप्राप्तिरूपेथे ।

—६ सर्वान्-तदुपासनावतः ।

—८ सः-अमानवः पुरुषः ।

—९ कर्तेति । लुद्ध करिष्यतीत्यर्थः ।

—११ अतथात्वं ज्ञात्वेति । शुद्धब्रह्मत्वमज्ञात्वेत्यर्थः ।

—१३ तथा च सत्यपि-तेषां प्रतीकालम्बनत्वे सत्यपि ।

—१५ शुद्धब्रह्मत्वं-उपास्याविभूतिरूपेषु शुद्धब्रह्मत्वम् ।

—२३ तत्क्रतुरिति । तद्भजनं क्रतुर्यस्य स तत्क्रतुर्भक्त इत्यर्थः ।

—२४ तस्य-भक्तस्य ।

३४३-२ अस्मिन्पक्षे लकारार्थव्यत्यय इत्यरुचेर्नयतीत्यनुसारात्पक्षान्तर-
माहुः-वस्तुत इति । तथाच सूत्रे वर्तमानकालिकलडन्तनयतीतिप्रयोगा-
त्तत्क्रतुरिति प्रथमान्तप्रयोगाक्षेवं ज्ञायते । यो ब्रह्मत्वेनाद्ब्रह्मोपासनकर्ता स
तत्क्रतुर्भक्तः सन् स्वयमेव स्वात्मानं भक्तिसामर्थ्येन नयति एवमेव सर्व-
त्रेति । एवंच न्यूनाधिकफलदातृत्वमेव तेषु न्यूनाधिकत्वव्यवस्थापने
धीजम् । न तु ब्रह्मवस्तुनि पारोच्छिन्नत्वमस्तीति भावः ।

—१२ प्रतिमादिष्विति । अत्रादिपदेन सूर्योभिर्ब्राह्मणा गाव इत्यादि-
कथितानां पूजास्थानानां ग्रहणम् । आवाहनेनेति । इदमावाहनेन संनि-
धानं-अप्सवमौ हृदये सूर्ये इत्याद्युक्तस्य नित्यसंनिधानस्याप्युपलक्षणम् ।

—१३ तत्र-प्रतिमादौ ।

—१८ एवं सति-ब्रह्मणः प्रतीकालम्बनाप्राप्यत्वेद्गुरूपालम्बनप्राप्यत्वे
च सति ।

—२३ उवोद्धलकं-सुप्तं साधकम् । सैव-परप्राप्तिरेव । शंकरमतमनु-
वदन्ति- ये त्विति ।

—२४ तथात्वेपि-प्रतीकालम्बनत्वेपि । अब्रह्मकृतत्वेपीति यावत् ।
तद्धतः-पञ्चाग्निवियावतः ।

—२५ दूषयन्ति-तत्रैति ।

—२६ तत्-पञ्चाग्निवियावाक्यम् । बोधयति-प्रतीकोपासकस्य ब्रह्म-
प्राप्तिं बोधयति ।

३४४-१ तत्रापि-उपासनाविषयेषु । अप्रतीकत्वं-वास्तवब्रह्मत्वम् ।

—२ एवं-अप्रतीकोपासकानां नयनम् ।

—३ तस्य-औत्सर्गिकस्य पक्षस्य । बाधकापनोद्यत्त्वादिति । बाधका-
पनोद्यत्त्वमुत्सर्गत्वमिति चोत्सर्गलक्षणम् । उक्तन्यायेन-वचनं वस्तुसतः
पदार्थस्य बोधकं न तु कारकमिति न्यायेन ।

—४ वचनस्य-मिथ्यात्वबोधकवचनस्य ।

—८ निराकुर्वन्ति-हन्तेति । हन्तेति खेदे । शब्दार्थानवगमविजृम्भितं-
शब्दार्थाज्ञानाविलसितम् । वादिनोज्ञानभावं प्रकटयन्ति-यत इति ।

—९ तत्र-फले । अस्य उपासकस्य ।

—१२ पूर्वं-इतिशिरस्कवाक्यकथनात्प्राक् ।

—१३ सर्वत्र-अत्रत्यवाक्यान्तरे प्रकरणान्तरीयवाक्ये च ।

सुत्रार्थः—ये प्रतीकमनाभित्य सर्वे ब्रह्मेति ज्ञात्वोपासते तानेवामानवः
पुरुषो ब्रह्म नयतीति बादरायणमतम् । उभयथा दोषात् । तथाहि वस्तुतो
ब्रह्मरूपे ब्रह्मत्वानिश्चय उपासनार्थं तत्र ब्रह्मत्वज्ञानं चेत्पुमया दोषात्तेषां ब्रह्म-
प्राप्तावनधिकारान्त्तान् ब्रह्म न प्रापयति । भगवद्भजभक्तिमान् भक्तस्तु
स्वयमेव भक्तिबलात्परं ब्रह्म गच्छतीति ॥ १६ ॥

इति चतुर्थमधिकरणम् ।

विशेषं च दर्शयति ॥ ४।३।१७ ॥

—१६ पूर्वाधिकरणसिद्धमनूयाधिकरणमवतारयन्ति—सर्वाणीति । सर्वाणि-मनआदीनि त्रिभूतिरूपाणि । तदुपासकानामिति । ब्रह्मत्वेन त्रिभूतिरूपोपासकानामित्यर्थः ।

३४१-१ सांनिध्यमिति । वेदनसांनिध्यादिष्वर्थः । यद्वेद तदेव प्राप्नोति ।

—२ अत एव-अधिकारिभेदेन फलभेदस्यावश्यकत्वादेव ।

—३ उभयसंबन्धिः-वज्ञापकमिति । देहलीदीपन्यायेनेत्यर्थः ।

—४ इह-फले । अयं-वक्ष्यमाणः ।

—६ एवं सति-पुरुषोत्तमस्य वरणमात्रलभ्यत्वे सति । तत्साधनत्वे-पुरुषोत्तमप्राप्तिसाधनत्वे । तद्विरोधः-वरणमात्रसाधनत्वबोधकश्रुतिविरोधः ।

—१३ ब्रह्मविद्-अक्षरब्रह्मविदम् । तत्रचुरमाद्ये सति-भक्तिमात्रुषे सति ।

—१५ तत्-निहितव्यापिवैकुण्ठं हृदयाकाशम् । अलौकिकप्रयोगे-णेति । लोके व्योमशब्दस्य सतमी व्योमि व्योमनीति । वेदे व्योमन् इति । एवं बालौकिको लोकाविरुद्धः प्रयोग इत्यर्थः ।

—१६ तस्य-हृदयाकाशस्य ।

—१७ अत्र-गुहायाम् । भगवानपीति । दर्शनयोग्यो भवतीत्यर्थः ।

—१९ अस्य-परब्रह्मविदः । ब्रह्मैव सन्-चतुर्भुजायाकारवात् सन् । ब्रह्माप्येति । पूर्वोक्तप्रकारेणानुप्रहादलाह्वय्यापिवैकुण्ठस्थं पुरुषोत्तमं प्राप्नोति ।

—२० मर्यादापुष्टिज्ञानमकगतिं निरूप्य शुद्धपुष्टिमक्तविषयं लीला-प्रवेशमाहुः-अथेति ।

—२२ स्वान्तःस्थितमपीति । अपिशब्दात्प्रेमातिशयादतिक्रमया वाहि-र्धास्तु स्वलीलामनुभावपत्येवेति सिद्धम् ।

—२४ सः-शुद्धपुष्टिमार्गीयभक्तः ।

—२५ चकारात्-सौत्रचकारात् । एवं सति-व्यवस्था भेदे सति ।

सुभार्थः-ज्ञानमार्गीयभक्तिमार्गीयोपासकेषु ब्रह्मविदाप्रोतीत्यादिश्रुति-विशेषं दर्शयति । यस्य वरणाविशिष्टब्रह्मज्ञानं तस्य परब्रह्मप्राप्तिः । यस्य केवलब्रह्मज्ञानं तस्य त्वक्षरप्राप्तिरिति विशेष इति ॥ १७ ॥

इति पञ्चममधिकरणम् ।

इति श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यकृताणुभाष्यव्याख्यायां श्रीधरशर्मकृतायां
बालप्रबोधिण्यां चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ४।३ ॥

अथ चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः ॥ ४।४ ॥

संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ ४।४।१ ॥

अस्याप्यापस्य द्वितीयपादे सद्योमुक्तिरुक्तमुक्तयोः प्रकारो दर्शितस्तद-
नन्तरं तृतीयपादे क्रमशुक्ती प्राप्यस्वरूपं प्राप्तिप्रकारं च दर्शयित्वा समाप्ती
ज्ञानमार्गीययोः सद्योमुक्तावप्यक्षरप्राप्तिपुरुषोत्तमप्राप्तिरूपः फले विशेषो-
क्तीति प्रदर्शितम् ।

३५६-८अधुना तत्पुरुषोत्तमप्राप्तिरूपं फलं कथमनुभवति भक्त इति तत्प्र-
कारः, कीदृश पुरुषोत्तमस्य स्वरूपमिति तत्प्रकारश्चास्मिन् पादे निरूप्यत
इत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति-ब्रह्मादिदित्यादि । तत्र-अश्नुत इति वरणांश-
रूपे विषये ।

—१० इदं-वक्ष्यमाणम् । किमिति । यद्यन्तःस्थितोऽश्नुते तदा स इति
स्वतन्त्रतया भोगकर्तृत्वोक्तिर्विरुद्धा । ब्रह्मणि लये सति भेदाभावात् । यदि
बाहिर्भूत्याश्नुत इति पक्षस्तदावृत्त्यापत्या परप्राप्तिर्मुक्तिस्त्वभङ्ग इत्युभयथापि
दोषादश्नुत इत्यस्य विवरणं चिन्त्यत इत्यर्थः । अस्त्यः-जन्म प्राप्येति पक्षः ।

—१२ कर्माभावात्-पुनर्जन्मसाधककर्माभावात् ।

—१४ दित्सा-दातुमिच्छा । तत्कृतः-भगवत्कृतः । अस्य-भक्तस्य ।

—१५ तत्र-आविर्भावे ।

—१७ एवं सति-भक्ताविर्भावस्यावश्यकत्वे सति । उक्तश्रुतिः-न स
पुनरावर्तत इति श्रुतिः ।

—१८ न विरोध इति । विषयभेदादित्यर्थः ।

—२० निषेधाविषयत्वात्-न स पुनरावर्तत इति श्रुतिनिषेधाविषय-
त्वात् । न विरोध इति । अपिशब्देन निषेधस्य पुष्टिमार्गसाधारण्येपि
न विरोध इत्यर्थः । अत्र-पुष्टिमार्गीयस्य भगवत्कीलायामाविर्भावे ।

—२४ तथा-भक्तस्य विग्रहाभिर्भावः ।

सूत्रार्थः-ब्रह्म प्राप्य स्थितस्य जीवस्य भगवदत्यन्तानुग्रहवशात्स्वरूपा-
मन्दोनेन ग्राह्य इति भगवद्विच्छायां पुनराविर्भावो भवति । सोऽश्नुते सर्वा-
वित्यादिश्रुतेरिति ॥ १ ॥

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ ४।४।२ ॥

—२५ सूत्रमवतारयन्ति-हेत्वन्तरमिति । भगवतः सकाशाद्भिभज्य यः
पुष्टिभक्तस्याविर्भावः सोऽलीकिकोनावृत्तिरूपश्चेत्यत्र हेत्वन्तरमाहेत्यर्थः ।

३४७-१ सूत्रं व्याकुर्वन्ति-अत्रेति ।

—२ तद्विद्युतिरिति । परमाप्नोतीत्यस्य विवरणम् ।

सूत्रार्थः—ब्रह्मविदाप्नोतीत्यादिना मुक्तं प्रतिज्ञाय सोऽनुत इत्यनेन विवरणकथनात्कामाशनस्य पुष्टिमागीयमुक्तेरूपत्वं न तु लौकिकत्वमिति ॥ २ ॥

आत्मा प्रकरणात् ॥ ४।४।३ ॥

—७ तस्य-ब्रह्मणा सह भोगस्य ।

—१० तदेव-गुणातीतमेव ।

सूत्रार्थः—सह ब्रह्मणेत्यत्र मायामुणरहितस्य व्यापकात्मनो ग्रहणम् । ब्रह्मविदाप्नोतीत्यादिना तस्यैव प्रकरणादिति ॥ ३ ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४।४।४ ॥

—१३ अतः-वाक्यस्य ऋचश्च परस्परपेक्षाबोधकपदाभावात् ।

—१४ पूर्ववाक्येनेति । एवंच वाक्यस्य ऋचश्च मध्ये परस्परपेक्षाबोधकपदाभावोपे ऋकप्रयोजनप्रतिपादके मध्यमवाक्येपेक्षाबोधकपदसत्त्वाद्गुणातीतमेव तद्ब्रह्मात्र वाच्यमित्यर्थः ।

सूत्रार्थः—नन्वस्याः सोऽनुत इत्यायुचः पृथक्त्वेन पाठात्कथं प्रकरणीक्यमिति चेन्न । पूर्ववाक्येन सहास्या अविभागेनैव पठितत्वात् । तत्र हेतुः । दृष्टत्वादिति । तदेवाभ्युक्तेत्यनेन ब्रह्मविदिति वाक्योक्तार्थप्रतिपादकत्वेनेत्यभ्युक्तेति दृष्टत्वादिति ॥ ४ ॥

इति प्रथममधिकरणम् ।

ब्राह्मेण जैमिनिरूपन्यासादिभ्यः ॥ ४।४।५ ॥

पूर्वस्मिन् सूत्रचतुष्टयात्मकेधिकरणे प्रथमसूत्रद्वयेन भगवद्वत्तालौकिकविग्रहेण भक्तस्य भगवता सह भोगः साधितः । अपरेण सूत्रद्वयेन भगततः पुरुषोत्तमत्वमुक्तम् ।

—२० तत्र पूर्वसूत्रद्वयसिद्धं विग्रहं विचारयति सूत्रकार इत्याशयेन समर्थमनूपावतारयन्ति-पूर्वणेति ।

—२३ तदायतनस्य-शरीरस्य । तादृशेन-लौकिकेन ।

—२५ पूर्वोक्तान्-मवांन्-कामान् ।

३४८-१ उपन्यासादिभ्य इति । उप समीपे न्यासः कथनं विवरण-
मिति यावत् । स आदियेपामिति तद्वृणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ।

—३ तस्याः-मुक्तेः । एवंरूपत्वात्-सर्वकामाशनरूपत्वात् ।

—४ तदात्मकं-अक्षरब्रह्मात्मकम् । तस्य-भक्तस्य ।

—५ एतद्वोधनाय-शरीरस्याक्षरात्मकत्वबोधनाय ।

—६ अर्थानां-रूपरसादीनाम् । तेन-पूर्वोक्तप्रकारेण विभूतिनिरूपणेन ।

—७ इदमेव-भक्तिशरीररूपादिधर्माणां श्रुत्युक्तं ब्रह्मरूपत्वमेव । आदि-
पदेन-सीत्रादिपदेन । बहुवचनेन-उपन्यासादिभ्य इति बहुवचनेन ।

—८ प्रपञ्चितमिति । वर्णकान्तर इति शेषः । अन्येषां-ज्ञानिभक्ता-
नाम् । प्रथमद्वीकारे-भक्तशरीराणामक्षररूपताद्वीकारे ।

सुत्रार्थः- ब्रह्मसंबन्धिना साधिदानन्दात्मकशरीरेण ब्रह्मणा सर्वाङ्का-
मात् समश्नुत इति जैमिनिराचार्यो मनुते । ब्रह्मविदाप्रोतीत्युपन्यस्य सोश्नुत
इति कथनात् । आदिपदेनेदं सूचितम् । परमाप्तेः पुष्टिमार्गिपमोक्षरूपत्वेन
लौकिकशरीरेण तद्भोगासंभवादक्षरब्रह्मणः पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वाच्चदात्मक-
शरीरेण भगवदानन्दं भुङ्क्त इति युक्तमिति ॥ ५ ॥

तन्मात्रेणात्मत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ४।४।६ ॥

—१३ अन्यथा-ज्ञानात्मकविग्रहानद्वीकारे । न वदोदिति । श्रुतो घन-
पदं न वदोदित्यर्थः ।

—१४ तादृशेन-साधिदानन्दविग्रहेण भगवता । भोगकर्त्रा-भक्तेन ।
तादृशेनैव-साधिदानन्दविग्रहवतैव ।

—१५ तथात्वस्य-साधिदानन्दविग्रहत्वस्य ।

—१८ अशरीर-भौतिकशरीररहितम् ।

—१९ एतादृशान्यविषयिणीति । अशरीरं वाव सन्तमित्यादिभ्रूतिस्तु
प्रियपदस्थाप्रियपदसमभिव्याहारात् एतादृशान्यविषयिणी । एतादृशाद्
भगवदानन्दादन्यो यो दुःखसंभिन्न आनन्दस्ताद्विषयिणीति न तद्विरोध
इत्यर्थः । तदनुभवस्य-दुःखसंभिन्नसुखानुभवस्य ।

—२० भगवदिच्छाविषयत्वाभावादिति । तादृशसुखानुभवोस्य भव-
त्विति भगवदिच्छाविषयत्वाभावादित्यर्थः ।

सुत्रार्थः-स यथा सैन्धवघन इति श्रुत्युक्तचिद्रूपे ब्रह्मणि चिन्मात्ररूपेण
कामान्भुङ्क्ते नत्यलौकिकदेहेन्द्रियादिना । जीवस्य तदात्मकत्वादित्यौ-
डुलोमिराचार्यो मनुते इति ॥ ६ ॥

एवमुपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं वादरायणः ॥ ४।४।७ ॥

—२३ सिद्धान्तं वदन्ति-परमाचार्य इति । एवं-चिदतिरिक्तावि-
प्रहाभावम् ।

—२४ उपन्यासः-अच्युपन्यासः ।

—२५ तस्याः-गुहायाः ।

—२६ संभवादिति । एवं चात्र ब्रह्मवित्पदेनापरोक्षब्रह्मज्ञानवातुच्यते ।
यदि तस्य शरीरं न स्यात्तर्हि तद्वाक्येनभूतकर्तृवर्षिं गुहापदं न वदेत् । युक्त्य-
न्तरमाहुः-किंचेति । प्रथमान्तोपस्थितत्वेनेति । आग्नोतीत्यस्य कर्ता
प्रथमान्तपदेनैवोपस्थाप्यः ।

३४९-१ स्वातन्त्र्यमिति । स्वतन्त्रः कर्तेति पाणिनिमुवात् । उपन्य-
स्तमिति । सहयुक्तप्रधाने इति पाणिनिसूत्रेणाप्राधान्य एव तृतीयाविधाना-
नृतीयान्तरस्य गौणत्वं प्रथमान्तस्य प्राधान्यं च बोधितमित्यर्थः ।

—२ तत्समानक्रियावत्त्वं-भक्तसमानक्रियावत्त्वम् ।

—४ उच्यत इति । भगवत इति शेषः । एतदुक्त्या-विपश्चित्त्युक्त्या ।
एतेन-भक्ताविबिधभावदर्शनेनोपपादनेन । भक्तप्राप्तेरिति । भक्तस्य व-
क्ष्याप्तेरित्यर्थः ।

—९ न विरोध इति । आगन्तुकत्वलौकिकत्वाभ्यां चिन्मात्रत्वब्रह्म-
शरीरत्वयोर्विरोधो नैत्यर्थः ।

—१२ सम्येवेति । पुत्राधिकारवद्भगवन्मन्दिरे भगवद्दर्मात्मकानि सम्ये-
वेत्यर्थः । तदादिदय-शरीरमादिश्य ।

सुधार्यः-वादरायणलौकिकविग्रहेणापि भोगेविरोधं मन्यो । ब्रह्म-
विदाग्नोतीत्यस्यैवमपि विग्रहवत्त्वेनोपन्यासात् । ननु विग्रहस्य जन्यत्वेन
लौकिकत्वाद्ब्रह्मणा सह भोगो न संभवतीति शंकायासाह-भक्तस्य भगव-
त्प्राप्तेः पूर्वमेव भगवद्भोगानुकूलविग्रहाणां सत्त्वाच्च कृत्रिमत्वम् । एवंच
भगवत्स्वरूपानन्धानुभवयोग्यानि स्वरूपाणि नित्यानि सन्तीति सिद्ध-
मिति ॥ ७ ॥

संरूपादेव च तच्छ्रुतेः ॥ ४।४।८ ॥

—१५ सूत्रमवतारयन्ति-एवमिति । एवं-पूर्वोक्तप्रकारेण । केपांचि-
देवेति । ननु सर्वेषामित्यर्थः ।

—१६ यं-जीवम् । स एव-वरणस्य. संकल्प एव ।

—१९ अत्रापि-सूत्रेपि । एतदनुकूपा-सुकल्पविषयीभूतकलानुरूपा ।

सूत्रार्थः—भजनानन्दसङ्कल्पादेव तदानन्दमनुभवति । यमेवैष वृणुत इत्यादिश्रुतेरिति ॥ ८ ॥

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ४।४।९ ॥

—२२ सूत्रं विवृण्वन्ति-यत इति ! साधनं-पुष्टिमार्गीयानां वरणा-
दित्थं साधनम् । फलं-स्वरूपात्मकम् ।

—२४ अम्यत्र-पुष्टिमक्तभिद्येपु ।

३५०-१ तदभिप्रायेण-विभूतिरूपाधिपत्याभिप्रायेण ।

—४ तथा-अनुग्रहैकसाध्यः ।

सूत्रार्थः—पूर्वोक्तसंकल्पाद्धेतोः साधनात्मना फलात्मना च येषां हृदि
मगवानेव स्फुरति नान्यस्तेषामाधिपत्यं स्वयमेव करोति मगवात् । अन्यत्र
तु विभूतिरूपैराधिपत्यं न स्वत इति ॥ ९ ॥

अभावं वादरिराह ह्येवम् ॥ ४।४।२१ ॥

—७ पूर्वसिद्धार्थमनूय सूत्रमवतारयन्ति-मुक्त इति ।

—८ अत्र-विग्रहप्राप्तिरूपैको । प्रत्यवतिष्ठत इति । निःसंबोधनिरानन्द-
वाङ्गी विरुद्धं वदतीत्यर्थः ।

—१२ तथा-दूरतरः । वादरिमते कामाशनबोधकश्रुत्यादयः पूर्वक-
क्षास्थाः । जैमिनिमते तु पूर्वोक्तश्रुतीनां पूर्वकक्षास्थत्वे मानाभावाद् ब्रह्म-
विद्वृत्तान्तकथनस्योभयत्र साम्यान्मार्गभेदेनाधिकारिभेदाद्भवस्था ।

सूत्रार्थः—वादरिराचार्यां मुक्तश्रवस्थायां देहायभावं अनुते । यतः-
यत्रास्य हि द्वैतमिध-इति श्रुतिर्द्वैतनिषेधमाह । एवं देहाभावान्तस्य कामोपभो-
गकथनमसंगतामिति ॥ १० ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ४।४।११ ॥

विकल्पामननादिति । विविधाः कल्पाः पक्षा विकल्पास्तेषामामना-
दिचारात् ।

—१७ तत्प्राप्तिसाधनत्वं-परप्राप्तिसाधनत्वम् ।

—२० एवं सति मिथो विरोध इति । अयमर्थः । ज्ञानप्राप्त्यन्वविरुद्धं
वरणैकलम्पत्वं कामाशनविरुद्धश्रवण्य इति साधनयोः फलस्वरूपयोश्च
परस्परविरोधः प्राप्तस्तत्परिहारायाधिकारिभेदेन व्यवस्थाङ्गीकार्या ।

—२४ एवं सति-श्रुत्योर्विषयभेदे सति ।

—२७ किमनुपपन्नमिति । अयं प्रश्नः । अर्थात् किमप्यसंगतम् ।

सूत्रार्थः—जेमिन्याचार्यो मुक्तस्य पुंसो देहादिमत्तामाह । विरुद्धश्रुतिभ्यां
व्यवस्थितविकल्पस्य कथनादिति ॥ ११ ॥

द्वादशाहवदुभयं चादरायणोतः ॥ ४।४।१२ ॥

३५१-२ भगवान्चादरायणः पूर्वोक्तोभयोर्मतमङ्गीकृत्य जेमिन्युक्तापेक्षया
केचिद्विशेषमाहेत्याशयेन सूत्रं व्याख्यान्ति—ब्रह्मणा सहोति । अयमर्थः ।
मर्यादासुकानां शरीरं नास्ति । पुष्टिमत्कानां यद्यपि परमानन्दसाक्षात्क
यतनं शरीरं तथापि तत्र प्राकृतशरीरवन्नैतिकमेवं च पुष्टिमत्कानामुभयविधं
शरीरं भोगायतनत्वाच्छरीररूपमभीतिकत्वादशरीररूपं च ।

—५ तत्स्वरूपं—भूमस्वरूपम् ।

—८ केवलभावविषयत्वं—पुष्टिमत्कप्रतीतिविषयत्वम् ।

—१६ अव्ययप्रयोगेण—आत्मत इत्यव्ययप्रयोगेण ।

—१७ अत्र—आत्मत इत्यत्र ।

—१८ ततः—विरहदशानन्तरम् । तत्प्राकट्ये—दर्शनविषयीभूते भगवति ।
तत एव—भगवत एव ।

—१९ तत्प्राप्तेः—भगवत्प्राप्तेः । निमित्तत्वं—भक्तानां प्राप्तादिसकलदेह-
धर्मप्राप्ती निमित्तत्वम् ।

—२१ शरीरत्वमिति । भक्तदेहस्येत्यर्थः । ब्राह्मेण—विभूतिरूपशरीरेण

—२४ अहीनत्वमिति । अहर्गणसाध्यः ऋतुरहीनः । यथा द्वादशाह-
स्याहीनत्वेन सत्रत्वेन चोभयविधत्वं श्रुतिसिद्धं तथा भक्तानां भोगरूप-
कार्यबलेन सत्रतुल्यत्वमन्येषां तदभावादहीनतुल्यत्वम् ।

सूत्रार्थः— भगवद्रसभोगार्थं शरीररूपेणाविर्भावेन भोगायतनत्वाच्छ-
रीरत्वम् । ज्ञानिनां तु भौतिकत्वमात्रेण निराकारत्वेन स्वस्मिद्भूयसंपादक-
त्वादशरीरत्वमपीति चादरायणाचार्यो मन्यते । तस्य ह वा एतस्येत्यार-
म्भात्मत एवेदमित्यन्तश्रुतेः । अत्र वैदिको दृष्टान्तः । द्वादशाहवादिति ।
द्वादशाहस्य, स द्वादशाग्रेण यजेतेति विधानायागत्वं, य एव विद्वोतः
सत्रमिति विधानात्सत्रत्वं चेत्युभयं तथेहापीति ॥ १२ ॥

इति द्वितीयमधिकरणम् ।

तत्त्वभावे संध्यदुपपत्तेः ॥ ४।४।१३ ॥

३५२—८ भक्तदेहस्वरूपं विचार्य भगवत्स्वरूपं विचारयतीत्याशयेनाधिकरणमवतारयन्ति-अधेदमिति ।

—९ तत्कालीनैः पुम्भिः-कंसादिभिः । तत्र-प्राकृतावस्थादर्शने ।

—११ तथात्वस्य-वास्तववस्तुविषयकत्वस्य ।

—२० रथयोगाः-अध्याः ।

—२४ अभ्यसूयकाः-सुणेष्टु दोषारोपकाः । एवमेवोक्तं ब्रह्माण्डपुराणे शिवतत्त्वाविवेके चानुदितम् । तथाहि—

‘ निर्दोषश्चेत्कथं विष्णुर्मनुष्येषु प्रजायते ।

चिन्ताश्रमप्रणाशानवुःखसुग् दृश्यते कथम् ॥

एवं मे संशयो घट्यन् हादे शन्य इवापितः ॥

इति नारदप्रश्ने

‘ स्त्रीपुंसलानुपद्वात्मा देहो नास्य विजायते ।

किंतु निर्दोषश्चेत्तन्वसुखानित्यां स्वकां तनुम् ॥

प्रकाशयति सैवेयं जनिर्विष्णोर्न चापरा ।

तथाप्यसुरमोक्षार्थं परेषां च क्वचिक्वचित् ॥

दुःखाज्ञानश्रमादींश्च दशयेच्छुद्धसद्गुणः ।

ए ब्रह्मादि ए चाज्ञानं स्वतन्त्राचिन्त्यसद्गुणे ॥

दीर्घम्याधिव मोक्षस्य दशयित्तानजो हरिः ।

कृष्णो ह्यत्यक्तदेहोपि त्यक्तदेहस्य देहवत् ॥

• लोकानां दर्शयामास स्वरूपासदृशाकृतिम् ।

प्रदीपवदवेशस्तथाहि दर्शयति ॥ ४।४।१५ ॥

पवमाधिकरणत्रयेण फलप्राप्तिसामग्रीं फलस्वरूपं च विचार्य फलानुभव-
सामग्रीं विचारयत्यनेनाधिकरणेनेत्याशयेनावतारयन्ति ।

३५४-५ नन्विति । नैसर्गिकज्ञानत्रिधाशक्तिभ्यामिति । मुक्तौ भगव-
त्कृप्याविभूताभ्यां ज्ञानक्रियाशक्तिभ्यामित्यर्थः ।

—९ तथैव-भगवन्तमानाकार एव ।

—१९ अत एव-कीडार्थे भगवतो भक्ते निवेशादेव ।

३५५-५ एवं सति-भगवदावेशे सति । तेषां-भक्तानाम् । तथात्वं-
भगवदावेशित्वम् ।

सूत्रार्थः—सोऽनुत् इत्युक्तो भोगो भक्तसामर्थ्येन न किंतु प्रदीपवद्भग-
वदावेशेन । तथाहि यथा प्रदीपः अेहयुक्तवर्त्यन्तरसबद्धस्तो स्वसमानां
करोत्येव भगवानापि फलदानार्थं भक्तेन संबद्धस्तं स्वसमानं करोति । तथैव
भर्ता भियमाण इति श्रुतिर्दर्शयतीति ॥ १५ ॥

स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ ४।४।१६ ॥

—६ सूत्रमवतारयन्ति-नन्विति ।

—७ उक्तश्रुतौ-सन्धं ज्ञानमित्यादिश्रुतौ ।

—९ विषयमेद इति । सगुणो भोग्यः । निर्गुणस्तु न भोग्य
इत्येवंरूपः ।

—११ इह-सूत्र ।

—१४ अथयथा-अप्राकृतधर्मबोधनाभावे । तद्बोधने-धर्मज्ञेयधनम् ।

—१६ कार्याक्षमता-कार्यासामर्थ्यम् ।

—२६ हिरण्यशब्दस्यार्थमाहुः-भगवत्कर्तृकभोगस्येति । तस्याः-
लीलायाः ।

सूत्रार्थः—सृष्टिविषये न तदश्नोति कंचनेति श्रुतिः । ब्रह्मसंपत्तिरूप-
शुद्धिमार्गमोक्षाविषया सोऽनुत् इति श्रुतिरित्येवं श्रुतिद्वयेन भिन्नाविष-
यकमुक्तम् । एवंच श्रुतिव्यवस्थार्थं निर्गुणसगुणरूपनानुपयुक्तेति ॥ १६ ॥

इति चतुर्थमधिकरणम् ।

जगद्धापारवर्जं प्ररुणादसंनिहितत्वाच्च ॥ ४।४।१७ ॥

३५६-५ भोगसामग्रीं विचार्य भोगप्रकारं विचारयित्वाभेदमाधिकरण-
मित्याशयेनावतारयन्ति-ब्रह्मणोति ।

—६ तथा सति-लौकिकव्यापारसंबन्धे सति । पूर्वोक्त-लौकिकव्यापारवत्त्वम् ।

—७ पूर्वोक्तस्य-लीलामनुभवतः एष्टिभक्तस्य ।

—८ फायवाङ्मनसामिति । समाप्तान्तस्यानित्यत्वाद्द्र टजभावः ।

—११ कदाचित्-जगदुद्धारेच्छावसरे ।

—१२ स्थापयित्वेति । अक्षरं स्थापयित्वा ।

—१३ तदापि-मथुरादिदेशे भगवता सह भक्तानां लीलाकरणकालेपि ।

—१४ न हीति । चक्षुःस्थानापन्नमक्षरम् । गोलकस्थानापन्नो मृमागः ।

—१५ तद्वाशे-गोलकभूभागयोनिशि ।

—१६ लीलायां लौकिकव्यापाराभावे प्रमाणान्तरमाहुः-किंचेति ।

—२२ तत्र-भगवता सह भक्तलीलायाम् । तेन-भगवदितरविषयता-निषेधेन ।

—२३ अन्यत्-स्वातिरिक्तम् ।

सूत्रार्थः-भगवता सह लौकिकव्यापाररहितो भवति । अलौकिक-स्यैव प्रकरणात् । लौकिकव्यापारस्य च प्रकृतिकालाद्यतीतत्वेन संनिधानाभा-वादिति ॥ १७ ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ ४१४१८ ॥

३५७-३ सूत्रं व्याख्यानं-नन्विति । एतत्प्रकरणे-भूमवियामकरणे ।

—५ अत्र-अवतरणग्रन्थे । इदं-वक्ष्यमाणम् ।

—६ उच्यत इति । अधिकमुच्यत इत्यर्थः ।

—७ तस्य-भक्तस्य ।

—१२ न घटत इति । पूर्वलीलायां नित्यत्वेन विच्छेदासंभवात् तदति-रिक्तान्पलीलासंबन्धित्वं तस्यैव भक्तस्य न घटत इत्यर्थः ।

—१६ तावन्ति-नानादेशकालावच्छिन्नलीलानुभवार्हाणि ।

—१७ तानि-एकभक्तसंबन्धीनि नानारूपाणि । तेषां-एकभक्तसंबन्धि-नानारूपाणाम् ।

—१८ उच्यत इति । स सर्वं पश्यतीति सर्वशब्देन योग्यता-बलाद्गीलास्थवस्तुमात्रमुच्यते न तु जगत् । अत एव-एकस्यैवानेक-रूपैराखिललीलासंबन्धि सर्वपदार्थाङ्गीकारादेव । अग्रे-सर्वं ह पश्यती-त्यस्याग्रे ।

—२२ एतेश्वधि रूपेषु-आधिकारिकमण्डलस्थो यो भक्तजीवस्तदीय-सर्वदिहेषु ।

सूत्रार्थः—ननु हान्दोषे सर्वं ह पश्यतीति सर्वविषयज्ञानस्य प्रत्यक्षतया कथनात्कथं लौकिकव्यापारसाहिष्यमिति चेत्तत्राह । देशकालभेदेनानेकविषयीलापिकृतमकेन तत्तद्दीलार्थं यानि नानारूपाणि गृह्यन्ते तान्याधिकारिकाणि तस्मिन्मूहघटितपदार्थानामेव सर्वं हेति श्रुतिवाक्ये प्रहणं न लौकिकवस्तुन इति ॥ १८ ॥

विकाराद्यति च तथाहि स्थितिमाह ॥ ४।४।१९ ॥

३५८-१ एवं श्रुतिविरोध परिहृत्य लौकिकविरोधं निराहरोतीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति-नन्विति । एवं सति-तत्तद्दीलार्थमभक्तदेहादीनां निन्यग्वे सति । तदाशया-भगवदागमनाशया ।

—२ तस्य कालस्य-आगमनकालस्य । तदापि-आगमसकृतेतदादिना-पूर्वदिनेपि ।

—३ नोपपद्यत इति । आगमने भाविष्यत्कालीनत्वबोधिकाक्तिकोपपद्यत इत्यर्थः । इह-स्यासिद्धान्ते ।

—४ यस्त्वरूपं प्रति-भक्तसंबन्धिनानास्वरूपाणां मध्ये यद्गोपिकादिस्वरूपं प्रति ।

—५ एतत्-दर्शनम् ।

—६ अत एव-लीलामध्यपातिभगवदतिरिक्तविषयकज्ञानासंभवादेव ।

—११ अत्र-भक्तानां सर्वदा भगवद्दीलारसपात्रे ।

—१२ सर्वदा-लीलोपयुक्तसर्वदेशकालावच्छेदेन । सर्वैः प्रकारैः-लीलासंपादकसर्वप्रकारैः ।

—१३ अतः-लीकिकविलक्षणतया भोगोपपादनात् ।

सूत्रार्थः—ननु श्वस्त्वद्गृहमायास्य इति भगवद्भुक्तिस्तदाशया भक्तप्रतीक्षेगुणमयमपि न संभवाति लीलाया नित्यत्वादिति चेत्तत्राह-भगवद्दीलारूपा प्रकृतिस्तद्विरुद्धं विकारस्तदन्तर्गतमर्थाद्विरुद्धं न भवति पूर्वोक्तं वचः । एवं च यं प्रस्तुच्यते त्वद्गृहमायास्य इति तस्य तदा भगवतः सर्वदा मद्गृहव्यापारिणिति ज्ञान नोदेति । तथैव-सर्वमाप्नोति सर्वश इति श्रुतिर्लीलायां तस्य स्थितिमाह । अलौकिकेयं प्रमाणमेवानुसर्तव्यं ननु लौकिकयुक्तिरिति भाव इति ॥ १९ ॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ ४।४।२० ॥

—२४ नहि विरोध इति वाक्यं श्रीमद्भागवते पष्टस्कन्धे नवमाध्याये ।

३५९-१३ पतेन-लीलासंबन्धिपदार्थानां कामनायाः श्रुत्या निरूपणेन ।

सूत्रार्थः—श्रुतिस्मृती भगवत्संबन्धिर्लीलापदार्थस्य युक्तचमम्यत्वं दर्शयत इति ॥ २० ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ ४।४।२१ ॥

सूत्रमवतारयन्ति-इतोपीति ।

—२३ प्रधानीकरोतीति । सहस्रकुं प्रधाने इति पाणिन्यनुशासनेनाप्रधाने तृतीयाविधानात् स्वयं गीणो भूत्वा प्रथमान्तपदबोधयत्वाद्भक्तं प्रधानं करोतीत्यर्थः ।

—२४ अन्यथा-भक्तं प्राति स्वरूपानन्दानुभावकत्वाभावे ।

—२५ अस्मात्-साम्यरूपात् ।

३६०-२ मात्रपदमिति । एवंच भोगमात्र एव साम्यं नतु सृष्टिसर्जनादी तेन-न तत्समः-इत्यादिश्रुतिविरोधः ।

—३ इत्येतद्व्याकृतिरूपत्वादिति । आप्नोति परमित्यस्यैव व्याख्यानं सोऽनुत इत्यादिना कृतम् ।

—४ पुरुषार्थस्योक्तेरिति । एवं पञ्चभिः सूत्रैर्भोगप्रकाराविचारोपि भगवतः परमफलत्वबोधनायैव कृत इति ज्ञापितम् । इदमेवाचार्यैः प्रवाह-सर्पादायां पुष्टिफलविचारे ।

भगवानेव हि फल स यथाविभवेद् भुवि ।

गुणस्वरूपभेदेन तथा तेषां फलं भवेत् ॥

इत्यनेनोक्तम् ।

सूत्रार्थः-सोऽनुते सर्वान्कामानिति श्रुतौ भोगे भगवतः साम्यं कथ्यते । एतच्च पुरुषोत्तम एव संभवति एतः स एव भक्तात्मानिवेदनमङ्गी-कुर्वन्तं स्वरूपानन्दमनुभावयति एतादृशलीलाविशिष्ट एव पुरुषोत्तम एव परमं फलमिति निश्चयः । मात्रपदेन केवलभोगसाम्यं भक्तस्य न सर्वथा । न तत्समश्चाभ्यधिकश्चेति श्रुतेरिति ॥ २१ ॥

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ ४।४।२२ ॥

—६ सूत्रमवतारयन्ति-एवमिति ।

—१८ आच्छात्तिहेत्वभावादिति । आविद्याकामकर्मादीनामावृत्तिहेतुत्वाभावादित्यर्थः । तथा-अस्य पुनरावृत्तिर्भवत्वित्याकारिका ।

—१९ तादृशेश्वरेच्छया अभावे हेतुमाहुः-ये दारागारेत्यादि ।

—२१ कैमुतिकन्यापेनाहुः-किंचेति ।

३६१-३ ज्ञानमार्गीयफलस्योत्कर्षमाशङ्क्य समादधते-न चेति ।

—६ सच्च-सर्वकामफलभोगश्च ।

—७ स एव-पूर्वाकान्यानुभूयमानः पुरुषोत्तम एव । आर्थिकीति ।

परमातिरूपवाक्यार्थबललभ्येत्यर्थः ।

—८ इयं-अनावृत्तिः ।

—१० पूर्वोण-आवृत्तसूत्रस्थप्रथमसूत्रेण ।

—११ द्वितीयेन-तत्रत्यद्वितीयभागेन । तथा सति-भगवत्तैकव्ये सति ।

अ ५ पा ५ सू २२]
मूले पृ ३६१ प ११]

सूत्रार्थः—ज्ञानिना भक्ताना च पुनरावृत्तिर्नेति कथ्यते । न स पुनरावर्तत इति श्रुत्या ज्ञानिनामनावृत्ति । भक्ताना तु यमेवैव इति वरणनित्यत्वाद्नावृत्तिरपि नित्या । किंच कालप्रभावादपि भक्ताना न पुनरावृत्ति । न यत्र काल इत्यादि वाक्यादिति ॥ २२ ॥
इति पञ्चममधिकरणम् ।

—१३ एव शास्त्र व्याख्याय तत्तात्पर्यभूतमर्थमुपदिशन्ति—जानीतेति । यशोदोन्मद्गलालित श्रीबालकृष्णाख्य परम तस्य शास्त्रतात्पर्यभूत जानीत । अहो बुधा । ये तदतिरिक्त सर्वधर्मशून्य वदन्ति तानमुदाजानीत । तथाच तद्वचन प्रमाणत्वेन न स्वीकार्यमित्यर्थ ॥ १ ॥

—१५ स्वभाष्यस्य प्राज्ञता बोधयन्ति—नानामतेत्यादि । नानामतान्य-द्वैतादीनि तद्रूपस्य ध्वान्तस्य तमसो विनाशने क्षम समर्थ ।

—१६ वेदान्तहृदि—उपनिषत्तात्पर्याणि तद्रूपाणि यानि पद्यानि तद्विका सने तदुदासते पदुर्भाष्यभास्करो भुव्याविष्कृत एतमेवाराधयत । हे बुधा अन्यवर्मसु मतान्तरेषु सुधा वृथैव मा धावत ॥ २ ॥

—१९ अत्र प्रतिपादितस्य फलस्य भगवत्कृपाधीनत्वेन तस्य रूपालुत्व वदन्ति—पुरन्दरेत्यादि । पुरन्दरमदादिन्द्रगर्वाद्बुद्धव उत्पत्तिर्यस्या एतादृशी या प्रचुरवृष्टिस्तया सपीडिता ये स्वकीयेषु भक्तेषु दरा श्रेष्ठ गोपालास्तदवन तदक्षण तत्र पारायणो य श्रीगोपालकृष्णस्तान् स्मितमेवामृत तस्य सुवृ-ष्टिभिर्वर्षणैर्लौक्या परिपुषोष गिरिं च धार धारयामास गोपाना पुरन्दर-वृष्टितोवनाय येन गिरिर्धृत इत्यर्थ । स एव पुरुषोत्तम श्रुतिशिर सुषु-निपत्सु सम्पम् राजते शोभते ॥ ३ ॥

३६२-१ अय ब्रह्मसिद्धान्त श्रीकृष्णकृपयैव मनस्यादिर्भवति न तु तत्र पाण्डित्यादि निमित्तमिति बोधयन्ति—श्रीकृष्णकृपयैवेति ।

—२ हरेर्गुणा—भक्तानाम् ॥ ४ ॥

—३ तृतीयाध्यायद्वितीयपादस्थं स्थानविशेषात्प्रकाशादेवादिस्त्वि सुत्र-मारम्य चतुर्थाध्यायसमाप्तिपर्यन्त प्रश्रुणा भाष्यं तत्र ते श्रीमदाचार्याणां चरणाम्बुजे समर्प्यते—भाष्यपुष्पाञ्जलिरिति ॥ ५ ॥

सोय यथामतिबल रचित सुधीन्द्रा

ग्रन्थोर्प्यते सविनय भवदह्निप्रपद्य ॥

निर्मत्सरेण मनसा परिशोष्य दीपा

न्मा बोधयन्तु मनस कृपया भवन्त ॥ १ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मसिद्धान्तशास्त्राणुभाष्यन्याख्याया श्रीधरशर्मकृताया
बालप्रबोधिण्या चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थ पादः ॥ ४।४ ॥

॥ समानोय ग्रन्थः ॥

अधिकरणानां सूचीपत्रम् ।

अ. पा अ		पृ.
१।१।१	जिज्ञासाधिकरणम् ...	१
१।१।२	जन्माद्यधिकरणम् ..	१९
१।१।३	समन्वयाधिकरणम्...	२९
१।१।४	ईक्षत्यधिकरणम् ...	४१
१।१।५	आनन्दमयाधिकरणम् ..	५१
१।१।६	अन्नस्तद्धर्माधिकरणम्	७६
१।१।७	तल्लिङ्गाधिकरणम् ..	८०
१।१।८	अतिदेशाधिकरणम्	८२
१।१।९	ज्योतिश्रवणाधिकरणम्	८३
१।१।१०	अनुगमाधिकरणम् ..	८७
१।२।१	सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशाधिकरणम् .	९४
१।२।२	शब्दविशेषाधिकरणम्	१०२
१।२।३	अत्ता चराचराधिकरणम् .	१०७
१।२।४	गुहा प्रविष्टावित्यधिकरणम् ...	१०८
१।२।५	अन्तर उपपत्तेरित्याधिकरणम्	११३
१।२।६	अन्तर्याम्याधिकरणम्	११६
१।२।७	अदृश्यत्वाधिकरणम्	१२०
१।२।८	वैश्वानराधिकरणम् .	१२३
१।३।१	दुभ्वाद्यायतनाधिकरणम्	१३२
१।३।२	भूमाधिकरणम् ..	१३६
१।३।३	अक्षराधिकरणम् .	१३७
१।३।४	ईक्षतिकर्माधिकरणम् ...	१३९
१।३।५	दहराधिकरणम् ...	१४०
१।३।६	अनुकृत्यधिकरणम्...	१४६

अ. पा. अ.				पृ
१।३।७	शब्दादेव प्रमिताधिकरणम्	...	...	१४७
१।३।८	तदुपर्यपीत्यधिकरणम्	...	...	१४८
१।३।९	शुगस्येत्यधिकरणम् ...	...	...	१५५
१।३।१०	कम्पनाधिकरणम् ...	...	...	१५८
१।३।११	ज्योतिर्दर्शनाधिकरणम्	...	...	१५९
१।३।१२	अर्धान्तरव्यपदेशाधिकरणम्	...	...	१६०
१।३।१३	सुपुप्त्युत्क्रान्त्योरित्याधिकरणम्	...	...	१६१
१।४।१	आनुमानिकाधिकरणम्	...	...	१६६
१।४।२	चमसवदित्यधिकरणम्	...	...	१७१
१।४।३	न संख्योपसंग्रहाधिकरणम्	...	...	१७४
१।४।४	यथाव्यपदिष्टाधिकरणम्	...	...	१७८
१।४।५	समाकर्षाधिकरणम्...	...	...	१७९
१।४।६	जगद्धाचित्वाधिकरणम्	...	...	१८०
१।४।७	वाक्यान्वयाधिकरणम्	...	...	१८१
१।४।८	प्रकृतिश्चेत्याधिकरणम्	...	...	१८५
२।१।१	स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इत्याधिकरणम्	....	....	१९१
२।१।२	इतरेषामित्याधिकरणम्	...	...	१९२
२।१।३	एतेन योग इत्याधिकरणम्	...	...	१९२
२।१।४	न विलक्षणत्वाधिकरणम्	...	...	१९२
२।१।५	असादिति चेदित्याधिकरणम्	...	...	१९३
२।१।६	एतेनेत्याधिकरणम् ...	...	...	१९४
२।१।७	भोक्तापचोरेत्याधिकरणम्	...	...	१९४
२।१।८	तदनन्यत्वाधिकरणम्	...	...	१९४
२।१।९	असद्व्यपदेशाधिकरणम्	...	...	१९५
२।१।१०	इतरव्यपदेशाधिकरणम्	...	...	१९६
२।१।११	उपसंहारदर्शनाधिकरणम्	...	...	१९६
२।१।१२	सर्वोपिताधिकरणम् ...	...	...	१९७
२।१।१३	रचनानुपपत्तौऽप्याधिकरणम्	...	...	१९९

अ. पा. अ.		पृ.
२।२।२	पुरुषारमवादित्याधिकरणम्	२०२
२।२।३	महद्दीर्घद्वैत्यधिकरणम्	२०३
२।२।४	समुदाय उभयहेतुकेपीत्यधिकरणम्	२०५
२।२।५	नाभाव उपलब्धेरित्याधिकरणम्	२१०
२।२।६	नैकस्मिन्नसंभवादित्याधिकरणम्	२११
२।२।७	पत्युरसामञ्जस्याधिकरणम्	२१२
२।२।८	उपपत्त्यसंभवादित्याधिकरणम्	२१४
२।३।१	न वियादित्याधिकरणम्	२१५
२।३।२	एतेन मातरिश्वेत्यधिकरणम्	२१९
२।३।३	असंभवाधिकरणम्	२१९
२।३।४	तेजोत इत्यधिकरणम्	२२०
२।३।५	आप इत्यधिकरणम्	२२०
२।३।६	पृथिव्याधिकारेत्याधिकरणम्	२२०
२।३।७	तदभिध्यानादेवेत्यधिकरणम्	२२१
२।३।८	विपर्ययेणेत्यधिकरणम्	२२१
२।३।९	अन्तरा विज्ञानमनसी इत्यधिकरणम्	२२१
२।३।१०	नह्रमा श्रुतेरित्याधिकरणम्	२२२
२।३।११	ज्ञोत एवेत्यधिकरणम्	२२२
२।३।१२	उत्क्रान्तिगत्यागतीनामित्याधिकरणम्	२२३
२।३।१३	तद्गुणसारत्वाधिकरणम्	२२५
२।३।१४	कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्याधिकरणम्	२२७
२।३।१५	परात्तु तच्छ्रुतेरित्याधिकरणम्	२३०
२।३।१६	अंशो नानान्यपदेशादित्याधिकरणम्	२३१
२।४।१	तथा प्राणा इत्यधिकरणम्... ..	२३६
२।४।२	हस्तादय इत्यधिकरणम्	२३७
२।४।३	अणवश्चेत्यधिकरणम्	२३८
२।४।४	श्रेष्ठश्चेत्यधिकरणम्	२३८

		५
२।४।५	चक्षुरादिवृत्त्वित्याधिकरणम्	२३८
२।४।६	ज्योतिराद्याधिष्ठान वित्याधिकरणम्	२४०
२।४।७	प्राणवतेत्याधिकरणम् ..	२४१
२।४।८	तदिन्द्रियाणि तद्व्यपदशादित्याधिकरणम्	२४२
२।४।९	सज्ञामूर्तिकल्पित्वित्याधिकरणम्	२४२
२।४।१०	मासादिमौमामित्याधिकरणम्	२४३
३।१।१	तदन्तरप्रतिपत्तावित्याधिकरणम्	२४४
३।१।२	कृतात्ययाधिकरणम्	२५२
३।१।३	अनिष्टादिकारिणामित्याधिकरणम्	२५४
३।१।४	वियाकमणोरित्याधिकरणम्	२५६
३।१।५	शब्दावरोधाधिकरणम्	२५७
३।१।६	अन्याधिष्ठित इत्यधिकरणम्	२५८
३।१।७	रत सिग्धाधिकरणम्	२५९
३।१।८	योने शरीरमित्याधिकरणम्	२५९
३।२।१	सध्याधिकरणम्	२६०
३।२।२	तदभावो नाडीवित्याधिकरणम्	२६५
३।२।३	अत प्रबोध इत्यधिकरणम्	२६५
३।२।४	उभयलिङ्गाधिकरणम्	२६७
३।२।५	अरूपवदेव हीत्याधिकरणम्	२६९
३।२।६	अम्बुवदग्रहणादित्याधिकरणम्	२७२
३।२।७	तदव्यचमाह हीत्याधिकरणम्	२७४
३।२।८	प्रकाशादेवन्धेत्याधिकरणम्	२७४
३।२।९	प्रकाशाश्रयवद्वित्याधिकरणम्	२७६
४।२।१०	परमत सेतूमानेत्याधिकरणम्	२७८
३।२।११	फलमत इत्यधिकरणम्	२८१
३।३।१	सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम्	२८२
३।३।२	आत्मगृहीत्याधिकरणम्	२९८
३।३।३	कार्यार्यानाधिकरणम्	२९९

अ. पा. अ.

४.

३।४।६	बहिस्तुभयथेत्यधिकरणम्	३५५
३।४।७	सहकार्यन्तराधिकरणम्	३५७
३।४।८	गृहिणोपसंहार इत्यधिकरणम्	३५८
३।४।९	एवं मुक्तिफलानियम इत्यधिकरणम्	३६०
४।१।१	आवृत्त्यधिकरणम्	३६१
४।१।२	आत्माधिकरणम्	३६७
४।१।३	आदित्याद्यधिकरणम्	३६९
४।१।४	यत्रैकाग्रताधिकरणम्	३७१
४।१।५	आ प्रायणाधिकरणम्	३७१
४।१।६	तदाधिगमाधिकरणम्	३७२
४।१।७	अतोऽन्याधिकरणम्	३७५
४।२।१	वाङ्मनोधिकरणम्	३७७
४।२।२	मूताधिकरणम्	३७९
४।२।३	समानाधिकरणम्	३८१
४।२।४	अविभागाधिकरणम्	३८४
४।२।५	तदोक्तोधिकरणम्	३८४
४।२।६	रश्म्यधिकरणम्	३८५
४।२।७	निश्याधिकरणम्	३८५
४।३।१	आर्चिराद्यधिकरणम्	३८६
४।३।२	आतिवाहिकाधिकरणम्	३९०
४।३।३	कार्याधिकरणम्	३९१
४।३।४	अप्रतीकाधिकरणम्	३९४
४।३।५	विशेषाधिकरणम्	३९६
४।४।१	संपद्याविभावाधिकरणम्	३९७
४।४।२	ब्राह्माधिकरणम्	३९८
४।४।३	तत्त्वभावाधिकरणम्	४०३
४।४।४	प्रदीपाधिकरणम्	४०४
४।४।५	जगद्भाषाराधिकरणम्	४०४

श्रीमद्ब्रह्मभाष्यपाठानुसारतः श्रीमद्वाद्रायणप्रणीत-
ब्रह्मसूत्राणां वर्णानुक्रमः ।

	पृ.		पृ.
अ		अतोऽपि हेकेषामुभयोः ...	३७५
अंशो नानाव्यपदेशादव्यथा चापि		अत्ता परापरपहणात् ...	१०७
दाशकितवादिस्त्वमधीयत एके	२३१	अधातो ब्रह्मजिज्ञासा ...	१
अकरणत्वाद्य न दोषस्तथाहि दर्श-		अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तिः...	१२०
यति	२३९	अदृशनिमित्तमात्	२३४
अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्य-		अधिकं तु भेदनिर्देशात् ...	१९६
तद्वावाभावाभ्यामौपसदवस्तु-		अधिकोपदेशात् वाद्रायणस्यैवं	
कम्	३१२	तद्दर्शनात्	३३८
अक्षरमभ्यन्तधृतेः	१३७	अधिष्ठानानुपपत्तेश्च	२१३
अभिज्ञेनादि तु तत्कार्यायैव तद्-		अध्ययनमात्रवतः	३४०
शंनात्	३७४	अनभिभवं च दर्शयति ...	३५२
अग्न्यादिगतिभूतेरिति चेन्न भाक-		अनवस्थितेरसंभवाद्य नेतरः ...	११४
त्वात्	२४९	अनारब्धकार्यं एव तु पूर्वं तदवधेः	३७३
अद्वावयद्वास्तु न शास्त्राद् द्वि		अनाविष्कृत्यन्तव्यात्	३५९
प्रतिषेद्धम्	३३१	अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्	४०७
अङ्गिनानुपपत्तेश्च	२०३	अनिधमः सर्वासामविरोधः शब्दा-	
अङ्गेषु यथाश्रयभावाः	३३४	नुमानाभ्याम्	३१०
अचलत्वं चापेक्ष्य	३७०	अनिष्ठादिकारिणामपि च श्रुतम्	२५४
अणवश्च	२३८	अनुरुतेस्तस्य च	१४६
अणुश्च	२४०	अनुज्ञापरिहारो देहसंबन्धाज्ज्योति-	
अत एव नित्यत्वम्	१५२	रादिवत्	२१३
अत एव च सर्वाण्यनु	३७८	अनुपपत्तेस्तु न शरीरः	१००
अत एव चार्थान्धनायनपेक्षा		अनुपपत्तेः प्रज्ञान्तरपृथक्त्व-	
अत एव चानग्न्याधिपतिः ...	४०१	वददृष्टश्च तदुक्तम्	३२६
अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्		अनुपपत्तेः वाद्रायणः साम्यभूतेः	३१३
अत एव न देवता भूतं च ...	१२८	अनुपपत्तेः चोद्गारः	११०
अत एव प्राणः	८२	अनुपपत्तेः चोद्गारः	२०८
अतः प्रयोधोऽस्मात्	२६५	अनेन संबन्धतावमायामशब्दादिभ्यः	२८०
अतश्चायनेपि दक्षिणे	३८५	अन्तः उपपत्तेः	११३
अतस्मिन्तरज्जवाधो लिङ्गाद्य...			
अतिदेशाद्य	३२४		
अतोऽन्तेन तथा हि लिङ्गम्	२७५		

पृ.	पृ.
अन्तरा चापि तद्दृष्टेः ... ३५२	अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानु-
अन्तरा मूलग्रामवत्स्वात्मनः... ३५४	गतिभ्याम् ... १९२
अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लि-	अभिव्यक्तेरित्वाशमस्यः ... १३०
ङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ... २ १	अभिसंख्यादिष्वपि चैवम् ... २३५
अन्तर्याम्यधिदेवादिषु तद्भूमव्यपदे-	अभ्युपगमेप्यर्थाभावात् ... २०२
शात् ... ११६	अभ्युवद्वयहणात् न तथात्वम् २७२
अन्तस्त्वमसर्वज्ञता वा ... २ ३	अरूपवदेव हि तत्तन्धानत्वात् २६९
अन्तस्तद्भूमिपदेशात्... १६	अर्षिणादिना तत्प्रयितेः ... ३०६
अन्यावस्थितेश्चोभयनिश्चयत्वाद्दवि-	अभङ्कोक्तत्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति
शेषः ... २१२	चेन्न निचाट्यत्वादेवं व्योमवच्च १०५
अन्यत्राभावाच्च न नृगादिवत् २०२	अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ... १४६
अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशो-	अवस्थितिविशेषादिति चेन्नाव्युप-
पात् ... २९२	गमाद्दि हि ... २२४
अन्यधानामितौ च इशक्तिविषयोऽगात् २०३	अवस्थितेरिति काशशक्तः ... १८४
अन्यधामेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदे-	अविभागेन दृष्टत्वात्... ३१८
शान्तरत्वम् ... ३१५	अविभागे वचनान् ... ३८४
अन्यभावव्यावृत्तेश्च ... १३९	अविरोधश्चन्दनवत् ... २२४
अन्याधिकृते पूर्ववदभिज्ञानात् २५८	अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ... २५९
अन्यार्थे तु जैमिनिः प्रश्नश्रुत्यारुणाना-	अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ... १९६
भ्यानापि चैवमेके ... १८१	अश्रुतत्वादिति चेन्नेत्यादिकारिणां
अन्यार्थश्च परामर्शः ... १४५	प्रतीतेः ... २५१
अन्यथादिति चेत्स्याद्व्यपधारणात् २९८	असति प्रतिज्ञोपरोधो योग्यवद्यम-
अपरिग्रहात्प्रत्यन्तमननपेक्षा ... २०५	न्यथा ... २०७
अपि सप्त ... २५५	असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रेणात् १९३
अपि स्मर्यति ... १४७	असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण
अपि स्मर्यति ... २३२	वाक्यशेषान् ... ११५
अपि स्मर्यति ... ३५१	असंततेऽभिव्यतिकरः ... २३३
अपि स्मर्यति ... ३५२	असंभवस्तु सतानुपपत्तेः ... २१९
अपि चैवमेके ... २६९	असावन्त्रिकी ... ३३९
अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानान्भ्याम् २७४	अस्ति तु ... २१६
अपीतो तद्भूतसद्भात्समजसम् १९३	अस्मिन्नस्य च तयोर्गं शशित ७४
अप्यन्तकालम्बनान्प्रयतीति धादरा-	अस्यैव चोपपत्तेरूपमा... १३८२
यण उभयधादोपात्तत्कतुश्च ३९४	आ
अपाधाच्च ... ३५१	आकाशस्तेल्लिङ्गान् ... ८०
अपाव वादरिणाह सैवम् ... ४०९	आकाशो चाविशेषात् ... २६८
अभिव्योपदेशाय ... १८८	आकाशोऽभिन्तरत्वादिव्यपदेशात् १६०

	पृ.		पृ.
आधारदर्शनात्	३३७	इतरेषां चानुपलब्धेः	११२
आतिषाहिकारताडिह्नात् ...	३९०	इयदात्मननात्	३१४
आत्मरुतेः परिणामात्	१८९	इ.	
आत्मगृहीतिरितरबहुचरात् ...	२९८	इक्षति कर्मव्यपदेशान्साः... ..	१३९
आत्मनि चैव विचिन्नाश्च हि ...	१९७	इक्षतेनांशब्दम्	४१
आत्मशब्दाच्च	२९७	उ.	
आत्मा प्रकरणात्	३९८	उत्क्रामिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः	१८४
आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च	३६७	उत्क्रान्तिगत्यागतानाम्... ..	२२३
आद्रादलोचः	३१८	उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ...	१४५
आदित्यादिमतयश्चाङ्गः उपपत्तेः	३६९	उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ...	२०६
आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ...	२९७	उत्पत्त्यसंभवात्	२१४
आनन्दमयोभ्यासात्	५१	उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ...	२१०
आनन्दादयः प्रधानस्य	२१५	व्यपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरो-	
आनर्थक्यमिति चेन्न तदुपेक्षात्वात्	२५३	धात्	८६
आनुमानिकमत्येकेषामिति चेन्न शरीर-		उपपत्तेश्च	२८०
रूपविन्द्यस्तागृहीतिर्दर्शयति च	१६६	उपपद्यते च व्युपलभ्यते च ...	१९९
आपः	२१०	उपपन्नस्तद्वृत्तणार्थोपलब्धेर्लोफवत्	३०८
आ प्राणान्तत्रापि हि दृश्य ...	३७१	उपपूर्वमपि त्वैके न वमशनवराडुक्त्वात्	३५४
आभार एव च	२१४	उपसर्द च	३४२
आमवन्ति चैनमस्मिन्	३३१	उपलब्धिवदनियमः	२२९
आर्त्थिज्यमित्यौडुलोमित्स्मै हि परि-		उपसंहारदर्शनं न्नोति चेन्न क्षीरपद्धि	१९६
कथिते	३५६	उपसंहारोपभेदाद्विधिशेषवत् समाने च	३९१
आवृत्तिरसलुपदेशात्	३६५	उपस्थितेतत्तद्वचनान्	३१९
आसीनः संभवात्	३७०	उपादानात्	१२८
आह च तन्मात्रम्	२७०	उभयथापि च दोषात्	२०५
		उभयथा च दोषात्	२०८
इ.		उभयथापि न कर्मानुरतदभावः	२०४
इतरपरापार्श्व इति चेन्नासंभवात्	१४५	उभयव्यपदेशात्त्वद्विकुण्डलवत् ...	२७५
इतरव्यपदेशाद्विनाकरणादिदेवमसकिः	१९६	उभयव्याप्तोहात्तत्सिद्धेः	३९१
इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ...	३७३	ऊ.	
इतरेतराशयव्यादादिति चेन्नोत्पत्तिमत्र-		ऊर्ध्वरेतःश्च च शब्दे हि	३४२
निमित्त्वात्	२०६	घ.	
इतरे त्वर्थसामान्यात्	२९७	एक आत्मनः शरीरे भावात् ...	३३९

	पृ.
एतेन मातरिश्वा व्याख्याताः ...	२१९
एतेन योगः प्रत्युक्तः ...	२१२
एतेन शिक्षापरिग्रह अपि व्याख्याताः	१९४
एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः	१९०
एवं धाम्नाकात्म्यम् ...	२१२
एवं मुक्तिरानियमस्तद्व्यवस्थाव्युत्पत्तेः	३६०
एवमप्युपन्यासात्पूर्वमावादाविरोधं चाद्-	
रामगः ...	४००
दे.	
रेहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिषन्धे तद्दर्शनात्	३६०
क.	
कम्पनात् ...	१५८
करणेष्वेव भोगादिभ्यः ...	२१३
कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ...	२२७
कर्मकर्तृत्वपदेशाच्च ...	२०९
कल्पनोपदेशाच्च मन्वादिबन्धाविरोधः	१७३
कामकारेण चैके ...	३४१
कामाच्च नानुमानापेक्षा ...	७३
कामादीतरस्य तत्र चायतनादिभ्यः	३१७
काम्यास्तु यथाकामं समुच्चयिरेन्न वा पूर्व-	
हेत्वभावात् ...	३३४
कारणत्वेन चाहाशादिषु यथाव्यप-	
दिष्टोक्तेः ...	१७८
कार्यं चादरिरस्य गत्युपपत्तेः ...	३११
कार्याख्यानादपूर्वम् ...	२११
कार्यान्वये तद्व्यवहारेण सहजतः परमानि-	
धानात् ...	३१२
रुचयन्त्यापेक्षस्तु सिद्धितपतिरिहावे	
यस्यादिभ्यः ...	२३०
रुचाद्येनुराद्यवान्दृष्टमृतिभ्यां यथे-	
तमनेवं च ...	२५२
रुत्तभावात्तु गृहिणोपसंहारः ...	३५८

	पृ.
रुत्तनसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा	१९७
सृष्टिकदाच्च ...	२११
क्षत्रिपत्वावगतेश्चोत्तरत्र चेत्ररथेन	
लिङ्गात् ...	१५६
ग.	
गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च	१४१
गतितामान्यात् ...	४९
गतेरर्थवत्त्वमुभयधान्यथाहि विरोधः	३०६
गुणतापारण्यव्युत्पत्तेः ...	३३५
गुणाद्वालोक्तवत् ...	२२४
गुह्यं भविष्यावामानो हि तद्दर्शनात्	१०८
गौश्रेयज्ञात्मशब्दात् ...	४६
गौण्यसंभवात् ...	२१७
" ...	२३६
घ.	
चक्षुरादिवत्तु तत्त्वशीलजादिभ्यः	२३८
चमसवदविशेषात् ...	१७१
चरणादिति चेन्नोपलक्षणाविति कर्णा-	
जिनिः ...	२५३
चराचरव्यपारयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक-	
स्तद्वाभानित्वात् ...	२२२
चिन्तित्वाच्चे ग तदात्मत्वादिपौडुलोमिः	३१९
च.	
छन्दन उभयाविरोधात् ...	३०६
छन्दोभिधानान्नेनि चेन्न तथा चेतो-	
र्वगतिगदात्तथाहि दर्शनेर्धं ...	८५
ज.	
जगद्वाचित्वात् ...	१८०
जगद्वापारवर्जं प्रकरणादसंनिहित-	
त्वाच्च ...	४०४
जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात्.	१९
जीवमुल्लयमाणालिङ्गान्नेति चेत्तद्व्या-	
ख्यानम् ...	१८१
जीवमुल्लयमाणालिङ्गदिमि चेन्नापासथि-	
विष्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्	९१
जैमिनिरत एव ...	२८१

	पृ.		पृ.
ज्ञेयत्वावचनाय	१७०	तदोकोपज्वलनं तत्रकाशितद्वापो विया-	
ज्ञोत एव	२२२	सामर्थ्यात्तच्छेदगत्यनुस्मृतियोगाच्च	
ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्	२४०	ह्यदानुगृहीतः शताधिकपा... ३८४	
ज्योतिरुपरुमात्तु तथा ह्यधीयत एके	१७२	तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः माहावत् २२५	
ज्योतिर्दर्शनात्	१५९	तद्देतुव्यपदेशाच्च ६७	
ज्योतिश्चरणाभिधानात्	८३	तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्-	
ज्योतिषि भाषाय	१५४	द्रूपभावेभ्यः... .. ३५३	
ज्योतिषैकैषामसत्यन्त्रे	१७८	तद्गतो विधानात् ३३७	
		तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्व्यवसति-	
		बन्धः फलम् ३२०	
तदिन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् २४२		तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ४७	
तच्छ्रुतेः... ..	५३७	तन्मनः प्राण उत्तरात् ३७९	
तद्विदितोधि वरुणः संबन्धात्	३८९	तन्मार्त्रेणात्मत्वादित्योऽदुलोमिः ३९९	
तत्तु समन्वयात्	२९	तर्कप्रतिष्ठानाद्व्यन्यथानुमेयमिति	
तत्त्वभावे संध्यवदुपपत्तेः	४०३	चेदेवमव्यविमोक्षप्रसंगः ... १९४	
तत्पूर्वकत्वाद्वाचः	२३७	तस्य च नित्यत्वात् २४१	
तत्प्राक्श्रुतेश्च	२३६	तानि परे तथा साह ३८४	
तत्रापि च तद्ब्रह्मापारादविरोधः २५५		तुल्यं दर्शनम् १३९	
तथा च दर्शयति	२२५	तृतीये शब्दावरोधः संशोकजस्य २५७	
तथा चैकवाक्यतोपबन्धात्	३४७	तेजोतस्तथा साह २२०	
तथान्यवसतिषेधात्	२८०	त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च १७१	
तथा प्राणाः	२३६	व्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ... २४८	
तदधिगम उत्तरपूर्वाधिपोरश्लेषविनाशो			
तद्व्यपदेशात्	३७२		
तदधीनत्वादथैवत्	१६९		
तदन्यस्वमारम्भणशब्दादिभ्यः १९४			
तदन्तरप्रतिपत्तो रंहति संपरिष्वकः प्रश्न			
निष्पणाम्याम्	२४४		
तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च २६५			
तदभावानिर्धारणे च मवृत्तेः ... १५८			
तदभिष्यानादेव तु तच्छिद्वात्सः २२१			
तद्व्यक्तमाह हि... ..	२७४		
तदापत्तिः तत्सारव्यपदेशात् ... ३८१			
तदुपस्थापि बादरायणः संबन्धात्... १४८			
		द	
		दर्शनाच्च २५७	
		" २७३	
		" ३२५	
		" ३३५	
		" ३९३	
		दर्शयतश्चैव प्रत्यक्षानुमाने ... ४०६	
		दर्शयति च २९१	
		" ३०१	
		दर्शयति चाथो अपि स्मरति ... २७१	
		दहर उत्तरेभ्यः १४०	

	पृ.		पृ.
दृश्यते तु	१९२	न संख्योपसंभवाक्षयि नानामावादादि-	
देवादिब्रह्मि ल्येके	१९७	रेकाच्च	१७४
देश्योगाद्वा सोपि	२६३	न सामान्यादध्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि	
युष्वाद्यायतनं स्वशब्दात्	१३२	लोकापत्तिः	३२८
द्वाद्वाहाहवदुभयविधे वादरायणोतः	४०२	न स्थानतोपि परस्थोमवालिङ्गं सर्वत्र हि	२६७
		जाणुरत्तच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात्	२२४
ध		नतिचरेण विशेषात्	२५८
धर्म जैमिनिरत एव	२८१	नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च साम्यः	३३२
धर्मोपपत्तेश्च	१३६	नाना शब्दादिभेदात्	३३३
धतेश्च महिन्द्रोऽप्यारिभन्नुपलब्धेः	१४४	नानुमानमतच्छब्दात्	१३४
व्यानाद्य	३७०	नामाद्य उपलब्धेः	२१०
		नाविशेषात्	३४०
न		नास्ततोद्भवत्वाच्च	२०८
न कर्माविभागादिति चेन्नावदादिः शब्द	१९८	नित्यमेव च भावात्	२०४
न च कर्तुः करणम्	२१४	निश्चयेपलब्ध्यनुपलब्धिमतसगोम्यतरानि-	
न च कार्ये प्रतिपरयमिसंधिः	३९४	यमो वाच्यधा	२२७
न च पर्यायादध्यविरोधो विकारादिभ्यः	२१२	नियमाद्य	३३८
न च स्मार्तमतद्रुमाभिलाषात्	११९	निर्मातारं चेके पुत्रादयश्च	२६०
न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्सद-		निधि मेति चेन्न संबन्धस्य चावद्देश्यभावि-	
योगात्	३५४	वाद्वाक्षयति च	३८५
न तु दृष्टान्तभावात्	१९३	नेवरीनुपपत्तेः	७२
न तृतीये तथोपलब्धेः	२५६	नेकस्मिन्शंस्यतो हि	३८०
न प्रतीके न हि सः	३६८	नेकस्मिन्नसमवात्	३११
न प्रयोजनपत्त्वात्	१९८	नोपमर्देनातः	३८२
न भावोऽनुपलब्धेः	२१०		
न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्रुचनान्	२६८	प	
न वक्तुवात्मोपदेशादिति चेद्वात्मानसं-		पञ्चवृत्तेर्मनोवह्यपदिश्यते	२३९
बन्धमूमा हस्तिन्	८८	पटवच्च	१९६
न वा तत्सहभावाद्युक्तेः	३३५	पत्यादिशब्देभ्यः	१६५
न वा प्रकाशभेदात्पररोपपरत्वाद्भवत्	२९२	पापूरतामश्रस्यात्	२१२
न वापुकिषे वृध्मपुपदेशान्	२३८	पयोऽप्युवचेत्तत्रापि	३०१
न वा विशेषात्	३०१	पर जैमिनिर्मुक्त्यत्वात्	३९३
न विशदयुतेः	३१५	परमतः सेतून्मानसबन्धभेदव्यप-	
न विलक्षणत्वाद्दृश्य तथात्वं च शब्दात्	१९२	देश्यः	२७८

	पृ.
परान्तु तच्छ्रुतेः	२३०
परान्मिथ्यानात् तत्र तिरोहितं ततो ह्यस्य अप्यविपर्ययो	२६३
परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि	३४३
परोक्षे च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वा- एवमुच्यतेः	३२९
पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात्	३४७
पुंस्त्वादिबन्तस्य सतोभिष्पक्तियोंगात्	३२७
पुरुषविद्यायामिष्ये चेतोरेषामनाम्नानात्	३०२
पुरुषार्थोक्तः शब्दादिति यादृशादणः	३३६
पुरुषाश्रयवदिति चेतय्यापि ..	२०२
पूर्वं तु यादृशापणो हेतुव्यपदेशात्	२८१
पूर्ववद्वा	२७७
पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्किंपामान- सत्त्वं	३२३
वृधगुणदेशात्	२२५
शुद्धिपरिहाररूपशब्दान्तरेभ्यः	२२०
प्रकरणात्	१०८
प्रकरणात्	१३५
प्रकाशव्यापेयव्यात्	२७०
प्रकाशादिव्यापेयशेषं प्रकाशश्च कर्मण्य- व्यासात् इ	२७४
प्रकाशादिवन्नेवंपरः	३३२
प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ...	२७६
प्रकृतेश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपराधात्	१८५
प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिपेयति ततो मही- नि च भूयः	२७३
प्रतिज्ञासिद्धौर्लङ्घनप्रसङ्गः ...	१८३
प्रतिज्ञाहानिरव्यभिक्त्वाच्छब्देभ्यः	२१८
प्रतिपेधात्	२७८
प्रतिपेधादिति चेन्न शरीरात् ...	३८३
प्रतिपेधात्प्रतिपेधात्प्रतिपेधात्प्रतिपेधात्- विच्छेदात्	२०७

	पृ.
प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्ड- लस्योक्तेः	४०५
प्रथमश्रवणादिति चेन्न ता एव सुपपत्तेः	२५०
प्रदानवदेष तदुक्तम्	३२१
प्रदीपवदवेषस्तथाहि दर्शयति ...	४०४
प्रदेशादिति चेन्नान्तर्मांशात् ...	२३५
प्रवृत्तेश्च	२००
प्रसिद्धेश्च	१४४
प्रागगतेश्च	२४९
प्रागगृह्य	१३५
प्रागवता शब्दात्	२४१
प्रागस्तथानुगम्यात्	८७
प्रागादयो वाक्यशेषात्	१७६
प्रियसिरीस्त्वाद्यमातिरूपचयापचर्या हि मेदे	२१६
फ	
फलमत उपपत्तेः	२८१
व	
वाहित्त्वभयथापि स्मृतेराचाराच्च	३५५
वृद्धपर्यः पादवत्	२७९
मल्लदृष्टिरुक्तत्वात्	३६९
माह्येण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः	३१८
भ	
भाक्तवान्त्वमीवस्वात्तथा हि दर्शयति	२५१
भावं जैमिनिर्विकल्पापननात् ...	४०१
भावं तु यादृशापणोरिति हि ...	१५४
भावे चोपलक्ष्येः	१९५
भावे जाण्डवत्	४०३
भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेर्भेदम् ...	८५
भूतेषु तच्छ्रुतेः	३७९
भूमा संनसादादभ्युपदेशात् ...	१३६
भूम्नः कतुवभ्यापत्त्वं तथाहि दर्शयति	३३२
भेदव्यपदेशाच्च	१४३

	पृ.		पृ.
भेदव्यपदेशाच्चान्याः	७३	योनेः शरीरम्	२५९
भेदव्यपदेशात्	१३५	र	
भेदश्रुतेः	२४२	रथनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ...	१९९
भेदत्रिभेदे चेदेकस्यामपि ...	२८४	रथयनुसारी	३८५
भोक्तृपक्षेण विभागश्चेति स्य लोकोक्तम्	१९४	रूपोपन्यासाच्च विपर्ययो दर्शनात् ...	२०५
भोगमात्रसाम्येति ह्याच्च ...	४०७	रूपोपन्यासाच्च	१२३
भागेन त्वितरे क्षयित्वाच्च संपद्यते	३७६	रेतःसिग्योपोथ	२५९
म		ल	
मन्वादिष्वसमवादनधिकारं जैमिनिः	१५३	लिङ्गमूपस्वात्तद्धि षलीयस्तदपि ...	३२२
मन्त्रदर्शनात्	२३२	लिङ्गाच्च	३६५
मन्त्रादिवद्वाविरोधः	३३१	लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्	१९८
महद्वीर्यवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्	२०३	व	
महद्वच्च	१७३	वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ...	१७०
मांसादिभोजनं यथाशब्दमितरयोश्च	२४३	वरुणाच्चाधीन्द्रमजापती	३८९
मान्त्रवर्णिकमेव च गम्यते ..	६८	वाक्यान्वयात्	१८१
मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिष्यक्तस्व-		वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ..	३७७
रूपत्वात्	२६१	वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ...	३८९
मुक्तः प्रतिज्ञानात्	३१७	विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ...	१९८
मुक्तोऽसृष्ट्यपदेशात्	१३३	विकल्पोविशिष्टकल्पात्	३३३
मुग्धैर्धसंपत्तिः परिशेषात् ...	२६६	विकारावति च तथाहि स्थितिमाह	४०६
मौनवदितरेयामव्युपदेशात् ...	३५९	विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राज्ञुर्वात् ...	६६
श		विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधाः ...	२१४
पक्षेकापता तत्राविशेषात् ...	३७१	वियाकर्मणोरिति तु प्ररुनत्वात् ...	२५६
यथा च तस्योपयथा	२३०	विशेषेण तु निर्धारणात्	३२४
यथा च प्राणादि	१९६	विधिर्वा धारणवत्	३४५
यदेव विद्यते हि	३७५	विपर्ययेण तु क्रमोत् उपपद्यते च ...	२२१
यावदधिकारमवस्थितिरधिकारिका-		विमतिषेधाच्च	२१५
णाम्	३११	विमतिषेधाच्चासमञ्जसम्	२०३
यावदात्मभाविस्वाच न दोषस्तद्दर्शनात्	२२६	विभागः शनवत्	३४०
यावद्विकारं तु विभागो लोकोक्तम्	२१९	विरोधः कर्मणोति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्द-	
युक्तेः शब्दान्तराच्च	१९५	शानात्	१४९
योगिनः प्रति स्मर्यन्ते स्मार्ति चैते	३८५	विकसितगुणोपपत्तेश्च	९९
योनिश्च हि गीयते	१९०	विशेषं च दर्शयति	३९६
		विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ	१२१

पृ.	पृ.
विशेषणाच्च ११२	शाश्वतोमयेषि हि भेदेनैनमधीयते १२०
विशेषानुमहश्च ३५३	शास्त्रदृष्ट्या तुपदेशो घामदेववत् ८९
विशेषितत्वाच्च ३९२	शिश्वश्च ३३४
विहारोपदेशात् २८८	शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्य-
विहितत्वाच्चाश्रमकर्मणि ... ३५१	ते हि... .. १५५
वृद्धिहासभावत्वमन्तर्भावादुभयसामञ्ज-	शेषतान्पुरुषार्थज्ञादौ यथान्येष्विति
स्यादेवम् २७३	जेमिनिः ३३७
वेधायर्थभेदात् ३०३	श्रवणाध्ययनार्थमतिवेधात्समृतेश्च १५८
वेद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ३९१	श्रुतत्वाच्च ५०
वेधमर्याच्च न स्वप्नादिष्वत् ... २१०	" २८१
वेलक्षण्याच्च २४२	श्रुतेश्च ३५७
वेशेभ्यस्तु तद्वादस्तद्वादः ... २४३	श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् १९७
वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् १२३	श्रुतोपनिषत्कृत्यभिधानाच्च ११४
वेपम्यनेर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्श-	श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ३२६
यति... .. १९८	श्लेषश्च २३८
व्यतिरेकस्तद्भावाभाविस्त्वान्न तूपल-	स
ब्धिवत् ३२९	संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि... २९३
व्यतिरेकानवस्थितेशानपेक्षत्वात् २०१	संज्ञामूर्तिवत्तस्तिस्तु त्रिकृत्कुर्वन्त उपदे-
व्यतिरेको गन्धवत् २२५	शात् २४२
व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीतरवत् .. ३१६	संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहापरोहो
व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देश-	तद्गतिदर्शनात् २५५
विपर्ययः २२८	सस्कारपरामर्शात् इभावाभिलाषाच्च १५७
व्याप्तेश्च समञ्जसम् २९४	त एव तु कर्मानुसृतिशब्दविधिभ्यः २६६
श	संकल्पादेव च तच्छ्रुतेः ४००
शक्तिविपर्ययात्... .. २२९	सखाच्चापरस्य १९५
शब्द इति चेन्नातः प्रभवान्प्रत्यक्षा-	सध्वे सृष्टिराह हि २६०
नुमानाम्याम् १४९	सतगतेश्विशेषितत्वाच्च २३७
शब्दविशेषात् १०२	समन्वयसम्भवात् ३३७
शब्दधातोक्कामकारे ३५१	ममवापाम्युपगमाच्च साम्यादनवस्थिते २६४
शब्द्राश २१७	समाकृपात् १७९
शब्दादिन्वोन्तः प्रतिष्ठानान्नेति चेन्न	ममाभ्यभावाच्च... .. २२९
तथादृष्टमुपदेशादसंभवात्पुरुषमपि	समान एव चाभेदात् ३००
चैनमधीयते १२७	समाननामरूपत्वादावृत्तावप्यविरोधो
शब्दादेव प्रमितः १४७	दर्शानात्समृतेश्च १५२
शमदमापुषेतः स्यात्तथा तद्विधेस्तद्वद्गत्या	
तेषामवशानुपदेशात् ३५०	

	पृ.
समाना चातृत्पुपकृमादृमत्त्वं चानु- पोष्य... .. ३८१	३८१
समाहारात् ३३४	३३४
समुदाय उभयद्वेतुकेषु तदुपाविः २०५	२०५
संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति १३०	१३०
संपत्त्याविर्मांसः स्वेन शब्दात् ... ३९७	३९७
संयन्थादेवमन्यत्रापि ३००	३००
संयन्थानुपपत्तेश्च २९३	२९३
संभृतियुष्म्याप्यपि चातः ... ३०१	३०१
संभोगद्राप्तिरिति चेन्न षेरोप्यात् १०६	१०६
सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ९४	९४
सर्वधानुपपत्तेश्च २११	२११
सर्वथापि न एवोभयलिङ्गात् ... ३५२	३५२
सर्वधर्मोपपत्तेश्च... .. १९९	१९९
सर्वविद्वान्तरत्ययं चोदनाद्यविशेषान् २८२	२८२
सर्वान्नानुमतिश्च माणादपये तद्वर्शनात् ३५६	३५६
सर्वविद्या च यज्ञादियुतेरश्ववत् ३४९	३४९
सर्वभिदादन्यत्रेमे २९५	२९५
सर्वोपेक्षा च तद्वर्शनात् १९७	१९७
सहकारित्वेन च... .. ३५१	३५१
सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वृत्तो विष्यादिवत्... .. ३५७	३५७
साक्षात्पुष्पोभयान्नात् १८१	१८१
साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ... १२८	१२८
सा च मध्यासनात् १०८	१०८
सामाभ्यापानिदृशपत्तेः २५७	२५७
सामान्यान्तु १७९	१७९
साम्नीप्यान्तु तद्व्यपदेशः... .. ३९२	३९२
सौभाग्ये मनेष्यामावात्तथा ह्यन्ये ३०५	३०५
सुहृत्तदुपपत्ते एवेति तु यादृरिः २५४	२५४
सुहृद्विनिश्चिद्यभिधानादेव च ... ११४	११४
सुपुत्रपुत्रान्योर्भेदेन १६२	१६२
सुहृत्तं तु तदर्थत्वात् १६८	१६८
सुहृत्तं ममागतश्च मथोपलब्धेः ३८२	३८२
सुहृदश्च हि युतेसाचक्षते च तद्विद् २६२	२६२
सिद्धिं हि सायादयः ३१६	३१६

	पृ.
सोप्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ... ३७९	३७९
स्तुतयेनुमतिर्वा ३४१	३४१
स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ३४६	३४६
स्थानविशेषात्मकाशादिवत् ... २८०	२८०
स्थानादिभ्यपदेशाच्च ११४	११४
स्थित्यदनाभ्या च १३६	१३६
स्पष्टो ह्येकेषाम्... .. ३८३	३८३
स्मरन्ति च २३३	२३३
" २५५	२५५
" ३७०	३७०
स्मर्यते च ३८४	३८४
स्मर्यतेपि च लोके २५७	२५७
स्मर्यमाणमनुमानं स्वदिति ... १२६	१२६
स्मृतेश्च १०३	१०३
" ३९२	३९२
स्मृत्यनवकाशादोपपत्तश्च इति चेन्नान्य- स्मृत्यनवकाशादोपपत्तश्चात्... १९१	१९१
स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ... २१७	२१७
स्पष्टस्यदोपाच्च... .. १९३	१९३
" १९७	१९७
स्वशब्दोन्मानाभ्यां च २२४	२२४
स्वात्मना चोत्तरयोः २२३	२२३
स्वाप्यायस्य तथात्वेन हि सर्वाचारोधि- काराच्च सर्ववच्च तन्निधमः... २८५	२८५
स्वाप्यस्यसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्ट त हि ४०४	४०४
स्वाप्ययात् ४८	४८
स्वामिनः कलश्रुतेरित्यात्रेयः ... ३५५	३५५
ह	
हस्तादयस्तु स्थितेतो नैवम् ... २३७	२३७
हानौ नुपायनशब्दोपत्वात्तुशाब्दाद्दस्तु- र्युपगानवत्तदुक्तम् ... ३०४	३०४
द्वयपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् १९७	१९७
" ४८	४८

श्रीः

श्रीमदणुभाष्यस्य शुद्धिपत्रम्.

पृष्ठम्.	पाङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम् ।
२	११	श्रुतश्च	श्रुतेश्च
४	२३	शब्दज्ञान	शब्दज्ञाने
५	२२	नादक०	नोदक०
६	२०	तुल्यत्वात्	तुल्यत्वात्
८	२१	व्यर्थश्चैवं विचारः	व्यर्थश्चैवंविचारः
९	१९	कल्पोपि	कल्पोपि
१२	२	अन्तर्भाव्य	अनन्तर्भाव्य
”	२३	पञ्चमीनिमित्तत्वेन	पञ्चमीनिमित्तत्वे न
१३	८	भावनात्वादि	मानत्वादि
१५	९	ब्रूयात् । भूयान्	ब्रूयात् भूयान्
१९	५	पुरुषार्थसाधक	पुरुषार्थसाधक
२३	१८	मयदर्थप्रकृति	मयदर्थत्वप्रकृति
२६	२०	जात इति	जाते इति
३०	२४	फलप्राप्तेः	परप्राप्तेः
३२	१६	निर्गुणदेवानां	निर्गुणदेहानां
३५	६	आनन्दयतीत्यर्थः	आनन्दयतीत्यर्थः
४१	८	वपुःस्वरूपम्	वपुः स्वरूपम्
४३	२२	तावानस्य	एतावानस्य
५५	३	वीहिर्यवो वा	वीहिर्वा यवो वा
”	२१	अवक्तव्यात्	अवक्तव्यत्वात्
५६	२	मूलभूत	मूलभूत
५९	२४	परिदृश्यमानत्वात् । छायाप्र० परिदृश्यमानत्वात् छायाप्र०	

पृष्ठम्.	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
६१	५	तु तद्वक्ष्यामि	तु ते तद्वक्ष्यामि
६५	९	वेदादिरूपांशो परा	वेदादिभ्यः अपरा रूपांशो परा
”	२१	समाष्टि व्यष्टीनामथे	समाष्टेः । व्यष्टीनामथे
”	२६	परापरभावो भेदश्च	परापरभावोभेदश्च
६६	२३	व्यपदेशिभेदश्च	व्यपदेशभेदश्च
६७	४	सूत्रविभागात् पुनर्विभागात्	सूत्रविभागात्
”	९	पूर्वाधिकरणे दृश्यत्वादि	पूर्वाधिकरणेदृश्यत्वादि
६९	४	प्रतिष्ठानाच्च नेति	प्रतिष्ठानाच्चेति
७०	९	स्वभाविकं	स्वभाविकं
७४	५	अमृतत्वप्राप्तेः	अमृतत्वप्राप्तेः
”	११	शरीराध्यास	शरीराद्यध्यास
७६	२	प्रतिलोम्येन	प्रातिलोम्येन
८६	४	सत्यलोकस्थितेः	सत्यलोकस्थितः
८८	४	साध्यादयो	साध्यादयो
९०	२१	अनुकारित्वेन वा	अनुकारित्वेन वाच्यत्वेन वा
१०३	९	ज्ञेयत्ववचन०	ज्ञेयत्वावचन०
”	१५	नियामकत्वे शब्द०	नियामकत्वे शब्द०
”	१७	त्रयाणामेवमुप०	त्रयाणामेव चैवमुप०
१०६	५	वर्करसाहिता	वर्करसहिता
११६	२१	ज्ञातो	ज्ञातं
१२२	३	वैरूप्यं	वैरूप्यं
”	१५	न तुवचनम्	नतुवचनम्
१२५	३	कुर्वन्नीश्वर	कुर्वन्नीश्वर
१३७	१	व्यक्तानां	वक्तव्यानां
१४१	१६	चालौकिकत्वात्	च लौकिकत्वात्
१४७	१	०मन्त्रान्ति०	०मुत्रान्ति०
”	१५	मध्यपरिमाण०	मध्यमपरिमाण०

पृष्ठम्.	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४८	१८	प्रमारूपमेव	प्रभा रूपमेव
१४९	२	हृदयायतन	हृदयायतनत्व
१५२	१८	यज्ञो यजमान	यज्ञो जायमान
१५५	९	अन्यथा	अन्यथा चापि
”	२६	प्राकाश्यदोषेण	प्रकाश्यदोषेण
१५६	१७	स्वाज्ञानं	स्मज्ञानं
१५७	२०	देशस्य	देशस्य
१५८	८	सत्य	सत्यत्व
१५९	५	विशेषिता एकीभवन्तीति	विशेषिताः। एकीभवतीति
१६०	१८	तन्त्रान्तरीया	तन्त्रान्तरीया
१६१	१२	अकारणत्वात्	अकरणत्वात्
१६८	४	निष्काम	अथवा निष्काम
”	२०	तदेव	तदेव
”	२५	पुरुष	पुरुष
१७०	६	अग्र्यादिश्रुते०	अग्र्यादिगतिश्रुते०
१७२	४	श्रुतिसाम्यात्	श्रुतिसाम्यात्
१७३	८	तद्वासनया	सद्वासनया
१७५	८	श्वचण्डलयोः	श्वचण्डलयोः
१७६	२५	पुण्यपापोपभोगो	पुण्यपापोपभोगो
१७९	४	शब्दाविरोधः	शब्दाविरोधः
”	५	विचारयति	विचारयति
”	१३	कारणरूपाणां	कारणरूपाणां
१८०	६	आकृतेरेवेत्यादिपङ्क्तिरस्याज्वा । तदग्रे-आकृतेरेव पदार्थत्वात् । व्यापत्तिशब्देन च०	
”	१७	प्रपतरं	प्रपततरं
१८२	४	नात्र	नात्र किंतु

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१८४	२२	प्रातःसूचक०	प्रातः सूचक०
१८२	३	देहभेदः	देहभेदे
"	११	यते	श्रूयते
१९१	२४	सौम्यकाशो	यथा सौम्यकाशो
१९२	५	गृहीता	ग्रहीता
१९४	७	तथा सिद्धान्तं	तथासिद्धान्तं
१९५	६	०रकमुदाहरणं	०रकमुदाहरणं
"	११	श्रुतिप्र यक्षैः	श्रुतिस्मृतिप्रत्यक्षैः
१९६	१९	उपचरितार्थान्येव	उपचरितार्थान्येव
१९७	५	वेति	चेति
"	१२	नाद्गीक्रियते	नाद्गीक्रियते
२००	२	चोत्पत्त्या	चोपपत्त्या
२०२	१५	तत्तद्गुणवत्त्वेन	तत्तद्गुणवत्त्वेन
"	१९	समानधर्मत्वं	समानधर्मवत्त्वं
२१२	२४	आविर्भूयायः पिण्डे	आविर्भूयायःपिण्डे
२१३	२१	०निरुपाधि०	०निरुपाधि०
२१४	२०	असाधारणधर्मत्वेन	असाधारणधर्मवत्त्वेन
२१६	६	०अथर्वण०	०आथर्वण०
२१७	१३	तथा वचने	तथावचने
२१८	२	मक्त्याः	मक्तयोः
२२२	१६	इत्येदमे	इत्येतदमे
२२४	२१	तेन	तेन न
२२८	७	अविध्यत्	अविध्यन्
"	९	आसन्धेन	आसन्धे न
"	११	०मान०	०गान०
२३०	१४	उपायशब्द	उपायनशब्द
२३५	११	०प्रतिबन्धत्वात्	०प्रतिबन्धकत्वात्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२३८	२६	तत्रैकैव	तत्रैकैव
२३९	४	बाधकमाह	तत्र बाधकमाह
२४३	१९	तथा ज्ञानाभावस्य	तथाज्ञानाभावस्य
२४५	५	जीवभेद	जीवाभेद
२४८	४	भक्तितज्ज्ञानयोः	भक्तितज्ज्ञानयोः
२४९	१४	तदनुवदति	तदनुवदति तन्निर्धरिणेत्यादिना
२५०	१६	दानमिति वत्	दानमिति प्रदानवदित्युक्तम्
२५४	५	०मुक्त्या	०मुक्त्वा
२५८	१	भगवद्विषयिणी	भगवद्विषयिणी
२६०	१	साश्रुते	साश्रुते
२६१	४	अनुभावापित्वा	अनुभावयिता
”	१३	समुद्र कवया व्यन्ति	समुद्रे कवयोऽवयन्ति
”	२३	सच्चिदानन्दत्वे देश०	०सच्चिदानन्दत्वदेश०
२६२	६	०कर्तव्यान्वाधानादि०	०कर्तव्यान्वाधानादि०
”	२४	तथा	यथा
”	२५	संबध्यते	संबध्यते विधे०
२६३	१२	सर्वाभावे	सर्वात्मभावे
”	१६	कामचा०	तत्र कामचा०
२६८	१९	अन्ये	येन्ये
२६०	१४	लोकः	श्लोकः
२७२	१३	विश्वासार्थ	शिष्यविश्वासार्थ
२७३	७	याज्ञवल्क्यः	याज्ञवल्क्यः
२८१	१८	उक्तो नियम०	उक्तो नियम०
२८२	७	०साधकत्वे नापि	०साधकत्वेनापि
२८६	२७	द्वेष्टफल०	स्वेष्टफल०
२८७	७	भक्तिमार्गं	भक्तिमार्गं तु
२८७	१३	सत्यशोधकत्वेन	सत्त्वशोधकत्वेन

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२९१	२२	अतस्त्रितरज्ज्यायो	अतस्त्रितरज्यायो
२९२	१२	जैमिनिरपि	जैमिनेरपि
२९३	२६	यजनायोगादपि	भजनायोगादपि
२९६	११	०च्छाविषयः	०च्छाविशेषविषयः
"	१९	कश्चित्	कश्चित्
"	२५	भजने	भजनं
२९९	६	०निलयामादि०	०निलायामादि०
"	१८	समन्वयं	सममन्वयं
३००	२१	तदस्यावधृतेः	तदवस्थावधृतेः
३०३	२५	परमावृत्त्यो०	पदमावृत्त्यो०
३०४	२७	०त्वेनवोपासते	०त्वेनैवोपासते
३०५	३	प्रविष्टो भवतीत्यस्यापे-	ज्ञानमार्गे त्वक्षरात्मकस्य

मगवत आत्मत्वमात्रं भक्तौ तु आत्मात्मत्वमपि ।

"	"	पदार्थमपि	परार्थमपि
३०७	२५	एकप्रकारेणैव	एकप्रकारकेणैव
३०८	११	अन्यधर्मानिवृत्ति	अन्यधर्मनिवृत्ति
३१४	२२	श्रुतेरेव	श्रुतिरेव
"	२३	समार्या	तत्समर्था
"	२४	०दक्षार०	०तदक्षर
३२३	२६	तेषां	तेषां तु
३२४	४	वः	भावः
३३१	९	पथोः	पथोर्न
"	१२	भिन्नोपासनमशेष०	भिन्नोपासनशेष०
३३७	२३	भगवन्मनसि	यद्देव भगवन्मनसि
३३९	१७	इत्यथ	इत्यत्र
३४०	५	इत्युपक्रम्य आचार्येण	इत्युपक्रम आचार्येण
३४२	१२	तत्फलत्वेन	तत्फलत्वेन

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३४५	१९	ब्रह्मोपैति	ब्रह्माप्येति
३४६	१०	प्राप्नोति	प्राप्येति
”	१३	रूपात्मक०	स्वरूपात्मक०
३४७	१४	समविभागैर्नैव	समविभागैर्नैव
३४८	८	तत्र	यत्र
३४८	२६	उक्त्वा	उक्त्या
३५१	८	विप्रयोग०	विप्रयोग०
३५३	२५	केवलताका	केवलतोका
३५८	२१	निषेधति	निषेधतः
३५९	१	विवादानवसरे	विवादानवसरे

PRICE-LIST

OF THE

- (i) *Bombay Sanskrit and Prakrit Series,*
(ii) *Government Oriental (Hindu) Series*

AND OTHER

- (iii) *Miscellaneous Publications of the*
Bhandarkar Oriental Research Institute,
POONA

Bhandarkar Oriental Research Institute,
POONA CITY

Rates of Discount.

Sales Department

I—Bombay Sanskrit Series

(OLD STOCK)

1 To recognized Government Agents—33½% on all purchases, the accounts being adjusted on or before the 15th of March June September and December of each year

2 To established Book-sellers—As per G R. No 274 dated 21st December 1921,—33½% on orders of Rs. 50/- or more accompanied by cash. The orders may be executed on credit at the discretion of the Institute.

3 To members of the Institute—

(a) 10% on smaller purchases.

(b) 33½% on all orders of Rs. 50 or more. The orders may be executed on credit at the discretion of the Institute

4 To all other purchasers—

(a) Full value for smaller purchases

(b) 12½% for purchases of Rs. 50 - or more.

(c) 25% for purchases of Rs. 100/- or more

(d) 33½% for purchases of Rs. 200/- or more.

II—Institute's own Publications

(INCLUDING D.S. & EDITIONS)

1 To all established Book-sellers—50% commission on orders of Rs. 10/- or more credit being given at the discretion of the Institute

2 To members of the Institute—

(a) 6½% on smaller purchases.

(b) 20% on orders of Rs. 50/- or more, credit being allowed at discretion

3 To all other purchasers—

(a) Full value for small purchases.

(b) 10% for purchases of Rs. 50/- or more

(c) 20% for purchases of Rs. 100/- or more

N. B.—No discount will be given on fractions of a rupee

**Bombay Sanskrit and Prakrit Series, Edited under the
Supervision of the Publication Department of the
Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.**

	RS AS
No I Pañcatantra, Book IV and V, edited with Notes by Dr G B Bühler	0 4
No. II Nāgopbhāṣṭas Paribhāṣendusekhara Part I Sanskrit Text and Various Readings, edited by Dr F Kielhorn (<i>out of stock</i>)	,
No III Pañcatantra Books II and III edited with Notes, by Dr G Bühler	0 4
No IV Pañcatantra Book I, edited with Notes by Dr F Kielhorn	0 6
No V Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha Part I (Cantos I-VI) edited with Notes, by Mr S P Pandit, M A (<i>out of stock</i>)	
No. VI Malavikāgnimitra of Kālidāsa, edited with Notes, by Mr S. P. Pandit, M A 2nd edition (<i>out of stock</i>)	
No VII Nāgopbhāṣṭas Paribhāṣendusekhara, Part IIA, (Paribhāṣas 1-37) Translation and Notes by Dr F Kielhorn	0 8
No VIII Raghuvamśa of Kālidāsa with the Commen- tary of Mallinātha, Part II (Cantos VII-XIII) edited with Notes by Mr S P Pandit M A (<i>out of stock</i>)	
No IX Nāgopbhāṣṭas Paribhāṣendusekhara Part II B (Paribhāṣas 38-60), Translation and Notes, by Dr F Kielhorn	0 8
No X Dasakumaracarita of Dandin Part I, by Dr Bühler and Part II, by Dr Peterson reedited with Notes in one Volume by G J Agashe	1
No. XI Nīlmatāka and Vairāgyasāta of Bhartṛhari edited with Notes by Justice K T Telang M A (<i>copyright restored to the editor</i>)	

No. VII	Nagobhutta's Paribhāsendus'ekhara, Part II C, (Paribhasas 70-122), Translation and Notes, by Dr P Kielhorn (<i>out of stock</i>)	..	..	..	..
No. XIII	Raghuvansa of Kalidāsa, with the Commentary of Mallinatha, Part III (Cantos XIV-XIX) edited with Notes, by Mr S P. Pandit, M A. (<i>out of stock</i>)	..	..	..	..
No. XIV	Vikramankadeva-carita of Bilhana, by Dr G. Buhler, (<i>copy-right restored to the editor</i>)	..	..	..	..
No. XV	Malati Madhava, with the Commentary of Jagaddhara, edited with Critical Notes, etc., by Dr. R. G. Bhandarkar, <i>Second edition</i>	..	..	4	4
No. XVI	Vikramorvas'ya of Kalidasa, with Notes, by S P. Pandit, M A, <i>Third edition</i>	..	..	2	0
No. XVII	Hemacandra's Des : namamala, Part I, by Prof Pischel and Dr. Buhler, (<i>under revision</i>)	..	..	..	..
No. XVIII*	Vyakarana-Mahabhasya of Patañjali, Vol I, Part I, by Dr. Kielhorn, (<i>out of stock</i>)	..	..	..	..
No. XIX*	Vyakarana Mahabhasya of Patañjali, Vol. I, Part II, by Dr Kielhorn, (<i>out of stock</i>)	..	..	..	..
No. XX*	Vyakarana Mahabhasya of Patañjali, Vol. I, Part III, by Dr. Kielhorn, (<i>out of stock</i>)	..	..	..	..
No. XXI†	Vyakarana-Mahabhasya of Patañjali, Vol. II, Part I, by Dr F. Kielhorn, <i>Second edition</i>	..	..	3	0
No. XXII†	Vyakarana-Mahabhasya of Patañjali, Vol II, Part II, by Dr. F Kielhorn, <i>Second edition</i>	..	..	3	0
No. XXIII	Vāsisṭha-Dharmasāstra, edited with Notes, by Dr A A Fuhrer (<i>Second edition</i>)	..	..	0	12
No. XXIV	Kadambari by Dana and his Son, Vol. I, Text Vol II, Notes and Introduction, by Dr. P Peterson, (<i>out of stock</i>)	..	..	2	0

* Nos. 18, 19 and 20 are bound together in one volume, the whole volume being priced Rs. 4-8.

† Nos. 21, 22 and 23 are bound together in one volume, the whole volume being priced Rs. 9

No. XXV	Kirtī-kaumudī, edited with Notes, by Professor A. V. Kathawate (<i>copy right restored to the editor</i>) ..	
No. XXVI†	Vyākaraṇa Mahabhasya of Patañjali, Vol II, Part III, by Dr. F. Kielhorn, <i>Second edition</i> ...	3 0
No. XXVII	Mudrārāksasa of Viś'akhadatta, with the <i>Commentary of Dhundiraja</i> , edited with Notes, by Justice K. T. Telang, M. A. (<i>copy right restored to the editor</i>)	...
No. XXVIII*	Vyakarana Mahabhasya of Patañjali, Vol III, Part I, by Dr F. Kielhorn, <i>Second edition</i>	3 0
No. XXIX*	Vyakarana Mahabhasya of Patañjali, Vol III, Part II, by Dr F Kielhorn, <i>Second edition</i>	3 0
No XXX*	Vyakarana-Mahabhasya of Patañjali, Vol III, Part III, by Dr F. Kielhorn, <i>Second edition</i>	3 0
No. XXXI	Subhasitavalī of Vallabhadeva, edited by Dr P. Peterson and Pandit Durgaprasad ...	2 8
No. XXXII	Tarka kaumudī of Laugakṣī Bhaskara, edited by Mr. M N. Dvivedī (<i>copy right restored to the editor</i>)	..
No XXXIII	Hitopades'a of Narayana, edited by Dr. P. Peterson	0 14
No. XXXIV	Gaudavaho of Vakpati, edited by Mr S P. Pandit, M. A (<i>under revision</i>)	..
No. XXXV	Mahānārāyaṇa Upaniṣad, edited by Col G. A. Jacob, ...	0 7
No. XXXVI	Selections of Hymns from the Rgveda (First Series) By Dr P Peterson, (<i>Fourth edition</i>)...	2 0
No. XXXVII	Sārngadhara-paddhati, Vol. I, edited by Dr P. Peterson (<i>out of stock</i>)	..
No XXXVIII	Nāiskarmya-sūddhi, by Col G. A. Jacob (<i>under revision</i>)	...

† Nos. 21, 22 and 23 are bound together in one volume, the whole volume being priced Rs. 9

* Nos. 28, 29 and 30 are bound together in one volume, the whole being priced Rs. 9

Bombay Sanskrit and Prakrit Series

	RS. AS
No XXXIX Concordance to the Principal Upanisads and the Bhāgavadgītā by Col G A. Jacob	4 0
No XL Eleven Atharvāna Upanisads, with Dīpikā, by Col G A Jacob <i>Second edition</i>	1 8
No XLI Handbook to the study of Rgveda, Part I * Comprising Śāyana's Introduction to the Rgveda Brāhmya with English Translation by Dr P Peterson (<i>under revision</i>)	
No XLII* Dasa-kumaracarita of Dandin Part II by Dr P Peterson	
No XLIII Handbook to the Study of Rgveda, Part II * Comprising the Seventh Maṇḍala of Rgveda with the Brāhmya of Śāyana (<i>under revision</i>)	
No XLIV Apastambha Dharmasūtra, with the Commentary of the Hiranyakeśi Part I by Dr G Bühler (<i>under revision</i>)	
No XLV Rājatarāṅgī of Kāthana Part I (Cantos I to VII) by Pandit Durgaprasad (<i>under revision</i>)	
No XLVI Patañjali's Yogasūtra with the Scholia of Vyāsa, and the Commentary of Vacaspati and the Vṛtti of Nagojibhāṭṭa, by Rajaram Shastri Bodas and Vasudeo Shastri Abhyankar, (<i>Second edition</i>)	3 8
No XLVII Parasara's Dharmasāhita, with the Commentary of Śāyana Madhvacārya, Vol I Part I, by Mr Vaman Shastri Islampurkar	2 2
No XLVIII Parasara's Dharmasāhita with the Commentary of Śāyana Madhvacārya Vol I Part II by Mr Vaman Shastri Islampurkar ..	2 0
No XLIX Vyākhyāna, by Malāmahopādhyaya Bhūmicharya Zalkar (<i>under revision</i>)	
No L Apastambha Dharmasūtra with the Commentary of Hiranyakeśi Part II by Dr Bühler (<i>under revision</i>)	
No LI Rājatarāṅgī of Kāthana, Vol II (Canto VIII) by Pandit Durgaprasad (<i>under revision</i>)	

No. LII	Mṛcchakaṭīka, Vol. I, Text with two Commentaries and Various Readings, by Mr. N. B. Godbole	3	8
No. LIII	Navasāhasāṅka-carita, Part I, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	1	10
No. LIV	Rājatarangīni of Kalhana, Vol. III, containing the supplements to the work by Dr. P. Peterson, (under revision)	1	2
No. LV	Tarkasamgraha of Annambhatta with Dipikā, and Nyāyabodhini, edited with Notes etc. by Y. V. Athalye and M. R. Bodas, (Second edition) ...	3	0
No. LVI	Bhaṭṭikāvya, edited with the Commentary of Mallinātha, Vol. I, by Rao Bahadur K. P. Trivedi ...	9	0
No. LVII	Bhaṭṭikāvya, edited with the Commentary of Mallinātha, Vol. II, by Rao Bahadur K. P. Trivedi ...	6	0
No. LVIII	Selections of Hymns from the Ṛgveda (Second Series), by Dr. P. Peterson; Second edition, Revised and enlarged by Dr. R. Zimmermann	5	8
No. LIX	Parās'ara's Dharma-Samhitā, with the Commentary of Śaṅkha-Madhavācārya, Vol. II, Part I, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	4	0
No. LX	Kumārapāla carita of Hemacandra, (in Prakrit) by S. P. Pandit, M. A.	8	8
No. LXI	Rekhaganita, Vol. I, by Messrs. H. H. Dhruva and K. P. Trivedi	12	0
No. LXII	Rekhaganita, Vol. II, by Messrs. H. H. Dhruva and K. P. Trivedi	9	0
No. LXIII	Lkāvālī of Vidyādhatta, with Mallinātha's Commentary, edited by Rao Bahadur K. P. Trivedi ...	14	0
No. LXIV	Parās'ara's Dharma-Samhitā, with the Commentary of Śaṅkha-Madhavācārya, Vol. II, Part II, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	5	0
No. LXV	Pratāparudra-yas'obhāṣana of Vidyānātha, with Commentary Ratnāpāna of Kumārasvāmin, edited by Rao Bahadur K. P. Trivedi	11	0

6' *Bombay Sanskrit and Pralrit Series*

	RS AS
No. LXVI <i>Harsacarita</i> of Bana, Part I, Text with Commentary Samketa, edited by Dr A. A. Fuhrer	2 0
No. LXVII <i>Parasara's Dharma-Sambita</i> , with the Com- mentary of Sāyana Madhvacārya, Vol. III, Part I, by Vaman Shastri Islampurkar	1 0
No. *LXVIII Śribhāṣya of Rāmanuja, Vol. I, Text, edited by Mr Vasudev Shastri Abhyankar	11 0
No. LXIX <i>Dvyaśraya-kāvya</i> of Hemacandra Vol. I, (Cantos I—X) by Prof. A. V. Kalthawate,	9 0
No. LXX <i>Vaiyakaranabhūṣana</i> of Kondabhatta, with the <i>Vaiyakaranabhūṣanasāra</i> and the Commentary , <i>hasika</i> of Harirama edited with Notes, by Rao Bahadur K. P. Trivedi	10 0
No. LXXI <i>Saḍbhāṣacandrika</i> of Lakṣmidhara, with In- troduction, Notes etc., by Rao Bahadur K. P. Trivedi	7 8
No. LXXII Śribhāṣya of Rāmanuja, Vol. II, Notes, by Mr Vasudev Shastri Abhyankar	6 8
No. LXXIII <i>Nirukta</i> of Yaska, with the Commentary of Durgacārya Vol. I by Professor H. M. Bhadkankar,	9 8
No. LXXIV <i>Parasara's Dharma-Sambitā</i> , with the Com- mentary of Sāyana Madhvacārya Vol. III, Part II, by Vaman Shastri Islampurkar	5 8
No. LXXV <i>Kavyadarsa</i> of Dandin with a new Com- mentary edited with Notes by Professor S. K. Belvalkar and Rangaacharya Raddi Shastri Parts I and II published, Part III in Press Part II only available separately	2 12
No. LXXVI <i>Dvyaśraya-kāvya</i> of Hemacandra with the Commentary of Abhayatilakagaṇi Vol. II, (Cantos XI—XX) by Prof. A. V. Kalthawate	9 0
No. LXXVII <i>Aṅubhāṣya</i> of Vallabhācārya, edited with an original Sanskrit Commentary by Pandit Shridhar Shastri Patilak Part I Text	3 4

WORKS OUT OF SERIES

	RS	AS
Aitareya Brāhmana, Word index to, compiled by Pandit Vishwanath Balkrishna Joshi	4	0
Amarakosa with the Commentary of Mahesvara, edited, with an Index, by Mr Ramchandra Shastri Talekar	0	13
Atharvaveda Samhitā, with the Commentary of Sayana cārya edited, by Mr S P Pandit, Four volumes at Rs 10 each	40	0
Kāvya-prakāsa,* edited by Vamanacharya Zalkikar, with his own Commentary, (Fourth edition)	6	0

THE SAME LIST ABRIDGED AND ARRANGED ALPHABETICALLY

(For fuller details see the earlier list)

	RS	AS
Aitareya Brahmana, Word index to, by Vishwanath Balkrishna Joshi (out of series)	1	0
Amarakosa with Mahesvara's Commentary, by Ramchandra Shastri Talekar, (out of Series)	0	13
• Apubbāsya of Vallabha, with Commentary, by Shridhar Shastri Pathak, Part I	3	4
Āpastambha Dharmasutra, Part I, by G Bühler, (No 44)		
Āpastambha Dharmasutra, Part II, by G Bühler (No 50)		
Atharvaveda Samhitā with Sayanabhasya, four volumes by S P Pandit, (out of Series)	40	0
Atharvāna Upanisads, eleven with Dīpikas, by G A Jacob, (No 40)	1	8
Bhaṭṭikāvya with Mallinātha's Commentary, Part I, by K P Trivedi (No 56)	9	0
• Bhaṭṭikāvya with Mallinātha's Commentary, Part II, by K P Trivedi, (No 57)	6	0

RS, AS.

*Kāvya-prakāsa Ullāsa I and II (available separately) 0 10

Kāvya-prakāsa, Ullāsa I II and X with Zalkikar's Sanskrit Introduction (available separately) 3 0

Concordance to the Principal Upaniṣads and the Bhagavad gītā, by G. A. Jacob, (No 39)	4	0
Das'akumāracarita, Part I, by G. Bühler, (No. 10) and Part II, by P. Peterson, (No. 42), both together ...	4	6
Des'ī namamāla, Part I, by Pischel and Bühler, (No 17) ..	...	...
Dvyaś'raya kāvyā, Part I, by A. V. Kathawate, (No 69) ...	9	0
Dvyaś'raya kāvyā, Part II, by A. V. Kathawate, (No. 76) .	9	0
Ekāvālī, with Commentary, by K. P. Trivedi, (No 63) ...	14	0
Gaudavaḥo, by S. P. Pandit, (No. 31)	...	...
Handbook to the Study of R̥gveda, Part I, by P. Peterson, (No. 41)	...	...
Handbook to the Study of R̥gveda, Part II, by P. Peterson, (No. 43)	...	...
Harsa-carita, with Commentary, by A. A. Fuhrer, (No. 66) ..	2	0
Hitopades'a, by P. Peterson, (No. 33)	0	14
Hymns from R̥gveda, Selection of, (First Series), by Dr. Peterson, (No. 36)	2	0
Hymns from R̥gveda, Selection of, (Second Series) by Dr. Peterson, (No 58)	5	8
Kadambarī, Vol. I, Text and Vol II, Notes and Introduc- tion, by Dr Peterson, (No 24)	6	6
Kavyaprakāśa* with a Commentary, by Vamanacharya Zalkikar, (out of series)	6	0
Kāvyaḍarsa with Commentary, Notes, etc by S. K. Belvalkar and Raddi Shastri, Parts 1 and 2 (Part 3 in Press)	4	4
Kīrtikaumudī, by A. V. Kathawate, (No 25)	...	...
Kumarapalacarita, by S. P. Pandit, (No. 60)	8	8
Mrechakatika, Vol I, by N. B. Godbole, (No. 52)	3	8
Malavīkagnimitra, by S. P. Pandit, (No 6)	...	...

*Kavyaprakāśa, Ullāsa I and II (available separately)	0	10
Kavyaprakāśa, Ullāsa I, II, and X with Zalkikar's Sanskrit Introduction (available separately)	3	0

Bombay Sanskrit and Prakrit Series

1

	RS.	AS
Malati Madhava, by R G Bhandarkar, (No 15)	...	4 4.
Mahabhasya, Vyakarana—, of Patañjali, Vol I, Parts I, II, and III together (Nos 18, 19, 20)	.	.
Mahabhasya, Vyakarana—, of Patañjali, Vol II, Parts I, II, and III together (Nos 21, 22 and 26)	..	9 0
Mahabhasya, Vyakarana—, of Patañjali, Vol III, Parts I, II, and III together (Nos. 28, 29, 30)	...	2 0
Mudrarāksasa, by K. T Telang (No 27)	..	.
Mahānarayana Upaniṣad, by G A Jacob, (No 35)	..	0 7
Nāṣkarmyasiddhi by G A Jacob, (No 38)	..	.
Navasahasankacarita Part I, by Vaman Shastri Islampurkar, (No 53)	..	1 10
Nirukta of Yaska, with Darga's Commentary, Vol I, by H M Bhadkamkar	.	9 8
Niti and Vairagya Satakas, by K T Telang, (No 11)	..	.
Nyāyakośa, by Bhimacharya Zalkikar, (No 49)	.	.
Pañcatantā, Book I, by F Kielhorn, (No 4)	..	0 6
Pañcatantra, Books II and III, by G Buhler, (No 3)	.	0 4
Pañcatantra, Books IV and V by G Buhler, (No 1)	.	0 4
Parāśara Dharmasamhitā, Vol I, Part I, by Vaman Shastri Islampurkar, (No 47)	...	2 2
Parāśara Dharmasamhitā, Vol I, Part II, by Vaman Shastri Islampurkar, (No 48)	...	2 0
Parāśara Dharmasamhitā, Vol II, Part I, by Vaman Shastri Islampurkar, (No 59)	..	1 0
Parāśara Dharmasamhitā, Vol II, Part II, by Vaman Shastri Islampurkar, (No 64)	...	5 0
Parāśara Dharmasamhitā, Vol III, Part I, by Vaman Shastri Islampurkar, (No 67)	..	4 0
Parāśara Dharmasamhitā Vol III, Part II, by Vaman Shastri Islampurkar,	.	5 8
Paribhāṣendukākhara, Part I, by F Kielhorn, (No 2)	.	.
Paribhāṣendukākhara, Part II A, by F Kielhorn, (No 7)	.	.

Paribhāsendus'ekhara, Part II B, by F. Kielhorn, (No. 9) ...	...
Paribhāsendus'ekhara, Part II C, by F. Kielhorn, (No. 12) ...	...
Prataparudrayas'obhūšana of Vidyānātha, with Commentary, by K. P. Trivedi, (No. 65) ...	11 0
Rāghuvams's, Part I, by S. P. Pandit, (No. 5) ...	...
Rāghuvams's, Part II, by S. P. Pandit, (No. 8) ...	...
Rāghuvams's, Part III, by S. P. Pandit, (No. 13) ...	...
Rajatarānginī, Part I, by Pandit Durgaprasad, (No. 45) ...	...
Rajatarānginī, Part II, by Pandit Durgaprasad, (No. 51) ...	...
Rajatarānginī, Part III, by P. Peterson, (No. 54) ...	1 2
Rekhāganita, Part I, by H. H. Dhruva and K. P. Trivedi, (No. 61) ...	12 0
Rekhāganita, Part II, by H. H. Dhruva and K. P. Trivedi, (No. 62) ...	9 0
S'arāṅgadhara-paddhati, Part I, by P. Peterson, (No. 37) ...	...
Ṣadbhāścandrikā of Lakṣmīdhara, by K. P. Trivedi, (No. 71) ...	7 8
S'ribhāṣya, Part I, by Vasudev Shastri Abhyankar, (No. 68) ...	11 0
S'ribhāṣya, Part II, by Vasudev Shastri Abhyankar, (No. 72) ...	6 0
Subhāsītāvalī of Vallabhadēva, by P. Peterson, (No. 31) ...	2 8
Tarkakaumudī of Laugākṣī Bhāskara, by N. M. Dvivedi, (No. 32) ...	...
Tarkasaṅgraha of Annambhaṭṭa, by Y. V. Athalya, (No. 55) ...	3 0
Vāsista Dharmasāstra, by A. A. Fuhrer, (No. 23) ...	0 12
Vaiyākaraṇabhūṣana of Kondabhaṭṭa, with two Commentaries, by K. P. Trivedi, (No. 70) ...	10 0
Vikramāṅkadeva-carita, by G. Bühler, (No. 14) ...	...

	Rs. As.
Īkramorvas'ya by S. P. Pandit, (No. 16)	... 2 0
Yogasūtras of Patañjali, by Rajaram Shastri Bodas, and Vasudev Shastri Abhyankar, (No. 46)	... .. 3 8

BOMBAY SANSKRIT AND PRAKRIT SERIES.

(i) Works in Press.

- (1) Anabhāṣya of Vallabhācārya with an Original Commentary by Pandit Shridhar Shastri Pathak, Part II.
- (2) Gaudavaho of Vākpati, by S. P. Pandit, No. 34 (Second edition).
- (3) Kāvypādars'a of Daṇḍin with Commentary, Notes etc. Part 3, by S. K. Belvalkar, and Raddi Shastri, (No. 75).
- (4) Kāvyaśāstrakāśikā by N. D. Banhatti.
- (5) Śyādvādamāñjarī of Malliṣena with the Comm. of Hemacandra and Notes by Prof. A. B. Dhruva, M. A., LL. B.
- (6) Prakriyākaumudī of Rāmacandra, by Rao Bahadur K. P. Trivedi, B. A.
- (7) Nyāyakoś'a by Vamanacharya Zalkikar, Second edition, revised and enlarged, (No 49).
- (8) Vyavahāra mayukha of Nilakanṭha, with notes, by Prof. P. V. Kano, M. A. LL. M.
- (9) Naiskarmyasiddhi, by Col Jacob, Second edition, revised and enlarged by Prof. Hiriyanna, M. A. (No 38).

(ii) Works under Revision.

- (1) Āpistambā-Dharmasūtra, Parts I and II, by Buhler, No. 44 and 50 (Second edition).
- (2) Des'īnāmamāla of Hemacandra, Second edition, with an Index by Prof. P. V. Ramanujaswami, M. A. (No. 17).
- (3) Handbook to the study of Ṛgveda, Parts I and II, by P. Peterson, Second edition (Nos. 41 and 43)
- (4) Rājatarānginī of Kalhaṇa, Parts I, II, and III, by P. Peterson and Pandit Durgaprasada, Second edition, (No. 45, 51 and 54).

Bombay Sanskrit and Prakrit Series.

(iii) *Works in Preparation*

- (1) Tarkabhāṣā of Kesavamis'ra, with Notes, by Prof. D. H. Bhandarkar and Pandit Kedarnath
  - (2) Mṛcchakaṭīka, Vol. II, Notes, etc., by Sardar K. C. Mehendale, B. A.
  - (3) Nīruktā, Vol. II, by Professor R. G. Bhalkamkar, M. A.
-

GOVERNMENT ORIENTAL (HINDU) SERIES.

(i) Works already published.

- (1) Sarvadars'anasamgraha of Sāyana, with a new Commentary by Mahāmahopādhyāya Vasudev Shastri Abhyankar, with Sanskrit Introduction and various indices. Price Rs. 10.

(ii) Works in press

- (1) R. G. Bhandarkar's Collected Writings, Vol. 1, by Mr. N. B. Utgikar, M. A.

(iii) Works undertaken

- (1) R. G. Bhandarkar's Collected writings, Vols. 2, 3, and 4, by Mr. N. B. Utgikar, M. A.
- (2) Āpastamba S'ulba Sūtra by Prof. R. N. Apte, M. A., LL. B.
- (3) Bṛhatsamhitā by Mr. R. V. Patwardhan, B. A., LL. B.
- (4) Nighāntu and Nirukta by Prof. V. K. Rajwade, M. A.
- (5) S'ābarabhāṣya, by Dr. Ganganath Jha, M. A., D. Litt.
- (6) Vyākaraṇa-Mahābhāṣya, English Translation, by Prof. K. V. Abhyankar, M. A. and Mahāmahopādhyāya Vasudev Shastri Abhyankar.
- (7) Vyākaraṇa-Mahābhāṣya, Word-Index to—, by Pandit Shridhar Shastri Pathak and Siddheshwar Shastri Chit Rao.
- (8) Mīmāṃsānyāyaprakāśikā of Āpadeva, by Mahāmahopādhyāya Vasudev Shastri Abhyankar.
- (9) Taittirīya Samhitā, Word Index to—, by Pandit Parashuram Shastri.
- (10) Nyāyasūtras with Vatsyāyanabhāṣya, by Principal A. B. Dhruva, M. A., LL. B.
- (11) Kāśīkāvṛtti, by Mahāmahopādhyāya Shivadatta Shastri.
- (12) History of Ancient and Medieval Hindu Law (i. e. Dharmasāstra) by Prof. P. V. Kane, M. A., LL. M.
-

Government Oriental (Hindu) Series

MISCELLANEOUS WORKS.

(i) Works already published

- 1 Phandarkar Commemoration Volume (copies from the Oriental Books Supplying Agency, Poona City)
- 2 Prospectus to a New and Critical Edition of the Mahabharata, also containing an up to-date History and Review of work done hitherto on the Mahabharata Price As Eight
- 3 Summaries of Papers read at the First Oriental Conference Poona Price Rs Two
- 4 Descriptive Catalogue of MSS in the Government MSS Library at the Institute, Vol I part I, Samhitās and Brāhmanas Price Rs Four
- 5 History of the Search for Sanskrit Manuscripts in the Bombay Presidency from 1868 to 1900 Price As Eight
- 6 Proceedings of the First Oriental Conference, Poona Vol I Price Rs Five
- 7 Proceedings of the First Oriental Conference, Poona Vol. II Price Rs Eight
- 8 Virataparvan of the Mahabharata—Bound in Cloth Rs 15 Bound in Paper Rs 14

(ii) - Works in Press

- (1) List of new Ms added to the Manuscripts Library (1895-1915)
- (2) Proceedings of the First Oriental Conference, Poona, Vol III.

(iii) Works in Preparation

- (1) Catalogue of Sir R. G. Bhandarkar's Private Library

* * The Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute, issued six monthly Annual Subscription Rs 10

Vol I, Part I	July 1919
Do Part II	January 1920
Vol. II, Part I	July 1920
Do, Part II	January 1921
Vol III, Part I	July 1921
Do, Part II	January 1922
Vol IV, Part I	July 1922
Do, Part II	January 1923
Vol V, Part I	July 1923